

גד פרומקין

דרך שופט בירושלים

הוצאת דביר תל אביב תשט"ו

כל הזכויות שמורות לחברת דביר בע"מ תל אביב
נסדר ונדפס בישראל בחשט"ו בדפוס אילון תל אביב
Copyright 1954 by the Dvir Co Ltd Tel Aviv
Printed in Israel

לנערה מרחובות:

זכרתי לך חסד נעורייך

לכתך אחרי בוכר

ובדרך לא סלולה עד הנה

פרק חמישי : דואר ותחבורה, בתי דפוס, עתונות
וצנזורה

112

123

ג. רוחות חדשות מנשבות

פרק ששי : אל מחוץ לחומה

125

1. ב"רובע הלטיני" של ירושלים מחוץ לחומה

130

2. צעירי ירושלים מתעוררים לפעולה

142

3. בעריכת ה"חבצלת"

144

פרק שביעי : בסימן הפיכת 'התורכים הצעירים'

157

פרק שמיני : בבירת הקיסרות העות'ומנית

175

ד. בהימנעות יסודות תבל

177

פרק תשיעי : מלחמת עולם

חלק שני

שלושים שנה עם הבריטים

דור המעבר

197

א. ימי גישוש ואימון — העשור הראשון

פרק ראשון : שלטון הולך ושלטון בא

199

1. מינהל צבאי בריטי במקום שלטון עות'ומני

203

2. נציגות היישוב בראשית ימי הכבוש הבריטי

10

3. כיבוש עמדות במינהל הצבאי

4. על כס המשפט בירושלם

5. ראשית הבעיה הערבית

214

6. תחילת מאבקיו של הפקיד היהודי

229

7. יסודות הלימודי משפט בארץ ישראל

תוכן

1

פתח דבר

חלק ראשון

דור אחרון לשעבוד עותומני בארץ ישראל

א. ירושלים — העיר העתיקה

5

פרק ראשון : מתהלך בחוצות ירושלים אגב הסתכלות בארחות חיים, באישים ובדמויות

1. מלמדי דרדקי — רובע העמק (אלחאד) הסראיה ורחוב חברון
2. מאלף בית לחומש ורש"י — באב חאן-אזית, שוק הבשמים, רחוב היהודים ושער השלשלת
- 22
3. גמרא — רחוב חב"ד, רחוב הספרדים, המיידאן ובתי מחסה
- 41
4. מורים פרטיים — רחוב דוד (שוק הבזאר והשוק העליון) מגדל דוד, רובע הארמנים, שער יפו
- 49

פרק שני : בית-אב בירושלים, בחול, בשבת ובמועדי השנה

1. ברוך אדוני יום יום
- 61
2. יום שכולו שבת
- 63
3. ימי הרחמים והסליחות והימים הנוראים
- 67
4. ושמחת בחגך : שלש רגלים, ופורים ול"ג בעומר באמצע
- 75

פרק שלישי : ירושלים בשמחות וביגונות

1. לידות, ברית מילה ובר-מצוה
- 89
2. שדוכים קניין ותנאים
- 91
3. חתונות ושבעת ימי המשתה
- 93
4. העיסוק בנעדרים והלחית המת
- 95

בסוף תקופתו של שולטן עריץ

99

רביעי : דרכי השלטון ומוסדותיו

1. השלטון האדמיניסטרטיבי
- 101
2. בתי משפט וקפיטולציות
- 108
3. גופים ממונים ונבחרים
- 110

פרק שני : בראשית ממשלת המנדט הבריטי

- 233 1. הנציב הראשון ליהודה
- 238 2. בית המשפט לערעורים ושופטיו
- 248 3. בועדות ממשלתיות
- 253 4. מסע באנגליה ויבשת אירופה
- 257 5. קבלות פנים ומתיחות
- 260 6. הרחבת היישוב בירושלים, רחביה
- 265 7. סיום תקופתו של סמואל. בקורו של צ'רצ'יל

פרק שלישי : ותשקוט הארץ

- 272 1. לורד פלומר
- 276 2. תכנית גישה לכותל המערבי
- 279 3. משפט אישלאמי בלבוש עברי, בסיוע בריטי
- 280 4. מופתי ירושלים מבקש עזרת היהודים
- 282 5. משפחות המריבה — חוסיני וכאלדי
- 283 6. הרברט סמואל ומינויו של חאג' אמין
- 285 7. החוסינים ונשאיבי
- 288 8. המנהיגות היהודית והמופתית

ב. ימי ביצור והתגוננות — העשור השני

פרק רביעי : סביב מאורעות תרפ"ט (1929)

- 293 1. בראשית ימיו של סיר ג'והן טשנסלר
- 297 2. בפרוץ המאורעות
- 301 3. בלונדון
- 305 4. מגפתולי גאולת הקרקע בארץ ישראל
- 308 5. יישוב חברון והרבי מליובאוויץ

פרק חמישי : תסיסה וצמיחה

- 312 1. סיר ארתור ווקופ וחיים ארלוזורוב
- 317 2. פרשת אליוט

פרק ישי : בנבכי הבעיה הערבית

- 321 1. בפרוץ מאורעות תרצ"ו (1936)
- 323 2. דעתי על הבעיה הערבית
- 325 3. חמשה שעשו אגודה אחת

327	4. התזכיר שהוגש לאכסקוטיבה של הסוכנות היהודית
335	5. במה נסתיימו גישושי השלום
341	ג. אורחות משפט
343	פרק שביעי : שופטים
362	פרק שמיני : משפטים
364	1. נשואין של הערמה
373	2. אניית מעפילים
378	3. ביגמיה
381	ד. צרכי ציבור — העשור השלישי
383	פרק תשיעי : מעין הקדמה — דרכי בעסקנות ציבורית
	פרק עשירי : למען האוניברסיטה העברית בירושלים
388	1. שוחרי האוניברסיטה
392	2. במוסדות האוניברסיטה ובשליחותה
402	3. לימודי משפט
413	פרק אחד עשר : בני ברית
419	עליה לרגל חלוצית
422	מוסדות מעבר חינוכיים לילדי הפליטים באירופה
426	פרק שנים עשר : חסד של אמת
	פרק שלושה עשר : במלחמת העולם השנייה ובעקבותיה
441	1. בפרוץ המלחמה
446	2. התנדבות היישוב לצבא הבריטי
447	3. שיקום משוחררי המלחמה
450	4. לתקנת עגונה
457	5. הועד האולימפי בארץ ישראל
461	ה. לקראת דור ראשון לגאולה
463	פרק ארבעה עשר : עם סיום המנדט הבריטי
475	סוף דבר
477	מפתח השמות

תרשימים, תכניות ותמונות

עמוד

6	תומות ירושלים ושעריה
21	רובע העמק (אלוואד) הסראיה ורחוב חברון [תרשים 1]
	באב חאן-אזית, שוק הבשמים רחוב היהודים ושער השלשלת
39	[תרשים 2]
47	רחוב חב"ד, רחוב הספרדים המיידאן ובתי מחסה [תרשים 3]
	רחוב דוד (שוק הבזאר והשוק העליון), מגדל דוד ורובע הארמנים
59	שער יפו [תרשים 4]
64 מול	ישראל דב ובילא פרומקין
90	"שיר המעלות — שמירה ליולדת"
168 מול	קצין יהודי ראשון בצבא העותומני
244 מול	דבר המלך ג'ורג' החמישי לתושבי ארץ ישראל
264	רחביה בראשיתה, תכנית זנוזריה, 1924
296 מול	עם הרבנים הראשיים קוק ומאיר, 1931
360 מול	בבית הממשלה בירושלים, 1941
392 מול	עם סיר הרברט סמואל ומנחם אוסישקין, 1934
431	בית הקברות "כנסת ישראל" בהר הזיתים, 1936
446 מול	יחידה ראשונה שכולה יהודית בצבא הבריטי 1942
457 מול	ביובל הששים לעלית יהודי תימן, 1943

THE HISTORY OF THE

1791

1792

1793

1794

1795

1796

1797

1798

1799

1800

1801

1802

1803

1804

1805

1806

1807

1808

1809

פ ת ח ד ב ר

"היה לי הישג גדול — אני חוזר עכשיו ממנהל שטח-האויב הנכבש (O.E.T.A. South) הגנרל מוני. הוא מסכים כי השופט הראשי בירושלים יהיה יהודי. יש רק אדם אחד נאה למשרה זו, אם הוא לא יקבלה תימסר לערבי. הירצה לשאת באחריות על אכדן הזדמנות היסטורית זו לעם היהודי?"

ברוח זו, ובמלים אלו או בדומה להן, פנה ד"ר חיים ויצמן יו"ר ועד הצירים לארץ ישראל באביב 1918 אל מי שהכריז עליו פומבית כעל רבו ומורו בציונות, אהרן איזנברג מייסד רחובות, איש פינסק (עיר מולדתו של ויצמן). האדם שדובר בו היה כותב הדברים האלה.

לא קלה היתה ההחלטה.

בימים ההם ובארץ ישראל היו רק שלושה עורכי דין מוסמכים: מושלמי אחד ושני יהודים, ורק מחמת העדר מניין חמישה, המינימום הדרוש לפי החוק לכונן "בארו" (ארגון עורכי דין מוסמכים המגביל את העיסוק במקצוע רק לחבריו). יכול היה כל מי שרצה, לשמש באיצטלת עורך-דין. כשחזרתי לירושלים באוגוסט 1914, אחרי שתשלמתי חוק למודי בקושטא, הייתי החמישי להשלים את המניין. ארבעה האחרים היו: המושלמי עלי אפנדי ג'ראלה, לימים שופט בבית המשפט העליון של ממשלת המנדט; הנוצרי נג'יב ביי אבוסואן, לימים נשיא בית המשפט הקאסאציוני בלבנון, ושני יהודים — יום טוב אפנדי המון, לשעבר שופט בבית המשפט בדרגה ראשונה בירושלים, ואליהו פראג'י, היועץ המשפטי של חברת "פיק"א". אכן קודם שהספקתי לארגן את הבארו, הוגלה נג'יב אבוסואן על ידי התורכים, פראג'י יצא מן הארץ, ושוב נמצא המניין חסר. אמנם גם בין עורכי הדין שאינם מוסמכים היו שני יהודים ובכללם מלכיאל מני, לימים שופט בבית המשפט לערעורים בממשלת המנדט. אבל בקיאותי בשפות אירופה, קשרי האישיים, וגילי התוסס, הקנו לי יתרון על חברי היהודים ושאינם יהודים, המוסמכים ושאינם מוסמכים, והיה לפני עתיד מובטח כעורך דין. הייתי אב למשפחה צעירה, והמשכורת שהציעו לי היתה מועטת, ואף גם זאת: לא נעמה לי החברה שאליה רצו לספחני. עשרים שופטי השלום הערבים שעמדו למנותם לא זו בלבד שהיו מחוסרי השכלה משפטית ומכל שכן השכלה אקדמאית, אלא גם, מותר לאמור, מחוסרי השכלה כללית, ולוקחו מתוך עורכי הדין שאינם מוסמכים, וכאמור הרשו להם לעסוק במקצועם, באין המינימום הדרוש להגביל את המקצוע למוסמכים בלבד. יתר על כן, היו לי שאיפות

פוליטיות. הלא אחת המטרות שהצבתי לפני כשיצאתי לקושטא ב־1910 היתה להתכשר ולייצג את הישוב העברי בארץ ישראל בפארלאמנט העותומני. אמנם תפקיד זה כבר עבר זמנו. אבל דווקא בתנאים החדשים הרי יהיה שדה נרחב לעבודה פוליטית.

עם זה לא נעלמו מעיני השיקולים הציבוריים. ובשביל להבהיר את המצב ששרר בארץ ישראל בשנים האחרונות של שלטון העותומנים, אביא בזה קטעים מדברים שהרציתי בפני ראשי הציבור הירושלמי בראשית שנת 1918:

"שאלת 'סידור הממשלה המקומית' כלומר הריאורגניזציה של משרדי הממשלה האדמיניסטרטיביים, הכספיים והמשפטיים, היא באמת רק מקצת מן השאלה הכוללת יותר — 'יחסנו כלפי חוץ'. הפעם יהיו דברי מכוונים רק ל'סידור הממשלה', שיש לו חשיבות מכמה פנים, הן מצד ההווה והן מצד ההכנה לעתיד, אנו מוצאים בו אינטרסים לאומיים מיוחדים, והשאלה מענינת אותנו גם בתור אזרחים סתם.

..."ידוע הדבר לנאספים הנכבדים, כי איזה סדרים שינהיגו עכשיו, איזו צורה שיתנו להמשרדים הרשמיים בשעה זו, הרי כל זה לא יהיה קיים, קבוע ותמידי, אלא עובר וזמני, עד כלות המלחמה. הממשלה הנוכחית נוהגת בארץ הכבושה דין של פקדון, ושומרת על זכויותיה וחוקיה, משפטית וסדרית הקודמים. רק כשהמדינה הנכבשת עוברת לרשות החדשה בהתאם למשפט הבין לאומי, רק אז מנהיגה בה ממשלתה את סדריה וחוקיה היא. אך בהיות שהמצב הזמני לא ידוע קצו, ואפשר שיאריך חדשים וגם שנים, ולתושבים ישנם אינטרסים שאין לדחותם, הרי שהעניין חשוב לנו מצד ההווה.

"בנוגע להכנה לעתיד יש להבדיל בין ירושלים ושאר חלקי הארץ. אם בשאר חלקי ארץ ישראל שאלת סידור הממשלה הזמנית אולי לא חשובה לנו כל־כך, מפני שאחרי המלחמה נוכל לסדר את עניינינו כטוב בעינינו לפי המצב החדש, בלי להתחשב הרבה עם העבר, לא כן יהיה הדבר בירושלים, עיר המקודשת לא לנו היהודים בלבד אלא לכל שלוש הדתות העולמיות, עיר שגם לאומות אחרות מסורת ודרישות היסטוריות, אם כי אין מידתן כמידת המסורת והתביעות ההיסטוריות שיש לעם ישראל. לפיכך חושבני שבירושלים תקום איזו ממשלה בין לאומית, כל־דתית, ובכדי שבתוך הממשלה הזאת נתפוש את המקום הראוי לנו על פי ערכנו, צריכים אנחנו לבוא לא בדרישות היסטוריות בלבד, אלא גם יהיה עלינו להראות בפועל על ישותנו ועל מעמדנו בתוך הכלל. הממשלה שתקום אז, ודאי גם היא תרצה להתחשב עם

המצב הקיים, וצריכים אנו להשתדל שהמצב הזה שוב לא יהיה אין ואפס במה שנוגע ליהודים.

"הנה, בתוך שאלות אחרות, שאלת סידור הממשלה הזמנית חשובה בעיקר, בשביל ירושלים, גם מצד ההכנה לעתיד. לא צריך להאריך הרבה בכדי להוכיח עד כמה גדול העניין הלאומי בבעיה שאנו דנים בה. שאלת השפות, שאלת השבת, ובודאי יתעוררו גם שאלות לאומיות אחרות. גם מפני כבוד האומה ינעם לנו מאד אם ירבו היהודים בתוך פקידות הממשלה.

"כאן אנו מגיעים לחשיבות שיש להקהל הירושלמי בשאלה זו בתור אזרחים סתם. להקהל יהיה תמיד מגע ומשא עם הממשלה החדשה, ושאיפתנו העיקרית צריכה להיות, שנמצא לפנינו תמיד פקיד ישר, איש נאמן, בעל השכלה פחות או יותר מרובה, פקיד הנוטה אלינו באהדה, בן אנוה עם או דת שיהיה.

"הזכרתי למעלה את השיטה הבין-לאומית שאוחזת בה הממשלה הכבושת בארץ הכבושה. שיטה זו שקבע המשפט הבין-לאומי בתור זכות להעם הנמצא בארץ הכבושה, היא דווקא לנו, במצב שאנו נמצאים בו כיום, הרבה פחות מזכות ולא לטובתנו כלל. בתוצאות השיטה הזאת, רוצה גם השלטון האנגלי בסידור המשרדים הרשמיים, לשמור על ה'סטאטוס קוו', על המצב שהיה בימי שלטון התורכים. די לנו לסקור סקירה קצרה על העבר הקרוב כדי לראות עד כמה המצב הזה לא רצוי לנו כלל וכלל.

"בימי שלטון העותומנים, היתה הממשלה נתונה רובה ככולה בידי פקידים מושלמיים: תורכים וערבים. (בדברי על הממשלה סתם, אני מוציא מהכלל את הנהלת ענייני המשפטים, ה'עדליה', ועל זה יורחב הדיבור). בממשלה האזרחית בסניפיה השונים לא היה אף פקיד יהודי אחד, אף לא פקיד במשרה נמוכה כגון גובה מסים או שוטר. היה רק מקרה אחד יוצא מן הכלל, במחלקת הכספים, בה מלאתי תפקיד חצי רשמי בתור עורך הדין של האוצר והקדסטר. היו שניים שלושה פקידים נוצרים ממדרגה שניה במחלקת העבודות הציבוריות והיעור. השוטרים הנוצרים האחרים הועברו ממשרותיהם במשך המלחמה. בתוך הפקידים המושלמים היו התורכים הרצויים ביותר, מפני סיבות שונות: הממשלה המרכזית שלחה לארץ ישראל תורכים רק למשרות גבוהות, ולפי זה היה מן ההכרח שיבחרו אותם מתוך בעלי השכלה פחות או יותר גבוהה; משכורתם היתה יותר גדולה; בהיותם לרוב צעירים לימים היו בעלי משפחות קטנות והוצאותיהם לא מרובות ולא נזדקקו להכנסות מן הצד. לא כן הערבים שנשאו עליהם משרות ממדרגה שניה ושלישית, קיבלו משכורת דלה, היו בעלי משפחות גדולות והובאו בנסיון למעול במשלחתם.

ודאי אין כלל בלי יוצא מן הכלל. אכן מה שלא תהיה הסיבה, אדם שחונך על השתיות לא בנקל אתה מטה אותו על דרך הישר.

"כשיצא השלטון העותומני מירושלים הלכו אתו כל הפקידים התורכים, ונשארו רק הערבים בלבד, הבאים עכשיו כולם בדרישות. נוספו אליהם כאלה שעוד בימי העותומנים הודחו מכל משרה משום שלא היו ראויים לה. וגם הם באים בטענות כלפי השלטון האנגלי. תפקיד לא קטן יהיה גם להפרוטקציוניזם. באופן שאם לא נעמוד על המשמר, ואם לא ימצא מי שיעיר את תשומת לב השלטון האנגלי על כל הדברים האלה, תיווסד ממשלה מפסלתה של הממשלה העותומנית, ולא לזה קוינו!"

וברוח הדברים האלה באה ההכרעה.

אחרי חדשים מספר יכול היה נשיא ההסתדרות הציונית לציין בנאומיו בתפוצות כעל אחד מהישגיו הפוליטיים, שהושיב יהודי על כס המשפט בירושלים, העיר הקדושה וההיסטורית. מ-6 ליוני 1918 כהנתי שופט שלום ראשי בירושלים, עד 1 לספטמבר 1920, ובדילוג על בית המשפט המחוזי הועליתי אז לבית המשפט לערעורים, שעד מהרה היה לבית המשפט העליון של ארץ ישראל, ובו הוספתי לשבת כשופט יהודי יחיד עד סוף המנדט הבריטי — ב-14 במאי 1948.

שלושים שנה שפטתי את ישראל ואת ישמעאל ואת עשוי בארץ ישראל; שלושים שנה גורליות בתולדות העם והארץ. החברים שנתמנו יחד אתי לשרות השלטון הבריטי עזבוהו מפני כמה וכמה סיבות, ואחרי תקופה קצרה מצאתי עצמי בארץ לא רק השופט היהודי הראשון אלא גם פקיד יהודי ראשון בוותק ובמעלה.

על מקצת מחויבותי בתקופה ארוכה זו, הנסיונות שנתנסיתי בהם, על פגישות — רשמיות ובלתי רשמיות — על רשמים ומעשים, כשלונות והישגים, על מגע עם יהודים, ערבים ואנגלים, יסופר בספר הזה.

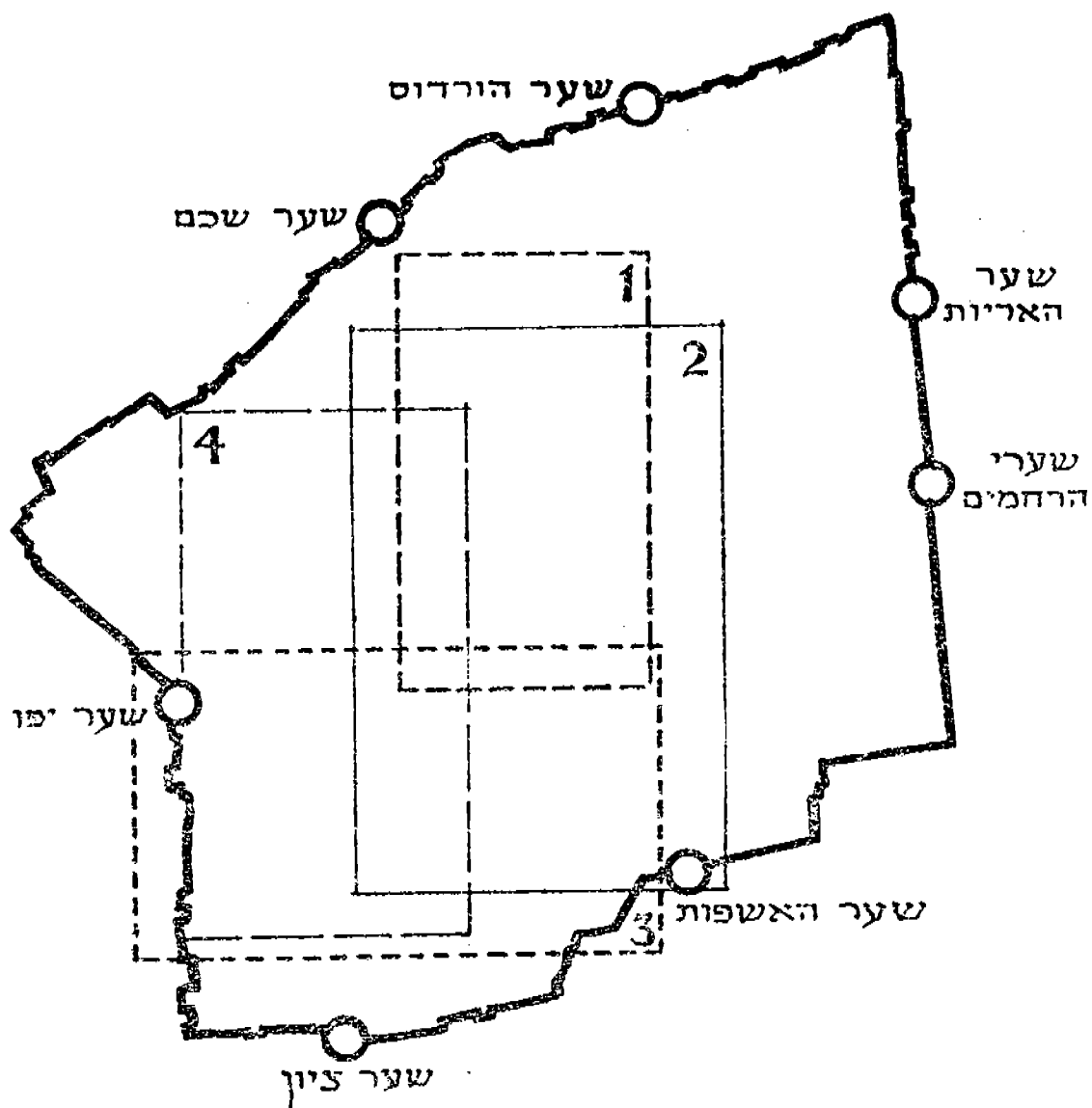
אולם לא שופט נולדתי, ואולי יהיה עניין גם בדרך שהובילה לאותה כהונה אחד מבחורי ירושלים העתיקה דרך החדר, העבודה, העתונות והעסקנות הציבורית; דרך ירושלים החדשה, דרך קושטא — בירת האימפריה העותומנית שתחת שלטונה חי וסבל הישוב היהודי.

על כן יוקדש חלקו הראשון של הספר לתאור תקופת שלושים שנה שקדמה לתקופת שלושים שנות שלטון הבריטים.

חלק ראשון

דור אחרון לשעבוד עותומני
בארץ ישראל

א. ירושלים – העיר העתיקה

חומות ירושלים ושעריה

המסגרות 4,3,2,1 מסמנות את גבולות הרובעים, שתרשימיהם מופיעים בעמ' 59,47,39,21.

פרק ראשון

מתהלך בחוצות ירושלים אגב הסתכלות בארחות חיים, באישים ובדמויות

1. מלמדי דרדקי

רובע העמק (אלחואד) הסראיה ורחוב חברון

בוקר אחד, ואני כבן ארבע, בא שליח מבית אבא ל"חדר" של ר' אברהם-אבא, מלמד דרדקי, ובשורה בפיו: הדודה קרינדל הגיעה מפתח-תקוה ואמא מבקשת לשלחני לביתי. ה"או" של ה"קמץ אלף" נשאר תקוע בגרונם של הילדים, שפערו פיהם מרוב התפעלות בשבתם צפופים על ספסלים צרים בלא משענת, משני צדדיו של שולחן ארוך וצר, עמוס סידורים ולוחות קרטון שעליו היו מודפסות בשורות ארוכות כל אותיות האלף-בית, כל שורה מנוקדת נקודה אחרת. אורחת מפתח-תקוה! וכי דבר קטן הוא זה? — הכל קנאו בני. הדודה ודאי הביאה מתנות, ואולי אפילו אצבע-שוקולדה, מאותן החבילות הצהובות תוצרת צרפת, שהיתה יקרת המציאות בארץ באותם הימים. הרבי גם הוא קיבל את השליחות בעין יפה. מבחינת הזמן וטלטולי הדרך הלא היתה פתח-תקוה רחוקה מירושלים כמרחקה היום, למשל, מניו-יורק. שלוש-ארבע שעות בדיליז'נס בחולות המשתרעים מפתח תקוה ליפו, וליל נדודים ארוך בדיליז'נס מיפו לירושלים. ביקור-אורח ממרחקים כאלה, מאורע חשוב הוא, המצדיק כינוס המשפחה, ואפילו ביטול תורה של דרדקים.

ר' אברהם-אבא היה בעל מזג טוב. תמונתו אינה חרותה לפרטיה בזכרוני, אבל עודני רואה אותו לנגד עיני בזקנו המדולדל, כקש יבש, בעיני תכלת כבויות אבל מסבירות פנים, יהודי צנום, שלא נהג את "חדרו" ביד רמה, ואף לא הגביה את קולו, ובכל-זאת הצליח לשנן לנו את האלף-בית.

איני זוכר אם היה חדר הלימודים כל מעונה של משפחת הרבי, כפי שניתן לשער. כחברי לספסל הלימודים זוכר אני את משה'לה עמרם'ס, הוא בעתיד, ר' משה בלאו, מנהיג אגודת-ישראל.

ואם ר' אברהם-אבא זכור לי רק לטובה, לא ימוש מזכרוני קו אפור מתמונת ה"חדר" שלו: החלאה והזוהמה שבבית השמוש. הגיעו אליו דרך מבוא מקומר, חשוך, גמוך, ועד היום תמהני כיצד היו מבוגרים יכולים לעבור דרכו מבלי לכוף את ראשם. הרצפה אם אפשר לקרוא כך למקום שעליו דרכו רגלינה, היתה רטובה וחלקלקה, ועליה זחלו מאות תולעים לבנות בגודל חצי הגפרור.

שממנו נמשך זנב דק כפלים ארכו. אין לתאר את הצחנה והמחנק של בית שמוש זה. היחידי לכל דרי החצר, ששכנו בה עשרות משפחות. דלת לא היתה בו. והנמצא בפנים היה צריך להכריז על מציאותו בגניחה או אנחה. מדי הרגישו בהתקרבותו של נצרך אחר. הלימודים בחדר נמשכו ללא הפסקות. והילדים כשרצו ליהנות מקצת מנוחה, ביקשו "לצאת", כשחבר ועוד חבר מצטרפים יחד והיו מצדיקים אחר-כך את שהותם הארוכה מחוץ לחדר הלימודים בטענה כי המקום היה תפוש.

ה"חדר" נמצא בקרבת מקום ל"תלמוד-תורה וישיבת חיי עולם", בה למדו מאות ילדים, שהיינו נתקלים בהם בדרכנו מן החדר ואל החדר. אף-על-פי שתלמידי התלמוד-תורה היו מילדי העניים, שיד הוריהם לא השיגה לשלם שכר-לימוד, ואני וחברי למדנו בחדר פרטי, מפי מלמד שהתקיים על שכר לימוד שקיבל מהורי תלמידיו, לא נחרת בזכרוני הבדל גיכר בין לבושם והליכותיהם של אלה ושל אלה. דבר אחד היה משותף לכולם: לא היה ילד שלבש בגדים לפי מידותיו. לעולם הם בגדו של אח גדול, שכבר גדל מתוכם, וירדו על מידותיו של העלוב שלבשם — או אפילו תפורים הם בשבילה, הרי אם חדשים הם, מלכתחילה היו גדולים ממידתו כדי שישאר מקום לגידול קומתו של הילד, ואם כבר הספיק לגדול מהם, הרי היו קצרים וצרים מדי. הלבוש המקובל והמצוי היה חליפה של חתיכה אחת, "מייטקעס", מין מכנסים וחזיה תפורים יחד, עם כפתורים מאחור, עד למותן, ומהמותן ולמטה — "סדק" בלא כפתורים, ומשם בלטו שולי הכתונת, שהיתה על פי רוב אף היא גדולה מן המידה, ונמצא זנב לבן מנופח, מין אליה, נסחב מאחורי הילד. יצאו מכלל זה לובשי ה"קפטן", שהיה מחפה על המראה הזה.

עזבתי את החדר כשידי נתונה ביד השליח, שבא לקחתני הביתה לפגיש את הדודה קרינדל שבאה מפתח-תקוה, מושבת ואם בישראל. בדרכנו מהחדר עברנו מקצת מרחוב חבון הרצוף אבנים חדות וחלקלקות, ומדרגותיו אין ארכו וגבהן שווים, והגענו למקום בו מתחילה הדרך הסלולה למרכבות; הכביש האחד לכלי רכב בתוך חומות העיר העתיקה, המקשר את הסראיה, דרך שער שכם, עם הכבישים שמחוץ לחומה.

לא ירדנו בכביש זה עד פרשת הדרכים שלפנינו מהלך כמה מאות צעדים, שם הוא פונה שמאלה ישר לשער שכם, כשבימין, הרחוב המוביל לשער השלשלת ומנגד שער הקימורים המוביל לחצר מקום המקדש — נטינו שמאלה, אל ה"סראיה". עברנו על חצרו של הרב מבריסק, ששימשה גם בית-יתומים, הוא ראשיתו של בית-היתומים הנודע עד היום בשם "בית-היתומים דיסקין". יאר הבתים בצדי רחוב זה היו גם כן מאוכלסים יהודים, בעיקר מתוך עולי

ארצות צפון-אפריקה. הגענו ל"סראיה" — הארמון, מרכז שלטון כל המחוז. שהיה מוקף בתי יהודים מכל צדדיו. לשם קפיצת הדרך מ"החדר" אל הבית, נהגנו לחצות את חצר הסראיה לכל ארכה, ולא הלכנו סחור סחור בדרך הארוכה.

הדרת "מלכות" היתה פרושה על ציבור בניינים זה, שאפילו בימינו אין לראותו כמות מבוטלת. המבוי הארוך שהיינו צריכים לחצות בכדי להגיע אל הרחוב המוביל לביתנו, מחולק היה לשני חלקים: אחד — חצר נקייה רחבת ידיים ומרוצפת יפה ושטופה אור ואויר. מיד בכניסתך אליה היית נתקל בשני חדרים מימין ומשמאל, שמסכים של שמיכות צמר-גפן כבדות היו מאפילים על פתחיהם בחורף ובקיץ, שתקור והקולות לא יבואו לתוכם. היו אלה משרדיהם של מפקד המשטרה של המחוז מימין ומפקד הו'נדרמריה משמאל. בריחוק מקום מועט, לצדי החצר, עמדו זקיפים, לאו דווקא זקופים, שלעתים קרובות היו משעינים את רוביהם בקיר והם עצמם מארחים לחברה עם שאר השוטרים, בחורף — סביב המנגאל (כופח), ובקיץ — לשם שיחה בטלה סתם. משהם חשים בתנועה כלשהי מאחורי המסך, מיד ממהרים לעמדותיהם, תופשים את הנשק בידיהם ודוגלים אותו בקשקוש רועש ובקריאת-צריחה "סלאם דור" כשמפקד המשטרה, או מפקד הו'נדרמריה, עובר את החצר לענות לקריאה דחופה של הפחה, וכך הם חוזרים וקוראים כשהמפקדים שבים מן הפחה למשרדיהם. ואם המפקד חדש היה, הריהו מתרוצץ לו סתם להנאתו בחצר, בכדי ליהנות "מהכבוד הצבאי" שהיו הללו חולקים לו. פעמים שיחק לי מזלי, כשאני שב לביתי בשעות הצהריים, להיות נוכח בבוא הפחה ממשכנו שמחוץ לעיר אל משרדו ב"סראיה", ואז הייתי מתעכב שם לחזות במחזה המרהיב של כניסת הפחה בעגלת הצב הנהדרת הרתומה לשני סוסים אבירים, ארבעה פרשים לפניו, השליש ליד העגלון, ושני פרשים מאחורי המרכבה. מיד כל השוטרים מסתדרים בשתי שורות משני צדי החצר, ומפקדי המשטרה והו'נדרמריה יוצאים ועומדים איש פתח חדרו מעבר המסך מזה ומצטרפים אל הפחה בעברו על פניהם. מתוך תהלוכת כבוד זו היה הפחה עולה במדרגות לחצר העליונה, אל משרדיו.

המשכנו ללכת. מאחורי המדרגות הסתעפה חצר שניה, שבה היו כמה משרדי הממשלה, ואף ה"תפיש"ה" בשביל עצורים עד לחקירה. ובפינה אחרת, בחצר הראשית, היה אולם אחד שהיה נקרא בשם "הלול", על שום שאחד מקירותיו לא היה בנוי וסגור, אלא עשוי מוטות עץ דקים משולבים זה בזה. לול זה היה משמש שתי מטרות: אחת — מעצר לשעה לפלאחים שהובאו למשטרה, ואחת לתפילה. כשהיה המואזין מכריז על התפילה בשעת

הצהרים ובשעת מנחה, היו כל פקידי הממשלה מצטרפים אל העצורים בלול ומתפללים ומשתחווים בציבור.

חלקו השני של המעבר, היה שלא כראשון — מבוי חשוך, אפל ומקומר. זהו היסוד למשרדי הממשלה שבחצר העליונה, ולמעשה שימש אורווה לסוסי הפרשים, והעובר במבוי זה צריך היה לפלס לו דרך בין זנבותיהם של שתי שורות הסוסים שהיו קשורים לאורך שני הקירות. לשם קפנדריה השאירו את הדלת האחורית של אורווה זו פתוחה, וכך היתה ה"סראיה", משרד הפחה, משמשת מעבר תמיד לעוברים ושבים, ובכללם ילדי דרדקי ההולכים אל החדר וחוזרים מן החדר. ושער האורווה הזאת היה באחד מרחובות ה"ואד", ממש מול חצרו של שמולייזר, הוא רבי שמואל אליעזר הנגר.

וכשמדובר על חצרו של שמואל אליעזר, וכן בדרך כלל כל מקום שמייחסים חצר למישהו בעיר העתיקה, הרי הכוונה היא שהחצר ב"חזקתו", מפני שהחזק בה כמה שנים כשוכר, אך למעשה אינה אלא קניין בעליה הערבים. בעל החזקה מצדו היה משכיר חדרים לדיירים שהיו אצלו בחינת דיירי משנה, ולא היה יהודי מעיו לעקוף את השוכר ולשכור את החדר במישרין מהבעלים הערבים. ואם קרה מקרה של פגיעה בחזקה כזאת, היה העניין נושא לדין תורה. המושג "חזקה" גפוף גם בקרב הערבים, ובעל חזקה היה מכונה גם בפי דוברי ערבית וספרדית — "חזקיר" ו"חזקיר" פירושו בעל החזקה.

בתוך ה"חזקה" של ר' שמואל אליעזר גרו כמה משפחות. משפחה משפחה בחדר, אבל ר' שמואל ליזר, אשר הנגריה שלו היתה במרתף אפל שבמעלה הרחוב, ייחד בחצרו חדר אחד לבית תפילה. והיה זה, אם אין זכרונני מטעני, בית התפילה האחד ל"מתנגדים" שבאותה סביבה. ר' שמואל ליזר היה יהודי רחב-גרם, בעל מלאכה עליו ושמח בחלקו, קצת בעל גאוה, חומד לצון ואוהב להתהדר במצוות שאינן מן השכיחות. נוסף למצוות החזקת בית כנסת, חביבה היתה עליו מצוות פדיון פטר חמור, שלא כל אדם זוכה בה: מזמן לזמן היה קונה אתון מבכירה ללדת, וכשנולד חמור בכור פטר רחמה, היה מסדר חגיגת את הפדיון, מקשט את העייר הרך בתכשיטי אשתו ובנות ביתו, מזמין רבנים ויראים, ואת הכהן, לפדות ממנו את פטר החמור. לאחר קיום מצווה זו היה מוכר את האתון על העייר שלה, ומחכה שתזדמן לו אתון חדשה לשוב ולקיים בה מצווה זו.

שמאלה משם, במעלה הדרך ל"חאן-אזית", כמהלך מאה פסיעה פונה הדרך אל סימטא צרה, שתי אמות רחבה, המקבילה לרחוב עצמו, אך גבוהה היא ממנו. להגנת העוברים והשבים היה בנוי לאורך סימטא זו מעקה-אבן נמוך, רכוב אבנים רחבות ומעוגלות. והיה מעקה זה, שהיו קוראים לו "די מעקה-לע"

משמש ספסל למנוחה ולשאיפת אויר צח בין מנחה למעריב לבאי בית הכנסת שבחצר אבא. כי הנה כבר הגענו אל ביתנו. מקצה סמטת ה"מעקה" לע"ג נמשכת סימטא צרה שניה, בצדה הימני — בית המופתי, ובשמאלה — השער המקומר המוביל ל"בית הגדול", הוא בית "נבי מוסה", שממנו יוצאת אחת לשנה תהלכות נבי-מוסה על דגליה, ומיד לאחריו חצר ה"חבצלת".

הבית שבו גרנו ושבנו נולדתי שימש גם בית דפוס ה"חבצלת" והיה בנוי תחתיים, שניים ושלישיים, אך לא קומה על גבי קומה, אלא מעלות מעלות וגגה של הקומה התחתונה משמש חצר לתיכונה, וגגה של הקומה התיכונה — חצר לעליונה.

בקומה התחתונה שהיתה לה כניסה מיוחדת מהסימטא הצרה היו כמה חדרים, שבאחד מהם גר המשרת הערבי ערפאת, ובצדה המזרחי, הוליכו כמה מדרגות ל"חפורה" — קרפף, בה היו מהלכים עופות ופעמים גם עז לחליבה וכן היתה שם אורווה לחמורו הצחור של אבא שהיה משמש לו לרכיבה בסיורו התכופים לכפר "השילוח", מושב התימנים לצלע הר הזיתים, מזרחה ול"מושב זקנים" מערבה, מוסדות שיסד ונתן להם מזמנו וממרצו. מהחצר התחתונה, בצדה המערבי, היו עולים במדרגות אל החצר התיכונה, חצר בית הדפוס, שהיתה לה כניסה שניה, למעשה הכניסה הראשית מהסימטא.

כמה מדרגות מוליכות מהכניסה הראשית אל ה"חפורה" העליונה, חצר שאינה מרוצפת ואינה נטועה, אבל נקיה היתה. לאורך הקיר משמאל ערימת אבנים גדולה ומאחוריה פירצה בקיר שדרכה אפשר היה לעבור ל"בית הגדול" של החוסינים. בפינה המערבית בקצה ה"חפורה" סמוך לכניסה — מרתף, הוא היקב, הוא גם האסם והוא גם המחסן ששימש לכמה וכמה דברים כגון: מקום לאגירת עצי הסקה לימות החורף ופחמי עץ לבישול, שהיו מביאים אותם ממשרפות הפחמים שבהרי חברון טעונים על גמלים כשכל גמל נושא שני שקים רחבים סגורים מלמעלה בענפי אזוב ועליהם שק קטן ל"שווי משקל". כן היו במרתף זה כדי שמן וחביות יין וכל מיני כלים שיש לשמרם לשעת הצורך. במרתף היתה תנועה רבה בימי אלול, כשהיו דורכים בו את הענבים ליין. אבא היה מזמין כמה קנטרים של ענבים (קנטר — 100 רוטל, ורוטל — שלושה קילו), ממיטב ענבי חברון, ודורכים מומחים היו מוזמנים ובאים על גיגיותיהם וכליהם, חולצים את נעליהם ופושטים את גרביהם, רוחצים רגליהם לנקיון, ומוציאים בדריכת רגליים את העסיס השוטף, לשד הענבים, מזגיהם, ותירוש זה נכנס לחביות המוכנות לכך. משך כמה וכמה שבועות היו יוצאים ונכנסים למרתף בשביל לפקח על מהלך התסיסה, עד שהגיעה השעה לחתום את החביות בגמר התסיסה. וכך היה אבא מכין לביתו ולאורחיו ולבאי בית

תפילתה. מלאי של יין לכל ימות השנה; יין לבן ויין אדום, יין מתוק ויין חמוץ, ורק חבית קטנה אחת היה מביא מן החוץ — יין מלגה, שבא מיקב ראש פינה ו"מקארי" צפת היו מביאים לו אותה חביונה מתנה מידידו יוסף פרידמן ממייסדי המושבה. בכל יום ו' היינו יורדים אל המרתף למלא בקבוקי יין לכבוד שבת. צינור גומי דק, כאמה אורכו, היה מוכן לכך וכשהיית נוגע בו מיד השחירו ידיך מפיה פחמי העץ שנאגרו בתוך אותו מחסן. על כן היו משפשפים ומנקים את שני קצות הצינור, מכניסים קצהו האחד לתוך החבית ובקצהו השני היו שואבים במלוא הכוח. ומשנכנס קילוח היין אל הפה מיד מעבירים את קצה הצינור לתוך משפך הנתון בפי בקבוק של רוטל (רוטל — כשלושה ליטר). עד מהרה הבקבוק מתמלא, ויש להזדרז לסתום את פי הצינור בכל כוח האצבעות, להרים את הצינור למעלה ולהחזיר את כל אשר בו לתוך החבית.

אכן, יום שמחה וחג היה לילדים אותו יום שענבי חברון היו באים לחצר. היינו עוטים אל ערמות הענבים ומבררים מתוכם אשכולות מצומקים, עסיסיים ודבשיים. יש שחביבים עליהם ענבים מתוקים ומלאים, ויש שמעדיפים עליהם אלה שכבר התחילו להצטמק. וערמות ענבים אלו ודורכיהן, שדם ענבים מאדים את רגליהם, לא ימושו מזכרוני.

מול המדרגות ב"חפורה" זו היו חלונות בית התפילה, שנמצא בחדר הדרומי של החצר האמצעית. היה זה חדר רחב ידיים וגבוה שתקרתו מקומרת, שטוף אור ואויר. ברבות הימים כשהרחיב אבא את בית הדפוס, והיה מזמין מלאי משלו למיני ניירות ומעטפות שאינם מצויים בשוק, הוקפו קירות החדר התפילה בארונות עשויים מלוחות הארגזים, שבהם באה הסחורה מחוץ לארץ. בוקר-בוקר משהגיעה שעת התפילה היה ר' שמואל שמש, שכבר הספיק לפני התפילה לעשות את הסיבוב הראשון בבתי הדואר בעיר, יוצא לחצר ומכריז בקול: "דאווענען" (לתפילה!) — והיה אבא הולך משולחן-עבודתו שלמעלה ויורד לתפילה. פעמים כבר הגיעה שעת התפילה ועדיין לא התכנסו עשרה למניין. והיו מתחילים בלי קדיש דרבנן, ואני הייתי מבהיל לפני "ברכו" שנים-שלושה מפועלי הדפוס, כדי להשלים את המניין. אלה היו חוזרים לעבודתם לאחר "ברכו" ומובהלים שנית ל"קדושה", אם בינתיים לא באו אחרוני המתפללים. בסוף התפילה היה בית התפילה תמיד מלא אנשים, לרוב עניים ודכידוה, שידעו שזוהי שעת רצון לאבא. בין החלפת תפילין של רש"י בתפילין של רבינו תם היו שוחריו מוצאים אצלו אוזן קשבת ונענים בתמיכה, נדבה או עצה.

פעמיים בשנה לפחות, היתה החצר האמצעית מתמלאת אנשים עד אפס

מקום, ובית התפילה נעשה דומה למשרד. בערבי פסחים ובימות החורף הקשים קודם החג היה אבא מחלק מצות לעניים, והיה מקיים מצווה זו בעצמו לפרטי פרטיה. רשימת הזכאים לתמיכה, השמורה מן השנה הקודמת, תוקנה והושלמה, ואבא, שהיה יודע ומכיר כל אחד בשמו ובשם משפחתו, היה עומד בפתח בית התפילה ומגיש לכל מי שנקרא בשמו, פתקה על רוטל, תשע אוקיות (שלושת רבעי הרוטל) או חצי רוטל מצה, הכל לפי האיש ומצב משפחתו. בפתקאות אלו היו מקבליהן הולכים אל מאפית המצות של מייטא בקצה ה"מיידאן", בדרך לבתי מחסה, ומקבלים את המצות שהיה אבא מקפיד על טיבן והולך לשם ומשגיח על אפייתן. ופעמים היה אבא מוסיף למצות גם פתקאות ליין לארבע כוסות, כתובות לשלמה שיינקר המוזג ברחוב חברון. ושוב בעצומם של ימי החורף נעשה בית התפילה דומה למשרד, והחצר הומיה. כשעניים מרודים ודלת העם בדירותיהם הפרוצות קופאים מקור, היה אבא מאספם ומחלק להם פתקאות לפחמי עץ שהיה עליהם לקבלם מהמחסנים שאגר בעונת הקיץ, והיו העניים באים על שכר צפייתם בחצר בקור ובשלג כשקיבלו מנת פחמים שתכניס קצת חום במעונותיהם הקרים והדלים.

בקצה החצר האמצעית היה חדר הדפוס. בראשונה שימש חדר זה גם למלאכת הסדרים וגם מקום ההדפסה. האולם היה רחב למדי. התיבות ערוכות בשורה כפולה זו כנגד זו לאורך האולם באמצעיתו, ולצד הכתלים. באחת הפינות עמדו מכבשי הדפוס. וכך דרך העבודה במכבש הדפוס: בגיגית מלאה מים היו שורים את הנייר, והפרעסן-ציהר (דפס) מוציא גליון אחר גליון, מכניס אותו אל דופן המכבש על גבי סיכות מכוונות כנגד עמודי האותיות ומכסה את הנייר במסגרת קרטון. אותה שעה היה פועל עוזר מעביר גליל צמג (לוריק) על עמודי האותיות להעלות עליהן צבע לפי הצורך. המכונאי מניח את המסגרת על גבי האותיות, העוזר מסובב בגלגל ומכניס את כל התכונה לתוך המכבש, כשהמכונאי מושך בכל כוחו בידית ארוכה, ומוריד מתוך כך לוח ברזל כבד וכובשו על הנייר המכסה את העמודים. לאחר כך הפועל מחזיר את הגלגל, הדפס מרים את המסגרת, ומוציא את הגליון מתחת המכבש. ולשם ייבושם תולים את הגליונות המודפסים על חבלים מתוחים שורות שורות לכל אורכו של האולם.

שני מכבשים כאלה היו באולם הזה, אחד ישן מיוחס לסיר משה מונטיפיורי ומיוחד להגהות בלבד ואחד קל-תנועה יותר, שעסקו הדפסה ממש. לימים, כאשר הביא אבא מכונת דפוס מתוקנת מאנגליה, נמצא המכבש הכבד בטל וחברו הקל ירד מגדולתו ובא במקומו של הכבד להכנת הגהות. מתוך הדפסים זוכר אני עוד את ר' אברהם זילברמן המנוח, הוא אבי

משפחות כספי בארץ, ור' דוד־משה אפשטיין, מחלוצי המלונאות בארץ, שלאחר האכסניה הפשוטה שהחזיקו אבותיו בחברון הלך לפתוח בית־מלון, הראשון הראוי לשמו, בחיפה. שניהם אנשים משכילים וחובבי ספר, שתוך כדי מלאכת ההדפסה הממושכת של הגליון, הספיקו גם לקראו מאלף עד תיו. בין הפועלים המשכילים של אותה תקופה זכור לי גם ר' משה זכרין ור' יהודה ליליינטל ור' שמואל טיקטין. המנצח על הפועלים היה "יודא", הוא ר' יהודה גרופר שהיה עומד על דוכן בכניסה לאולם ליד החלון. העמוד שלו היה גבוה מכל שאר העמודים, והוא עצמו עומד על תיבת עץ משקיף על כל האולם. תפקידו פיקוח על העובדים, והוא שהטיל מרותו בייחוד על הנערים המתלמדים, שקצה נפשם בפירוק האותיות והיו מפזרים את האותיות ברישול ונותנים אותן לא בתאים המיועדים להן, ומעלים על ידי כך את רוגזם של הסדרים. כמוהו כשמואל שמש, היה יודא מנכסי "צאן־ברזל" של בית הדפוס, וכל ימיהם הם עמודי־התווך בו. אף אליעזר, בנו של ר' יהודה, היה ממשיך במלאכת אבותיו, וברבות הימים קנה את דפוס ה"חבצלת".

מפועלי הדפוס באותה תקופה היה גם ר' אהרן־דוד איזלמן, שבייחוד היה מצטיין בפיענוח כתבי יד קשים לקריאה ומסובכים ביותר, ואף על פי שהיה מנוסה במלאכה זו נזקק לפעמים לעזרתו של אבא בשעות ביקורו כמה פעמים ביום בחדר הדפוס, לעמוד על מלה שנסתמה ממנו. הלוא כתבי־היד שהגיעו לבית הדפוס לא היו בבחינת קב ונקי, והמחברים בודאי שלא דאגו בשעת כתיבתם דאגת "הבחור הזר" (הסדר). פעמים היתה עבודה זו עבודה פרך ממש לפועל הדפוס המבקש לו מוצא בשבילי ה"קופיע" — כתב היד. אחד מפועלי ה"חבצלת" שעבר לעבוד בבית דפוס אחר, ושוב חזר לעבוד אצלנו, רגיל היה לספר, שכדרכו בדפוס ה"חבצלת", כשהיה מתקשה בקריאת כתבי־יד, היה פונה אל בעליו החדשים, והלה, לא היה בקי ביותר ב"נקודות השחורות", ואמר להערים ולהעלים בורותו מעיני פועליו כשהוא מעמיד פנים כעסוק וטרוד מאד, וקורא לסדר המטרידו: "לפי הפשט, לפי הפשט". בשנת 1898, כשחזר אבא לירושלים, לאחר נסיעה של תשעה חדשים בחוץ־לארץ, ועמו מכונת הדפוס הראשונה מתוצרת אנגליה, הקצו לבית הדפוס עוד חדר אחד, זה שבצד המערבי־דרומי של החצר האמצעית, הסמוך לחדר התפילה. בקניית מכונה זו הכשילו את אבא: מכרו לו מכונה העשויה לעבוד בכוח הקיטור, ולפיכך היה גלגל התנופה קטן מאד, עשוי להרכיב עליו רצועת תמסורת, ולא נוח לתנועה בידי אדם, והפועל היה צריך לכופף כל קומתו כדי להניעו. חשבו ומצאו תקנה לדבר: חפרו בור עמוק מתחת לגלגל התנופה והיה הפועל עומד בתוך בור זה ומסובב את הגלגל וכל חמשה או עשרה

רגעים מחליפו פועל שני. אף על פי כן היתה המכונה מוציאה כ־800 עד 1000 גליונות לשעה, וכמה עשרות שנים עשתה את שלה, בייחוד לאחר שהחליפו את גלגל התנופה הקטן בגלגל גדול ממנו, שהביאוהו מחוץ לארץ. בקצה החדר הצפוני, מול בית התפילה היה חדר רחבי־ידים, שהיו משכירים אותו לדיירים. דייר אחד, מראשוני העולים מקייפטאון אשר באפריקה הדרומית זכור לי על שום ארון הספרים הגדול שלו, המלא וגדוש ספרי השכלה קלים לקריאה; ואני, אחרי אשר בלעתי את כל הספרים שבספרייתי של אבא, חשתי לשאוב ממעינותיו של הדייר. פעמים הייתי מתחנן לפניו שירשה לי לקחת לחדרי למעלה ספר שהתחלתי בקריאתו, והלה אף על פי שחיבב אותי מאד סרב לעשות רצוני והיה מסביר לי את סירובו בבדיחה הידועה: "רואה אתה את כל הספרים האלה? — את כולם שאלתי ולא החזרתי, ומאז נדרתי נדר שלא להשאיל ספר לאיש". דייר אחר השמור בזכרוני — הוא ר' משה אהרן, הדיין מבריסק, יהודי בעל הדרת פנים, זקנו הלבן יורד על פי מידותיו, ודומה השכינה שורה על קלסתר־פניו האציל.

החצר שנמצאה ב"חזקתו" של אבא היתה שייכת להקדש משפחת החוסינים, ומספר הנהגים מהקדש זה הגיע לעשרות. ואף על פי שהיה "מותואלי", מנהל הקדש, לחצר זו, הוא מחמד־סאלח חוסיני, אביו של ג'מאל, לימים ממנהיגי התנועה הערבית בארץ־ישראל, לא סמכו הנהגים מההקדש על מנהלם והיה כל אחד בא בעצמו ליטול חלקו בשכר הדירה, בסך הכל ארבעים נפוליון לשנה, שהיה מתחלק למנות בנות עשרים ותשעה גרושים כל אחת. בראשית השנה היה מחמד־סאלח חוסיני יושב עם אבא ושניהם עורכים את הרשימה וקובעים לכל נהנה את חלקו, מנה שלימה, חצי מנה, או כמה מנות, ולאחר מכן כל אחד בא ונוטל חלקו וטובע חותמו לצד שמו ברשימה.

אני סובר, שבכך רצו הנהגים מן ההקדש להטיל דופי במחמד־סאלח, אלא נהגו כך מחמת החשדנות הכללית המושרשת בטבעם של אנשי המזרח. מחמד־סאלח היה איש נשוא פנים, טוב מראה, מיטיב שיחה, והיה משכים לעתים קרובות אל פתחו של אבא, לשוחח עמו על המדיניות הפנימית ועל הויות העולם, מכל אשר נודע לאבא עליהם מעשרות העתונים שהיו באים אצלו מכל רחבי העולם. באותם הימים לא הכרתי את ג'מאל, אשר יחד עם שאר־בשרו אמין, גרו באותה סימטא.

מדרגות מחוטבות היטב, תמיד רחוצות למשעי, מעלות אל החצר העליונה. חצר המגורים שארכה כמה עשרות מטרים, מרוצפת יפה, רחבת־ידים, משקיפה על פני הר הבית, מקום המקדש והר הזיתים, והלאה הלאה להרי מואב, וכל העיר העתיקה אשר בין החצר לבין חומתה פרושות לפני המסתכל

כעל כף היד. חדרי המגורים היו בנויים לאורך החצר, ובקצהו, דרומית מזרחית — חדרו של אבא. על ידו, בפינה, חדר קטן שנקרא "הקוזינ'קה" (המטבח הקטן). שכנראה היה פעם מטבח, משום שבתחילה היו גרות בחצר זו כמה משפחות. עכשיו כשכל החצר היתה תפוסה על ידי בית אבא, והמטבח היה באחד מן החדרים המרווחים, אין הקוזינ'קה אלא כעין מחסן מלא וגדוש ספרים, חוברות, עתונים ישנים וניירות אחרים. בחדר קטנטן זה הייתי נחבא כשהייתי רוצה לשקוע בקריאה אסורה או בשעה שלא הייתי רוצה שיפסיקוני בקריאה מותרת, ואחד הספרים שהרבה שעות שהיתי על קריאתו בתוך תא זה היה "מסתרי פריז" של אוז'ן סוא בתרגומו העברי של קלמן שולמן. אינני זוכר אם קראתי ספר זה בהיחבא, שלא יודע הדבר לאבא, או בשביל שאמלט מאתי, המתאווה גם הוא לקרוא בספר, והיינו שנינו להוטים לגמרו בלא הפסקה.

בענין הקריאה בהיחבא מאבא, נשאר בזכרוני מקרה זה שקרה אחר כך. פעם בשבת אחר הצהרים ישבתי וקראתי ספר חולין, לגמרי לא מסוכן. "דברי ימי עולם" של קלמן שולמן, — ובוודאי מפני שצריך הייתי באותה שעה לחזור על משנתי, החבאתי את הספר כשנכנס אבא אל החדר, אולם לא הספיקה לי השעה לעשות כן ואבא שראה את הנעשה, אמר לי: "אם מותר לך לקרוא בספר, מותר לי לראותו; ואם אין אני צריך לראותו, אינך צריך לקראו". מימרה זו היתה מאז נר לרגלי בהליכות חיי.

יפה זוכר אני את חדרו של אבא: אחד הקירות כולו ארון ספרים מהרצפה ועד לתקרה; ספרים מספרים שונים, ספרי קודש וספרי חול, ספרי מדע וחכמה, רובם עברית, ורבים מהם בלשונות לועזיות וגם כמה כתבי יד עתיקים. חג היה לנו הילדים בערבי פסח, ביום שסיידו את חדרו של אבא. אז היו מוציאים את הספרים לאויר, פותחים ופורשים אותם לכל ארכה ורחבה של החצר ונותנים לרוח הקלה לשחק בדפיהם. משהגיעה שעת ערבית, לאחר שהספיק כבר הסיד להתייבש על הקירות, היינו סוגרים את הספרים, מסירים את האבק מעל הלוחות ומחזירים אותם למקומם. ספות, אשר בהתחברן יחד היו כעין ספה ארוכה אחת, מוצעות לארכם של שני קירות אחרים שבחדר הגדול. הספה — "מינדר" בלעז, היתה עשויה מזרני קש על גבי דרגשי עץ, מכוסים בד צחור עטורים תחרים מעשה-מחט. לאורך הקירות — כרים, מכוסים אף הם צפיות לבנות רקומות צורות צפרים ועופות, עבודת מחט דקה, מעשה אמנות. — אבל רק בשבתות היו הספות נראות במלוא יפיון; בכל ימות השבוע היו מכוסות ערמות ערמות עתונים, כשלושים במספר, שהיה אבא מקבל מכל חלקי תבל בלשונות שונות. ליד

"המליץ", "הצפירה", "המגיד", "היהודי" מלונדון, ו"מחזיקי הדת" מלבוב בעברית, היו ה"ידישע גאזעטען" ו"דער יידישער אדוואקאט" ועתונים אחרים באידיש מאמריקה ומגאליציה. — וזכרני עתון אחד "דראהאביטשער צייטונג", על שום היותו כתוב גרמנית צחה, אולם דפוסו אותיות עבריות. — זהו עתונים בשפת לאדינו "אל טיעמפו" ו"אל טלגרפו" מקושטא, "אל-אבניר" של דוד פלורנטין מסלוניקי, ו"אל ג'ודיו" מאיזמיר. אבל עתוני המפתח, ששימשו כעין כלים לאבא במלאכתו, היו ה"ג'ואיש כרוניקל" מלונדון וה"איזראיליט" ממגנצא. מהראשון היה שואב את החדשות האחרונות, ומהשני היה מתרגם את סיפורי ליהמן, עורך העתון, והיו הסיפורים באים בהמשכים בגליונות ה"חבצלת". את כל העתונים האלה היה אבא מקבל בחליפין מן המערכות תמורת עתונו. רק על שנים היה חותם ומשלם מחירם, והם ה"נויה פרייה פרסה" מווינה, וה"ברלינר טאגבלאט" מברלין; היו חותמים עליהם בדואר, והם באים בעטיפות צהובות בלא בולים. בחתימה על ה"נויה פרייה פרסה" השתתף עם אבא ד"ר ירמנס, רופא בחברון, שעם היותו יושב בפינה גידחת זו לא רצה להינתק מחיי התרבות, שלהם היה רגיל בארץ מולדתו, והיינו שולחים לו את העתונים האלה לאחר כמה ימים לחברון על ידי המאקארים, החמרים, המביאים ירושלימה מתוצרת חברון: ביצים, תרנגולות וכיוצא באלו.

משלוח ה"חבצלת" לרוסיה היה פרשה מיוחדת במינה. ה"חבצלת" היתה אסורה על-ידי הצנזורה ברוסיה, והיו צריכים לשלוח אותה לא כדברי דפוס אלא במכתבים חתומים, ובכדי לחסוך מדמי הדואר, היינו מקלים על משקל העתון וחותרים את שולי הגליון עד קצה האפשרות.

זכור לי: בפינת החדר ישב אבא ליד שולחן הכתיבה הגדול, המלא וגדוש מכתבים שבאו אף הם מחלקי חבל שונים. בבוקר השכם היה נכנס ותופס מקומו ליד שולחן זה, ומתחיל בעבודה: קריאת הגהות, או עריכת חומר לדפוס, או כתיבת מאמרים וסיפורים בשביל ה"חבצלת". מיד היו מכניסים לו כוס תה מהמטבח שבקצה השני של החצר, ומרכיבים ראש מלא "טומבאק" טרי עם גחלי אש לוחשות על הנרגילה העומדת על ידו. וכשגמר שתיית התה, או משנכבתה הגחלת בנרגילה, היה מצלצל בפעמון אשר על השולחן, ומיד מכניסים לו כוס-תה אחרת, ומחליפים את הגחלת ב"טומבאק" שבנרגילה. וכן בכל שעות היום.

על עבודה זו היתה מנצחת שמחה הזקנה. שאף על פי שהיתה רוטנת כל פעם שהיתה צריכה לחצות את החצר הארוכה והפתוחה ללהט השמש בקיץ ולגשם שוטף בחורף מהמטבח שבקצה האחד לחדר אבא שבקצה השני —

לא ויתרה על טירחה זו למשרתת הצעירה, שמא תפיל את הגחלת מראש הנרגילה, או שמא חלילה תשפוך קצת מהטה. בהיות החומר מוכן לדפוס, היה אבא "מטלפן" לחדר הדפוס, והיה השליח בא לקבל את החומר.

וזה מעשה ה"טלפון", שסידרו מר גיני, לימים המהנדס של עירית ירושלים. צינור נחושת-קלל דקה יצא מהחדר למעלה וירד למטה דרך החלון אל חדר הדפוס ליד העמוד של ר' יהודה גרופר. לקצות הצינור מזה ומזה מחובר צינור לבד ירוק, ועליו שפופרת עץ. למטה היתה משרוקית נתונה בשפופרת והיה אבא מלמעלה נופח בשפופרת, ולקול הצפצוף למטה היה ר' יהודה מסיר את המשרוקית משפופרתו, שמה לאזניו, וכך היתה השיחה פותחת, כשמעבירים בשעת דיבור את השפופרת מהפה לאוזן לשם שמיעה. למעלה לא היתה משרוקית. איש לא היה מעיז להטריח את אבא בצפצוף. כשהיו הפועלים זקוקים לחומר היו שולחים שליח למעלה, והיה אבא חותך במספריים את חלק המאמר שכבר הספיק לגמור את כתיבתו על עטיפות העתונים, וממשיך בכתיבתו הלאה.

העבודה נפסקה לזמן התפילה. ולאחר שעסק אבא בשוחרי פניו, היה נכנס לדפוס לשוחח עם הפועלים, נותן הוראות ומקבל דין וחשבון על מהלך העבודה. בשובו למעלה, היתה כבר ארוחת הבוקר ערוכה על השולחן העגול לצד ארון הספרים, כשמפה נקיה פרושה עליו. הארוחה היתה אחידה — זאת אומרת: כמעט שווה בכל יום ויום. דייסת גריסים, זיתים, מליח בשמן ולימון, כוס קטנה של יי"ש, ופת לחם טריה, שהביאה אחד מן העובדים סמוך לגמר התפילה. אז היה "שיעמוטי", הוא יהושע מרדכי, חש לרחוב היהודים ומביא "פרנזלה" חמה מחנותו של ר' שיעה בקר, הוא יהושע ברמן האופה אבי המאפיות בארץ — או "עשתנור" חמה מהתימני אשר בחנויות האפלות, עם הכניסה לרחוב היהודים. וזה מעשה העשתנור: כד גדול, "תנאג'ה", שהסירו את חלקו העליון, היו שמים בקרקעיתו גחלי אש לזהטות והיה האופה נוטל עיסה דלילה, טופה עליה בכפות ידיו עד שנותן לה צורה של מצה, משליכה על כרס הכד המחומם, ותוך רגעים מספר מוציא פיתת מצה חמה, חומה ונוקשה מעברה האחד, ורכה ולבנה, מכוסה כולה שלפוחיות, מעברה השני.

לאחר ארוחת הבוקר ועד שעות הצהרים היה אבא מקבל אורחים, שבאו לפקדו אם בעסקים או לשם שיחה, ובין האורחים החשובים שבאו להקביל פניו בחדר זה זכורני את דוד וולפסון וד"ר בודנהיימר, ושאר מלווייו של הרצל בימי ביקורו בירושלים בשנת 1898.

בשעות הצהריים היה אבא מפסיק בעבודתו והולך למשרדי "עזרת נדחים"
 ו"מושב זקנים" ועושה שם כמה שעות בהנהלת ענייניהם. לפנות ערב היה
 לעתים יושב לו בהרחבה בחצר הגדולה, בתוך כורסת-עריסה נוחה, כשלימינו
 על שולחן קטן ערימה של עתונים, ומשמאלו — הנרגילה. לעתים היו נספחים
 אליו מבקרים מבאי-הבית, ביניהם גיסו אפרים כהן, אחד מאבות החינוך
 המסודר בארץ. בצד המערבי של החצר היתה סוכה בנויה עומדת כל השנה
 עירומה, ובפרוס החג היו מכניסים פרגודים במעלה העליון של קירות העץ,
 ומכסים את התקרה לחיים, (פלאפונים), ערוכים יפה בצבעים שונים, אז
 היו גם מכסים בסדינים את קיר-האבן האחד של הסוכה, אשר ממנו נפתחו
 שני חלונות אל ה"דיואן", המועדון ש"בבית הגדול", הסמוך לבית אבא.
 המיועד לנכבדי משפחת החוסינים. בהמשך לסוכה היה חדר-אוכל מרווח,
 וחדרי-השינה, שבאחד מהם ישבה הסבתא מריאשה, אמו של אבא. בקצה
 החצר היה פי הבור, אחד משני בורות המים אשר בבית. פיו השני של אותו
 בור היה בחצר האמצעית בחדר-המכונות. בור שני והוא הבור הגדול, היה
 בחצר התחתונה. בכדי להקל על השאיבה מגובה שלש קומות התקינו בחצר
 העליונה מכשיר מיוחד, כעין גליל מורכב קורות עץ וידיות עץ בולטות,
 מחובר על ידי ציר לשתי דפנות מעל לפי הבור, וכשהיו מסובבים בידיות
 הגליל היה החבל גלל על מקלותיו ומעלה את הדלי הקשור בקצהו. ההבדל
 בין שני הבורות היה בזה — אחד, זה שפיו היה בחצר התחתונה היה מתמלא
 ממי הגשמים אשר ירדו על החצרות והחפורות, ולפיכך, השתמשו בהם רק
 לכביסה ורחיצה. ומי הבור השני שפיו היה פתוח אל החצר העליונה היו
 באים רק מן הגגות ועל כן שימשו לשתייה ולבישול. בשנות בצורת לא הספיקו
 מימיהם של שני הבורות, והיו מוסיפים וקונים מים שהובאו בנאדות נישאים
 על כתפי השקאים מהבורות הגדולים שבחצר מקום המקדש. ולא קל היה
 אז להשיג שקאי כי רבו הקופצים עליהם ומחכים להם בצאתם את חצר
 מקום המקדש, משלמים להם שכרם מראש ומוליכים אותם אל הבתים במקום
 שהריקו את מטען המים לכדי-חרס הגדולים (תנאג'ות). ושלוש תנאג'ות
 בכל בית. אחד קטן למי שתייה, שבביתנו היו לפעמים ממלאים אותו במי
 מעין ששלח אבא להביא בפחים טעונים על גבי חמורו ממעיינות יפתח
 או מוצא. כד-חרס גדול היה שמור למי רחיצה, ובכד-חרס שלישי היו שמים את
 האפר שנצטבר מפחמים שרופים, וממלאים אותו מים משומשים, והיו המים
 מסתננים באפר אשר בתוך הכד, ושוב משמשים לכביסת הלבנים. — חדר
 רחב ידיים, שעשאוהו מטבח, משלים את היקפה של חצר זו. — בקצה האחד
 של המטבח, הבנוי מעל לבית התפילה וגם חלוננו נשקף ל"חכורה" העליונה.

היו כיריים גדולים עשויים חמר, ועליהם ארבע קעריות ברזל יציקה הסדוקות בתחתיתן שממלאים אותן פחמי עץ, ושופתים עליהם את סירי הבישול. אפרן של קעריות הללו היה נכנס לתוך הכיריים, ובערבי שבתות היו ממלאים אותם גושי פחם גדולים, "קראמות", להחזיק אש וחום לכל שעות השבת: אז היו מכסים את קדרות החמין בשמיכות וכל מיני "צ'ולנט שמאטעס" (סמרטוטים לכיסוי קדרות החמין). רק משעברנו לגור מחוץ לחומה, השיגה אמא את מבוקשה — "פליטה" — תנור ברזל עשוי לבישול בעצים, או פחמי אבן. כנגד הכיריים עמדה ה"סופה" (ספה) — כעין ארגז הפוך בגודל מיטה שבחללו היו שומרים את הגיגיות ושאר כלי הנחושת. עם זה שימשה סופה זו ספה ממש ועליה היו נשי הבית יושבות ומגלגלות שיחה, בעלת-הבית יחד עם המשרתות, חבורה אחת; ובלילה היתה ה"סופה" למיטה בשביל המבשלת. מטבח זה היה מקום שלטונה של שמחה, אשה ספרדיה מעולי מונסטיר אשר באלבניה. כמוה כיהודה גרופר ושמואל שווארץ — מעמודי התווך היא בבית ה"חבצלת". היתה משרתת, מנהלת משק בית, מטפלת ואומנת כאחד. פעמים היתה גוערת בי בנויפה, אך על הרוב היתה מלטפת אותי, ומשדלת אותי בשם כינוי חביב עליה מאד "פאשאם", הפחה שלי.

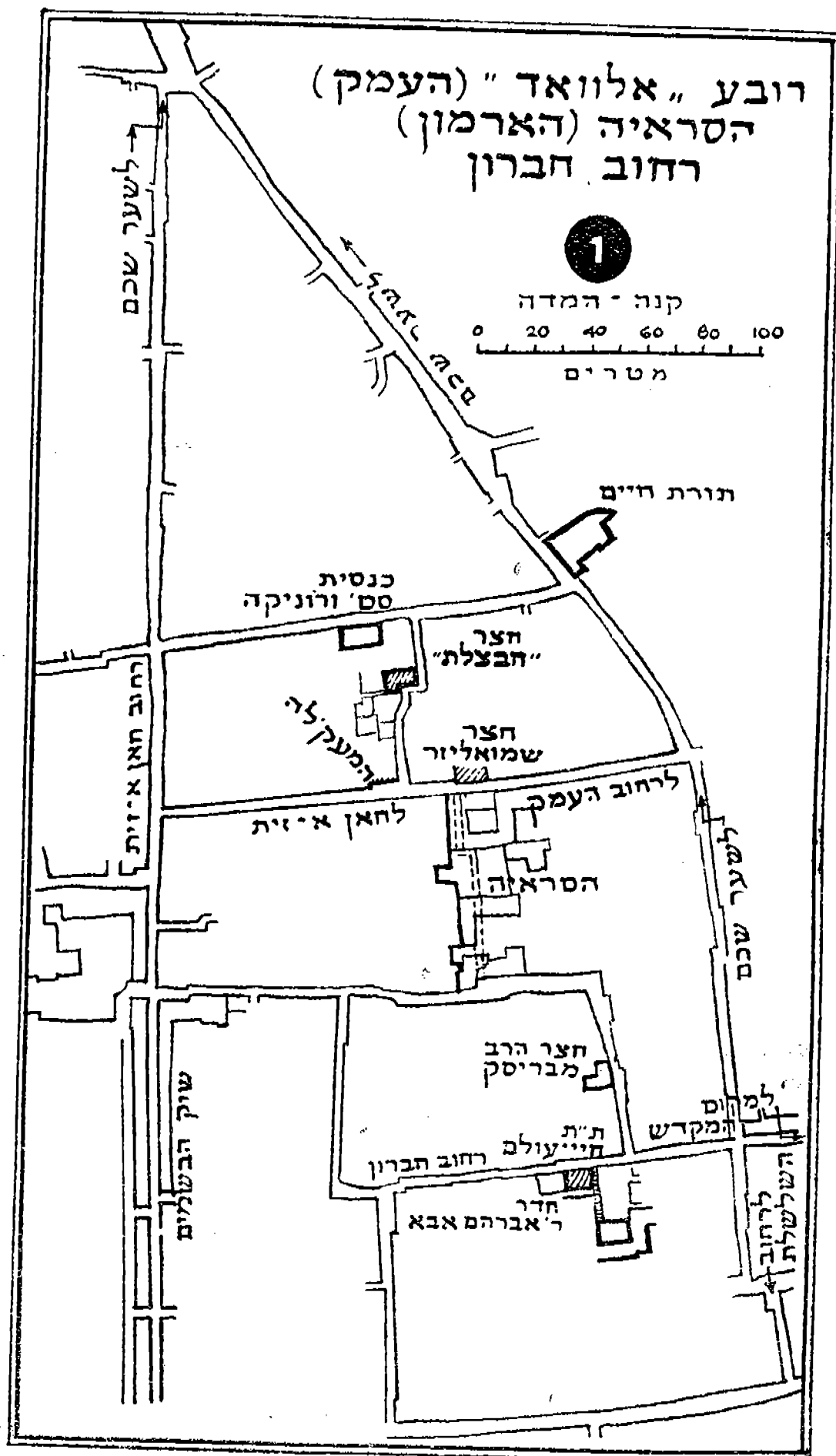
הפעם חיכתה לי שמחה במעלה המדרגות, ובקריאת "ברוך-הבא!" צוהלת הכניסתני לחדר האוכל, בו ישבו אמא והדודה האורחת שותות קפה בחלב מתוך קעריות עמוקות בלא ידיות, וטובלות בקפה כעכים סופגניים, מכוסים שומשמים. הדודה האורחת באה לפקוד את אמא, גיסתה, ואת משפחתה, כי זה שנים אחדות שכמה מבנות ירושלים הלכו אחרי בעליהן אשר יצאו להיות מראשוני המתיישבים בפתח-תקוה. בעלה, אחיה הבכור של אמי, משה כהן, היה אז מראשוני הכורמים במושבה זו ומסוחר האתרוגים ביפו, וברבות הימים היה גם מראשוני הפרדסנים. חתנה, שהיה גם אחי בעלה, חיים כהן, היה ראשון האגרונומים מבני ירושלים שהשתלם בחוץ לארץ וחזר אחר כך כפקיד הברון אדמונד די רוטשילד, לראש-פינה ואחר כך כפקידו בפתח-תקוה, בה שימש כמה שנים גם ראש הועד.

דודי, משה וחיים, לא היו היחידים במשפחה שקשרו קשרים בין ירושלים לאם המושבות. אחותי הבכירה, צייטא, היתה אף היא יושבת בפתח-תקוה זה כמה שנים, מיום שהתחתנה עם בנימין בנו של מרדכי דיסקין ממייסדי המושבה. בנימין, מגיבורי המושבה מנעוריו, ואשתו זכו לשם טוב, ומתו בשיבה טובה לאחר אשר חגגו את חתונת הזהב שלהם במושבה.

רובע "אלוואד" (העמק) הסראיה (הארמון) רחוב חברון

1

קנה - המדה
0 20 40 60 80 100
מטרים

2. מאלף-בית לחומש ורש"י

באב חאן-אזית, שוק הבשמים, רחוב היהודים, ושער השלשלת

מר' אברהם אבא מלמד דרדקי עברתי ללמוד חומש ורש"י אצל ר' הירש בר. לא בכל יום היינו עוברים את הסראיה לשם קיצור הדרך, אלא יש והיינו עושים עקיפין, ובדרך הארוכה ניתן לנו לסייר חלק אחר של העיר, להסתכל במה שראוי להתבונן בו ולהיפגש בפנים חדשות.

מה"מעקה'לה" שוב אין אנו פונים מזרחה, בדרך המוליכה אל המבוי האחורי של ה"סראיה", אלא מערבה, ועולים בדרך המרוצפת אבנים ארוכות עם מדרגות במרחק שלשה ארבעה מטרים זו מזו, לבאב-חאן-אזית. הבתים משני צדי הרחוב המקומר בחלקו מקושרים זה בזה מעל גבי קימורו של הרחוב, ולמעשה מתחברים לציבור אחד של בתים. שהרי כך דרכה של העיר העתיקה, שהרחובות פתוחים ברובם מתחת גגות הבתים ואפשר לעבור מחלק אחד של העיר אל חלק אחר לאו דווקא דרך הרחובות אלא גם מעל גבי הגגות.

זכורגני, עם חתונה אחת במשפחתנו, ואני אז כבן שש או שבע, נתחברתי כחום היום אל ילדים גדולים ממני בשנים לסיור מעל גגותיה של ירושלים העתיקה. היתה זו הרפתקה כרוכה בסכנת נפשות ממש לילדים רכים. כי אין שטחם של הגגות שווה, ופעמים גובה של מטר אחד, מעלה מטה, מפריד בין גג לגג. יתר על כן, הגגות גופם אינם שטוחים, אלא בנויים כיפות עגולות ומשופעות מוקפות מסגרת צרה, ברוחב של חצי מטר בערך, בלא מעקה ובלא משען כלשהו, ואי אפשר לך לעבור מגג לגג אלא דרך קפיצה וטיפוס, ועיקוף הכיפות מעשי לולין. כך הגעתי עם חברי מגג חצרו של ר' יעקב-מרדכי הירשנזון ברחוב חברון, דרך גגות שוק הבשמים, עד לרחוב הבזאר מזה ורחוב היהודים מזה, ולא יכולתי להוסיף וללכת. נפרדתי מבני לוייתי ובנס מצאתי בעצמי דרכי חזרה למקום החתונה, וראשי עלי סחרחר.

בבתים שמשני צדי הרחוב, גרו נוצרים ומושלמים, ורק בית אחד משמאל היה בחזקתה של אשת ר' אלי יפה, מלמד או חובש בית המדרש, נכדו של הרב ר' מרדכי גימפל יפה, מראשי חובבי ציון. בחצר זו גרו שתי בנות, חברותיה של אחותי המבוגרת, ושני ילדים בגילי וגיל אחי, ואלה היו החברים שלנו. הגדולה בבנות, נערה יפה-פיה, שבחור אחד, גבר יפה תואר היה מחזר אחריה. השידוך לא נראה בעיני אבי משפחתה שלא רצה לתת את בתו לבעל-מלאכה, אף על פי שבתור בעל מכונת-תפירה לנעלים, האחת בעיר, היתה פרנסתו מצויה בכבוד, הואיל וכל הסנדלרים היו מביאים אליו

את גזרות הנעלים לתפרן במכונה. וכך קרה שבית התפילה שבבית אבא שימש שלא מדעת מרכז פגישה לנאהבים. בשבת בבוקר היתה הנערה מבקרת אצל אחותי, כשהבחור בא להתפלל בבית התפילה, ובשעת קריאת התורה נודמן הזוג לשיחה.

סמוך לבית יפה היה ביתו של עארף-ביי חוסיני, הוא אחיו של איסמעיל ביי חוסיני, הידוע לרבים מבני דור העבר בירושלים. עארף היה מהיחידים בבני ירושלים הערבים, שזכו לעלות לגדולה בקושטא, והיה הגזבר של מיניסטריון ההשכלה. וכשהיה בא לפקוד את משפחתו בירושלים, היה זוכה לכבוד גדול, הואיל ולא בני משפחת החוסינים בלבד, אלא גם כל אנשי העיר התכבדו בכבודו. עארף היה אביו של ג'מיל ביי חוסיני, עורך דין ידוע בירושלים, ובנו היה מהראשונים שנהרגו על ידי כוחות ההגנה לישראל במאבק על שייד ג'ראח, בראשית מלחמת השחרור.

סמוך לביתו של גזבר מיניסטריון ההשכלה בקושטא, היה ה"חאן". מאורה רחבה ועמוקה מאד וחשוכה ואפלה, שמאות גמלים, כך לפחות נראו בעיני, מצאו בה מחסה. לאחר שמכרו את תנובתם שהביאו לעיר, היו ערביי הסביבה מכנסים את גמליהם אל החאן, פורשים לפנייהם את מלאי התבן שהביאו באמתחתם, וחוזרים העירה לסדר את חשבונותיהם עם הסרסורים שידעו לעקוב אותם בערמה ולפשוט את עורם. הפלאחים אשר באו ממרחקים היו נשארים לעתים ללינת לילה, וחוזרים לכפריהם באשמורת הבוקר. בשכר האכסניה היו משלמים פרוטות ל"חאנג'י", חוכר החאן, שהוטל עליו לשמור גם על הגמל וגם על המספוא שלא יהיו שותפים לו בעלי הגמלים האחרים. המגע והמשא שלי עם החאן היה כשהייתי מלווה, לעתים רחוקות, את אחד מבני המשפחה בליל שבת כדי להביא "שבת-גוי" לשם כבוי המנורות. ברוב הזמנים היה לנו "שבת-גוי" משלנו: ערפאת, ערבי משכם שגר הרבה שנים באחד החדרים של החצר התחתונה, והיה שומר, משרת וחמר, ובליל שבת היה עולה למעלה ועושה את שליחותו על דעת עצמו ואינו מחכה להוראות. בתקופה אחרת, היה פראג' הכושי, שוער האוספיץ (אכסניה) האוסטרי אשר בקרבת מקום, בא בליל שבת בשעה מזומנת אחרי הסעודה ועושה את מלאכתו, ועוגית-שמרים וקנמון טריה מחכה לו. אבל כשנפקד מקומם, היינו צריכים לפנות ולבקש עזרה מן החאן. וקרו כמה מקרים מגוחכים: פעם אחת פחד הגוי להיכנס לחדר וביקש שיוציאו אליו את המנורה החוצה, ופעם אחרת נבהל פלאח מחברון למראה מנורת-הבזק, "בליץ לומפ" בלעז, כי מעולם לא ראה כדבר הזה, ומיד נסתלק מתוך פחד. רוב אנשי המקום, וגם היהודים בני דלת העם, היו רגילים להאיר את החשכה בפתילים טבולים בשמן, והיי

משתמשים לשם כך בכל מיני קופסאות של פח; או שהיו משתמשים ב"גז'יקל", כלי פח קטן בתבנית האגס, מלא נפט, ומתוך הנקב שבמכסהו הצר למעלה, יוצאת פתילה הבוערת בלא עששית, ומפיחת את החדר שהאפלה בו מרובה מן האורה. בבתי האמידים היו מנורות נפט שעליהן שפופרת זכוכית. לפי רוחב הפתילה וגודל השפופרת ניתן המספר למנורה. מנורה מספר "אחד" דלקה במטבת, מספר שתיים או שלש, בחדרי המיטות ומספר ארבע — בחדר האוכל. בשבת היו מעמידים על השולחן "בליץ לומפ" — מנורה שמספרה חמש-עשרה או עשרים. שלא כדוגמת הפתילה המאורכת שבמנורות הרגילות, היתה זו עגולה כטבעת. גם בתקרה היתה תלויה מנורה "בליץ לומפ" גדולה, ומספרה שלשים, ואמנם באה על כבודה רק כמה פעמים בשנה — בחגים ובמועדים.

לאחר שהסתכלנו בחצרו של ר' אלי יפה, וארמונו של גובר המיניסטריין וחאן הגמלים, אנו ממשיכים להלך ומגיעים לרחוב באב חאן-אזית. בחלק הרחוב מימין, המוליך אל שער שכם, מתחת לבתים, פתוחות החנויות לשני צדי הרחוב. מהן חנויות של בעלי מלאכה: פחחים ונפחים ובהן גם ה"מעסרה" הגדולה בעיר, הוא בית הבד לשמן שומשמין. אף זו מאורה עמוקה וחשוכה ובאמצעיתה כעין בור מגודרת, וגמל כולו נוצץ משומן מסובב והולך סביבה, ועל ידי קורה המחוברת למפרקתו הוא מניע בסיבוביו את בית הבד, הכובש את השומשמין וסוחט שמנם. הכל משתמשים בשמן שומשמין לצרכי בישול, ויש אשר היו לופתים אותו, כשהוא מטוגן, על הפת במקום חמאה. ואם היו מפזרים על הפת המשומנת פתיתי בצל מטוגן, הרי לפניך מאכל מלכים ממש. הכוספה, פסולתם של השומשמין, היתה מאכל לעזים, וגם חביבה היא על הילדים. כשהיו מביאים הביתה כד-נחושת מלא שמן שומשמין, ופי הבד מכוסה קובית של כוספה, היו הילדים מכינים לעצמם מאכל מעדנים מדבלי חאנים ממולאים כוספה.

בין החנויות האלה, שהיו תפושות ברובן על ידי הערבים, היתה גם חנותו המפוארת של ר' ברל באיוור, סוחר סיטונאי מחסידי חב"ד, ספק קמח וקיטניות לרבים מבני העיר. בימים ההם לא היו רגילים למאפיות ציבור, וכל משפחה ומשפחה הכינה את לחמה בביתה. מבעוד לילה היו לשים את הקמח, נותנים לבצק לתפוח, ובבוקר מכינים את ככרות הלחם ושולחים אל התנור שבקירבת מקום לאפייה. אור לששי בשבוע היו מכינים את עוגות השמרים ואת החלות לשבת. ביום חמישי אחר הצהרים עתים הייתי נלווה לבני הבית, כשהיו הולכים לר' בערל באיוור לקבל את מנת הקמח הרוסי

הלבן לחלות, קמח סולת לעוגות וכעכים, וקמח "שחור", כפי שנקרא הקמח המקומי "הבלדי" — ללחם לשאר ימות השבוע.

אבל דרכנו אינה ימינה לשער שכם, ומשפנית שמאלה בדרך אל החדר מיד נמצאת בתוך תוכו של שוק חאן-א-זית. שוק לא ארוך ביותר, שהחנויות שבו צפופות מאד וכולן של ערבים; רובן של מוכרי ירקות ופירות ומקצתן בתי מאפה למיני מתיקה ערביים. החנויות היו קטנות ומשלא הספיק להן המקום, היו החנוונים מוציאים את סחורתם אל הרחוב הצר, ויש שבקושי מצאת לך מהלכים בין תיבות הירקות, המונחות ברחוב מזה ומגשי הנחושת הנוצצים ומלאים "בקלאוה" (מין מאפה עשוי עלי בצק דקים ממולאים כתושי אגוזים, שקדים וצנובר וספוגי מי סוכר רותחים) חם מזה. פתחן של החנויות היה תפוש כולו על ידי תיבות הענבים ומגשי העגבניות ושאר הירקות, ונמצא שבתוך החנות גופה היה לחנווני עצמו מקום מצומצם לעמידה; וכשהיה לו צורך לצאת ממנה או להיכנס לתוכה היה נאחז בחבל קצר התלוי בתקרה, קופץ ועולה, מעשה לוליון מעל לארגזים, ויורד בקפיצה למעבר השני של הבריקדה. מימין לרחוב היו מדרגות רחבות מוליכות לדיר-אל-קופט, הוא מנזר הקופטים שהיה תוסס והומה, בייחוד בימי הפסחא, כשמאות ואלפי קופטים היו עולים לרגל ממצרים. משהגענו לקצה רחוב חאן-א-זית, נמצאנו בפרשת דרכים: מימין — רחבה גדולה המוליכה אל מבוי קבר ישן. לצדי הרחבה יושבים רוכלים טטרים, מוכרים כל מיני סדקית: כפתורים, חוטים ומחטים, אולרים, כיפות-ראש סרוגות תוצרת בוכרה או טורקיסטאן, עגילים, צמידים ושאר כלי זכוכית עשויים בחברון. בימים ההם, רחוב אפטימיוס לא היה עוד. הוא נפתח כשמלאו חצי יובל שנים למלכות עבדול חמיד, והיה אחד הרחובות היפים, ואולי היפה שברחובותיה של העיר העתיקה. באמצעיתו מזרקת-מים הדורה, שאבניה האדומות חטובות בידי אמני בית-לחם המומחים לכך. ימים רבים היינו עוברים ונהנים מזרמי המים היוצאים מפי האריות המחוטבים אבן אדומה קשה ומלוטשת, לארבעת צדי המזרקה. גם רחוב הכנסיה הגרמנית לא היה בנמצא באותו זמן. בנו אותו בפרוס ביקורו של וילהלם-קיסר; בצדו האחד — כנסיה הבנויה לתפארה, ובצדו השני, חנויות שלמעשה סגורות היו כל הימים. משמאל לקצה שוק חאן-אל-זית, ממול לרחבה, רחוב המוליך אל הכניסה הראשית של הסראיה. ובכל הרחוב הזה שתיים שלש חנויות, ובהן חנותו של דניאל הסנדלר, וחנותו של אברהם החייט.

ר' דניאל היה יהודי גוי' ועגול, תמיד אך שמח, והשמחה במעוננו בקרב הקטנים היתה גדולה בפרוס החגים, כשבא לקחת מידה לנעלים לבני הבית.

ותוזר ובא ערב שלפני החג ומביא את הנעלים גמורות ומוכנות, איש איש לפי מידתו, וככל שהגדילה הסוליה החדשה בחריקתה גברה הגאווה והכרת היש בלבותיהם של הפעוטות. היפוכו של דניאל היה אברהם החייט. יהודי ארוך, רזה וצנום, ממעט בדיבורים, בן-אדם שאינו יודע "חכמות" אלא מלאכתו בלבד. הוא גר בסביבת המקום והיה מבאי בית התפילה בחצר אבא. בין לקוחותיו היו גם ערבים, וכשזכה לתפור חליפה לפחה בכבודו ובעצמו התגאו בו כל מכריו. כששלח את החליפה המוכנה לביתו של הפחה על ידי אחת מבנותיו, בחורה נאה וצנועה, ליווה אותה האב עד פתח הבית ועמד וחיכה לה כשלבו נוקפו, ורווח לו כשיצאה בשלום. עניין הזמנת החליפה, הכנתה ומשלוחה היה לשיחת קהל המתפללים לפני קבלת שבת, יום ששי שכל המעשה נגמר בו בכי טוב, לאכזבת הספקנים שנתברו כשנודע להם גם כי קיבל אברהם את שכרו מושלם, ואף השליחה, לא אונה לה כל רע, הגישו לה כיבוד ואף מתנת כסף ניתנה לה. דרך אגב, פגישה אחרת של בת בעלי מלאכה יהודי עם פחה תורכי בירושלים, לא נגמרה בשלום, ונסתיימה בצורה שלא הניחה את דעת הוריה. הדבר קרה אחרי פרעות קישינב, כשבתו של אחד העולים נפגשה עם הפחה של אותם הימים. הוא חשק בה, והיא אף היא לא מאסה בו, וכשיצא הפחה את ירושלים למקום כהונה חדש, הלכה הבת היהודיה אחריו.

כאן בפרשת הדרכים אין אנו נוטים ימינה לרחבה — ולא שמאלה לרחוב הסראיה, אלא ממשיכים ונכנסים לשוק הבשמים; השוק צר, מרוצף יפה, מקומר כולו, ארכו כמאתים מטר. החנויות שבפתח השוק תפושות בעיקר על ידי סנדלרים המכינים סנדלים אדומים עבור הפלאחים. ואחרי שעברת את שליש השוק בערך, הוא מסתעף לשלושה קוים מקבילים: שוק הקצבים המושלמים מימין; ומשמאל שוק הצורפים העושים בכלי כסף וכלי זהב מעשה מחשבת, גביעי כסף גדולים וקטנים, עגילים וצמידים מעשה פיליגורן וכדומה עשויים כולם על ידי בעלי מלאכה יהודים באי צפון אפריקה, וברבות הימים נוספו עליהם גם באי תימן. בהמשך השוק במרכזו כמה וכמה חנויות בשמים וכל מיני סממנים שעל שמן נקרא השוק, אבל עיקר מרכולתו פירות מיובשים: שקדים, אגוזים, צנובר, משמשים מיובשים מפירות דמשק ודבלי תמרים מפירות בגדד, וגם חבלים, מסמרים, וכל מיני סחורה שבאה מן החוץ. הגדולה שבחנויות שבשוק זה היתה חנותו של סולימאן אלמוקאטם, חנות כפולה, כעין חנות כל-בו שהכילה את כל הסחורות למיניהן. אצלו היה גם מלאי של נייר, בעיקר בשביל בקשות לשלטונות, שחייב אתה לכתוב על גבי נייר פוליו; אבל היה אצלו גם נייר דפוס ממינים קטנים. ביום

הששי בשעות הצהריים, כשהיו כל הסוחרים בשוק הבשמים הולכים לתפילת היום במסגד עמר, לא היו נועלים את חנויותיהם, אלא מורידים מסך של רשת חבלים כשמירה מספיקה מגנבים ומזיקים, כי הלא לדבר מצווה הלכו... עיקר שכחתי; כמעט שדלגתי על חנותו של מימון, יהודי ספרדי בעל חנות לגיהוץ תרבושים (פסים), שדירתו היתה בביתנו, באחד החדרים של החצר התחתונה. וזה מעשהו: לאורך קיר אחד של החנות הארוכה והצרה היה תנור פח, שהסיקו אותו בפחמי עץ, דוגמת כיריים לבישול, ועל כל אחת מקעריות התנור מגהץ בחושת קלל בוצץ בקוטר של עשרים וחמשה סנטימטר בקירוב בתחתיתו, והוא צר והולך עד כדי שנים עשר סנטימטר, בערך, בחלקו העליון, כשכל גובה המגהץ כשלושים סנטימטר. כל מגהץ שונה מחברו בגובה וברוחב כדי שיתאימו לתרבושים מכל המינים והמידות. ושני חלקים לו למגהץ, זה רוכב על גבי זה. החלק האחד נתון על הגחלים הלוחשות ועל גביו רוכב החלק השני עם שתי ידיעות עץ לשני צדדיו. בערבי שבתות היינו לוקחים את התרבושים של אבא והתרבושים שלנו לגיהוץ. והכל לפי התרבוש היה מימון בוחר את המגהץ המתאים לו, מוריד את החלק העליון של הדפוס, מרכיב את התרבוש על החלק הפנימי של המגהץ החם, סוגר עליו בחלק העליון ואוחז בשתי ידיעות העץ, כובש ולוחץ ומסובב, ויש אשר יקפוץ קצת להגביר את הלחץ ומוציא מתחת הדפוס תרבוש חם, לוהט, שצורתו שמורה לו לכמה ימים. את התרבושים היו מביאים מאוסטריה המספקתם לכל רחבי הקיסרות העותומנית, עד שפרצה מלחמת הבלקנים, והוכרו חרם על כל תוצרת אוסטריה. אז הקים יהודי בקושטא בית-חרושת לתרבושים ממין אחר, עשוי לבד אדום כהה, מרופד קש מבפנים. תרבוש חדיש זה, שהיה נהוג עד הזמן האחרון במצרים, שוב לא היה זקוק לגיהוץ, אלא מתמיד ושומר צורתו זמן ארוך.

פעם אחת בשנה היינו הולכים אל מימון למטרה אחרת לגמרי. היה זה בערב פורים — לקנות ממנו מעות קטנים. כמה שבועות לפני פורים התחיל מימון לצבור בשביל אבא עשריות, בישליקים ומטבעות קטנות אחרות תמורת כמה לירות, בשביל חלוקה לעניים בפורים.

פרנסתו של מימון לא היתה רק על גיהוץ תרבושים. לעת ערב היה יוצא לרחוב היהודים למכור תורמוס או "באלוזה". את התורמוס ידענו, גרי החצר העליונה, לאו דווקא מטעמו המר לחיך, אלא מריח העשן המיתמר ועולה בשעת בישולו בחצר התחתונה, כי שבע פעמים היה מימון נוהג לבשל את התורמוס הקשה כאבן, בשביל להוציא ממנו את המרירות שבו ולהכשירו

למאכל בני-אדם. והיה הולך ומבשלו כל ימות השבוע לילה לילה, עד שהוציאם למכירה בערבי שבתות.

והבאלוזה — מהי? עמילן מבושל במים, בתוספת קצת סוכר לטעם וקצת צבע לנוי, ומשתטח הנויד הזה על פני טס נחושת, ונותנים אותו לגלוד, וחותכים אותו חתיכות חתיכות ומגישים את החתיכה המפרכסת על גבי צלחת פת, לאו דוקא מצוינת בנקיונה, וזורקים עליה מי ורדים, להוסיף ריה לצבע ולטעם.

משיצאנו משוק הבשמים, נמצאנו באחד מעורקי החיים של העיר העתיקה. פרשת דרכים סואנת ורועשת. מימין — רחוב דוד, הנקרא גם רחוב הבזאר וגם רחוב ה"באטראק", על כינויו הערבי של האפטריארך ראש הכנסיה הנוצרית. הואיל וכאן רבים הדברים הראויים לתשומת לב, ואף האישים שכדאי להכירם, לא נסתפק בראייה חטופה מן החוץ, ונשאיר את כל הרחוב הזה עד שער יפו לסיור מיוחד.

משמאל, נכנסים לחנויות האפלות ("פינסטערע קלייטן") המוליכות דרך רחוב-השלשלת עד למקום המקדש עם פנייה אחת, באמצע הדרך, למבואות הכותל המערבי. ממול לפרשת הדרכים זו שביל אחד המוליך לרחוב חב"ד, ובמקביל לו — רחוב היהודים. נשאיר את רחוב חב"ד לשעה שנלך ללמוד גמרא אצל ר' חיים חסיד; הלא עתה אנו בדרכנו אל מלמד חומש-ורש"י, ר' הירש בר, ואל חדרו אנו מגיעים דרך רחוב היהודים.

את שני הרחובות המקבילים, רחוב חב"ד ורחוב היהודים, היה מקשר הגדול בבתי הקפה שבעיר, וחצרו המקומרת רחבת ידים, ומבוא אחד לה מסמטא המתחברת עם רחוב היהודים ולעומתו — מבוי מצד הרחוב המוליך לרחוב חב"ד. המוני ערבים, אפנדים, סוחרים ואורחים מבחוץ, יושבים כאן על דרגשים נמוכים, מעשנים נרגילה, לוגמים קפה, משחקים טאולה, (מין משחק אשקוקי), כשהם מורידים את עיגול העץ על גבי הלוח בקול רעש גדול. המלצר מסתובב בין הדרגשים, בידו האחת הוא מחזיק בשלש ידיות ארוכות של שלשה קומקומים, המלאים שלשה מינים של קפה: מתוק, מתוק למחצה ומר. בידו השניה עמוד גבוה של ספלים, בלא אזניים, כל ספל נתון בתוך חברו, ומעשה להטים הוא ממלא את הספל העליון במשקה שבאחד משלשת הקומקומים, כרצון המזמין, והאורח נוטלו בידיו, בשביל אורחים מיוחדים מביני טעם ובעלי כיס מזמין המלצר קפה מיוחד ומכריז עליו בקולי קולות: "ואחד מורה" — היינו — קפה מריר אחד; "ואחד סוכר קליל" — אחד קפה שמתיקותו מועטת; "ואחד סוכר זיאדה" — קפה שמתיקותו מרובה, ונערים לבושי קרעים הולכים בעקבות המלצר ומקבלים את הספלים המשומשים.

זמשקים מים את כל מי שמכריו מפינתו: "מיה", מכוסות המים שעל מגשו. זאין לחשוש שכבר הקדים מישוהו לשותות מהמים האלה: איש לא יחזיר את כוסו ולא יריק אותה עד תומה, כי אוהבי מים הם באי בית הקפה בירושלים; אבל אין לך כל בטחון שהכוס נקיה ורחוצה בשבילך, אלא אם כן אתה מהמיוחסים שהזמינו עבורך קפה מיוחד מהמטבח, ואז עם ספל הקפה מוגשת לך גם כוס מים מיוחדת על מגש.

נכנסנו לרחוב היהודים, מימין — איטליזו של אברהם הקצב, שנקרא גם בשם אברהם קורדי, על שום היותו קצר קומה. ועל-ידו איטליזו של "החלוק" שנקרא כך על שום שאביו נתן חליצה לאשת אחיו המנות, והיתה כל המשפחה לענפיה ידועה בכינוי זה — יענקל חלוק, לייב חלוק, ומעטים מאד ידעו אותם בשם משפחתם — משפחה ענפה ומכובדת בארץ.

בסמוך לחנות הקצבים, בית-המרקחת של ליב'ל אפטייקר, הוא ליב גבריאלוביץ, מיקירי ירושלים, אבי משפחת הגבריאלוביצים (לימים גבריאלי) בארץ. הוא עצמו גר ברחוב חברון, ורבה אשתו, מבית רלב"ג, היתה מעסקניות ירושלים היקרות, צדקנית ומרבה להיטיב. סמוך לחנותו של הרוקח היתה חנותו של בן-ציון בייסקר, הוא בן ציון זילברשטיין, חלוק סחר הנייר בארץ. שותף בעסק בן-ציון, היה חתנו, נחום נתנזון מייסד חינוך-עוורים בירושלים, ולימים היתה כבר חנותו נקראת על שמו בלבד. חנותו של נחום נתנזון היתה חנות כל-בו, בה מצא הקונה נייר, דיו, עטים וצפרנים וכל כלי כתיבה וגם כלי חרסינה, צלחות וכוסות וספלים למיניהם, וגם מנורות זעששיות, וכלי מטבח וכלי עבודה, הכל-מכל-כל מעורבב ומבולבל. תוך כדי גלגול שיחת חולין עם קונה משכיל שנקלע לחנותו, בענייני דיומא, היה מוציא לך, כאילו דרך אגב את מבוקשך מתוך תלים של כלים ומיטלטלים.

בקרבת מקום, בית המרקחת של "חצקל הגדול", כשחנויות מלאות לולי תרנגולות חוצצות בין חנות הניירות לבתי המרקחת. חצקל, יחזקאל מנדלבאום, נודע בקהל בשם "חצקל דער גרויסר", הגדול, על שם בית-המרקחת הגדול שלו, להבחין בינו לבין "חצקל דער קליינר", יחזקאל הקטן, הוא יחזקאל בלום, לימים אחד מגדולי הסוחרים בירושלים, שאז היתה לו חנות של מיני צבעים וחמרי בניין במעלה רחוב היהודים. לימים העתיק יחזקאל בלום את חנותו אל מחוץ לחומה, ובית המסחר "בלום את לוי" היה מן החשובים שבבתי-המסחר לחמרי בניין בארץ. אולם גם כשחנותו בעיר העתיקה עברה אל אחיו, יצחק בלום, הוסיפה להיקרא בשם "חצקל דער קליינר". מפני קרבת משפחה עם בעלי מאפית ברמן, היו נמכרים בחנות זו עם הצבעים והמסמרים

ישאר חמרי הבניין, גם "פראגזולות" לבנות, מין חלות שהיו קונים אותן בשביל חולים או תשושים וסתם איסטניסים.

באמצע רחוב היהודים, אנו פונים שמאלה בדרך אל החדר. ועל כן גדלג כאן על המחצית העליונה של רחוב היהודים, על חורבת ר' יהודה החסיד וכל התכונה אשר בתוך חצר הומה זו, עם עשרות חדרי תלמוד תורה, והישיבה עץ-חיים ומאות תלמידים, חדרי בית-דין הצדק, ומקום משכן הכבוד של ר' שמואל'קה הוא ר' שמואל סלנט; על חנויות הספרים אשר מול מבוי החורבה; על חנויות כלי כתיבה בקמעונות לממכר "מזרחים", "לשנה טובה", "שיר המעלות" ושאר כלי קדושה, ועל חנותו של ר' אלתר אנטיפולר, אבי משפחת הבנו'מינים, אשר כענף משנה במסחר דגים מלוחים למיניהם, עסק באותה חנות גם במכירת שעונים ומתנות חתונה.

כשאנו עולים במדרגות מאמצעיתו של רחוב היהודים מגיעים אנו דרך כמה סימטאות לחצר גמילות-חסד, שבאחד מעשרות חדרינו נמצא "חדרו" של ר' הירש בר. הוא היה יהודי זקן, רוטן ורוגז תמיד. היינו רק כחמשה ישיה תלמידים, והיינו עושים שם את כל שעות היום. מסופקני, אם היינו חוזרים הביתה לארוחת הצהרים. דומני, שאת ארוחתנו היינו מביאים אתנו לחדר. ופעמים, בעיקר בראש חודש, היו התלמידים עורכים "סעודה". הווי אומר, כל ילד היה מוציא את אשר הביא באמתחתו והכל אוכלים בצוותא ובמשותף מכל אשר הביאו.

מפרשת "לך לך" ואילך, בתחילת החורף, היינו ממשיכים בלימוד גם בערבים, לאור העששית, ואז היה אחד מבני הבית או מפועלי הדפוס, שגם הם היו ממשיכים בעבודה בלילות, בא לקחתני הביתה כשפנס דולק בידו. באימה ופחד הייתי עובר בחשיכה את שוק הבשמים המקומר, הריק והאפל כשצילך הארוך כאורך הגלות מרקד לפניך או מאחוריך, וקול הצעדים עולה ומקיש בתקרה המקומרת ובת קולם מידרדרת לאורך הסימטא כאילו גדוד חיילים מהלך ברחוב. פתאום נשמעו מרחוק צעדי של שומר הלילה הדופק במקלו העבה על הרצפה או על דלתות החנויות הסגורות, כמתכוון להזהיר את הגנבים על מקום הימצאו למען יספיקו להשלים את מלאכתם בקצה הרחוב האחר...

ה"חדר" לא היה חדר לימודים בלבד: גם חדר-מגורים היה, ונדמה לי, אף מטבח בועיר אנפין, והרבנית היתה מסתובבת שם, מסיקה את התנור, מכינה את התבשילים, ומשתדלת להמעיט ברעש ככל האפשר, שלא להביא חלילה, לביטול תורה.

על שיטת הלימודים בחדר אין לי לספר דבר מיוחד, היתה זו בוודאי אותה

שיטה הנהוגה בכל החדרים בישראל; והללו שלא נתנסו בה בעצמם, ודאי שנודמנה להם פרשה זו תוך קריאה במה שתיארו גדולים וטובים ממני. דומני, שאין הבדל בין חדר בירושלים לבין חדר בעיירה בחוף-לארץ. נראה שר' הירש בר היה מלמד מומחה ובעל "פעולה" ולפיכך גם יחסן. ולא כל אחד היה מצליח לשלוח ל"חדרו" את ילדיו. מתוך חברי לחדר זוכר אני את נחום ברגמן, ממשפחת ברגמן המסועפת, שמרכזם בבתי מחסה. אולם חבר היה לי באותה חצר, שדווקא לא למד אתי בחדר, הוא יעקב שפירא, לימים מנהל תיקב בראשון לציון. אתו הייתי חוטף שיחה כשהיינו מזדמנים למטה בחצר בבואי או בצאתי מן החדר. ואף על פי שהיינו רעים וחברים, אכלתני הקנאה בו, והלא הוא השיג את אשר נמנע ממני — ללמוד בבית-ספר "למל". והיטב חרה לי הדבר, בהיות המנהל של "למל", אפרים כהן, דודי, אחי אמי, והוא, ולא אני, לומד אצלו.

ה"חדר" נמצא בחצר "גמילות חסד", שבו היו משרדי המוסד וכמה חדרים שהושכרו לדיירים. היה זה אחד מבתי החסד המועילים והחביבים על העם בירושלים של אותה תקופה. פעם או פעמיים בשבוע היתה הקופה נפתחת, ועשרות אנשים צבאו על פתח הדלת, איש איש ואשה אשה עם חבילה קטנה עטופה במטפחת תחת בית השחי, מצפים להיכנס פנימה. שמה היו פורשים את החבילה לפני ר' שלמה זלמן פרוש, יהודי חבוש קפטן, עטוף חגורה רחבה, זקן יפה עוטר את פניו הפיקחיים והרציניים, כולו אומר חסיד אף על פי שמראשי הפרושים היה, אבי משפחת פרוש בירושלים. וכל שבא לקחת הלוואה מוציא את אשר במטפחתו: פמוטי כסף, שעון, כפיות, גביעים, שרידי העושר, מזכרת ימים טובים במשפחה, והוא ר' שלמה זלמן, שוקל ובוחן ובודק ופוסק — "כך וכך אפשר לתת בגמילות חסד על כלי זה". יש אשר האיש או האשה מנסים לעמוד על המקח, להשיג קצת יותר — "הלא חולה בבית, יש לקנות עוף ולקחת רפואות" — ורק לעתים רחוקות היה נענה להוסיף ללקוח, כי כבר מלכתחילה תפש את עמדתו של הלווה, ונתן לו את כל שאפשר ליתן ולא לסכן את קופת גמילות-חסדים. והנה בגמר המשא-מתן, שתיים שלש מטבעות זהב נוצצות, לפעמים גם קצת מגידות, עוברות לידי הלווה, דלת קופת הברזל נפתחת, והמשכון נבלע בתוכו עמוק עמוק. ניתנה קבלה, התנועה נרשמת בספר, והתור ניתן ללקוח אחר. מוסד גמילות-חסדים זה הוא עד היום אחד מבתי החסד הגדולים בירושלים. ונדע בשם גמילות חסדים הכללי "שערי חסד". שכונת "שערי-חסד" בירושלים נבנתה על ידי הלוואות שניתנו לבונים מקופה זו.

בבניין סמוך לחצר גמילות-חסדים היה בית מושב זקנים, ובתוכו גם ועד

"עזרת נדחים" — שניהם מוסדות שאבא היה ממייסדיהם, והקדיש להנהלתם הרבה מאד מכוחו ומזמנו ומממצו. "עזרת נדחים" היתה חברה, שמטרתה בעיקר לעזור לבני העניים, במה שקוראים היום "עזרה קונסטרוקטיבית"; לאפשר לנתמך ללמוד מלאכה שתפרנסהו בכבוד. והיו תמיכות ניתנות ללימוד נגרות, נפחות, פחחות וכל מיני מלאכות אחרות. ואחד מעיקרי הישגיה של חברה זו הוא שעשתה את מלאכת הסיתות מלאכה יהודית. במלאכה זו שהיתה עד אז רק בידי ערבים, בייחוד מאנשי בית-לחם, נתאמנו יהודים, ברובם תימנים שהיו מאד חביבים על אבא, ואבא חביב עליהם, וייסד עבורם את כפר השילוח, הגובל בכפר סילוואן הערבי אשר בצלע הר-הזיתים.

"עזרת נדחים" עסקה גם במלחמה במיסיון, ופרש את רשתו על דלת העם, בעיקר על ידי רופאיו ובית החולים שלו, ועל ידי בתו הספר שייסד, ושבהם קיבלו הילדים לא רק הוראה וספרים חינוך, אלא גם אוכל ומלבושים. להם ולבני משפחתם. וגם כאן המלחמה לא כיוונה דרכיה בדרך השלילה, אלא סייעה עם העניים להשיג עזרה רפואית טובה וחינוך, ועל ידי כך לעקור משרשה את סיבת הפנייה לבית החולים של המיסיון. המשרד של "עזרת נדחים" היה משותף עם משרדו של בית "מושב זקנים". היה זה חדר גדול מחולק לשניים במעקה עץ, אשר מצדו הפנימי ישבו גם הפקידים וגם הגבאים בשעת אספותיהם. המזכיר הכללי לשני המוסדות האלה היה ר' אליהו הוניג, פקיד למופת, מסודר בעבודתו ובניירותיו כשם שהיה מסודר בלבושו ובהליכותיו. לימים היה נודע בשם הוניג-אפנדי, כי היה מנהל הסניף המיוחד שנפתח על ידי הדואר התורכי בעיר העתיקה, כדי למשוך אליו את הלקוחות היהודים. גם אני הייתי בתקופה קצרה בין עובדי סניף זה, כפי שיסופר להלן.

"בית מושב זקנים" נוסד שנים רבות לפני כן על ידי רופא יהודי מאוסטרליה, ד"ר סנדרס, כבית-תמחוי לתה; והיו יהודים זקנים באים לשם ועוסקים בקריאה ולימוד סביב שולחן נקי, כשכוס חמין רותחים מוגש להם. דומני, על ידי אשתו של ד"ר סנדרס. מוסד צנוע זה התפתח לאחר שאבא ואברהם אלקנה זקס, ועוד אחד או שנים מהחבורה, נתנו ידם לכך, עד שנעשה בית-מושב לזקנים. ברבות הימים נקנה הבית המדובר לצמיתות על ידי המוסד ואיכסן כמה עשרות זקנים, אשר באו מחלקי תבל שונים לעשות את ימיהם האחרונים בירושלים הקדושה ולעסוק בתורה ובתפילה. בתקופה המדוברת, היו גבאי המוסד שלושה: יחיאל מיכל פינס, יצחק אייזיק בן-טובים וישראל דוב פרומקין. מתוך השלושה היה בן-טובים כעין מנהל קבוע ויושב

כמעט כל שעות היום במשרד; אבא היה בא כל יום לכמה שעות ופינס היה מצטרף אליהם פעם-פעמיים בשבוע לישיבות ההנהלה.

עיקר תפקידו של פינס היה, מזכירות בית החולים "ביקור חולים", ועליה פרנסתו. לימים נקנה עבור "מושב זקנים" מגרש גדול בקצה העיר המערבית בדרך ליפו, ונבנה בו חלק ממערכת הבניינים, הנראים לעיני כל עובר ושב בבואו ובצאתו את ירושלים. לאחר שהעבירו את הזקנים לבניין החדש מחוץ לעיר, ייחדו את הבית בעיר העתיקה למושב זקנות. בכל התקופה, הוסיפו ליתן בבית התמחוי תה חינם לכל דורש.

מגעי עם יחיאל מיכל פינס פותח עוד בתקופה מוקדמת זו. מאד מאד חיבבתי את הזקן הפיקח הזה, כשהוא מסתכל בי בעינים ערמומיות ומלטפות כאחד. אחר כך הייתי מביא לו הגהות מבית הדפוס: "קול-קורא" של מושב זקנים, או מאמר ב"חבצלת". זכורני מקרה אחד, שנכשלתי בגילוי סוד. היחסים בין ה"חבצלת" ו"הצבי", של אליעזר בן-יהודה לא היו, כידוע, יחסי ידידות, והיו עוקצים זה את זה בכל שעה שנודמנה להם. בימים ההם אפס גייר-דפוס לבן מהעיר, ו"הצבי" נדפס על נייר ורוד. בערב שבת נתפרסם ב"חבצלת", בחלק הפיליטונים דו-שיח קטן, שנשמר בזכרוני מלה במלה זרח: מה היה לצבי כי אדום ללבושו?

ברוך: נתפש כבדאי, ויתאדמו פניו.

זרח: העוד יתאדם בהתבדותו? והוא מכבר לא ידע בשת!

(החתימה): תיקו.

בדיחה זו היתה לשיחת כל בשבת. וכשנודמנתי לבית אחד שבו התווכחו בחריפות על כך, גיליתי את הסוד כי "תיקו" אינו אלא יחיאל מיכל פינס.

פעמים היינו חוזרים הביתה בדרך שונה מזו שבאנו בה. מסימטת "גמילות חסד" היינו יורדים למקום שהחנויות האפלות נגמרות, ומתחיל שוק השלשלת. לעתים קרובות, כשהייתי יורד מסימטת "גמילות חסד", לפני שפונים לרחוב השלשלת, היה עלי אפנדי כותוב, מחשובי הערבים שבעיר וידיד טוב של אבא ויודע ספר ואפילו יודע קצת עברית, מעכב אותי על יד פתח ביתו. הכרתי את המכובד הערבי מביקוריו בבית אבא. פעמים הייתי מקשיב לשיחות שביניהם, כמובן בערבית, על ענייני פוליטיקה והיחסים בין הפרובינציה של ירושלים לבירה העותומנית. אחרי שנים רבות הובא בפני, בבית המשפט לערעורים, סכסוך משפחה בין בנו של עלי כותוב לבתו, שהיתה נשואה לאחד מעורכי הדין החריפים ביותר, פושק שפתים ומדבר גבוהה גבוהה. כמובן, שהבת היתה מיוצגת על ידי בעלה והדיון התרחק לעתים

מה"גיבו" המתאים. אולם בית המשפט היה מלא. ואני הזכרתי ליריבים את אביהם והעירותי את אונם על חילול שמו בהוציאם את הכבסים הצואים של המשפחה לרשות הרבים. הצעתי להם להשלים — וכששמעו דברי מוסר מיהודי, כבשו פניהם בקרקע, יצאו וחזרו והודיעוני שהשלימו ביניהם. והיה הדבר לקידוש שם ישראל בקרב הערבים.

באמצע רחוב השלשלת, מימין, מוליכות סימטאות מתפתלות ויורדות לכותל המערבי. משמאל, מיד לאחר מאפית הלחם הגדולה ביותר של הערבים בעיר, פונים לרחוב חברון. בעונת האביב היו קולים בתנור זה, גוסף לאפיית הלחם, גם "חמלה מלאנה", חומצה ירוקה בתרמיליה, קשורה אלומות אלומות דוגמת מטאטא. קולים את האלומות כמות שהן בתוך תנור הלחם, מסדרים אותן על טבלת עץ גדולה שורות שורות, ומוכרים בעשר פרוטות שלוש או חמש אלומות כשהן חמות וטריות. ואתה תולש תרמיל תרמיל, זורק קליפתו ואוכל תוכו, ומשנגמרה האלומה — זורק אתה את המטאטא שנתרוקן מתרמיליו לאמצע הרחוב, מאכל לחמור שעוד מעט יזדמן לכאן ויאכלהו עד תומו. עונת ה"חמלה-מלאנה" הגיעה לרומה בל"ג בעומר, הואיל ואין טקס ההשתטחות על קברו של שמעון הצדיק בלא מאכל חומצה קלויה.

מרחוב חברון ממשיכים עד לחצר ה"חסלאביצר". מה שנשאר בזכרוני מחצר זו הוא שמה בלבד. משם ירדו בכיוון לסראיה והיתה שם חצר ובה בית תפילה שנקרא בשם "עגונה'ס מדרש". מזקני ירושלים שמעתי את הסיפור הבא על עגונה זו שעל שמה נקרא "בית המדרש". בשנת תרכ"ג (1863) באו לירושלים מעיר שדליץ שבפולין איש ואשה בני שלושים בקירוב ובנים אין להם. הבעל נקרא על שמו היהודי ושם עירו, אלתר שדליצר. את שם משפחתם לא גילו. הזוג קנה בית אחד ברחוב הסראיה. יום אחד נעלם הבעל וחפשו אותו ימים רבים ולא נמצא. האשה הקדישה את הבית הזה לעניי ירושלים, ואת החדר שבקומה העליונה הקדישה עבור בית מדרש, וקראו לבית מדרש זה "עגונה'ס מדרש" על שמה, והיו מתפללים שם מסלתה ומשמנה של בני ירושלים מפני שמחלונות בית המדרש נשקף כל הר הבית. בית מדרש זה היה קיים עד שנת תרפ"ט. ואי אפשר לפסוח על חצר ר' פנחס'ל הנמצאת מצד ימין של הרחוב. הוא ר' פנחס גימנסקי, הגביר, מחסידי ווהלין, יהודי נדבן ופזרן גדול, בעל צדקה ובעל לב טוב, ובו היה אבא מסתייע כשהיה לו צורך בכספים לתמוך במשפחה אחת, או בעניין מסוים. אשתו, אסתר רחל, שחיתה אחריו הרבה שנים, היתה אשה אצילת-רוח ויפת-תאר, וקשה מאד היה לנו לראות בסבלה כשירדה מנכסיה ולא יכלה להמשיך בדרכי הצדקה כבחיי בעלה.

והנה שוב הגענו אל המבוא הראשי של ה"סראיה", הפעם יושב בשער ה"אונגארישאר בוליס", השוטר האונגרי. ומה לשוטר אונגארי ולסראיה התורכית-ערבית בירושלים? ואמנם לא ראה השוטר הזה את אונגאריה אפילו בחלומו ואולי גם שמע הארץ הזאת לא בא לאזנו, עד אשר קרה מקרה אחד שקשר את שמו לארץ הזאת. אותו שוטר היה ערבי מגושם, גברתן, בעל פנים בריאים, עם שפם עבות מעשה פראנץ-יוזף מלך אוסטריה וצבע עורו הלבן מטיל חשד שדם תורכי נוזל בעורקיו. והמעשה שגרם לכינויו זה כך היה: אחד מגרי רחוב חברון מצא בבתי האונגארים אשר מחוץ לחומה, בחורה יפה שעלתה לארץ מקרוב ונשא אותה לו לאשה. בימי הסליחות היה הבעל הצעיר משכים לבית הכנסת, ובאשמורת בוקר אחד נבאו לבו דבר רע: הפסיק באמצע הסליחות, וחזר לביתו ומצא את אשתו בקלקלתה עם השוטר הגברתן. השערוריה שהקים הבעל הצעיר באכזבתו, גילתה את הסוד לכל באי הרחוב. ושנים רבות היה השוטר הערבי הזה מכונה בשם השוטר האונגארי.

פעמים במקום ללכת הביתה דרך רחוב חברון היינו ממשיכים והולכים ברחוב השלשלת בכיוון למקום המקדש, ליד ה"מחכמה" — בית המשפט הדתי המושלמי. אחרי המאפיה כמעט שלא היו חנויות, חוץ מחנות בודדת פה ופה. מימין פונה השביל המתפתל והולך ויורד עד לכותל המערבי. בימי חול, ובייחוד בערב תשעה באב וביום תשעה באב, קשה לאדם לפלס לו נתיב בסימטאות האלו מפני הקבצנים שישבו לשני צדי הדרך, שכל רחבו כמטר וחצי. פושטי יד הללו היו מקשקשים בקופסאות ומכריזים בקולי קולות על עצמם ועל גכונותם לקבל את ה"סחטוטים" ואפילו את הפרוטה הצהובה. "סחטוט" היה רבע הקבק; והקבק — ארבעים אחוז העשיריה, עשר פרוטות. ומטבע זו נקראה גם "מטליק" — מלשון "מטל", מתכת. ארבעה מטליק היו בגרוש "צאג" — (שלם) ושלשה בגרוש "שורוק" (ג'ורוק בתורכית — מקולקל, בלתי שלם) — מ"9 עד 23 גרוש היו במג'ידי, מטבע כסף בשווי של בערך ארבעה פרנק כסף צרפתי. וההבדל במספר הגרושים במג'ידי היה לפי השער הרשמי ושער השוק בעיר זו או אחרת כפי שיוסבר בפרק שידובר בו על מטבעות וחליפין. הפרוטה הצהובה היתה ריבוע קטן של פח נחושת, פשוטו כמשמעו, והעניים היו מוכרים פרוטות אלה, אם אינני טועה, מאה בעשיריה, היינו במטליק, והיתה משמשת למתן צדקה לעניים בשביל אלה שלא השיגה ידם ליתן סחטוט.

לאחר שמצאת דרכך במבוך הזה, אתה נכנס למבוא הכותל, ומיד מקיפים אותך יהודים מגידי תהילים ומדליקי נר גשמה. זה תוחב לידך תהילים

וזה מזמין להדליק נר, וזה מציע לפניך להתפלל עבורך "מי שברך" או להגיד "אל מלא רחמים" לעילוי נשמת קרוביך. ורק אחרי אשר עמדת בכל אלה, יכולת להידחק לרחבת הכותל ומשם אל הכותל לשפוך שיחך בתפילה בשעת רצון.

משחזרת שוב לרחוב השלשלת, אתה מוסיף ויורד ועובר על פני ספריית משפחת כאלדי, ספריה שבימים ההם טיפלו בה הרבה, והיתה מרכז לחקר ספרות האישלאם ובה הרבה כתבי יד וספרים יקרי ערך; ושם היית מוצא את חכמי הכאלדים, מוסה שפיק ואחרים, יושבים כל זמנם, לאו דווקא עוסקים בדברי עיון אלא גם בשיחת חולין. כמה מאות מטרים משם אתה נמצא בפרשת דרכים. ורק כחמשים מטר מפרידים בין נקודה זו לכניסה למקום המקדש. מימין — חצר גדולה, שהרבה שנים לאחר כך היתה לי יד בקנייה שקנוה למען היהודים. בחצר זו פתח אחד, כך הנדיב נתן שטראוס בית תמחוי. ובקניין חצר זו געשה הצעד הראשון של תכנית גדולה שתכליתה היתה לפתוח פאסאז' רחב ידיים אשר יוליך ישר אל רחבת הכותל המערבי, והיו פטורים על ידי כך מן מבוכ השבילים שהיה הכרח לעבור בהם כדי להגיע לכותל.

מיד לאחר חצר זו מימין — חצר ה"מחכמה", חצר מקומרת אשר ממול לכניסתה חלונות צופות פני הכותל המערבי. בעד שבכות הברזל של חלונות אלה אפשר לסקור בשלווה מלמעלה אל הכותל, להסתכל ולקלוט רשמים, ולא מתוך אותו הדחק, שמלמטה, כשאדם נדחף ונטרד כל הזמן. בחצר זו, היו שני חדרים גדולים, מימין — חדרו של הקאדי, הוא שופט הדת, וממולו — חדרו של הבאש-כאתב, ראש הסופרים, ואתו שנים או שלשה לבלרים. בפעם הראשונה נודמן לי לבוא במגע עם בית משפט זה בהיותי עוד נער, הואיל ועתים הייתי צריך לארוח לחברה עם אחת מבנות המשפחה, שהיה לה דין ודברים בעניין תביעת מזונות שבימים ההם נתונה היתה לשיפוט בית המשפט הדתי המושלמי. — לא היה עולה אז על הדעת שאשה תצא יחידה, אבל אפילו נער קטן כבן-לוייה שלה הספיק לה. החצר היתה מלאה תמיד המון מתדיינים וסתם סקרנים ובכללם עדים שאומנותם בכך, שדרכם להימצא לו לאדם בשעת צרתו ולהעיד לטובתו כפי אשר יידרש ממנו, אם מוכן אחד הצדדים לשלם לו לעד את שכרו.

סמוך לחצר בית-המשפט השרעי, בסוף רחוב השלשלת, שער הכניסה לחצר מקום המקדש, עם מסגד עומר, הנודע גם בשם "אלחרם-אלשריף", ומסגד "אל-אקצה", הוא אבן השתיה. בילדותי ובנערוטי לא דרכה רגלי מעבר לשער מפני "איסור כרת". אך בבגרותי הייתי כמה פעמים במקום המקדש גם בחצר

וגם במסגד פנימה, בעיקר בטכסי הלוויות של מכירי בקרב המושלמים. אחרי הסתכלות קצרה זו נפנה שמאלה ונרד ברחוב מקומר וחשוך על פני כמה חצרות. ועל פני בית הכנסת של יוצאי אונגארן שרישמו גיכר מבחוץ במודעות שהיו מודבקות אל שעריו, ברובן הודעות על חגיגות ותפילות לכבוד יום הולדתו או יום הכתרתו של הקיסר רב החסד פראנק'יוף ירום הודו, או הקיר"ה בלשון קצרה. לא היו אלו מודעות רגילות שדפוסן שחור על גבי לבן, אלא אותיותיהן ועיטוריהן בשלל צבעים, ירוק ואדום, ואותיות של שם הקיסר זהב. לעתים היו המודעות מסוג אחר לגמרי, עטופות מסגרת שחורה, באותיות גדולות "קול נהי בכי תמרורים", להזמין להספד על "שר וגדול שנפל בישראל".

ממול בית הכנסת של האונגארים — חצרו או ה"חזקה" של ר' יהודה גרופר הוא "ידוע" מיודענו, ראש סדרי האותיות בדפוס "חבצלת". וכנגדה במרחק כמה צעדים ממנה היתה מערה עמוקה וארוכה, ספק מזבלה, ספק אכסניה לצוענים. שם היו מטילים את האשפה מכל הסביבה. לעתים קרובות מאד היו שורצים בתוך גלי האשפה עדרי בני-אדם, טף ונשים, מחנות צוענים שעברו בעיר, שלשעה נאחזו במקום זה כבמקום מגורים.

והנה לפנינו הכביש המוליך ישר לשער שכם, ושמאלה לסראיה על פני רחוב חברון, וימינה למבוי אחד של חצר מקום המקדש, שער מרחץ המעיין, על שם בית המרחץ התורכי בעיר, שנמצא במבוי המקומר והארוך הנודע בשם שער הקימורים. במבוי זה היו פעם חנויות שעסקו בהן חרשי ברזל ערבים ועשו עריסות וכלי ברזל אחרים. לאחר מכן נתרוקנו ושממו החנויות, והיה בית קיבול לאשפת העיר, עד שבא סטורס מושל ירושלים בימי הבריטים וציווה לנקות את המקום ושוב נפתחו בו החנויות, הפעם כחנויות לקרמיקה מטעם החברה למען ירושלים.

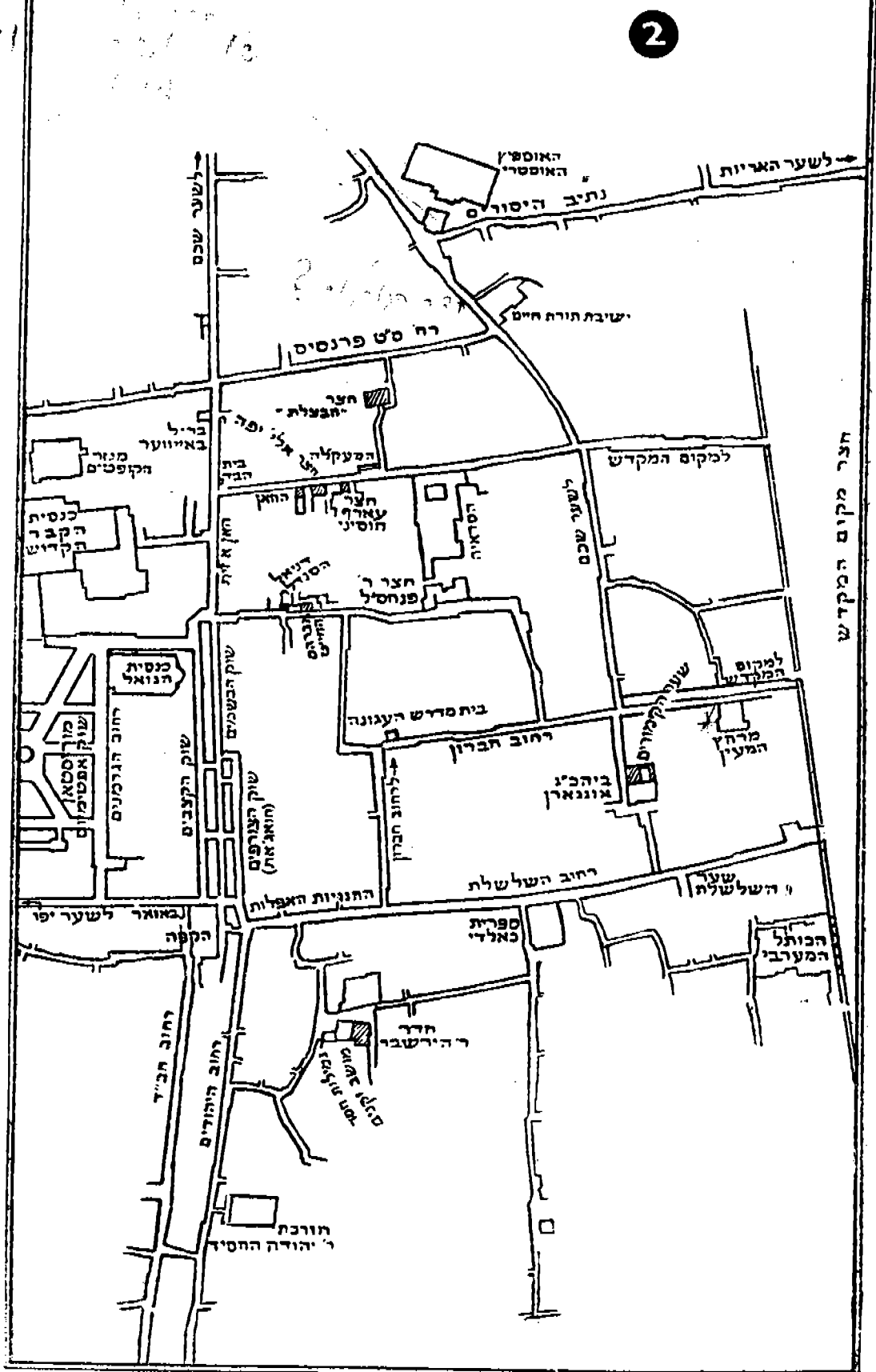
מקרה מצחיק קרה לי פעם משום סמיכותו של מקום בית-מרחץ זה לכותל המערבי. פעם באו אל אבא אורחים מחוץ לארץ, אם זכרוני אינו מטעני, היו בתוכם ישראל זנגויל וחבריו מ"המכבים הקדמונים". אבא יצא עמם לטייל בעיר ושלח אותי ואת אחי להביא עגלה משער יפו, ושתמתין לו ולאורחיו על יד מבוא בית המרחץ. הוא קבע את המקום הזה הואיל ובנקודה זו נסתיים הכביש המוליך לכותל המערבי. אבל אני בסכלותי, כשהבאתי את העגלה, נכנסתי לחפש את אבא בבית המרחץ, וכשלא מצאתיו, חזר העגלון על עקבותיו; ורק לאחר כך הופיע לתמהוני אבא עם אורחיו לאחר סיורם אצל הכותל המערבי.

אחרי המבוי למקום המקדש, היתה חצר גדולה שהיתה ידועה בשם "חצר

מנדל ראנד", על שם בעליה, יהודי עשיר בעל צדקה, שעלה מגאליציה וברבות הימים בנה בתים לעניים מחוץ לחומה, הנקראים עד היום בתי ראנד, בסביבת בית הספר "כל ישראל חברים" (אליאנס). הלאה מזה, ובדרך שלשני צדדיה בתים שבהם יושביהם מעורבים גם יהודים וגם ערבים, מגיעים לכניסה שלישית המובילה אף היא אל חצר מקום-המקדש והיא המכונה "כניסת בתי הסוהר", על שם שני בתי הסוהר שבשני צדי הסימטא ליד השער. בפינה, בפתח הכניסה לסימטא זו היתה חנות "האלמנה", היא אמו של אלתר לוי, ברבות הימים המשורר אסף הלוי, בעל נפש אצילה, חולם והוזה, אשר טראגיות אפפה אותו כל ימיו. בימים ההם, והוא עודנו ילד, היה אסף הלוי חברו של אחי זלמן, שניהם למדו אצל ר' אלי חיים דער געלער (האדמוני) בחצר יששכר בר, שם גם מקום מושבה של האלמנה. זו היתה החצר הקיצונית שמשמאל לסימטה, ומתוך החצר היינו מסתכלים לעתים קרובות למטה, אל בית הסוהר, ורואים את האסירים על דיני נפשות — שמשום כך נקרא בית הכלא "חבס-אל-דם" תפיסת הדם — ובית הסוהר אשר כנגדו — "חבס-אל-רובאת", תפיסת האסירים סתם. קודם שקיבלה האלמנה את החנות, היתה זו מוחזקת על ידי דוד בוימגרטן, אשר נוסף לסחרו בדגים מלוחים היה עוסק גם בספרות והיה בירושלים סופרו הקבוע של "המגיד". עליו מספר אחי אברהם בספרו "אין פרילינג פון אידישען סוציאליזם" (באביב הסוציאליזם היהודי) גיו-יורק, 1940, את המעשיה הבאה: "לעתים קרובות הייתי יורד במרוצה את הגבעה לחצותו של ר' דוד, לגלגל עמו שיחה בעניין מכתב שלו ב'המגיד', או לדעת ממנו על מה שבדעתו לכתוב בשבוע זה. הוא היה כותב על לוח אחד שהיה מניחו על ברכיו. וזכורני, מה שאז כבר היה באוני כבדיחה, אבל נאמר בכובד ראש גמור. שאלתיו פעם, אם כבר כתב את הקורספונדנציה שלו? 'לא' ענני בוימגרטן, 'המלים כבר יש לי, אבל מה לכתוב עוד אינני יודע'. אופייני הדבר לאותה התקופה, שהמליצה היתה עדיפה מן העיקר". ברל כצנלסון כשהוא מביא את הקטע הזה מוסיף ואומר: "ולאו דווקא באותה תקופה..."

במקום לפנות שמאלה ולעלות ישר אל ה"מעקה'לה" לעבר הכניסה האחורית לסארייה, נעשה עוד עקיפין קצרים לשם הסתכלות. שוב חצרות שיושביהן מעורבים ערבים ויהודים, עד חצר הגורגיים, עם בית הכנסת אשר בתוכה משמאל; ומימין ישיבת "תורת חיים" שהיתה ידועה על שמו של העומד בראשה, ר' יצחק מתמיד, הוא ר' יצחק וינוגרד, רב וראש ישיבה, שגם חזן היה. מתפללים מבת-כנסת אחרים היו באים לכאן להאזין לרינתו. כמנהג החזנים — היה המתמיד מאריך בתפילה, וחבורה של משוררים, נערים

2

ומבוגרים, עמדו ערוכים בשורות לשני צדי העמוד ומסייעים עמו ועונים לניגוניו. בליל "כל-נדרי" היה ר' יצחק עוד מסלסל ב"יעלה" בשעה שבשאר בתי הכנסת כבר אמרו "עלינו" והזקנים נשארו להגיד את שיר היחוד. מול ישיבת תורת-חיים זו היו חנויות שבהן עסקו בעלי מלאכה יקירי ירושלים, ושהיו חביבים עלי מפני פשטותם ונעימות הליכותיהם ואשר צירפו עבודה והלכה יחד, כל ימות השבוע עובדים הם קשה על פרנסת ביתם ובשבת השכינה שורה עליהם, ואין להבדיל ביניהם לבין לומדים ותלמידי חכמים שהתערבו עמם, בבית התפילה או בבית המדרש. בתוכם היה גם חברי יצחק שוורץ, בנו של ר' שמואל שמש שעסק במקום הזה במלאכתו, חרט עץ. מרחוק בדרך המוליכה לשער שכם, נראה הבניין הנהדר של ה"אוספיץ" (אכסניה) האוסטרי. בפרשת נתיב היסורים, (ויה דולורוזה) ודרך "מרים" המובילה לרובע הערבי באב-חוטא. סמוך לאלה, בדרך לשער שכם — חצרו של ר' משה ויטנברג יהודי מחסידי חב"ד שעלה מוויטבסק ואיווה למושב לו את החצר הזאת, שקנה מידי ערבים. וכשאנו פונים שמאלה מול ישיבת תורת-חיים, אנו נכנסים לסימטה אחת ומשמאלה חצר גדולה השייכת לחוסינים, בה גר באותו זמן קאמל-חסיני, מופתי ירושלים אחיו של חג' אמין, וממולו חצר ששוב יושביה יהודים. קצת למעלה מזה עוד חצר של יהודים שמתחתיה תנור-אפייה לאנשי המקום, וגרו בה כמה משפחות ובתוכן ר' מרדכי זינגר החייט הממונה של כולל בוקרשט. הבית הזה היה מול כנסיה נוצרית "ורוניקה", אחת מ"שבע התחנות" בתהלכות היסורים של ישו, וכנסיה זו גבלה מאחוריה עם החצר העליונה של בית אבא. כמה פעמים בשנה היו ציילנים עוברים בתהלכה חגיגית ב"נתיב היסורים" ובראשה צלב-עץ שעשרות כמרים נושאים אותו על כתפיהם, ושירת תפילה בפי מאות המשתתפים. בפתח הכנסיה הקטנה הזאת, כמו בכל אחת ואחת משבע החנויות שחנו צלייני התהלכה, נושאי הצלב נחים שעה קלה, מורידים משכמם את הצלב הכבד וכל המשתתפים כורעים ברך לאורך כל הרחוב.

שביל צר, במדרגות במרחק שנים, שנים וחצי מטר זו מזו, מעלה אותנו מקרבת הכנסיה לחצר ה"חבצלת", ואנו נכנסים מצד זה, לחצר התחתונה ואין עוברים את ה"מעקה-לה".

3. גמרא

רחוב חב"ד, רחוב הספרדים, המידאן ובתי מחסה

מר' הירשבר עברתי ללמוד גמרא אצל ר' חיים חסיד, שהרביץ תורה לתלמידים מועטים בבית המדרש שבקומה העליונה בחצר חב"ד. מפרשת הדרכים הידועה לנו, בקצה שוק-הבשמים, אנו עולים בדרך המוליכה לרחוב חב"ד. משמאל — הכניסה לבית-הקפה-היריד, מימין סימטאות המוליכות לבית-החולים האנגלי של המיסיון, ולבתים אחדים של נוצרים ול"בקור חולים הוספיטאל" היא בית החולים הגדול ביותר בירושלים של אותה תקופה, ודומה לו רק בית החולים רוטשילד שמחוץ לעיר. רופאי "בקור חולים" היו: ד"ר משה וואלאך וד"ר איינסלר, גרמני נוצרי. לא פחות משהיו הרופאים ידועים לציבור, היו הרוקחים, אברהם אפתייקר הוא אברהם רוקח, יהודי שמנמן קצר-קומה וקל תנועה, ועוזרו, יורש מקומו אחר-כך, פייבל אפתייקר ושם משפחתו לאבל. רוקחים תפשו מקום חשוב מאד בקרב בני ירושלים, כרופאי חולים, ועוסקים באמונה בחלק זה של אומנותם, על פי רוב שלא על מנת לקבל פרס. עם שני אלה זכור לטוב זלמן אפתייקר, הוא זלמן סולובייצ'יק, אשר היה חולש על מאה-שערים וסביבותיה. מאות אנשים היו משכימים לפתחם של הרוקחים, והם היו נקראים ונענים לבוא אל החולים גם בלילות ומיעצים ועוזרים ככל אשר השיגה ידם. ואם נמנעו מלקבל שכר טרחתם, לא עשו כן מפני עשרם או האיסור לעסוק ברפואה, אלא מפני שהמצווה חביבה עליהם יותר מממונם. פעמים היו הרוקחים האלה יודעים פרק ברפואה יותר מהרופא המפקח עליהם, והיו מספרים על ד"ר דארבלה, רופא בית החולים רוטשילד, בשעה שהיו באים אליו בלילה להודיע על חולה שגדלה סכנתו, היה מפנה את השליח אל הרוקח שלו, פרג', בהוראה שיתן לחולה — "לה שח", "הדבר" בצרפתית. וסמך על פרג' שידע מה במקרה זה צריך להיות "הדבר", לאחר שיבדוק את החולה ויעמוד על מחלתו.

מול הכניסה לבית שבו חצר בית-החולים ביקור חולים, מימין לסימטא, היו עולים במדרגות עץ אחדות לחדר קטן, ששימש משרד חוץ של בית החולים, היינו — מרכז הפרסומת והתעמולה לאיסוף הכספים בחוץ לארץ. על עבודה זו היה מנצח מוזכיר ביקור חולים, יחיאל מיכל פינס, שכאמור על משרה זו פרנסתו. על ידו עזר פנחס גרייבסקי, שהרבה להעלות על הנייר את זכר אנשי ירושלים של אותה תקופה. מול הסימטא היה פתח צר וכמה מדרגות מורידות אותך אל שדה רחב, מוקף כמה בתים סביבותיו. מעבר

השני של השדה מוצא אל מבוי צר אשר הוליך אל הרחוב מול מגדל-דוד. והיו אנשים חוצים את השדה הזה כשהם רוצים לקצר את הדרך או להיפטר מן הצפיפות שברחוב הבטרק. אותה סימטא צרה של ביקור חולים, אף על פי שלא היתה קמורה, מעולם לא הגיעו אליה קרני השמש. זכורני ערב פסח אחד, ששה שבועות לאחר שירד שלג גדול בירושלים, עוד היו שרידי השלג בפניות הסימטא.

אבל עלינו לחזור אל הדרך המוליכה אל רחוב חב"ד. והנה מימין האן חברון, אשר לא כדוגמת האן-אזית, לא היה מקום של חנייה לבהמות בלבד, אלא גם כעין יריד קטן לקונים ולמוכרים. אל האן זה היו ערביי חברון מביאים ביצים ועופות למכירה, ועקרות הבית היו מתאספות לברור את הביצים מתוך הקש שבארגזים, והיו נותנות כל ביצה בין קומץ לאגודל ומסתכלות בה לאור השמש, לראות אם טריה היא או לא. הסוחרים קונים את הביצים לפי המאה, 19 גרוש המאה. ומונים את הביצים בניגון, שלש שלש ביד: "אחד ושלשה אחד וששה אחד ותשעה". גם עקרות הבית היו, בעיקר בערב פסח, נוהגות לקנות בסיטונות ולאסוף לבתיהן כמה מאות ביצים וממעטות בהוצאות, הואיל ובקמעונות אינך מקבל אלא 25—20 ביצים ברבע מגידי והמגידי בשוק — 23 גרוש.

האן חברון שימש גם מרכז תחבורה לכל היוצא לצפת, כאן מקום המקארים עם פרדותיהם, מביאים מכל שצפת וטבריה יכולות לספק לירושלים: שמן-זית, גבינה צפתית, דגי טבריה, וקצת מרכולת מדמשק, שהיתה עוברת דרך טבריה — פירות יבשים וכדומה. והיו המקארים חוזרים למקומם כשבהמותיהם טעונות פרי ירושלים: גליונות "לשנה טובה", לוחות השנה, "מחצית השקל", "קבלות" מוזהבות, "מזרחים", מפיות לחלות וכיוצא בזה שהיו בתי הדפוס בירושלים מספקים לצפת וטבריה. בית הדפוס של אבא התמחה בעיקר באספקת צרכים אלה לאותם שני החלקים של "ארבע הארצות". (ארבע ארצות — כינוי לארבע הערים, ירושלים חברון צפת וטבריה). — לא זו בלבד ששימש אבא כעין ציר חברון, צפת, וטבריה, מגן עליהם ושוקד על ענייניהם כלפי הממונים של ירושלים, אלא גם היו סומכים עליו בניסוח הדברים. מעשה המשלוח של דברי דפוס אלה לא היה קל ופשוט. ראשית היה הכרח להכין כמה וכמה תיבות של נפט; הנפט באותם הימים היה מגיע לירושלים מרומניה או מבאקו, בפחים של ארבעה גאלון כל אחד וכל שני פחים נתונים בתיבת עץ עשויה לכך לפי מידות הפחים. תיבות אלו היו מצרך חשוב בשוק, בבית ובמשפחה, ושימשו למטרות רבות. שלש תיבות נפט, למשל, מורכבות זו על גבי זו, מוקפות וילון בד מגוהץ למשעי ומכוסות בד מעוט

תחרים, היה רהיט יפה מקשט את הבית, ושימש ארון ללבנים וכדומה. ארון כזה במטבח, עם שעונית מלמעלה, היה מזווה למזונות. תיבות אלו היו נאות גם למשלוח כל מיני סחורות ממקום למקום. לשם אריות דפוס, היה צריך להקפיד במיוחד שלא להיתקל בתיבה שספגה נפט מפח שדלף, ואם אירע כך מיד אבא מקבל מכתב בתמיהה נימוסית: הכיצד, כמה עשרות "לשנה טובה" הגיעו משומנות?! את התיבות האלו היו עוטפים בימות החורף בבד שעווה משומש שהיו קונים בשוק הבשמים, מזה שבא מדמשק ועטף את התיבות שהביאו לירושלים משם.

בואה של שיירה לירושלים מאורע גדול היה. כי שלשה ארבעה ימים היו ניסעים מצפת וטבריה, ויש אשר בימות החורף נשתבשו הדרכים ונתעכבה שיירה כמה שבועות והיה חשש שכל הסחורה שהכינו לפורים תאחר את המועד. את בוא השיירה היה מבשר המקאר הראשי, כשהיה מופיע באשמורת הבוקר ושקית בידו, מנחה מממוני צפת לאמא — כמה ככרות גבינה טריה, שאנשי צפת התמחו בעשייתה. אם בכל ימות השנה אפשר היה בשעת הדחק לוותר על גבינה צפתית ולמלא את מקומה במלבנים המאורכים של גבינת חברון, אי אפשר היה לתאר ל"ג בעומר בלי גבינה צפתית בשביל ה"בייגאלך מיט קיז" (כעכים ממולאים גבינה), שהיו עיקר גדול בהשתטחות על קברם של ר' שמעון בר-יוחאי במירון ושמעון הצדיק בירושלים.

סמוך לחאן חברון היה ה"חאש", פירשו דיר עזים. נכנסים דרך מבוא אפל ומקומר ובאים לתוך חצר נקיה, שחמתה מרובה, ובה דירות של כמה מנכבדי העיר, בכללם מרדכי שלאנק, ממונה כולל חב"ד. ב"חאש" היה גם המשרד ובית הכנסת של כולל גרודנה ובית הכנסת של כולל הו"ד (הולנד ודויטשלנד). מול ה"חאש" היתה חנותה של גניה ספיר, אשה שהיתה שם דבר בירושלים, סוחרת ועוסקת בצרכי ציבור ואשר למענה-לשונה לא השתוקקו רבים. היא היתה אשתו של יעקב ספיר ואמו של אשר ספיר, העתונאי הידוע, ואמו חורגתו של אליהו ספיר, הבלשן ומנהל אפ"ק ואביו של שר התחבורה בימינו. מחנותה של גניה היו עוברים לחצר שנמשכה והלכה עד רחוב היהודים. ויש אשר גם בה היו אנשים משתמשים לקיצור הדרך ועוברים דרכה מרחוב חב"ד לרחוב היהודים.

בחצר בית הכנסת חב"ד, שהיתה בקצה הרחוב הנושא שם זה, היה בית כנסת גדול למטה עם מקווה בצדו, ובית מדרש עם עזרת נשים למעלה. באחד מהם היה ר' חיים חסיד מלמד אותנו גמרא.

ר' חיים חסיד, לא כדוגמת המלמדים שלפניו, היה יהודי זקוף קומה, מקפיד בלבושי, זקן שחור מסורק למשעי מקיף את פניו המפיקים פיקחות והבנה.

וניכר עליו שבקי הוא בהלכות עולם. ואמנם, עבר ר' חיים חסיד, שנודע גם בשם משפחתו שמואלזון, ימים וארצות בשליחויות שונות. — ר' חיים היה גם מלמד טוב: לא קפדן אף לא כעסן, מסביר עניין מתוך עניין, עונה על שאלות כהלכה ואינו נוהג עם תלמידיו בתקיפות, היינו רק כארבעה חמשה תלמידים, בתוכם יעקב יוסף סלונים, לימים רבה של חברון עד למאורעות תרפ"ט, שמאז למדנו בחדרו נתקשרנו בידידות רבה. ר' חיים חסיד יוצא היה לעתים לעסוק בענייניו ומשאיר אותנו לשעה קלה לבדנו. וסיפק היה בידנו לשבת ליד החלון ולהסתכל ברחוב ולפעמים גם לרדת לרחובות הסמוכים לקנות משהו, — וכך למדתי להכיר את הסביבה. ממול חצר חב"ד היתה חנותו של אברהם זליג שיינקר, שהיה ידוע בקהל יותר בתורת ראש הדגל של חברה קדישא של הפרושים, מאשר על פי עסקו. במוצאי ז' אדר (היום המיוחס ללידתו ולפטירתו של משה רבנו, המקובל בעולם היהודי כיום "החברה קדישא") אחרי התענית, היו עורכים בביתו לכל אנשי הדגל סעודת יום טוב ובבשר ובדגים, וכל מיני מטעמים. לכל אחד ואחד מאנשי הדגל כשהוא נפטר לביתו לאחר הסעודה היו נותנים בכליו תרנגולת מבושלת וחלת-לחם גדולה כדי להנות גם את בני ביתו מסעודת מצווה זו.

טור של מדרגות מימין, מוליך אל רובע הארמנים, בפינה מימין — חצר ר' שייץ, על שם ר' ישעיהו ברדקי, מחשובי עדת הפרושים במאה החולפת בירושלים. בחצר זו גר דודי, משה יצחק גולדשמידט, פקיד כולל "הו"ד" ומנהל הבנק של ולירו. גולדשמידט היה יהודי בעל הדרת פנים, איש תרבות ומלומד, בקי בהוויות העולם, מעורב עם הבריות, והשפעתו מרובה בחוגיו. קצת למעלה מזה — חצר "אורח חיים" שכבר תיארה הרבה בכמה ספרים, ובשנים האחרונות לפני חורבן ירושלים העתיקה היתה ידועה כבית מגוריו של הרב ש. כהנא רב העיר העתיקה, לפניו רב בוורשא.

מול חצר "אורח חיים" היה בית התמחוי של אלמנת ר' יוש'קה מוהליבר, שבו היה אפשר להשיג בעשיריה אחת קציצה מתובלת במיץ עגבניות, ובעד עשיריה וחצי, חתיכת-מוח מבושלת. בית התמחוי הקטן הזה היה אבן היסוד לענף המלונאות בירושלים. כי בן האלמנה, ר' ירחמיאל אמדורסקי, פיתח את ענף בתי המלון בירושלים, ומאות ואלפי תיירים חסו להנאתם בצל קורתו.

מכאן מגיעים לפרשת דרכים, בימין החצר הגדולה של ד"ר וולך, שהיתה אחר כך למלון הראשון של ירחמיאל אמדורסקי. אולם באותה תקופה, עד שנבנה בית-חולים שערי-צדק, היה הבית גם מקום מגוריו וגם מרכז פעולותיו של הרופא הוותיק והעסקן המובהק ד"ר וולך. בחצר זו היתה גם הקליניקה

שלו, בה קיבל יום-יום מאות חולים וטיפל בהם חנם אין כסף. הוא היה לא רק רופא טוב אלא גם כעסן, רגזן וצעקן מתוך קפדנותו המרובה ודייקנותו ופעמים לא נוהר ולא נרתע גם מסטירה קלה כאשר חום מזגו עלה והתרתח. אבל ידעו בני אדם לסלוח לו, כי ידעו שלבו טוב וכוונתו רצויה. פעמים לאחר המעשה היה מפייס את הנעלב בחצי בישליק לקניית חלב, או מתנה אחרת. בחצר זו שלט ה"מתורגמן" שלו, גרשון פרוש, אחיו של ר' שלמה זלמן, גבאי בגמילות חסד. לכאורה צריך היה גרשון להיות רק המליץ בין ד"ר וולך וחוליו, משום שד"ר וולך לא ידע לדבר ערבית או איספניולית, וגם האידיש לא היתה מובנת לו כל צרכה כשם שה"הוץ דייטש" שלו, לא היתה מובנה לדוברי האידיש אשר בירושלים. אבל, מתוך התעמקותו במלאכה זו, נהיה גרשון ברבות הימים "למומחה" ואף הוא כרוקחים היה פוקד את בתי המכרים והידידים לרפא את חוליהם. קירבה רבה היתה בין ד"ר וולך לבין אביו, והיו מבקרים זה את זה לעתים תכופות, ומשוחחים להנאתם בהוויות העולם ובתיקון היישוב בירושלים. ומדי דברי בד"ר וולך נזכר אני לעתים תכופות באבטיח גדול ששנים נשאו אותו דורון לרופא. מנהג היה בירושלים שבכל הזדמנות של שמחה היו בשבת מכבדים את בעל השמחה ביין ועוגה. ד"ר וולך לא היה בעל משפחה והשמחה לא היתה מצויה במעונו והשתמש אבא בהזדמנות שובו של הרופא מנסיעה ארוכה בחוץ לארץ והגיש לו שי. להפיג את השעמום של המתנות הרגילות בהזדמנויות שמחה כאלה הכין בעוד מועד אבטיח גדול כחמשה רוטל (15 קילו) משקלו והיו ר' יודע ור' שמואל מתחלפים בנשיאתו.

משמאל לפרשת דרכים זו — דרך המוליכה לרחבת ציון, ושם בעצם כבר התחילה שכונת הארמנים; אבל באותה דרך היה גם בית הדפוס של ר' יצחק נחום לוי, שנחלקו הדעות בירושלים מי מבתי הדפוס גדול יותר, דפוס התבצלת או דפוס ר' נחום. ממול תוליכה הדרך לרחוב הארמנים. באותו מקום היה בית קטן, אחד מעורקי החיים בירושלים — בית הדואר האוסטרי; ועוד יורחב הדיבור על בתי הדואר של המדינות השונות בארץ-ישראל.

טור מדרגות צר היה מוריד מרחוב חב"ד לרחוב היהודים. גטייל קצת לאורך הרחוב המוליך אל המידאן ול"בתי מחסה", הוא הרחוב אשר נקרא בימים ההם "די פרענקישע גאס", רחוב הספרדים. מימין היו כמה חנויות קטנות, בהן היו מוכרים מיני מאפה וסוכריות וממתקים נוסח הספרדים. בבקרי חורף היו הילדים פוקדים בחיבה את אחת החנויות ברחוב זה לשתות ספל "סחלב" חם. סחלב הוא משקה מוכן מעמילן ומיני גרגרים ריחניים המהביל בתוך כד פח גבוה שמתחתיו כיריים עם פחמי עץ לזהטים. והיו

ממלאים מפי הכד את המשקה החם, הסמיך, לתוך ספל שמתבלין אותו בקינמון ובגינגר. אבל דוקא ב"פרענקישע גאס", בין חנויות הממתקים, היתה בימי ילדותי חנות ספרים, שם היתה אחותי הבכירה מחליפה "מעשה-ביכלעך" לקריאה, רומנים של שמ"ר, זקף-גדול וכו' באידיש, שהיו נדפסים באמריקה או ברוסיה, חוברות חוברות, והיו הקוראים מקבלים אותן לקריאה תמורת תשלום מסוים לשבוע.

מיד לאחר בית הכנסת הגדול של ר' יוחנן בן זכאי היתה החכורה, חצר הקדש, שבה גרו בני דלת העם של עדת הספרדים, בעיקר אלמנות, כמה וכמה מהן בתא צר וקטן. חצר זו היתה ידועה לי, כי שם גרה שמחה שלנו ובתקופות ה"ברוגז" שלה, פעמים אחדות בשנה, הייתי אנכי השליח לפייסה, לדבר על לבה שתחזור לדירתנו, ובפני הפצרותיו של "הפחה הקטן" שלה לא יכלה לעמוד. באחת השליחויות האלו נתקלתי פעם בחכם ספרדי אחד שנודע לי אחר כך שהוא הרב אפלטקא, וכששאלני לשמי ולשם אבי, ואמרתי לו שאני בן החבצלת, תיקן אותי לאמר: "בן מו"ל החבצלת".

בסימטא הצדדית מול בית הכנסת היתה החצר והחנות של רייזעלע, היא רייזע פיינשטיין, עסקנית למופת ולתפארת בירושלים, חברתה של חייה ציפע פינס, לייסוד חברת עזרת-נשים ובית-החולים לחולי-רוח. בחנותה עסקה רייזעלע במכירת בדים ואריגים והתמחתה בעיקר בדברים הנחוצים להלבשת הכלה והחתן; שם היו מחפשים את המשי והאטלס לשמלת החופה של הכלה. ושם גם היו משיגים אריג צמר שחור בשביל חליפת החופה של החתן ומשי לקפטנים. אף מתנות חתונה אפשר היה להשיג אצלה כגון: שעונים, מגשים, מערכת פירות מלאכותיים, עשויים שעווה בצבעים דומים לצבעים הטבעיים של הפירות הערוכים זה על יד זה, או זה על גב זה, רבע אבטיה, אגס, אשכול ענבים, אפרסק ושזיף להטעות את העין בגוונו הטבעי. היו פונים אל רייזעלע לא רק מפני שהיו בטוחים בה שלא תונה, אלא שהיו גם סומכים על עצתה וטעמה, מה באה לכלה שחרחרת וחיננית, ומה נאה לבחורה כחולת עינים. היא היתה גם מתאימה את הסחורה לכיס הקונה, כי ידעה את מצבה של כל משפחה ומשפחה, והלקוחות קיבלו את עצותיה, וידעו כי טובתם לנגד עיניה. — בעלת, ר' דוד פיינשטיין, היה אחד המזכירים של הקונסוליה האמריקאית, יחד עם אבא — אחד המעטים יודעי אנגלית בירושלים. קצת הלאה מזה, בדרך למידאן, היתה חצר ר' ניסן ב"ק, ושם עוד שכנה כבוד אמו, "די בובע רייזע" אלמנתו של ר' ישראל בק, אמה של אשתו הראשונה של אבא. בימים ההם, ואלה היו אחרית ימיה, כי קרבה לגיל התשעים, גרה בחדר צר, בקומה העליונה של החצר, משמשת את עצמה.

מבשלת את תבשיליה ומכינה כיבוד לנכדיה שהיו פוקדים אותה בביקורים פעם בפעם. ביום ששי היתה מסיידת בעצמה את סף החדר ואת הטיח אשר בין המרצפות.

מימין למיידאן היתה הכניסה ל"בתי מחסה", או כפי שהיה נקרא אז, "דער דייטשער פלאץ", (המגרש הגרמני) — חצר מרובעת רחבת ידיים מוקפת בתי מגורים שבהם דירות מיוחדות לכמה עשרות משפחות, לכל משפחה חדר ופרוזדור ומטבח. זה היה החלק המרווח ביותר של העיר העתיקה, ובו גרו בעיקר בני כולל הו"ד ובני כולל אונגארן, אשר קיבלו את דירותיהם בהגרלה לכמה שנים, חינם אין כסף. מהמיידאן יורדים ישר לרחוב השלשלת, הידוע לנו מסוירינו הקודמים.

פרשת הלימודים בבית המדרש חב"ד באה לקיצה באופן דראמאטי ועמה הקץ ללימודי בחדר בכלל. אחי זלמן, הגדול ממני בארבע שנים, למד אז אצל ר' חיים דער געלער, והוא רק כשנה או שנתיים לאחר בר-מצוה, ורוח נכנסה בו לנסוע לחוץ לארץ. איני יודע מה היתה עצם כוונתו; ודאי שהעולם הגדול משך את הלב. אבל מתחת לסף ההכרה אולי קינן בו הרצון לחקות את מעשה אחינו הגדול אברהם, שאנו הילדים הערצנוהו והעמדנוהו לנו למשל ולדוגמא. מפי האחיות הגדולות היינו שומעים את פרשת בריחתו מבית אבא. מעולם לא הזכיר אבא את שמו עד אשר נתפייסו, כשחזר אברהם בהשתדלותי לבקרו אחרי היעדרו מהארץ עשרות שנים. בספרו מספר אברהם על בריחתו כדברים האלה: "פעם נכנס רעיון במוחי לברות מירושלים. ודאי היה זה רעיון נועז: לברות, אבל לאן? אינני זוכר בדיוק איך קרה הדבר, אבל אמצעי לא הוליכוני למרחקים. נראה לי, שאמצעי יספיקו לי בקושי להגיע עד ליפו, ושם עוד יהא בידי לקנות כרטיס אניה לפורט-סעיד או לאלכסנדריה. לרחוק מזה לא חשבתי. אולם, לאבי נודע הדבר בעוד מועד, והוא סיכל את מערכי לבי".

אחי זלמן, ששמע משהו על בריחה זו, התכוון, כנראה, לעשות אף הוא דבר דומה. הוא הביאני בסודו, ועשה הכנות לנסיעה. את אוסף הבולים שלו פיזר, מקצתם חילק לחברים, מקצתם מכר, — ארז את הפציו, עטפם במטפחת, והמדובר היה שאני אזורק לו את החבילה מחלון ה"קווינקה" בקומה העליונה לחצר התחתונה, שלא ירגיש איש בדבר. הבעיה הקשה היתה — מה לעשות בתפילין שלו, שהרי אי אפשר לזורק אותם ארצה מגובה שתי קומות. נמצא הפתרון לשים את התפילין באמצע החבילה כשהם מוקפים מכל צדדיהם בגדים וחפצים וכך להגן עליהם מפגיעה. גם הפעם נודע הדבר לאבא מבעוד מועד. הנסיעה מירושלים ליפו היתה נעשית בדיליז'נס, שהיה יוצא מירושלים

בשעות בין הערביים, בשביל להגיע ליפו באשמורת הבוקר. אבל נוסעיו צריכים היו להיות מוכנים לגסיעתם כבר משעות אחר הצהרים ליד שער יפו, כדי לתפוס מקום בעגלה. מישחו בוודאי ראה את ילדי החבצלת עוסקים ליד עגלתו של ר' הירש-מלך, ואבא בא ולקח את הבחור הביתה משער יפו. לימים, אחרי אשר הקים אחי משפחה, ולא מצא פרנסתו בירושלים, עזב את הארץ, הפעם ברשות אבא, וזה למעלה מארבעים שנה שהוא יושב בארגנטינה, חבר מכובד ומקובל על הבריות בקהילת בואנוס איירס.

4. מורים פרטיים

רחוב דוד (שוק הבזאר והשוק העליון), מגדל דוד, רובע הארמנים, שער יפו

מאורע זה של בריחת אחי שנכשלה שם קץ להליכתנו ל"חדר" ומכאן ואילך שכר לנו אבא מורים ומלמדים, שהיו מלמדים אותנו בבית-התפילה שבחצרו. לזמן מה עקר ר' חיים חסיד את "חדרו" לבית-תפילה זה והוסיף ללמדנו שם, ועמנו עוד שנים שלשה תלמידים אחרים שעברו אף הם אתו. אחר כך בטל ה"חדר" לגמרי, והיינו שומעים תורה מפי מורים מיוחדים שבאו ללמדנו, — את אחי ואת אחותי הצעירה ואותי, כמה שעות בכל יום.

המורה הראשון והעיקרי, היה ח. ל. שבלנסקי, ששינה את שמו אחר כך לשילוני, והוא לימדנו כשתים שלש שנים שתי שעות לפני הצהריים ושתי שעות לאחריהם, עד אשר עבר להיות מנהל בית הספר בזכרון יעקב. במקום הגמרא שב"חדר" באה האגדה ועין-יעקב, ולימודי העברית, כלומר לשון, דקדוק וספרות, ומאד אהבנו, גם המורה וגם התלמידים, את לימוד התנ"ך. זו היתה הפעם הראשונה שהתחלתי ללמוד עברית בעברית ובהברה ספרדית. בשיעור הראשון רצה המורה לבחון את ידיעותי ודרש ממני לכתוב משפט קצר אחד, ככל אשר יעלה על רוחי. כתבתי "אני רוצה ליכול עברית בטוב", ושנים רבות לאחר-כך התביישתי בניסוחו של המשפט והתגאיתי במגמתו, אף על פי שמעולם לא השגתי מגמה זו ככל אשר חפצתי.

אבא, איני יודע אם היתה לו יד בכיוון הלימודים. יותר מדי היה עסוק וטרוד במוסדותיו ובשאר ענייניו הציבוריים, בעתונו ובדפוסו, שיתן דעתו על חינוך בניו. די לו שמצא את המלמד ואחר כך את המורה שבידו לבטוח בהם, כי ידריכונו בדרך הנכונה ויצילו אותנו מכל תקלה, ואת השאר נתן בידי הגורל, מתוך בטחון שהכל יבוא על מקומו בשלום. באחת ודאי שהצליח, בבחירתו את שילוני, כי שנות הלימוד אתו הקנו לי באמת ידיעות יסוד

משאר המורים הפרטיים יש להזכיר את ר' מרדכי שרייבר, שעוד בימות הליכתנו ל"חדר" היה מלמד אותנו כתיבה. ב"חדרים" לא היו גיהגים ללמד כתיבה וחשבון, ומחמת הלחץ ליתן לילדים קצת דברים שב"תכלית", הנהיגו אפילו בבתי תלמוד תורה שיעור הוראה לכתיבה. המורה לכתיבה בבתי התלמוד תורה שבירושלים היה ר' נתן שרייבר, הוא נח אורנשטיין, אשר שנים רבות שימש את הכותל המערבי, והחזיק ספרי תורה בחדר קטן סמוך לו. אבא כדרכו להשיג בשביל הילדים מן הטוב והמובחר, מצא גם ללימוד הכתב לא מורה מן המורים הרבים, אלא בחר במרדכי שרייבר, יהודי צפתי לבוש קפטן וג'ובה וחגורה רחבה על מתניו וכתב־ידו מהודר — קאליגרף בחסד עליון. כל אנשי צפת מצטיינים בכתב יפה, וכתב־ידו של ר' מרדכי היה פנינים ממש. אבל לא בכתב פשוט יסתפק מומחה שכמותו ובעיקר רוצה להקנות לתלמידיו סלסולים יפים, שילוב אותיות זה בזה, ובייחוד חתימות יפות. אלה שנפל בגורלם לחתור בנבכי כתב ידי, אל נא יתלו את הקולר בר' מרדכי שרייבר. ומכיוון שכל הסלסולים לא הבטיחו פרנסתו של ר' מרדכי, עסק גם ב"מסחר" וניצל את קירבתו לחצר החבצלת לפרסם עצמו ומשלח ידו וסחרו, ודאי חינם אין כסף. ואופיינית המודעה שהיתה מופיעה ב"חבצלת" בדרך ה"שיר" והמליצה:

בין הומנים,	יהל יופיע.
להורים ובנים,	אשוב אודיע.
בלמדי כתיבות,	חבלי בנעימים.
להרגין לבבות,	שלמים ותמימים.
ואכתוב מכתבים,	אור לישרים.
לתשוקת אהובים,	זקנים ונערים.
ואמכור לרוחים,	בזול השערים.
קבלות ומזרחים,	וסבלונות נהדרים.
ועצי זיתים,	ופרחי ירושלים.
עלי כרטיסים,	תאווה לעינים.
בכח נאדרי,	הרוכב ענגים.
ארווה למשחרי,	נחת ועדנים.
כתובתי מרדכי	שרייבר מצפת.

ביתי בעיר ברחוב היהודים בחצר מרדכי מעלער שאצל החורבה.
 לסוחרים העושים בעשטעלונג אתן הנחה הגונה.
 אדרעסע אלי ע"י כבוד המו"ל לשמי,
 השואל ורוצה בחשובה, ישלח קארטע כפולה.

עם שילוני היה לנו עוד מורה לגרמנית, אלכסנדר פרייס, יהודי גבה קומה אדוק ומצוחצח, אף הוא עיקר דעתו על כתב נקי, ועם זה שם לבו לסדר ולשיטה. שיעוריו לא הספיקו אף לו לפרנסתו והיה עוסק בכל מיני פרנסות מן הצד ובכללן סחורות שהיה מביא מגרמניה ומוכרן. סחורה חדשה בירושלים היה מכשיר להתעמלות Sandow, וזה מעשה המכשיר: שתי ידיים שאליהן מחוברים חבלי גומי ואפשר היה להמעיטם ולהוסיף עליהם עד ארבעה, והיו מותחים את הידיים עד קצה היכולת כשהשרירים מתמתחים, ומרימים את הידיים למעלה ומורידים למטה, קדימה ואחורה. אז החזיר והכניס אלכסנדר פרייס לארץ בפעם הראשונה את המימרא הרומאית "נפש בריאה בגוף בריא" בפרסום שנתן למכשיר זה. גם אבא היה בין קוני המכשיר.

אלכסנדר פרייס זכור לי לא כמורה בלבד אלא גם כמכניס אורח, בימי ביקורו של וילהלם-קיסר בירושלים בשנת 1898. הוא גר אז מחוץ לעיר, ב"עזרת-ישראל", וחלונות דירתו נשקפים על פני רחוב יפו, ממש מול שער הכבוד שהוקם מטעם היהודים למען הקיסר. כניסתו של זה לירושלים חלה בשבת ולא היה אז עולה על הדעת, שנשים וטף ילכו ברגל מהעיר העתיקה "מרחק" כזה, ולפיכך נסעו אמא והילדים בערב שבת ללון בביתו של פרייס, ולמחרתו יראו שם בתכונה הגדולה של בוא הקיסר ופמלייתו. אבי ישב בשער, באחת משתי הסוכות שלשני צדי הדרך, בתוך קהל נכבדי העיר שנבחרו להקביל את פני הקיסר בספר תורה ובפת במלח.

בשדה רחבי-ידיים, במורד רחוב הנביאים במקום שנבנה אחר כך בית הספר הגרמני ושהיה לאחר זמן מעונו הפרטי של סיר רונלד סטורס, הקימו בשביל הקיסר בתי עץ מרובים שהביאו אותם מוכנים מגרמניה. לשמירה על הסדר ועל חיי הקיסר נשלחה פלוגה של חמשים שוטרים מקושטא, וראה זה פלא — בראש פלוגה זו עמד קצין יהודי. באותו זמן גודמן לי לראות אור חשמל בפעם הראשונה. כשיצאנו באחד הלילות להתבונן בתכונה שבעיר עברנו על נוטרדם דה פרנס, והנה במבוא הבית אגס דולק בלא שמן ובלא נפט!

וילהלם קיסר הביא עמו, כפי שאמרו אז ליצני העיר, סל מלא אותות-כבוד לחלוקה, וגם כמה מנכבדי העדה היהודית היו בין מקבלי אותות אלה. אחד עלה למקבלו בחיי בתו, איסמעיל-ביי חוסיני נתכבד בתואר חשוב, וגדולה השמחה בבית ובמשפחה. בתו הצעירה עלתה בלילה על הגג לחוג את המאורע בזיקוקי אש; האש אחזה בבגדיה והיא קיפחה את חייה.

מורה אחד, שהקנה לי ידיעה ביסודות השפה הגרמנית ופתח לפני מבוא ללימודי הטבע והכשיר אותי להשתלמות עצמית, היה יהודה ליב הלבפשטטר,

בן דודי ובן ירושלים, שגמר את חוק לימודיו בגרמניה וחזר לעיר מולדתו להיות מורה בבתי הספר של "חברת עזרה ליהודי גרמניה" ואחר כך אף היה מנהל בית הספר ביפו. כל אלה לימדוני בבית, אבל משך תקופה קצרה הלכתי לשמוע שעורים בביתו של המורה. לא נחה דעתה של אמא, שלא נתנו לה לשלוח את ילדיה אל בתי הספר שבהנהלת אחיה אפרים כהן, ולפחות רצתה לזכותנו בעזרתם הפרטית של טובי מוריו, וכך קרה שבזמן שהיותו של אבא בחוץ לארץ, הזמינה את ישעיהו פרס ליתן לנו שנים שלשה שעורים בשבוע, והוא הסכים לכך, בתנאי שנבוא לקבל את השעורים בדירתו שהיתה בשכונת "בית-יעקב", מול "מחנה-יהודה". ואם הקורא ילווה אלי בדרכי זו עד לגבולה המערבי של החומה, נסייר קצת במקומות שעוד לא נודמנו לנו בסיוורינו הקודמים בתוככי ירושלים.

מפרשת הדרכים כשאתה יוצא את שוק הבשמים, אנו פונים ימינה, היינו — מערבה לכל אורך רחוב דוד עד שער יפו. מיד לימין הרחוב הצר הזה היה ה"בזאר" — מבוא מקומר ארוך ורחב ששימש אז שוק-התבואה, ושם היינו קונים שעורה בשביל החמור של אבא. ממש מול הבזאר, היתה חנות קטנה וצרה, שניים על שניים שתפקידה חשוב בחיי ירושלים של אותה תקופה. היתה זו חנותו של ר' נטע הירש המבורגר, תלמיד חכם, פיקח ונבון שעסק בכל שלש אומניותיו במסירות וחריצות רבה. על שתי אומניות היתה פרנסתו, ובשלישית עסק לשם מצווה. בראש וראשונה היה ר' נטע-הירש שולחני, חלפן ובנקאי בועיר אנפין. שולחן החליפין שלו היה חציו בחנות וחציו מחוץ לחנות. ולא היה אלא מעין תיבה מכוסה מלמעלה רשת חוטי ברזל, שדרכה אפשר היה להסתכל במה שנמצא בתוך ה"שולחן": מטבעות למיניהן, מטבעות הארץ ומטבעות חוץ, מטבעות זהב, כסף ונחושת סדורות יפה יפה זו על גבי זו, כל מין בפני עצמו. בתוך החנות היה ארון ברזל בו נעולים כל הכספים לשעות הלילה. נוסף לחלפנות שהעסיקה את בעליה, עשה גם בעסקי חליפין עם חוץ לארץ על ידי הבנקים הגדולים יותר שהיה קשור עמהם.

אומנות שניה של ר' נטע-הירש המבורגר היתה — דואר פרטי. בימים ההם עוד לא היה בית-דואר רוסי בירושלים והיו המכתבים והכספים שבאים מרוסיה נמסרים על ידי רב-החובל של האניה הרוסית לסוכן החברה שלהם ביפו וזה מוסרם לאחיו של ר' נטע-הירש, ר' מאיר המבורגר, שעסק באותן האומניות שם ביפו. את הדואר בשביל ירושלים היה מעביר לאחיו אשר בעיר זו. ואגב מעבר הדואר הרוסי לירושלים, היו נשלחים גם מכתבים מה"בודניקעס", המתרחצים, שהיו נוסעים ליפו להתרחץ בים שהיו פוקדים

את בתיהם בירושלים במכתב מזמן לזמן, והיו בני אדם שוחרים לפתחו של ר' נטע-הירש לדרוש, אם הגיע מכתב מהאשה המתרחצת בימה של יפו או מרוסיה. החומר החשוב ביותר במחלקה זו של בית מסחרו היו ה"פאזוייסטקות" הלא הם מכתבים עם שטרות כסף בתוכם, שהיו נשלחים מרוסיה למוסדות החסד והצדקה וליחידיים בירושלים, בתוך מעטפת בד לבנה שכתובת רוסית עליה וחותמות שעווה אדומות מכסות אותה פנים ומאחור. פעמיים היו נזקקין לר' נטע-הירש עם "פאזוייסטקה" שכזו — אחת כשבאו לקבל אותה, ואחת כאשר נפתח המכתב במוסד והוציאו ממנו את שטרות הרובל מיד חזרו לר' נטע-הירש למכרם, ולקבל תמורתם במטבעות המקום.

אבל אם על אלה שני העסקים — השולחנאות והדואר — היתה פרנסתו, חביבה מהם היתה עליו אומנותו השלישית שעסק בה לשם מצווה והיא — המיהול. ר' נטע-הירש, כאחיו ר' פנחס, וכאחיו ר' מאיר ביפו, היו מוהלים מומחים, וכשבאת בשעות הבוקר לחנותו של ר' נטע-הירש ולא מצאתו, ידעת שברית-מילה היום. זו היתה סיבה מספקת לסגור את החנות — כלומר: להכניס את ארגו החלפנות פנימה ולתת ללקוחות להמתין. הוא ידע שיחכו לו ולא ילכו למקום אחר. לא היה מקום אחר.

למעלה ברחוב דוד היו החנויות מעורבות ליהודים, לערבים ולנוצרים, עוסקים בבד ואריג ובסחורות אחרות יבוא חוץ. באמצע הרחוב שנודע גם בשם הבטרק, מימין, יוצא רחוב הנוצרים, הנקרא גם הבטרק הצר, המוליך לכנסיית הקבר הקדוש. ומשמאל מדרגות רחבות מוליכות אל רחוב בית-החולים-האנגלי, אשר ממנו מוצא לבית החולים "בקור-חולים" היהודי. ובהמשך לרחוב זה — רחוב חב"ד. ממפנה זה ולמעלה התחילו חנויות הירקות והבקלים, חנויות מכולת, ומעורבות בתוכן חנויות הדגים. בין החנויות האלה היה הבנק של ולירו. בין שתי חנויות ירקות, שארגזיהן תפשו חלק גדול של הרחוב, היית נכנס למבוא צר שבסופו היו כמה חדרים מרווחים, בהם עסק אהרן ולירו בבנקאות. יהודי עשיר מופלג, בעל נכסים רבים, וכגודל עשרו היתה לפי דעת הקהל, גודל קמצנותו. בימים ההם, היו רק שני בנקים ממש בירושלים: בנק עותומן, וקרדי-ליונה; אחר כך נוסף עליהם הדויטשה-פלשתינה-בנק. אבל הבנק של ולירו עמד בקשרי מסחר קרובים עם חוץ לארץ והיה סוכנם של בית רוטשילד ושל בנקים אחרים באנגליה. מנהל הבנק שלו, היה דודי, משה יצחק גולדשמיט, ורואה החשבונות — יצחק בנבנישתי, אחד המעטים ביהודי ירושלים שידע יפה קריאה וכתובה ערבית ופעמים היו מביאים לפניו מודעות ודברים אחרים כתובים בערבית לתרגמם לעברית.

רובו של רחוב דוד, שוק הבזאר והשוק העליון, היה מקומר וחיבר מלמעלה מעל לקימרונו את הבתים והחצרות אשר לשני צדי הרחוב. רק פה ופה היתה פירצה שדרכה חדרו קרני אור ושמש לתוך הרחוב. והנה פתאום הגענו למרחב — רחוב רחב וסלול, תחת כיפת השמים והמוליך בקו ישר אל שער יפו.

שמאלה היתה דרך לרובע הארמנים ומשם הלאה לשער ציון. מימין לדרך זו — מגדל דוד. ולפניה — גדר אבן גבוהה המקיפה את תעלות ההגנה שסביב למבצר מגדל-דוד. אם מלפנים שימשו חפירות אלה להגנה, לבל יקרב אויב ויפרוץ אל המבצר פנימה — הרי בימים שמסופר עליהם, היתה תעלת-הגנה זו למעין מזבלה ציבורית שכל דרי המקום השליכו לתוכה את אשפתם. מיד אחרי המדרגות המוליכות לתוך מגדל-דוד, נמצאת רחבה די גדולה, ובסופה הכניסה ל"קישלה הגדול", הוא הקסרקטין הגדול, שנקרא כך להבדיל בינו לבין "הקישלה הקטן" ב"נתיב היסורים". בשני הקסרקטינים האלה ישבו חיל המצב אשר בירושלים, "טבור" (גדוד) אחד — כאלף איש. בקסרקטין הגדול, היו גם משרדי המפקד הצבאי של העיר והמחוז, ואף על פי שמועט מספרם של החיילות שברשותו, היה העומד בראשם בדרגה צבאית גבוהה — ותוארו תואר "פשה".

הלאה מזה צרה הדרך, ובקושי עגלה עוברת ומתפתלת לקראת רובע הארמנים — לאורך הקיר המזרחי של הקסרקטין שחלונותיו פתוחים לאורך הדרך הצרה הזאת ובעדם בוקעים ועולים כמעט בכל שעות היום, ברעש והמולה ובלא כל סדר ומשטר, קולות מנגני התזמורת הצבאית כשהם מתאמנים בכלי נשיפה כבדים וגדולים עשויים נחושת. תזמורת משונה זו של מנגנים שמעטים מהם ידעו קריאת תווי נגינה, היתה בשורת המוזיקה הראשונה לירושלים של הימים ההם. תזמורת צבאית זו היתה מופיעה בימי גנוסיא ברוב פאר והדר עם מספר-הניגונים המצומצם שלה בחצר הסראיה ופעמים היו גם מנגנים ברחבה שלפני הקסרקטין ובגן העיר שמחוץ לחומה, להנאת הציבור. לימים בא לירושלים, כמנצח על התזמורת הזאת, תורכי אחד, שהיה לידידו של "ארקע שפילער", הוא אהרן ינובר, ה"כלי זמר" המשובח ביותר בעיר, ולמד ממנו כמה ניגונים עממיים יהודיים. לתקופה קצרה הנהיג המנצח התורכי הזה לנגן בגן העיר גם בשבתות להנאת הציבור היהודי במיוחד. ובתוך הניגונים שהקנה לו חברו היהודי, היתה גם "התקוה" שעלה בידי ה"כלי זמר" היהודי להגניבה לתוך מחזור המנגינות של התזמורת ולא ידע התורכי על טיבה של מנגינה זו ושהמנון לאומי יהודי הוא, ושהיא אסורה לבוא בקהל ככל עניין אחר הנוגע לציונות. ההמון היהודי היה נוהר לגן העיר

לעונג-שבת זה ואף על פי שרוב הנוער הביא אתו בכליו את ה"פופיטאס" (גרעיני דלעת ואבטיחים), התחילו נטורי קרתא לחשוש לחילול שבת מחמת קניית גרעינים אלה מהרוכלים הערבים. ובדרך כלל היתה עינם צרה בשעשועי ההמון. איני יודע אם עקירתו של המנצח, חובב היהודים, למקום אחר או יד הרבנים, שהביאה להפסקת ניגוני התזמורת הצבאית בגן העיר בשבתות.

מול הקסרקטין היתה חנות קטנה, שהיו יורדים אליה במדרגות אחדות וכאן בית מלאכתו של ר' יחיאל הירש, הוא רבי יחיאל צבי צימרינסקי, מחלוצי המלאכה בירושלים, אומן להפליא בהכנת כלים מעצי זית, שהיו חביבים מאד על תיירים וצליינים כמזכרת מהארץ הקדושה. מר צימרינסקי פיתח את הענף הזה, שהיה קודם בידי נוצרים בירושלים ובבית-לחם, לענף יהודי. טרדותיו בעסקי פרנסה וכובד ראשו ושקידתו בפיתוח מלאכת-יד לא מנעו מר' יחיאל הירש להיות איש עממי מעורב עם הבריות, חומד לצון ומעביר תחת שבט ביקרתו בלשונו השנונה את כל אשר לא נראה לו ממעשיהם של יקירי ירושלים ושומרי חומותיה. חתנו של ר' יחיאל הירש, מר מקלף, היה מראשוני המתיישבים של מוצא, בקירבת ירושלים, ומטובי איכריה החרוצים. בימי המהומות שפרצו בארץ בשנת 1929 קיפחו את חייהם כל בני משפחת מקלף, לאחר עמידה על נפשם בגבורה ולא נשאר בחיים אלא נער אחד שבדרך נס הציל את נפשו. ולא זכה צימרינסקי לראות את נכדו זה תופש מקום ראשון במעלה בצבא ההגנה לישראל!

מעבר השני של הקסרקטין היתה חצרו של המיסיון הבריטי. כשבא מר ז. ד. ליבונטין, ידיד נעורים של אבא, לייסד בארץ ישראל את חברת אנגלו-פלשתינה (לאחר מכן בנק אנגלו-פלשתינה והיום הבנק הלאומי), עלה בידי אבא להשיג עבור הסניף הירושלמי של הבנק חלק מחצר זו הפונה אל הרחוב (דרך אגב, בהשפעתו של אבא פתח ליבונטין סניף לבנק גם בחברון). לימים עבר הבנק לבית גדול יותר מחוץ לחומה, סמוך לשער יפו, ובמשרד פרטי שנפתח בדירת הבנק הקודמת מול הקסרקטין מצאתי לי פינה כמרכז פעולותיה של אגודת צעירים ירושלמיים "בני יהודה" שנוסדה על ידי "להפרחת המסחר והמלאכה בירושלים".

נמשך עכשיו בדרך לשער יפו. משמאל, המשך הגדר המקיפה את מגדל דוד. מימין, כמה בתים גדולים אשר בקומת הקרקע, חנויות יונים שהביאו הנה מתוצרת ארצם, כל מיני דגים מיובשים, זיתים, שמנים וכדומה, ומארצות אחרות כל מיני משקאות חריפים ושימורים. לאחר מזה לפנינו "הגרנד-ניו-הוטל". הוא הבית הראשון שנבנה בירושלים מלכתחילה לשם מלון. מתחתיו, לאורך הבניין ולרחבו גזייה, פאסאג' ובו חנויות מוכרי עתיקות ומזכרות

בשביל התיירים. החנות הראשונה היתה המחסן הגדול של המושבה האמריקאית בהנהלתו של הגרמני פסטר. גזייה זו הוליכה, עם הסימטאות שלשני צדי הבנין, לרובע הנוצרים אשר בעיר העתיקה. משם הגיעו לבית הדפוס הגדול והמשוכלל ביותר בירושלים, הוא בית הדפוס במגור הקתולים, או כפי שהיו קוראים לו — דר־אֶלְטִין, שמנהליו ומדריכיו כמרים צרפתיים. בחלק זה של רחובות רובע הנוצרים, היו מדרגות משונות שהיו ידועות בקהל הירושלמי בשם "די קליינע טרעפעלעך" (המדרגות הקטנות), לכל רוחב הרחוב, במורד התלול המרוצף אבנים צרות, דקות וחלקלקות. גובה המדרגות היה רק כגובה אבן־הרצפה, כ־10 סנטימטרים בערך. המרחק בין מדרגה למדרגה היה כאורך כף הרגל בערך. הילדים בהודמנם לסביבה זו היו עוברים מדרגות אלו ברגש מעורב של פחד וספורט כאחד, אם כי המלה ספורט לא היתה עדיין כלולה במילון של ילדי ירושלים באותו זמן.

אחרי המלון היתה תחנת המשטרה, ומיד לאחריה, סמוך לשער העיר, כשלש ארבע חנויות, ששנים מבעליהן ראויים שנעלה זכרונם. אחד, ר' יצחק חגיז, חנותו — חנות צרכי כתיבה ודברי דפוס. הוא עצמו — חסיד חב"ד, פיקח וחרוף, לבושו לא כלבוש אחד החסידים, ועם זאת הקפיד שתלבשתו האירופית לא תסתיר את ציציות טלית־הקטן הגדולה שירדה על פי מדותיו. שנים שלשה מקומות הישיבה שהיו בחנותו הצרה, היו תמיד תפוסים על ידי משכילי ירושלים של אותה תקופה: מרדכי אדלמן, אפרים כהן, דוד ילין, ישעיהו פרס, וכיוצא באלו, שהיו מתכנסים לשם עם דמדומי חמה שעה קלה לשיחת חולין ולשמוע את בדיחותיו השנונות של אדלמן. השני, שמואל רפאלי, שבאותו זמן עוד קרא לעצמו בשם שמואל רפלוביץ, שולחני וחלפן, עוסק במטבעות עתיקות, יהודי חם מזג, קצת קפדן ונוח לכעוס, וכשהיית בא להחליף אצלו נפוליון — הביט עליך בזעם כעל מי שבא להפריע לו מעבודתו — כתיבת מאמרים ל"הצבי", שעסק בה באותה שעה להנאתו, וכאילו היתה הכתיבה עיקר, ועסקי פרנסתו — טפל.

בימים ההם לא נפרצה עוד החומה לצד שער יפו, במקום שנפתחה בשנת 1898 כדי ליתן למרכבתו של וילהלם־קיסר כניסה של מלכות לעיר העתיקה, וכל המוצא והמבוא להולכי רגל ולכלי רכב לעיר העתיקה וממנה, היה דרך השער, שהיה פתוח לרווחה יומם ולילה; אמנם בדלתות שערי הברזל הכבדים הפתוחים והנשענים על כתלי השער, עוד נראה הפשפש שהיה לפנים נפתח למאחרים לבוא אחרי שעת נעילת שערים בלילות.

לאחר שנפרצה החומה, נהפך קיר אחד של השער למה שאנו קוראים כיום בשם קיוסק, שבו היה ערבי דמשקאי מוכר משקאות קרים לעוברים ושבים,

לימונד עשוי מיץ לימון טרי וסוכר, מיצי לימון מבושל, תמר הינדי, חלב שקדים מעורב במים וכדומה. לפעמים כאשר הביאו קרח מיפו — היה מצנן את המשקה בפיתי קרח כתושים, ששם אותם בתוך הכוס.

עם יציאתך מן השער, היו מקיפים אותך קהל-עגלונים גדול ושוטיהם הארוכים בידיהם, ערבים ויהודים כאחד מכריזים בקולי קולות. "ארוף, ארריוה" (למעלה) "מעשורין" (מאה שערים). בשני קוים התנהלה אז התחבורה מחוץ לעיר: למאה שערים מזה ולמעלה העיר, אל השכונות אשר לצדי רחוב יפו מנחלת שבעה ועד למחנה יהודה מזה. כל בעל עגלה ניסה לתפוש לו נוסעים למלא את מרכבתו, בשכר שתי עשירות — למחנה יהודה, ועשירה אחת — למאה שערים. שלשה היו מיני העגלות: "פוסטה" — היא עגלה סגורה עם שני כסאות זה מול זה ודופן העגלון מבחוץ. "קאלאש" — עגלה אשר כיפתה ניתנת להיפתח ולהיסגר, אף היא עם שני כסאות זה מול זה. וה"חנטור" אשר ההבדל בינה לבין קאלאש הוא המושב הנוסף שכנגד שני הכסאות, שהיה צר וניתן להתקפל. שתי העגלות מהמין הראשון היו עשויות בשביל ארבעה נוסעים בתוך העגלה ואחד על יד העגלון. והחנטור למעשה היתה בנויה רק לשני נוסעים בפנים ואחד על יד העגלון ועוד אחד בשעת הדחק על גבי המושב הצר. אולם, העגלונים, בייחוד אם היו שכירים, ידעו ליישב בדוחק גם חמשה ששה נוסעים בעגלה ולא היו חסים על הסוסים והיו חובטים בהם באכזריות במעלות העיר. חסידים ואגשי מעשה שהקפידו לא לשבת לצד אשה — בחרו להם תמיד את המקום ליד העגלון, וכך היית מוצא למשל את ר' ליב ר' מלך'ס הדיין, יושב ליד דוכן העגלון כשהעגלה מלאה ירושלמים מכל הסוגים ובתוכם נשים וטף. בנסיעתן של מרכבות אלו לא היה כל סדר. כל בעל עגלה עבד על חשבון עצמו ועל דעת עצמו והיה יוצא לצוד את נוסעיו לבדו. לא פעם קרה שבכמה עגלות ישבו שנים שלשה נוסעים בכל אחת ומחכים לנוסעים נוספים כי בעל העגלה לא רצה לזוז ממקומו עד אשר תתמלא כל מכסתו. וכשפקעה סבלנותם של הנוסעים ואיימו לעבור לעגלה אחרת, הוריד העגלון את השכר ואסף נוסעים בעשירה אחת בלבד. להזדמנות כזו היה מחכה לפעמים הבאנקיר ולירו כדי לחסוך כמה פרוטות מדמי הנסיעה.

ר' משה יצחק גולדשמיט, בן אדם הרגיל להליכה במרחקים גדולים יותר בחוץ לארץ, היה מותח ביקורת על חידוש זה שבא להוציא מכיסי העניים את פרוטותיהם המעטות. הוא ראה בזה, כמו במיסודה שהתחילו לעשות בימים ההם בירושלים, דברים שבמותרות. אבל איש לא שעה לו, וכשם שהפסידו זמן בנסיעות הללו למקומות לא מרוחקים יותר מכדי הליכה ברגל,

כן ראה לו כל יהודי צורך להכניס לביתו לכבוד שבת סיפון מייסודה נוסף לרבע הין יין לקידוש, ושמינית ההין יי"ש לקינוח הדגים הממולאים. לא ידע ר' משה יצחק כי עתידים מי הסודה להיות ה"משקה הלאומי" של היישוב בארץ ישראל.

בעגלה כזאת, המהלכת בין שער יפו למחנה יהודה, תפשתי לי מקום, אני ואחי הגדול עמי, בדרכנו לקבל שיעור בגרמנית בביתו של ישעיהו פרס אשר בבית יעקב מול מחנה יהודה. מר פרס, הידוע כמורה ומחנך וגיאוגרפיקן, שחזר אז מלימודיו בגרמניה, ושימש מורה ראשי בבית הספר למל, היה צעיר מהודר מוכתר בנימוסים. מעולם לא הסיר מעליו את צווארונגו הצחור הנוקשה על שתי קצוותיו, וכל ימיו הריהו מקפיד על הסדר ועל הנקיון. אף על פי שהעברית היתה שגורה בפיו, הקפיד שלא נוציא אף מלה עברית אחת בשעת השיעור, משום שחובתו היתה באותה שעה ללמדנו גרמנית. אמו, שבביתה היה יושב, שמרה עליו מכל משמר ודאגה לכל צרכיו של בנה יחידה זה שהגיע לרמת המעלה, כמורה ל"דייטש" בבית הספר הגדול בעיר. אותו יום, ערב שבת היה, בשעות הצהריים. ושלא כדרך אנשי ירושלים לאכול את סעודת ערב שבת בחפזון, מצאנו את מר פרס יושב ליד שולחן ערוך מכוסה מפה צחורה והוא בסוף סעודתו שקינחה בלפתן של שזיפים, והתפלאנו לראותו נותן כמה טיפות ממיץ הלפתן לתוך קסת הדיו, והוא מסביר לנו — "שזה מוסיף זוהר וחוזק לדיו".

בין המורים שלמדוני, יש להזכיר גם את ה"גר", מורה לכתיבה רוסית. אף על פי שאבא יליד רוסיה היה, לא שמעתי מעולם מלה רוסית בביתנו, וגם את המורה הזה לא לקח אבא בשביל להורותנו את השפה הרוסית, אלא רק לכתיבה בלבד, כדי שיהיו ידינו מאומנות בכתיבת אדרסאות בלשון זו. ואפילו ספק אם זו היתה באמת המטרה. מסתבר יותר, שרצה להעסיק את הגר ולתמוך בו בדרך זו של כבוד. שמו אינו זכור לי, ומסופקני אם ידעתי פעם שם רוסי ארוך זה, וכנראה שם אחת המשפחות האצילות ברוסיה. לא ידוע לי מה המריץ את הרוסי הזה לעזוב את דתו הפרבוסלבית, להתגייר ולעלות ארצה. הוא לא היה אדוק ביותר, כדרכם של גרים. היה אדם קשיש, עליו ושמח תמיד, ליצן וקל תנועה. לשונו לא היתה לשוננו, שכן הרוסית לא שמענו והאידיש שלו היתה לשון שבורה של גוי שבקושי היתה נשמעת לנו. איני יודע מה היתה הסיבה להפסקת שיעורים אלה שלא ארכו אלא תקופה קצרה בלבד. כל מה שנשאר לי מהם היא קריאת הא"ב הרוסי.

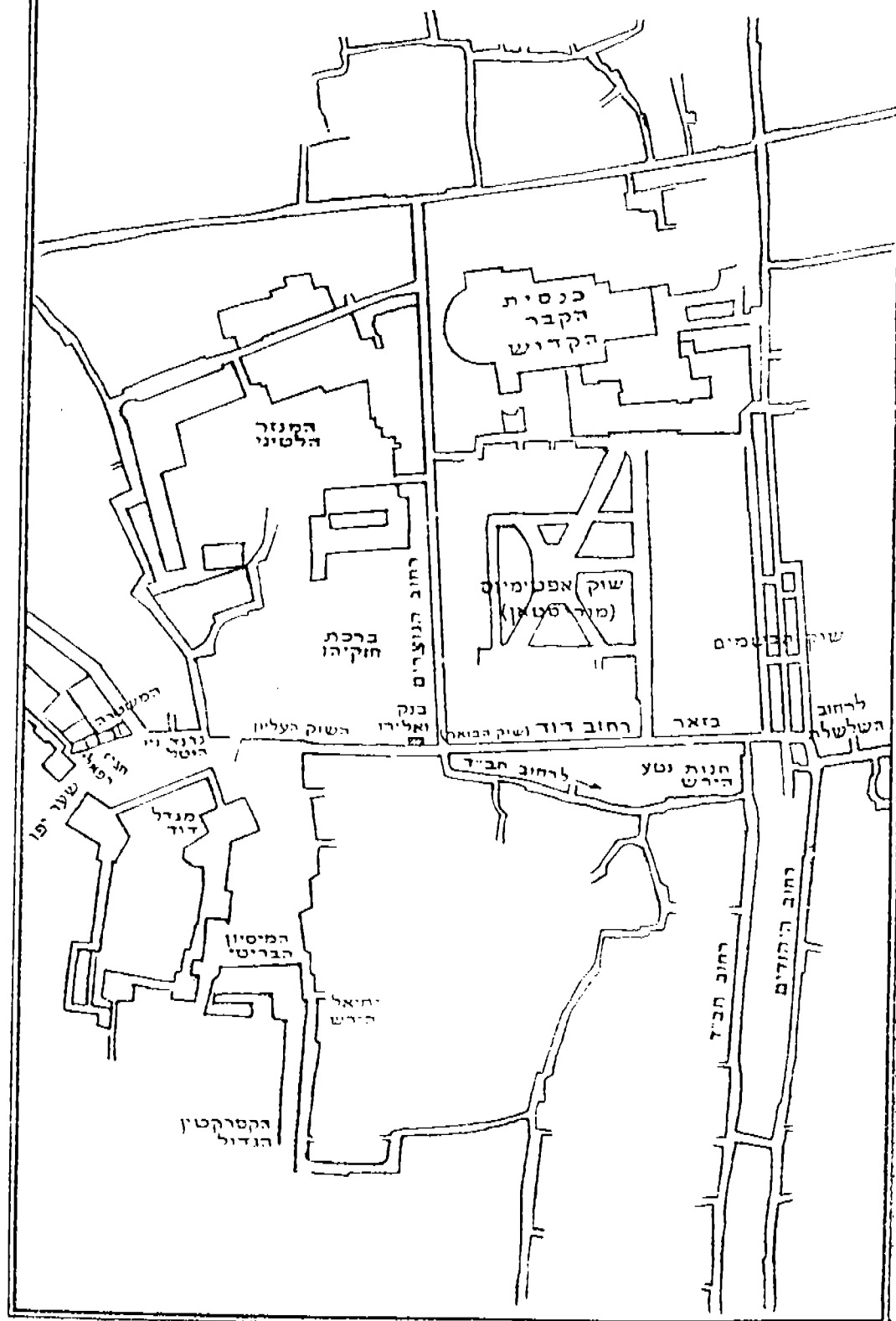
נכנסו לביתנו גם מורים לערבית: שייך עלי כותוב ואחרים. חוץ מעלי כותוב, שהיה בא יותר לשם שיחה עם אבא מאשר ליתן שיעורים לילדים, היו

קנה - המדה

0 20 40 60 80 100 150

מטרים

4

שנים שלשה מורים שהוחלפו בזה אחר זה, ושעותיהם לא היו קבועות ואין צריך לומר שהשעורים היו בלא סדר ובלא שיטה. עם זה הידיעות המעטות שקניתי לי בשפה הערבית בימי ילדותי עזרו לי לאחר מכן בהרחבת ידיעותי בשפה זו ואף שימשו לי יסוד ללימוד השפה התורכית ברבות הימים.

פרק שני

בית-אב בירושלים

בחול, בשבת ובמועדי השנה

כדרך שנהגתי בפרק הקודם לרשום מתוך הסתכלות וזכרונות קווים כלליים על מבואות ירושלים העיר העתיקה וסימטותיה ורחובותיה, אישיה וקצת מדמויותיה, כן אנסה בזה להעביר לפני הקורא כמה ממנהגיה וחוויותיה מסורתה ואורחות חייה. וכשאני עושה את דמות אבי ז"ל מרכז בתיאור ההווי האלה, לא מטרה לעצמה לפני, אלא הוא וביתו הם לי מקור ההתרשמות ומוצא ההסתכלות.

איני מתכוון לתיאור מקיף של דמות זו בהווי הירושלמי. פה ופה כבר נכתב על אישיות מופלאה זו, ישראל דב פרומקין, הנודע גם בשם מו"ל ה"חבצלת". ראויים לציון מאמרו של יעקב גולדמן ב"ספר הזכרון" של סוקולוב, ומאמרו של מלאכי ב"לוח ארץ-ישראל" של לונק, פרקיו של פייביל כהניו ב"מימים ראשונים", והפרק שהקדיש לו אחי אברהם בספרו "אין פריילינג פון אידישן כוציאליון". אבל חיבור שלם על תולדות חייו של אבי ז"ל ופעולותיו, מאבקיו ומלחמותיו של הלוחם בקומה זקופה את מלחמת ההשכלה והעבודה בירושלים עודנו מחכה לגואלו. ויום יבוא ועבודה זו תבוא בראש ספר אשר יכיל את מבחר מאמריו של מו"ל ה"חבצלת".*

1. ברוך אדוני יום יום

את יום עבודתו הרגיל היה אבא מתחיל בהשכמת הבוקר, אחרי נטילת ידיים, ליד שולחן עבודתו בחדרו שבקצה החצר המשקיפה על פני הר-הבית, בקריאת הגתות או כתיבת הכרוניקה והמאמרים, או בתרגום הסיפורים בשביל ה"חבצלת".

אף על פי שה"חבצלת" היתה במרכז פעולותיו ושם המפעל הזה נקרא

* בינתיים יצא לאור ספר "מבחר כתבי ישראל דוב פרומקין" ע"י הועד להוצאת כתבי י"ד פרומקין בראשותו של יצחק בן צבי נשיא המדינה ואחרים. בספר מבוא מקיף על מו"ל ה"חבצלת" ותקופתו מאת ג. קרסל. מוסד הרב קוק, תשי"ד.

עליו היתה פרנסתו על בית הדפוס. העתון בתפוצתו המצומצמת ובמיעוט מודעותיו הפסדו היה מרובה. יותר משראה ב"חבצלת" מקור פרנסה — ראה בה כלי למלחמת דעותיו. משום העתון ומשום עסקנותו הציבורית, השאיר את ההנהלה בענייני הדפוס לפועלים הראשיים ואחר כך כשמלאו לי ארבע עשרה שנה, כשהתחלתי להתעסק בעניינים אלה, הוטלה על שכמי מעמסת ההנהלה, ואבא היה פטור מטרדות אלה ובן חורין הוא ליתן כל דעתו ולבו על עניינים נכבדים יותר ושראה בהם צורך לעזור, לעורר, להילחם ולהגן.

לאחר כניסתו לבית הדפוס לשעה קלה היה אבא חוזר ועולה אל חדר-עבודתו. ובינתיים כבר קרובה שעת הצהריים והוא סועד לבדו פת שחרית שלו; סעודה ראשונה משתי הארוחות שהיה סועד במשך היום, כי בימות השבוע לא היה אבא מסב עם שאר בני ביתו. לאחר מכן עשה שעה קלה בחדר עבודתו ומיד יוצא למושב זקנים, שהיה עוד בעיר העתיקה. שם היה עושה כמה שעות עם חבריו בהנהלת המוסד, יחיאל מיכל פינס ויצחק אייזיק בן-טובים. פעם בשבוע או פעמיים בשבוע, היה יוצא רכוב על חמורו לכפר השילוח בצלע הר הזיתים לפקוד את עדת התימנים, שראו בו את מיטיבם ואיש חסדם. משחזר לביתו קרוב לעת ערב, שוב שהה כמה רגעים בבית הדפוס ומיד מסתלק ושב ועולה לחדר עבודתו. אז היו פוקדים אותו ידידים ועסקנים לשיחה והתיעצות בענייני ציבור. בין שיחה לשיחה, בין עבודה לעבודה, היה משקיע עצמו בעיון בספר או בקריאה בעתונים והיה ממשיך בזה עד לשעה מאוחרת בלילה. ונמצא שמעט מאד היו מזדמנים הילדים עם אביהם בימות השבוע. גם כשהיה מסב לעת ערב בכורסתו המתנועעת בחצר הגדולה, ליהנות מרוח היום ומן המראה הנהדר, היו עתוניו עמו והילדים לא היו מעיזים להפריעו מקריאתו. לעתים רחוקות כאשר נחה עליו הרוח היה מוציא אותנו לטיול מחוץ לעיר בראש חודש אחרי הצהריים. והיינו מגיעים עד לגן-העיר מהלך 200—300 מטר משער יפו.

מהזדמנויות אחרות שבהן נתחברנו אל אבא ביציאתו מן הבית בימות החול, יש לציין את ההליכה לכותל המערבי בתשעה באב. חלוץ נעלים, כשפוזמקאות לבנות לרגליו, היה מהלך בדרכים המשובשות של העיר העתיקה וליד הכותל היה מתיישב על הקרקע וחוזר וקורא במגילת איכה מתחילתה ועד סופה בעצבות שבמתיקות. לקראת ביקור זה בכותל המערבי, היה מזדיין בצרור מלא של מעות קטנות ומפזרן לעניים היושבים לשני צדי השביל הצר, המתפתל משער השלשלת עד לכותל המערבי. מיד הקול עובר במחנה הקבצנים והעוורים, כי הנה ה"חבצלת" הולך ובא. רבים היו קמים

ממקומותיהם ומקיפים אותו בידיים פשוטות והוא היה משתדל לחנך אותם בנימוסים ודורש מכל איש ואשה שישבו אל מקומותיהם, כי אחרת דווקא על הזריזים והטרדנים יפסח ועל דעתו זו עמד בתקיפות, אבל משחזרו הקבצנים וישבו לצדי הרחוב היה עובר על פניהם ומחלק לכל אחד ואחד את נדבת ידו.

עוד ביקור אחר בכותל המערבי עם אבא היה בערב פסח אחר הצהרים לקריאת "קרבן פסח". אבל חן מיוחד היה שפוך עליו כשהיה יוצא לשם בבגדי לבן ערב יום הכפורים לפני הסעודה המפסקת. את קדושת היום שוב היו מחללים הקבצנים בפשיטת ידיהם. אבל מדליקי נרות הנשמה שליד הכותל נהגו כבוד במקום ובזמן, ובשקט היו מזמינים את המבקרים להדליק נר נשמה, ובלא המולה יתירה היו אומרים את תפילת האזכרה או "מי שברך" למנדבים. עוד כמה וכמה פעמים היינו רגילים להתחבר אל אבא בשעת יציאתו לרחובות העיר, ואף על פי שהיו הליכות אלה בימות החול, לא היו באות אלא משום הכנה לחג: בעונת אפיית המצות ובערבי חגים.

2. יום שכולו שבת

תכונת השבת התחילה מבעוד מועד. ביום ו' עם השכמת הבוקר היתה אמא יוצאת אל השוק להכניס צרכי שבת. ראשית דרכה אל ברזאני, סוחר הדגים, אל חנותו הקטנה המשותפת לו ולשותפו הערבי ברחוב הבטרק, לקנות דגים לכבוד שבת. בחנות זו היו דגים מימה של יפו נשמרים במיוחד לבעלות בית חשובות כרייז'לה פיינשטיין ושרה־לאה גולדשמיט, שכדוגמת אמא ז"ל לא סמכו על אחרים, וטרחו ובאו להבטיח עצמן כי אמנם טריים הדגים וראויים לעלות על השולחן בסעודת ליל שבת. היתה אמא מכניסה גם כל מיני ירקות חיים שהביאו הפלאחיות הערביות מכפר סילואן ומקולונייה: מלפפונים, עגבניות, קישואים, חצילים "בלדי" לבישול ולכבישה, ("בלדי" מלשון "בלד" עיר, וכך נקראו כל הדברים מהתוצרת הקרובה שלא הובאו ממרחקים. והחצילים "בלדי" מסביבות ירושלים, בעיקר מביתר, צרים ודקים ומאורכים, ואין בהם גרעינים, וזכו לעדיפות יתר אצל מביני־טעם.) ופירות ממינים שונים מבית־ג'אלה ומעין־כרם: משמשים אדומים, משמשים לבנים מוסקאט, ומשמשים צרפתיים; ביכורי תאנים, אפרסקים, ענבים מינים ממינים שונים, שזיפים, תפוחים ואגסים. ובבית — שמחה, המבשלת, האומנת ומנהלת משק הבית, מחכה לקבל את כל הכבודה ומיד מתחילים בהכנה

לבישול. מנת הבשר כבר באה עוד מליל אמש, וגם בזה לא סמכו עקרות חבית החשובות על הקצבים והיו הולכות בעצמן לבחור את המנות המשובחות. גם התרנגולות נשחטו עוד מיום אתמול. ביום ששי בשעת הצהריים נסגר בית הדפוס ואבא היה הולך לבית המרחץ התורכי הוא "חמאם אל עיין" (מרחץ המעין), או חמאם אל שפא (מרחץ הבריאות), בדרך למקום המקדש. ואלתר לזין, הוא אסף הלוי איש ירושלים, כך מתאר במכתב שנתפרסם אחרי מותו ב"דבר" (ח' סיון תרצ"ט), את הליכותיו של אבא לבית המרחץ הזה: "בערבי שבתות היה ה'חבצלת' יורד לבי-מסותא 'חמאם אל שפא', וזוכר אני בדיוק את מקומו מלפנים לסככה ששם היה חולף ועבדו הערבי היה מחמד אחריו. זו היתה הופעה פטריארכאלית, אצילה ממש, וכל יהודי אל ואד היו מביטים בגאון על הליכה זו".

לאחר שחזר לביתו, היה עוד מספיק לקרוא את פרשת השבוע, שנים מקרא ואחד תרגום, ויורד לבית התפילה לקבלת שבת. לכבוד שבת החליף את הלבוש האירופאי, שלבש בימות החול, בקפטן פסים ממשי דמשקאי, ועליו מעיל, ספק קצר ספק ארוך, גזור ותפור יפה. אבל גם בשבת לא ירד התרבוש, הפס, מעל ראשו ולא החליפו במצנפת אחרת. ואני איני זוכר את הימים, שהיה עוד לדברי זקני המשפחה, חובש שטריימל וגלימה (ג'ובה) בשבתות. לתפילות שבת היו באים, חוץ מהמתפללים הקבועים בימות החול, גם בעלי המלאכה שלא יכלו להצטרף למניין בשעה המאוחרת שאבא היה רגיל בה בימות החול. בין הבאים בניו וחתניו של שמואל שמש, בכללם מנדל שוורץ, מטובי הנגרים בירושלים, צעיר נחמד ובר-לבב; יצחק שוורץ, חרט עץ, בעל בית מלאכה מול ישיבת תורת-חיים, ובניו וחתניו של יהודה גרובר, ביניהם אליעזר גרובר שיצא אחר כך להיות בעל דפוס לעצמו. היה בין המתפללים גם זקן חמוד, רבי מרדכי בוקרשטר, שנקרא כך על היותו ממונה כולל בוקרשט, אבל היה ידוע גם בשם מרדכי שניידר על שם אומנותו, אומנות החייטות. רק בדואר היה ידוע בשם משפחתו, מרדכי זינגר.

בין באי בית התפילה היה יהודי אחד "בעל תאוה" גדול לעישון סיגריות, שקשה היה לו לוותר על תענוג זה ביממת השבת. וסופר עליו שהיה מכין מערב שבת לשבת. וכיצד היה עושה זאת בלי לחלל את השבת? היה מעלעל לו כמה עשרות סיגריות מדליקן אחת אחת ביום ששי אחרי הצהריים וממלא בעשנן מלוא הבקבוק וסותמו כהלכה. במשך השבת בהתגבר עליו יצר הרע, היה פותח את פי הבקבוק נושם מלוא ריאתו מהעשן המשומר וחוזר וסותמו. וכן היה נוהג כמה וכמה פעמים במשך היום.

אבא היה נוהג לעבור לפני התיבה בקבלת שבת ובתפילת מוסף של שבת.

בילא פרומקין
מרכ"א—מרע"ג. ירושלים

ישראל דוב פרומקין
מרי"א—מרע"ד. עלה לירושלים מרכ"א

ורק פעם אחת, כשאבא בירושלים ומתפלל בביתו, ראיתי אחר עובר לפני התיבה בתפילות אלה. היה זה כשאבא להתארח בביתנו בעל תפילה ידוע מצפת, ר' זלמן ברזל, ואבא חלק לו גם את כבוד העמוד. אבא היה גם ה"בעל-קורא" של בית תפילתו וחזן מבמקרי בר-מצוה, לא וויתר אף פעם אחת על ה"מפטיר".

בשבת אחר התפילה היו כל באי בית-התפילה עולים למעלה לקידוש מסבים אל שולחן ערוך ב"עוגות מזונות" שאינן מצריכות נטילת ידיים, עם חמינדות (ביצים שלוקות חומות שיוצאות מקדירת החמין) ופשטידת (קוגל) איטריות. בשבת ראש חודש היו מוסיפים פשטידה מתוקה, פשטידה-שהכל (שהכל-קוגל, רובה ביצים וסוכר ומיעוטה אגוזים, ושמה כך על שום שמברכים עליה ברכת "שהכל נהיה בדברו"), ואם נודמנה שבת של ראש חודש בחנוכה, היתה אמא מוסיפה גם פשטידה שלישית לכבוד היום: "פשטידת-תאנים", שהיתה נקראת כך לא על שום שהיתה עשויה תאנים אלא מפני שהוברה מחתיכות בצק בצורת תאנה ממולאות מיני מתיקה, שהיו מצטמקות בשומן ודבש עד שהיה חטיבה אחת.

בשעות שבין הקידוש שלאחר התפילה ובין סעודת הצהריים, היה אבא יוצא לעתים לביקורי חובה לבעל שמחה אצל קרובים וידידים. על פי רוב היו הביקורים האלה בתוך החומות ועד ל"בתי מחסה". מחוץ לעיר היה אבא יוצא בשבת רק לשם סנדקאות אצל אחד מפועלי הדפוס שנולד לו בן זכר, או אצל אחד התימנים הנתונים לדאגתו בשכונת התימנים אשר בבית-ישראל. בימות החורף, כשהשמש זרחה לאחרי שורה ארוכה של ימים גשומים, פעמים היה אבא מוציא אותנו לטיול קצר מחוץ לחומת העיר.

בסעודות שבת היתה כל המשפחה מסבה יחד לשולחן אחד. לצדו של אבא בראש השולחן, ישבה סבתא מריאשה, שגם לאחר שהגיעה לגבורות לא פגה פקחותה ותבונתה, והיתה קוראת לא רק את ה"צאינה וראינה" אלא גם עוברת על פרשת השבוע במקורה, כי היתה יודעת ספר. לשמאלו של אבא, ישבה אמא ומחלקת את המנות לכל המסובים אל השולחן. איש איש כראוי לו ומהנתח החביב עליו. השיחה ליד השולחן התנהלה רק בין הגדולים, ועל הילדים הטילו מצוות "אין משיחין בסעודה", ומעולם לא העיזו לפתוח פיהם בשיחה בנוכחותו של אבא, עד אשר פעמים פרצו בצחוק גדול מרוב התאפקות כשאבא מחייך להם בסלהנות.

את סעודת השבת של שעות הצהריים, היו מקנחים בימות הקיץ באבטיח, ובשביל שיצוץ היו מורידים אותו מבעוד יום לתוך בור-המים בתוך סל נצרים ושמור הוא במים הללו כל הלילה ומעלים את הסל עם האבטיח שבתוכו

שעה קלה לפני הסעודה. היו שומרים על המאכלים מקלקול מחמת החום. כשהיו נותנים את קערות המאכלים על רצפת המטבח ומכסים אותן בגיגיות של נחושת המשמשות לכביסה, "פיילה" בלעז.

לאחר סעודת שבת של צהרי היום, היה כל אחד פורש לפינתו לחטוף שינה קלה, שלא היה אבא רגיל בה בימות השבוע, אבל ידועה קריאת הבריות את ראשי תיבות "שבת": "שינה בשבת תענוג". מפי אחד מבני עדת הבוכרים, הרואים את עיקר הנאת השבת באכילה ושתייה, שמעתי פעם קריאה אחרת של אותיות "שבת", שנשתנו לפי "מעמדו" של הקורא: העני — "שלש ביצים תאכל", האמיד — "שמונה ביצים תאכל", העשיר — "שמונה עשרה ביצים תאכל", והעשיר המופלג עד כדי "שלשים ביצים תאכל". הילדים שלא היתה חביבה עליהם מצוות שינה בשבת, לא ידעו מה מעשה יעשו בין סעודה לתפילת מנחה. ודאי שנדרשו לעיין בספר וללמוד פרקי אבות, אבל נפשם יצאה לטיולים. ומשגדלנו, היינו אמנם יוצאים לביקור אצל חברים מחוץ לעיר והקושי היה, כיצד חוזרים בזמן לתפילת מנחה.

לאחר תפילה זו, היו שוב כמה מבאי בית הכנסת עולים לסעודה שלישית ומאריכים בסעודה עד חשכה וחוזרים ויורדים לבית התפילה, ומנעימים באפלה בזמר נוגה של פרידת השבת: "אלהים יחננו ויברכנו, יאר פניו אתנו סלה", עד שהגיעה שעת תפילת מעריב.

מעולם לא חסר אורח לשבת ליד השולחן. ימים רבים היה מסב עמנו אורח קבוע אחד, שכדאי להרחיב את הדיבור עליו משום הזרות שבהליכותיו והוא ר' איזיק. יהודי זקן, גבוה וזקוף קומה, מחסידי חב"ד, ישר ונאמן, מסתפק במועט, אינו נהנה מצדקה ומתפרנס על יגיע כפיו בלבד. היות ולא ידע מלאכה, היה עוסק בשליחות, הווי אומר מהלך בחוצות העיר ועושה רצון שולחיו, נושא מכתבים, חבילות או עושה קניות. לימים, כשנבנה בית מושב הזקנים מחוץ לעיר, נהיה בלדר "קורייר" קבוע המהלך מן המוסד לעיר ועושה פקודותיהם של זקני המוסד בקניות, שליחת מכתבים וכיוצא בזה.

ר' איזיק מצא לו מקלט בחדר המכונות של בית הדפוס והיה מציע לו שם בקרן זוית את כלי מיטתו לשינה בלילה. הוא היה מוזמן לסעודת ליל שבת וצהרי יום השבת על שולחנו עד שאירע מאורע משונה: בלילות רגיל היה ר' איזיק, ולפעמים גם באשמורת הבוקר, לשפוך שיחו לפני קונו באמירת תהילים בנעימה נוגה מונוטונית שהיתה מטילה אימה ופחד. בבוקר היה מצטרף למניין בתפילת שחרית, ואת התפילות היה אומר בדביקות. פתאום התחיל מתכופף בשעת התפילה מלוא קומתו, ימינה ושמאלה, פנים

ואחור, וקולו נשמע בבכי וגניחה בלא הבחנה במלים. ויש שנדמה, מצטלב הוא בכפיפותיו. יום אחד, בשעת התפילה, כשהתכופף לאחור ותפיליו בראשו, משך ר' אהרון דוד, הסדר, את רצועות התפילין שבראשו. ר' איזיק רגז לחילול הקודש וחלק את התפילין, ושוב לא הניחם כל ימי חייו. גם חדל להיכנס לבית התפילה להתפלל, ורק באמירת התהילים בלילות ובאשמורת הבוקר המשיך כמקודם.

פרישתו מהתפילה היתה בלא כל פשרה. סברו, שביום הכיפורים יחזור בתשובה ותפילה, אולם גם בליל כיפור לא נכנס לתפילת "כל נדרי", אלא ישב בחדר המכונות הסמוך גועה בבכי. משהמשיך בנהימתו, גם כשאבא הנעים בקריאת "שיר היחוד", לא יכול עוד אבא להתאפק, יצא, דפק על דלתו ואמר לו מה שאמר. ר' איזיק לא שם לב לדבריו והמשיך בדרכו. אולם, מאז הפסיק להסב אתנו בסעודות השבת, והיו מגישים לו את ארוחותיו במטבח אפילו בחגים. גם כאשר עקרנו ברבות הימים את דירתנו אל מחוץ לעיר, לא עזב ר' איזיק את מקום לינתו בבית הדפוס. לימים נתקבל למושב זקנים. אבל עוד במשך שנים רבות, עד יום מותו, המשיך בדרך פרישתו ובהליכותיו בחוצות העיר לספק צרכי שולחיו. חידה היה האיש. אולי יימצא מי שהכיר את עברו וידע לפרש את המפנה שחל בחייו.

אחרי תפילת ערבית וההבדלה היו מעמידים את המיחם ועל כוס תה חם היה אבא מסב עם קהל חסידים וידידים כשהוא שר לפנייהם את "אליהו הנביא" ו"המבדיל" בנעימה מזרחית ערבה נוגעת עד נימי הלב.

3. ימי הרחמים והסליחות והימים הנוראים

עם תקיעת שופר שלאחר התפילה בראש חודש אלול, נכנסה כל ירושלים היהודית של אותו זמן לאויר של אימת הדין, ואפשר היתה כאן גם מהשפעתן של החליפות במזג האויר שבסוף הקיץ. בכל מקום ומקום, בבית וברחוב וב"חדר" הרגישו בשינוי זה, ובבית הכנסת על אחת כמה וכמה. אף בלימודים נכנס כובד-ראש, ופחתה קלות-הדעת, ופחתה המשובה ופחת רוגזו של הרבי. במקצתו ודאי היה כאן משום השפעת גומלין בגלל הרגשת אימת-הדין אצל הרבי עצמו, שחדל לנהוג בתקיפות וניהל את עדר תלמידיו בשובה ונחת.

בחיי המסחר הביא עמו חודש אלול שפל. נגמרה עונת סחר האתרוגים עם חוץ לארץ. סוחרי האתרוגים מבני ירושלים, שבתקופת הקיץ היו עוברים ליפו והיו עוסקים שם בענף חשוב זה של סחר הארץ, התחילו חוזרים

לבתיהם. כי אתרוגים שלא הספיקו לשלחם בימים הראשונים לאלול, ספק היה אם עוד יגיעו לחג הסוכות לארצות שמעבר לים. בקיץ היו סוחרים הללו חוכרים את עצי האתרוגים שבפרדסי הערבים, קוטפים אותם בזהירות רבה, מביאים אותם בארגזי שדה מרופדים צמר קנבוס לחנות ששכרו ביפו, ומומחים היו ממיינים את האתרוגים לסוגים: שלישי, שני וראשון, למובחר ומובחר שבמובחר. כל אתרוג ואתרוג נעטף בצמר קנבוס ואורזים אותם בתיבות קטנות, שנשלחו לסוחרים שברוסיה, שכללה אז גם את פולין, ולאוסטריה, שכללה אז גם את גאליציה, ולארצות אחרות מאוכלסות יהודים. יש ובתיבות אתרוגים מכל הסוגים, רובם שלישי, ומיעוטם סוגים גבוהים יותר ועם עליית הסוג פוחת והולך מספרם בתיבה. סוחרים גדולים היו שולחים תיבות מיוחדות, כל תיבה סוג אחד בפני עצמו. יש והיו שולחים אתרוגים בודדים לפי כתובות מסוימות: אלה היו מתנות לבני-משפחה או מתנות לגדיבים מטעם המוסדות. מקצתו של משלוח זה יצא מירושלים ולא מיפו, ומאות קופסאות-קרטון, כל אחת עם אתרוג ראשון או מובחר, היו נשלחות לכל קצווי תבל על ידי בתי הדואר. וכענף משלים לסחר האתרוגים, היה סחר הלולבים. סוחר ירושלים היו יורדים בקיץ לערבות יריחו ולעבר הירדן והביאו משם לולבים שנשלחו לחוץ לארץ. בראשית אלול נגמר סחר האתרוגים והלולבים היוצא לחוץ לארץ ובמקומו בא מסחר בזעיר אנפין בתוך קהילת ירושלים גופה שיהא חגם מהודר בנוי וקדושה.

גם בבתי הדפוס עמדו לפני סיום עונה. נגמרה הדפסת כתבי התעמולה, שמוסדות הצדקה והחסד ובתי התלמוד-תורה והישיבות שלחו לתומכיהם בכל רחבי תפוצות הגולה כתודה על העבר ובקשה על העתיד — לשוב ולפקוד את מוסדותיהם בשעת רצון בפרוס הימים הגוראים. כתבי תעמולה אלה, שהעסיקו את רוב בתי הדפוס כמעט בכל עונת הקיץ, היו בעיקר: "לוח השנה", שבמרכזו גליון "לשנה טובה" עשוי להידבק על הקיר, ועם ציורי מקומות הקודש של "ארבע הארצות", (ירושלים, חברון, צפת וטבריה), בו משולבות ברכות בתיאיר קצר של המוסד וצרכיו. גליון "לשנה טובה" זה היה מודפס בשנים שלשה צבעים. ויש וכמה חלקים קטנים בתוך הגליון היו גם מוזהבים. רק בתקופה מאוחרת יותר התחילו להדפיס את לוחות-השנה בצורת לוח-כיס, עמוד עמוד לכל חודש. ברבות הימים התחיל אבא להוציא לוח-קיר, עלה לכל אחד מימות השנה. החידוש שבלוח זה היה, שבכל יום ויום הובא מימין פסוק מתנ"ך שנוצר בו שם ירושלים, ומשמאל לעלה פסוק שנוצר בו שם ציון. ומשלא הספיקו הפסוקים המזכירים את ציון הובא במקומם מאמר

חז"ל קצר בשבת ירושלים או מענייני היום. גליון תעמולה אחר מקובל על המוסדות היה — "מזרח". דף גדול עשוי לקשט בו את הסוכה, והיו בו קידוש ליל החג, ברכות לולב וסדרי אושפיזין, מעוטר בציורים ובקישוטים ופעמים מפואר בשלל צבעים. המוסדות העשירים היו מדפיסים, כמתנות לנדיבים יחידים סגולה, גם מפות בד ואטלס לכיסוי החלות. כל בית דפוס התחרה להוציא עבודה יפה יותר, ולחדש חידושים בכל שנה. ההתחרות גברה גם בין גבאי המוסדות לעלות על חבריהם ברכישת לב תומכיהם על ידי דפוס מהודר ומחושב יותר. ענף משולב להפצתם של כתבי תעמולה אלה היה ענף הכתובות. כי המוסדות לא הסתפקו ברשימה הקבועה של דורשיהם, אלא השתדלו לרכוש שנה שנה שמיית וכתובות חדשים, לשלוח לפיהם את ברכותיהם ובקשותיהם, בחינת "שלח לחמך על פני המים", ובמיוחד היו אנשים עוסקים בליקוט כתובות ממודעות בעתוני חוץ-לארץ, מספרי-שנה של מוסדות וחברות, ומוכרים את הכתובות כך וכך למאה או לאלף. גם מסחר זה נסתיים בראשית אלול. שפל זה, שבא בענפי המסחר הירושלמיים, אף הוא השאיר את אותותיו על התקרבות יום הדין, אנשים נתפנו יותר מעסקיהם להאריך בתפילתם בבית הכנסת. ה"אהל" של קבר-רחל-אמנו בדרך בית-לחם נפתח לרווחה בכל ימי חודש אלול ועשרת ימי התשובה, יומם ולילה. והיו המונים יורדים להשתטח על קברה של רחל, להדליק נר נשמה לנעדרים, ולבקש מאת השמשים הנמצאים שם לברך בברכת "מי שברך" את יקיריהם. חדר קטן זה, שהקבר בו, מיד מתמלא אנשים ונשים וילדים מבני כל העדות עד אפס מקום ועד מחנק, ובקושי רב היו בני אדם גדחקים אל מצבת הקבר שבאמצע החדר לכתוב עליו את שמותיהם ולהקיף את המצבה גופה בחוטי צמר, שלקחו אתם לעשותם טבעות כעין צמידים לזרועות הילדים, לסגולה ולרפואה. באותו חודש היה גמשך קרבת-חבורה חדש בירושלים. נוסף לעגלות המהלכות משער-יפו למאה-שערים ולמחנה-יהודה, היו עגלות יוצאות גם לקבר-רחל-אמנו, ויש שהשתמשו לתכלית זו בעגלות המהלכות לבית-לחם הערבית. וכמה וכמה מעולי הקבר, וביחוד מן הצעירים שבהם מבני הנוער, היו שוכרים חמורים ויוצאים לקבר-רחל ברכיבה ובחבורה, ומצרפים להשתטחות על הקבר גם טיול להנאתם; כרגיל יוצאים לשם לפנות-ערב וחוזרים לאור הלבנה.

בהודש אלול היו הולכים גם לחברון להשתטח על קברי אבות. הגבאים של מוסדות הצדקה ראו חובתם, לפי ההבטחות שהבטיחו לנדיביהם, לערוך תפילה לשלום המנדבים ולעילוי נשמת הנעדרים ליד מערת המכפלה. גם אבא היה נוהג לנסוע לחברון בחודש אלול עם חבריו הגבאים במושב זקנים, גוסף לנסיעות אחרות שנסע לשם במשך השנה בענייני כולל חב"ד, כנאמן ואיש

סודו של הרבי מליובאוויץ. אחי ואני היינו מצטרפים כמה פעמים לטיולי מצווה אלה, כי לא קשה היה להושיב ילד בדוחק בין הגדולים במרכבה, ב"קאלאש", ששכרוה לתכלית זו. ובבוקר השכם, מיד לאחר התפילה, היינו יוצאים בעגלה בדרכנו לחברון. אמא היתה מכינה מבעוד לילה צידה לדרך: עוגות, כעכים, ביצים שלוקות וכדומה. אבל ר' אליהו הוניג, המנצח על הנסיעה, המזכיר של מושב זקנים ואחר כך גם המנהל של הסניף היהודי של הדואר התורכי בעיר העתיקה, לא היה מסתפק במה שהכינו בשביל כל אחד מן הנוסעים בביתו, והיה מביא עמו מנות משלו ושאינן מצויות בבתיים. כשאחר נסיעה של שעותיים ויותר, היינו מגיעים לתחנת-הדרכים "אל ערוב", כמחצית הדרך בין ירושלים לחברון, היו בעלי העגלה מתעכבים שם להאכיל את הסוסים ולהשקותם, ואז היינו אנו מסיבים בבית הקפה שבמקום, ור' אליהו מוציא מסלו נקניק אחד וחותכו עיגולים עיגולים וצלחת בדיל שהוא ממלאה כוהל, מדליק וצולה את עיגולי הנקניק אחוזים במזלג מעל הלהבה התכולה. ופעמים היה מוציא גם שנים-שלושה בקבוקי בירה, תוצרת מינכן או תוצרת פילזן, וקופסאות סארדינים מפורטוגאל, והיתה הסעודה גדולה וההנצה שלימה. לאחר נסיעה של שלש שעות ויותר היינו נכנסים לחברון, ולאחר מנוחה קלה בבית המלון האחד בעיר של ר' סנדר אפשטיין, היתה כל החבורה יורדת למערת-המכפלה. שני שוטרים נלוו אלינו להגן על האורחים מפני ילדי הערבים ואף בוגריהם, שידם האחת פשוטה לנדבה וידם האחת לזריקת אבנים מן המארב.

אל מערת-המכפלה היו הולכים דרך רחובות העיר ושווקיה, שבעצם אינם אלא סימטאות צרות ומקומרות, וחנויות הערבים מעורבות בחנויות היהודים. לפתע אתה עומד לפני רחבה פתוחה: "אשל אברהם" משמאלה, והבניין הגדול והיפה של מערת-המכפלה בסופה. בפתח השער כניסה יפה ורחבת-ידיים המוליכה אל המסגד המקודש אצל הערבים ונודע בשם "חארם סידנא חליל", חליל הוא השם בערבית, שאברהם אבינו נקרא בו. רוחב כניסה זו כששה מטרים, אם אין זכרונני מטעני, והמרחק בין מדרגה למדרגה, שלא היו גבוהות ביותר, לכל הפחות מטר אחד. ליהודים הרשו לעלות רק עד המדרגה השביעית ולא יכלו להוסיף. על מדרגות אלו היו היהודים מתפללים כשפניהם אל כותל הכניסה מימין, שריד מערת-המכפלה הקדומה, הבנוי אבנים גדולות בשיעורן של האבנים שבכותל המערבי, ושם היו קוראים פרקי תהילים ותפילות. ור' אליהו הוניג מוציא מכיסו גליון ארוך עם רשימה של מנדבים ונפטרים ומזכירם במיוחד, והיה קורא את שמותיהם בחטיפה. לאחר שחזרנו למלון, היתה סעודה ערוכה מחכה לנו. כי עוד מיום אתמול "נדפקה" טלגרמה להודיע

לר' סנדר על בואנו ועל מספר האנשים שבחבורה. אשתו היתה לה שהות להכין ארוחה כראוי לאורחים חשובים: קציצות עשירות בשר עופות, שאפילו מיטיבי-טעם לא יכלו להבחין ביניהן לבין דגים ממולאים, ומרק ותרנגולות ותוספות.

עם ערוב היום, היינו יוצאים לדרך לחזור לירושלים. ובשדות שמחוץ לעיר היו מעכבים את הסוסים, ועומדים להתפלל מנחה לרוח היום ולריח השדה. הנסיעה הארוכה לאחר שקיעת החמה ולאור הלבנה, היתה נעימה ואף מזינה את הנפש, כי ברצון היינו מקשיבים לשיחות בין גדולים, ר' יחיאל מיכל פינס ואבא, על גוי ואדם יחד. גם מתנות היינו מביאים מחברון: אגוזים על קליפותיהם הירוקות שהשחירו את ידי מקלפיהם, צמידי זכוכית מעשי ידי ערביי חברון, ופעמים גם גבינה חברונית, היא הגבינה המפורסמת העשויה מחלב עזים בידי היהודים הספרדים יושבי המקום, ותבניתה מלבן מאורך כעין קוביה כפולה.

לאחר חצי יובל שנים, בקירוב, שוב ביקרתי בחברון ובמערות המכפלה בתנאים שונים מאלה שבימי ילדותי. והואיל ואני מן היהודים המעטים שזכו להיכנס לפני-ולפנים של מערת המכפלה, כדאי שאתעכב קצת באריכות על ביקור זה.

בשנת 1927 בא לבקר בארץ גיסי, הרב ישעיהו רפאלוביץ, אז רב ראשי ונציג יק"א בבראזיל. בסיוורינו בארץ ובעיקר בסביבות ירושלים, לקחתיו גם לביקור בחברון. ברגע האחרון כשהמכונית כבר עומדת וממתינה בשער הבית, עלה בדעתי לנסות ולהשתדל, אולי יעלה בידי להשיג רשיון ולבקר במערת המכפלה. טלפנתי למופתי ירושלים, חג' אמין חוסיני, שבתורת ראש המועצה המוסלמית העליונה, היתה מערת המכפלה נתונה לפיקוחו. כעבור כמה רגעים בא מזכירו של המופתי עם מכתב אל שייך המסגד "חארם סידנא חליל". יצאנו לדרך ואחותי ואשתי ובני ידיו מלווים אותנו לחברון. משבאנו למלון כבר חיכו לנו ראש הלבלרים של בית-המשפט ועמו כמה שוטרים, ומיד יצאנו למערת המכפלה. כששמע בעל המלון מר שניאורסון, שבדעתנו לבקר במערה, לא יכול להסתיר אותות פחד ומבוכה ושאל: "הכיצד?" אמרתי לו: "יש רשיון בידי". "גם לצאת?" — שאל. והיו דבריו בעיני מעין בדיחה ולא נתתי דעתי עליהם והמשכנו בדרךנו.

בהגיענו למערת המכפלה, עברנו ללא קושי מעבר למדרגה השביעית ועלינו למעלה הגבול המותר ללא מושלמים. בפרוודור קטן לבשנו סנדלי לבד מעל לנעלי העור שעל רגלינו, כי גם המושלמים זהירים לשול הנעלים במקומות המקודשים להם, ונכנסנו לאולם לא גדול, ששימש למעשה טרקלין לאולם

המסגד הגדול. רצפת הטרקלין היתה מכוסה שטיחים יקרי ערך, ומרבדים קשטו את הקירות. בתקרה הגבוהה היו תלויות ויורדות גברשות גדולות ומהודרות, וכבר הספיקו להחליף כמה וכמה מנורות שמן שבהן במנורות חשמל. משמאל לאולם שתי מצבות בגובה של מטר בקירוב, מכוסות פרוכות קטיפה, ורקומים בהם פסוקים מן הקוראן בשלל צבעים ובחוטי כסף וזהב. שתי המצבות הסמוכות זו לזו, היו מוקפות סבכת ברזל זהובה וגבהה גדול מגובה המצבות, ורחוקה מהן מרחק של עשרים סנטימטר וסוגרת את הגישה עליהן. עוד שני זוגות מצבות כאלה ממש, היו בחלקים האחרים של הטרקלין. השייך של המסגד שבינתיים נודע לו על ביקורנו, בא להקביל פני והסביר לנו, שאלה הן המצבות של אברהם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב ולאה, הנמצאות ממש מעל קברי האבות והאמהות אשר במערה העמוקה מתחת למסגד, ואין גישה למקום זה אפילו למושלמים. זה כל מה שניתן לראות מהמסתורין והקדושה האופפים את מקום מנוחתם של האבות השוכנים כבוד במערת המכפלה.

כשחזרנו למלון, אורו פניו של מר שניאורסון כשראה אותנו שבים חיים, שלמים ובריאים. אז סיפר לנו על שום מה היה מתיירא ועל שום מה שאל שאלתו, אם ברשיון כתוב במפורש שהרשות נתונה גם ליציאה מן המערה. והרי סיפור המעשה, שלדבריו, ידוע הוא ומקובל בקרב בני חברון. לפני כמה עשרות שנים, בא אחד מנכבדי בית המלכות הבריטי, לורד מפורסם, לקושטא בדרכו לארץ הקדושה. כשנתקבל אצל השולטן, שאל ממנו ליתן על ידו רשות לבקר במערת המכפלה. הלורד בא לחברון, מסר את צו השולטן לשייך של ה"חארים", נכנס למערת המכפלה. נכנס ונפגע ולא יצא. כשנעדר כמה ימים, חקרו ומצאו את הלורד הרוג בתוך המערה. משנשאל השייך לפשר הדבר, אמר. "קיימתי את פקודת המלכות להכניס את האורח, אך לא קיבלתי שום פקודה להרשות לו את היציאה". (ברוסיה היתה הסיפור מיוחס לסיר משה מונטיפיורי, שהמלכה וויקטוריה השתדלה באמצעות הציר בקושטא, שיינתן לו צו-שולטן, פירמאן, להיכנס למערת המכפלה. וכשבא מונטיפיורי אמר לו הממונה על המערה: בידך רשיון לכניסה, אבל אין בידך רשיון ליציאה).

רגשות חודש הרחמים באו לרומם בשבוע שלפני ראש-השנה, בימי הסליחות. קודם אשמורת הבוקר היו מעירים אותנו, ואנו מתלבשים בחיפזון ויורדים לבית התפילה שבחצר התיכונת. לאור המנורות הדולקות אנו רואים את הקהל יושב על ספסלים, מעיינים בספר, בפנים של כובד ראש וחומרת השעה. והנה נכנס אבא, מתעטף בטליתו, קרב אל העמוד ופותח בקדיש בניסח "הימים הנוראים". אימה ופחד, רטט ורעד היו עוברים בגופך הרך

והרגיש, והקהל, הזקנים והצעירים, מצטרפים לאמירת הסליחות, כשאבא עובר לפני התיבה, מנעים זמירות ומעורר רחמי שמים, להשיב את תפוצות הגולה ולכנס נדחי ישראל לארצם ולירושלים עיר קדשם, כשבית המקדש בנוי על תלו.

עם גמר הסליחות היינו יוצאים לראות אור השחר בוקע ועולה, ומיד כשאפשר היה להבחין בין תכלת ללבן שלא לאור הנר, היו פותחים בתפילת "ותיקין" (כך היו קוראים לתפילת שחרית שלפי מנהג "ותיקים היו גומרים אותה עם הגץ החמה"). וכך היה הדבר נמשך בכל ימי הסליחות, שהגיעו לרומם ב"זכור ברית" ערב ראש-השנה. כשהיינו עולים למעלה אחר התפילה היינו עוד מוצאים כמה מבנות הבית שוכבות על המצעים שכרגיל בימות הקיץ היו פורשים אותם בחצר הגדולה, כי השינה תחת כיפת השמים, עדיפה מן השינה בחדרים החמים.

בימים הנוראים לבש בית התפילה שבחצר אבא צורה שאינה כצורתו בכל ימות השנה. מפות לבנות על הבימה ועל העמוד, פרוכת משי לבנה על ארון הקודש. ובין הבימה שבאמצע החדר לבין העמוד שבקצהו המזרחי, העמידו שולחן עגול ואבא יושב על ידו לבוש לבנים מכף רגלו ועד ראשו, ועמו אחיו הגדול ר' ליב הירש, אחי ואנוכי. בתפילת מוסף כשאבא עובר לפני התיבה, היה יושב אל שולחן זה גם ר' שמואל שמש, שהיה בעל ה"שחרית", ובניו של שמואל וכולנו יחד משמשים כעין מקהלת משוררים, המלווה את תפילת אבא על פי רוב בנהימה קלה בסופי הפסוקים ובחזרה על נעימה שיצאה מפיו בכמה פיוטים ותפילות. אבא היה לא בעל קול נעים וערב בלבד, אלא גם בעל שמיעה טובה ויודע נגן. כמה תפילות ופיוטים קיבל מאת חזנים מפורסמים, כגון ר' בצלאל חזן ה"אודיסאי" שלעת זקנתו עלה לירושלים, ואף על פי שהיה סגי גהור קיבל עליו לעבור לפני התיבה ברוב בתי הכנסת בעיר. מעולם לא היה אבא חוזר על המלים כדרך החזנים ורק ב"ותערב" לפני ברכת כוהנים, היו המשוררים עונים אחריו בשינון כמה מלים, כמו: "לציון עירך" ו"העבודה לירושלים".

בימים הנוראים נהפך בית המכונות שליד בית התפילה לעזרת נשים, ואפילו הסבתא מריאשה, כל זמן שרגליה עוד מוליכות אותה, יורדת לתפילה לכאן. בשנותיה האחרונות היתה מקשיבה לתפילה מחלונה, הפתוח ממש מעל חלונות בית התפילה, שהיה מתחת לחדרה. גם אמא והדודה גישע (אחות אבא, אשת יוסף ביי נבון, בעל הקונצסיה של מסילת הברזל הראשונה בארץ, ירושלים—יפו), שבבית בעלה הספרדי היתה נקראת בוליסה, והאחיות הדיבורות, היו בין המתפללות. ולאחר תפילת מנחה ביום ראשון של ראש-

השנה, היה אבא ואנשי המניין יורדים ל"תשליך" מסביב לפי הבור שבחצר התחתונה.

בליל שני של ראש־השנה, היו עורכים את השולחן בפירות חדשים, שעדיין לא טעמו מהם, כגון: רימונים, זערורות (מין פרי קטן כגודל זית, אבל בתבנית ובטעם של תפוח, מלא גרגירים), ואגוזים טריים מקולפים מחברון. ואחרי הקידוש היו טועמים מפירות אלה לצאת ידי כל הדעות בעניין ברכת "שהחיינו" בליל שני של ראש השנה.

מפני הקושי לשמור מאכלים מבושלים ליום השני של ראש־השנה, היו נוהגים לשחוט עופות בליל שני של ראש־השנה לאחר הקידוש וקודם הסעודה. פעמים והשוחט היה בא לביתנו לשחוט, כנהוג בערב יום הכיפורים, ופעמים אבא הולך אליו, כי רצה לעמוד בעצמו על השחיטה ולקיים את מצוות ה"כיסוי בעפר". השוחט היה גר בבתי "ניסן בק" וכשהיינו חוזרים משם נראו לנו, הקטנים שבחבורה, האבנים הבולטות מראש החומה מעל לשער שכם כצללי אדם, וגדל פחדנו.

ביקורי חג לא היו נוהגים בראש השנה וגם לא שינה של אחר הצהריים, ובזמן הקצר שלאחרי הסעודה עד לתפילת מנחה, היו עוסקים בתלמוד תורה ועיון.

קדושתו של יום הכיפורים משמשה ובאה כבר עם בוקר של ערב אותו יום. לאחר התפילה היו המתפללים משתטחים על שטיח מול ארון הקודש ור' שמואל שמש מלקה על גבו של כל אחד ואחד ברצועות תפילין ל"ס מלקות, כשהוא מונה מספרן במלים של "זהו רחום". באותו יום כבר שבת בית הדפוס, והיה ביטול מלאכה בכל העיר. לאחר התפילה היו באי בית־התפילה ואורחים אחרים עולים למעלה לראות פני אבא. שותים יי"ש ומקנחים ב"לקח" לבן ומברכים זה את זה בסליחה ומחילה וכפרת עוונות.

בצהריים היו כל בני הבית מסובים ליד השולחן כמנהג החג והיו סועדים בדגים, במרק עם כיסונים ("קראפליך") שאי אפשר לה לסעודה בלא כיסונים בערב יום כיפור, בהושענא רבה ובסעודת פורים.

לאחר תפילת מנחה בערב יום הכיפורים היה אבא נוהג לילך אל הכותל המערבי וחזור לסעודה המפסקת, שנגמרה סמוך לזמן המספיק לאמירת "תפילה זכה" קודם "כל נדרי". כל המתפללים באים לבית הכנסת בלבוש לבן. מתעטפים בטליותיהם ומשתפכים בתפילה ובתחנונים, כשהחדר הצפוף מתחמם והולך מעשרות נרות הנשמה הדולקים במנורות שמן הזית הזך.

אבא היה עובר לפני התיבה בתפילת "כל נדרי", ובתפילת מוסף ונעילה, והיה מקפיד לסיים את תפילת הנעילה עם ערוב היום, כדי שיספיקו עוד

הכוהנים לעלות לדוכן, והיו הנשים, הספרדיות בעיקר, משתדלות ליטול קצת מים מנטילת ידי הכוהנים לפני הדוכן, לשם סגולה. את הרגעים שנשארו בין גמר הנעילה לבין צאת הכוכבים, היו המתפללים עושים בחצר, ושרים ניגוני חסידים בלא מלים, כשאבא מנצח עליהם בניגון "הרבי". לאחר תפילת ערבית לא מיהרו לעלות להבדלה, אלא התעכבו בחצר לקידוש לבנה. בינתיים הספיקו כבר הנשים לשפוט את המיחם, וכמה מבאי בית התפילה נלוו אל אבא בשירה בעלותו למעלה, ואחר ההבדלה היו מיטיבים את לבם ביין ועוגות ושתיית חמין. לאחר סעודת מוצאי יום הכיפורים, היה עוד אבא יוצא ופותח בהכנת הסוכה. אולם, עצם בנינה של הסוכה נעשה למחרת יום הכיפורים ובימים הבאים אחריו.

4. ושמחת בחגך

שלש רגלים ופורים ול"ג בעומר באמצע

סוכות ושמחת תורה

בחג הסוכות רבו האורחים שבאו לראות את פני אבא לכבוד החג. נוסף לבאי בית התפילה, שכמובן עלו לקידוש, היו באים הקרובים ור' משה יצחק גולדשמיט בראשם, רבנים, ממונים, משכילים וכיוצא באלו. המבקרים ביום החג היו בעיקר מיושבי העיר העתיקה, אך גם יושבי השכונות שמחוץ לחומה היו עולים לסוכה כשהם חוזרים לבתיהם מתפילת מוסף על יד הכותל המערבי. בין הבאים מוחתארי העדה: ר' אלתר מוחתאר, הוא ר' אלתר ורשבסקי, לבוש קפטן משי וגלימה בצבע ארגמן, וחבנוש שטריימל בעל 12 הקצוות כראוי למוחתאר החסידים. ור' יוסף מוחתאר, הוא ר' יוסף רוזנטל, שהיו קוראים לו "דער פעטער יוסף", — אם משום היותו חביב על הכל כדוד, או משום היותו בעל כרס. שלא כחברו החסיד, היה לבוש כאחד האפנדים — מעיל, ספק קצר ספק ארוך, מעל לקפטן ותרבוש לראשו.

בחול המועד היה אבא משכים ונכנס לסוכה קודם התפילה, ושלא כשאר ימות השנה היה שיתה תה בחלב שמוזגים לו מן המיחם שעמד על גבי השולחן וכמה מקורבים מבין המתפללים היו מצטרפים אליו לשתות כוס חמין קודם התפילה. במבקרים שהיו באים אליו בחול-המועד, היו גם פועלי בית הדפוס שבאו בלבוש חג, שהרי שבתו בתי הדפוס מעבודה. בביקור זה היה משהו מן העסק, כי פעמיים בשנה: בחול המועד של פסח וסוכות היו

פוסקים את שכרם של העובדים והיו מחליפים פועלים ומקבלים חדשים לפי הצורך.

בליל הושענא רבא היו הקטנים עוסקים בהכנת הערבות לחביטה ליום המחרת. בכל שנה ושנה היינו משתדלים להאריך בישיבה עד חצות הלילה בשביל לראות את השמים בוקעים אבל תמיד נפלה עלינו תרדמה לפני המאורע...

הושענא רבה. כשעה לאחר התפילה. אבא, כרגיל, עבר לפני התיבה בתפילת מוסף, ובתפילה של התפילה עודה באזני. לא הרי "מפני חטאינו" של חול המועד כהרי "מפני חטאינו" של חג או של ראש חודש. אין בו מן ההתרפקות החגיגית והאיטית של חג ולא מן השיגרה והחפזון שלפני יום עבודה רגיל. "מפני חטאינו" בחולו של מועד רוח של כיסופים וגעגועים מרחף עליו, ואתה נותן את דעתך יותר לפירוש המלים, ולנעימה המיוחדת של השתפכות הנפש שיש בה משום תביעה ותחינה כאחד: "גלה כבוד מלכותך עלינו... והביאנו לציון עירך ברינה ולירושלים בית מקדשך בשמחת עולם" — כשהקול בוקע ישר כלפי הר הבית דרך חלון בית הכנסת הצופה אליו מקרוב.

אבא עודנו יושב בסוכה ואנו מסתובבים בחצר העליונה ומשתעממים. את הלולים עוד לא קיבלנו למשחק ולקליעה, והוגד לנו שעלינו לחכות עד חצות היום, שמא עוד יבואו יהודים בלא לולב ובלא אתרוג משלהם, או יהודים שאין להם סוכה משלהם וירצו לקיים מצוות אתרוג בסוכתנו.

אל אבא באו אורחים, שלא הספיקו לראות פניו במשך החג, ובתוכם מורי יתיא, רבו התימני של כפר השילוח שלצלע הר הזיתים, ואנו הילדים מחכים שמא יצא אבא ולא ימצא אותנו מוכנים ללכת עמו. מסיבה זו גם לא ירדנו אל החצר התחתונה לשחק עם ילדי השכנים באגוזים.

הליכה זו, שחיכינו לה לילך יחד עם אבא, היתה אחת משלש הליכות-חולין הקבועות והקצובות מראש במשך ימות השנה, כשארחנו עם אבא לחברה ביציאה לרחובות העיר. מעט מאד מזמנו יכול היה אבא להקדיש לנו הילדים, מחמת רוב טרדותיו ועסקיו הציבוריים ומחמת שקיעתו בלימוד וקריאה יומם ולילה. והיינו מזדמנים עמו בבית בשעת התפילה ובסעודות שבת ויום-טוב בלבד. ועליכן שמחנו לכל הזדמנות שניתנה לנו לצאת עמו. ברובן היו הליכות אלו הליכות של קודש לשם מצוות, ובמקצתן היו הליכות של חול שבקדושה, והיו גם הליכות סתם לשם הנאת הגוף והזנת העין, כגון טיול מחוץ לחומה בראש חודש אחר הצהריים, שהיינו מגיעים עד לגן העיר, ואבא היה מיסב לשיחה קלה בחנותו של ווילהלם גרוס, חלוץ העמילות

בארץ ישראל, או טיול בבוקר שבת של חורף, כשזרחת השמש אחרי שבוע של גשמים.

הליכות של קודש היו ברובן ביקורים בכותל המערבי — ביקור-ביקור ואפיו וצורתו עמו. בשבת חול המועד של סוכות ובשבת חול המועד של פסח ובשבועות היה אבא צועד בחגיגות יתר בראש מניינו, מוקף אנשי שלומו, ובעברו ברחוב השלשלת, היו הערבים היושבים בפתחי בתי הקפה קמים לקראתו ומחווים לו קידה בהדרת כבוד; ובהגיעו אל הכותל המערבי, מיד נתפנה לו מקום סמוך למרכזו של הכותל, ורבים ממניינים אחרים מצטרפים אליו לשמוע אל גועם קולו כשליח צבור בתפילת מוסף של יום-טוב; ומשהתחיל בסלסולי "כתר" היו שאר בעלי התפילה מנמיכים קולם, וכל הקהל מקשיב לחזנותו של מו"ל "החבצלת". ביקור שונה לגמרי היה הליכתו לכותל בבוקר תשעה באב אחרי הקינות. לבוש בגדי חול, חלוץ-נעלים, ופוזמקאות לבנות לרגליו היה מהלך בדרכים המשובשות של העיר העתיקה, וליד הכותל היה יושב על הקרקע וחוזר וקורא במגילת איכה, מתחילתה ועד סופה בעצבות שבמתיקות. אבל חן מיוחד היה נסוך עליו, כשהיה יוצא לכותל המערבי בבגדי לבן, בערב יום הכיפורים לפני הסעודה המפסקת. אלו היו ביקורים קבועים, בחינת חוק ולא יעבור.

והיו הליכות שנתמזגו בהן קודש וחול גם יחד; כגון: בהצטרפנו אל אבא בביקור-יחג אל ידידיו ומקורביו. שמחת החג הגיעה לשיאה, כשהורכבתי מאחרי אבא על גבי חמורו הצחור בחלוץ-של-מועד והיינו יוצאים ברכיבה אל מחוץ לעיר למאה שערים, לבתי וויטנברג, ולבתי הבוכרים להקביל את פני ר' שניאור זלמן לאדמיר, הרב מלובלין, ולבקר אצל זקני חסידי חב"ד, ששמות כמה מהם עוד שמורים בזכרוני כגון: ר' אבא אושיקין (דודו של מנחם אושיקין), ר' משה קאבאלקין, ר' ז'אלא דראבקין, אבא פבזנר ואחרים. הליכה אחרת, שהיה בה משום מציגת קודש וחול, היתה ההליכה למאפיית המצות של מייטא בככר המידאן ליד "בתי-מחסה", בערב פסח באשמורת הבוקר לאפיית מצות מצווה.

האורחים האחרונים הלכו מן הסוכה. אבא יוצא, ואחי הגדול ואני אחריו כנושאי-כליו, וסל נצרים בידי כל ילד. דרך באב-חאן-א-זית ורחוב הבשמים עברנו לארכו של רחוב הבטרק, החוצה את העיר לשנים בדרך שער יפו, זכשהגענו למגדל-דוד אנו פונים שמאלה למבוי החנויות, שתחת "המלון הגדול החדש", והסוחרים היוונים כבר מחכים לאבא להציע לו את מבוקשו, רום זא'מייקה משופרא דשופרא, בבקבוקים חתומים ארוכים מקולעים בסלסלות קש. זאף הוציאו לו מן המשומר אצלם למביני טעם: סארדיניות, אנשובי, שזה עתה

הגיעו בחביות קטנות מיוון; זיתים שחורים כבושים וכיוצא באלו מן הדברים שאינם מצויים בשוק. ודאי לא באו אלו אלא לקשט את השולחן ולהוסיף מינים לכל שאר המינים, שכבר טרחה אמא והכינה מבעוד מועד, דברים שיש בהם משום גירוי התיאבון לשתייה ושיקוי השתייה כאחד, נוסף לדברי מאפה, מליחים כבושים, מלפפונים מחומצים במלח, קישואים קטנים ופלפלים בחומץ, לימוני עזה הקטנים והעגולים הריחניים הכבושים במלח ודומיהם.

התכונה לקראת ההקפות התחילה מיד לאחר סעודת הושענא רבה, הסעודה האחרונה בסוכה, עם פרוסות החלה הקלועה טבולות בדבש, וכיסונים צפים במרק העוף, תאוה לעיניים ולחיד. אך נגמרה הסעודה — וכבר החליפו את המפה, וערכו את השולחן הארוך והעלו עליו מכל המטעמים הנזכרים לעיל. כנגד מושבו של אבא בראש השולחן הכינו קערה גדולה מלאה שברי ראשי סוכר, וקערה קטנה ממנה ותרוד בתוכה, וכוסות גדולות וקטנות וכל מיני משקאות. בינתיים הכינו בחוץ את המיחם, וכשהתחילו האורחים לבוא, הכניסו אף את המיחם הרוחץ לתוך הסוכה ונתנו אותו מול אבא, שמילא את הקערה הקטנה סוכר ככל אשר הכילה, ויצק על הסוכר מים רותחים והוא בוחש בכף עד אשר היתה תמיסה סמיכה, חמה ומתוקה, שהפוגש המיוחד לשמחת תורה קיבל חלקו הימנה.

אבא בעצמו היה מוזג לכל אחד את הכוס, מחריף ומוזג, הכל לפי מזגו של השותה, כי היה צריך לנהוג זהירות בבני אדם שאינם רגילים במשקה חריף וחם זה. הכוס הראשונה נשלחה לחדרה של סבתא מארישה, ורובה של הכוס — מי סוכר שהפשירו ורק מקצתה רום. וכן, בקירוב, מזגי הכוסות לילדים; אולם משהגיע תורם של הגדולים, היה הסדר משתנה והולך, ומידת מי הסוכר מתמעטת כנגד מידת הרום המתרבה, הכל לפי הערכתו את כוח קיבולו של הקרוא. ולשותה רגיל ומנוסה היה מוסיף עוד מים רותחים מתוך המיחם להרבות חומם של הכוס והשותה כאחד. לאט לאט מלאה הסוכה המרווחת אורחים. הקרואים היו פוצחים פיהם בשירה וזמרה. והנה באו גם מנגנים בכלי זמר וחיים שישי בראשם, והקהל יוצא בריקודים אל החצר העליונה שלפני הסוכה.

לאורך החצר העליונה המשקיפה על הר הבית היה חדר אחד בנוי עץ בלא תקרה ומוכן ומזומן לסוכה, שהיה צריך רק לקרות אותו ולקשטו מבפנים, בשביל להתאימו לתעודתו. והקרוי לא נעשה בסכך ירוק — אם מפני שלא היו די עצים בעיר העתיקה, כדי לכסות בסכך ירוק סוכה גדולה שכזו, או מפני שאבא כסבור היה, שיש יותר משום הידור וקישוט בכיסוי של לחיים (פלאפונים) שטוחים וקצרים, צבועים שלשה צבעים שונים, והיו מדקדקים

ליתן חמישה חמישה לחיים מכל צבע, ולפנינו תיקרה נהדרת בשלל צבעים — שקופה, כמובן, לפי כל דקדוקי הדין.

והיו מקשטים את תיקרת הסוכה בשבעת המינים שנתברכה בהם הארץ, מהם כמות שהם: שבולת שעורה מיובשת, רימון ודבלי תאנה, ומהם בבקבוקים: סולת-חיטה, יין-גפן, שמן זית ודבש; ולא היה מקובל אז לתלות בסוכה פירות וירקות שאינם משבעת המינים כגון פלפל ירוק או אדום ושאר ירקות. מקום כבוד בתוך ז' המינים ניתן רק לאתרוג; ואף היו מקשטים את הסוכה בצפרים עשויות מקליפת ביצים שנתרוקנו מתכנן ובפנסים יאפאניים מגייר צבעוני, ואת הקירות היו מקשטים ב"מזרחים" וציורים ו"שושנים" מגייר צבעוני מבריק, ואז הסוכה מרהיבה עין כל רואיה. את ה"שושנים" הכין אחד מסדרי האותיות בדפוס, חיים שמואל, שהיה מרכיב כל שושנה מעשרות גליונות נייר, שהיה גוזרם בצורת שושנה ומשלבם זה בזה, וזה על גבי זה, כל גליון שונה בצבעו וקטן מזה שתחתיו, מלאכת מחשבת להפליא. היו רבים, שראו את סוכתנו כאחת מן המהודרות שבסוכות בעיר, ולכל הדעות היתה אחת מן הגדולות, אם לא הגדולה, שבהן. פעם ניסו חברים להוכיח לי, שיש גם סוכות יפות אחרות בירושלים, והוליכו אותי לבתי ווארשה לסוכתו של ר' יצחק נחום לוי, אף הוא מדפיס בירושלים. ואמנם מצאתי את סוכתו יפה אף היא. והנני שבה מיוחד וטבעי יותר, וקרובה היא יותר בצורתה לאוהל, שהסוכה באה לסמלו לנו. סדינים לבנים מתוחים על גבי קני סוף שימשו קירות, ירק חי כיסה את התקרה, והרצפה לא מרוצפת, ואינה אלא עפר כבוש; סוכה קטנה במידתה מסוכת אבא אבל טבעית בצורתה; סוכה טיפוסית כרוב הסוכות שהיו מקימים אז בירושלים, אמנם שונות בגדלן, בטעמן ובקישוטיהן, אך לא בצורתן.

נחזור אל סוכתנו. הושענא רבה בין השמשות. חיים שישי מחצצר בחצוצרה, משנהו מנגן בכינור, ושלישי מתופף בתוף. הקהל, שצר לו המקום בתוכה לאחר ששימח לבו בפונש חם, יוצא במחולות אל החצר הרחבה, וחיים שישי מנצח על הריקודים.

ולמה נקרא שמו חיים שישי? איני יודע. אולי היה השישי בין הבנים של אביו. כדרך שנהגו בני ירושלים שלא לקרוא לאיש בשם משפחתו, לא קראוהו חיים בלטינשטר, אלא חיים שפילר (מנגן) או חיים פיפר (מחצצר) וביותר היה ידוע כחיים שישי. זכורני, פעם אחת חשקה נפשו של חיים זה לנסוע למרחקים, ויצא למדינות הים ונקלע לרוסטשוק שבבולגריה בימים הסמוכים לפסח, ונעלם באותו זמן ילד נוצרי באותה עיר והעלילו על חיים שישי עלילת דם והושיבוהו במאסר וכל ירושלים היתה כמרקחה.

הקהל בפנים הסוכה שותה ומזמר; הקהל בחוץ רוקע ורוקד. והנה הגיעה שעת חשיכה. אסור להוסיף ולישב בסוכה משום "לא תוסיפו", אך דאגו לכך, שלא להפריע לקהל בשעת חדווה, והיו משליכים מחצלות ושקים שהוכנו מבעוד יום על גג הסוכה לפסול אותה ולעשותה מותרת לישיבה.

שעת ההקפות הגיעה. בשירה ובזמרה ובריקודים יורדים לבית הכנסת. מתחילים ב"אתה הראית" ומחלקים פסוק פסוק לנכבדי הקהל, ור' שמואל שמש, שעשה עם אבא עשרות שנים, ושהיה משמש גם מעין חזן שני בבית הכנסת שלנו, מחלק לעצמו את הפסוק "וקבצנו". מכריזים על ההקפות בתוספת תארים וכינויים מבדחים למוזמנים, והיוצא בראש ההקפה בוחר לו את פזמונו. הנה ר' יהודה גרופר, זקן סדרי האותיות בדפוס פוזם: האדרת והאמונה — צו וועמען, צו וועמען? (למי ולמי?) והקהל עונה, והילדים צורחים: לחי עולמים. והוא שואל: מי הוא זה ואי זה הוא? ומזרז את הילדים: שרייט ז'שע קינדער! (קראו נא ילדים!) וכולנו עונים יחד עמו: זה אלי ואנוהו!

והנה הגיע תורו של ר' הירש לייב שניאורסון, שהיה ידוע בעיר כ"דער שטאַט בן יחיד", על שום העגיל הגדול שתלתה אמו באזנו הימנית בימי ילדותו, מפני שהיה ילד טיפוחיה, והוא לא הסיר טבעת זו מאזנו כל ימיו. צר לו המקום בבית הכנסת בשביל ריקודי ההקפה שלו, והוא יוצא אל החצר התיכונה, ספר תורה בידו וכל הקהל אחריו, והוא רוקד ושר תחילה בנחת: "רץ כצבי וגבור כארי לעשות רצון בוראי".

והקול הולך ומתגבר, והרגלים מתרוממות בחינת "כל עצמותי תאמרנה" והוא שר בהתלהבות גדולה והולכת, וקהל הרוקדים נדבק מהתלהבותו ורוקעים ברגליהם ספק ריקוד חסידים, ספק "דבקה".

גמרו שבע ההקפות. מכניסים את הספרים להיכל. קוראים בתורה והקהל מתפזר והולך. ואנו עולים למעלה, והשולחן כבר ערוך בחדר האוכל המרווח, והכל מוכן לקידוש ולסעודה של שמחת תורה.

ההקפות למחרת היום עוד רישומה של שמחת יום אתמול ניכרת מהן. אחרי התפילה עולה כל הקהל לקידוש ומתפזר, וחוזרים ובאים אחרי סעודת הצהרים. ושוב שירה וזמרה והטבת הלב עד חשיכה.

לאחר הבדלה מוציאים חיים שישי ולהקתו את כליהם ממחבואם, ואם היתה רוחו של אבא טובה עליו, הכין פונש בשנית, ואם לא הספיק הרום גשלתו שליתים אל שלמה שיינקר להביא קוניאק. וכטוב לב הקהל בפונש שוב יורדים להקפות של מוצאי יום טוב, הפעם לקול נגינתם של כלי-הזמרה, לתקן את אשר פגמו בהקפות של שחרית, ושוב עולים לסוכה הפסולה. ויש

אשר נחה על אבא הרוח והיה שר את "אליהו הנביא" בנעימה המזרחית המרתקת והמרגיעה, והיה חוזר על כמה מנעימות הימים הנוראים, שהיו חביבים מאד על שומעיו כגון: "וילאיתו" ו"היה עם פיפיות". ויש ואבא פותח בשיחה נאה קצת דברי חסידות, וקצת הוויות העולם מכל אשר קרא בשלושים העתונים בכל הלשונות, שהיו מתקבלים אצלו מכל תפוצות הגולה. ובאשמורת הלילה השניה היה הקהל נפרד בשלום לשוב למחרת הבוקר איש איש לעבודתו ולמשלח ידו, והנשמה ניזונה עוד הרבה שבועות מהשראת החג.

פורים

חיים שישי היה אורח קבוע בבית אבא גם בימי הפורים. אמנם, אז לא היה הכליזמר היחידי, כי כל בעלי כלי נגינה וכל מחזיק בתוף ובמצלתיים היו באותו יום חוזרים על פתחי הבתים, עומדים בפתח ומנגנים כמה רגעים ומקבלים את מתנת היום בכסף וכיבוד בין ומטעמים, וממשיכים בדרכם לפקוד את כל בני העיר שכדאית הטירחה עבורם. וכלי הזמר לא היו היחידים העושים במלאכת הקפות אלו ביום זה של שמחה; היו מחלקי ה"משלוח מנות" המביאים ומחזירים את המנות ומקבלים שכר על הליכתם; היו "פורים שפילערס" מבוגרים וילדים שהיו מתחפשים כהמן ואחשורוש, כאסתר וושת, מעלים מסכות על פניהם ושלא יכירו אותם בקולם הריהם מכריזים על רצונם בנהימות ושאגות ואינם מסתלקים עד שקיבלו את מתנת היד; והיו גם מחזירים על הפתחים סתם והיו גם גבאי צדקה הבאים זוגות זוגות ואחד מהם מחזיק מטפת אדומה ביד, שלתוכה שוקלים את הנדבה. בין הבאים היו גם לא יהודים. השוטרים והז'נדרמים שהיו פוקדים את בתי היהודים לכל הפחות פעמיים בשנה: ביום הפורים שנוסף למתנת הכסף היו מקבלים גם מיני מתיקה, ובימי הפסח שעניניהם היו אז בעיקר למנות המצות ששמו באמתחתם.

כמה ימים לפני פורים היה אבא מכין לו סכום של מעות קטנות לצרכי נדבות אלו והמטבע הקטנה ביותר הניתנת לעני באותו יום היתה עשיריה. זלמן אחי ואנוכי היינו יושבים למעלה לשני צדי המדרגות וכיס מלא עשירות בידינו, והיתה לנו רשות לחלק עד כדי חמש עשירות לעני אחד לפי שיקול דעתנו. אך משבא זוג גבאים, או משהכרת פניו של דופק על הדלתות ענתה בו שראוי הוא למתנה בשיעור גדול יותר, היינו מכניסים אותו פנימה, במקום

שאבא יושב בראש השולחן, בחדר האוכל, הערוך בין, יי"ש, אזני המן, ושאר מטעמי פורים, והוא מזמינם להסב עמו אל השולחן ומכבדם במאכל ובמשקה, מגלגל עמם שיחה קלה, נותן את נדבתו לפי הערכתו ומשלחם לשלום.

אותו זמן היתה אמא עסוקה בחדר השינה הגדול בסידור משלוח-המנות, ואליה היינו מכוונים את נושאי המנות: צלחת מלאה מיני מאפה, מיני מתיקה, דמויות אדם וחיות יצוקות סוכר רב גוונים, ופעמים והצלחת, המכוסה מטפחת אדומה, היה בה גם אגוז קוקוס או תפוח-זהב גדול, ומיד היו צריכים להחזיר עם נושא המנות משלוח מנות לשולח. והיו מחליפים מצלחת לצלחת: לשלוח לכל אחד לא משלו, אלא ממה ששלח אחר ומוסיפים עליהם ממעשה ידיה של עקרת-הבית להבליט את החשיבות של השולח. לפועלי הדפוס ולשמואל שמש היו מוסיפים גם כסף במזומן בצלחת, סכום השקול, בקירוב, כנגד משכורת שבוע.

בדיחה אחת נשמרה בזכרוני, שעסקה במשלוח המנות. אחד מפועלי הדפוס, ר' הירש, היה נוהג לקשט במשך כמה שנים את צלחת משלוח-המנות שלו בסיגרה שחורה. לימים כאשר פרצה שביתת פועלי הדפוס בירושלים היה הירש זה בראש הפועלים הרוגגים וטען: "בעל הבית מעשן סיגרות שחורות ושכרנו זעום". צחק אבא ואמר: "וכי מי הרגיל אותי בעישון סיגרה אם לא אתם?"

האורחים היו יוצאים ונכנסים בכל שעות היום. רק לפנות ערב הסיבנו לסעודת פורים, שהיו מאריכים בה עד שעה מאוחרת בלילה. אוכלים ושותים ומיטיבים את הלב ושרים ומזמרים ומנגנים ור' חיים שישי, שבינתיים גמר את ההקפה שלו בבתי העיר, בא ומסב עמנו אל השולחן ומנצח על הנגינה. ירושלים, כעיר חומה, היתה חוגגת את חג הפורים ביום שחגגותו בשושן הבירה, היינו בט"ו באדר, וכן נהגו אחר כך גם בשכונות שמחוץ לחומה, מכל מקום שהעין יכולה לראות את החומה מרחוק. אולם משחל "שושן פורים" בשבת, היו לירושלים שלושה ימי חג. את המגילה קראו יחד עם יושבי הפרוזות ביום ה' בלילה ולמחרתו ביום ו' בי"ד באדר. באותו יום היו גם מקיימים מצוות "מתנות לאביונים". "על הנסים" היו אומרים בשבת, ואז גם היו מרבים בסעודה, אך עצם השמחה נדחתה ליום א' ט"ו באדר עם משלוח המנות, סעודת פורים וסיורי המתחפשים. ואם לירושלים היה פורים כזה חג משולש, הרי גם יושבי נות שלום שביפו שמחו בפורים כזה שמחה כפולה: נוסף לשמחת פורים הרגילה שמחו לראות ב"נקמה" באחיהם בירושלים, שהשנה גם הם כמוהם נכנסו לקריאת מגילה על בטן ריקה אחרי צום אסתר...

הכנות לפסח

מיד לאחר פורים היה אבא מתחיל לעסוק בהכנת מצות לפסח לבני העניים. לפי הכספים שהיו ברשותו מקופת "עזרת נדחים" ומדמי מעות חטים שהיה מקבל מאת הנדיבים והגבירים שבעיר, היה מזמין הרבה מצות שהתחילו עוסקים באפייתן ממחרת הפורים עד ערב החג. כעשרה ימים קודם הפסח היו ה"לקוחות" מתאספים בחצר בית הדפוס; אנשים ונשים, אשכנזים וספרדים ומבני כל שאר העדות, ואבא היה מחלק לכל אחד ואחד פתקא מודפסת, כשהוא רושם בה בכתב ידו את שם המקבל, פקודה לאופה המצות ליתן לאיש או לאשה כמות מסוימת של מצות. במשך עונת האפייה היה אבא פוקד לעתים קרובות את בית-המאפה שהכינו שם את המצות. באותן שנים שבזכרוני, היה זה בית-המאפה של מייטא בככר המידאן על יד "בתי-מחסה". וכעשרים איש ואשה עסקו בהכנת המצות. אחד מכין את הבצק כשעוזרו יוצק מים על הקמח הנלוש, מעביר עיסה ארוכה לתברו החותך אותה חתיכות חתיכות והלה מעביר כל חתיכה של בצק אל שולחן ארוך, שלידו עומדות נשים המגלגלות אותה במערוך ומעבירות הלאה את העיסה המגולגלת לעובד אחר המנקב אותו בכלי מיוחד שבידו, מין גלגל חרום קטן שעוקציו מנקדות בעיסה, ומסדר את המצות בשורה אחת זו על יד זו. האופה מושיט קנה-סוף ארוך על שורת המצות באמצעיתן, ופועל אחר מקפלן על גבי הקנה, והאופה מושך את הקנה לצדו, כשחמש שש מצות תלויות עליו ומכניסן אל תוך התנור. מיד לאחר מכן נוטל הוא את המרדה ורודה את המצות שכבר הספיקו להיאפות בתנור. את האפויות היו מעבירים למחסנים, מסדרים אותן זו על גבי זו בשורות גבוהות ולשם היו בעלי הפתקאות באים ומקבלים איש איש את מנתו הקצובה. בימים האחרונים שקודם הפסח אופים מצות לפי הזמנה מיוחדת בשביל בעלי הבתים החשובים. ביום שהיו מכינים את המצות לבית אבא היינו מצטרפים אליו כשסדינים לבנים בידינו, לפרוש אותם בתוך הסלים הגדולים שנישאו על כתפי סבלים, מלאים מצות דקות מן הדקות, שהיו קוראים להם "מצות ציטריס".

בערב פסח עם אשמורת הבוקר, היינו שוב הולכים עם אבא לבית המאפה של מייטא לאפית "מצות מצווה" לליל הסדר. בהזדמנות זו, היינו הילדים מוצאים שהות לצאת אל השדה שמאחורי המאפיה, והפתוח אל מול פני הר הבית, ולהסתכל בערבים היוצאים בקול המון חוגג לדרך יריחו אל המקום שייחסוהו לקברו של משה רבנו, אם נודמנה תהלוכת נבי מושה בערב פסח, כאשר יקרה לעתים קרובות.

דמות אחת שעלתה לגדולה בשבועות שלפני הפסח, היה מוסה באשיטי בן משפחה ערבית בשם באשיט בירושלים. בפי היהודים היה ידוע בשם "מוסה דער באשיט'קה" או "דער באשיט'קה" סתם. כשהוא לעצמו, היה משתוקק שיקראו לו, בייחוד בתקופת גדולתו, ר' משה, לא פחות ולא יותר. מוסה באשיטי זה היה סוחר פחמים, ובשתי דרכים היה מוצא פרנסתו בענף זה, כסרסור וכקמעונאי. בתפקידו הראשון היה יוצא עם שחר לדרכים המוליכות העירה בשביל להקביל פני הערבים המובילים פחמי עץ טעונים על גבי גמלים, ולהכניס אותם לעיר. קודם כל מביאם למקום שגמצאו שם מאזניים גדולים ושוקל את השקים. לשם כך היה הפלאח פורק את המטען מעמידו על המאזניים וחוזר ומטעינו על הגמל, כשמוסה מקבל מאת בעל המאזניים פתק המציין את המשקל, ולאחר מכן ממשיך הוא עם כל הכבודה למוסדות ולבעלי הבתים להציע להם את הסחורה למכירה. בהיתר ובירודעים היה הריצה שלו כמה גרושים שהיה מקבל מצד המוכר ומצד הקונה בשכר טרחתו. אולם הואיל והפלאח לא ידע קריאה וכתובה הרי אין זה בגדר סוד, שמוסה קובע לעצמו את שכרו כפי שנראה לו. ולעתים קרובות היו העוברים והשבים ערים לדברי ריב וקללות מצד הפלאח הצועק חמס על העושק אשר עשקהו מוסה.

לאחר שגמר מוסה את ההקפה עם שקי הפחם בשעות הבוקר, היה בא לעסקו הקמעוני לממכר פחמי עץ בחנותו הקטנה אשר מול חצר חב"ד. לשם היו באים אלה שלא השיגה ידם לקנות, או לא היה להם מקום לאגור, מטען שלם של גמל, והיו קונים את הפחמים הדרושים להם קימעה קימעה שבוע שבוע בפחי נפט ריקים שהיו מביאים אתם. ומוסה היה יודע לסדר את הפחמים מינים מינים: פחמים רגילים לבישול, פירורי פחמים (סיצ'קה), שהיו משתמשים בהם למלא את הכיריים בערב שבת, כמצע לקאראמות; וקאראמות — גושי פחם גדולים, שהיו שמים אף אותם בתוך הכיריים, מכוסים בפירורי הפחמים, כדי שישמרו על אש וחום במשך כל שעות השבת. מוסה היה מדבר אידיש כיהודי ליטאי מבטן ומלידה ו"ספרדית" (לאדינו) כיליד סאלוניקי. וכשהיו פוגשים אותו אחר הצהרים, לאחר שהוריד מעליו את בגדי המלאכה המפוחמים, ויושב ומעשן את הנרגילה בבית קפה ספרדי שברחוב היהודים, לא היה איש מכירו שאינו יהודי.

והנה משמשו ובאו ימי הפסח. העיר זקוקה למכירת חמץ ו"דער באשיט'קה" הוא המועמד, שבית-דין-צדק של חסידים ובית-דין-צדק של פרושים כאחד יכולים לבטוח בו ולמכור לו את כל החמץ שבירושלים על כל רחובותיה, סימטותיה, בתיה וחדריה, חוריה וסדקיה. מי ידמה לו ומי ישווה לו למוסה

בשעה שהוא עומד בפני הרבנים והדיינים נושא ונותן עמהם ורואה את עצמו כאחד מחשובי בעלי־הבתים.

בליל ערב פסח היו נוהגים לסעוד על סארדינים ולקנח בבירה להיפרד ממאכלי חמץ אלה לשבוע ימים. יהיה מי שיהא סבור, כי היו בני ירושלים סובאי בירה — לא מינה ולא מקצתה. חדשים רבים לא היה עולה על שולחנם משקה זה שמקצתו היה בא ממרחקים ומקצתו היה עשוי בירושלים וביפו ובמושבות — בידי הגרמנים, וטעמו כטעם מי שמרים. אלא אם ידעת שימים רבים אסורה עליך שתיית בירה, הרי כדאי שתעשה זאת עכשיו, אם ידך משגת.

אור ליל־בניסן לאחר בדיקת חמץ היה אבא מתיישב בחדר האוכל שכבר הוכשר כולו לפסח לעסוק בהכנת החרוסת לליל התקדש החג, והילדים סביביו, מביאים לפניו את הפירות ואת הסממנים הדרושים במקום הטיט שעשו אבותינו במצרים, והוא בכדי לחנך את הילדים במצוות, מעסיקם בפיצוח השקדים והאגוזים והלוח, ובסילוק הגרעינים מן התמרים. בני הבית קולפים את התפוחים וכותשים הכל במכתשת הדק היטב, ואבא נוטל מכל מין את הכמות הנראית לו, בולל את כל המינים יחד, מוסיף עליהם סוכר וגם נותן בתוכם זנגביל וקנמון שאינו נידוך היטב, זכר לתבן שהיו מגבילים בתוך הטיט ושופך קורטוב של יין לתוך התכונה, לא למעלה מן המידה הדרושה שיתערבבו המינים יפה יפה. משהוכן כך החומר הראשון של החרוסת מחביא אותו אבא עד למחרת היום בפרוס החג, ואינו גומרו אלא בשעה שכבר מסב אל שולחן הסדר כשהוא נותן בתוכו הרבה יין ומרכך את החרוסת. אחרי תפילת ערבית של החג כמה מבאי בית הכנסת ומקורבים אחרים עולים איש איש וכוסו בידו לקבל מנה של חרוסת להביא לביתו, ומי שלא הביא כוסו עמו נוטל את החרוסת על עלה חסה, ואת כולם מזהיר אבא על הוספת יין לריכוך, בכדי לזפות אף אותם בהכנת זכר לטיט.

על הסדר עצמו אין לומר משהו מיוחד. בודאי שאבא מלך בראש השולחן בהדרת פנים וביראת כבוד, בנועם זמירות, כשכובד־ראש של שמחת החג אופף את כל המסובים, אבל זו היא ודאי ההרגשה שמרגיש כל מי שזוכה ליסב בליל הסדר ליד שולחן ערוך כהלכה על ידי אנשי מעלה אניני דעת, ואין להאריך בזה. גם התכונה בחול המועד של פסח לא היתה שונה בהרבה מזו שבחול המועד של סוכות שתוארה כבר לעיל.

במוצאי שביעי של החג היו ידידי אבא בקרב הערבים שולחים לו מתנת חמץ; פתות לחם, חמאה ודבש כתמורה על מתנת המצות שהיה הוא שולח

להם בימות החג. והיו המשרתים עומדים בסימטא והמגשים בידיהם מחכים לצאת הכוכבים שלא יקדימו להכניס לבית חמץ קודם שיצאו מן הפסח.

ל"ג בעומר

בימי ספירת העומר, היינו נוהרים לא להיתפס להשתובבות ומעשי קונדס. בייחוד אסרו עלינו לטפס על הגדרות ועל העצים, שכן אם מסוכן הדבר בכל ימות השנה, הסכנה כפולה ומשולשת בימות הספירה. אבל לא ככל ימות הספירה — יום השלושים ושלושה בעומר. ל"ג בעומר היה חג, ולאו דווקא לילדים כפי שרגיל הייתי לשמוע מעולי הגולה שהיה יום זה שם חג בעיקר לילדים, שיוצאים לטיולים ויורים בקשתות וחצים. בירושלים היה ל"ג בעומר חג עממי גדול לנער, זקן וטף, איש ואשה, עני ועשיר, אשכנזי וספרדי. התכונה לכך התחילה בערב ל"ג בעומר בהדלקות גדולות וקטנות כמעט על יד כל בית תפילה, בית מדרש או בית כנסת. גם ב"חכורה" הסמוכה לבית התפילה בחצר החבצלת געשתה הדלקה בזעיר אנפין כששמואל שמש מנצח על מדורת אש קטנה שזורקים עליה סמרטוטים ספוגי שמן ונפט, רוקדים סביבה ושרים:

"בר-יוחאי, בר-יוחאי, נמשחת אשריך
שמן ששון מחבריך".

ביום ל"ג בעומר בבוקר השכם התחיל הקהל נוהר לכרם הזיתים סביב מערת שמעון הצדיק הקרוב למסגד שייך ג'ראח בואכה הר הצופים. בני העיר העתיקה היו יוצאים דרך שער שכם, ושם היו שוכרים חמורים לרכיבה וגם כמה עגלות המהלכות משער יפו, שינו ביום זה את כיוונן והיו מובילות נוסעים משער יפו וממאה שערים לשמעון הצדיק וחזרה. בשדה שמעון הצדיק, או "צדיק-שמעון" כפי שהוא נקרא בפי הספרדים, היו רבים המקיימים יציאה זו לשמה, להשתטח על קברו של הצדיק. והיו נכנסים למערה הקטנה המלאה אנשים עד אפס מקום ומדליקים נר נשמה בפתילים הצפים על פני קעריות השמן. אך גם אלה לא היו מסתפקים במצווה בלבד והיו יוצאים לאחר הדלקת הנרות להתערב עם קהל החוגגים שהיה פוזר על פני כל השדה הפתוח, קבוצה קבוצה בצל עץ ענף, מוציאים מכליהם את אשר הביאו עמם למאכל ולמשתה כשבני קבוצה אחת קמים ומבקרים קבוצה שניה, מתכבדים ושותים "לחיים" זה לזה. רוכלים היו מסתובבים ומוכרים משקאות ומטעמים, כעכים וסוכריות, גרעינים, בטנים ושקדים וגם "חמלה-מלאנה" (חומצה קלויה

על תרמיליה) טריה וחמה שזה עתה יצאה מהתנור. היו גם עורכים משחקי ילדים: נדנדות וטלטלות. הללו עשו את זה לשם מסחר והללו לכבוד החג ומזמינים ילדים להנאתם. פה ופה נראה גם צועני מוליך את דובו ומרקידו להנאת הקהל כשהוא מעביר אחר כך את תופו לאסוף בו את פרוטות המסתכלים. ופעמים הביאו גם קוף עם בניו להנות את הקהל.

אחר הצהרים היה אבא יוצא אף הוא לשמעון הצדיק. הוא וכל המשפחה ופמליה גדולה עמו, ובתוכה פועלי בית הדפוס שהפסיקו במלאכתם אחר הצהריים, וקהל מכירים ומוקירים. החבורה נשאה אתה סלים מלאים כל טוב ביחוד מעשי מאפה שונים, עם מנת היום המיוחדת, "כעכים ממולאים בגבינה", עוגות ביצים כמנהג האשכנזים, ו"בורקות" כמנהג הספרדים, ובקבוקי רוטל וחצי רוטל מלאים יין וי"ש. ערפאת, המשרת הערבי, היה מטעין על גבי החמור שטיחים לפרשם מתחת לעץ שבצילו קנו שביתה אבא והחבורה. הקהל שבא לבקר אצל בעל החבצלת מתיישב בעיגול, כשאבא מעשן את הנרגילה שהביאה עם כל הכבודה ואמא מקיימת מצוות הכנסת אורחים.

השיבה אל העיר היתה בה משום סכנת נפשות. למאות ואלפים הצטופפו האנשים במבוא הצר המוליך מהשדה אל דרך המלך, שם נדחק כל אחד ואחד לתפוש לו מקום בעגלה או לשכור לו חמור כדי להרכיב עליו את הילדים שנים שלושה על חמור אחד. קבוצות קבוצות מסתדרות יחד וחוזרות בתהלוכה כשהם שרים ורוקדים, ומתעכבים לריקוד הספרדים, רקודי דבקה, והחסידיים שרים ורוקדים כדרך החסידיים.

יחידים ואנשי מעשה לא הסתפקו בהדלקות וחגיגות ל"ג בעומר בירושלים העיר והיו יוצאים להשתתף בהדלקה הגדולה על קברו של שמעון בר-יוחאי. ואנשי ירושלים שלא יכלו לצאת ליום זה לצפת, הנהיגו את ההילולא על קברו של שמעון הצדיק שבעצם לא היה מקום לקשור דווקא יום זה לשמו.

שבועות

לחג השבועות היו חוזרים היוצאים למירון ועמהם באים אורחים מרובים מצפת ומטבריה שעלו כאילו להחזיר ביקור לירושלים, והיו בוחרים בחג השבועות לעלייתם לרגל.

חג השבועות היה אחד החגים הנעימים והנאים ביותר, אם מחמת קיצורו, אם מחמת עונת השנה הנוחה, ואם מחמת המאכלים המיוחדים שהיה בהם

משום שינוי גדול כנגד מאכלי יום-יום והחגים האחרים. את חולשתי אני מזכיר, כי עד היום חביב עלי חג זה מכל החגים, אולי גם מפני סיבה פרטית, שכן כמה זכרונות מיוחדים מקשרים אותי אל היום הזה מימי הילדות ודרך כל שבילי החיים הארוכים והמפותלים ובמקומם ובזמנם אולי אציין כמה מן המאורעות הקשורים בזה.

בשבועות היה אבא נוהג להתפלל "ותיקין", מקדימים בתפילה ויוצאים לכותל המערבי לתפילת מוסף וחוזרים לקדש על היין ולטעום מאכלי גבינה כדי שיספיקו עוד לאכול את סעודת החג העיקרית בבשר ועופות.

בין העולים לרגל לירושלים, מצפת וטבריה היו תמיד אורחים שהתאכסנו בבית אבא, מהם זכורים לי ר' יחיאל שו"ב, ר' ישראל ליב ברכר ור' זיידא קלינגר. לכבוד החג ולכבוד האורחים היו מתקבצים בביתנו קהל גדול הן מבני המקום והן אורחים אחרים מצפת וטבריה כגון ר' שבח שווארץ, בנו נתנאל מנדל, ואחרים. והיו עוסקים כל השעות לאחר הצהרים בשירה ובזמרה ומיטיבים את לבם במאכל ובמשקה כאשר אהבו.

זכורני, בשבועות אחד אחר הצהרים חשקה נפש האורחים בבירה ויצאו שליחים אל מחוץ לעיר לחנותו של פקמיואן הארמני ומשכונות אתם לתת ערובה לסוחר, להבטיח את תשלום המחיר מחר, וחזרו עם סל מלא בקבוקי פורטר קטנים תוצרת אנגליה. והאורחים שותים משקה זה המר כלענה, כשהוא לא קר ולא חם להנאתם, וקולם גובר בשיר ובזמרה וממשיכים בזה גם אחרי ההבדלה ומשכיחים מלבם כל הבלי העולם הזה כראוי לחסידים ואנשי מעשה.

ירושלים בשמחות וביגונות

1. לידות, ברית מילה ובר מצווה

בן זכר כי נולד בבית יהודי בירושלים, ראשית דאגתם של ההורים חקני המשפחה לשמור עליו מפני המזיקים ולהרחיק ממנו את השדים רחמנא ליצלן. לשם הגנה והתקפה כאחת, היו תולים בחדר היולדת כמה גליונות של "שיר המעלות", שהיו מצויים בחנויות הספרים בעיר העתיקה ואפשר היה לקנותם בפרוטות. עוד בימינו אפשר לקנות אצל מוכרי ספרים במאה שערים גליון "שיר המעלות" שנדפס בירושלים לפני עשרות שנים מקושט בציור כף-יד "שמירה לילד ולילדת" ובו הזמנה לאבות ולאמהות ולמלאכים הטובים להכנס "פנימה", ופקודה ללילית וכל כת שלה להסתלק ולהימלט "הוצה". לחש לעין הרע, ושמותיהם של כל השדים והרוחות הרעים על פני שאר חלקי הגליון. וחזקה על השדים משמזכירים להם את שמותיהם שוב אין להם שליטה. ועל כן מפרסמים את השמות בחדר היולדת ליטול מהם כוחם, ולפיכך מדביקים את גליון שיר-המעלות על הקירות ומחברים אותם בסיכות לכילה שעל גבי "מיטת הרקיע" (הימל בעט) שעליה שוכבת היולדת ותינוקה על ידה. (מיטת הרקיע: מין מיטה וארבעה עמודים מוצקים ברזל מצוירים בצבעים שונים מתנשאים מארבע פינותיה בגובה של מטר וחצי בקירוב, ועליהם מסגרת ברזל דקה נושאת את הכילה.) אבל לא סמכו על הנייר בלבד, ואמרו להבהיל ולהפחיד את המזיקים גם בדרכים אחרים כגון: בהבל פיהם של תינוקות של בית-רבן. והמלמד דרדקי שנודמן לו ללמד אחיו של הרך הנולד או ילד אחר ממשפחת היולדת, היה מוזמן לבוא יום-יום בשעות "המנחה" עם תלמידיו לחדר היולדת, ופעמים רבות הייתי גם אנוכי בין הבאים לחדרי היולדות. המלמד מתחיל והילדים עונים בקול: "מלך נאמן שמע ישראל" וגומר עד סוף קריאת שמע. ומשנגמרה קריאת שמע מחלקת היולדת מתוך שקית גרעינים וסוכריות מלוא הפניו של כל ילד וילד. והכל יוצאים כשהם נפרדים בשמחה וקוראים בקול אחד "א גוטע נאכט דעם יינגעלע און די קימפעטורן" (לילה טוב לנולד ולילדת). ובליל שבת של שבוע הלידה היו בני המשפחה ובאי ביתם מתאספים לליל "בן-זכר" מפצחים גרעינים ובולעים אפונה מבושלת במי מלח, מאכל מיוחד לכבוד הלילה.

ובמזל טוב

שדי קרע שטן

שיר למעלות אשא עיני אליהם מאן ובא עזרי עזרי מצם וי עשה שמים וארץ: אליהם למוט בגלף אליהם שמרף: הנה לא ינום ולא ישן שמר ישאל: וי שמרף וי צלף עליהם ומינה: יומם השמש לא ינקה ורם כלילה: וי ישמרף מקל רע ישמר את נפשו: וי נשקצא אתה ובוואך משה וצד עולם:

סלה וצד: אתה סלה לי מצר תצוני רבי פלט הסובבני סלה יושב בסתר וכו'.

מסי עבותיק בשם הרב חסיל זיל בשם ה' אלהי ישראל ששמו גדול וגורא אליהו זיל היה מהלך בדרך ובסוף בלילית אמר לה סמאה אנה חלכי אמרה לו אני הולכת לבית היוולדת (פביס) לתת לה שנה המות ולקחת את כנה לאכלה. אמר לה תתי בהרם עצורה מאת השיית אבן דומם תתי ענתה ואמרה לו אדוני התירני ואני נשבעתי בשם ה' לעזוב דרכי זה וכל זמן שאני רואה או שומעת את שמותי מיד אברת. וצתה אודיע לך שמותי וכל זמן שיוכירו שמותי לא יהי לי כח להרע או להניק ונשבעתי אני לגלות את שמותי לך וחתמם לכתוב ולתלותם בבית הילד או היוולדת ומי אני כורחת:

ואלו הם שמותי שטרונא, לילית, אביסא, אמורסו, אמיו, קקס, אורם, אוק, מזה, איליו, מפרוטא, אברה, קטא, קלי, בטנה, חלתו, מרסשה:

וכל מי שיוודע שמותי מיד אני כורחת מן החינוק וחלה בבית היוולדת או הילד זאת הקמיע והילד וגם אמו לא ינוקו ממני לעולם:

קבלה מר אליעזר מגרמזא בעל התו' סמות זיל, שמירה למגפה ושרפה ה' ישמרנו לתלות זאת גנו החלון או גנו הפתח וכדוק ומנוסה וגם הארצי הקי הכיז בכתב ידו כל זאת נפלא מאד וגם מר אליהו בעל שם טוב וזהוה.

לחש לעין הרע מהרב חידא זיל מושביע אני עליכם כל ביו עינא בישא עינא ארכמא עינא צרובא עינא חבלתא עינא ירוקה עינא ארוכה עינא קצרה עינא רחבה עינא צרה עינא ישרה עינא עקומה עינא עגולה עינא שוקעה עינא כולסת עינא רואה עינא מכסת עינא בוקעת עינא שואבת עינא דדוכרא עינא דנוקבא עינא דאיש ואשתו עינא דאשה וכתה עינא דאשה וקרובותיה עין דבחור עין דזקן עין דזקנה עין דבחולה עין דבעולה עין דאלמנה עין דנשואה עין דגרשה כל מין עינא בישא שיש בעולם שראתה והביטה ודברה בעין הרע על פביס גורא ואשבענא לכון כהניא עינא עילאה עינא קדישא עינא חדה עינא חורא עינא דאיתי חור ו חור עינא דכליל כל חור עינא וכלא ימנא עינא סקיותא עינא ראשנותא חורא עינא וכלא דחמי עינא דלית עלה גבניו עינא דלא אדמיר ולא נאים עינא וכל עיניו בישין אתכפין ואיטמון ו כימין מן קדמיה עינא דנסיד לישראל דכתיב הנה לא ינום ולא ישן שומר ישראל וכתיב הנה עין ה' אל יראיו למיחלים לחסדי בהניא עינא עילאה גורית ואשבענא עליכון כל מין עינא בישא שחטורי ותערקו ותברחו ותרחיקו מעל (פביס) ומעל כל בייב ולא יהיו כבם שום כח לשלוט (בפביס) וכל בייב לא ביום ולא בלילה לא בהקף ולא בחלוט לא בשום אבר מרמיה אבריו ולא בשום יד משטיח גידיו מהיום ולעולם אמן נזה

וחוה
ושרה
ורבקה
ולאה

לילית וכל בת דילה
חוצה:
לא תחיה מכשפה
תחיה מכשפה לא
תחיה לא מכשפה

אדם
אברהם
יצחק
יעקב

מני וסנטי וסמגליק
גנימה:
מכשפה לא תחיה
מכשפה תחיה לא
לא מכשפה תחיה
נדפס מפע"ק
ירושלם
חובביא

"שיר המעלות" שהיו מדביקים על כילת מיטתה של היוולדת

אור לכניסתו של הילד לבריתו של אברהם אבינו היה ליל שמורים ("ואכט נאכט") והיו זקני המשפחה ואחרים מתאספים ועושים שעות ארוכות בלימוד זוהר או לימודים אחרים. מקומו של טכס ברית המילה גופו בבית הכנסת. ואפילו היו מביאים לשם את התינוק ממרחקים, מבית היולדת לבית הכנסת, בו היה בעל הברית נוהג להתפלל, ואפילו היום יום חורף גשום וקר. בסנדקאות היו מכבדים את הרב או אדם חשוב אחר מנכבדי העדה. וב"קוואטר", בהגשה, היה הזוג מתחלקים בתפקידם, הנערה מובילה את הילד מבית היולדת עד סף בית הכנסת, ומכאן ואילך מכניס בו זוגה את התינוק עד כסאו של אליהו. כרגיל, היו מכבדים בהגשה חתן וכלה או זוג צעיר לאחר חופתו, ורואים בכך סגולה לילדים. אחרי הברית היו מכבדים את המתפללים בעוגיות ויי"ש, ולשעות הצהרים ערכו סעודה גדולה בבית היולדת, בין אם היתה ידה של המשפחה משגת ובין אם היו מדלת-העם. על סעודת מצווה שלאחר ברית-המילה, אי אפשר היה לוותר.

השמחה השניה שעשו לכבוד הילד היתה קרוב לשנתו השלישית או הרביעית, כשהיו מספרים בפעם הראשונה את שערותיו ונותנים צורה לפאות ראשו. על פי רוב היו עושים את התגיגה, שקראו לה "חלאקה" (מלשון "חלק", בערבית גילוח), בל"ג בעומר בבית הכנסת או על יד מערת שמעון הצדיק. והיו חגיגות אלה מוסיפות גוון להתקהלויות שבמגרש השדה שליד המערה. ימי-הולדת לא ידעו אז, אלא הליכה ראשונה ל"חדו" חג היתה, וההורים זורקים על הנער "קונפיטות" (סוכריות ממולאות אפונה ושקדים נוסח מזרחי) כאילו באו עליו משמים. בפעם הראשונה ידע הילד את מספר שנותיו כשהגיע לשנת בר-מצווה. והיו חוגגים את המאורע ביום שמלאו לנער שלש עשרה ועולה הוא לתורה, אם חל ביום של קריאת התורה, או ביום שלפניו או שלאחריו. ולא היו מקפידים שיהא חג בר-מצווה דווקא ביום השבת כנהוג בימינו. שוב היו עורכים סעודת משפחה בבית לכל המקורבים, בשבת שאחרי יום הכניסה למצוות. והיו מכבדים את הנער בקריאת ההפטרה.

2. שידוכין, קניין ותנאים

משהגיעה נערה לפרקה, היו מתחילים לדבר בה נכבדות. שלמה'לה שדכן נהיה אז אורח קבוע בבית ההורים של הכלה, אם רצו להראות לו פנים, ובבתים אשר בהם בחור בגיל שידוכים. מטרתו של שלמה'לה היתה "שם

דבר" בירושלים, מחזיקה עצמה בנס בחוטים ובחבלים המקשרים את כל קצוותיה שנתפקקו. חלק הקפטן המכסה את חזהו מעל לחגורה, לעולם מלא ניירות ופנקסים ושם שמורות רשימות המועמדים, המעלות, היחוס, הנדוניה וכל שאר הפרטים הנוגעים לעניין. ואם שבע תגרשנו בשמינית ימצא את דרכו וישוב. ואם לא תתן לו מדרך כף רגל בבית, יעכבך בשוק. פעם, ואני אז נער בן חמש עשרה, מצאתי לפתע על ידי בחדר הדפוס ועוד לא הספקתי להפנות ראשי ממנו והריהו לוחש אל אזני "גג-לנדוניה". פירושו של דבר — שלאבי הכלה המדוברת יש בית ובחשבון הנדוניה הוא מוכן לתתו לבתו שתבנה עליו בית. כשלשני הצדדים נראה השידוך מתקבל על דעתם וראוי לעיון, היו האבות, או בני משפחה אחרים משני הצדדים, מזדמנים לשיחה ולאחר זאת הגיע תור ה"אנקוקניש" — זימון הנער והנערה. לעולם לא היו עושים פגישה זו בבית החתן או בבית הכלה, אלא בבית קרוב או ידיד והיו מזמנים לתת לנער ולנערה שעת כושר לשיחה קלה ביחידות. פעמים אחרי פגישה ראשונה רשמית זו היו הצעירים מזדמנים לא רשמית, על פי רוב על יד שער העיר, כשמישהו מלווה את הנערה לבל תצא יחידה. משהגיעו להסכם כללי נתאספו הורי שני הצדדים לעשות "קניין". לא היתה זו חגיגה אלא שיחה של עסק. בעיקר היו מתדיינים בקביעת הנדוניה, המוהר והמתן משני הצדדים, מזונות הזוג לאחר החתונה וכיוצא באלה. כשהיו באים לידי הסכם על כל הפרטים, היו כותבים וחותמים ומקבלים קניין אגב סודר, כשמקבל הקניין אוזח בקצה המטפחת שמושיט לו עורך הקניין ומסיימים את השיחה על כוס יי"ש "לחיים". רק לאחר מכן היו חוגגים את טכס כתיבת התנאים בפאר והדר וברוב עם, הכל לפי יכולת הצדדים וגודל המשפחה. התנאים היו נערכים בבית הכלה בשעות הערב והיו מזמנים למאורע זה הקרובים, שהיו מכתתים רגליהם בדרכים המשובשות והסימטאות האפלות של ירושלים באותם הימים, כשפנסי עששיות נפט בידי ההולכים.

הזמן שבין תנאים לחתונה היה די ממושך, ובחגים שבאמצע היה החתן מזמין תחילה לבית הורי הכלה, ובחג שני, הכלה מזמנת לבית הורי החתן. הביקור היה לכל סעודות החג, והיו עושים בבית המארחים גם בין סעודה לסעודה. ונוהג זה קיים גם כשהחתן והכלה היו בני אותה עיר, ובוה ניתנה שעת כושר טובה שיתו הצדדים זה על זה קודם כניסתם לחוג המשפחה החדשה.

בחג הפורים שבין תנאים לחתונה שעתם של חלופי דורונות בתורת משלוח מנות. על פי רוב היתה הכלה שולחת מעבודת-ידה טיטלית רקום בקטיפה

או כר משי מעשה ציצים ופרחים. מתנות של הכרה שבנימוס היו טבעת לכלה בשעת האירוסין ושעון לחתן בפרוס החתונה. החתן והכלה לא היו מרבים שיחה ופגישת ביניהם, וגם בקרב הנאורים נמנעו מלהיפגש זה עם זה בימים האחרונים שלפני החופה.

3. חתונות ושבועת ימי המשתה

תכונת החתונה התחילה בשבת שלפני החופה כשהחתן נקרא לעלות לתורה. בית הכנסת שהיה החתן נוהג להתפלל בו מלא באותה שבת אורחים מבתי הכנסת האחרים בעיר — המחותנים והקרובים. לאחר התפילה היו הולכים לקידוש לבית החתן ואחר הצהריים היו עושים "ויזיטה" בבית הכלה. גם האשכנזים נקטו בדיבור זה שהוא מאוצר המלים של העדה הספרדית ופירושו — ביקור, ובא לומר מה שקוראים בימינו קבלת-פנים. לויזיטה היו מוזמנות רק נשים שהיו מבלות את הזמן בשירה, ויש שיוצאות גם במחולות. ביום החופה היו החתן והכלה יושבים בתענית עד אחרי החופה, ועל כן היו מקדימים לסדר את החופה והיו לרוב מקיימים אותה בשעות המוקדמות של אחר הצהריים. אולם לא היה זמן קבוע לכך, ולעתים עברו שעות רבות בצפיה עד שנתאספו כל המכובדים ועד שבא הרב מסדר הקידושין. ופעמים אפילו הכל מוכן לחופה, פתאום נתגלה איזה פגם בפרטי הכתובה והיה מתנהל משא ומתן כשכל הקהל יושב ומחכה. ומה שהיה הוא שהוזה. מה שאירע לפני חמשים שנה נודמן לי לראות מקרוב לפני כמה שנים באחד המלונות ברחוב יפו בירושלים. הקרואים הוזמנו לחופה לשעה ארבע אחר הצהריים, בשעה חמש התברר שאין צד החתן מסכים לכלול בכתובה גם אותו חלק הנדוניה שהוקצב על ידי אבי הכלה, והוצא על שכר-דירה, ומצד הכלה לא הסכימו שהכתובה דאורייתא תהיה חמש-עשרה לא"י בלבד ודרשו שהסכום יהיה חמשים לא"י. הנקודה הנתונה במחלוקת כאן, עניינה במנהג ירושלמי קדמון, שקבע את הכתובה דאורייתא לעשר לירות ומצד הכלה טענו שעשר לירות בימים ההם ערכן לכל הפחות חמשים לא"י בימינו ולא חמש עשרה, כטענת צד החתן. והחליטו לחכות לבוא הרב שיפסוק. הרב בא, אבל עניינו יותר בזה שהכתיבה נכתבה על טופס של הקהילה ודרש להביא טופס של אגודת ישראל. ועד אשר נתיישרו כל ההדורים, הגיעה השעה הששית ועלו על הגג להעמיד את החופה באיחור של שעתיים. אחרי החופה היו עודכים סעודות בבית החתן, בכל שבועת ימי המשתה.

ומקפידים להזמין פנים חדשות בכל סעודה וסעודה. הקרובים ביותר מבני המשפחה היו מוזמנים לשבת לבית-החתן. אחרי הסעודה בליל שבת, היו מוציאים את הכלה לריקוד של מצווה "כשר טאנץ". האורחים מתכבדים לרקוד עם הכלה כשהיא אוחזת בקצה האחד של המטפחת ובן-זוגה בקצה השני ויחד עושים הקפה כשהמסובים שרים ומוחאים כף: "במקום שחתנים עומדים", "במקום ש'שיינע יידען' (יהודים נאים) עומדים", הכל לפי בן זוגה של הכלה בריקוד. שמחת החתונה מגיעה לרומה במוצאי שבת בנשף ה"נוג'אדה". שוב מלה ספרדית שנתקבלה גם על האשכנזים, שפירושה — נשף מלשון נוג'ה — לילה. נשף זה היה ערוך לגברים לחוד ולנשים לחוד ולשם כך היה שכן מפנה את דירתו לערוך בה את המסיבה בשביל הכלה. בשעה שהגברים נשארו בבית החתן. בחתונות שמחוץ לעיר, היו מוזמנים כלי זמר לנוג'אדה, ובהמשך הזמנים הותרה הרצועה גם בעיר העתיקה. והיו חבנות יוצאות בריקוד זו עם זו והנערים מצטופפים על יד החלונות ועל יד הדלת ומסתכלים במחולות, אבל רשות הכניסה לחדר הנשים אסורה עליהם. בחצות הלילה עלתה החגיגה מעלה מעלה משהתחילו בהכרות מתנות החתונה "דרשה גישאנק" (מתנות דרשה). אם היה זה בקיץ, היו הגברים והנשים מתאספים יחד בחצר ועל שולחן שעמד באמצע החצר קם כרוז והכריז על המתנות ועל נותניהן בדברי הלל ותשבחות לשניהם גם יחד. תופש כלי ביד ומכריז: "דרשה גישאנק חתנים צא-צא-צא-צד א' שיינער איד" וכו'; (מתן דרשה [מקרוב] מצד החתן, יהודי יפה וחשוב וכו'). ומאחר שהפליג בשבחו של הנותן ותארו מתחיל הוא לתאר את המתנה. סיר יפה! סיר גדול! סיר משובח! ומוריד אותה בתנופה על השולחן — והיו בין המתנות כל הכלים הדרושים לזוג במשק ביתו: סיר נחושת, מחבת, יעה, מכתש, גגית כביסה, כפות ומזלגות והיו גם נוהגים ליתן מתנות כסף במזומן, והיה השולחן מתמלא כלים מכלים שונים, מטבעות כסף ולעתים גם מטבעות זהב.

בחתונה אחת במשפחתנו ראינו חידוש: הגברת חנה לנדאו שלחה את מתנתה לא בדרך המקובלת על ידי הכרוז, אלא שלבה יפה שתי מטבעות זהב בשני כרטיסי ביקור קשורים יחד ומחוברים יפה בסרט צבעוני והיה זה לשיחה, כמו טלגרמת הברכה שבאה מלונדון ושלא נאמר בה דבר, פרט לציון פסוק בתנ"ך, ובדקו ומצאו שהתכוון המברך לפסוק נאה לשעתו כגון: "מצא אשה מצא טוב", או "ראה חיים עם האשה אשר אהבת".

שלא כסעודות שבעת ימי המשתה שהיו עורכים בערבים, היו עורכים ביום הראשון את המשתה בשעת הצהרים והיו קוראים לסעודה זו "שלייער

ווארמיס" סעודת צעיק, על שום שלאחר סעודה זו היו מגלחים או מכסים את שערות ראשה של הכלה. שבעת ימי המשתה הגיעו לקצם ב"זיבעטע וועטשערע" הסעודה השביעית, שאם היתה החופה ביום שלישי היו עורכים את השביעית ביום הרביעי, ולמחרתו היה הזוג יוצא לבית ההורים אשר לפי ההסכם קיבלום למזונות "קסט" לשנה או שנתיים.

מימי ילדותי זכורות לי שתי חתונות שיצאו מגדר הרגיל. אחת חתונתו של דודי אפרים כהן. ערכו את זו ביד רחבה במלון מרווח עם חצרות ואולמים גדולים וגן נאה, ואורחיה היו מכל שדרות הציבור הירושלמי יהודים ולא יהודים. ואחת חתונה בבית דודתי גישע, או בוליסה כפי שנקראה בבית בעלה הספרדי יוסף נבון. נשואיה של דודתי היו מ"נשואי תערובת" הראשונים בין אשכנזים לספרדים. יוסף ביי נבון עלה לגדולה ועשה שנים רבות בקושטא והצליח להשיג מהממשלה העותומנית את הזכיון לבניין הרכבת הראשונה בארץ ישראל, היא הרכבת בין יפו וירושלים. לחנוכת המסילה עלה לירושלים יחד עם מנהלי החברה הצרפתית שלה מכר את הזכיון, ואתם נציגי הממשלה המרכזית בקושטא. לאותו זמן קבעו את חתונת בתו רוזה לבן גילה יצחק אלישר, לימים מנכבדי הקהילה בירושלים ומטובי סוחריה. חגגו חתונה זו ברוב פאר והדר בארמון הנהדר של יוסף נבון במעלה רחוב יפו ובמעמד אורחים מכל העם כשהתזמורת הצבאית, שנשלחה לכאן מטעם מפקד הצבא, משמחת חתן וכלה.

4. העיסוק בנעדרים והלווית המת

רושם קשה מאד שמור עמי מימי ילדותי מהעיסוק במתים בירושלים. חוץ מחברות קדישא הגדולות של הפרושים והחסידים והספרדים היו כמה עשרות חברות לפי העדות והכוללים השונים. ולכמה מהם גם חלקות אדמה מיוחדות על הר הזיתים. כל אחת ראתה כעין מונופולין על אלה המשתייכים לכולל או לעדה שלה, ולא נתנו לחברה אחרת לגעת במת, שנראה להן כאילו נכס הוא שהם בעליו.

מיד משנודע על מקרה של פטירה, היו ה"חברה לייט" (אנשי החברה) עוטים על הנפטר כמי שעוטה על השלל, וכשהיה בודד — והיו רבים כאלה, מאחר שרוב יושבי העיר העתיקה, זקנים וזקנות היו שעלו ארצה בשביל למות ולהיקבר בארץ הקדושה — מיד השמשים מקדימים ומריקים את אשר בכלי המת: שעון או דברי ערך אחרים, בגדים, כרים וכסתות וכל מה

שראוי ללקיחה, ביודעים ובלא יודעים. וכל זה נלקח על חשבון הוצאות הקבורה, והיו מוסיפים ותובעים ממי שאפשר לתבוע. כשהיו קרובים לנפטר, מיד מתחיל משא ומתן ועמידה על המקח שעות על שעות, בלא רחמים ובלא דרך ארץ כשהמת מונח לפניהם. ולאחר שהגיעו לעמק השווה, התחיל עצם העיסוק במת. בחפזון ובבהלה היו עוסקים בו כמי שכפאו שד. מוציאים את הגופה ושמים אותה על "דריינגלעך", שני מוטות עץ משולבים בווי ברזל גסים, שמים את הכלונסאות על הכתפיים וממהרים ומובילים את המת במרוצה ממש להר הזיתים. על פי רוב יצאו לשם דרך השער הקטן הקרוב לשער ציון. אנשים שבאו ללוות את המת לא יכלו ללכת בקצב פסיעותיהם של אנשי חברה-קדישא ומיד מנותקים הם ומרוחקים מנושאי המטה. את ההלוויות עשו גם בלילות. משלא הספיקה השעה לעשותן ביום, שלא להלין את המת. ואז היו נושאי המיטה אצים רצים כשהשמש לפניהם, פנס דולק בידו הולך ומכריז "צדקה תציל ממות", כדי להפיג את פחדו ופחד המלווים בחשכת הלילה.

סדרי הקבורה בבתי הקברות אינם נאים מן ההלוויות. הקברים ערוכים ללא סדר ובלא שיטה, בלא שבילים ומשעולים ואין אתה מגיע אליהם אלא מתוך פסיעות גסות וקפיצות מקבר לקבר וממצבה למצבה.

דומני שפעם הראשונה הייתי בבית הקברות עם אבי בהלוויתה של הסבתא מריאשה, אם אבי, או ר' ליב הירשע, אחיו. עוד שמור בזכרוני, כיצד עבר אבא חלוץ נעלים בין המנחמים שעמדו בשתי שורות, זה כנגד זה, ואף זכור לי כאב לבי עליו שדרך בגרביים לבנים על צרורות האבנים הקטנות והחדות ועל הקוצים והדרדרים.

סדרי קבורה אלה הדריכו את מנוחתי כל הימים ובכל פעם שהייתי עולה להר-הזיתים להשתטח על קברי אבותי, או כשהייתי הולך לשם אחר מיטתם של ידידי וחברי, היה מתעורר בי רגש העלבון והתביעה הגפשית לעשות משהו בעניין זה. לילה אחד אחרי עשרות שנים, כשנודמנתי במכונה של "אגד" בדרך בין תל-אביב וירושלים עם מר מרדכי עליאש, נתגלגלה השיחה על רעה חולה זו של ירושלים, והיינו דנים ברעיון של ייסוד חברה-קדישא חדשה בירושלים, ובתכנית פעולותיה כלולה גם רכישת בית קברות מיוחד. ברבות הימים לבשו הדברים צורה מעשית — עם ייסוד החברה-קדישא שליד קהילת ירושלים ורכישת בית-הקברות החדש במעלה הר-הזיתים, ויסופר על כך במקום אחר בספר זה.

מן ההלוויות שנחרתו במיוחד בזכרוני מימי ילדותי, יש לציין את לווייתיהם של הרבנים הגדולים שבירושלים. הצד השווה שבהן, שהצפיפות

והדוחק שלהן עד לסכנת נפשות ממש. כשהיו השמשים יוצאים ומכריזים ביטול מלאכה "גייט צו דער לוויה", (לכו ללוויה!), ועבר הקול במחנה כי הנה נסתלק ר' שמואל סלאנט, יצאו מבתיהם זקן נוער, טף ונשים, יצאה כלה מחופתה ואם עם תינוקה על זרועותיה והכל, מקטן ועד גדול הצטופפו בחוצות ובסימטאות הצרות בחצר החורבה וכל אחד ואחד נדחק להיכנס דווקא לפני ולפנים, לטפס ולעלות על המדרגות הרעועות ולהיכנס לחדר המת. וכל אחד רוצה דווקא להצטרף בהכנסת הנפטר אל המקווה ואחר כך אל בית הכנסת הגדול של החורבה. ובתוך כל הרעש וההמולה, הדחיפות והקריאות "שה!..." (שקט!) מנסה המספיד להגביר את קולו ולנהות בקול בכי תמרורים על "האי שופרא דבלי בארעא", כשכל הקהל, שברובו אינו שומע ואינו מבין דיבור אחד מדברי הפלפול שבהספד, נענה רק בגעיה ואנחות.

מן הלוויות הגדולות של רבנים וגדולים — זוכר אני את לווייתו של ר' שניאור זלמן לאדמיר, הרב מלובלין, שהתנהלה בקצת סדר ומשטר ובהדרת כבוד. אבא, היה ממקורביו ומבאי-ביתו של הרב אשר גר בחצר גדולה מעבר השני של בית-ישראל בדרך בואכה שכונת הבוכארים. הרב נסתלק ערב שבת בין השמשות, כמעט לפני קבלת שבת. אבא שהיה על יד מיטתו כל היום, בא הביתה לקבל את השבת וחזר ויצא לבית הנפטר מיד אחר הסעודה. ההלוויה יצאה במוצאי שבת, ושלא כמקובל בירושלים, יצאה להר הזיתים בדרך החדשה להר הצופים. דרך זו נבנתה זמן מועט לפני כן, לרגל בואו של וילהלם-קיסר, לפתוח גישה למוסד "אוגוסטה ויקטוריה" שנגמר אז בניינו, ושימש אחר כך, עד הרעש בשנת 1927 ארמון הנציב בממשלת המנדט. אלפי אנשים השתתפו בהלוויה זו והכל הולכים ברגל בדרך הארוכה הזאת משך כמה שעות. הארון נישא בידיים מורדות סמוך לקרקע ולא על גבי הכתפיים כנהוג בלוויות רגילות.

בימים ההם לא היה עולה על הדעת להוביל את המת למנוחתו בעגלה. ולא רק משום שלא היתה דרך סלולה עד להר-זיתים, אלא שראו בזה חילול המת. בזמן המלחמה העולמית הראשונה, כשפרצה מגפת הטיפוס, והיה חשש להידבקות במחלה זו ובמחלות מידבקות אחרות, רצו השלטונות להנהיג את הובלת המת בעגלות, כדי לצמצם את התפשטות המחלה. אך הרבנים לא נענו לכך, ותיקון זה לא בא בירושלים אלא בהכרח המסיבות ותנאי הזמן.

ב. בסוף תקופתו של שולטן עריץ

קצין יהודי ראשון בצבא העות'ומני
בן-כרמי בן אהרן איזנברג מרחובות. קישינא 1912

דרכי השלטון ומוסדותיו

1. השלטון האדמיניסטרטיבי

ירושלים העיר היתה מרכז המחוז העצמאי ירושלים. הקיסרות העות'ומנית התנהלה לפי שיטת-ממשל מרוכזת, היינו על ידי מושלים ממונים מטעם מרכז הממשלה בעיר הבירה. החלוקה האדמיניסטרטיבית היתה לפלכים, "וילאית", עם מושל כללי (וואלי) בראש הפלך, שנחלק למחוזות "סנג'ק", עם מושל (מותצארף) בראש כל מחוז. על שם מושלו נקרא מחוז גם "מותצארפיה". ולמושל קראו בקיצור "פחה", תואר הקשור באות כבוד בדרגה גבוהה שניתן על ידי השולטן לאישים שחפץ ביקרם, בכללם גם נושאי משרות מסוימות. המחוז נחלק שוב לנפות, "קד'ה", עם ממלא-מקום-מושל (קימקאם) בראש הנפה. לפיכך נקראה זו גם "קימקאמיה". כל נפה נחלקה אף היא למדורות "מודיריה", עם מנהל (מודיר) בראש המדור.

ארץ-ישראל בגבולותיה של המנדט הבריטי משני עברי הירדן, לא היתה יחידה אדמיניסטרטיבית בפני עצמה והיתה בחלקה כלולה בפלכי בירות ודמשק, ובחלקה כפופה ישר לקושטא. כך היה עבר-הירדן מזרחה סנג'ק אחד כפוף לפלך דמשק, עם מושב הפחה בקרק, ותחתיו שלשה קימקאמים: בא-סלט, במען ובטפילה. ארץ ישראל מערבית לירדן היתה מחולקת לשלשה סנג'קים: עכו הכולל את ארבע הנפות חיפה, צפת, טבריה ונצרת; שכם-גבולס, הכולל את הנפות ג'בין ובני-צעד, או תול-כרם. שני המחוזות עכו ושכם היו כפופים לפלך בירות ומחוז ירושלים שהיה קטן כדי פלך, וילאית, אבל יותר מדי חשוב להיותו כפוף לוואלי אחר. חשיבות מיוחדת היתה כמובן נודעת לירושלים בעיני השלטונות המרכזיים בקושטא, הן מחמת קדושתה לשלוש הדתות והן מחמת העניינים בה שכל אומות העולם מעורבות בהם. ועל כן ירושלים כמחוז היתה יחידה אדמיניסטרטיבית עצמאית כפופה ישר למרכז ועמדת המותצארף העומד בראש המחוז דומה מבחינה אדמיניסטרטיבית לזו של וואלי. רק בדבר אחד היתה זיקה לירושלים לפלך אחר — בענייני משפט. דיני נפשות וערעורים הובאו לפני בתי המשפט שבבירות. עד אשר בהמשך הזמן נוסד בית משפט לערעורים בירושלים. "סוריה" היה השם הרשמי של פלך דמשק, אך היו קוראים כך גם לפלך בירות ומחוז ירושלים.

מחוז ירושלים, קודס-אל-שריף בערבית, ובתורכית — קודס או קודס-שריף, העצמאי, חולק לחמש נפות: יפו, חברון (חליל), עזה, באר-שבע וחפיר. מושב שלטון המחוז היה בסראיה שבעיר העתיקה שכבר התוודענו אליה כשימשה קפנדריה לתלמידי ה"חדרים". עכשיו נעלה במדרגות למעלה. באמצע המדרגות כניסה לחדר קטן בו עמד מאחורי סבכה פקיד אחד מוכר בולים, שתיה הכרח להדביקם על כל בקשה רשמית לשלטונות. ומכאן מקור הכנסה לאוצר המלכות. כשהתחילו בבניין מסילת הברזל החג'אזית, הוציאו בולים חדשים — בולי חג'אז כתוספת לבולי ההכנסה, לשם הספקת צרכיה של מסילת ברזל זו. אותו קופאי היה מוכר גם טפסים רשמיים שונים שהיה הכרח להשתמש בהם למטרות מסוימות, כגון חוזי שכירות וטופסי קבלות על תעודות רשמיות שהיו מגישים לשלטונות. גהוג היה שכל כתב-בקשה או תעודה המוגשת לאיזה משרד ממשלתי נרשם מיד בספר, והמספר הסידורי של הנתון נרשם על גבי הטופס הרשמי שבידי המגיש, ובנייר זה הוא עוקב אחרי תהליך הבקשה.

בהמשך המדרגות מגיעים לחצר גדולה ומרווחת, למעשה הגג של המשרדים שבחצר התחתונה של הארמון. מצדה האחד מעקה ברזל — ממנו אתה מסתכל לחצר הפתוחה למטה, ומצדה השני בצורת דלת, המשרדים — חדרי העבודה של הפקידים. מיד כשאתה עולה במדרגות מימין — נמצא אולם הפחה שלפתחו עמדו תמיד, בהיותו במשרד, שני שוטרים זקיפים על נשקם והיתה מציאותם לאות כי הפחה בארמון.

ראשי המחלקות בסראיה היו: המוחאסבג'י — החשב הכללי, האחראי על עסקי האוצר; מודיר תחריראת — מנהל הקורספונדנציה, הוא למעשה המזכיר הראשי של השלטון; המהנדס הראשי; מודיר אל-נפוס — מנהל ענייני רישום האוכלוסיה ותעודות מסע; מפקדי המשטרה והז'נדרמריה ומנהל ענייני השכלת העם. רובם של ראשי המחלקות היו תורכים שנשלחו מקושטא לכמה שנים לירושלים, חוץ מהנהלת ענייני ההשכלה שהיתה נתונה תמיד בידי ערבי. אבל אם אינני טועה, היה ראגב נשאשיבי הערבי הראשון ששימש בתפקיד המהנדס הראשי. המשרד המרכזי של שלטון המחוז, מרוכז בידי המזכיר הראשי, ומחולק לכמה מדורות. מדור המנסחים עם המנסח הראשי (באש מוסאווד) מנהלו ושתפקידו היה לנסח את החלטות הממשלה, תשובות על בקשות וכדומה; מדור מעתיקים והמעתיק הראשי (מובאייד) מנהלו. מעניין היה להציץ בחדר המעתיקים בשבתם סמוכים על שולחנות, ואינם משתמשים בהם לכתובתם אלא מקום הם לקסת ועטי הקנה החלול המחודדים, ועצם מלאכת כתיבתם על גליון הנייר המקופל בידם השמאלית, הנשענת על גבי

הדרך וטובלים הם לעתים קרובות את העט שבידם בדיו הסמיכה שבקסת, או מפסיקים בכתיבה כדי לחדד את עט־הקנה או לפזר חול צבעוני על גבי הגליון הכתוב, שתתייבש הדיו במהרה.

חצר הסראיה היתה תמיד הומיה אנשים, בייחוד מבאי־הכפרים שכל מיני משאלות בפיהם, או נדרשו לכאן על ידי הרשות על כל מיני דברים קטנים וגדולים, להתייצב לפני הפקיד בלשכתו. ואם נדרש פלאח לבוא העירה מיד גלויים אליו כמה וכמה מבני כפרו, לעתים בלא עניין מיוחד חוץ מן הסקרנות, ולעתים להיות על יד בן משפחתם כשהוא מזומן לפני גדולים. על פי רוב היו באים גם המתנגדים לדרישתו או לתביעתו של האדם, לראות כיצד הולכים העניינים ואם אפשר גם להשפיע על התוצאות ולהפכן... שהרי משהיה למישהו עניין אצל השלטונות ורצה לראותו גמור, לא היה סומך על הנס ולא היה נותן לדברים שילכו במהלך רגיל, בלא יד משפיעה...

והנה דוגמא לגלגוליו של כתב־בקשה אחד. עניינו — הדפוס של אבא, שהייתי מתעסק בזה פעם או פעמיים בשנה. את האותיות היו בתי־הדפוס בירושלים מזמינים מחוץ לארץ. אותיות עבריות — מבית חרושת אורגלברנד בוורשא, ולועזיות מווינה או מלייפציג, ומחמת הפיקוח החמור על בתי־הדפוס, שלעולם השלטונות רואים אותם בעין חושדת, מעין חידקים מפיצים השכלה ומרבים את התרעומת על השלטון, אנוסים היו בכל פעם שמזמינים אותיות חדשות להשיג רשיון הוצאתם מבית המכס ביפו. ראשית חכמה, אתה פונה אל מרקאדו חביב, יהודי עיראקי, כותב־הבקשות, היושב בחנותו הקטנה מול הכניסה הראשית של הסראיה, והוא מכין בשבילך את הכתב בלשון ערבית. ואם הקפדת שתכתב הבקשה תורכית שיגדל הרושם ושהפחה בעצמו יהא קורא בו בלא מתורגמן, חייב אתה לחכות לבואו של נסימ'אג'י, הוא נסים אפנדי, יהודי מאזמיר, מורה לתורכית, שהיה פוקד לעתים מזומנות את משרדו של מרקאדו. הוריז — בולי הכנסה ובולי חג'אז מוכנים בכיסו, והסופר מדביקם על הבקשה ומבטל אותם בציון התאריך. עם הבקשה ביד אתה רץ הביתה להחתים את אבא על הבולים. לאחר שכל הזמן אתה עומד על גבו של כותב־הבקשות ומורו, ועיניך מוסבות אל הכביש המוליך אל הסראיה, הלא עוד מעט והפחה יגיע. אם אין ברצונך להוציא יום לבטלה, צריך שהבקשה תהא מונחת על שולחנו של הפחה קודם שנכנס ללשכתו. אם לא עשית כן יהיה קושי, כלומר יהיה צורך לשלם מנה אחת כפליים לבלר, שיכניס את הבקשה באמצע היום. לרוב, הספקתי לסיים את העניין בזמנו, קודם שנשמע קול שעטת פרסות הסוסים, נקישת הרובים, הקריאה "סלאם דור" לאות כי הפחה הגיע. אף על פי שעניין בקשתי בסמכותו של

מנהל ענייני ההשכלה, שתחת ידו הפיקוח על בתי הדפוס, ובעצם אין לו אלא לציין שרשיונו של בית דפוס זה רשום כהלכה — הרי חייבים להעביר תחילה את הבקשה תחת יד הפחה בכבודו ובעצמו. בלי "חואלה" — העברה בכתב ידו, הקובעת את המחלקה המסוימת שתטפל בעניין, לא ינקוף אצבע הגבוה מן הפקידים, לרבות ראשי המחלקות. בלא העברה אי אפשר להגיע כל פעולה ולו הקלה שבקלות. ראשית עבודתו של הפחה כשהוא נכנס למשרדו היתה לקרוא את הבקשות החדשות שבאו לפניו, ולציין במלה אחת בשולי הבקשה את הפקיד או המשרד המטפל בעניין. לרוב היה מסמן את הציונים האלה לפי הדרכתו של המזכיר הראשי העומד על גבו, כי לפחות בדברים אלה סמך עליו. והנה יוצא הבלבל, וחבילה גדולה של כתבי בקשות בידיו, וכל אחד רץ אליו לקבל את שלו. ואם לא הקדמת ל"סדר" את עניינך עם הבלבל או עם השמש או עם השוטר, "נשכח" הערצ'חאל (הרצאת המצב, כתב בקשה רשמי) שלך על שולחנו של הפחה...

הנה הערצ'חאל מסומן כהלכה על ידי הפחה בדיו אדומה: "מועריף מודירינה", היינו: "אל מנהל ענייני ההשכלה". בזמני היה מנהל המדור הזה איסמעאל ביי חוסיני. עיקר תפקידה של המחלקה הפיקוח על בתי הספר. אבל עשרות הפלאחים באי-כוח הכפרים, שהיו שוחרים לפתחי המשרד יום יום, לא היו שליחי ציבור הבאים לדרוש יסוד בתי ספר בכפרם. מסתבר יותר, שבאו על פי הזמנה לתשלום מסים, או היו מורים שהודחו ממשרתם, או אלמנות מורים הבאות לבקש את קצבתן וכיוצא בזה.

משרד ההשכלה היה בבניין מיוחד, בסוף ציבור הבנינים של הארמון, וכניסתו מהרחוב, בכניסה האחורית של הסראיה. אך לשם ריווח זמן היו עושים קפיצת הדרך, ועוברים מהסראיה אל מחלקת ההשכלה דרך הגגות ומטפסים על העליות ויורדים מורדות המפרידים בין גג לגג. במחלקה זו כמו בשאר המחלקות, היה הכל תלוי ביחסים עם הפקידים. על פי רוב הצלחת, לאחר המתנה של שעה שעתיים, להשיג הערה כתובה על גבי הבקשה עם ציון מספר הדפוס ורשיונו, וכי אין מניעה להוצאת האותיות. עם זה אתה נושא את בקשתך אל ראש המנסחים, המסמן את שמו של הפקיד שעליו לנסח את התוראה, ואתה ביגש אליו ועומד על גבו של זה, כדי להחיש את הניסוח של כמה שורות הכוללות את התוראות למשרדי המכס. שוב אתה פונה אל ראש המנסחים לאשר את הנוסח, ולוקח את כתב הבקשה שלך אל מודיר תחריראת לסמוך את ידו עליה, ואז מגיע תור ההעתקה. כאן אתה צריך למצוא חן בעיני ראש המעתיקים, או למצוא דרך לכף-ידו, שיתן את הנוסח על ידו של אחד הנערים המעתיקים, הכותב את

ההוראה באותיות מאירות עיניים על שולי הבקשה. עכשיו הגעת לשלב אחרון: לקבל את חתימתו של הפחה קודם יציאתו מן הארמון! המואזין כבר קרא לתפילת מנחה, הנה כבר שעת הערביים הגיעה, השוטרים למטה כבר ערוכים בשורה, המרכבה מוכנה והסוסים צוהלים ורגליהם הקדמיות רוקעות מחוסר סבלנות, וכל רגע עלול הפחה לצאת. וקרה כי האירה לי ההצלחה פנים, וביום אחד עברתי את כל המדורות הללו, שכרגיל זמנם חמשה ששה ימים.

החצר הפנימית של הסראיה מאחורי המדרגות היתה כמעט תמיד שוקקה המוני פלאחים על נשיהם וטפם, שבאו להתייצב במשרדים שבמחלקת ה"נפוס". נפוס, לשון רבים של נפש, וזה שמה של המתלקה שעוסקת ברישום האוכלוסים, ועסקה גם בהוצאת תעודות מסע. לא ברור לי כל צרכו הקשר שהיה למחלקה זו לגיוס לצבא, אך זכורני, שהיתה שם תנועה מרובה בעונת הגיוס. אולי ישבו במחלקה זו פקידי הגיוס הצבאיים, ואולי באו אז להוציא תעודות לידה, "תזכרת נפוס" ועד שהגיעו בעליה לפרק הצבא, לא היה איש נותן דעתו עליה.

בתוך הקהל הרב הסתובבו תמיד המוחתארים היהודים (מוחתאר — נבחר) וניצבת לפני חיה דמותו הזקופה וקלסתר פניו היפים של ר' אלתר, מוחתאר החסידים, שרק מעטים ידעוהו בשם משפחתו ורשבסקי, ונודע גם בשם אלתר שמש, כלומר שמש של בית הכנסת "תפארת ישראל" שנקרא בפי העם "נישע'ס שול" על שם מייסדו ר' ניסן בק, בנו של ר' ישראל בק. ואל יהיה ערכו של שמש, כשהמדובר בירושלים של אותה תקופה, קל בעיניכם: הוא המוציא והמביא בכל המוסדות ובכל הכוללים, וחותמו ניכר בכל מהלך העניינים, מעין "בעל משפיע" על הגבאים, ועל הממונים. בדרך כלל לובש ר' אלתר בגדים כאחד החסידים אך בסראיה היה חובש תרבוש אדום לראשו.

ר' יוסף רוזנטל היה מוחתאר הפרושים, אך לבושו כלבוש הספרדים. עיקר עסקם של מוחתארי היהודים במחלקת הנפוס היה בעניין "בדל עסקריה" — כופר שרות הצבא. בני העדות שאינן מושלמיות פטורים היו משרות צבאיות ומורתו שילמו מס גולגולת, כשתי מגידות כסף לשנה ולנפש. סכום זה שהיה שווה לערך 8—9 פרנק זהב נחשב אז סכום גדול, אם נשווה לשכרו של פועל שהיה משתכר לערך פרנק או פרנק וחצי ליום. הממשלה לא עסקה ביחידים ודרשה מהעדות סכום כללי כמספר הזכרים שבהן. בירושלים עסקו הכוללים בתשלום דמי הכופר של כל בני הכולל, לרבות אלה המעטים שאינם מקבלים חלוקה. בבגדאד, למשל, הטילה הממשלה על

העדה חמשים לירות זהב על כל 180 גברים וחייבה את ראשי העדה לעשות הערכה בקרב העשירים ולגבות מהם גם עבור אלה שאין ידם משגת לשלם. כמו בקרב הציבור בארץ בכללו כן בקרב קהל היהודים לא היה עניין מיוחד ברישום מדויק של לידות, שהרי כל שאחרו לרשום את הנולד בכחסכו בטופו סכומי כסף מסוימים. כל המלאכה הזאת נעשתה על ידי המוחתארים שלא היתה להם סיבה להיחפז, ונמצא שתאריכי הלידה על פי הרוב אינם משתווים לגילם של התושבים כמות שהוא במציאות. גם בשמות היו שיבושים וטעויות, כי המוחתארים המייצגים את העדות בפני השלטונות לא ידעו קריאה וכתיבה ערבית ונסתייעו בבלברים ערביים, ואירעו שיבושים משונים ומצחיקים משהעבירו את השמות העבריים לערבית. כך, למשל, התגלגל שמי "גד" ל"קדק" בערבית, בחינת "נח בשבע שגיאות"; "גד" — לכנוי החיבה גד'ל, ובכתיב הערבי נהפכה הג' לק' והל' האחרונה סתם נשתבשה אצל הכותב אף היא לק'. על טעות זו עמדתי רק כשהוצרכתי להשתמש בתעודות הלידה שלי בגיל מבוגר; מאז נקראתי בקרב הערבים והתורכים בשם "ג'אד".

מכיון שאנו עומדים במחלקת הנפוס נזכר אני במאורע שאירע לאבא אשר כפשע היה בינו לבין סבך-עניינים קשה בתחום הפוליטי. על העתונות היה פיקוח חמור בימי עבד-אל-חמיד. מצרים היתה מחוץ לתחום לאזרחים עותומניים, ומאחר ששימשה קן לכל המתמרדים והשואפים לתיקונים בקרב התורכים לא ניתנה הירידה אלא לפי "תזכרה" (תעודת מסע) מיוחדת. בזדמן לאבא לילך לבירות, אם איני טועה בשביל להזדמן עם ידיד אחד שעלה ארצה; ואולי היה זה זלמן דוד לבוגטין, שבא לייסד את בנק אנגלו פלשתינה. כשחזר, סער הים ביפו והאניה "ברחה" לפורט סעיד. שם היה עליו לשהות כמה ימים עד שמצא אניה אחרת שהחזירה אותו ליפו. ונפל עליו החשד שבכוונה נסע למצרים לבוא שם בקשר עם מתנגדיו של השולטן.

אופי חגיגי ביותר לבשו חצרות הסראיה בימי גנוסיה של מלכות, יום השנה של הולדתו או הכתרתו של השולטן עבד-אל-חמיד. כמה וכמה ימים קודם החגיגה היו עוסקים בעבודת נקיון, שפשוף רצפות ומדרגות, והידוד וקישוט בירק ודגלים והקמת שער כבוד. מבוקר היום אספו את כל השוטרים שבעיר לבושים במיטב לבושיהם ומצוהצחים למשעי, והם ערוכים בשורות, מוכנים לדגול את נשקם לאזרחים. התזמורת הצבאית אף היא יצאה ותפסה לה מקום בחצר האחורית, או ב"לול" העצורים והמתפללים. הפחה הגיע באותו יום כשלפני מרכבתו שמונה פרשים, במקום השנים או הארבעה

שבימי חול, לבוש בגדי השרד לפי ה"ר"תבה" (הדרגה) שהצטיין בה, ענוד בכל אותות הכבוד שלו. בכבוד גדול נתקבל על ידי ראשי המחלקות שהקדימו לבוא לבושים בגדי חג או בגדי שרד. משהתיישב בלשכתו בחצר העליונה התחילו הביקורים הרשמיים. — תחילה באו הפקידים האזרחיים. הפחה הצבאי עם ראשי קציניו, הקאדי והמופתי בלווית שייכים ואנשי כהונה מושלמיים. הכל לפי סדר קבוע, ראשון ראשון ואחרון אחרון. מתיישבים על הספות המרופדות לבן לאורך כל קירות האולם, גומעים קהה, טועמים מיני מתיקה, מעשנים סיגריה, וקמים ומחוננים קידה כלפי הפחה ויוצאים לפנות מקום לבאים אחריהם.

עתה הגיע תור אנשי הדת שאינם מוסלמים, ואני מציננס בסדר הקדימה הרשמי שנהג אז: האפטריארך היווני, האפטריארך הארמני, החכם באשי היהודי, ואחריהם ראשי כמורה של שאר העדות הנוצריות. כולם לבושים לכבוד היום במיטב לבושיהם הרשמיים, בשלל צבע גלימותיהם הרחבות, ענודים סרטי אודם תכלת וארגמן, צלבים של זהב וכסף, עטורי אבנים נוצצות ביקרן. היתה תמיד שהות של כמה רגעים בין קבוצה לקבוצה למען תזכה כל אחת בכבוד המגיע לה בדיגול הנשק ובניגון המנגינה המיוחדת לה על ידי התזמורת, ובכל זאת נתקלו אלה באלה בעלייתם ובירידתם במדרגות הצרות.

החכם באשי היה לבוש גלימה שחורה ארוכה ורחבה, על חזהו — מכתפו הימנית עד לשמאל מתנו — סרט ארגמן, נושא אות כבוד גבוה: דרגה נמוכה של "עותמניה", או דרגה גבוהה של "מג'דיה", שהעניק לו השולטן. ואני נער יהודי בירושלים העיר, גדול וחזק רשמי מהכבוד הרב שחלקו לראש הדת היהודית, ואמנם מראהו של הרב יש"א ברכה חכם באשי יעקב שאול אלישר, בהדרת שיבתו ובלבושו המפואר, היה כולו אומר כבוד. בימי "שלום בין העדות" היו גם ראשי העדה האשכנזית מצטרפים למשלחת בראשותו של החכם באשי, אך זכורני, שפעמים באו ראשי העדה האשכנזית להתייצב לפני הפחה בנפרד מאחיהם הספרדים.

מיד לאחריהם באו הקונסולים עם סגניהם ומתורגמניהם. ולפניהם צועדים הקוואסים המכריזים על בוא אדוניהם בנקישות מוטות העץ הארוכות שבידיהם, עטורות גולת כסף מושזר. הקונסולים אף הם לבושים בגדי שרד עם רקמות זהב על צווארונם מדיהם, על החזה, המכוסה גם אותות כבוד, ולצדי מכנסיהם. הופעתם נתנה עניין רב לקהל הסקרנים, גדול אף קטן, שנקהלו לחזות במחזה. כל קונסול וקונסול מקבילים פניו במנגינת ההמנון הלאומי שלו, ואיני אחראי על דברי אם דייק מנצח התזמורת בכך; ודאי

שנים שלושה ההמונים שהיו ידועים למנגני התזמורת שימשו לסירוגין ובערבוביה, אולי בשינוי כלשהו בהגברת קול התוף והמצלתיים או בירידתו, הכל לפי החשיבות שייחס המנצח לאורחים הבאים.

הלילה שלאחר יום הגנוסיה כיבדוהו באורים, בזיקוקין-די-גור, ובאבוקות. התזמורת הצבאית ניגנה ברחבה שלפני הקסרקטין במגדל דוד שהתאספו בה המוני עם, גער ומבוגר, ערבים ואף יהודים — בייתוד מעדות המזרח. ה"חבצלת" היתה באותו שבוע יוצאת עם כותרת מזהבת של חצי הסהר וכוכב בעל חמש קצוות, סמל הקיסרות העות'מנית.

ילדי הוואד היו עדים לטקס רב-פאר שעלה עוד על ימי הגנוסיה השנתיים משבא פחה חדש לעיר. בשעות הבוקר הובא הפחה על-פירוב ישר מן הרכבת לאולמיו בסראיה בהמולה ותכונה רבה. אבל עצם החג היה אחר כמה ימים לאחר שנה מנסיעתו המיגיעת מקושטא עיר הבירה. מיד הפרנסים וראשי הציבור הרשמיים הולכים לחצר העליונה של הסראיה, בשעות אחר הצהרים, עם רדת השמש. התזמורת מנגנת את מנגינותיה והנה יוצא הפחה מחדרו, והקאדי או המודיר-תחריראת קורא ברגש ובנעימה את דבר המלך, הפירמאן, של השולטן, הוא כתב המינוי של הפחה ומונה וסופר את כל תארייו וייחוסו ומציין את כל זכויותיו וסמכויותיו. והקריאה נגמרת בתרועת ההמונים: "פאדישאהימיו טשוק יאשא!" (מלכנו לעולם יחיה!).

חגיגה רבת רושם שנחקקה על זכרוני מימי ילדותי היתה חגיגת יום מלאות ששים שנה לשלטון ויקטוריה מלכת אנגליה. בטקס מפואר חגגו יום זכרון זה על גבעת ניקפוריה, בקירבת מקום לבניין מלון "המלך דוד" בימינו. זמן מה לאחר מכן ציינו בתפילות ובאזכרות את מותה של מלכה זו שהיתה חביבה גם על הציבור היהודי בירושלים כמלכת חסד שייחסוה לעשרת השבטים.

2. בתי משפט וקפיטולציות

בימים ההם היה בירושלים בית משפט אזרחי אחד בלבד — "בדאיה" (דרגה ראשונה) ששכן כבוד באחד החדרים הגדולים בחצר האחורית של הסראיה, שכניסתה מיוחדת מהרחוב. בתי משפט שלום לא היו אז בתורכיה, ערעורי-דין היו מביאים בפני בית-המשפט לערעורים בבירות, ושם דנים גם דיני נפשות. מקום חשוב בתי הציבור תפס בית המשפט השרעי, בראשותו של הקאדי, שנוסף לתפקידיו המשפטיים נחשב לפקיד ראשון במעלה לאחר

הפחה, והיה ממלא מקומו בהיעדרו ויושב בראש מועצת ההנהלה, ופעמים ממלא הקאדי גם מקומו של פחת המחוז, אם לא הטילו תפקיד זמני זה על שכמו של הפחה הצבאי. בית המשפט השרעי שכן כבר אז, כמו עד היום, סמוך לכניסה למקום המקדש משער השרשרת, בבית מרווה, שחלונותיו צופות על רחבת הכותל המערבי. בית משפט זה היה דן בכל ענייני המצב האישי של המושלמים, ובהרבה עניינים של מי שאינם מושלמים, לרבות דיני מזונות, צוואות וירושות. מי פילל, כי לימים תהיה יד לאותו נער, אשר נלווה אל דודתו בהליכתה לקאדי בדיני משפחה, בביטול סמכותו של הקאדי על לא מושלמים, ובהעברת השיפוט לענייני יהודים, ברובו לבית הדין הרבני, ובמקצתו לבתי הדין האזרחיים.

נוסף לבתי המשפט הממשלתיים ובתי הדין הדתיים פעלו בירושלים גם בתי דין קונסולריים שעסקו בעיקר בדיני המצב האישי של נתיניהם, ובסכסוכים קלים בין החוסים בצילם. השופט היה על פי רוב הקונסול או סגנו או מתורגמן. בסכסוכים בין נתין זר לנתין עותומני, או בעבירות פליליות מסוימות של נתינים זרים, היה כוחו של בית המשפט האזרחי העותומני גם על נתיני חוץ. והנתין בא לבית המשפט הזה בלוויית מתורגמן הקונסוליה, שישב על כס המשפט ליד השופטים, או לפחות בלוויית הקאואס שבעצם מראהו בחזיתו הרקומה כסף, במכנסיו הרחבות והמנופחות הטיל אימה על הפקידים, והכל נוהגים כבוד ב"חמאיה" (הנתין המוגן), ואפילו חטאו כבד מאד.

אישיות בולטת בציבור הירושלמי היה ראש־יד, הקאואס של קונסול אוסטריה-הונגריה, שבצילו חסו רוב מגיינים של נתיני חוץ בירושלים, והם יוצאי הונגריה וגליציה, מורביה ובוהמיה לאלפיהם. ראש־יד בן־בית היה בבתי היהודים ומדבר בלשונם. לעולם נענים הקונסולים לדרישת נתיניהם לעמוד לצדם כשהם זקוקים למנגנון הממשלה השלטת, לא מאהבת הנתינים בלבד — שלעתים קרובות היו מטרידים את הקונסולים גם בדברים קלים ופחות־יערך — אלא מתוך רצון להפגין על כוחם, ולהבליט את מציאותם. ועצה אחת היתה תמיד בפיהם לנתיניהם: "לעולם תהיה נתבע והיזהר מלהביא את הדברים לידי כך שתצטרך להיות תובע". כי נתין זר נתבע — ידו תמיד על העליונה.

היהודים נתיני רוסיה אהבו את הקונסול שלהם מרחוק ובאו אליו רק באין ברירה, ואז היה המתורגמן היהודי אברהם סולומיאק, אשר כחמימותו היהודית היתה גם חמימות מזוג, מליצם וגם מגינם.

3. גופים ממונים ונבחרים

בהנהלת המחוז הסתייע הפחה במועצת הנהלה, "מג'לס אדארה", שישב בראשה, וחבריה היו המוחאסבג'י (החשב הכללי), הקאדי, מופתי עדת החנפים, ונציגי שלוש העדות הלא-מושלמיות הראשיות: היוונים-האורתודוקסים, הארמנים והיהודים. נציג היהודים בזמן, שאני מעלה על זכרוני, היה הרב חיים אלישר, בימי כהונתו של אביו הרב יש"א ברכה כחכם באשי "ראשון לציון". לאחר פטירתו של האב, כשנתמנה חכם חיים לזמן מועט לממלא-מקום החכם באשי, בא אחיו נסים לשבת במקומו. ואף על פי שלא היו האשכנזים עדה מוכרת לעצמה, היה גם להם נציג במועצה, הוא ר' ליב הרשלה, ידוע גם בשם ר' ליב ר' מלך'ס וגם בשם ר' ליב דיין על כהונתו בבית דינו של ר' שמואל סלנט. קשה להעריך את התועלת שהביא לעדתו, מאחר שגם הלשון הערבית מגומגמת בפיו, ומכל שכן שתורכית לא ידע.

סמכויותיו של "מג'לס אדארה" כללו בין השאר גם החכרת המעשר ומסים אחרים, שאין הממשלה גובה אותם במישרין, אלא מחכירים אותם לכל המרבה במחירם, תמורת סכום קצוב מראש שהחוכר משלם לקופת האוצר, וכל מה שעולה בידו לגבות מן החייבים במסים נכנס לכיסו של החוכר. גובה הוא את המעשר, בעין או במזומנים, מהפלאחים החייבים בו, בהשגחת ז'נדרמים שהיה הוא או שליחיו יוצאים אתם לכפרים, יום שחור היה לכפר יום שפשוט עליו החוכר והשוטרים שאכלו את הכפר בכל פה. המושבות היהודיות הנהיגו אחר כך שועד המושבה על ידי אחד מנאמניו, חוכר את מס המעשר.

המג'לס עסק בתיקונים ברשימות ספרי האחוזה וספרי התלודה, ובקבלת החלטות בעלות ערך מקומי. הדבר הקשה הובא תמיד לקושטא.

כשהייתי בן שמונה עשרה נודמן לי עניין אחד בפני המג'לס שנגמר בלא שהיות ובשלום. במקום אחר יסופר על הבדלי דעה וגישה עם אבי בעריכת ה"חבצלת" ועל החלטתי להוציא עתון לעצמי, בשם "ארץ אבות", בעריכת ד"ר יוסף לוריה ובהשתתפותם של מרדכי בן הלל הכהן ואחרים. כל הוצאת עתון היתה זקוקה לפירמאן מהשולטן. והנה נתברר, לא זו בלבד שבגילי האמיתי איני רשאי להיות בעל פירמאן, אלא שלפי הרשום בפנקסים שנותי פחותות משהיו באמת. האיש שעסק בהשגת הרשיון — עבד אל-ודוד אפנדי — עורך העתון הרשמי "קדס אל שריף", שנדפס בדפוס ה"חבצלת", לא נתקשה בדבר, ואמר שיביאו על תיקונו. הדבר האחד שלפי

דעתו יש לעשותו הוא "לתקן" את שנותי, דבר הנתון בסמכות המג'לס. לא רציתי לדבר על כך עם החברים היהודים כי לא גליתי עוד את סודי לאבא. והלכתי אצל המופתי, קאמל אפנדי חוסיני, וסיפרתי לו על הדבר. והנה ביום בהיר אחד, כשאני בסראיה בעניין העתון הרשמי, מודיע לי עבד-אל-ודוד שענייני נידון בשעה זו במועצה, ועלי למחר ולהביא עדים, שיעידו על גילי, אם לאו יידחה העניין, וכיון שנדחה נדחה.

נחפזתי ורצתי לבית הדפוס, שכידוע היה בקרבת הסראיה, להביא שני בועלים שיעידו לי. במדרגות נתקלתי בשני יהודים ששאלו לסיבת חפזוני. משאמרתי להם, כי זקוק אני לעדים הציעו את עצמם. ובדרכי עמהם לאולם המג'לס קיבלו את הפרטים על השם והגיל. אבל לא הגיעו הדברים לכלל עדות. משעמדתי עמהם לפני הפחה ושאר חברי המג'לס, ראני קאמל אפנדי ומיד החליט בעניין בתנודת ראש ומחיידי אחת.

מועצת העיריה שכנה אז בבית הגובל בסראיה, עם כניסה מיוחדת מצד רחוב הוואד, בקירבת מקום בית אבא. על ראשות העיריה רבו תמיד משפחות חוסיני וכאלדי. ורק פעם אחת עמד בראש העיר אדם שאינו נמנה עם אחת משתי המשפחות המיוחסות האלה, פידי אפנדי אל עלאמי. תמיד היה חבר יהודי אחד בעיריה. וזכורני מעשה אחד שמקצתו קלטתי בעצמי בהוויתו, ועיקרו שמעתי ברבות הימים מפי עד ראייה ושמיעה, אברהם יחזקאל בלום, מחשובי הסוחרים בירושלים שבאותה תקופה. הוא ואבא היו חברים בועדת הבחירות של העיריה. כשהגישו את רשימת בעלי זכות הבחירה נרגז ראש העיר כשראה לפניו רשימה ארוכה של אנשים שבידם להשפיע בקולותיהם על תוצאות הבחירות, והוציא כמה מלים מפיו שאבא ראה בהן משום עלבון לאומי, ועזב את הישיבה לאות מחאה. למחרת בא פידי עלאמי לביתנו ונשאר זמן רב בחדרו של אבא, וביקור זה שמור בזכרוני.

בלום מספר שראש העיר בא אל אבא לשדלו ולבקשו כי יחזור לוועדה. אבא טען, על כבודו יכול הוא למחול, אבל על כבודה של העדה שהוא בא כוחה אינו יכול, ודרש התנצלות פומבית ורשמית, וכשבא על דרישתו חזר לוועדה. והיה הדבר, בימי העריצות של עבד-אל-חמיד, לשיחה בפי כל, כמעשה של אומץ-לב וקידוש השם. לימים קמה ידידות בין בניהם של שני היריבים כאשר בנו של פידי אפנדי, מוסה אל עלאמי, נתמנה לסגן היועץ המשפטי בממשלה המנדטורית, כשאני הייתי שופט בבית הדין העליון. ועוד ייזכר שמו של מוסה אל עלאמי בפרק שידובר בו על הבעיה הערבית. לימים עוד יותר רחוקים נזדמנו לפונדק אחד ב"גרונר האוס" בלונדון, לאחר קום המדינה ו"לא הכירני" מוסה אף על פי ששולחנונינו סמוכים זה לזה.

דואר ותחבורה, בתי-דפוס, עתונות וצנזורה

המעצמות הזרות היו משתמשות בקפיטולציות שבקיסרות העות'ומנית לא לשם שאיפותיהן הפוליטיות והדתיות בלבד, אלא היו מצמצמים בהרבה גם את עצמאותה הכלכלית של המדינה ואף את מקורות הכנסותיה. כך לא ניתן לקיסרות המונופולין של בתי דואר שהוא נחלת כל מדינה סדורה, ולצדו של בית הדואר הממלכתי היו בתי דואר גם לממשלות זרות. ולא על כך יש להתפלא, אלא על זאת שפגיעה זו בריבונותה של הקיסרות העות'ומנית לא נגעה גם בטלגרף, ובימים שאין אלחוט בעולם. פליאה זו מתיישבת אולי שהזרים יכלו לסמוך על "ידענותה" של הפקידות העות'ומנית, שלא תצליח לפענח את לשון הסתרים העוברת בחוטי הטלגרף, ועוד זאת, העולם ההוא לא עמד עוד בסימן ההתחרות במרוץ הזמן, ומצאו שהות לכלכל את סודותיהם על ידי שליחים מיוחדים.

בימי ילדותי היה בית דואר זר אחד בירושלים ובדומה לו אחד ביפו. והוא של הממשלה האוסטרית. בירושלים היה בית הדואר האוסטרי בעיר העתיקה בדרך המוליכה מהמנזר הארמני אל רובע היהודים, סמוך לחצר "אורח חיים" ומרפאת ד"ר וולך. חוץ מעובדי בית הדואר לא חדר איש לתוך חדר מחדרי המשרדים, כי המכתבים ניתנו לציבור דרך חלון אחד שפניו אל הרחוב ושבת ברזל עליו ואשנב נפתח בו ודרכו עובר הדואר לקהל שצבא ברחוב בעיקר בשעת חלוקת מכתביו שהגיעו מחוץ לארץ. הקהל היה ברובו מהקוואסים של הקונסולים והמנזרים ומשמשי המוסדות היהודיים והכוללים אשר נחפזו לא להלין את הדואר אפילו שעה יתירה אחת. דרך אותו האשנב הגיש הקהל גם את המכתבים היוצאים. הדואר היה בא לירושלים באשמורת הבוקר בעגלה רתומה לשלשה סוסים שהיתה משרכת דרכה בכביש יפו המשובש כל שעות הלילה.

בית הדואר העות'ומני מקומו בקומה העליונה בבניין גדול וחדש של הכנסיה היוונית, מחוץ לשער יפו, סמוך לחומה. מקצת מקומה התחתונה של בניין זה היה תפוש על ידי הבנק הצרפתי קרדי-ליאונה, הבנק השני בעיר אחר בנק עות'ומן; ואף על פי שהיה בנק זר היה בנק ממלכתי.

בית הדואר העות'ומני תפס כמה חדרים ובתוכם גם משרד הטלגרף. וכשהיינו ממתינים לחלוקת הדואר אנו נהגים מתקתוק מכונת המורס ומראה

הסרטים הארוכים והצבעוניים שיצאו מתחת למכונה. שלא כדואר האוסטרי היה העיתומני מגיע בשעות המאוחרות אחר-הצהרים ובחורף — בשעות הערב. אף על פי שמשטר הקפיטולציות שלט בארץ אין בתי הדואר הזרים רשאים ליהנות משרותי הרכבת ורק הדואר הממלכתי מוליך בה חבילותיו. רכבת אחת ליום הלכה לאורך מסילת הברזל. בבוקר היתה יוצאת מירושלים, ובערב היא חוזרת לאחר שהייה של כמה שעות ביפו. על רכבת זו היתה גאווה ירושלים היהודית. הואיל והקונצסיה לבניינה הושגה על ידי אחד מבניה עסקניה, יוסף ביי גבון.

רכבת ירושלים היתה החיבור העיקרי בין ירושלים ולחוף. אבל גם מרכבות הדיליז'נסים הוסיפו לצאת ולבוא, ונוסעים בהן כל שלא השיגה ידם לשלם את דמי הנסיעה הגבוהים ברכבת שעלו למג'דיה ורבע, ועדיף הדיליז'נס גם לאלה שסבלו מ"מחלת ים" ביבשה, כיוון שאינם רגילים לעשן המיתמר ועולה מהקטר ולטלטולי הקרונות על גבי המסילה הצרה במעלה ההרים. אחותי צייטא, למשל, כשהיתה באה אלינו מפתח-תקוה ברכבת היה ראשה סחרחר עליה כמה ימים לאחר בואה. הנסיעה בדיליז'נס עלתה שלשת רבעי המג'דיה בלבד, וזמנה כחמש עשרה שעות. בשעות המוקדמות אחרי הצהריים התחילו להתכונן לנסיעה ולהתאסף בשער יפו ולהשתדל לתפוש מקום "נוח" בדיליז'נס של הירש מלך, ובפנות היום יצאו לדרך. אחרי נסיעה של כמה שעות חנו בקולונייה, היא מוצא. בחצות הלילה היתה חניה ארוכה בבאב אל-וואד, הוא שער הגיא, עם שתיית אונס של קהוה כחאן, הוזה אומר, שהיית חייב לשלם מחיר ספל קהוה בין אם חשקה נפשך לשתותו או לא, כי עליו חלק מהכנסתו של חוכר האכסניה. עם אשמורת הבוקר אתה בא ליפו. ואותה הטלטלה, באותן השעות, בכיוון ההפוך מטלטלת את העולים מיפו לירושלים.

מה שהיה בתחילה יתרון לדואר הממלכתי, היינו הזכות היחידה להובלת הדואר ברכבת, הפך ברבות הימים לרעתו, ולהתחרות בתי-הדואר הזרים בבית הדואר העותומני. הדואר היה מגיע דרך חופה של יפו באניות, שעל פי רוב השליכו את עוגנן בשעות הבוקר המוקדמות. ובתי הדואר הזרים התחילו מובילים את הדואר לירושלים בדיליז'נסים בשעות היום. התקשרו בחוזים עם קבלני תובלה, בעלי עגלות וסוסים, והיו הדיליז'נסים יוצאים מיד עם היות הדואר מוכן להובלה. כל דיליז'נס רתום לשלשה סוסים אבירים ומחליפים אותם בשער העמקים בסוסים אחרים שנחו כל הלילה הקודם. כך שהדואר הזר בא לירושלים כמה שעות לפני בוא הרכבת, וחולקים אותו הרבה שעות לפני הדואר העיתומני. פעמים והאניה אחרה קצת לבוא, או

פריקת המטען ארכה יותר מפני ים סוער, והיה הדואר הממלכתי מאחר את הרכבת היוצאת מיפו, ונשאר עד למחרתו בערב, וכדי בזיון וקצף! לדואר מאירופה היו מצפים פעם-פעמיים בשבוע. האניות המהלכות בים התיכון, ובייחוד האניות האוסטריות, הצרפתיות והרוסיות, יום בואן קבוע אחת לשבוע או לשבועיים. אף על פי כן מועד בוא הדואר תמיד מוטל בספק, כי סערה קלה שהתחוללה בימה של יפו, אפילו בחדשי הקיץ, דייה שתאחר את עגינתה של האניה, או שתמנע אפילו מאנשי הים האמיצים של יפו לפרוק את מטענה, ולעתים קרובות גם להבריחה לחוף אחר. ביחוד היה בוא הדואר לא קבוע בחדשי החורף, והציבור שהיה תלוי בחוץ לארץ בסיפוק צרכיו התרבותיים והכלכליים כאחד, היה מצפה בכליון עיניים ליום שאניית דואר עוגנת ביפו והיו תלויות עיניהם בשמים לנחש אם ישקוט הים או יעמוד בזעפו.

ביום כזה היו מכיריו של בולוס אפנדי הארמני, פונים אליו לדעת את סיכוי בוא הדואר. כפקיד הדואר הסמוך למכונת הטלגרף, ודאי בכוחו לבוא בדברים עם יפו, ולברר את המצב. אבל אם מחמת עצלות או משום שהדבר לא היה בסמכותו אין הוא נענה במהרה לדורשיו, ואולי חס על כבודו, שכן לא איש כבולוס יתן תשובה נחפזת שחלילה עתידה היא להתבדות. והריהו יושב ומקמט מצחו, משתקע בהרהורים ופוסק את פסוקו בוודאות: "יבוא, או לא יבוא?" ואמנם מעולם לא נכשל ולא הכשיל אדם בתשובתו.

לימים נתוספו על בית הדואר האוסטרי גם בתי דואר של הגרמנים, הרוסים והצרפתים, והתחילה התחרות גם בינם לבין עצמם, שרישומה היה ניכר בהחשה נוספת בחלוקת הדואר. וכל מדינה ומדינה היה לה קבלן הובלה משלה, שהיה מקבל הענקה משהצליח להחיש ולהביא את הדואר לירושלים בזמן קצר יותר מכפי ההתחייבות שלו. ויש שדיליונס של דואר מגיע לירושלים בחמש-שש שעות בלבד!

באו השקים לבתי הדואר השונים לא לפי ארצות מוצאם, אלא לפי סדר שלא היה ברור לנו די צרכנו. על פי רוב נשלחו השקים לביתה של אותה מדינה אשר האניה המביאה אותם נשאה את דגלה. כך, למשל, הביאו האניות האוסטריות של חברת ה"אויסטרייכישר לוינד" את הדואר לבית האוסטרי, והואיל והקו של החברה הזאת היה הקו העיקרי ששימש את חופי הים התיכון, הרי קיבל הבית האוסטרי את הדואר הנכנס מרוב ארצות אירופה המזרחית והתיכונית. ושאר הבתים הזרים עסקו כמעט בדואר הבא ממדינותיהם בלבד. התורכי קיבל את הדואר מתורכיה, מצרים, הארצות הבלקניות, והנתח הכבד שלו היה הדואר הבא מאמריקה. ונמצא, שבדואר הנכנס שרתו את הציבור

בעיקר שני הבתים, העותומני והאוסטרי, האחרון, גם אחרי שקמו בתי דואר זרים אחרים.

אם התחרות שביניהם בדואר הנכנס, היה בה יותר משום רדיפה אחרי כבוד ופרסטיג'יה, הרי בוז של היוצא, ראו עניין של הכנסה ופרנסה. סחר הדואר ברובו בא מן המוסדות ומגופים ציבוריים אחרים, ובכללם מוסדות הצדקה והכוללים של היהודים. כידוע קיומם של אלו על התרומות שהיו מקבלים מתומכיהם בתפוצות העולם, והיה צורך להעלות את זכרם של המקבלים בפני הנותנים לכל הפחות פעמיים בשנה, בחדשי הקיץ לקראת ראש השנה והימים הנוראים, ובחדשי החורף לקראת פורים ופסח. בשביל אזכרות הללו יוצאים חוזרים וקולות-קוראים, וברכות השנה, ותביעות למשלוח מנות ומחצית השקל וקמחא דפסחא למאות רבבות לכל מדינות העולם, והיה כאן מקום להתגדר בו למנהלי הדואר השונים להרבות סחרם. אצל נתיני מדינתם נעשה הדבר למנהג שמכתבים ושאר כתבים של מוסד החוסה בצל מדינה מסוימת, נשלחים על ידי בית הדואר של אותה המדינה, וכך הובטח לבית האוסטרי כל הסחר של כולל אונגארן העשיר בכוללי ירושלים, ומוסדות אחרים שגבאיהם היו במקרה מנתיניה של ממשלת אוסטריה-הונגריה.

כשפתחו הרוסים את בית הדואר שלהם, מול גן העיר, העמידו בראשו את המתורגמן היהודי של הקונסוליה הרוסית — אברהם סולומיאק. והוא עשה את שלו למשוך לרשותו את סחר הדואר של הכוללים והמוסדות שעמדו בראשם יהודים נתיני ארצו. אך הממונים והגבאים לא מיהרו להיענות לקריאה זו, כי לא היה בטחונם רב בסדרי הרוסים וחששו מפני בדיקת המכתבים על ידי הבולשת, ולפיכך היו שולחים בדואר זה מועט שבמועט, לסנוור את עיני פקידיו.

ארטין טורוסיאן, הארמני הפיקח, שעם מישרתו כמתורגמן ראשי של הקונסוליה האוסטרית, היה מנהל בית הדואר של אותה מדינה, רצה למשוך אליו גם את העסקים של אלה שאין לו שליטה עליהם. הוא הנהיג, ואחריו החרו החזיקו גם מנהלי דואר אחרים, שיטה של מכירת בולים בהנחה, וגם — ואל יהי הדבר לפלא בעיניכם — בהקפה! כך יכלו המוסדות לשלם את דמי המשלוח של כתבי תעמולה לעונה, לאחר שקצרו את ברכת תעמולתם בסוף העונה. ובשעת הדחק אפשר היה גם למכור, ואפילו בהפסד, מהבולים שקיבלו בהקפה ולהשתמש במזומנים לצרכי השעה.

הבית העותומני הסתכל בכל ההתחרות הזאת באדישות ובאזלת יד, עד אשר השפיע אליהו הוניג על מנהל הדואר העותומני לעשות אף הוא משהו שימשוך

את לב הלקוחות. ונעשה מעשה שהיה בו משום העזה בימים ההם: נפתח סניף לבית הדואר העותומני ברובע היהודי, והבא לשמש את הציבור היהודי בלבד. המכתבים וכיוצא באלו הנכנסים והמיועדים ליהודים עברו לסניף זה, חוץ מאלה שהיו להם תיבות בבית הדואר הראשי. הסניף נפתח בחנות אפילה ברחוב חב"ד, ובראשו עמד מר הוניג, שנקרא מעתה אליאס אפנדי, או הוניג אפנדי, ושלא עזב את משרתו הראשונה שעליה עיקר פרנסתו והוסיף לכהן כמזכיר הראשי של בית מושב זקנים וזקנות. פקידי סניף הדואר היו שנים: אחי הגדול זלמן, וברל מאיר — שאיני זוכר את שם משפחתו, אך יודעני שהיה חתנו של ר' שמעון שמש, בעל ה"מקצוע" ב"דוורות", שכן הוא שעסק בחלוקת מכתבים שנתקבלו עבור יחידים על שם הרב שמואל סלאנט, או גבאי המוסדות. מכיון שר' ברל מאיר נמנה עם משפחת "מומחים" נתמנה דוור של הסניף היהודי — והיה מחלק את המכתבים הנכנסים, ובאותו זמן היה מוציא את המכתבים מן התיבות שהיו קבועות בשכונות היהודיות. אך כוח המשיכה הגדול ביותר שהצליח אליהו הוניג להנהיג בסניף זה היתה החותמת שלו, עם שם העיר "ירושלים" חרותה עליה באותיות עבריות! היה בזה משום הישג גדול ליהודי ירושלים והם הפגינו עליו ושלחו מכתבים לידידיהם ואנשי שלומם בגולה כשהם חתומים בשם העיר הקדושה באותיות הקודש!

בימים ההם ואני נער בר־מצוה — ה"חדר" מאחורי גבי, במקום ר' חיים חסיד שהרביץ תורתו בבית המדרש של אבא בחצר ה"חבצלת", בא המורה שבלנסקי שלימדני עברית וחשבון שתי שעות בבוקר ותנ"ך ו"עין יעקב" שתי שעות אחרי הצהרים. הכנת השיעורים לא העסיקתני הרבה, ועשיתי הרבה בקריאת ספרים וחבורות וכרכי עתונים שמצאתי בספרייתו של אבא או אצל שכנים, ובכללם כרכי "השחר" ועתוני חוץ-לארץ. עתותי היו בידי, וחפשי אני לבקר לעתים קרובות את אחי בסניף הדואר ברחוב חב"ד. כשחלה — מילאתי מקומו וכשעבר אחי אחר כך לעבוד עם אליהו הוניג במזכירות מושב זקנים, הוזמנתי לקחת את מקומו, וכך פתאום מצאתי עצמי בגיל של ארבע-עשרה פקיד בסניף בית הדואר היהודי בעיר העתיקה. ברל מאיר מסתובב בחוצות כל היום עסוק בחלוקת מכתבים. מר הוניג אינו נכנס אלא לחצי שעה פעם או פעמיים ביום. לעתים פחות תכופות היה המנהל התורכי בא לסניף, וכל היום אני לבדי, ממלא כריסי בקריאה מכל הבא לידי, בין לקוח ללקוח, שפעמים ההפסקה נמשכת שעה או שתיים. והפונים לסניף זה הם שונים ומשונים. יש ושמש של מוסד או של כולל בא ועמו שק מלא

וגדוש מכתבי "לשנה-טובה" או "קבלות"; פעמים מישחו מביא חבילות של דברי דפוס שיוצאים לגבאים ומשולחים בארצות רחוקות; והנה באה זקנה לשאול אם בא מכתב מבנה באמריקה, הלא לא נעלם ממך מי הוא בנה, ואמנם ידעת את שמה ואתה מושיט לה מכתב, אם ישנו בידך או מרגיע אותה, שוודאי הוא בכתובתו או בדרכו אליה. הנה בחור בא וענמד על גבך ומקפיד עמך שהמלה "ירושלים" בעברית תצא ברורות על גבי הבול המבוטל; או זקן אחד שנדרש להוסיף עוד בול על המכתב שכבד משקלו, מביע לפניך תמהונו בסקירת עין חודרת ומבטלת כאומר: "שוטה שכמותך, אם תוסיף בול יכבד משקלו יותר!"

שני זכרונות נעימים שמורים עמי מימי שרותי בבית הדואר. אחד טיול ברכבת הלך ושוב ביום אחד של חול המועד של חג. הדואר היה מלווה יום יום על ידי פקיד מיוחד, שישב לו במלך בתא המיוחד ל... למשא, ומזמן לזמן נתכבדו פקידים שונים במילוי שליחות זו. והנה פעם נפל בחלקי העונג הזה. ושוב נעים היה חלקי כאשר ביום אחד הפקידני ברל מאיר לצאת במקומו להריק את תיבות הדואר בשכונות היהודיות! מי כמוני נער ורוכב על חמור בשליחות רשמית!

לא עברו שנים-שלשה חדשים ומשהו אירע בעולמי הקטן, שהביא מפנה מכריע בדרכי בחיים. שביתה פרצה בבתי הדפוס בירושלים, בכללם בית דפוס של אבא. היתה זו אחת השביתות הראשונות, אם לא הראשונה, בארץ, ומכל שכן הראשונה בירושלים, שלא היתה בה תנועת פועלים מאורגנת. כל בתי הדפוס שבארץ מקומם בירושלים, ואולי כבר היה אז בית דפוס קטן אחד ביפו. איני יודע את מסיבות השביתה, אבל היא שהביאה למגע בין בעלי-בתי-הדפוס שבדרך כלל היו רחוקים זה מזה. ונודמנו מתנגדים ויריבים כמו ישראל דוב פרומקין ויואל משה סלומון, וישבו אל שולחן אחד עם אליעזר בן יהודה. גם הסגי נהור החכם אברהם משה לונץ היה בא לישיבות המדפיסים. ובימי השביתה המועטים התחלתי לפגור בסניף הדואר, ונשארת בבית וניסיתי את כוחי בעבודת הדפוס. תמהני, אם בא הדבר מתוך רגש החובה לאבא, או מתוך קנאת כבוד ה"חבצלת", שרציתי שתצא לאור בזמנה אפילו בימי השביתה. ולאמיתו של דבר אין אני בטוח, עד כמה כניסתי לעבודה בדפוס באה לגמרי בהיסח הדעת וכתוצאה של מקרה השביתה. היה דבר מאד עמוק שמשך את לבי. אבא הגה אז מחשבות על הרחבת בית הדפוס ושכלולו במכונות הדפסה וסטרופים, ובבית היו משדלים את אחי הגדול שיתן שנה-שנתיים מזמנו לדפוס, אחר כך ישלחו אותו לחוץ לארץ להשתלם במקצועו, וכשיחזור ינהל את הדפוס ויהיה לו מקור הכנסה. אחי

לא אבה לשמוע. ונתגנב רעיון בלבי: הדבר שמדלים אותו, למה לא אעשנו אני?! העמידה בראש בית דפוס משוכלל בירושלים, כשהיא לעצמה היה בה כבר משהו המושך את לבו של נער חולם ושואף לגדולות. אך לא נעלמה ממני גם האפשרות שהשתלמות במקצוע הדפוס באירופה תשמש כעין פתיחת שער לחכמה ודעת, ולהשתלמות בכלל. אם רק אגיע לחוץ לארץ בוודאי שאמצא דרך לתקן כל הפגום בי ובחינוכי, וארוה צמאוני ללמודים.

וראה זה פלא! משהתחלתי בעבודה חשקה נפשי בה, ולאחר זמן מועט ואני שקוע ראשי ורובי במלאכת הדפוס, ונקשרתי אליה משך ארבע-חמש שנים כסדרן. תחילה כחניך, מפרק אותיות, ועוזר לפועלים הראשיים, אחר כך כפועל ממש, סדר אותיות ועוזר למכונן. אהבתי את עבודת ה"אקצידנט" ועסקתי בסידור שערים לספרים, קישוטים לדברי דפוס, במכונה אימנתי את ידי וגם במזיגת צבעים. סידרתי לעצמי עמוד תיבת אותיות שהוזמן במיוחד לפי שרטוט שלי, ועזרתי לאבא בסידור ההזמנות לאותיות וקישוטים מבתי היציקה בחוץ לארץ. משאי ומתני עם הפועלים היו טובים, והתחבבתי עליהם ולא הראו כל התנגדות כשהתחלתי להכניס תיקונים בסדרי העבודה. אף על פי שרגננו במקצת על תיקון לוח השעות שתיקנתי ועל מצוות החתימה בתחילת העבודה ובסופה שהנהגתי. ודאי פטורים היו ותיקי הפועלים מחובת חתימה זו. ולא התקוממו נגדי גם לאחר שנטלתי לידי את הנהלת הדפוס. אף על פי שכל הפועלים היו גדולים ממני בשנים. וכל שהרביתי בעסקי הדפוס ניטל מעל אבא עול העסק וכולו נתון לעיון בדברי הלכה ולעסקי ציבור. עם זה היה אבא פטור גם מקריאת ההגהות, וכך הייתי מחלק את זמני לעבודה ולהשגחה ולהגהה, ובינתיים אני קורא כתבי-יד חשובים ורבי עניין להנאתי.

באותה תקופה תקפני גם יצר הכתיבה ונסיתי את ידי למשוך בעט סופרים. התחלתי בתרגום קטעי חדשות מהעתונות של חוץ לארץ בשביל הפרקים הקבועים שב"חבצלת": "חדשות לבית ישראל" ו"חדשות שונות". — העתונות ה'ורגונית מאמריקה היתה מאחרת לבוא וביקשתי דברים בעיקר בין דפי "איוראעליט" ממגנצא, ואף הגעתי למדריגה של תרגום קטע מתוך "ג'ואיש כרוניקל" האנגלי. בהמשך הזמן התחלתי בתרגום מאמרים וסיפורים קטנים, שנתפרסמו ב"חבצלת". ובשבוע שאבא היה טרוד ולא היה סיפק בידו להכין את תרגום פרק השבוע מהסיפור שהיה נדפס והולך בהמשכים ב"חבצלת", עשיתי אני את מלאכתו והמשך הסיפור מה"איוראעליט" בא בתרגומי. את המאמר המקורי הראשון כתבתי לאחר הפרעות בקייסנוב, והדבר שמור בזכרוני. השתמשתי בדברי בפתגם "היהפוך כושי עורו"

ו"מלשין החצר" איים עלי, באמת או על דרך ההלצה, שימסור אותי למלכות על חילול הדת השלטת, שכן הכושים מושלמים הם, ואסור לזלזל בהם! אגב, לימים נמתחה עלי ביקורת בירחון מדעי משפטי באנגליה ומנו לי זלזול בדת האשלאם, מאחר שבאחד מפסקי הדין שלי כפרתי בעיקר קדושת המג'לה. ולאט לאט התחלתי לפרסם דברי בעתונות חוץ. יחד עם אחי זלמן הייתי הכתב של ה"מורגען ז'ורנל" בניו-יורק. וכשביקר נתן שטראוס בירושלים הלכתי "לראיין" אותו במלוננו ב"גרנד ניו הוטל", אף על פי שאין לי ידיעה כל שהיא על טיב המלאכה הזאת.

ומשהגענו לעסקי דפוס, כדאי שנייחד קצת את הדיבור על מצבם של בתי הדפוס בירושלים שבאותה תקופה. הלא כולנו בני עם הספר אנחנו, וחובבי ירושלים אנחנו מעודנו, בין שנולדנו בה, בין שעלינו אליה, ובין אם נתחממנו לאורה מרחוק. ממי לא נודעת חיבה לבתי דפוס ועובדיה העוסקים ב"מלאכת הקודש, מלאכה קלה ונקיה", ליתן לקהל הקוראים את הבר ואת הפסולת כאחד, תורה וחכמה, מדע והשכלה מזה, ודברי הבאי וגיבובי דברים של מה בכך מזה, ולהכין חומר להסקה לאתרי ימות המשיח בשביל לקיים פירושו של ר' נחמן מבראסלוב על "אז ירננו כל עצי יער"... ואם בבתי דפוס סתם כך, בבתי דפוס בירושלים על אחת כמה וכמה!

ושוב אבקש סליחתך, הקורא, אם אתה נתקל בי בכל מקום שאני בא לתארו לפניך. אין כוונתי לספר לך קורות חיי, ובאמת מה עניין לך באחד הנערים שאלפים כמותו היו מהלכים בין חומות העיר, ביקשו ולא ידעו מה הם מבקשים, צמאה נפשם ולא יודעים כיצד ירוו צמאונם. אלא שזה דרכו של אדם, שאינו רואה אלא מה שלפניו, שהרי אי אפשר לי לספר דברים שלא ראיתי ושלא שמעתי. ובעל כרחי, שלא בטובתי, אתה מוצא אותי בתוך העיגול המתואר שבמרכזו אני עומד ומרחיב חוג הסתכלותי. איני יודע כמה מספרם של בתי הדפוס בראשית המאה הזאת, אך בוודאי שלא עלה בהרבה על עשרה. הגדולים שבהם דפוסייהם של ר' יצחק נחום לוי ושל הרי"ד פרומקין ושל ר' שמואל צוקרמן בעיר העתיקה, ושל ר' יואל משה סלומון, ר' אברהם משה לונץ, ושל "הצבי", שבעליו נתחלפו לעתים קרובות, מחוץ לחומות. מספר פועלי הדפוס לא עלה בוודאי בהרבה על מאה ואולי לא הגיע אליה, ויש שבעלי הדפוס עצמם עסקו במלאכה זו, כגון ר' שמואל צוקרמן ובני סלומון. בדפוס אבא עבדו כעשרים פועל, וכמספר הזה, ואולי למעלה הימנו, בדפוס הרי"ד לוי. כמה בתי הדפוס עיקר פרנסתם על כתבי התעמולה של מוסדות הצדקה, ולקוחותיהם קבועים. בתי הדפוס הגדולים עסקו גם בהדפסת

ספרים, בייחוד ספרים תורניים, כגון ספרי שאלות ותשובות שנדפסו באותיות רש"י. שנים-שלשה בתי דפוס עסקו בהדפסת עתונים וירחונים. פועלים נכנסו ויצאו בחול המועד של פסח ובחול המועד סוכות, בימים שבתי הדפוס שובתים מעבודתם. והפועלים היו מבקרים אצל בעליהם לחדש את ההסכם או לבקש מקום אחר ותנאים טובים מתנאיהם. בתי הדפוס הגדולים היו רודפים אחר ספרים וחיבורים להדפסה בשביל להעסיק בהם את הפועלים בעונה השקטה קודם שהתחילו בכתבי התעמולה ולאחריהם. שהרי אין לפטר פועלים באמצע השנה. מפני סיבה זו נכנס אבא גם לעסק המו"לות. תחילה יחד עם סוחר הגייר מר גחום נתנון ואחר כך עסק בו לבדו. התחילו מוציאים לאור סידורי תפילה גדולים וקטנים, והללו גם בתרגום לועזי. בסידור התפילה הגדול "שערי ירושלים" הכניס אבא חידוש, והביא בפתחו את "כללי הניקוד" מאת ר' אברהם צבי זיסרמן, שהתכוון "לערוך את כללי הנקוד" היותר נחוצים לתועלת תלמידי ישרון מבלי לפלוט והגות יתרה... באופן היותר נאות ובסדר הגון ובסגנון היותר נוח להתקבל על לבות צעירי התלמידים".

בדפוסו של אבא נדפסו בקביעות ספריו של הרב יוסף חיים — רבה של בגדאד. כתב היד היה מגיע בדואר העותומני כארבעים יום לאחר יציאתו מבגדאד, כי הדואר כשאר המשאות היה טעון על דבשות גמלים והיה מהלך הרבה ימים דרך המדבר. כתב יד זה, שלא ככתב היד של רבנים אחרים, היה ברור, כתוב על צד אחד של הגליון, אבל פועלים מועטים בלבד יכולים לקראו כי נכתב בכתב הספרדים, כביכול, באותיות רש"י.

לא קלה היתה הדפסת ספרים ואף כרוכה בסכנה. אסור היה להדפיס ספר בלי נטילת רשות תחילה, והרשות ניתנה רק מטעם הממשלה המרכזית בקושטא. ומי יחכה לרשיון כזה, ומי יסכן לשלוח את כתב היד (שאין לו העתק) למרחקים? והדפיסו הספרים באיסור באין יכולת להדפיסם בהיתר. עמדו בתי הדפוס תחת פיקוחה של מחלקת ההשכלה בשלטון המחוז, ולעתים קרובות פקדו אותם פקידיה ובדקו אם לא נדפס בהם דבר אסור. וכך היה הסדר: הבודק מודיע על ביקורו מראש, וביום המיועד לכך ודאי שלא היו מדפיסים במכונה ספרים שאין עליהם רשיון. והסדרים? באותו יום היו מעמידים את אחד הפועלים על המשמר ליד המעקה'לה, ומשהודיע שהפקיד הבודק קרב ובא, החליפו מיד הסדרים את כתבי היד שלפניהם, ובמקום האסורים נתנו טופסי קבלות או קולות קוראים וכדומה. בבית הדפוס שלנו לא היה הקושי רב, שכן לעולם בידינו עבודה המותרת — העתון. אבל העתונות היתה אף היא נתונה לקשיים, כי כפופה היתה לצנזורה.

שאמנם אין לומר חמורה היתה מאד. בטבע הדברים שהצנזור יהודי, כי אין ערבים יודעי עברית. הראשון שאני זוכרו היה אהרן מני, בנו של הרב סולימן מני — רבה של חברון. מר מני שימש אותה שעה פקיד החשבונות של מחלקת ההשכלה. בכל יום חמישי בשבת הייתי מביא אליו את הגהות ה"חבצלת" ואף הוא היה מסתכל בהם וסומך עלי שאין בהן דבר אסור. וחותם בחתימת ידו בערבית. לאחר שהלך אהרן מני ממחלקת ההשכלה. (לימים עסק כעורך דין). נהיה הדבר קשה יותר לתפוש את הצנזור. הרב נסים דנון שלימים בימי כניסת צבאות הכיבוש לירושלים בשנת 1917 היה מ"מ חכם באשי, נתמנה צנזור. באותו זמן עסק כשוחט ובודק בקהילתו ומשלא הספקתי להביא את ההגהות אליו ביום חמישי, הייתי מוכרח לילך אליו ביום ששי בבוקר השכם ולחכות לשבו מבית המטבחים, ובעוד בגדיו מגואלות בדם השחיטה הייתי מחתימו על ההגהות.

על פגישה אחרת עם הרב דנון בשליחות ד"ר ויצמן יסופר במקום אחר. דומני שאמצעי זהירות אלה, לא להדפיס את ה"חבצלת" אלא לאחר החתמת הצנזור, באו לאחר מעשה שהיה, וכך היה. ביום ששי אחד, קרוב לשעת הצהריים, באו פקידים ושוטרים לבית הדפוס שלנו וציוו על הפועלים לצאת, ודרשו מאבא שינעל את הדלתות במפתח. מאחר שיש להם פקודה לסגור את הדפוס ולחתמו בחותמת המלכות, ולקחת את בעל הדפוס עמם אל המושל. אבא סרב לנעול את הדלתות, או ליתן ידו בסגירת הדפוס שראה אותה מעשה שאיננו חוקי. הפקידים עשו את שלהם, וקודם שחתמו את הדלתות, לקחו אתם גליון אחד מכל מה שנדפס באותה שעה על המכונה, או שהיה תלוי על גבי חבלים בחדר הייבוש. מה גדל תמהונו של אבא משנכנס לסראיה, והנה מראים לו גליון ה"חבצלת" של אותו בוקר, ושואלים אותו, אם זהו שנדפס בבית דפוס, ואם הוא אחראי. על מאמר אחד שנתפרסם בו. אבא דיבר קשות עם הפקידים, וטען שלשם כך לא היה צורך להזעיקו ולהבהילו. ומכל שכן שלא היה צורך בחתימת הדפוס שכן ידוע וידוע כי הוא המוציא לאור את ה"חבצלת", והעורך האחראי של העתון. הוא דרש פתיחת בית הדפוס מיד. כנגד דבריהם, שקודם כל עליהם לעשות בדיקה מדוקדקת בבית הדפוס, דבר שאין לעשותו אלא בעזרת יודע עברית והוא שוטר החרש מ. ק. טען אבא, שאין להכניס את האיש הזה למקום שנמצאות בו נשים. אמרו לו כדי למצוא מהימן אחר יודע עברית אין השעה מספיקה עכשיו, והכרח לדחות את פתיחת הדפוס ליום א' ובין כך כבר נסגר הדפוס למנוחת השבת. גם לדחייה זו לא הסכים אבא שטען שהכל מוכן לעבודה במוצאי השבת. ואמנם בעונה זו מדפיסים היו במכונה גם בלילות, לרבות מוצאי

שבתות. בבושת פנים חזרו הפקידים לבית אבא להסיר את החותמת. אבא שלחני מיד להרב חיים אלישר לספר לו את אשר קרה, כי התברר שאין כאן אלא מלשינות מצד מתנגדיו של הרב אלישר.

ועוד מעשה שהיה שמור בזכרוני על יחס השלטונות לעתונות. קרה הדבר בימי המלחמה בין הקיסרות העות'מנית ויוון בשנת 1897. באו בשורות טובות על נצחונות צבאות התורכים על היוונים, והפחה הזמין את עורכי העתונים ודרש מהם לפרסם את טלגרמות הנצחון בהוספות מיוחדות. הדבר היה בחול המועד, כשבתי הדפוס סגורים. ראשית דבר שלח אבא שליח מיוחד אל ר' שמואל סלאנט לקבל היתר מלאכה בחול המועד. בינתיים תורגמו הטלגרמות בחדרו של הפחה מתורכית לערבית, והעתקה ערבית אחת נמסרה לאבא בשביל העתונות העברית, היינו ה"חבצלת" ו"הצבי". אליעזר בן יהודה היה שם מצד "הצבי" ונמצאו שניהם במצב מאד משונה. זה שנים רבות שאין מגע ודיבור בין שני היריבים האלה. בימי ילדותי שמעתי בבית הרבה על הקירבה שהיתה קודם לכן בין אבא ובין בן-יהודה. עוד בימים שבן-יהודה תלמיד הרפואה בפאריז, וכתב משם את מאמריו ב"חבצלת". הרבה שמעתי על מחלתו של בן-יהודה, ועל פקודת הרופאים עליו לעבור לארץ חמה; על הזמנה שהזמין אבא את בן-יהודה לעלות לירושלים ולסייע עמו כסגן עורך ה"חבצלת" בשכר של עשרים וחמשה פרנק זהב לחודש; על ישיבתם של בן-יהודה ואשתו דבורה כאורחים בבית אבא בחדשים הראשונים לעלייתם; על לידתו של בנם בן-ציון, הוא בן-אבי, בביתנו, ועל היות אבא סנדקו. אך מזמן היה פירוד לבבות בין בעל ה"חבצלת" לבן-יהודה, וזה שנים על שנים שאינם מזדמנים זה עם זה ואין צריך לומר שאינם נושאים וגותנים זה עם זה. ועכשיו היה עליהם לחלק בינם את כתב היד האחד שניתן להם לתרגמו לעברית ולפרסמו לאחר שעות מעטות כהוספות לעתונייהם. אבא חזר הביתה, ובן-יהודה הלך עמו או אחריו. אבא נכנס לחדרו ויושב ליד שולחן עבודתו לתרגם את הטלגרמות. בן-יהודה מטייל בינתיים לאורך החצר הרחבה הצופה על הר הזיתים, עד שהוציאו לו את כתב היד הערבי שאבא תירגמו, והוא חזר לביתו.

וזכורה לי עוד פגישה אחת בין אבא לבין בן-יהודה, כשהאחרון בא פעם אל אבא ומבקש ממנו להכניס את אמו למושב זקנים. ביקורו היה בשעה שבמשרד בית הדפוס מכריזים על מכירה פומבית של ספריית ר' יצחק הירשנזון. השנים התהלכו בחצר התחתונה ומדברים דבריהם. פועלי הדפוס, שהתפלאו על עצם הביקור, היו סקרנים לשמוע את שפת הדיבור, ושמוחו לשמוע, שאף על פי כן עברית בפיהם, ובהברה הספרדית הם מדברים.

ג. רוחות חדשות מנשבות

אל מחוץ לחומה

1. ב"רובע הלטיני" של ירושלים

בשנת 1905 גמלה ההחלטה בבית אבא לעקור את דירתנו מהבית בעיר העתיקה, בה נולדתי וגדלתי, ולצאת אל מחוץ לחומה. כמה שנים רצתה אמא בכך, ולא מצאה אזניים קשובות אצל אבא, שהיה קשור אל העיר העתיקה בכל נימי נפשו. ורבים היו הנימוקים של אמא. הדירה אמנם יפה וגדולה ורחבת ידיים, מלאה אור ואויר ומראה נוף, אך יש בזה משום השפעת רוב טובה על עקרת הבית, אם מחדר לחדר אין לעבור אלא תחת כיפת השמים, פתוחים לקור ולרוח וגשם בחורף, לחום לוחט בקיץ ואפלה בלילה. כמה מבני המשפחה, הקרובים והמכרים, מזמן עזבו את העיר העתיקה. ביקור לשכונות החדשות היה בו משום טרדה וטרחה ואיבוד זמן. ולא זו בלבד, אלא גם יותר ויותר היה הדבר קשה לאשה לצאת יחידה ולעבור את כל הסימטאות והמבואות עד לשער יפו, שנתרוקנו והלכו משוב יהודי. בת דודתי, למשל, כשהיתה באה אלינו מחוץ לעיר היתה מתעטפת "מלאיה" — כעין שמלה מעיל העוטפת את כל הגוף עד לעקבות הנעלים כמנהג הערביות, ורעולת פנים היתה יכולה לעבור את הרחובות בלא פגע. אחיותי בגרו, ולא ייתכן שישבו כלואות בבית. ודאי נימוק אחרון זה שהכריע את הכף גם בשיקול דעתו של אבא, ונאות לעשות רצון אמא. התחילה פרשת חיפוש דירות. רבות פסלו מחסרון זה או זה, ופעם אחת כמעט הגיעו לידי גמר השכירה, פתאום נתברר שאין בדירה חדר נאה לבית תפילה, ומשכו ידם ממנה. בסופו של דבר מצאו חצר רחבת ידיים במורד רחוב החבשים שנאה היתה מכל הבחינות. הבית מרווח, עומד בתוך כרם-גן גדול (אמנם עזוב) עם כמה עצי פרי ושני בורות מים. כשביל בית התפילה בחרו בחדר אחד שכניסה מיוחדת לו מן הגן.

קרוב הבית למאה שערים, סמוך לחומתה המערבית, וצופים היינו אל הגוזזטראות האחוריות של השכונה. גם במעלה רחוב החבשים גרו יהודים. אלא שהבתים שמימין ומשמאל לדירתנו החדשה בעליהם הערביים המושלמים יושבים בהם. וכן גר בבית שממול לביתנו בעליו הנוצרי. נמצאנו יושבים בסביבה יהודית, ונעמה עלינו ישיבה זו. רחוב החבשים באותו זמן היה ה"רובע הלטיני" של ירושלים. בקרבתו

בתי הספר של "חברת העזרה ליהודי גרמניה"; בית הספר "למל" עם הסמינר למורים, בית הספר למסחר וגני הילדים ורוב המורים והגננות גרו בקרבת מקום, ואף כמה מהתלמידים שעלו ירושלימה מיפו והמושבות שכנו בחדרים ברחוב החבשים. באותו זמן נפתח בית הספר לאמנות "בצלאל" בראשותו של פרופ' בוריס שץ, באחד מבתי החבשים במעלה הרחוב, והיה הומה הרחוב ותוסס נוער לומד, נוער חדש שלא ידעתי בעיר העתיקה.

גם דוד ילין עבר באותה שנה לגור ברחוב החבשים, ורק חצר סלים טהוב, שייך חברוני שישב תמיד בשער ביתו, הפריד בין חצרותינו. בקומה התחתונה של בית ילין השכירו חדרים לכמה תלמידים בסמינר וב"בצלאל", ואלה, יחד עם בני ילין הצעירים, משכו אליהם תלמידים ירושלמיים שבאו לבקרם. בבית דוד ואיטה ילין היינו מזדמנים לעתים קרובות גם עם יחיאל מיכל פינס ואשתו חיה ציפה, הוריה של הגברת ילין, וגם עם אחותה מרגלית מיוחס בעלה ובנותיה, כך שמשפחתי נמצאה בחברה טובה ואחי ואחיותי קנו להם חברים טובים.

עבר כמה זמן עד שהסתגלתי למקום החדש. העבודה בדפוס וכל הכרוך בה אכלה אותי בכל פה. בשעות הבוקר המוקדמות הייתי יורד העירה, על הרוב ברגל, דרך השדות המוליכים לשער שכם, שהיו עוד כמעט ריקים מישוב. כשהלכתי דרך הכביש עברתי על בתי ניסן בק. בצהריים הייתי חוזר דרך שער יפו, מזדמן שם עם אחי, והכל נוסעים במרכבה הביתה לארוחת-צהריים, ולאחריה שוב אני חוזר לבית הדפוס.

אותה שעה עסקתי בתנועת הנוער שהייתי הפותח בה ומייסדה ושמה אגודת "בני יהודה" — ומטרתה הפרחת המסחר והמלאכה בירושלים, וכל מחשבותי נתונות לפסיעותי הראשונות בעסקי ציבור. כשחזרתי לביתי לפנות ערב, הייתי נופל על מיטתי עייף ויגע, ומשקיע עצמי בקריאה, ועמל בני הנוער למשוך אותי לחברתם ולשתפני בשיחותיהם ומשחקיהם וטיוליהם עלה בתוהו, עד שאירע משהו שהוציא אותי מבידודתי.

בבית שמש, מול ביתנו, גרו שלושה בני איזנברג שברחובות, שעלו אף הם באותה שנה ללמוד בבתי הספר של עזרה בירושלים: בן-כרמי ז"ל, שהיה לימים קצין יהודי ראשון בצבא העות'מני, ומת במחנה שבויים בסיביריה, במלחמת העולם הראשונה, ואחיו הצעירים אמציה ועובד. אליהם נלוותה אחותם חנה שולמית שהיתה המשגחת על אחיה ומנהלת משקם. אחותם הגדולה יהודית, אף היא בירושלים, היתה באותה שעה מורה בבית הספר על שם אוילינה דה רוטשילד, אלא שנקרא בפי כל על שם מנהלתו הגברת לנדאו. חנה איזנברג מתרועעת עם אחותי רוזה ומבקרת בביתנו, אבל

אני כלוא בחדרי ואיני מזדמן עמה. יום אחד בשובי הביתה נתקלתי ברחוב, המקשר את רחוב יפו עם רחוב הקונסולים (רחוב הנביאים) שנקרא היום על שם הרב קוק, בנערה שלבושה יפה ופשוט, קומתה זקופה, וצעדיה בטוחים, ואומרים כבוד, והיא משכה את עיני עליה. נדמה לי, שנענעה ראשה לי לשלום, אך מיד סילקתי את המחשבה מלבי, כי מה לנערה נאה זו ולבתור מרושל בהליכותיו ובלבושו כמוני. ולאחר פגישה חטופה זו כשראיתיה לתמהוני, בביתנו, אמרו לי, שזו השכנה בת רחובות.

אחרי יום-יומיים התכוננה ה"חברה" ללכת ולהסתכל בהדלקה לכבוד ל"ג בעומר. כשנדרשתי להצטרף אליהם לא סרבתי הרבה, כי ידעתי גם חנה בהולכים. לאחר סיור במאה שערים והסביבה יצאנו לטייל לאור הלבנה, והגענו עד למושב זקנים, שבאותו זמן הושלם בניינו, ועמד בגבול המערבי הקיצוני של העיר. השטח שבין מאה שערים ומושב זקנים היה ברובו הגדול שומם מאין ישוב, ועל צוקי הסלעים, במקום שבנויות היום שכונות "גאולה" ו"אחזה" וכיוצא בהן התישבנו ושרנו שירים עבריים. לא הרגשתי כלל שטיוול זה ממושך מאד. דבקתי בנערה בת רחובות, והרביתי שיחה עמה על רעיונותי וחלומותי, והיה הדבר לפלא בעיני בני ביתי.

לאט לאט מצאתי לי מקום בחברת הנוער של רחוב החבשים, תלמידי הסמינר, בית הספר למסחר ותלמידי בצלאל. פעמים היינו מתווכחים ומתעצמים זה עם זה כי לא תמיד דעותינו שוות בהוויות עולמנו. כמה מחברי, אף על פי שבעצם מאמרי המטיפים לעבודה ולמסחר ולמלאכה לא מצאו כל דופי, הרי האכסניה של המאמרים לא היתה טובה בעיניהם, כי ה"חבצלת" נחשב אז לעתונו של היישוב הישן. כנגד זה מצאתי עידוד רב אצל כמה מהחברים ילידי ירושלים, והמורים, הסופרים והמחנכים שבאתי אתם במגע נטו חסדם לי. דוד ילין סמך את ידיו על ראשית עבודתי הספרותית, בעקיפין הגיעו לאזני דעות טובות שהשמיע עלי הזקן יחיאל מיכל פינס, ואפרים כהן דודי אף הוא תמך בי אף על פי שלא הייתי מתלמידיו. הייתי מזדמן גם עם בני-יהודה, אך לביקור בביתו שהיה בקירבת מקום לא הגעתי. עד כדי כך לא יכולתי למרוד באבא. השתתפתי גם בענייני עולם הזה: שירה, זמרה, טיולים ושעשועים. כשנוסדה "בר-גורא" האגודה הראשונה להתעמלות בירושלים נמנית עם חבריה. ובחתונת אחת המכירות אפילו הייתי בין רוקדי הקדריל; וכאן ודאי ניכרת השפעת הנערה מרחובות. אחד המשחקים הנהוגים באותו זמן היה "בונז'ור פיליפין". וזה דבר המשחק: בימים ההם היו השקדים בארץ בשפע ובזול, ולא הגיע עוד תור "עת לעקור" שהניף את הגרזן על מטעיהם המבורכים. בערבים היו מנהלים את השיחות והוויכוחים והזימרה

על פיצוח שקדים שעמדו מלוא הקערות על השולחן. וכשנודמנו תאומי שקדים לאחד המסובים היה מתחלק בהם עם מי שנשאה חן בעיניה, או עם מי שנשא חן בעיניה, ואכלו זה שקד אחד וזו שקד אחד שבאותה קליפה. השנים קבעו להם מועד, וכשהם מזדמנים יחד בזמן ובמקום הקבוע, זה שמברך את חברו ראשונה בקול רם בברכת "בונז'ור פיליפין" מקבל מתנה מאת המבורך. הבחורים ה"קוואלרים" מובן שלא השתמשו בזכותם, ונתנו את הבכורה לבחורה לקפוץ על הברכה. ומי שלא היתה החברות עם הבחור רצויה בעיניה נמנעה בכלל לבוא למקום הברכה. ועוד מנהג נפוץ אז בין הנוער והוא החלפת כרטיסי דואר מצוירים, והיו שאוספים תמונות נוף, תדפיסי דיוקנאות של אנשים ידועי שם, תדפיסי תמונות של ציירים קלסיים מהמוזיאונים בעולם, וכדומה. אף אני הייתי בין המשחקים. ושמחתי מאד כשמצאתי חן בעיני הנערה מרחובות שתבוא להפתיעני בברכת "בונז'ור פיליפין". חוששני, שאפילו ההתחלה לחלק בינינו שקדים שותפים לקליפתם באה מצדה, כי לא הביישן פותח... העיקר שהמתנה היתה כבר מוכנה אצלי: אלבום לאוסף כרטיסי תמונות שהוגש לה כשבועיים אחרי פגישתנו הראשונה, בפרוס צאתה לחג השבועות לבית הוריה. התקדמות מהירה!

לאחר כמה שנים נודמנתי בירושלים בימי מלחמת העולם הראשונה לסעודה עם ג'מאל פחה, שהיה אז מפקד המחנה הרביעי של הצבא העות'ומני. בשעלו שקדים על השולחן בקינוח הסעודה, נתגלגלה שיחה על משחק "בונז'ור פיליפין" לצורותיו בארצות שונות, וג'מאל פחה סיפר, כי בקרב התורכים ידוע משחק בתאומי שקדים שנקרא בשם "יאדשת" (מזכרת), ועיקרה, שנים שהשתתפו באכילת תאומי שקדים, רשאי כל אחד מהם להתל בחברו פעם אחת ואף מותר לו לעשות בו "מעשה קונדס", והכל מחול לו ברגע שהוא חוזר על מלת הקסם "יאדשת". משחק זה, אמר, פעמים אינו מעשה צחוק כל עיקר. וסיפר את הסיפור הבא, בצרפתית רהוטה, ביד אמנות השיחה הטובה עליו, והוא פונה במיוחד אלי, עורך דין צעיר שזה עכשיו "התבשל" בקושטא, ומדגיש את הצד המשפטי הדתי שבסיפור:

להבנת הספור יש לקבוע קודם כל שתי הנחות יסוד של המשפט האישלאמי: (א) האשה מגורשת באמרי פי הבעל כשהוא חוזר על המלה "גרשתיך" שלש פעמים. לשם הקיצור יכול הוא להסתפק בשתי מלים בלבד: "גרשתיך בשלשה". (ב) שלא כבמשפט העברי, אין המושלמי יכול להחזיר גרושתו אלא לאחר שנישאה לאחר והתגרשה ממנו. וכאן מתחיל ספור המעשה בזוג צעיר שבנה לו את ביתו וחי בשלום, אחוה וריעות. והנה ארב להם השטן, ובשעה דעה יצאו מפי הבעל שתי המלים הנוראות — "גרשתיך בשלשה". והריהם,

הנאהבים והנעימים מגורשים זה מזה, ואין להם תקנה אלא שתבוא האשה בברית הנשואים עם אחר ותקבל ממנו גט פטורין. ומי זה ירצה להיות האמצעי להחזיר לבעל את האושר אשר הפסיד בהבל פיו? ומי לידם יתקע כי האיש המוכן לכך, יעמוד בדיבורו? הלא האשה אינה יכולה לגרש את בעלה. ובעוד הם יושבים ונמלכים זה בזה, נזכרה האשה באחד הסוחרים העשירים בבואר הגדול, גיבן ומכוער, שבכל פעם שהיא נכנסת לחנותו מקבל הוא אותה בסבר פנים יפות, מוציא לה מטובי הסחורות הגנוזות, ומוכר לה בזול, כי חמד את יפייה בלבו, לאחר שראה קלסתר פניה, כשהרימה פעם צעיפה להתבונן במשי שהביא לפניה למכירה, ולא אחת ביקש ממנה לכבדו בשתיית ספל קפה בלשכתו בפנים המחסן. והחליטו הבעל ואשתו לעשות גיבן זה מטרה לחיצי לעגם, ותוך כך להיבנות ממנו. אמרו ועשו. למחרת נכנסה האשה לחנותו של אותו סוחר ונענתה להזמנתו לשתות עמו ספל קפה, ובשעת קינוח בשקדים, נמצא להם תאומים וחלקום ביניהם ואכל זה שקד אחד וזו שקד אחד שבקליפה אחת ואמרו "יאדשת"! לאחר כמה פגישות נתרצתה להינשא לו, והלכו אל האימאם וכתבו את כתב הנשואים, והיו לבעל ואשה כדת מוחמד. אך תנאי התנתה האשה כי נשף הכלולות יהיה בביתה וכי לא יבוא הביתה עד שעה מסוימת, שתספיק להכין את ההכנות הדרושות למאורע גדול זה.

היא באה הביתה וציוותה על אומנתה להביא עראק, סיגריות ומטעמים שאין נשים צנועות רגילות בהן. את בעלה הראשון שגירש אותה הכניסה לארון הבגדים וסגרה עליו, פרעה את שערותיה, לבשה כאחת היצאניות, פיזרה את אפר הסיגריות על פני בל החדר, מלאה הכוסות עראק ושפכה על הרצפה, ואת התרבוש של בעלה הראשון השאירה על הספה. וכל החדר צורתו צורת בית של שיכורים ופרוצים, שאינו הולם אשה מבנות ישרים. למועד הקבוע בא הבעל החדש לבית אשתו החדשה שלקחה כדין ליהנות מאשר זיכהו אללה במרומים. ומה נדהם בראותו את המחזה שנתגלה לפניו. לא עמדה בו רוחו בהסתכלו במראה האשה, ומתשובותיה המגומגמות אבדו עשתונותיו עוד יותר, הפליט מפיו את שתי המלים המכריעות "גרשתך בשלשה". מיד פתחה האשה את הארון ויצא ממנו בעלה הראשון, ובקריאתה "יאדשת" פרצו שניהם בצחוק, והבין הגיבן כי צחוק עשו לו, והוא שהתיר את האשה על בעלה. אבל אנוס היה לסלוח להם אף על פי שהתעללו בו.

2. צעירי ירושלים מתעוררים לפעולה

המרחק בשטח ובזמן בין רחוב החבשים והעיר העתיקה היה אפסי: מהלך של כמה רגעים ברגל, ומרחק של קילומטר אחד, בקירוב. ובכל זאת כאילו נתגלגלתי לעולם אחר. אם היית מהלך לצד שער יפו לעולם אתה בתוך היישוב. עובר את כנסיית החבשים והבתים המועטים שבצדי הרחוב, חוצה את רחוב הנביאים — או רחוב הקונסולים, כפי שנקרא אז, יורד דרך הרחוב שלצד בית החולים רוטשילד הנקרא עכשיו על שם הרב קוק, והנה אתה ברחוב יפו. ואף על פי שעוד לא היה בנוי כולו כבימינו, וחסרו בו בעיקר שלשת בנייני-הפאר ג'נרלי, הדואר, ובניין הבנק הלאומי, בכל זאת נמצאת — לפי רוח הזמנים ההם — בתוך רחוב סואן והומה. מספיקה היתה תנועת המרכבות המעטות ורגלי הבהמה להעלות ענני אבק סמיך שהיו מכסים את בגדיך וחודרים לנחירי אפך. כבישי אספלט לא היו, ואת הכבישים הבנויים אבן היו צריכים אמנם לפי הדין להרביץ לפחות פעמיים ביום, אך המים לרחובות מאין ימצאו, בשעה שבמשורה אתה שותה אותם בבתים? אולם גם בהילוך לצד שער יפו בידך להימלט משאון העיר אם אתה חוצה את מגרש הרוסים לארכו וממנו דרך גן העיר. אבל אם אינך נכנס העירה דרך שער יפו אלא דרך שער שכם אתה נמצא כמעט כולך בחיק הטבע, מיד לאחר שעברת את סימטת פרלמן, וחצית את רחוב מאה שערים, ואינך מוסיף והולך בכביש היורד עד לשער העיר ועובר על פני בתי ניסן בק וכמה בתים של עשירי הערבים, אלא יוצא בדרך השדה. כל השטח מכביש מאה שערים מזרחה, ועד לכביש המוליך משער שכם ל"שמעון הצדיק" אינו מיושב וכולו מרחב של שדות וכרמים. ונעים היה להלך בבוקר בין שבולי החיטה המבכירה ללוית רננת הצפרים המשמיעות את קולם מראשי עצי הזית הגדלים בין שדות התבואה. ובבית עצמו, אם כי את מרבית יומי עשיתי בחדרי הדפוס, נושם את אבק העופרת ומתהמם מרעש המכוונות, וגם בשעות הפנויות יושב אני בחדרי חדרים ועוסק בתורה, הרי הגן המרווח והמרחב בכללו חיזק את הגוף והרחיב את הדעת ואת הנפש.

תקופת הסער והדחף — אם מותן לי לכנות כך איתו מפנה שחל בחיי — באה במידת מה הודות לשינוי מקום ואויר זה. ובוודאי שהגיל אף הוא עשה את שלו, כי הנה קרבותי לשנת העשרים. גיל לגמרי לא מבוטל אצל ילדי העיר העתיקה, שהזקינו עוד בילדותם. ואין לקפח שכר כל בריה, ולגרוע מחלקה של התעוררות האהבה בעצמתה שמילאה לבי באותו זמן.

ונוסף על כל אלה הנה באתי באותם הימים במגע ישר עם עולם כמעט

חדש בשבילי מצדו המעשי והרוחני כאחד. בן הישוב הישן הייתי ועמדתי פנים אל פנים מול הישוב החדש: — בני המושבות, ונוער ציוני שזה עתה עלה מחוץ לארץ, ואנשי העט מן המחנה השני. עמדתי על דברים שבחיוב שהתיחסתי אליהם בכל רגש הכבוד וההוקרה, ועמדתי על דברים שבשלילה, כגון זלוזל וביטול כלפי הזולת, והתרברבות והבלטת היש כלפי עצמו, ומבלי משים העמדתי זה כנגד זה את העולם הישן, שלא מאסתי בו ולא בזתי לו, ושבו הייתי עדיין מעורה בכל גופי ונפשי, כנגד העולם החדש בו נתקלתי והערכת כל הטוב והמועיל שבו. קנאתי את קנאת ירושלים, דאב לבי כשראיתי הטובים בבניה מרוחקים מן היצירה והבניין, לא מתוך חוסר רצון ויכולת, ומכל שכן שלא מתוך חוסר כשרון או אהבת הבטלה, אלא פשוט מתוך חוסר הכנה והכשרה, מתוך היעדר הסביבה והמסיבות, והביטול כלפיהם, כאילו יושבי קרנות הם ו"בטלנים" שאין להם תקנה. שמתי אל לבי כי במעט דחיפה והתעוררות, במעט עבודה ארגונית, במעט קשרים אפשר יהיה לעורר את חשק היצירה הטמון גם בלכותיהם של אלה, ולהביאם לידי כך, שלא בלבד שיהיו חי נושא את עצמו, אלא גם שתהא ידם בבנין הארץ שותפים ומסייעים למה שמכונה בימינו בשם "קליטת העליה". בתחום הספרות התחלתי באותו זמן לנסות את ידי גם באמרות מקוריות אחרי עבודות תרגום של סיפורים (שנים יצאו לאור בספרים מיוחדים), ציורים ומאמרי מדע פופולריים, והנה שלחתי את ידי גם בנסיון פובליציסטי.

בשלשה מאמרים שנתפרסמו בזה אחר זה בגליונות ה"חבצלת" בחורף תרס"ז פניתי "אל אחי הצעירים" להתעוררות, לליכוד כוחות, להתארגנות "להרים את קרן המסחר והמלאכה בארץ חמדתנו". בשטף דברי המליצה שהשמעתי בקול חוצב להבות אש נעורים, נזכר היה גם הרעיון המונח ביסוד הדברים הפונים אל הנוער המתבגר: ימי תנועה בארץ, קמים אגודות ומוסדות להשבחת הכלכלה, ולאחר החקלאות פונים עכשיו גם אל המסחר והמלאכה, ולמה יפקד מקומנו? "...ומדי קראי ושמעי על דבר יסוד חדש כזה, יתערב בכוס שמחתי על עצם הדבר, גם טפות אחדות של תוגה... בראיתי כי לרוב העושים — או יותר נכון, החפצים לעשות, כי עד עתה רק מעטה עוד פעולתם — הם אנשי חוץ לארץ, ואנחנו בעצמנו בני הארץ בכלל ובני ירושלים בפרט, יושבים בחבוק ידים, ומחכים לתשועתנו כי תבא על ידי זרים". והנה גם רעיון החסכון ביבוא והגברת היצוא, או יותר נכון יצירת אפשרויות ליצוא, בלשון שלפני כיובל שנים: "כמה ענפי מסחר נמצאים בעירנו אשר יכול תוכלנה ידים חרוצות להגדילם ולהפריחם בלי עזרת זרים? כמה מיני מלאכות ישנן בתוכנו, אשר אם נשכלל אותן כראוי,

אז, לא רק כי לא נאלץ לפנות לארצות חוץ להביאן משמה, כי אם גם תוכלנה תוצרותיהן, למצא מהלכים בארצנו חוצה, ומאות ידיים תוכלנה למצא עבודה ומלאכה בנקל, ולא יאלצו עוד מבחרי בני נעורינו לאחוז במקל הנודדים לנוע ולנוד על פני ארצות זרות להם מתמול שלשום, ונוכל לתת עבודה גם לאלה אשר טלטלת הזמן טלטלתם הנה". ושבוע לאחר כך: "הכל יודעים ומודים כי במסחר ובמלאכה תלויים קיומו של האדם ואשרה של כל ארץ, וכל אשר יגדל מהות המסחר והמלאכה בכל עיר ועיר, ארץ וארץ, מדינה ומדינה, כן יגדל וכן ירב ערכה של העיר הארץ או המדינה.

"ולמען רומם ערכה של עיר או ארץ עלינו טרם כל להרים את קרן מסחרה ומלאכתה, ועל ידי זה כבר יתרומם ערך העיר או הארץ מאליו, ובכן איפוא כל מי אשר כבוד ירושלים יקר בעיניו וחפץ הוא בהתקדמותה והפרחתה, עליו לעשות כל אשר ביכלתו להרים את קרן מסחרה ומלאכתה, הנמצא במצב שפל מאד.

"ולהרים את מצב המסחר והמלאכה, לא דבר קל הוא ולא בנקל נוכל לעשותו. כי הדבר הזה דורש עבודה רבה במתינות, ולא ביום אחד נוכל לעשות את העבודה, ולא בידי איש אחד לעשותה, אך אשר יבצר מהאחד לא יבצר מהרבים, ואת אשר לא יכול האחד לעשות יוכלו לעשות אחדים באחדם את כוחותיהם". וראה זה פלא: הדברים הכו שורש. בראש אותו גליון, שבו נתפרסם המאמר השני, כבר באה קריאה "אל קהל צעירי עירנו" בהודעה "כי נוסדת אגודת צעירים 'בני יהודה' אשר מטרתה להשתדל בכל מה שהיכולת בידה להרים את קרן המסחר והמלאכה בירושלים, ובני הנעורים מתבקשים להספח אל החברה הזאת".

והראשונים שסמכו ידיהם על הרעיון ונמנו מיד עם הפעילים היו דווקא מבני הישיבה, שהצטרפו לאגודה ולא נרתעו מלהזמין את חבריהם לבוא אליהם בכתלי הישיבה ולהרשם כחברים לאגודה. בתוכם יעקב יוסף סלונים — בעתיד רבה של חברון — ומשה אורי בלוי (מנהיגה בעתיד של אגודת ישראל), בישיבת "אהל משה", ושמחה בלומנטל ומרדכי צבי אילן (מנהלו בעתיד של ביה"ס "תחכמוני") בישיבת "תורת חיים". אבל היו גם "חילוניים". מרדכי וויסנשטרן — הפקיד היהודי בדואר האוסטרי ומרדכי זילברמן (כספי) מטובי סוחרי ירושלים בעתיד. בתכנית מפורטת לא באו אל הנוער: "בהאסף מספר הגון של חברים יתקנו תקנות האגודה ויבחרו ועד להנהלה והאגודה תגש אל עבודתה לעשות כל אשר ביכלתה לטובת המסחר והמלאכה בארץ הקדש. הועד יחקור וידרוש ויתודע את מהלך המסחר והמלאכה בכל הסוגים ומצבם, יראה מה יש לתקן בישן ומה שיש להוסיף

מחדש ואת כל כחותיו יקדיש לטובת הרחבת המסחר והמלאכה בארצנו".
ואילו המאמר השני, כזה שקדם לו, שוב מעורר:
"אל תחבקו ידיכם, אל תרדמו, קומו ועשו! לעת עתה ענו לקול הקריאה
וכתבו ידיכם לאגודתנו, הלא מצער הוא, ואין אנו דורשים מכם כל קרבן
גדול, ואחרי כן בהתאגד האגודה נראה כלנו יחד מה נעשה לטובת ענינו.
התחברו אלינו, וידבר נא איש איש על לב רעיו ומיודעיו הצעירים
ויתחברו גם המה, וכל אשר ירב מספר החברים כן נוכל להרבות ולהרחיב
את חוג פעולתנו.

"הרבה אין אני חפץ לעוררכם, כי מעצמכם עליכם להתעורר ולהתנער
לטובת הדבר הרם והנשא אשר בו תלוי הרבה מקיומו של הישוב בעיר
תפארתנו וארץ המדתנו. אך אל נא תחמיצו את הדבר!
מהרו ועשו! החישו ותנו לנו את ידכם, ונמהר לגשת אל עבודתנו, אשר
אקוה כי הרבה תועיל להפרחת המסחר והמלאכה בארץ הקדש!
קומו, אחים, התנערו מתרדמתכם!"

כבר עם המאמר השלישי "אל אחי הצעירים" מתחילים להופיע בגליונות
ה"חבצלת" מאמרי תגובה על הרעיון, ומשך כמה חדשים נמשך בעתון ויכוח
בין המחייבים ובין המפקפקים והמהססים. ולמי שעניינו בקורות ירושלים
בראשית המאה (העשרים) ימצא כאן דברים חשובים ומאלפים על הלך
הרוחות בין הנוער בראשית מציגתם של הישוב הישן והחדש. ולא עבר חודש
ימים מיום פרסום המאמר הראשון, (כ' שבט תרס"ז) וכבר היתה האספה
הראשונה (י"ג אדר), שבה נתאגדו מספר הגון של צעירים מילידי ירושלים
או תושביה ויניחו אבן פנה לאגודה מסחרית אשר שמה לה למטרה להרחיב
את המסחר והמלאכה (התעשייה) בארץ הקודש... על דעת כל החברים נתאשרו
התקנות ונתקיימו, ונבחר ועד החברים על פי דעות נעלמות לנהל את "בני
יהודה".

מן הפעילים שבאגודה ששמם נזכר לעיל נכנסו לוועד — בלוי וסלונים
ונצטרפו אליהם גם אנשים בגיל העמידה, אנשי עסק ומסחר. באותה אספה
סיכמתי — בתורת יושב ראש ומייסד האגודה — את המניעים ליסודה כפי
שדיברתי עליהם במאמרי וצינתי "בעליצות רוח", שהדברים לא היו כקול
הקורא במדבר, ואף על פי שמצער מספר החברים, חמשים בקירוב, חזקה
תקוותם לתוספת חברים, ואשר לתכנית נאמר: "פרטים עוד טרם פרטנו,
תכנית עוד טרם ערכנו, כי בהתחולל הרעיון בקרבי לא חפצתי לעשותו
לקניין פרטי, כי אם חפצתי שיהיה קניין הצעירים... כי לכל אחד תהיינה אותן
הדעות... ויחד נניח את אבן הפנה".

והנה מתחיל להתגבש משהו הדומה לתכנית. לפני מאמר־הצהרה רשמי בחתימתו של גפן, הפעם לא כסופר, אלא כראש ועד האגודה. לאחר ניתוח האפשרויות השונות להשגת המטרה, נאמר בו: "ארץ אשר לא תחסר כל בה, היתה ארצנו הברוכה בבנינה, וגם עתה בחרבנה, אין מצבה נורא כאשר יתארוה מוציאי דבתה אם בזדון או בשגגה. גם עתה בהיות המצב כמו שהוא, עוד שדה רחב לפנינו לעבוד בו עבודתנו. עסקים רבים ושונים מועילים ונושאי פרי מונחים בקרני זויות כאבן שאין לה הופכין, וידים חרוצות תוכלנה להפריחן ולשגשגן, אך בגשתנו לאחוז באחד המסחרים או ענפי המלאכה, דרושים לנו לבד הכסף שהוא העיקר גם :

(א) אנשים היודעים ומבינים היטב את מין המסחר או המלאכה, אופן העשות, ואיך להתהלך בו, אנשים שיכירו את הדבר לכל פרטי פרטיו, בצדדים הטובים והרעים שבו (ה' "How Do" האמריקני המודרני...).

(ב) אנשים שידעו את הארץ ואנשיה, שפתם ומנהגיהם, ובכלל שידעו ויכירו את האנשים, המקום והמצב אשר עליהם לבא אתם בברית המסחר. ועיקר המעצורים הנתונים בדרך המסחר והמלאכה הוא מפני כי קשה לחבר יחד את שני הדברים הנזכרים האלה. ולמה? בני עירנו וארצנו חכמים הם, אלא שעניותם מנוולתם, יודעים הם את הארץ, את בניה תושביה, את שפתם, את דרכם, את מנהגיהם, את הלך רוחם, הכל באשר לכל. אך דא עקא, כי כסף אין לאדונים האלה.

ולעומת זה ישנם אנשים בעלי הון וכסף אשר מהם גם אומנותם בידם, אך זרים הם בארץ, ולא ידעו איך להתהלך בה.

האנשים האלה, אנשי מסחר בקיאים ונבונים איש איש בסוג מסחרו או מלאכתו, בהיותם במקומם בארצם, עבדו ברב כשרון, ויצליחו, אך בבואם הנה לא ימצאו ידם ורגלם. יודעים הם את מלאכתם היטב היטב, יודעים הם כי בארצנו יוכלו גם כן לעסוק במלאכה ההיא, אחרי כי נמצאים פה, או יכולים להביא בנקל ממקום המצאם, כל החמרים והמכשירים הדרושים לזה, כספם הרי הוא אתם די הדרוש להמסחר או להמלאכה, ובכל זאת ישובו רבים בידים ריקניות, ומאלה המעטים אשר יתחילו בעבודתם, יש אשר לדאבון כל נפש יפסידו ויאבדו כספם בענין רע.

ובמה נוכל לתרץ את השאלה הזאת, כי איש אשר כל ימיו עסק במסחר פלוני או במלאכה פלונית, ובקי הוא בו לכל דקדוקי דקדוקיו, יודע הוא את המסחר בכל מעלותיו ומגרעותיו, מכיר הוא אותו בצדדיו הטובים והרעים גם יחד, ובכל זאת לא יוכל לאחוז פה בהמסחר הזה, ובעשותו אותו לא יצליח?

פתרון להשאלה הזאת נמצא בזה כי הסוחר הבקי והאומן המצוין הבא לסחור את הארץ, איננו יודע את הארץ ואת מצבה, את אנשיה ואת תכונותיהם, את מזגם ואת מהלך רוחם. בקי הוא אמנם במסחרו, אך רק בהיותו בארצו, בין אנשים אשר את שפתם ישמע, ומכיר ויודע היא אותם היטב, ולא בבאו לארץ זרה ומוזרה לו אשר רק שמעה הגיע לאזניו, כי לא כארצו ארצנו, ולא כאנשיה אנשינו. ולכן לא יוכל להצליח פה בעסקיו אשר ילך לעשות גם אם גודל וחונך על ברכי העסק הזה.

ולמען הרם קרן מסחרה ומלאכתה של ארצנו, דרוש לנו טרם כל לאחד את שני הדברים האלה, אשר איש בלעדי השני לא יכון מפני הטעמים אשר הזכרנו. עלינו לאחד ולחבר את הבקיאות במסחר עם הבקיאות בארץ, ואז תקוה רבה לפנינו כי יצליח לנו להפריח את המסחר והמלאכה, ולהעלותם למעלה יפה וגבוהה.

את הדרך הזה מצאנו להיתר נכון לפנינו לעבוד בו את עבודתנו, אך למען מלא גם רצון אלה מחברינו הדורשים גם טובתם הפרטית, החלטנו לבחור את הטוב שבשני הדרכים אשר הזכרנו, וזאת תהיה עבודתנו בעתיד:

בכסף החברים כפי הקצבה אשר נקצב, נעשה עסק טוב ובטוח, אשר את פירותיו יאכלו החברים, אך בעבודה המצערה הזאת לא נסתפק ולא נאמר די. זאת היא עבודה גמדית למול העבודה הענקית אשר לפנינו ועלינו לעשותה. עיקר עבודתנו הוא לאחד ולחבר יחד את שני הכחות אשר הזכרנו, ולמטרה הזאת החלטנו לעשות מרכז אשר על ידו נאחד את הבקיאים בארץ ובכל הנוגע לה, ואת בעלי ההון הבקיאיים במסחר ובמלאכה.

המרכז יעזור בעצה ובמעשה לכל מי שיחפוץ לסחור את הארץ, ימציא להם את החמרים ואת המכשירים אשר ידרש להם לעבודתם, ויעזור להם אחרי כן למכור את סחורותיהם ואת תוצאות מלאכתם, באופן כי לא יאלצו לכלות זמנם לריק, ולא יכשלו בבני אדם שאינם מהוגנים בבואם לסחור בארץ זרה להם מתמול שלשום.

ובכן קוראים אנחנו ומבקשים את פני כל אלה אשר בידם הצעה טובה על דבר יסוד בית מסחר, בית חרושת, בית מעשה, בית מלאכה וכדומה, כי יואילו להודיע לנו את הצעותיהם ויואילו לבאר לנו באר היטב את כל פרטי העסק, מה דרוש ליסוד הדבר, כמה כסף צריכים להשקיע בו, כמה פירות ישא וכו' וכו'.

וכל מי החפץ לסחור את הארץ יפנה גם הוא אלינו, ויואיל להודיע לנו מה הוא הסוג אשר הוא בקי בו, ומה חפץ ומה יכול הוא לעשות בארצנו.

והמרכז ינהל אותו בעצתו, ויעזור לו בכמה שיהיה לאל ידו ביסוד העסק, ואחרי כן בהפצת תוצרותיו".

ועכשיו מתחילה הפעולה. החברים כבר מנינים שמונים, וכל אחד נדרש להשקיע לא פחות ממאה פרנק זהב — סכום עצום בימים אלה, גם אצל אנשי מעשה ובפרט לצעירים שברובם הגדול אין להם כלום.

כאמור, אף בני הישיבה מצטרפים אלינו ומתעורר וויכוח ער ונמרץ: "מה לבן ישיבה ולמסחר?" שהרי לא אל המסחר עיניהם. והנה הסברתו של אחד מהם החותם "בן-ישיבה" (משה בלוי) במאמר: "תורה ודרך ארץ":

"בן ישיבה אנכי וכיתר בני הישיבה שאיפותי למסחר מועטים, ומימי לא שמתי לי זאת למטרה, ובכל זאת נתעוררתי גם אני לקול קריאת סופר החבצלת על דבר התאגדות מסחרית בירושלים, נתעוררתי ונתאגדתי עם המוסד והנני כבר חבר להדבר הזה, עבדתי והנני מוכן עוד לעבוד, עלה בידנו והצלחנו והנה כבר הונחה אבן הפנה.

מכיר אני כמעט את כל החברים והנה יש ביניהם רבים מבני ישיבות אשר כמוני כמוהם לא פללו מימיהם להיותם 'סוחרים', ומדוע נשתנו פתאם? מה ראו להתאחד למטרה כזו כל כך מהרה גם מבלי להרבות בחקירות ודרישות? ! אך לא! אל יפלו בעיניכם בני הישיבה האלו, כלם בעלי רגש תמה בעלי כשרון ואינם מאלו אשר בנקל יסכימו לך לשנות את שמם ומטרתם, בן-ישיבה אם אף תתאר לפניו עתיד גשמי מתואר בשלל צבעים לא ינתר לך אף כקוצה של יוד מדעותיו, משאיפותיו, אך מעיקרא דדינא פירכא, הם לא שנו ולא ישנו את שמם ומכל שכן את מטרתם... והנה פשוט כי בין יתר המחשבות הממלאים את חלל לבבו נמצא גם רעיון 'ישוב ארץ הקודש' אשר גם הוא לא פחות הערך, ושווה הוא לשאוף אחריו ולעבוד עבורו יען כי בו תלוי תרמת העם הישראלי ברוח וגשם, ובהרגישו איזה התעוררות איזה פעולה טובה אז מבלי להלאות את המעורר בשאלות ותביעות 'באר דבריך', 'הראה לנו איזו פעולה ממשית' 'הנוכל להוציאה לפועל?' 'והגד לנו את תכניתך' הוא נוהר אחריו בלב מלא רגש ובידים מלאות פעולה, ומקדיש לזה את כל כוחותיו ועתותיו".

וברוח זו מדבר גם "שאר-ישוב" (מאיר אורנשטיין):

"והידעתם אחי מה 'בני יהודה' מתעתדים לפעול? הבה אגלה לכם, אך לא תכנית מפורטת תדרשו ממני, לא פרוגרם ערוך ומסודר, יען כי גם לפני עוד לא נגלל מסך העתידות, הנני רואה רק כמו באספקלריא מאירה, כוכב מזהיר עולה על פני אופק ארצנו הקדושה, ים של אור בלי גבול, בלי תכלית, ובין פלגי החלומות הנעימים, הנני טובל. יודע אנכי סכום הגון של נשמות

עדינות מלאים רסיסי טל של תחיה, צעירים רעננים עליונים בכל כח אנרגיותם, מתאחדים ומטרתם להפיץ חיים ואור בכל סביבתם, התנערו משפל העצלות והתרדמה הזעומה, חפצים הם לעשות את ארצנו הקדושה למקום ישוב בטוח, כדי שתוכל לקבל את בניה באהבת אם, ובהרמת קרן המסחר יורם גם קרן ישראל שזה כל תקותנו.

וברוח ה"פרוגרמה" לפעול כאגודה מסחרית ולעסוק במסחר או תעשיה על מנת לספק לחברים קצת הכנסה, ושעיקר מטרתה היא להיות גורם ומניע להפעלת אחרים, על ידי צירוף כוחות המשלימים זה את זה, יסדה האגודה בית חרושת משלה: בית אריגה בשותפות עם חרשתן לודז'אי שעלה ארצה עם נוליו וחומר גלם, וחסרו לו מקום עבודה ובספי מחזור. האגודה סיפקה לו את אלה וגם עובדים. והרי מודעה:

"ועד אגודת 'בני יהודה' מבקש צעירים אחדים מבני ירושלים ללמדם מלאכה נקיה וקלה. במשך שלשה ירחים יוכל המתלמד אם הוא בעל כשרון וברידעת ללמוד את האמנות הזאת, ויחל לקבל שכר עבודתו כפי ערך זריזותו וחריצותו".

מראשוני המבקרים בבית החרשת הזה שקם בצריף עץ גדול ברחוב יפו, מול רחוב המלך ג'ורג' (כיום) היה ד"ר ארתור רופין, שהובא על ידי גובר אפ"ק בירושלים מר אינזשטט (הסופר ברזילי) לראות בפלא הזה המתחולל בירושלים. גם משרד היה לאגודה שהיה פתוח כמה שעות יום יום, ושם ישב ראש הועד "בכל יום משעה 12—11 ערבית (5—6 אירופית) בבית ועד האגודה ב'מרכז תבור' אשר אצל חברת אנגלו-פלשתינה (מול מגדל דוד) לענות לכל השואלים דבר אודות העבודה והמרכז אשר עשתה".

עם התחלת העבודה נתעוררו גם אנשים שקודם לכן התייחסו לעניין בביטול גמור, ואפילו לא ראוהו כדאי להם לגלות סימני התנגדות כאומר "ישחקו הנערים לפנינו", עכשיו נתעוררו והיו ביניהם אפילו מן המוציאים את דיבת הארץ רעה. והנה תגובה לפי קטע מתוך מאמר בחתימתו של גפן.

"בלוית אחדים מבני חוץ לארץ, אנשים סוחרים ומומחים החפצים לסחור את הארץ ולעבדה, נמצאתי אצל אחד מבני ירושלים. כמוכן גסבה השיחה על אדות אגודתנו, ועל אדות המסחר והמלאכה בארץ הקדש, ויהי אחרי דברנו ארוכות וקצרות בנדון זה, העביר איש ירושלים זה קו ארוך על כל חשבונותינו וישם לאל את כל דברינו בקריאת 'ע'. את ידו הושיט כאלו חפץ הוא לגרש בה את כל רעיונותינו, כאלו חפץ הוא במחי יד זו לבטל את כל דברינו כעפרא דארעא, 'ע' הוסיף ויקרא ויאמר: 'ארץ ישראל איננה כלל ארץ פאבריקאציה, ואינה מוכשרה לעבודה, ושוא כל הכחות אשר תחפצו

לחגור אדות הדבר הזה, ואומר אני לכם: חדלו חדלו, חבל על עמלכם אשר יהיה לשוא!... ברגעים הראשונים הייתי כנדהם, לא יכולתי למצא מלים להשיב לו ורק גדלה פליאתי מרגע לרגע. דברים דוקרים כמדקרות חרב אלו דבר האיש בפני אנשים אשר החובה מוטלת עלינו לחזקם ולעודדם ולהוסיף להם אמן ועוז! ...שנים מהאנשים האלה נמצאים בארצנו כבר זמן לא מועט, וגם אלה וגם השלישי אשר זה לו רק ימים אחדים בארצנו, הספיקו כבר לראות מה רבה האפשרות לעשות בארץ, ויטפחו על פניו בהראיתם באותות ובמיפתים חותכים איש איש על סוג מלאכתו, ולאחד אחד נאלץ האיש להודות על כל העסקים, בתי המסחר ובתי המעשה אשר בארו לו, כי אמנם מקום להם בארצנו, ורב טוב צפוי לבעליהם.

ולא יכולתי עוד התאפק ואקרא מרוב התרגשותי אל האיש הזה: 'איך זה תוכל להעז להוציא משפט מעקל כזה על הארץ בטרם התבוננת היטב? דע לך כי נפשות אתה חובל בדברים אלה וכאלה! לאשרנו יודעים האדונים האלה את אשר לפניהם, ולא ישמעו לך ולדברך, אך לוא דברת דברים כאלה בטרם הספיקם לראות את הארץ, תבואותיה ותוצאותיה, בטרם ראייתם כי יוכלו לעבוד פה בהצלחה רבה איש איש בסוגו ובבקיאותו, לוא דברת דברים כאלה באזניהם תיכף אחרי עזבם את האניה, הלא היו ממהרים וחוזרים בדרך בה באו! והלא היתה אחריותם מוטלת עליך?'
ואליו ואל כל ההולכים בדרכו אנכי קורא:

'אם אתם אינכם עושים דבר אל נא תרשלו אחרים בעבודתם!'
הזהרו והזהרו! אל תמהרו להוציא מפיכם אף הגה קל לרעת הארץ בטרם התבוננתם היטב! בחיי ארצנו הקדושה אני משביעכם!
אם מצוה על חכמים להזהר בדבריהם בדרך כלל, על אחת כמה וכמה מצוה עליהם להזהר בהוצאת דבה, ועל אחת כמה וכמה עליהם להזהר בכל מיני זהירות בהוצאת דבה על ארצנו הקדושה, היקרה והחביבה לנו, לכלנו, לכל ישראל!

חכמים, הזהרו בדבריכם! דעו לכם כי נפשות אתם חובלים בהבל פיכם, ספרו ושקלו את כל מלה ומלה אשר תוציאו מפיכם שלא לטובת הארץ, התבוננו היטב, אל תמהרו להוציא משפט מעקל! ואל תחטיאו את נפשכם!
על פתיחת בית החרושת הוכרו חגיגית באספה גדולה במלון אמדורסקי בחול המועד פסח במעמד אורחים חשובים:

"אגודת בני יהודה כבר שכרה לה מקום גדול ורחב ידיים לבית חרשת לאריגה אשר היא מקימה; כבר הביאה שמה את המכונות והמכשירים אשר נמצאו מוכנים; כבר צותה להכין עוד מכונות חדשות; כבר שלחה לאירופה

להביא משמה סחורות לעבדן; כבר קבלה צעירים אחדים ללמדם את המלאכה אשר אחרי עבד ירחים מספר ירויחו את לחמם בכבוד; כבר הוציאה סחורות מתוצרת מלאכתה החוצה; כבר מסרה מהן לסוחרים אשר פיהם מלא תשבחות הסחורות; וכבר..."

שיכור מהצלחתי המהירה לא אמרתי די בהישג זה, ושאפתי לגדולות יותר, לייסד סניפים בשאר חלקי הארץ והרי מאמרי ב"חבצלת" לאחר שבוע:

"אגודת 'בני-יהודה' צריכה להיות כוח אחד גדול ונשגב, משותף לא רק מכל אחינו יושבי עירנו, כי אם לכל אחינו הנפוצים בארצנו, עריה וכל מושבותיה. באגודה הזאת צריכים להשתתף כל בני ארצנו לעריהם ולמפלגותיהם, האגודה צריכה להתפשט ולהתרחב ולהסתעף לכל רוחב ארצנו הקדושה. סניפים צריכים להיות להאגודה בכל עיר, חברים צריכים להתחבר להאגודה בכל מושבה, ואז בהיות האגודה באמת משותפת מכל הכחות, תוכל למלאות את כל אשר היא חייבה להארץ. ואליכם אחי שבכל ערי יהודה והגליל ומושבותיהם אני קורא: תנו ידכם לנו! עשו את אשר ביכלתכם למען אגודתנו! הושיטו ידכם אלינו, ונלכה יחד אחוזי יד ושלובי זרוע, ויחד נעשה לטובת ארצנו, עד כמה שיהיה לאל ידינו להרים קרנה, להפריח מסחרה ולהיטיב קרן מלאכתה. התחברו אלינו, עזרו לנו, למען שתהיה האגודה את אשר היא צריכה להיות!"

ובי"ב אייר תרס"ז מופיעה קריאה מטעם הוועד המרכזי לאגודת "בני יהודה" בירושלים והקריאה "לבני יהודה והגליל" מתחילה:

"אחרי שנתכוננה כבר אגודתנו והוקמה כבר על בסיס נכון בירושלים, חושבים אנו כי הגיעה העת להגדיל את האגודה ולהרחיבה גם בשאר ערי הארץ וזאת שם לו למטרה ראש אגודתנו האדון גד פרומקין (גפן) בצאתו עתה למסעו בערי ארצנו הקדושה."

מה שהתחיל בגישושי פובליציסטיקה של צעיר המנסה כוחו לאחוז בעט סופרים, היה בזמן קצר ל"תנועה", כשהסופר העושה והמעשה באים אוהדים ותומכים גם מחוץ לאותו הקהל שאליו התכוונו הדברים. באותו גליון של ה"חבצלת" שבו נתפרסמה הקריאה "לבני יהודה והגליל", בא גם מכתב מאת הרב אברהם יצחק הכהן קוק, באותו זמן "עבד לעם קדוש על אדמת הקדש פה עיה"ק יפו והמושבות ת"ו", ובו הוא כותב:

"ישמח לבבי לראות ניצוצי חיים ואורה הולכים ומתגלים פה ושם על אדמת הקדש. ברוך ה' אשר זיכנו לראות בעינינו התחלת התעוררות הרוח לבנין ולמעשה מבני ציון היקרים לרוח ה' אשר בלבבם, הוא רוח ה' אשר על עמו וארצו. אחד החזיונות הטובים הללו

הוא התכוננות האגודה 'בני יהודה' אשר נוסדה בעיר עז לנו ירושלם עיה"ק ת"ו, והיא נכונה לשלח ענפיה על מרחב אה"ק כולה, בישוב הישן והחדש גם יחד. הנני קורא בכל לב ה' עמכם גבורי החיל, חזקו ואמצו במעשיכם, והאומר לירושלים תושב ולערי יהודה תבנינה ב"ה, יהי עמכם לכונן מעשי ידכם בעצה ובגבורה ובכל אשר תפנו תשכילו".

מצד אחר, התחילו ליתן דעתם על האגודה גם אנשים מקרב אנשי המעשה. כך שסוחר מכובד ובעל בעמיו כדוד פיינשטיין, המתורגמן היהודי בקונסוליה האמריקאית, קיבל עליו להיות גזבר האגודה. והרי אשתו של פיינשטיין היתה הסוחרת בה' הידיעה בבדים ואריגים הבאים מחוץ לארץ, וכאילו סימן כאן שיצאו מוניטין לסחורה שהתחלנו עושים בירושלים וכבר ראו בה התחרות בתוצרת חוץ.

על מסעי לגליל ומשם לסוריה והלבנון לא אאריך כאן את הדיבור. לייסוד סניפים לא הגיעו הדברים, אבל מצאתי עניין לכך בכל מקום בואי ועודדתי את הלבבות. בדמשק ביררתי בדיונים עם הסוחרים היהודים שבמקום את האפשרות לייסד בארץ בית-חרושת לטוויית צמר ולהפנות אליו את הצמר הגלמי המרובה שהיו שולחים מסוריה ליבשת אירופה ואנגליה לשם טווייתו. בדמיוני כבר ראיתי חוטי צמר משלנו בשביל בית-החרושת של "בני-יהודה". רשמי ממסע זה עמוקים היו, ואפס קצהו תארתי במאמר "משוט בארץ" שבו נסיתי לתת ביטוי, אמנם תוך גיבוב דברי התלהבות תמימים, לאפשרויות שאינן מוגבלות "בארץ הפלאים" לחשוף אוצרות הטבע הטמונים בה ושימושם לבניין הארץ והרחבת יכולת קליטתה.

לא עברו כשני חדשים והאגודה יצאה מתחום המסחר והתעשייה, ששמה לה למטרה בראשית יסודה, ונשאה עיניה גם לחקלאות ולעבודת האדמה. בשורת מאמרים "לעבודה ולמעשה" סקרתי את מצב האכרים ועובדי החקלאות בארץ באותו זמן, שאין בני ירושלים בקרבם, את האפשרויות הפתוחות לפניהם גם בתחום זה, ואת התועלת שיוכלו להביא בכך לעצמם ולכלל.

והרי כמה קטעים מתוך אותם המאמרים:

"עבודת האדמה בכל היותה עבודה גסה וקשה, בכל זאת גם חכמה יש בה, וצריכה למוד, ורק על ידי עובדי אדמה מלומדים ומנוסים ובקיאים בעבודה לכל חקוניה אפשר לבנות את הישוב, והנוכל לאמר כי יש הבקיאות הדרושה בבני ירושלים למשל?"

הדבר הזה העיקרי חסר לעת עתה בבני ירושלים, וכל היתרונות האחרים אשר ישנם בהם בטלים הנם למול החסרון הזה.

אך זהו חסרון שיוכל להמנות, מעוות שיכול להתקן. יכולים בני ירושלים, ברצותם להתלמד את העבודה לכל חקותיה ופרטי פרטיה, יכולים הם לרכוש להם את סדרי העבודה וגם את החכמה השייכה לאותה מלאכה.

יכול יוכלו להיות עובדי אדמה חרוצים, בקיאים, ומלומדים גם בנסיון, ואחרי כן גם, או יותר נכון, רק אז יוכלו להיות גם אכרים חרוצים עומדים ברשות עצמם.

הנסיון כבר הורה לנו כי בעבודות פילנטראפיות אין הברכה שרויה, ביחוד בעבודות בארץ הקדש; כל דבר עבודה שנעשה על יסוד הצדקה, ולא הוכן על בסיס מסחרי לא היה לו תקומה ולא הצליח; ולעומת זה כל מעשה אשר יעשה על יסוד מסחרי יש לו תקות עתידות טובה, והצלחה נשקפה להעושים. ישוב הארץ צריך שישגשג ויפריח על ידי יגיע כפי העובדים, בלי כל אמצעי זר מן החוץ או איזו תמיכה שהיא וגם כל העזר הדרוש לבא מן החוץ צריך שיהיה רק באופן מסחרי.

והעבודה העומדת עתה על הפרק מסורה בידי הירושלמים בעצמם, והצעד הראשון צריך שיעשוהו רק הם.

יואילו נא צעירי ירושלים אשר כחם במותנם ולהרויח לחמם ביגיע כפם חפצם וכל מגמתם, יואילו נא לצאת לעבודה, יעבדו את האדמה, יכירו את טיבה ואת תכונתה, יעבדוה בקיץ, יעבדוה בחורף, ידעו תכונותיה בכל תקופות השנה השונות, ילמדו נא את החכמה הזאת, ילמדוה היטב, וימצאו מחיתם בעבודתם ובעמל כפם, ויכול יוכלו גם להבטיח להם מעמד נכון בחיים בלי צפות לחסדי זרים.

כבר אמרנו כי כל התכונות הדרושות לעובדי אדמה בארצנו אוצרים בני ירושלים בקרבם, והיה כי יהיו גם לפועלים חרוצים ומנוסים, וידעו גם את המלאכה על בוריה, והצליח להם בנקלה לעלות גם למדרגת "בעלי בתים חשובים".

אם יצאו צעירי ירושלים לעבוד את האדמה, מובטחני כי יעבדו בשקידה ובחריצות וברוב כשרון. והיה ברכשם להם את הידיעות הדרושות לכך, את הבקיאיות והנסיון, והגיעו למדרגה אשר יהיו מוכשרים לעמוד ברשות עצמם. — אז באופן מסחרי יכול יוכלו להשיג את האמצעים הדרושים להם להתישבותם ולהתבסס על בסיס נכון, לבלתי היותם תלויים בדעת אחרים. מכל מקום יוכלו ללוות את הכסף הדרוש על בטוחות אדמתם אשר ירכשו להם, אשר ישלמוהו קמעה קמעה מעמל ידיהם ופרי אדמתם.

בכל אופן הנה כל אלה אשר כבוד ירושלים יקר בעיניהם ועפרות ארצם

יחוננו, והיכולת בידם, לא ימנעו עזרתם לדבר גדול ונשגב כזה, אשר ממנו תוצאת לפתרון שאלת הישוב על טהרת הקודש, עור יעזור, אם יהיה רק למי לעזור. אחי שבירושלים! הנה לכם הזדמנות טובה, נתעוררה דרישה במושבות ארצנו לפועלים, לעבוד את האדמה; צאו לעבודה, והבוחר בארץ חמדה יהיה בעזרכם בצאתכם לעבוד אדמת ארץ חמדתו, והצלחתם, וראיתם ברכה בעמלכם, והבטחתם לכם מעמד בחיים!"

ולא עברו כמה חדשים ואגודת "בני יהודה" פתחה בשטח פעולה חדש; אספקת כלי קודש לגולה. שוב פניה להתאגדות, לליכוד כוחות, הפעם לסופרי סת"ם, לעוסקים בפיתוחי עץ ודברי מזכרת אחרים. אגב זה נדפס והופץ קטלוג עם כמה מאות דוגמאות, והתחילו הזמנות מתקבלות מחוץ לארץ. הנני מניח כי לא יתעכבו וישאלו פי: ומה היו תוצאות קול הרעש וההמולה הזה? וכי מה אפשר היה לצפות מ"תנועה" שבין שנה היתה ובין שנה חלפה, אשר חוץ מרצון טוב לא הובאו אל תוכה כל ערכים בעלי חשיבות מעשית, כל נסיון ובקיאיות, ואם יש מקום להתפלא, הרי זה לא על העדר הישגים בני-קיימה, אלא על מה שהושג: להפרות את המחשבה, ולהביא לידי גילוי את הרצון שהיה טמון גם בקרב בני החומה להתנער מעפר שפלותם. וכשם שאני — מתחת לסף ההכרה — מצאתי בוודאי את הדחיפה לפעולה הזו במאמרי אבא ברוח דומה בדור שחלף, אלי נמצא מישוה שנדבק מצדו מנסיוני זה, שבעצם אין לראות בו יותר מאשר נסיון פובליציסטי של עול-ימים המנסה לאחוז בעט סופרים וקופץ להיות גם עושה ומעשה.

3. בעריכת ה"חבצלת"

ובעולמי מאורעות הדביקו מאירעות. בט"ו בשבט תרס"ח השגתי את מביקשי, ובאתי בברית הארוסין עם בחירת לבי, להבטחת פרנסתו של הזוג הצעיר, כעין נדוניא להם, העמיד אבא לרשותי את כל הכנסות ה"חבצלת". במידת-מה משהו משום מקח טעות היה כאן. אני מחשבתי היתה שבזה בן-חורין אני לגמרי גם בעריכת ה"חבצלת", והימים הוכיחו כי לא כן היתה מחשבתו של אבא.

על כל פנים נשאתי את לבי ואת עיני לעשות את ה"חבצלת" לעתון יומי, וכמעבר לכך מיד התחלתי בהכנות להוציא לעת עתה את העתון מראש חודש ניסן תרס"ח ואילך ג' פעמים בשבוע ובטופס גדול יותר, ואמנם תכניתי יצאה לפועל. ואולי היה בזה מן הנסיון העתונאי הראשון הראוי לשמו בארץ לשמש את קהל הקוראים "על פי המקורות היותר נאמנים והיותר מהירים מאת

סופרים קבועים", שכמה מהם קיבלו גם שכר סופרים. עם השמירה על הקודם להגן "כמאז גם עתה על כל הקדוש והיקר לישראל", ועם הדאגה להביא "מאמרים כלליים מהעולם המדיני ועל כל שאלות הזמן", היה ה"חבצלת" צריך להיות, לפי ההודעה לציבור, "עתון פופולרי בעד העם ומלא ענין גם לקורא הפשוט". ואל יהי הדבר פשוט בעיניך: הכינוי "עתון פופולרי" בא בגליון שעוד נושא עליו בכותרתו הרשמית את התיאור שמלפני קרוב ל-40 שנה — "מכתב עתי יוצא לאור בכל שבוע יבשר וישמיע כל דבר הדרוש לחפץ לבב איש יהודי". מראש חידש ניסן ה'ל ואילך מתחלפת גם הכותרת, אמנם לא באופן מוחלט. העתון עדיין ממשיך להיקרא מכתב עתי, אבל הפעם עיקר תכליתו "לחדשות, לספרות ולמדע, ולכל דבר הרצוי לאיש יהודי, יוצא לאור שלוש פעמים בשבוע". והסיבה למתינות זו שבשם החדש תימצא בעובדה כי שם העורך, להלכה, לא נשתנה במפורש ונשאר כמקודם: ישראל דב פרומקין.

גליונות יום השני והרביעי היו מוקדשים בעיקר לחדשות ולשאלות הזמן, ובגליון יום ששי באו גם, "מאמרי מדע ובקורת, שירים ופיליטונים, ציורים וספורים, מקוריים ומתורגמים, כתובים בסגנון קל ומושך לבבות בידי סופרים חשובים ומומחים איש איש במקצוע שלו". עריכת עתון כזה בוודאי היתה בה כדי להעסיק אדם מחוסר הכשרה מספיקה כמוני, ועל אחת כמה וכמה כשעבודה זו לא באה בעצם אלא כתוספת לוואי להנהלת בית דפוס שהיתה כרוכה גם בעבודה גופנית.

גם "ראש" חדש היה ברצוני ליתן לעתון הישן, והזמנתי ציורים מאמני "בצלאל", אבל משום מה נשמרה הכותרת הישנה אלא שהקיפיה מסגרת מקושטת. לימים, לאחר ארבעים שנה ואני מחוץ לניו-יורק בבית הבראה, מתהלך בגן להנאתי, וזוג שעמד להסתכל בעץ ענף אחד עיכבני לשאול פי מהו — לדעתי — גילו של עץ זה. ענית, שקשה לי להביע דעה מאחר שגידול העצים שונה לפי אקלים הארצות, ויכולתי אולי להגיד כמה הייתי אומד שנותיו של עץ זה אילו היה בארץ אשר ממנה באתי. נשאלתי איזו היא ארץ זו. משענית, נשאלתי לשמי, ואז גילה לי איש שיחי את שמו — והתברר כי אין הוא אלא אותו האימן איש רחובות, מתלמידי בצלאל שאצלו הזמנתי את הקלישאות בשביל ה"חבצלת" המחודשת.

העתון המחודש יצא בעריכתי כשנה. ולהשתתפותי בו בא קץ פתאום עם שינוי המשטר שבא בקיסרות העות'מנית וגם בארץ ישראל בכללה. לאחר הפיכת "התורכים הצעירים", הדחת השולטן עבדול חמיד השני מכסא מלכותו, ולאחר שהנהלת המדינה עברה לידי מפלגת "אחדות וקדמה".

בסימן הפיכת התורכים הצעירים

לא עברו ארבעה חדשים מאז הרחבתי את ה"חבצלת", ודבר נפל בקיסרות העות'ומנית, שלכאורה עשוי היה לקרבני אל המטרה — הוצאת עתון יומי מודרני בירושלים. התורכים הצעירים, זה כמה וכמה שנים שהלכו בגדולות והתכוונו לשים קץ לשלטון העריצים בתורכיה ולהנהיג בה משטר דימוקרטי. בפאריס ובקאהיר ובמחתרת הגדולה אשר בתוך הקיסרות העות'ומנית עצמה, בסלוניקי, היו נמשכים חוטי המרד כל הזמן, וגם אל הצבא בצמרתו העליונה הצליחו לחדור. והנה השיגו את ראשית חפצם: ב־24 ביולי 1908 כפה הגנרל מחמוד שפקט פחה, בראש קציני צבא גבוהים, על השולטן עבדול חמיד ליתן תוקף לחוקת המדינה שהיתה טמונה וגנוזה אתו עוד מימי אביו השולטן עבדול מג'יד. מעתה תתחיל תקופה של חירות ושוויון לכל העמים היושבים בתוגרמה, כמושלמים ולא מושלמים, ויהנה מהחופש גם הפרט בחייו האזרחיים והמדיניים. כלום יש רקע טוב מזה לעתון שבא לשרת את הציבור המתעורר, כשעורכיו משוחררים מכבלי הצנזורה, והרשות בידם לתת ביטוי חפשי להלך רוחם ומחשבותיהם? הלא כאילו מן השמים סייעו לי וגיבאו לי את ההתפתחות הזאת כשקיבלתי על עצמי לפני כמה חדשים להוציא את ה"חבצלת" שלש פעמים בשבוע.

ראשית חכמה הייתי צריך להביא לקהל הקוראים את הבשורה הזאת על חידוש הקונסטיטוציה. איני זוכר כיצד הגיעה הידיעה לירושלים, אם ישר על ידי הטלגרף, או דרך הבולטינים של רויטר שהיו נדפסים בפורט סעיד שלוש פעמים ביום, אלא שלירושלים הם באים רק פעם או פעמיים בשבוע בדואר, באניות העוגנות ביפו. הידיעה בוודאי שלא היתה עוד רשמית, כי עוד נצרך הייתי להסכמת הצנזור כדי לפרסמה. ואולי נחוץ היה להשיג רשיון מיוחד מהשלטונות להוציא תוספה מיוחדת, כיון שלא רציתי להחמיץ את השעה ולחכות עד צאת העתון למחר או למחרתיים.

השעה אחרי הצהרים ומשרדי הממשלה כבר סגורים ואת הצנזור היהודי לא מצאתי, או שמא לא היה הדבר בסמכותו ליתן היתר כזה. התאזרתי עוז ויצאתי אל מנהל מחלקת ההשכלה איסמעיל ביי חוסיני בארמונו שבמושבה האמריקאית. הוא ודאי התפלא על חוצפתו של צעיר יהודי שבא להדריך מנוחתו בביתו, אבל, דומה, בין רגע עבר הרעיון גם במוחו: אולי

באמת יש כבר חופש ושוויון? כי לא מנע ממני את הרשות לפרסם את הידיעה. אך בתורת "עצה טובה" אמר לי דברים שאמסרם לאבא — אל ימהר ללכת אחרי הטלגרמות, כי הרוחות המנשבות בקושטא אינן יציבות ועלולות להשתנות מיום ליום...

אבל הידיעה נתאמתה ולקחה בסערה את כל תושבי העיר הערביים. נתגלה שהיו אנשי מחתרת גם בקרב הפקידות התורכית בירושלים ומתוכם נתחבר ועד מקומי ומועדון לתורכים הצעירים, שקראו לעצמם עכשיו בשם הרשמי "אתחאד ותרקי" — אחדות וקידמה. ההמונים, כמו בכל מקום ובכל תקופה הלכו אחרי המנהיגים, והשתתפו באלפיהם באספות עם ובחגיגות שהיו עורכים בגן העיר וברחבה שלפני הקסרקטין הצבאי במגדל דוד. הלילות כובדו באורים ובזיקוקין די-גור והנאומים היו מלהיבים את העם ומספרים להם על התקופה החדשה, תקופת החופש והשוויון, הבאה עליהם לטובה, אמנם בחסדי השולטן שוחר החופש, שעכשיו מצא, כי גמל כבר העם וראוי הוא לחיים לפי חוקת הארץ. והקהל היה פורץ בקריאות: תחי החרות! (חוריה!) יחי השויון! יחי הצדק! בין המטיפים הערבים זכורני את עבדול קאדר מוזער, צורר יהודים מובהק שבשינוי ה"עייק" ל"פ" הפך אחר כך את שמו למוזפ'ר — "המנצח".

עקבתי אחרי התכונה הזאת בעניין רב. קלטתי ידיעות ורשמים גם מעתונות שהגיעה מחוץ לארץ ומהעתונות היהודית בלאדינו מקושטא, סלוניקי ואיזמיר. ודאי שהסתכלתי בעניין זה בעיקר מבחינה יהודית לאומית. מה יהיה חלקנו בתורת יהודים, בתנועת השחרור של העמים השונים החיים בקיסרות העות'מנית? הנדע להשתמש בשעת הכושר ונשיג רשות חיים אבטונומית ולא נהיה כפופים בעניינינו הפנימיים להשפעת זרים? ... והעיקר, היישוב היהודי בארץ ישראל, כלום ידע להבטיח לו את חופש התנועה והפעולה הדרושים לו כאויר לנשימה בשביל עבודת התחיה והבניין? כלום ידע להשתחרר מההגבלות המרובות שהיינו נתונים להן כיהודים, כגון עלייה, קניית קרקעות, בניין מושבות ויישובם, נוסף להגבלות והסייגים המדיניים כאזרחי הארץ?

וזכורני ערב אחד, כשהכריזו על אספת עם רבת משתתפים בגן העיר. הימים היו ימי סוף הקיץ, ימי העונה הבוערת בבתי הדפוס. כל היום ידי מלאות עבודה, ולעת ערב היה עלי להכין את מכונת ההדפסה בשביל משמרת לילה, ועסקתי בה עד שעה מאוחרת, להתאים את הצבעים בשביל איזה "מזרח" או "לוח לשנה טובה" שנדפס בשלשה ארבעה צבעים. והנה הגיעה שעת האספה החגיגית בגן העיר, וחלילה לי לאחרת. לא הספקתי

לבוא מבית הדפוס בעיר העתיקה לביתי ברחוב החבשים, והתעכבתי בדרכי בגן העיר כשאני לבוש בגדי עבודה. הקשבתי לנואמים, הסתכלתי בהמונים והרהרתי הרהורי. היכן קהל היהודים החוגגים? שותפים הם לשמחה זו, מגלים הם את דעתם בפומבי?

מעטים היו בתוך הנאספים מבני האשכנזים. ורבים מבני עדות המזרח התערבו עם הערבים, ויחד אתם מפצחים גרעינים ושותים לימונדה, ועניינם יותר בנגינת תזמורת הצבא בין נאום לנאום מאשר בנאומים עצמם. ואפילו בקרב הספרדים מעטים היו השומעים את הערבית הקלאסית, הנחאווי שבפי הנאומים. ובחצות לילה כשבאתי לביתי, ישבתי וכתבתי דין וחשבון ארוך על החגיגה, וסיימתי אותה בכמה שורות על הצורך, שבני הנוער יקנו לעצמם את השפה המדוברת הערבית, והמשכילים גם את התורכית, שיבינו את המתרחש ויכשירו עצמם להיות שותפים שווים במערכת החיים החדשים.

כשבא אבא בבוקר למשרדו כבר נמצא מאמרי על שולחנו. לא היה סיפק בידי ליתן דעתי על העניין, ורק עם קריאת הגהות העתון קרוב לנתינתו תחת מכבש הדפוס, נתגלה לי שהשורות האחרונות נמחקו במאמרי. מלאתי חימה. כיצד אצא להטיף לחירות ולשוויון, ואני עצמי איני בן חורין להביע מחשבותי? וזאת הפעם האחת בחיי שהטחתי דברים כלפי אבא. נכנסתי לחדרו ואמרתי: "אם אין אני יכול לכתוב את אשר עם לבי לכתוב, איני רוצה לכתוב גם את אשר אני יכול", יצאתי ולא המתנתי לתשובתו. רגע חשבתי לפזר את המאמר כולו, אך מתוך שמירת אמונים לעתון נמנעתי מלעשות כן, כי פירושו של דבר היה לעכב את צאת הגליון בזמנו ואת מחאתי הבעתי במחיקת חתימתי, 'גפן' מתחת למאמר. מקרה זה הכריע את הכף וחרץ את קשרי עם ה"חבצלת". מאז השתתפותי בעתון זה אינה אלא טכנית בלבד. ראיתי עצמי אחראי כלפי אבא, שהכנסתי אותו בעול הוצאת העתון שלש פעמים בשבוע, ולא רציתי להביא לידי משבר בפרישתי הפתאומית. המשכתי איפוא בסידור העתון לדפוס ובצד הטכני שבו, והשתתפותי הספרותית בו — בהמשך תרגום הסיפורים, והחדשות.

עכשיו ידעתי כי לא ב"חבצלת" אמצא דרכי לשאיפתי העתונאית, ונתתי את לבי להקים לעצמי עתון יומי שאוכל לעשות בו כאדם העושה בתוך שלו. לשם כך התחלתי בשני כיוונים: ראשית להשיג פירמאן מאת השולטן בקושטא, דבר שהיה כרוך בקשיים מרובים. בשלב ראשון יש לפנות אל הפחה ולהשיג, ברשותו, המלצה מאת המועצה האדמיניסטרטיבית של המחוז (מג'לס אידארה); וזה בלבד, השגת המלצה מגוף ציבורי, שהיהודים מעוטי ההשפעה בו, לא נראה קל ופשוט. יתר על כן, ערכה של המלצה כזו, היתה

בדרך השלילה, כלומר, בלעדיה אי אפשר היה להמשיך בשידולים בעיר הבירה. ערכה החיובי היה מוטל בספק. מסרתי את העניין לאחד הפקידים הגבוהים במשרדו של הפחה, שבעד תשלום מסוים הבטיח להעביר את כל הפעולה גם בירושלים וגם בקושטא, והגשתי בקשה לרשיון להוצאת עתון יומי בשם "ארץ אבות" בעברית, "וטן" בתורכית, ו"אל וטן" בערבית. וכבר סיפרתי במקום אחר על הרפתקא של שינוי גיל בקשר לפעולה זו. באותה שעה עשיתי גם בכיוון אחר — להבטיח את הצד העותונאי והספרותי שבמפעל. לפי המלצתו של מרדכי בן הלל הכהן, ובתיווכו, הצעתי לד"ר יוסף לוריה, סופר עברי מובהק ועורך עתונים באידיש בפטרבורג ובוילנה, שזה עתה עלה לארץ, את העריכה הראשית של העתון החדש, ויחד התחלנו עוסקים בסידור תכנית העתון, בהכנת רשימת הסופרים המוזמנים, בשאלות תקציב וכיוצא בזה. אבל חיש מהר נוכחתי לדעת כי חי אני בגן-עדן של שוטים. מהיכן לי הכשרה להוציא לאור עתון יומי משוכלל עם מגמות לאומיות ופוליטיות? והתקציב מאין ימצא? והדפוס, והחדשות? ראיתי כי התכנית אינה לפי כוחותי.

בינתיים שיתפתי פעולה עם תנועת "אחדות וקדמה" בעיר. הצטרפתי למועדונם וגם נספחתי כחבר לוועד המקומי של המפלגה. בין החברים היהודים האחרים היה דוד ילין ואחי זלמן. באמצעותו של העתיד להיות חותני, מר אהרן איזנברג, באתי במגע עם אנשי הישוב החדש ובעיותיהם. מכבר הימים הרגשתי בחסרונם של בני אדם שידעו להביא את דבר היישוב, תביעותיו ודרישותיו בפני השלטונות העותומנים בארץ ישראל ובקושטא. והנה מתחילים לדבר על פתיחת בית הנבחרים, הפרלמנט, בקושטא, ומי ייצג בו את עסקי היישוב? רוב היהודים בארץ בתורת נתינים זרים, אין להם אפילו זכות בחירה, מנהיגי הישוב אף הם ברובם אינם עותומנים וחץ למועטים שבהם, אינם יודעים את לשונות המדינה. עם המלחמה על זכויות היישוב היהודי כציבור, ועל זכויותיו של תושב הארץ היהודי כפרט, ודאי יעלו בעיות משפט ודין, והיכן אנשי המשפט היהודיים בארץ?

יותר ויותר חדרה בקרבי ההכרה — עד שאני מטיף לאחרים להתכשר לעבודה ציבורית לאומית בתנועת המהפכה של התורכים הצעירים, קודם עלי להכשיר את עצמי לתפקיד זה של שליח ציבור מהימן, ואולי אפילו כעורך-דין שלו — וליבא לפומא לא גלי — אולי אפילו להיות בא כוחו של היישוב העברי בבית הנבחרים העותומני. והלא ראשית החלטתי להיכנס לעבודה בבית הדפוס של אבא לא באה אלא כפסיעה ראשונה למסע השתלמות בחוץ לארץ. אז לא ידעתי השתלמות במה ולשם מה, עכשיו אני

מתחיל לראות אור. יש משהו מגרה את היצר, מושך את הלב ומבטיח עתידות — אך תנאי קודם למעשה ועלי לקנות ידיעה בלשונות המדינה — להשתלם בערבית, ללמוד תורכית, ללמוד משפטים; ואז בידי לתרום תרומתי. היעמוד בי כוחי? האמצא בי הכוח והאומץ להיחלץ לקריאת הזמן? דבר אחד ברור היה לי, בירושלים שוב אין לי תחום פעולה בשעה זו, ובשביל לעשות לעיר מולדתי ולישוב בארץ עלי לעזוב את ביתי לתקופת מה, יציאה צורך עליה.

ירדתי לרחובות ועם אור בוקר על הספסל בקצה רחוב עזרא, פרושים לפנינו ארחות חיינו החדשים: פנינו לקושטא מועדות. לאחר החתונה, במקום ירח הדבש, נקבל באהבה חיי סטודנטים בארץ נכריה. בלא ידיעת השפה, בלא מכר ומודע, בלא ידיעה בתנאי המקום ובלא אמצעי קיום מספיקים? אין דבר — כך המצב מחייב.

באותו זמן דובר על עוד נסיעה אחת לקושטא במשפחת איזנברג שברחובות. בן-כרמי, הבן הגדול רצה ללמוד חקלאות. ד"ר יצחק לוי מנהל חברת אנגלו פלשתינה בירושלים, ידיד ומקורב למר איזנברג, המליץ על בית הספר החקלאי "חלקלי" בקושטא, שד"ר לוי עצמו היה מחניכיו. אם ללמוד חקלאות בחוץ לארץ רוח הזמן מחייבת את קושטא, כי הנער, כבן שש עשרה, חזה אף הוא חלומות פוליטיים, לקשר את רעיון התחיה הלאומית בארץ ישראל עם הרוח החדשה המנשבת בקיסרות העותומנית. אינו יודע תורכית? אין בכך כלום, ילמד. והוחלט, שאני המבוגר יותר אקח את בן כרמי לקושטא לסדר אותו שם בלימודים ובאותו זמן אבחנו את התנאים למערכות לבי אני.

באביב תרס"ט ירדנו שנינו, כרמי ואני באניה לקושטא — הסנוניות הראשונות של אותה תקופה מקרב הנוער הארץ ישראלי, שפניהם להשתלמות בבירת העותומנים הצועדים לקראת חיים דימוקרטיים. הקושי העיקרי שהתברר לי כי אצטרך להתגבר עליו, נוסף ללימוד השפה התורכית, יהיה להתכשר לכניסה לאוניברסיטה, מאחר שלא היתה לי תעודת בגרות. כאן נראתה לי דרך ארוכה אך בטוחה. עם שינוי המשטר בתורכיה גבר החשק ללימודי חול גם בקרב חובשי בתי המדרש הדתיים של המושלמים, ולמאות הם דופקים על דלתות האוניברסיטה למחלקותיה השונות. מיניסטריון החינוך אמר לפתוח מכינה מיוחדת באוניברסיטה שבה יוקנו ל"עולמא" (פרחי תלמידי חכמים) במשך שנה או שנתיים לימודי החול התיכוניים הדרושים לתעודת בגרות. החלטתי להרשם למכינה זו אף על פי שלא היה בה משום סיפוק מלא לדרישותי, הואיל והחסר לי בעיקר היה ידיעת השפה, דבר שנמצא בשפע אצל התלמידים שבשבילם תוכנה התכנית. אבל ראיתי בזה

דרך ללימוד השפה, דווקא מתוך ישיבה על ספסל הלימודים עם בני אדם מבוגרים שהתורכית היא שפת אמם. ושלא לאבד זמן היה עלי איפוא להיות בקושטא בהתחלת שנת הלימודים, בראשית הסתיו.

בימי ישיבתי בקושטא התוודעתי אל כמה מראשי היהדות שבמקום. החכם באשי חיים נחום, ד"ר מרכוס, רבה של קהילת האשכנזים ומנהל בתי הספר של ההילספראיין, ד"ר ווליש, יהודי ווינאי ממקורביו של ד"ר הרצל שהיה מנהל ענייני הבריאות במיניסטריון החינוך, ז'ק ביי סמנון, מן הגדולים שבעורכי הדין היהודים בקושטא, מנהל ענייני המשפט של חברת מסילת הברזל המזרחית (המקשרת את קושטא עם בירות אירופה), יצחק גופך (סטודנט למשפטים), יצחק הוכברג, יליד ואדי חנין, בעל העתון היומי הגדול "ז'ון טורק", הבטאון הצרפתי של התורכים הצעירים, הבנקאי מיטראני, מחשובי העדה הספרדית שהעביר אחר כך את הבנק הפרטי שלו ל"אוצר להתישבות היהודים", והיה בהמשך הזמן לבנק "אנגלו ליבנטין" בראשותו של ד"ר וויקטור יעקבסון ואחרים. מצאתי בקושטא גם את משה שפירא, ידידו הטוב של אחי אברהם, אנרכיסט מושבע להלכה ולא למעשה, זקן נתמד עדין נפש ואציל רוח. אותו זמן מצא פרנסתו בדוחק בתרגום הספרות האנרכיסטית מרוסית לאידיש. קודם לכן היתה פרנסתו מצויה בשפע כספק כלי קודש לכמרים הרוסים של האי אפון בים השיש. עכשיו עסק בעניין זה גיסו בבוק, בעל בית דפוס סמוך למגדל גאלאטה. ביתם של שפירא ואשתו סאשה היה בית ועד לצעירים יהודים ולא יהודים יוצאי רוסיה שהתגוררו בקושטא למטרות שונות. וכולם ראו בו את ביתם. כשהיתה הפרוטה מצויה בכיס, אכלו כולם יחד מכל טוב, ובימי שפל, שהיו המרובים יותר, היה זה מביא כמה ככרות לחם, וזה כמה מליחים יבשים, וסועדים בצוותא, תוך ויכוחים נלהבים בעניינים שברומו של עולמם.

לעתים נסחפתי אף אני בזרם הוויכוח כשהיו דנים בציונות ועתידותיה. שפירא וחבריו התנגדו לציונות ולא האמינו בה. לדעתם היתה זו תנועה של מסתורין שיניקתה משרשי הדת, ושפירא בתור אדם עקבי במסקנותיו, לא יכול לתאר לעצמו, שאם תוקם פעם מדינה יהודית לא תהיה תיאוקרטית. ומכאן רצה להוכיח את הלא-אפשרי שברעיון. "תאר לעצמך", אמר פעם, "הנה מדינה יהודית, איך תקיים את קשריה הבין-לאומיים עם העולם? כלום רכבת בגדד-ברלין (שהתחילו אז מדברים עליה) תפסיק את מהלכה על גבול ארץ ישראל עם התחלת השבת ותשבות עד צאת הכוכבים למחרת הערב?" מי יגלה עפר מעיניך, שפירא, לראות שר תחבורה דתי בישראל, מנסה, כאילו במגמה לחסוך דלק, להמעיט את התנועה בשבת בתוך גבולות

המדינה, ועם זה הוא מתנצח עם בעלי מכוניות שלא יפסיקו התנועה בשבת לגמרי, ונענה להם, והתנועה הציבורית בשבת שוב מתקיימת כמקודם. בימי שהותנו אלה בקושטא מצאנו אכסניה במלון יהודי קטן "הוטל סופית" בסירקדג'י, קרוב לגשר "קרן הזהב".

סירקדג'י היה רובע מעורב ובקרבו תושביו התורכים, הארמנים והיוונים היו גם הרבה משפחות יהודיות. רוב היישוב היהודי הספרדי, ישב ברובעי בלט וחסקוי על גדות "קרן הזהב", האשכנזים ברובם גרו ברובע גאלאטה. אך יהודים נמצאו גם בכל שאר חלקי העיר, בפירה, בחידר פאשה ובאיים. היהודים דברו בליל שפות. הספרדים — לאדינו, האשכנזים — גרמנית ואידיש. השפה המשותפת ביניהם היתה צרפתית, תורכית דיברו רק לרגל עסקיהם עם אלה שלא שמעו שפה אחרת. וברור היה לי מראש שבשביל שאקנה לעצמי את הלשון התורכית על בורייה לא טוב יהיה לי לגור בשכונות היהודיות או האירופיות אלא במקום שהתורכית היא השפה המדוברת.

ביררתי גם אפשרויות פרנסה, בירושלים הייתי פוקד את עתונות חוץ לארץ במאמרים מזמן לזמן. עכשיו באתי בדברים עם מערכת העתון היומי "מארגען ז'ורנאל" והשבועון "דער אמריקאנער", והצעתי להם שאהיה סופרם המיוחד בבירת תורכיה ומשכורתי חדשית, והיו סיכויים להצעת. ההסתדרות הציונית עמדה להוציא עתון עברי בקושטא "המבשר", ויכולתי להשתתף גם בו בשכר סופרים. כך שגם הפרנסה תהיה מצויה אף על פי שתהא בדוחק. כך חזרתי ירושלימה באמצע הקיץ כשהסיכויים לביצוע תכנית הלימודים בקושטא הם חיוביים. עכשו יש לסדר את החתונה מיד על מנת להיות בקושטא בראשית הסתיו עם התחלת עונת הלימודים באוניברסיטה.

על קושי גדול אחד ברור היה כי לא אתגבר, והוא לקבל הסכמת אבא למעשה זה וברכתו לדרכי. עוד זכורה היתה במשפחה התנגדותו הנמרצת לצאתו של אחי אברהם לקושטא לפני כמה שנים, וכבר היו שיחות מוקדמות וגישושים וברור היה שאת הסכמתו לא יתן, אף על פי שבמקרה זה לא יוכל לגלות התנגדות למעשה. הדבר לא בא כלל לויכוח או שיחה גלויה.

לא שבתי לעבודתי בבית הדפוס. את חלקי ל"חבצלת" שהתמעט והלך, חדלתי ליתן עוד קודם יציאתי לקושטא. אבא מצדו, אולי למראית עין בלבד, לא אבדה תקוותו שהתכנית לא תצא לפועל. בחדשים המעטים שנשארו עד לחתונה ביקש כמה פעמים להזמין עבורי רהיטים בנגריה של בית הספר למלאכה של חברת "כל ישראל חברים" (אליאנס) כאשר עשה עבור אחי לפני שנה, אבל דחו את הדבר מיום ליום. בינתיים עקר אבא את דירתו מרחוב החבשים לבית אשר בנה לו בזכרון משה א', היינו בחלק העליון

של השכונה החדשה, שבניינה אופשר על ידי הלוואות שקיבלו הבונים מ"קרן לבנין בתים שעל שם משה מונטיפיורי", ובמרכז השכונה החדשה נמצא בית הספר "למל" של חברת העזרה ליהודי גרמניה.

החתונה שנקבעה ליום כ"ד אלול תרס"ט היתה למאורע בעיר ובישוב. השידוך בין משפחות ותיקות של היישוב הישן והיישוב החדש כאילו היה בנותן טעם למליצה "ענבי הגפן (בת הכרמים ברחובות) בגפן" (הפסדונים של החתן). החופה היתה במלון קמניץ בבניין הגדול שבו היה אחר כך הדואר המרכזי עד שעקר לביתו החדש ברחוב יפו. האולמים היו מלאים מפה אל פה מאנשי ירושלים, מכל העדות ומכל השדרות, על רבניהם ופרגסיהם, ועשרות עלו לירושלים מיפו והמושבות ומחיפה, ובתוכם מנהיגי היישוב החדש. בתוך הקהל היהודי היו גם אנשי הציבור הערבי והפקידות העליונה התורכית, ראשי ה"אחדות וקדמה" והקונסולים. כ"תורכי צעיר", חבשתי תרבוש לראשי כשנכנסתי לחופה, ובתהלוכה ארוכה שהשתמשו בה בכל המרכבות והכרכרות שהיו בנמצא בירושלים, נסעו המחותנים והאורחים שעלו מחוץ לירושלים בסך לבית הורי החתן בזכרון משה לשבות שמה את השבת.

במוצאי השבת היה הגשף המסורתי "נוג'אדה", כשהגברים מתאספים בחדרים מיוחדים ומסדרים "מלווה מלכה", והנשים רוקדות ביניהן לבין עצמן, והצעירים המודרנים, בייחוד האורחים מבחוק, "מסתננים" לאולם הריקודים. גם האורחים התורכים מקום ישיבתם באולם הריקודים; ומשנכנס אבא אחרי חצות לבית התפילה לסליחות הותרה הרצועה, ושלא "כהני בבליא טפשיא דאכלא נהמא בנהמא", יצאו במחולות זוגות זוגות, בחזר ובחזרה, לצלילי כלי הזמר.

ישבנו ישיבת ארעי בחדר בזכרון משה התחתית, בחצר רלבג, שבו גר אחי זלמן. ברחובות נעשו עיקר ההכנות לקראת הנסיעה לקושטא מיד לאחר חג הסוכות, כדי להקדים את עונת הסערות בים ושלא לאחר את מועד פתיחת האוניברסיטה.

והנה הגיע יום הפרידה מאבא, והוא שכאילו לא ידע כלום מכל ההתכוננות לנסיעה, בחר דווקא בערב השבת, שלמחרתה עמדנו להפליג, לצאת לגדרה כאורחו של ידידו אבא פבזנר. עד הרגע האחרון קווינו כי מר פבזנר ישדלו לבוא ליפו להיפרד מאתנו, אך התקווה נתאכזבה, ויצאנו בלי ברכתו. ירדנו באניה צרפתית של חברת "מסג'רי מריטים". זוגתי הצעירה שלא היתה בקו הבריאות בימים האחרונים, אך הסתירה את הדבר ממנו, שלא להפר את התכנית הקבועה מראש, גברה עליה מחלתה בים, והיינו אנוסים להפסיק

נסיעתנו ולעלות ליבשה, בבירות, בה ישבנו במלון רבינוביץ, ולא המשכנו דרכנו אלא אחרי שבועיים באניה אחרת של החברה הצרפתית.

הים היה סוער כל חמשת ימי הנסיעה עד לדרדנלים. נסענו במחלקה השלישית, אשתי בתא עם כמה נשים ערביות ותורכיות עם המון ילדים גדולים וקטנים, ואני אף לא הורשיתי מחמת שכנות הנשים המושלמיות להיכנס אליה להגיש לה עזרה כל שהיא. אבל משנכנסנו לים השיש השקט נתבהרו גם השמים, וביום האחרון נחנו קצת מתלאות הנסיעה, וכשעלינו על החוף בגאלאטה בלילה, נהנינו ממראה הבוספורוס המואר ורחובותיה היפים של קושטא בדרכנו אל מלון רובין בפירה.

משבאנו לקושטא מיד יצאתי לאיסטנבול לבקש לנו דירה, ומיד נתגלו קשיים רבים. ודאי טוב ונוח היה לנו לקחת חדר מרוהט במשפחה, אך הלא החלטתי לגור רק בקרב דוברי תורכית. דוגמת ידידי נופך היתה לנגד עיני, הוא היושב שנים רבות בקושטא ועוד השפה התורכית אינה שגורה בפיו. אולם חדר מרוהט אפשר למצוא אצל יהודים בלבד ושם מדברים ספאניולית או אידיש; או אתה מוצא חדר מרוהט אצל ארמנים או יוונים ושם תהא הצרפתית לשוננו. במשפחה תורכית אין משכירים חדרים. לפיכך החלטתי לשכור דירה קטנה לעצמנו. אחרי הליכה ברחובות איסטנבול המיושבים תורכים, בין "השער העליון" והאוניברסיטה, מצאתי איזו דירה לא-דירה, בנויה עצים ושהצריפונים של המעברות בימינו כארמונות נחשבים כנגדה. מדרגות עץ רעועות ורקובות מוליכות אל חדר שרצפתו ותקרתו לוחות עץ, שסדקים ברוחב אצבע מפרידים בין לוח ללוח, ולמעלה מחדר זה עוד חדר אחד דומה לו. החלונות פירצתן מרובה על העומד, ונענים בקול חריקה לכל רוח מצויה ושאינה מצויה. המעלה היחידה שבדירה זו שהיא בלב הישוב התורכי, ברובע טשמברלי טאש, מרחק כמה רגעים מהאוניברסיטה. וזו היתה הדירה האחת שנודמנה לי בשכר שידי משגת, חמש מג'ידיות, ערך נפוליאון זהב (עשרים פרנק) לחודש.

כשהבאתי אחרי הצהרים את אשתי לראות את ה"ארמון" עמדה כל החבילה להתפרד, משראה בעל הבית כי היא חובשת כובע ועל כן הכיר בנו כי נכרים אנו, ואיך יכניס זרים לרובע מושלמי? "אימאם" השכונה שנקרא להיות המליץ בינינו בערבית טרח הרבה עד שעלה בידו לשדל את בעל הבית לקבלנו כדייריו. אבל מיד נתגלה קושי אחר כשעמדנו לערוך את חוזה השכירות. כרגיל השכירו את הדירות לשנה אחת והשכר נפרע חודש חודש, והיה צורך בערבות לתשלום שכר הדירה. ד"ר מרכוס שהצעתיו כערב נדחה מפני שהוא זר, ד"ר ווליש, מפני שהוא פקיד ממשלתי, וכשהזכרתי את חיים

נחום אפנדי, החכם באשי, רטן בעל הבית וצעק, "עוד מעט ותקרא לי בשם הוחר הגדול! בסוחר אני רוצה, באקאל (בעל חנות מכולת) תן לי ולא מיוחסים". באקאלים עוד לא היו בחוג מכירי, ובהיסוס רב העליתי על שפתי את האחרון מבין מכרי, האחד שאינו זר, ואינו פקיד ממשלתי, ואינו "וחר גדול" אף על פי שאף הוא לקרסוליו של באקאל לא הגיע. אולם מששמע האימאם את שמו של סמנון יוצא מפי נתמלא שמחה וקרא: "יעקוב (ז'ק) אפנדי! הלא הוא חברי בספסל הלימודים!" החוזה נחתם. עכשיו כלימה כיסתה פני, איך אשא את פני אל סמנון ביי בחוזה עלוב זה של דירה בטשברלי טאש בחמש מג'ידיות לחודש! אך גם על זה אצטרך להתגבר.

למחרת ירדנו לשוק וקנינו שתי מיטות ברזל משומשות, שולחן וכמה כסאות. את תיבת העץ הגדולה שבה נארו חפצי אשתי עשינו, לאחר תקונים קלים, לארון בגדים. משני ארגוני נפט עשינו רהיטי מטבח, וכשהוציאה אשתי את כלי הלבן, סידרה וילונות וקישטה את החדרים במיחם שהבאנו מרחובות, ובמתנות החתונה המרובות, היתה הדירה למשכן שלי מרחיב דעת, ובחמשת החדשים שהתגוררנו בו גברו האורות על הצללים. הבית היה תמיד, וביחוד בלילי שבת, מלא אורחים, ונמצאה בו אפילו אכסניה לאורחים. אחי אברהם שבא לבקרנו מפאריז בדרך לירושלים, התארח אצלנו כמה שבועות. ועל זה יסופר לחד.

גרשמתי באוניברסיטה במכינה והתחלתי מבקר בשעורים. את אחד מחברי במחלקה, שיד צעיר, לקחתי לי למורה לתורכית, והיה בא לביתי כמה פעמים בשבוע.

עם "המארגען ז'ורנאל" באתי לידי הסכם שאכתוב לו מן המתרחש בקושטא אחת לשבוע, ואחת או שתיים לחודש הייתי צריך לשלוח מאמר בשביל ה"אמריקאנער", ובשכר זה קיבלתי עשרים דולר לחודש, סכום השווה למאה פרנק או ארבע לירות שטרלינג זהב, ונחשב סכום גדול לפי שיעורו של הזמן ההוא. מערכת "המבשר" הזמינה אותי להיות סגן העורך. העתון נדפס בדפוסו של בבוק, שהיה מיוחד בשביל שפות לועזיות ובעיקר רוסית. אמנם השיג אותיות עבריות מרובעות חדשות, וגם לקח לו סדרים יהודים, אך נתברר כי אלה אינם יודעים עברית, וביחוד התקשו לקרוא בכתבי יד האשכנזים. כהרגלי בדפוס אבי נתתי ידי גם כאן לעזרת הפועלים, ועד מהרה מצאתי עצמי משקיע זמני ומרצי בסדר. ולא תרדתי כל כך על אבדן זמני אלא על כך, שבעיקר בימים האחרונים לשבוע, אני משאיר את אשתי בודדת בקרב התורכים שלשונם עוד לא שמעה.

לאחר זמן מה עזבתי את עבודתי ב"המבשר" והתחלתי לכתוב ל"הפועל

הצעיר" בתל-אביב, ושורת מאמרים על ה"מילט", (העדות הלאומיות הדתיות שאינן מושלמיות, היינו היוונים האורתודוקסים, הארמנים והיהודים), מצאו להם הד בארץ. כתבתי גם עבור ה"היינט" וה"פריינד" בפולין.

משנים רבות השתוקקתי להיפגש עם אחי אברהם שהכרתיו כמו בחלום מימי ילדותי הרחוקים. בזמן ביקורי הראשון בקושטא כתבתי לו והודעתי לו על רצוני לבקרו לכמה ימים בפאריס. הדבר לא נראה לו. לא כדאית בעיניו ההוצאה הגדולה הזאת בשביל פגישה בין שנינו לבד. מוטב, הציע, שאצרף את מה שהקצבתי לנסיעתי לפאריס להקל על נסיעה שלו לארץ ישראל, ואז יתראה עם ההורים ועם כל בני המשפחה. הסכמתי לכך בחפץ לב, והוא בא בדברים עם מערכת ה"פארווערטס" בניו-יורק, שיכתוב בשבילם מאמרים מן הארץ וכך נתאפשרה נסיעתו שכל המשפחה רצתה בה שנים על שנים.

ברור הדבר, שנסע דרך קושטא, ועשה אצלנו כמה שבועות, בדירתנו הדלה בטשמברלי טאש. ימי ישיבתו עמנו היו ימי חג לנו, ורוב הזמן עשינו יחד. לעתים קרובות נתארחו לחברתנו שפירא ואשתו. יחד עם אברהם יצאנו לסיורי עתונאים והוא היה מורה דרכי, מאחר שקודם לכן גר הרבה שנים בעיר הזאת. פעם יצאנו באור הבוקר לחזות בטקס ה"סלאמליק", בשעה שהשולטאן יוצא לתפילת השחר בחג הקרבן. לאחר שכתבנו שנינו את מאמרינו, הוא ל"פארווערטס" ואני ל"מארגען ז'ורנאל", והראינו זה לזה את אשר כתבנו, התפלאנו לראות כמה התנבאנו שנינו כמעט בסגנון אחד, עד שהיה חשש שהקורא את המאמרים בשני העתונים יחשוד שזה העתיק מזה בשינויים קלים.

גם בדרכו חזרה מארץ-ישראל התעכב אחי בקושטא זמן מה, כשהיינו כבר בדירה מרווחת יותר. על אחת הצטערתי, שלא ניתן לי לראות בפגישתו עם אבא, ושמחתי כשהוגד לי, שהלבבות היו פתוחים זה לזה וכאילו נשכח כל העבר וכל המרחק ביניהם. וכיצד חוזרים המאורעות על עצמם במשפחה אחת. הלא גם אברהם אחי עזב את הבית נגד רצונו של אבא, ולא נפרד ממנו, ואף הוא נשא אז עיניו ללמוד משפטים בקושטא. לאחר ימים רבים בשעה שוועד יובל עמד להוציא את זכרונותיו, החליט אברהם לכתוב פרק על אבא. וכך הוא מגמק את הדבר במכתב שכתב אלי בשנת 1939, כחמשים שנה לאחר יציאתו מבית אבא, ולמעלה מעשרים וחמש שנים לאחר פגישתם הראשונה והאחת: "...על אותם החיים המוקדמים, על ימי ילדותי, על חינוכי, כמעט שלא כתבתי. הלא זוהי עבודה עצומה, ספר בפני עצמו... אבל עכשיו כאשר ה'זכרונות' שלי מוכנים לדפוס, מרגיש אני כי עלי לפחות בפרק אחד

להקיף אותם החיים, ולתת לכל הפחות תמונה מיניאטורית מאבא, עבודתו ואופיו.

"רצוני עמוק כי הדבר יצליח בידי, אגש לזה באהבה ובהוקרת האמת העמוקה ביותר, אבל ללא זכר של משפט קדום. כל כך הרבה שנים הלא כבר עברו, יובל שנים ויותר, ואף פעם, אפילו לא בזמן הראשון של התרגויות זיסורי חינוך, לא הרגשתי שום מרירות כלפי אבא.

"כמובן, אתה אינך זוכר זאת, היית עוד ילד קטן. אבל שנתיים ימים, מקושטא וגם מלונדון, כתבתי מכתבים, כל שבוע מכתב, ואף שלחתי כתבות עבור ה'חבצלת', לא קיבלתי תשובה, אבל לא חדלתי לכתוב, כאילו לא קרה כלום... ברור, לא מגיעה לי צביטה בלחי עבור 'כיבוד אב' שלי במאה אחוז, ולא עולה על דעתי להתפאר בכך. אני מוכיר זאת רק כדי להראות כי לא היתה בי מרירות. אבל להבין את ערכו של אבא, להעריכו כראוי, התחלתי רק לא מזמן, כשנגשתי לכתוב 'זכרונות' ולהביט אחורנית על שנים שעברו. ואמנם בספרו "אין פריהלינג פון אידישן סאציאליזם, זכרונות פון א זורנליסט", הוא מקדיש לזה פרק ארוך "מיין אפשטאם" (מכורתי) ובו הוא כותב בין השאר, ואני מצטט מתוך תרגומו של ב. כצנלסון במאמרו "בן שגלה" ("דבר" 31.5.40) חזר ונדפס ב"כתבים" כרך ט (תש"ח) ובקובץ המסות שלו "בחבלי אדם" (תש"ה).

... "לא תופעה בפאת עצמה אני, לא שיח שצמח לבדו על אדמה נבדלת, כי אם ענף מאילן, כל כמה ששני עולמות-המחשבה, של אבא ושלי, שונים הם, אף על פי כן חוט דק, בלתי-נראה, נמשך מהאחד למשנהו. הרוחני הטוב והנאה שהיה ועדיין ישנו בי, החוש לצדק, ההרגשה אל דל ואל מדוכא, העמידה לימין האמת והנכונות להקריב את הקריירה ואת הרווחה למען רעיון — את זאת ירשתי מאבי. ממנו קיבלתי גם את הסגולות העיקריות הדרושות לעתונאי הראוי לשמו. תנאי ראשון, סימן ראשון לעתונאי מחונן: חוס-נפש, היות מעוניין בדבר. הכרחי שיהא נוגע בו, שיהא איכפת לו. הוא מוכרח תמיד לחפוף לשנות, לתקן, להילחם, לצאת נגד עולות. עתונאי כזה, עתונאי אמיתי היה אבי".*

בימי מגורינו באיסטנבול התחילו להגיע לקושטא בחורים מארץ ישראל לשם לימוד. הראשונים היו מן הנוער בארץ כבני שבע עשרה, מחבריו של כרמי איזנברג. בתוכם: אשר ספיר, לימים עורך "דואר היום", וצבי וויינברג

* הפרק כולו. בתרגום עברי, נתפרסם בינתים בספר "מבחר כתבי ישראל דוב פרומקין" הוצאת מוסד הרב קוק ירושלים, תשי"ד.

מירושלים, והמבוגר האחד בין הסטודנטים הראשונים היה מרדכי בלינקי (לבנון), וכולם היו מבאי ביתנו, וחנה אשתי היתה להם לאם ואחות. במבקרים אותנו בתמידות היו גם סוחר פרי הדר שבאו לעונה לקושטא, בתוכם מרדכי סלומון וראובן איזראליט. הסטודנטים והאורחים מבני הארץ מביאים אתם את חבריהם מאנשי המקום, ויחד היו יושבים אצלנו ומאריכים בשיחות על ארץ ישראל ובעיותיה, שרים משירי הארץ וממילא משרים מרוחה על יושבי המקום. לאחר חמשה חדשים הרגשתי עצמי די חזק בידיעת השפה התורכית וברשותי לוותר על הגלות מרצון בלב איסטנבול, ויצאנו לדירה נאה יותר בסביבה אירופית יותר, בקרבת גאלאטה. גם שם ישבנו כחמשה חדשים, וגם בדירה זו היה ביתי פתוח לאורחים שבאו מן הארץ ובתוכם חותני מר איזנברג, שבא לקושטא בענייני "אגודת בטעים", ועל זה יסופר לחוד.

בבירת הקיסרות העותומנית

באותה תקופה ובשנים שלאחר מזה, היו סטודנטים מוסיפים לבוא לקושטא, מארץ ישראל מזה, ומרוסיה מזה. הראשונים, וכמה מהאחרונים, באו מחוגי הציונות ותנועת העבודה, שראו בבירה העותומנית מרכז לפעולה מדינית, ועל כן התכוננו ברובם ללימודי המשפט. אך היו גם כאלה, בעיקר בין יוצאי רוסיה, שבאו לשם לימוד סתם, מפני קירבת המקום, לרוסיה מולדתם ומפני הוצאות המחיה הזולים יותר כאן מאשר באירופה. אבל מעטים מאלה האחרונים עלה בידם להמשיך בלימודים מפני קשיי השפה. מן הבאים מארץ ישראל היו: יצחק בן צבי, דוד בן גוריון (לאחר ישיבה קצרה בסלוניקי), ישראל שוחט, דוד דרבקין (רמז) שעשה בקושטא רק כמה חדשים בדרכו מרוסיה ארצה, ועוד. לאחר מכן התחילו לבוא בחורים בוגרי הגימנסיה בתל-אביב, בכללם משה שרתוק (שרת) וזרובבל לובמן (חביב).

לאחר שהסתגלתי למקום מצאתי עצמי שוב בקלחת העסקנות והעבודה הציבורית. ראשית דבר, נתתי את לבי למצבם של חברי הסטודנטים שסדרי החיים בקושטא קשים היו להם כקריעת ים סוף, בעיקר מפני הלשון הזרה לכולם, כי אינו דומה מי שבא לארץ אירופית אחת ואינו יודע שפתה אבל יכול הוא להעזר ביסודותיה של שפה אירופית אחרת הידועה לו, למי שבא לארץ שלשונה רחוקה ובניינה אחר ועליך להתחיל מאלף בית ממש.

על הקשיים בתנאי השיכון כבר עמדתי קודם. רוב הסטודנטים ישבו, באין ברירה, אצל משפחות יהודיות. אחרים מצאו להם מקלט במשפחות ארמניות באיסטנבול, אבל הכל הוצאותיהם למעלה מכוחותיהם, ואין בקושטא מקום להרוויח מן הצד. לפיכך הייתי בא בדברים עם ראשי הקהילה ועם אנשי ההילפספראיין ועם גופים ציבוריים אחרים וביקשתי מהם שיסייעו בפתיחת פנסיון שלפי חשבוני ישא את עצמו בלא הפסד. הסכום שדרשתי היה שבעים וחמש לירות תורכיות לריהוט הבית וכתמישים לירות למחזור בחדשים הראשונים. הבטיחו לי לתמוך בדבר ואף נמצא בית נאה לתכלית זו באיסטנבול, אלא שהעניין נכשל הואיל והמוסדות לא קיימו הבטחתם.

בינתיים ייסדנו את "אגודת המתלמידים העברים העותומנים בקושטא". לפני דין וחשבון מפעולות האגודה משבט תרע"ב עד ניסן תרע"ג, והוא מובא כאן בשלמותו מאחר שהוא מפיץ אור על מצבם של הסטודנטים ועל

המטרות ששמו להם לנגד עיניהם. המטרה הלאומית היהודית אינה בולטת כל צרכה בדין וחשבון זה, שהרי מכוון היה גם ליהודי קושטא שביקשה האגודה קירבתם ועזרתם, וגם הטובים שבהם, שנטו חסד לאגודה ולסטודנטים הארץ ישראלים, לא ראו בעין טובה פרסום הלאומיות או הציונות ואף על פי שהמטרה העיקרית של האגודה היתה להשפיע על הסטודנטים היהודים באוניברסיטה מבני המקום, הצלחנו לאסוף אל דגלנו רק כעשרה אחוז מהם. עלי הטילו החברים לשבת בראש האגודה, ודוד בן-גוריון קיבל על עצמו להיות המזכיר שלה. והנה הדו"ח אשר המבין יבין בו את סגנון מחברו המזכיר.

"בהכרת נחיצותו המחלטת ומלוא ערכו של מפעלנו נגשנו אשתקד ליסוד אגודתנו. בכל ארצות המערב, בכל מקום שתלמידים עברים נודמנו במספר פחות או יותר הגון, הרי הם מתאגדים לשם השתלמות והכשרה עצמית, עזרה הדדית בחיי צותא וחברותא בתקופת שנות הלמוד, וכמו כן לשם ספוק איתם הצרכים המיוחדים לתלמידים העברים הנובעים מתוך תנאי קיומם בתור כאלה: הגנת הכבוד והגאון הלאומי, חקירת תנאי חייו של העם העברי והכנה עצמית לעבודה עממית בעתיד.

כשהכרזו בתורכיה המשטר החדש, נוסדו בקושטא אגודות סטודנטים אחדות שהסתדרו, כמובן לפי מוצאן הלאומי. וכך אנו פוגשים כאן כבר בשנים הראשונות לשלטון החדש אגודות של תלמידים תורכים, ערבים יונים ארמנים טטרים ואפילו אלבנים. רק התלמידים העברים היו היוצאים מן הכלל, למרות זה שבבתי הספר העליונים שבקושטא נמצאים כמאתים יהודים ולמרות זה שיותר מבכל מקום מורגש פה החסרון של השתלמות רוחנית בכלל וידיעת היהדות בפרט.

חסרון זה היה נגד עינינו כשיסדנו לפני שנה את אגודת התלמידים העברים העותומנים. המציאות הוכיחה לנו, אמנם, שיסוד האגודה היה צורך הכרחי ודבר בעתו: למרות הזמן המאוחר (סוף שנת הלמודים והתקרבות הבחינות) ושעת החירום של מלחמת תורכיה ואיטליה, מנתה האגודה בסוף השנה החולפת 50 חבר בפועל ו-11 חבר מסייע מתוך מבחר האינטליגנציה היהודית שבעיר הבירה. הצבור והעתונות קבלו את פנינו בסבר פנים יפות ובאהדה גמורה, באופן שצעדינו הראשונים היו די מעודדים ומעוררים תקווה לעתיד, אולם גמר הלמודים בסוף השנה והמאורעות המעציבים שנתרחשו אחר כך השביתו, לדאבונו כל פעולה צבורית. רב השנה היו בתי הספר סגורים, התלמידים נתפזרו ונתפרדו, ואחדים מחברינו היותר אקטיביים עזבו לגמרי את קושטא.

מסכות אלו הננו מוכרחים עכשיו לציין בדו"ח שלנו הפסקה ארוכה בפעולתנו שנחלקה על ידי כך לשתי תקופות קצרות. הפסקה זו נמשכה כל הימים, שהמשרד הבלקני היה בעצם תקפו, ונגמרה רק בחדש ג'סן שנה זו, כשהתחילו בתי הספר הקושטאים להפתח מחדש.

במשך התקופה הראשונה — מעת יסוד אגודתנו עד סוף שנת הלמודים דאשתקד — עלה בידנו הודות לתשלומי החברים בפועל והחברים המסייעים, כמו שנראה מהדו"ח הכספי הרצוף כאן לאסוף את הסכום הנצרך לפי תקנות אגודתנו, בכדי ליסד את קופת המלוה של התלמידים העברים. באותו זמן סדרנו גם שתי אספות פומביות: אחת באולם "בני ברית", במקום שהד"ר אוירבוכ הרצה ע"ד הצעירים העברים המתלמדים באירופה ובארצות המזרח. השנית באולם המכבי ב"פירה", במקום שנאמו חברינו סואריס, בן צבי, רמז ועוד. כשנפוצו בחלק מהעתונות התורכית מאמרי התנכלות ושנאה נגד היהודים בסוף השנה שעברה — ערכנו בין התלמידים העברים אספות אחדות בגלטא, פירה וחסקוי, בכדי למחוא באפן נמרץ נגד ההתפרצות האנטישמית הפתאומית. ואת מהאתנו פרסמנו גם בעתונים התורכים.

אולם אנחנו לא רצינו להצטמצם רק בעבודה המקומית בלבד, ראינו חובה לעצמנו לעורר בקרב הדור המתלמד העברי גם בשאר ערי תורכיה את הרצון לעבודה לאומית וחברתית כללית, את ההתענינות בשאלות הצבוריות המנסרות בחיי עמנו, איתו הרצון ואותה ההתענינות הנעדרים, לדאבוננו, לגמרי בקרב החוגים הנאורים של היהדות התוגרמית. למטרה זו באנו בדברים את התלמידים העברים שבקולג'ים הבירותים, שנענו לנו ברצון רב ושהתעסקו עוד קודם לכן באחוד התלמידים העברים שבכל מדינת תורכיה. פעמים אחדות ערכנו גם ישיבות משותפות את באי-כח האגודה הבירותית ונגשנו כבר ליסוד משרד מרכזי, שיקשר את כל התלמידים העברים בקשר הסתדרותי אמיץ. באנו בדברים גם את התלמידים העברים בסלוניקי ואמרנו להתאחד גם את שאר הערים שיש שם בתי ספר עליונים — אולם סערת המלחמה, שהתחוללה פתאום, הפסיקה את כל עבודתנו...

עם פתיחת בתי הספר בקושטא, בג'סן שנה זו, שבנו לעבודתנו, תקופת עבודה זו השניה, מתבטאה בירית אבן הפנה לשני מוסדות, אשר כגודל נחיצותם כן גם רב ערכם בחיי התלמיד העברי: ספריה מדעית וקרן-קימת של סטיפנדיאום. ספריה — מורה דרך מדעי — זהו צורך הכרחי, אויר הנשימה בשביל כל תלמיד. בשביל כל אדם השואף להשתלמות רוחנית ושכלית ואם באירופה, במקום שבתי-הספר והמורים על מרום תעודתם כך — בתורכיה על אחת כמה וכמה! ומוסד הכרחי זה איננו כלל במציאות

בעיר הבירה, צריך זה עתה לבראו. והוא הדין גם בקרן של סטיפנדיאום, אשר נתיצותה בשביל המתלמד הוכרה בכל מקום. נתיצות זו מורגשת ביותר בתנאים הכלכליים הקשים שבקושטא במקום שאין כמעט כל יכולת לתלמיד, בפרט לבלתי מקומי, להבטיח את קיומו במשך שנות הלמודים על ידי איזו עבודה צדדית שהיא.

בשביל להניח את היסוד לשני המפעלים האלה ערכנו בל"ג בעמר שנה זו חגיגה ספרותית-מוסיקלית ואת הכנסותיה הקדשנו למטרות הנ"ל. באופן זה ירינו את היסוד לשני המוסדות הללו, הדורשים אמצעים מרובים מגדר יכולתנו; בתקוה שהצבור העברי, וביחוד השדרות הנאורות שבו, הרופאים, עורכי-הדין וכו', ידעו להעריך כראוי את מפעלינו ויסייעו בידינו לבססם ולשכללם, הן בתור חברים מסייעים של אגודתנו, והן בתור תומכים ועוזרים של הספריה על ידי מתן ספרים שונים ובפרט במקצועות היהדות, תורת-המשפטים, הרפואה, ההיסטוריה והסוציולוגיה.

כאן בא חשבון הכנסה והוצאה למיום היווסד האגודה עד י"ח ניסן תרע"ג וטבלה על מספר החברים בפועל במשך זמן הדו"ח.

רבת עניין חלוקת הסטודנטים לפי מוצאם והמקצועות שלמדו. ארבעה עשר איש באו מארץ ישראל, שלשה עשר מרוסיה, ומתוך מאתיים הסטודנטים היהודיים המקומיים אספנו אל תחת דגלנו רק עשרים. כרגיל נמצאו גם כאן במחלקה המשפטית סטודנטים יותר מאשר בכל בית-ספר אחר — עשרים איש, מהם מחצית הסטודנטים שבאו מארץ ישראל (שבעה), וקרוב לחצי מיוצאי רוסיה (ששה). שאר הסטודנטים מארץ-ישראל נתחלקו, אחד בבית-הספר להנדסה, ושניים שניים בבית הספר הצבאי, בית-המדרש לרבנים, ובבתי ספר תיכוניים.

יחד עם הטפול בעניינים המיוחדים של חברי אגודת הסטודנטים ברוח הדברים שצינו בדין וחשבון, עסקו הפעילים שבקרבתם גם במגע ומשא עם סטודנטים שאינם יהודים, אגודות ויחידים, לקרבתם אל רעיונות הציונות והתיישבות היהודים בארץ-ישראל. היו ויכוחים עם סטודנטים ערביים ותורכיים, ובייחוד ביקשנו דרכים למצוא הד לרעיוננו בקרב האחרונים, שבתוכם היו בני משפחות בעלות השפעה מרובה בצמרת שלטון התורכים הצעירים.

כמה מחברינו טרחו במיוחד ליצור מגע עם בני ה"דונמה", (כת שבתאי צבי). הכוונה היתה להעמידם על צור מחצבתם, ועל קשריהם עם היהדות המתעוררת לתחיה בארץ אבות. רבים מהם התכחשו לעצם היותם נמנים עם אותה כת, ושיש לכת זו עוד איזו שייכות, אפילו בסתר ובחדרי חדרים.

ליהדות. אף על פי כן הצלחנו לקרב כמה מהם, ונתקשרו בינינו גם יחסי ידידות, ואצל יחידי סגולה מצאנו גם הבנה ורצון לשיתוף פעולה. בין אלה התבלט אחד, עלי ביי, צעיר מאוד חשוב ומעמיק מחשבה מבני משפחתו הקרובים של דו'אויד ביי, ממחוללי מהפכת התורכים הצעירים ומראשי מנהיגיה, ששימש באותו זמן מיניסטר האוצר. על ידי קרובו זה נעשה הנסיון להביא את דבר התנועה הציונית לאזניו, ולקרבו אליה.

כשפנו אלינו מהגמנסיה העברית "הרצליה" בתל-אביב למצוא בשבילה מורה ללשון התורכית, המליץ בפנינו עלי ביי על אחד מחבריו — אנור ביי, מבני כת הדונמה אף הוא, שאמנם יצא להיות מורה בתל-אביב. ולבוגרי "הרצליה" מאותה תקופה ובייחוד לבוגרותיה ודאי עוד זכור אותו תורכי ההדור בלבושו והמתגנדר בהליכותיו. רק לימים נתברר כי הבחירה לא עלתה יפה. רב היה המרחק בינו לבין הממליץ עליו.

באותו זמן התחלתי גם להתעסק בעניינים משפטיים של היישוב היהודי בארץ ישראל ואף לייצג את האינטרסים שלו בפני חוגים רשמיים בקושטא. פעולתי העיקרית היתה לקבל אישור רשמי מאת הממשלה המרכזית ל"אגודת נטעים", חברה חקלאית אשר עסקה בהכנת מטעים חורשות שקדים ופרדסים, בשביל אנשים מהארץ ומחוץ לארץ, ושהיתה עוסקת כמה שנים בלא אישור רשמי. רכוש גדל והלך, הן בקרקעות ובמטעים והן במטלטלין. חבריה המרובים השקיעו הרבה כספים, ומנייה אחת של החברה עלתה עשרים אלף פרנק, ונחוץ היה לתת תוקף חוקי ורשמי למעמדה ולפעולותיה. הדבר היה כרוך בקשיים מרובים, כי יותר ויותר היתה הממשלה העות'ומנית, הן בארץ ישראל והן במרכזה בקושטא, חושדת בפעולות היהודים ומתנגדת בגלוי ובסתור להתיישבות היהודית בארץ. בימי שלטון עבדול חמיד היו גוברים על קשיים אלה מתוך שידולים אצל הפקידות התורכית והערבית שבמקום להעלים עין ממה שמסתתר תחת העברות הקרקע המדומות מרשות לרשות. עכשיו שנשלחו לארץ ישראל פקידים תורכים שמסירותם לשלטון ומידותיהם גבוהות יותר, היו הקשיים מתגברים והולכים והתחילו שמים מעצורים גם ברישום קרקעות על שם יהודים נתינים עות'ומניים. יתר על כן, דרכים של בדות כאלו שהכרח היה להשתמש בהן באין ברירה אצל מוסדות לאומיים ציבוריים אינם נאים להשקעת הון פרטי, והתנאים, עם שינוי המשטר העות'ומני, היו דווקא נוחים למשיכת הון ואנשים מן החוץ ובעיקר מרוסיה. מכאן ענייני לאשר אגודה זו כחברת מניות עות'ומנית אנונימית (מקביל לחברה בערבון מוגבל). ומדעת התכוונתי, שבעתיד הקרוב כשיופעל החוק לרכישת קרקעות על ידי גופים משפטיים, חוק שפרסומו כבר נראה באופק,

אפשר יהיה להעביר את הרכוש הקרקעי של אגודת נטעים על שם גילגולה המחודש כחברה עותומנית. יסוד אגודה שמטרתה היחידה והגלויה היא לעסוק בהתיישבות בארץ ישראל היה דבר שכשלוננו היה מובטח מראש. ועל כרחק שאתה מעמיד פנים, כאילו המטרה היא לאישור אגודה שמטרתה לעסוק בחקלאות בכל רחבי הקיסרות העותומנית וממילא גם בארץ ישראל, אף על פי שהעיקר מובלע ומוצנע. מטעם זה צריכים היו המייסדים להיות לא מתושבי ארץ ישראל ולא מאנשים הידועים כציונים. אבל אנשים שלא מאנשי שלומנו ברור היה שלא יתנו את שמם למפעל ציוני.

עלה בידי בכל זאת להשיג את עזרתו ואהדתו של ג'ק ביי סמנון, שכבר הזכרתיו למעלה. אף על פי שהיה מתנגד מובהק לציונות היה יהודי טוב וחם לב. זנענה לבקשתי לקבל על עצמו את הטיפול בדבר. וכיוון שהוא מטובי עורכי הדין בקושטא ומקובל היה מאיד על השלטונות העותומנים והשפעתו רבה בכל משרדי הממשלה, היה בטחוני חזק שיעלה בידו להעביר את האישור בכל שלביו, מעריכת התקנות והגשתן למיניסטריון המסחר והחקלאות, דרך מועצת הממלכה, קבינט המיניסטרים, עד להשגת "האירדה סניה" (מאמר המלך) של השולטן. הוא גם הסכים לתת את שמו כאחד המייסדים של החברה. וזה הקל עלי להשיג עוד שניים שלשה מנכבדי היהודים שבקושטא שהסכימו לתת את שמם. וכשנתוספו אל שמות אלה גם שמות מנהלי האגודה בארץ ישראל, כבר טושטש הרושם שחברה זו עוסקת, או שכוונתה להתעסק בהתיישבות יהודית בארץ ישראל בלבד.

כך עלה הדבר בידי לקבל אישור, לפי "אירדה סאניה" (מאמר מלך מיוחד) מיום 26 אפריל 1910, לחברה עותומנית בשם "אגודת נטעים מסחר ותעשיה, חברה אנונימית עותומנית בקושטא", שמשרדה המרכזי היה אמנם בקושטא תחת הנהלתו, אבל מקום פעולתה למעשה היה בארץ ישראל. את רכוש האגודה אי אפשר היה להעביר על השם הרשום של החברה, כל זמן שעוד לא היה חוק המרשה לגופים יורידיים לרכוש ולהחזיק על שמם אדמה חקלאית. והנה מצאתי מהלכים אל נסים אפנדי מצליח, ציר איזמיר, אחד מארבעת החברים היהודים בפרלמנט העותומני, עורך-דין מפורסם, שהתמחה ביחוד בענייני קרקעות וגופים יורידיים. כמוהו כסמנון עמד מנגד לציונות, אך התרצה לערוך עבורנו את החווה בין החברה לבין הנאמנים אשר רכוש האגודה רשום על שמם בשם מושאל, חווה שהבטיח את בעלות החברה על הקרקע באופן חוקי.

לימים יצא החוק המקווה, הנותן רשות לחברות עותומניות בתנאים מסוימים לרכוש ולהחזיק גם אדמה חקלאית על שמה. אבל חוק זה שכל כך

הרבה חכינו לו יצא בחינת אלייה וקוץ בה, הואיל ונכלל בו תנאי שעלול היה לשלול מאגודת נטעים את האפשרות ליהנות ממנו. לפי הוראות החוק היו כל בעלי המניות של חברה כזו צריכים להיות נתינים עות'מניים. והנה גדלה מאד שאיפתי, שאגודת נטעים תעביר את קרקעותיה על שמה ולהוסיף ולרכוש קרקעות חדשים, מה שהיה פותח אפשרויות מרובות להתגבר על כל ההגבלות בדרך חוקית. אולם רוב בעלי מניותיה של "אגודת נטעים" היו נתיני חוץ, רובם מרוסיה, ואחרים מארצות אירופה ואמריקה. ובכן אי אפשר היה לחברה הקיימת ליהנות מהחוק החדש.

ביקשתי ומצאתי דרך להתגבר על קושי זה, על ידי יסוד חברה אנונימית עות'מנית חדשה לפי החוק החדש. התחכמתי להכניס בתקנות פיסקה המאפשרת גם לגופים יורידיים עות'מניים להיות בעלי מניות, כך שאגודת נטעים הראשונה כגוף משפטי עות'מני, רשאית להיות בעלת מניות בחברה החדשה, ועל שם החברה החדשה יעבירו את הרכוש הקרקעי השייך לחברה הראשונה. איש לא האמין שטכסיס זה יצליח, אבל, שוב בעזרתו של סמנון, עברו התקנות בכל השלבים, וכחודש לפני צאתי מקושטא, לאחר שהשלמתי שם חוק לימודי, נתאשרו תקנות "אגודת נטעים" וחקלאות, חברה אנונימית עות'מנית, עפ"י אירדה סאניה (מאמר מלך מיוחד) מיום 22 יוני 1914, כשהסעיף הראשון קובע, כאחת ממטרות החברה:

"לקנות ולהחזיק ברכושה — הן על שם החברה בלבד והן בשותפות עם אחרים בעלי זכות חוקית — אתוונות ונחלאות, יערות וכל מיני קרקעות... מלבד זה לקנות ולהחזיק ברכושה... נכסי דלא נידי ככל הדרוש לה בשביל הפעולות שתעשה בגדר התקנות האלה", והסעיף השביעי קבע כי "...המניות הן מפורשות בשם. בעליהן — בין שהם יחידים ובין שהם גופים משפטיים — יהיו נתינים עות'מניים"... ומה רבה היתה שמחתי לקחת אתי את תעודת הנצחון הזאת לארץ ישראל ביולי 1914. אך מלחמת העולם שבאה מיד לאחר כך לא השאירה מקום לאסוף את פירות נצחון זה.

מניעת רישום קרקעות על שם יהודים עות'מניים כשמות שאולים, גרמה קשיים גם לראשי השלטון העות'מני האחראי. להלכה הלא דגלו בסיסמה של שוויון גמור, בלא הבדל דת וגזע, וכשבא יהודי עות'מני שווה-זכויות ומבקש לרשום קרקע על שמו, מן הדין ומן היושר לא לעכב בעדו; מצד אחר, הרי רצונם היה למנוע העברת קרקעות של לא-יהודים לידי יהודים למטרות התיישבות יהודית רחבה. — בשטחים קטנים, בתחומי עיר, למשל, קשה היה לראות בקונה בכוח קונה מדומה. אבל כשהיה השטח גדול מכפי יכולתו החמרית של הקונה, מיד נאחזו בכך למנוע את ההעברה. ובכמה

מקרים כאלה, בכללם רכישת אדמת דילב, היא קריית ענבים לעתיד, פנו אלי למחות לפני השלטונות המרכזיים. ואני הייתי משתמש בהיכרות עם החכם באשי חיים נחום אפנדי, ובקשרים האישיים שהיו בינו לבין ראשי השלטון העותומני ודרשתי ממנו להתערב בדבר. ושמורים בזכרוני כמה פרטים על מעשים רשמיים כאלה ועל שיחות שהיו לנחום אפנדי עם הוזהר הגדול חקי פחה, ושר הפנים חליל בי, ידיד נעורים של נחום. הם הסכימו בעיקר שאין להפלות בין יהודים ללא יהודים ודרשו להביא לפנייהם עובדות ממש בכל מקרה של הפליה, ובכל זאת כשעמדו בפני החלטה של מועצת ההנהלה הממשלתית בירושלים, המנמקת סירוב מסוים בעובדה שפלוני ציוני הוא ושמו אינו אלא שם שאול, לא קל היה לבטל את רוע הגזירה.

הקשיים המתגברים והולכים להתיישבות שהתחילה עכשיו מתרחבת וגדלה בארץ, הביאו לידי מחשבה, אם לא כדאי לתמוך, לכל הפחות למראית עין, בהתיישבות יהודית בשטחים אחדים של הממלכה העותומנית כגון סביבות קושטא ואנטוליה.

גם לראשי אגודת נטעים עניין היה להם בדבר. הנה נפתחו הדרכים לפנייהם בארץ ישראל למפעלי התיישבות רחבים ולרכישת קרקעות, כחברה עותומנית כללית ללא מגמות פוליטיות. אבל כלום לא תעמוד הממשלה העותומנית במהרה על העובדה, שאין השם והמשרד בקושטא אלא למראית עין, וימחו במחי יד אחת את כל הזכויות שהקנו להם? ושליחי הקבוצות מרומניה ובסרביה, היו דופקים גם על פתחי משרדי ומבקשים את העזרה הטכנית והנסיונית של "אגודת נטעים" בתכניותיהם. והדבר היה נושא לשיחות ומשא ומתן עם ראשי הציבור הציוני והיהודי בקושטא, ובעיקר עם ד"ר ויקטור יעקבסון. ומצדו לקח מר איזנברג, ראש אגודת נטעים, דברים עם ראשי הציבור בארץ ישראל על נושא זה.

לפני פרוטוקול של ישיבה שנתכנסה בשעת ביקורו של מר איזנברג בקושטא בכ"ז תמוז תרע"ב (יולי 1912) ושהשתתפו בו ה"ה ד"ר אורבך, א. איזנברג, א. ברזילי, ש. הוכברג, ד"ר יעקבסון, ד"ר מרכוס, יצחק נופך, גייגו ופרומקין. ...להועץ על שאלת הישוב הקרקעי של יהודי חוץ לארץ בתורכיה בכלל וסביב קושטא בפרט. מר איזנברג פתח בסקירה קצרה, על מצב היישוב בארץ ישראל, "ועל המכשולים הפוליטיים הנפגשים שם, וביקש לדון בשאלה זו בכובד ראש, בעיקר מנקודת מבט הישוב בארץ ישראל, הן מצד האקונומי והן מצד הפוליטי". כסבור הוא "כי צריכים לחלק את השאלה לשתיים: ראשית, אם כדאי בכלל לייסד מושבות בתורכיה, ובפרט סביב קושטא, בשביל יהודי רוסיה ורומניה; ושנית, לדון בדבר מבחינה פוליטית

ואקונומית עד כמה יוכל ישוב זה לפעול לטוב או לרע על הישוב בארץ ישראל".

רוב הנאספים הביעו דעתם לחיוב, והציעו כמה וכמה הצעות לביצוע הדבר, והנני מצטט מדבריו של ד"ר יעקבסון, שעמד על הנקודה המדינית שבדבר ואמר: "כי החשד בא רק לרגל התרכזות העבודה בחלק אחד של תורכיה. וחלק גדול מהמתנגדים לישוב היהודים בארץ לא היו מתנגדים, ואפשר יהיו תומכים בישוב שמה, לו התעסקו היהודים בישוב קרקע גם מחוץ לא"י. הוא מחזק את טעמיו בדברים שגלו לו ולאחרים מי שהיה ראש בית הנבחרים אחמד ריזה ביי, הסנטור אלבוסטני הבירותי וצירים שונים. הוא רואה בהגירה של יהודים מחוץ לארץ תועלת כללית גם בשביל היהודים המקומיים, וגם מנקודת מבט הציונות ואין הוא רואה, להיפך, אם יוכל על ידי זה להגרם נזק כל שהוא אף נזק כלכלי להישוב בארץ ישראל. רבים מאלה המהגרים הרוצים להאחז על הקרקע בתורכיה אינם רוצים ואינם יכולים כלל ללכת לארץ ישראל והישוב שמה לא יפסיד על ידם כלום. בתור חבר ועדה להגירה המקומי נסה תמיד לדבר על לב הבאים שילכו לארץ ישראל ולא עלה בידו". ועוד: "...כי מצד הציונים כבר החליטו מזמן להסב את זרם ההגירה אל המזרח. הוא מתאר את מצב אחינו האכרים ברוסיה שלא יוכלו עוד להשאר שמה בשום אופן, והם רוב המהגרים הבאים לתורכיה להאחז על הקרקע. היהודים הרוסים בותרים לבא לתורכיה לא רק מפני התקוות הכלכליות, אלא מפני שידועים הם כי פה יוכלו לשמר יותר על יהדותם מאשר בארץ אחרת. יש איפוא בזה גם סבה אקונומית וגם סבה לאומית. את עבודת ההגירה לא תוכל לקבל עליה לא היק"א ואף לא החברה היותר עשירה. הכל צריך להיות על חשבון המהגרים כי זה דורש מילירדים. אך כל מי שהיכולת בידו צריך לתמוך במהגרים עד כמה שידו מגעת. ...הפעם יש לנו ההזדמנות הרצויה. יש לפנינו חברה אגודת נטעים הכוללת בתוכה את כל המעלות המכשירות אותה לסדור העבודה ואנחנו צריכים רק לעזור לה ולתמכה".

בדעה זו היו כל המשתתפים בישיבה, ונתקבלה ההחלטה הזאת: "...בשים לב לתנאים הפוליטיים כיום של הישוב הפלשתינאי בפרט והציונות בכלל, בשים אל לב את מצבם הכלכלי של ההמונים היהודים בכלל וחלק עובדי האדמה בפרט המוכרחים לצאת את רוסיה ובשים אל לב את התנאים המקומיים ואת השינויים לטובה שיוכלו המהגרים היהודים מרוסיה להביא בחיים הרוחניים והחמריים של היהודים ילידי הארץ — מכירים הנאספים החתומים מטה פה אחד בנחיצות ובאפשרות יסוד ישוב קרקעי של יהודים בתורכיה בכלל ומוצאים, כי על פי מעמדה הפוליטי והכספי ועל פי הנסיונות

שרכשה לה במשך שנות עבודתה הפוריות בארץ ישראל, 'אגודת נטעים' היא החברה שתוכל ושאריכה לקבל עליה את סדור העבודה, ומכל צד צריכים לעזור ולתמוך לחברה זו בעבודה בחוג זה..."

כשחזר איזנברג לא"י כינס ד"ר רופין ישיבה במשרד הארץ ישראלי בט"ו אלול תרע"ב, שהשתתפו בה, שיינקין, לופמן, איזנברג, מאירוביץ, גלוסקין, דיזנגוף, ד"ר רופין, ד"ר טון, לבונטין וגרזובסקי, שבה גילו הנוכחים את דעתם, מי בחיוב ומי בשלילה, אך גם המחייבים פקפקו אם רצוי שהמתחילים בדבר יהיו עסקני היישוב. הישיבה לא הגיעה להחלטה מסוימת הואיל והנאספים לא ראו עצמם מוסמכים לקבל החלטות. ונתקבלה הצעתו של ד"ר רופין להעביר את פרטי-כל הישיבה לחברים בקושטא, לועד הפועל ולקרן הקיימת. ואולי כדאי לכנס לחוד את הפרטי-כל המעניין הזה עם כל החומר הנוגע להתיישבות יהודים בתורכיה, מחוץ לגבולות א"י, אלא לא כאן מקומו. הרי בסיכומי של דבר לא פעלה אגודת נטעים בתחום זה.

קשרי עם עורכי-הדין הגדולים בקושטא איפשרו לי להתעסק גם בעניינים משפטיים שהופנו אלי מארץ ישראל, לא על ידי גופים צבוריים בלבד, אלא גם על ידי פרטים. כך, למשל, עסקתי בהשגת זכיון מהממשלה המרכזית בקושטא לסידור קו טלפוני בעיר ירושלים ולשימוש בו. — אף פעולה זו נפסקה באמצע, כשיצאתי מקושטא בערבה של מלחמת העולם הראשונה.

במשך ימי ישיבתי בקושטא ביקרתי פעמיים ביקורים קצרים בארץ. פעם אחת באביב 1911, נסענו, אני וזוגתי, ומיד אחרי הפסח חזרתי בגפי להתכונן לבחינות הראשונות בלימודי המשפט. ואשתי נשארה ברחובות ושם נולד לנו הבן הבכור. וכיוון שהכניסו אותו לבריתו של אברהם אבינו שלא בפני, ערכו כעין עצרת משפחה להחליט על השם שיקראו לרך הנולד. ישראל בלקינד זגיסי חיים הררי, אשר התמחה ביצירת שמות חדשים, החליטו על השם "ידין" כלומר, אבי הנולד דון ידין. ניבאו ולא ידעו מה ניבאו. אותו זמן השאיפה שלי היתה לעסקנות ציבורית ומדינית ולא חלמתי על ישיבה בדין. ברם נבואתם נתקיימה ושלושים משנות חיי הקדשתי לישיבה על כס המשפט.

באביב הבא (1912) שוב באתי לתקופה קצרה לארץ ישראל ומיד לאחר הפסח חזרתי לקושטא ומשפחתי הקטנה עמי. גם הפעם נסיעתנו היתה מרובה בהרפתקאות. כשקרבונו למצרי הדרדנלים נודע לי שמפני מלחמת טריפולי שפרצה בין איטליה לתורכיה נחסמו המצרים לתנועת אניות סוחר. ואנייתנו עברה לדדה-אגטש, אשר על חוף תורכיה האירופית ברומליה. שם הכניסו את כל הנוסעים לרכבת מיוחדת שהיתה צריכה להביאם לקושטא, נסיעה של

תשע שעות. הזהירו בנו לא לצאת מהקרונוות כי הרכבת המיוחדת הזאת שאין שעתה קבועה, עלולה לצאת לדרכה בכל שעה. אבל ארכו השעות ולא זונו משם אלא בשעות המאוחרות של אחר הצהריים. ובינתיים אנוסים היינו להישאר בקרון מלא נוסעים עד אפס מקום באויר דחוס, בחום השמש הלוחט. — מזון אפשר היה להשיג רק ממה שרוכלים מביאים למכירה והמקח וממכר עושים דרך חלונות הרכבת. ודאי שדברים אלה לא היטיבו לתינוק בן תשעה חדשים, וגם המאכלים המיוחדים שהיה בידנו להכניס בשבילו מן הצידה שלנו אי אפשר היה לעשות כן מפני הדחק שבקרון. רק אחרי חמש עשרה שעות של עינויים הגענו לקושטא בחצות הלילה. סרנו לדירה ארעית שהכינוני במרכז העיר ולאחר זמן קצר עברנו לדירה אחרת, מאז ימי גדודינו סוף סוף זכינו בדירה ממש: כמה חדרים נאים בבית חדש ומתוקן בחלקו העליון של רובע "יוקסק קלדרים", קרוב לניקרה המחברת את פירה ואיסטאנבול. כאן הוקצה חדר למרכז הרשום של "אגודת נטעים".

גיסי כרמי איזנברג שינה בינתיים את תכניותיו. נתברר לו יותר ויותר, כי הדבר שהניעו ללכת להשתלמות לקושטא, היה דחיפה נפשית ליתן כל אשר בו לתנועת התחיה בארץ ישראל. ומשהתחילו מקבלים לא-מושלמים לשירות הצבא ונפתחו השערים עבורם גם בבתי הספר הצבאיים, החליט כרמי ששם יכירנו מקומו ולא בבית הספר החקלאי כאשר חשב בתחילה. מיד נרשם כקאדט באקדמיה הצבאית והיה בו היהודי הראשון מארץ ישראל. יחד עמו היה שם עוד יהודי אחד מסלוניקי. ולאחר זמן, מששקטו הרוחות במלחמת טריפולי ופרצה מלחמת הבלקן והכריזו על התנדבות בקרב תלמידי האקדמיה, היה כרמי בין הראשונים שהתנדב והלך לשירות פעיל בצבא העות'ומני. לעתים רחוקות היה מקבל חופשה לכמה ימים והיה בא לקושטא למצוא לו מקלט באייר ביתנו. נורא היה מראהו בשעת חזירתו מהחזית. בגדיו מלאים בוץ ורפש וזקנו ושערותיו מגודלים וכולו מכוסה כנים. ראשית דרכו היתה לבית המרחץ ולספר ורק אחר כך שב והיה לו מראה אדם מן הישוב.

אותם הלילות שהיה עושה בחברתנו היו עוברים בשיחות וויכוחים על עתידה של ארץ ישראל בקיסרות העות'ומנית. הלא כולנו היינו אז חדורי הכרה שעתידות גדולות צפונות לקיסרות הגדולה הזאת הנלחמת עכשיו על חירותה המלאה ועל שחרורה מעול זרים. ואם כי התורכים היו השליטים בקיסרות זו הלא רבים בה העמים והשבטים והלשונות, וכל אלה אף הם

נלחמים על חירותם. היו מדברים אז באכטונומיות לעמים השונים, וגיתן היה לשער, שהתורכים יכירו בצידקתן של תביעות אלה, ובמאבקם על חירותם. כממלכה עצמאית כלפי חוץ, לא יוכלו להתעלם מן הדרישות הצודקות של העמים שבקיסרות שלהם, ובשעה גדולה זו תבוא גם שעתם של היהודים. וראשית כל נדמה לנו שהיהודים צריכים לראות עצמם חלק נאמן של הקיסרות העותומנית ולשתף פעולה אתה בכל, בזכות ובחובה. ואם הקיסרות נלחמה עם אויביה מבחוץ, גם היהודים חייבים ליתן ידם לה במלחמה זו. בעיקר מוטלת חובה כפולה ומכופלת על היהודים יושבי ארץ ישראל, הואיל והשאיפה צריכה להיות — אכטונומיה יהודית בגבולות ארץ ישראל בשביל שלטון בית יהודי. וזה שהביא את כרמי שייכנס לאקדמיה הצבאית וזה שהביאו להתנדב למלחמת הבלקנים.

ואף עניין בדבר, כיצד חזה כרמי לנגד עיניו את פתרון השאלה הערבית בגבולות ארץ ישראל — חילופי אוכלוסים. ושימו לב, בימים ההם לא ידעו עוד כלום על פתרון שאלות אתנוגרפיות של מחוזות מעורבים לאומים שונים בדרך החליפין, כגון מה שאירע בין תורכיה ליוון אחרי מלחמת העולם הראשונה. "נרכוש קרקעות" היה אומר, "במזופוטמיה (עיראק) ובערבות סוריה, ונחליף קרקעות אלה בקרקעות הפלאחים יושבי ארץ ישראל, ונעביר אותם על משקם ועל בעלי החיים שלהם אל האדמות, אשר נרכוש בארצות השכנות. — והם ישמחו לתמורה הזאת כי במקום אדמתם הדלה בארץ ישראל ניתן להם אדמה משובחת יותר ומרובה יותר במקומות החדשים שמחירי הקרקעות זולים יותר". ואף על חילופי אוכלוסיה שלא על בסיס חילופי קרקעות דיבר; על העברתם מרצון של יהודי סוריה ובגדד ארצה. ועל כן יש גם לפעול בקרבם ולהשריש בהם את הרעיון הזה ולהכשירם לכך בבוא העת. וכך נרחב לפעולה כזו כבר לפנינו עכשיו בקושטא: להשפיע על נוער המשכילים של יהדות מזרחית זו העושה בקושטא לשם לימודיהם.

טראגי מאוד היה גורלו של כרמי. עם גמר מלחמת הבלקנים קיבל חופשה ארוכה ונסע הביתה לנוח בבית הוריו ברחובות והוא כבר חלוש בגופו, סובל משגרון וכאבי-ראש, אך לא עלה על דעתו לשנות את תכניתו ולהאריך את חופשתו אפילו יום אחד. עכשיו חלם על כניסה לבית הספר הגבוה של המטה הצבאי. והוא חזר להמשיך חוק למודיו. משפרצה מלחמת העולם הראשונה, שוב עזב את כתלי בית הספר ויצא לשרות פעיל, הפעם כקצין, וגלח בגבורה באנטוליה. בינתיים חזרתי אני וביתי לירושלים.

לעתים רחוקות היינו מקבלים ממנו כרטיס דואר מתאריך נושן, כתוב תורכית, ולא קל היה לדעת היכן מקומו. יום אחד נקראתי למפקדת

הצבא במגרש הרוסים ונתנו לי מברק מבשר רעות. הנוסח היה משובש בכתוב, אך לא הניח ספק לתוכנו: "כרמי הרון (כך נקרא בצבא על שם אביו אהרן, מאחר שלא יכלו לבטא את שם משפחתו איזנברג הלועזי) אינו שבוי אלא 'שהיד'" (קדוש — כך קוראים המושלמים למי שנפל בגבורה בקרב). הסבירו לי, שמברק זה בא לתקן ידיעה קודמת שכאילו נפל בשבי; ברם הידיעה הראשונה לא נתקבלה כלל. כתיב המלה "שבוי" היה משובש, ורציתי להשלוח נפשי בתקווה כי גם תוכן המברק משובש, ואולי היפוכו אמת, אינו קדוש אלא שבוי. המפקד בירושלים נענה לבקשתי לחקור בדבר. בינתיים גמרתי אומר לשמור את הבשורה לנפשי ולא להודיע עליה לבני ביתי. הידיעה באה בערב שבת. ביום ראשון עמדתי לנסוע לסג'רה להיפגש עם אהרן איזנברג בענייני "אגודת נטעים". שמרתי את הידיעה בלבי כל יום השבת ולא גיליתי דבר לאשתי וגם במשך שני ימי שבתי בסג'רה העמדתי פנים שקטים לבל יכיר בהם האב את דבר האסון שבא על בנו. חזרתי ירושלימה. במפקדה לא נתקבלה תשובה על חקירתם. עכשיו שוב אי אפשר היה להעלים את הבשורה. התכוננו לנסוע לרחובות לחג. ערב הנסיעה סיפרתי לאשתי מה שאירע, ואחרי שהתגברה על האסון טיכסנו עצה, כיצד להודיע הדבר להורים, וגברה שמחתנו כשבאנו לרחובות, שבמקום לבשר רעות להם, בישרו הם לנו טובות: מחיים הררי שהיה אותו זמן בשווייץ נתקבל מברק עם ידיעה מהצלב האדום, כי כרמי נלקח בשבי הרוסים בארזורום באנטוליה. אכן, הרהרתי, הידיעה שבאה לירושלים באה לתקן טעות שלא היתה טעות. אולם השמחה לא ארכה ימים רבים. עשינו כל המאמצים להיות בקשר תמיד עם כרמי דרך הצלב האדום, ונודע לנו שהרוסים העבירוהו לסיביריה. רק בסוף המלחמה נודע לנו כי חלה שם ומת. זה היה גורלו המר של נער עברי שיצא מרחובות ודרך קושטא, מלחמת הבלקנים ומלחמת התורכים ברוסים במלחמת העולם הראשונה מצא את קברו בערבות סיביריה. לא זכה לראות בהתגשמות חלומה, לא זכה ליתן את נפשו בצבא ההגנה לישראל, שבעצם זה היה כל מאויו.

למסור נפשו במלחמת השחרור על אדמת ישראל זכה כרמי אחר שנקרא על שמו, בנו יחידו של יהושע, אחי כרמי הראשון, שנפל חלל בי"ד אדר תש"ח בדרך לעטרות בסביבת ירושלים.

רוח ההתנדבות לצבא העות'מני הגיעה גם לשורת הסטודנטים האזרחיים שלמדו אז בקושטא. לאחר שנתקבל הרמז מראשי התנועה בארץ ישראל שכדאי הדבר שיגלו בני הישוב את רגשי הפטריוטיות העות'מנית שלהם

בצורה זו. ואחד הסטודנטים מיוצאי הארץ, ישראל שוחט, שישב אז בקושטא יחד עם אשתו, מניה שוחט וילבושביץ, ממייסדי "השומר", היה הראשון להתנדב. וזכורני מעשה שהיה בהתנדבותו. בוקר אחד הלך להירשם במיניסטריון המלחמה ולא חזר. החקירה העלתה שנאסר על אשמה, לא פחות כבדה מאשר ריגול לטובת האויב. כדי להבין את החשד שהיה מונח בהאשמה זו יש לשוות לנגד עינינו את ישראל שוחט כפי שהיה בימים ההם: בחור כארזים, גבה קומה, רחב כתפיים, עיניים מבריקות שחורות כעורב, מגודל שפם וזקן ותלתלי שערותיו השחורים יורדים עד למפרקתו, ועל ראשו מצנפת כבשים, קלפק, כמנהג הצ'רקסים. כל מראהו אימר רוסי או לכל הפחות בן אחד מעמי הבלקן שאתם העותומנים נמצאים במלחמה. ואם להוסיף על כך שמעט התורכית שידע היה מבטאה בהברה רוסית כבדה, לא יקשה להבין את אשר עבר במוחם של פקידי הגיוס: התנדבותו אינה אלא מסווה ועיקר חפצו להתגנב לשורות הצבא לשם ריגול לטובת האויב. עלי הטילו לחלצו מצרתו. יצאתי לאיסטנבול. ביקשתי, ואף השגתי ראיון אצל מושלה הצבאי של קושטא. וכך עמדתי בפעם הראשונה בפני גנרל תורכי, הוא ג'מאל פחה, ששלט אחר כך בארץ ישראל כמפקד המחנה הרביעי של הצבא העותומני, בימי מלחמת העולם הראשונה. משהתייצבתי לפניו סיפרתי לו על רגש הפטריוטיות שהגיע את חברי להתנדב וביקשתי לא לדון לפי מראית עין אלא לפי הכוונה שבלב, וחפצי הצליח בידי, קיבלתי מיד פקודה לשחררו של ישראל שוחט.

מפירה עקרנו שוב דירתנו והפעם הלכנו לחלק האסייאי של העיר, לחידר פאשה. שנתיים שעשינו שם בדירה מרווחת השכחנו את הסבל ואת הדחק שהיו מנת חלקנו באיסטנבול ובגאלאטה. וכשאני מביט עכשיו אחורנית, הרי היו אף השנים שקדמו לישיבתנו בחידר פאשה שנים של סיפוק וקורת רוח בחיינו. בחידר פאשה נולדה לנו בתנו שקראנוה בשם סעדה על שם המקום בו נולדה, "דר-סעאדה", שמה הרשמי של קושטא, שפירושו "בית האושר", שם לא חדש, שצלצולו ומשמעותו עברים ומקובל בעיקר בקרב עדות המזרח. אמנם בשנות ילדותה המוקדמות לא היה שם זה לרוחה של הילדה מאחר שחברותיה בגן ובבית הספר לגלגו לצלצול התימני של השם. והיה רגש מיוחד של מרחב וחיבוק עולמות כשיום יום הייתי חוצה פעמיים את הים המפריד בין שני חלקי תבל, אסיה ואירופה. החיבור בין חידר פאשה לחלק האירופי של העיר היה באניות קיטור מרווחות שהיו מהלכות בקביעות בכל שעות היום עד חצות הלילה והיו מעלות את אלפי נוסעיהן לאורך הגשר

המחבר את שני גושי החלק האירופי של העיר גאלאטה ופירה מזה ואיס-טנבול מזה.

מצד הגיאוגרפי היו קוראים בימים אלה בשם איסטנבול לא לכל רחבי העיר, כפי שזה נהוג בימינו, אלא לאותו חלק אירופי של העיר בלבד שמעבר לקרן-הזהב והמאוכלס בעיקרו תורכים ושבמרכזו "השער העליון" — מושב הממשלה. במרחק מה מהשער העליון נמצא "שראי-בורנו" — (אף-הארמון). אחד המקומות הנהדרים ביותר בעולם. בשעות החפשיות שבין הרצאה להרצאה אפשר היה לנות בפינת חמד זו, בטיול ובעיון. אחרי הצהרים כשהייתי חוזר מאירופה לאסיה היתה אשתי והילדים מחכים לי ב"טשאיר" (מרעה). שדה רחב ידיים מוקף גני נוי שבין הים לבין ציבורי הבניינים. הנהדרים של הנהלת הרכבת האנטולית והמחלקה לרפואה של האוניברסיטה הקושטאית.

קנינו לנו חוג גדול של חברים וידידים מקרב בני המקום, גם לא יהודים. בחוצות חידר פאשה כבר התחילו יוצאות או נשים תורכיות גלויות פנים, שלובות זרוע עם בעליהן או אביהן. בבית הגדול שגרנו בו גרה גם משפחת שוחט ועוד משפחה ארץ-ישראלית, מר קנל, מורה בבית הספר של הקהילה האשכנזית, ואשתו בת החכם והחוקר ד"ר אליעזר גרינהוט מירושלים. בערבים היו מתכנסים הסטודנטים בביתנו ולעיתים קרובות כשהיו מאחרים בנשף, ולא יכלו כבר לחזור לעבר הים מפני הפסקת חיבור האניות, היו עושים אצלנו עד אור הבוקר.

מן המראות המיוחדים לחלק עולם זה באותה תקופה, כדאי לציין, אולי מפני האכזותיות שבהם, שני דברים: אחד — גשר גאלאטה. גשר ענקי ברוחב של עשרות מטרים, שפרקיו נפתחים ונותנים מעבר לאניות. רבבות אנשים היו חוצים את הגשר בכל שעות היום. זכות המעבר לא היתה חפשית, וכל עובר חייב היה לשלם מס של עשר פרוטות כל פעם שעבר את הגשר ולוא עשרות פעמים ביום. את המס היה צורך לשלשל לתוך קופסת נחושת גדולה הצמודה לחגורתם של גובי המס המפוזרים לרוחב הגשר. במרחק כמה מטרים זה מזה. למנוע מעילות, היו מקפידים שבגדי הגובים לא יהיה בהם כל כיס או חור שישמשו מקום להסתרת כספים. המטבע היתה נורקת ישר לתוך הקופסה, שעל מתני הגובה. ומי שהפרוטה לא היתה מצויה בכיסו והיה צריך לפרוט מטבע יותר גדולה, ניגש לאחד האשנבים שלשני צידי הגשר משלם ומקבל שם את העודף. והיו קונדסים שרצו להשתמט מתשלום מס המעבר שנראה בעיניהם לא צודק, וכשהיו עוברים בחבורה את הגשר, היו מתפזרים לרחבו, כל אחד עומד ליד גובה מסים אחר ומראה באצבע על

החבר העומד ליד האשגב כאילו הוא משלם עבורו, כששליחם משלם לעצמו בלבד.

כמה מהסטודנטים שלנו היו אף הם נוהגים בטכסיס זה. אבל היה אחד בתוכם שומר דת ומקפיד בתשלום המס, ובערב שבת היה מפקיד את עשר הפרוטות בידי הגזבר ומבקשו להסתכל יפה בפניו שיכירו מחר כשיבוא לעבור את הגשר.

ועוד דבר נחרת בזכרוני — ההכרזה על דליקות. קושטא היתה עיר גדולה מאוד בשטחה. רוב בתיה בנויים עץ והשריפות היו מצויות בה. טלפון לא היה בעיר וכשפרצה שריפה חייבים היו להודיע על כך למכבי האש מזה ולבעלי העסקים מזה, ואפילו לאלו שגרו במרחק מקום מן השריפה. מגדל גאלאטה הבנוי במקום הגבוה ביותר של העיר, היה מקום התצפית ושם היו הצופים עומדים ומודיעים על אש שפרצה בסימנים מיוחדים, דגלים צבעוניים ביום ואורות צבעוניים בלילה. לפי הסימנים מיד רצים יוצאים דחופים להכריז בעיר על כך. הרץ, לבוש לבנים, מכנסיים קצרים בקיץ ובחורף, נעלי לבד על רגליו, היה עובר במרוצה בחוצות העיר. ואף על פי שתפקידם העיקרי של הרצים היה להביא את הידיעה לתחנה מסוימת וממנה היא יוצאת הלאה בדרך זו, היו הרצים תוך כדי מרוצתם מכריזים בקולי קולות על מקום השריפה. בלילות היו שומרי הלילה מודיעים על השריפה כשהם דופקים במקל עבה על הרצפה ומכריזים בקול יללת תמרורים בנעימה של אימה: ין-גין-ואאר — כלומר יש שריפה, ומוסיפים את שם הרובע, הרחוב וכו'. והאורח החדש הבא לקושטא שלא ידע פשר דבר מתעורר מתרדמתו בפחד בכל שעות הלילה לשמע הכרזות אלה.

משקרבה תקופת לימודי לסופה התחלתי להרהר בעתידי הקרוב. הגעתי לקושטא לפני ארבע שנים ושתי מטרות לפני: להשתלם כעורך דין ולהכשיר עצמי להיות בא כוחה של ירושלים בבית הנבחרים בתורכיה המהודשת. ביחוד הרגשתי בתקופת הסער והדהף שלי, בצורך למצוא לשון משותפת בין היישוב העברי בארץ ישראל לשלטון התורכים הצעירים המתחדש. ובימי ישיבתי בקושטא נתברר לי יותר ויותר כמה מקופח היישוב בהרבה עניינים, הציבוריים והלאומיים, וכמה גדולים סבלות האוכלוסים היהודים כאזרחי הארץ מפני שלטון מרושל ומושחת, שהרקבון הביורוקרטי מימי עבדול חמיד לא פסק בו.

מקצוע של עורכי-דינים, כפי שהכרתיו בירושלים, לא היה חביב עלי לגמרי וראיתי בו רק הכרח וכלי שרת בשביל המטרות אשר לנגד עיני.

בהמשך לימודי מצאתי סתירה בין הרעיונות הנשגבים שבהם דוגל מדע המשפט והדרך שנוהגים בה נושאי כליו, שעושים אותו קרדום לחפור בו. אבל לאט לאט התחיל המדע הזה לוקח את לבבי ומשריש בי תקווה, שיעלה בידי להשתמש בו הלכה למעשה ולא לפגוע בעיקרי יסודותיו. והנה אני מתקרב ליום בו תהיה חצי תאוותי בידי. ומה בנוגע למטרה השניה שהצבתי לנגד עיני בצאתי מירושלים? רק עכשיו נסתיימו הבחירות הראשונות לבית הנבחרים העות'ומני. הסיכויים, שהיו רבים ונראים כאילו בגדר האפשרות, לשלוח ציר יהודי לקושטא מתוך שלושת הצירים של סנג'ק ירושלים נתבדו, בחלקם מפני ההתחרות הקשה בין שני המועמדים היהודים (והם ד"ר לוי, בעיקר מפני ידיעתו הרבה בשפה התורכית ואלברט ענתבי, מפני עסקנותו המובהקת ובקיאותו בהוויות השלטון העות'ומני ואופיים של הערבים). אמנם לא היו בעלי זכות בחירה יהודים במספר מספיק כדי ציר אחד, אך אילו היו הכל מאוחדים בדעתם היו קולותיהם מצטרפים במשקל מכריע במשא ומתן עם הערבים. אבל הפילוג בקרב בעלי זכות הבחירה המועטים שבציבור היהודי קלקל את האפשרות הזאת, ובחירות חדשות יהיו רק לאחר ארבע שנים, ואני עודני צעיר לימים, כבן עשרים וחמש. אמרתי בלבי עוד חזון למועד ומוטב להישאר עוד שנה שנתיים בבירת תורכיה ולהרחיב ידיעותי ולחזק קשרי במרכז, בפרט שגם בישיבתי בקושטא יש כר נרחב לפני לשרת את היישוב ולהילחם על ענייניו בפני השלטונות כאשר כבר התחלתי לעסוק בכך בימי לימודי.

בימים ההם הוכרו על משרה חדשה. יועץ משפטי, במיניסטרוני הימיה. גוסף להכשרה משפטית-עות'ומנית נדרשה מהמועמד ידיעת השפה הגרמנית, כי ענייני הימיה, כמו במשרדים אחרים, נחתכו על ידי יועצים גרמניים שעמם היו התורכים הצעירים קשורים בקשר אמיץ. התייצבתי, והמשרה הוצעה לי. והנה הגיעה אלי השמועה על פטירת אבי ומצאתי מחובתי להקדים נסיעה הביתה לתקופה קצרה. דחיתי את תשובתי עד לאחר שובי, והסכימו לחכות לי.

ואולם כאן קרה מקרה שהכריע את גורלי לשנים הבאות. עמדתי לעזוב את קושטא ביום ששי אחד באניה של קו "החידוי" המצרי. לילה לפני זה באו כמה חברים להיפרד מאתנו ודיברו על לב אשתי להצטרף אלי לביקורי הקצר ארצה אף על פי שכרוך הדבר בטלטולי נסיעה קשים עם שני ילדים קטנים. אני שמעצמי התכוונתי לכך, דחיתי את נסיעתי בשביל שיהא בידי לצאת באניה הרוסית המפליגה ביום ראשון ותהא לאשתי שהות לעשות הכנותיה. יצחק בן צבי כדובר רוסית הלך אתי לחברת האניות הרוסית,

והצלחנו להחליף את כרטיסי הנסיעה לאניה הרוסית המפליגה אחרי ימים מספר. ביום הראשון, בראשית אוגוסט 1914 הפלגנו הביתה. בין מלווינו באניה היו יצחק נופך אשר הקדים אותי כמה שנים בקושטא ועוד נשאר שנים אחדות אחרי, עד אשר השלים את חוק לימודיו, ועסקנותו הציבורית הסיחה דעתו מן הלימודים. כן באו רוב חברי הסטודנטים הארץ ישראלים, בכללם יצחק בן צבי ומשה שרתוק. מדוד בן גוריון נפרדתי לפני כן ליד מיטת חליו בבית החולים הרוסי בשישלי. בין היורדים באותה אניה היה גם זרובבל לובמן (חביב) ומורות וגגנות בבתי הספר בקושטא וסלוניקי שחזרו לארץ לימי חופשתם.

כשהגענו אחרי שנים שלושה ימים לאיזמיר השיגתנו הידיעה על רצח הנסיך פרדיננד בסראיבו אשר בבוסניה. בימים ההם עוד לא היה רדיו בעולם ורק כשבאנו לבירות נודע לנו על פרוץ המלחמה בין אוסטריה לסרבית. בתחנת הרכבת ברמלה בדרכי לירושלים, ראינו תכונה יוצאת מגדר הרגיל שפירושה הכרזה על גיוס כללי בכל רחבי הקיסרות העותומנית. כל זה הכריע את גורלי להישאר בירושלים ולא לחזור לקושטא, הואיל ומקומי בעיר מולדתי בשעה שסכנת מלחמה מתחילה מאיימת עליה ועל היישוב. אילמלא היתה משפחתי מצטרפת אלי בנסיעתי זו ברגע האחרון, ודאי הייתי על אף כל הקשיים והדרכים המשובשות, מחפש דרכי חזרה אליה בקושטא. ומה שהיה צפוי לי — מי ישורנו.

ד. בהימוט יסודות תבל

פרק תשיעי

מלחמת עולם

כששבנו לארץ באוגוסט 1914 נתברר מיד — מה שהיה במחשבה תחילה מעין מסע טיול וביקור לשעה קלה הריהו עכשיו ישיבה של קבע. בשעת חירום זו אי אפשר לי לעזוב את הארץ ואת המשפחה ולחזור לנכר. עמדנו אמנם בפני קושי גדול: בקושטא ביתנו עם כלי הבית וכלי הלבן עוזבים והפקר, ופה אנו בחוסר כל ועלינו לפתוח מחדש בבניין הקן למשפחתי, אבל אין להועיל. גם היכן מקום ישיבתנו ודאי לנו — מקומי בירושלים. ושוב התחילה פרשה של סדרי דיור עראיים. תחילה חדר מרוהט סמוך לבית הספר למל בקירבת מקום לבית אמא. אחר כך קיבלנו את דירתו של אליעזר בן־יהודה ברחוב החבשים, שנמצא אז עם משפחתו בחוץ לארץ ולא עמדו לחזור עד סוף המלחמה. ורק אחר שנה של נדודים קבענו דירתנו ברחוב התבשים בתוך גן גדול ומרווח על יד בית הספר האמריקאי לארכיאולוגיה. ובדירה זו גרנו כל שנות המלחמה. בירושלים נתקבלתי בסבר פנים יפות, אף על פי שאין נביא במקומו וכל בגי העיר זוכרים אותי נער חוסה בצל אביו, רבו מיד הפונים אלי לקבלת עצה ועזרה משפטית, בשתדלנות בפני שלטונות הצבא ובעסקי ציבור, שכן אני עורך דין יהודי יחיד בעיר השולט בשפה התורכית ובכמה לשונות לועזיות אחרות. לקוחותי הראשונים היו בעלי הבתים של שכונת "אחוה" שרכושם היה רשום על שם אחד מחבריהם בשם שאול ונסתבכו העניינים על ידי מקרי מוות, והיה צריך לסדור את העניינים.

עם ראשית המלחמה התחילו עסקני הציבור דואגים לעתיד, כשיפסק הקשר עם חוץ לארץ ולא תהא אפשרות להביא צרכי מזון מן החוץ, וגם צינורות ההשפעה עלולים להיסתם ולפגוע במוסדות הלאומיים ומוסדות החינוך והצדקה, המקבלים מעבר לימים את האמצעים לקיומם. הכרח היה לקדם את פני הרעה. כבר באוקטובר 1914 הגיע לחוף יפו מר ורטהיים מניו־יורק, חתנו של הנרי מורגנטאו הראשון, ציר ארצות הברית בקושטא והביא עמו חמישים אלף לירות שטרלינג זהב — תמיכת יהודי אמריקה — ליישוב הישן והחדש כאחד. קרן זו נמסרה מטעם מר ורטהיים לוועדת נאמנים בת שלושה חברים: אפרים כהן בירושלים, ד"ר ארתור רופין בתל־אביב, ואהרן אהרונסון מזכרון־יעקב. עליהם הטילו למנות ועדים ציבוריים בשלוש

הערים ואחד מוועדת הנאמנים עומד בראשם בכל עיר ועיר. אפרים כהן יושב ראש הוועד הירושלמי המריץ בי להיות המארגן והמנהל של הגוף הזה בירושלים לכמה חדשים. הסכמתי בתנאי, שתבוא עלי הסכמתם פה אחד של כל חברי הוועד שהקים בירושלים ושייצגו את כל העדות, את כל המעמדות ואת כל הזרמים, לרבות מתנגדיו של אפרים כהן. למזכיר הוועד נתמנה י. ח. ברנר. ובפגישותינו בבית אפרים כהן היינו שנינו מרבים בשיחה על עניינים שמחוץ לתפקידינו בוועד העזרה האמריקאית.

בירושלים החליט הוועד להשתמש במכסת הכסף שעלתה בחלקה מקרן הזהב למטרה כפולה: חלק אחד הוקדש לשמש כעין קופת מלווה וניתנו הלוואות נגד משכונות, בעיקר למטרות של בניין; בחלק השני קנו ואגרו מצרכי מזון שבאו מן החוץ, שבקרוב ודאי יאולו מהשוק כגון: קמח, סוכר, אורז, נפט וגפרורים. בדרך זו אמרו לעכב עליית שערים, וכשיאולו הצרכים לגמרי מן השוק יוציאו אותם למכירה במחיר הקרן ולעניים יחלקו אותם חינם. הכסף הופקד בכספת של חברת אנגלו-פלשתינה.

לא ארכו הימים ויצאה פקודה לסגור את הבנק, שנחשב כמוסד אויב, כיוון שרשום הוא בלונדון. ברגע אחרון עלה בידי להעביר את הזהב אל הקונסוליה האמריקאית בטענה שבעליו הגדבנים אמריקאים. שם נשאר הזהב בארון הברזל וכל פעם ולפי הצורך הייתי נוסע בכרכרה להוציא כמות כסף, על פי רוב בסכומים של חמש מאות או אלף ל"ש. כשלאט לאט נתרוקנה הקופה הביע ד"ר גלזברוק, הקונסול הכללי, את דאגתו ליום מחר, והציע כאילו דרך אגב, שכדאי להשאיר סכום מסוים בקונסוליה על כל צרה שלא תבוא. כשבאתי לקחת את הסכום האחרון שנשאר עוד בקופה קרה משהו מחוץ לגדר הרגיל והמקובל. ד"ר גלזברוק היה זקן נחמד, ופניו פני אציל רוח ונראה כאדם תמים שאינו יודע צורת מטבע. אולם מששמע שבאתי לקחת את הכסף האחרון לא הסתיר כי אין הדבר נראה לו. ושוב שאל מה יהיה אם יינתקו הקשרים עם ארצות הברית והקונסוליה תשאר בלא מזומנים? לא השיבותי ונשארתי יושב ומחכה למסירת הכסף. ושוב שאל אם רוצה אני לקחת עכשיו את כל הכסף שנשאר בקופה. עניתי הן. הזקן קם והתהלך בחדר הארוך הנה והנה התעכב בפני ומלמל: כל הכסף! כל הכסף! ובסוף פתח את ארון הברזל, הוציא את חפיסת הנייר שבתוכה חמש מאות לירות שטרלינג מטבעות זהב; מנה אותם, סידר אותם על השולחן ציבורים ציבורים של עשרים וחמש ל"ש, ובזעם גלוי התחיל שוקל לידי את המטבעות. ומשהגיע לציבור האחרון לקח את מטבעות הזהב לידו, שוקל ומונה ופתאום, כאילו ירדה עליו רוח ממרום קרא: זוכר אתה, כשהעבירו אלי את הזהב

מהבנק שלחה אלי הממשלה התורכית לפי דרישתי ז'נדרם אחד לשמור על הבית. שלא ייגנב הכסף, והאכלתי את השוטר שנים שלושה ימים על שולחני. הסבור אתה שסכום של עשרים וחמש ל"ש הוא יותר מדי לפצות אותי על ההוצאה שהוצאתי מביתי? ותוך כדי דיבור שלשל את עשרים וחמש הל"ש לתוך כיסו. אכן לא שומר חינוך היה.

כארבעה חדשים נהלתי את ענייני ועד העזרה האמריקאי. וגם עסקתי במקצת בעריכת דין, כי לא כל זמני נתון לעבודה זו. והנה התחילה המלחמה להראות אותותיה בחיי הפרט והציבור בארץ, ובייחוד ניכר רישומה בירושלים, שגם בשנים כסידרם פרנסתה אינה מצויה. ודאי לא התחילו עוד ימי הרעב שבאו בסוף תקופת המלחמה, אבל גדולים המחסור והסבל בכל מקום ובעיקר בקרב המוני העם. היוקר האמיר, ערך הכסף ירד, והלירה התורכית בשטרות כסף השיגה בשוק רק את שמינית ערכה הרשום. נוסף על כך התחיל השלטון העות'ומני מטיל אימתו על כל התושבים בלא הבדל דת. משטר התורכים הצעירים שקם לפני ארבע שנים הכויב את הלבבות. השחיתות לא פסקה ועכשיו נתוסף שירות הצבא, שהטיל על האזרחים חובות קשים מנשוא. אמנם היתה זו חובה שבאה בזכות השוויון המלא שניתן לכל אזרחי הארץ כמושלמים ולא-מושלמים. אך השוויון היה להלכה בלבד ולא למעשה. התורכים לא בטחו בנאמנותם של לא-מושלמים והרחיקו אותם משרות פעיל תחת הנשק. וכן נהגו גם עם הערבים, ששלחום כחילות משמר במקומות מרוחקים בפנים הארץ או בתימן. בשביל לא-מושלמים ערכו גדודי עבודה והובלה. ואפילו כמה מהערבים המושלמים העדיפו דווקא ללכת לגדודי העבודה כדי להישאר בקרבת הארץ.

פירושן של גדוד עבודה היה עבודת פרך בתנאים לא אנושיים. הצעירים נשלחו לשדות ומדבריות, ממש בלא מחסה מחום ומקור, לינתם תחת כיפת השמים, ומעט המזונות שניתנו להם פיגול הם ואינם ראויים למאכל בני אדם. ולא טוב היה גורלם של הקשישים יותר, שהעסיקו אותם בתוך הערים, בכיבוד הרחובות ובעבודות גסות אחרות שלא באו אלא לספק את יצר משעבדיהם ונוגשיהם.

ה"בדל עסקריה", כופר שרות הצבא שחל על לא-מושלמים בתורת מס שנתו, בוטל עם עליית המשטר החדש, כך שלא-מושלמי לא היה פטור גם עכשיו משרות פעיל בצבא. אבל אפשר היה גם עכשיו למושלמים וללא מושלמים כאחד להשתחרר משרות חיל המלואים תמורת תשלום. ורבו המבקשים להיפדות משירות הצבא שיותר משהיה מילוי חובה לאומית, ראו בו משום עבודה כפייה מפרכת את הגוף ומדכאת את רגש הכבוד שבאדם. על כן היו כאלה

שנתנו את כל חסכוניותיהם וחסכוניות משפחתם ושהוציאו את פקדונות הנדוניה שלהם בשביל לקנות חירותם בחמשים לירות תורכיות, ששווין היה אז למעלה מאלף פרנק. ודאי רק ידם של מעטים השיגה ליתן כופר זה ואף הללו אכזבתם היתה מרה כאשר אחרי זמן קצר נתברר שכופר-נפש זה שלכתחילה אמרו שחרור הוא לכל ימי המלחמה, כוחו היה יפה לשנה אחת בלבד.

מרובים היו המבקשים להיפטר מהשרות הצבאי בכל מיני דרכים אחרות. אפשר היה, למשל, להשיג שחרור על ידי פגם גופני וכאן ניתן עניין לענות בו ל"מרקדים" סביב רופאי הצבא. ניתן שחרור גם לכלי קודש ובין הפטורים מקרב-המושלמים היו גם פרחי כהונה, ה"עולמא", — תלמידי בתי המדרש הדתיים. וניתן מקום לראשי העדה היהודית לתבוע שחרורים דומים לבני הדת היהודית, משהרחיבו את האצטלה של הרבנות ופרשוה גם על שוחטים ובודקים, חזנים ושמשים וראו דין בני-הישיבה כדין ה"עולמא".

אבל בלי קשר עם הפעולה הציבורית שנעשתה על ידי ראשי העדה, היו גם יחידים מחפשים להם דרכים של שחרור מתוך נימוקים אלה, בעזרת המוחתארים וקשריהם. ולא די היה באלה שמחמת גילם היו חייבי גיוס. עכשיו נתגלו מאות הטעויות והשיבושים שברישום לידה ומיתה. נקראו לצבא גם זקנים וישישים שאחרו לרשום אותם בספרי הילודה בעשרות שנים. והורים נדרשו להביא את בניהם ששבקו חיים לכל חי זה שנים על שנים. פגיעתם של שליחי הגיוס היתה רעה ומרה. אפילו מראה פניך מעיד עליך שמרחק דור בינך לבין גיל הגיוס, או שחיגר הנך ופיסח ומאור עיניך ניטל ממך, לא עמדו כל אלה בפני השוטרים, ואחת היתה דתך להביאך לפני הקול-אג'אסי. ומי הוא זה ואי זה הוא הקול-אג'אסי אשר לשמע שמו חרדו רבים? פירוש המילולי של קול-אג'אסי הוא "ראש אגף". בדירוג הצבאי, היה זה תואר של דרגה בין "יוז באשי" (שר מאה, קפיטן), לבין בין-באשי — (שר אלף, מיור). דרגה זו, נתבטלה במשך הזמן ונשארה רק על שכם אלה שנשאנה מקודם. בירושלים היה הקול-אג'אסי הממונה על מחלקת הגיוס של העיר והמחוז שבראשה עמד. הוא היה קצין תורכי בגיל החמשים, ידוע כאכזר ומתאכזר, מרעים קולו על כל מי שמזדמן לו וקרבתו דיה היתה להפיל אימת מוות על כל הבא לפניו. ואף דבר זה לא קל היתה, כי מאות על מאות הובאו לחצרו שעה שעה. והיו עוברים ימים על ימים עד אשר הגיע תורך לבדיקה, ועד אז היית חשוב כאחד מן המשתמטים מדעת ושלא מדעת. ואם לא הספקת לעמוד בפני הקצין באותו יום, היית מושלך לאיזה דיר או רפת עד ליום המחרת.

משרדי הגיוס היו בדרך סט. פאול, בבית המיסיון האנגלי מול הכנסיה הנוצרית. באותו בית בקומה העליונה שכן כבוד בית המשפט הצבאי, ונטשטשו התחומים בין שני הגופים השכנים האלה, שהצד השווה שבהם היו הסבל והיסורים שהיקנו לכל הבא אתם במגע. אם איני טועה, הובא כל עריק באופן אבטומטי לפני חוקרי בית המשפט הצבאי, ונידון ללא שהיות על עצם מעשה ההשתמטות, בלי לחכות לטענותיו לגוף העובדה — אם חייב גיוס הוא או אינו חייב. הענשים שהטיל בית המשפט הצבאי היו ענשים גופניים — מלקות. וזה מעשה המלקות — היו משכיבים את הנידון על הרצפה בשידיו כבולות ורגליו מונחות על ספסל וכפות הרגלים מוכנסות לתוך מכשיר עץ שהחזיקו בו שני חיילים מימין ומשמאל. והמלקה עמד כשבידו "פאלאקה", מקל חובלים גמיש, ומכה בכל עוצמת כוחו על כפות רגליו של הנאשם וסופר ומונה את מספר המלקות כמצווה. פעמים היו מקדימים את המלקות עוד לפני בירור הדין, לרכך את עקשנותו של הנאשם. ופעמים היו מטילים עליו את העונש הזה בלא בירור דין כלל ועיקר. סימן של התמרדות כל שהוא או הטחת דברים כלפי הקצין הממונה, דיים להביא את כפות רגלי המסכן לתוך מכשיר המלקות. הקולות והיללות של המוכים והנענים היו מגיעים עד לקצות הרחובות. ופעמים היתה תזמורת קטנה, שניגנה כאילו לאימון כמה חיילים בקצה החצר, מגבירה בקולות התוף, לחפות על צעקות המעונים. האפשרות בלבד להיות מובא בפני הקול-אג'אסי או משפט הצבא דיה לעכור את רוח כל תושב ונשמתו. בהמשך הזמן התחילו להביא לפני המשפט הצבאי גם חשודים בעבירות קלות ערך אחרות כגון: העלמת מצרכי מזון או סירוב לקבל שטר כסף, שלהלכה צריך היה להיות מטבע עובר לסוחר.

מה תימה שהלך ורב מספר ה"פרארים" — עריקים או משתמטים. מי שעלה בידו "הסתדר" עם המוחתארים שיפסחו על ביתו בשעת החיפושים והבדיקות. אך בדרך זו אפשר היה "להסתדר" לכמה שבועות או לכמה חדשים לכל היותר. ומאות מבני ירושלים עזבו את בתיהם ומשפחותיהם למקום שאין מכירים אותה בערים ובמושבות מפני אימת הגיוס והמלקות. כמה פעמים היו פונים אלי ליעץ ולעזור. וקיבלתי על עצמי לטפל בשחרורים כלליים, היינו להרחיב את זכות הפיטורים על העוסקים בשרותים מסוימים. לעתים נענית גם לבוא לעזרתם של יחידים ממכרי או אנשים בעלי מעמד ציבורי שאימת הדין היתה מוטלת עליהם. וראה זה פלא, מצאתי חן וחסד בעיני הקול-אג'אסי, ואחרי שנים מרובות זכרו והכירו לי טובה אנשים שהצלתיים מה"פאלאקה" ומאימת הדין.

עם פתיחת בית המשפט הצבאי עברו אליו כל המשפטים הפליליים מבתי המשפט האזרחיים. גם הפעילות האזרחית רפתה, והרבה מהפקידים והלבלרים מבית המשפט האזרחי, עברו לעבוד בבית המשפט הצבאי. כה "הושאל" גם נשיא בית המשפט לדרגה ראשונה בירושלים, שריף ביי, לשמש תובע כללי של בית המשפט הצבאי. בראש בתי המשפט הצבאיים בכל הארץ, עמד מאיור אחד, איברהים ביי, שפעל גם כנשיא בית הדין הצבאי בירושלים, ועוד יותר מהקול-אג'אסי היה איברהים ביי שנוא על הכל ומפיל אימתו על חוגים רחבים הרבה יותר. והנה נודמן לי שהתודעתי אליו והיה הדבר לתועלת הרבים. ביום בהיר אחד ואני מתהלך בעיר, פגשתי שני שוטרים בשער יפו, ואמרו לי כי זה כמה שעות שהם מחפשים אותי. נשיא בית המשפט הצבאי איברהים ביי רוצה לראותני מיד. בני לווייתי נבהלו ואני אמרתי, שאבוא אליו בעוד כמה שעות. כשנכנסתי אליו הציגני שריף ביי לפניו ומיד נתגלגלה שיחה של ידידות, על ספל קפה, כשנשיא בית המשפט האזרחי המשמש תובע כללי של בית המשפט הצבאי עומד בפני נשיאו כעבד בפני רבו. נתברר שרצונו של איברהים ביי להכירני לא היה כרוך בשום עניין השייך לדין אזרחי או צבאי, וכל רצונו היה לשאול בעצתי בעניין חינוך בתו המתבגרת. הלשון הגרמנית היתה אז מן המקובלות, ולאברהים בת יחידה שיש ללמדה חכמה, והלא לא יפקיר את בתו לאיזה אדם מן השוק. הוא חיכה כנראה לשמוע מפי שאתנדב לתפקיד מצוה זה. אבל גם הצעתי, לבקש את אחי הצעיר, יצחק, לשמש מורה לבתו נתקבלה ברצון. היה בהצעה גם משום הקלה על אחי שהיה חייב גיוס, ואיברהים ביי סיפח אותו כלבלר אל מנגנונו הפרטי, כשתפקידו היה למעשה הוראת שעות לבת המאיור; ומתוך כך נתקרבותי אל ראש בית המשפט הצבאי. היינו מבקרים זה בביתו של זה עם המשפחות, וגם אשתו ובתו וגם נשות קצינים תורכיים אחרים הסירו את הצעיף בפני ובפני כמה מבאי ביתי. ידידות זו אף על פי שלא היתה חסרת מידה גדושה של טורח ותבעה מצדי הבלגה מרובה, עמדה לי להציל עשרות יהודים ממלקות וענשים חמורים יותר. ואזכיר כאן כמה מעשים שהיו.

כשנתפס אבשלום פיינברג מראשון לציון בפעם הראשונה במדבר, כחשוד בריגול והוכחות כבדות משקל נגדו, בקרתי בלוויית אשתי בערב לפני יום הדין בביתו של איברהים ביי. אגב שיחה עם בני המשפחה סיפרתי לו שאבשלום זה הוא חבר נעורים של אשתי. ועוד בימי ילדותו היה כמתעתע, נוהג מנהגי זרות, פרוש מחבריו ומשוטט במדבריות. ואם עכשיו מצאו אותו במדבר אפילו קרוב לשורות האויב, אין זה אומר ולא כלום, כי הלא משוטט איש הרוח הזה מטבעו בלא מטרה. והוא יצא לחפשי. אבל כשנתפס בפעם

השניה לא שיחקה לו השעה. הוא הובא בפני בית המשפט הצבאי בדמשק והועלה לגרדום.

"המשפט" החשוב ביותר בפני בית המשפט הצבאי, היה לי כשד"ר רופין וחבריו נאשמו בבגידה במלכות. חיפושים ובדיקות במשרד הארצישראלי "גילו" דברים שלא היו ידועים לתורכים. כביכול, קודם לכן — שמשתמשים היהודים בבולי קרן קימת לישראל. והרי בולים הם מונופולין של המדינה! מכאן שהציונים עושים להם מדינה בתוך מדינה, ומה בגידה גדולה מזו? וכך עמדו לדין ד"ר רופין, ד"ר טון, ד"ר בלוך בלומנפלד, רדלר-פלדמן (ר' בנימין) ואוליצקי (אוליצור). עלי הטילו את ההגנה על נאשמים אלה. אם כי אין עורך דין מורשה לעמוד לפני בית משפט צבאי, ביקשתי מאיברהים ביי לנהוג במקרה זה יוצא מן הכלל מפני חשיבותו ולהרשות לי להגן על הנאשמים. לזה לא הסכים, אך הציע להזמיני כמתורגמן. "יגידו הנאשמים את אשר יגידו בלשונם, הסביר, ואתה בתרגומך תערוך את הדברים ברוח ההגנה כטוב בעיניך". כל הנאשמים יצאו זכאים. ודאי נוסף להגנתי עמדה לד"ר רופין זכותו כנתין גרמני, אבל פחד חבריו הנתינים העותומנים היה גדול. אף על פי שלא היה חשש שיצאו חייבים בדין בבגידה במלכות, הרי גם עונש קל יותר לא היה חביב ורצוי כשמקל החובלים של הפאלאקה תלוי על רגליך.

גם מהמושבות באו ידיעות מדאיגות. חובת הצבא עלולה היתה להביא כליה על כל היישוב. אם תקוים הגזירה במילואה, הרי לא יישאר מי שיעבד את הקרקע וישמור על המטעים ועל המשק בכללו. רוב חייבי הגיוס השתמטו משירות הצבא ונתוספו אף הם על הפרארים (העריקים) לאלפיהם. ועל אנשי היישובים הוטלה מעמסה חדשה לכלכל את הז'נדרמים שהיו פוקדים את המקומות לחפש אחרי המשתמטים, ול"הטותם" שיתעלמו מן העריקים. עם זה ביקשו דרכים כשרים להשיג שחרור החקלאים, והיו דיונים ארוכים ומטרידים עם השלטונות האזרחיים והצבאיים על מספר הפיטורים, ואף ידי היתה באמצע בדיונים אלה ובעריכת תזכירים.

ויד השלטון היתה ביישוב בכל. לא זו בלבד שלא נעשה כלום לעודד את החקלאות, אלא שגם בא איום להעלות הכורת על העצים, שנדרשו על ידי הצבא לספק חומר הסקה במקום הפחם שאי אפשר היה להביאו מן החוץ. השלטונות שמו את עינם על יערות האקליפטוס שבחדרה. האכרים השתדלו לקבל את הרע במיעוטו, להשגיח על העצים לבל יעקרו משרשם, אלא שייכרתו בצורה המאפשרת גידולם מחדש, ולהרבות במספר הפיטורים משרות הצבא מחמת התעסקות בכריתת העצים שהיתה עניין חשוב לצבא. כשהגיע התור

לכרות את עצי האקליפטוס של "אגודת נטעים" בחדרה וקיסריה, ושלחתי על ידי הנהלת החברה לדמשק לשם עריכת חוזה עם המפקדה העליונה ונצטרף אלי גם עקיבא ליברכט מפתח-תקוה מטעם אגודת "פרדס".

כדאי אולי להתעכב על תיאור נסיעה זו לדמשק, הואיל והיא מעמידה אותנו במקצת על הסדרים בארץ בעצם ימי המלחמה. נדברתי עם ליברכט שבא לראותני בירושלים, כי נצא יחד לתל אביב בעגלה על מנת להמשיך ברכבת מראש העין לדמשק. החלטנו לצאת מירושלים עם חשכה. ברגע האחרון שינה ליברכט את דעתו מפחד הנסיעה בלילה, והציע שנסע למחרת היום ברכבת מירושלים לתל-אביב. לא הסכמתי לכך מפני שהיה עלי להתראות בבוקר עם חברי ב"אגודת נטעים" בתל אביב. ויצאתי בדרכי לבדי. כשבאתי למוצא הרגשתי שהעגלון, ערבי שחור עור, היה מבושם והתחלתי מהסס אם כדאי לנסוע אתו. למזלי נודמן לי במוצא בעל העגלות והוא החליף את העגלון באחר, אף הוא ערבי, וכך הייתי מהלך לבדי בחשכת הלילה. סמוך למקוה ישראל מצאנו את הדרך חסומה מחמת תיקונים והמשכנו בדרך השדות. באשמורת הבוקר הגעתי לתל אביב בלא כל פגע. מכאן שגם באותה תקופה של אי שקט ותסיסה לא היו הדרכים בארץ בחזקת סכנה.

בערב נודמנתי עם ליברכט במלון שבמושבה הגרמנית וילהלמה, ולמחרת השכם בבוקר יצאנו ברכבת לדמשק מתחנת ראש העין. נסיעה זו שכרגיל ארכה שמונה עד עשר שעות, ארכה עלינו הפעם כמעט שתי יממות מלאות. היו מסיקים את הקטר בעץ ומדי פעם בפעם היה צורך לעכב את הרכבת, להעלות את האש בדוד וללבותה, ורק בחצות לילה הגענו לעפולה, שהיתה אז תחנה גדולה, ומקום חנייה גדולה לצבא. עשינו שם כמה שעות. למחרת היום גבר עלינו חומו של סוף קיץ, בגלגולי הרכבת האטיים ובעיכוביה המרובים מאונס בשדות ורק אחרי חצות הלילה הגענו למחוז חפצנו.

בדמשק הצלחתי לסדר את הדברים כרצוני. התקשרתי בחוזה עם המפקדה הראשית, בתנאים נאים ומתקבלים על הדעת. התחייבנו לספק לרשות עצים בני עובי וגודל מסוימים ובכמות מסוימת שלא יפגעו ביערות ויהא מובטח להם המשך קיומם. המחיר ותנאי התשלום היו הוגנים והעיקר שהשגתי כמה וכמה "ותיקות" (תעודות), המשחררות את נושאיהן מעבודה בצבא והיה בידנו לשחרר כמה וכמה מבני האכרים והפועלים מעבודת הצבא ורשאים היו לשבת בבתיהם ולעבוד את אדמתם בהיתר ולא באיסור.

לאחר חצי שנה שוב הוטל עלי לנסוע לדמשק לחדש את החוזה, והפעם נתחברה אלי אשתי. עשינו כמה ימים במלון "ויקטוריה", במקום שהתאכסנו רבים מקציני המטה של המפקדה העות'ומנית והגרמנית, בכללם הגרמני

מיסנר פחה המנהל הכללי של הרכבות העותומניות. חומרת התזונה שהיתה נחלת רבים חשו בה גם במלון המפואר: גם כאן הלחם, אף זה שעלה על שולחנם של הגנרלים, עשוי היה תורמוס ודורה.

אשתי חלתה בדמשק ורופאי הצבא שבמלון הצילוה מהרעלת קיבה. אני נדבקתי בדרכי חזרה, במחלת טיפוס הבהרות. מחלה איומה זו פשטה בכל הארץ זה כמה חדשים והפילה אלפי חללים בצבא ובקרב האזרחים. בירושלים פרצה המחלה גם בקרב האוכלוסים היהודים, ובקרבותיה היו כמה רופאים ואחיות. מחלקת הרפואה הממשלתית לא התירה את הטיפול בחולים בביתם, וחובה היתה להעביר את החולה לבתי חולים. שם היו ידי המטפלים מלאות עבודה למעלה מכוחם. ואף תרופות לא היו בנמצא, ואחוז המתרפאים היה קטן. הגורם להדבקת המחלה היו כנים שעברו מגופו של גנוע המחלה, וכל אמצעי הזהירות שאחזו בהם היו לעתים ללא תועלת.

כשחזרנו ברכבת מדמשק לירושלים היינו אשתי ואני, שכנים לתא עם קצין צבא גרמני, שניכר בו כי קודח הוא וחמומו גבוה. התרחקנו ממנו, ונוהרנו מבוא אתו במגע. אך לרמשים דרכים משלהם, ואשתי השגיחה בכנה הזוחלת לאורך ספת הקרון. כמה ימים לאחר שבאנו לביתנו ערכנו נשף לכמה עשרות מחוג מכרינו הרחב, בתוכם מפקידי הממשלה וקציני הצבא התורכים. למחרת חשתי בכל אברי וגפילתי למשכב. ימים אחדים לפני כן, כשהייתי בעיר קניתי לעצמי שני אגרטלים קטנים לשים בהם את הפרח החביב עלי מאד, הצפורן, ושהתחלתי מגדלו בפחים קטנים על חלונות חדרי ביתי. אגרטלים אלה שכאילו הוכנו מלכתחילה למטרה זו, השרו רוח טובה על יד מיטת חליי. רופאת הבית הוזמנה, ובדיקתה וחיפושיה אחרי הנקודות האדומות בעור גופי שסימן הן למחלת טיפוס הבהרות, העידו על כך שהרמש בקרון הרכבת עשה את שליחותו, ואף אני בתוך חולי הטיפוס. מנהל השרות הרפואי ידידי צאדק ביי, הסכים שלא יקחוני לבית החולים, לאחר שהובטחו סדרי הבדלה על הבית למנוע מגע עם החוץ. הילדים נשלחו למעון היתומות שבהנהלת הגברת זילברשמידט הסמוך לביתנו, ואשתי נשארה לבדה לטפל ביי. תנאי התנה צאדק ביי לויתור זה, ששומר שלו ישגיח על ההבדלה. ומה נבהלה אשתי כשראתה מהחלון שומר זה כשהוא יושב בשער החצר, מאוורר את כותנתו לאור השמש ופולה ומועך את הכנים שעל גופו להנאתו. מיד הודיעו על כך לצאדק, והשומר הוסר מעל משמרתו.

בערב שבועות תרע"ז בא המשבר, והמלים הראשונות שהוצאתי מפי אחרי כמה ימים של חוסר הכרה נאמרו אל חותני שבא לבקרני ואני שואל אותו: "למה לא תשוב לרחובות לחג, הלא אמא תדאג לך"? שבתי לרוחי, אך

ההחלמה ארכה כמה חדשים. ברוכה אשתי שהיתה שליחת הרחמן שלא נתנני לעפר. על הצלת חיי כשגברה המחלה רגילה אשתי לספר את הסיפור הזה: באחד הלילות כשגדלה עליה חולשתה מרוב טיפול ומאמצים, פקדה עליה רופאת הבית לתת שינה לעיניה. האחות שמרה עלי ליד מטתי וניתנו לה הוראות מפורטות ומפורשות. משנרדמה אשתי בא אליה אבי בחלום וקרא: "עורי למה נרדמת! הלא גד'ל בסכנה". התעוררה, וכשידעה שחלום חלמה שבה ונרדמה. שוב בא אבי בחלום באותה הקריאה והפעם אמר דבריו בתקיפות יתירה. מיד קפצה ממיטתה, נכנסה לחדרי, ומצאה את האחות ישנה בכורסתה שינה עמוקה, והחולה לשונו דבוקה לחיכו בלא נשימה וכפשע בינו ובין המוות. מיד העירה את האחות ושתייהן מטפלות בי ומועיקות את הרופאה, שאמרה, אילו אחרו רגע אחד היה בא קצי. המאמין יאמין.

כל זה אירע בקיץ האחרון שלפני גמר המלחמה, ולמען השקיף היטב על סיף תקופה גורלית זו, מוטב לחזור קצת אחורנית. בשנה הראשונה של המלחמה הייתי פטור משרות הצבא מחמת גילי. בשנה השניה שוחררתי על ידי תשלום כיפר של חמשים לירות תורכיות. בשנה השלישית הוכפל התשלום ועמד על מאה לירות. בינתיים ירד פלאים ערך הלירה התורכית בשטרות. השלטונות לא יכלו לסרב לקבל את שטרות הכסף שהם עצמם מעמידים למשפט צבאי על כל מוראותיו את המסרב לקבל אפילו שטר כסף קטן במלוא ערכו הרשמי. הלכו השלטונות והתחכמו לדרוש את הכופר בעין ולא במזומן. ארבעת אלפים קילו חיטה או ששת אלפים קילו שעורה, שערכם היה שווה למאה לירות תורכיות זהב, בקירוב, והיה הדבר לחידה. התבואה מאין תימצא, כשכל העם רעב ללחם? אך מצאו מוצא גם לכך. קמו קבלנים וקבלני משנה שקיבלו עליהם לספק לצבא את הכמות הדרושה נגד תשלום במזומנים במטבעות זהב מצלצלות טבין ותקילין. והאיש המחפש דרכו להיפדות, כל מה שצריך לעשות אינו אלא למצוא את הקבלן, לתת לו בסתר ובחדרי חדרים את מטבעות הזהב תמורת פתקא שכמות התבואה סופקה על חשבונו למחסני הצבא. והיו רגלים לדבר שקיימת היתה קנוניה בין הקבלנים לאפסנאי הצבא. ובאותם ארבעת אלפי קילו החיטה קיימו רבים את מצוות הפדיון כבאותה מחצית השקל בקערת פורים...

רבות שקלתי בנפשי אם כדאי לי לקנות חופשתי לשנה אחת במחיר יקר זה. מבחינה פרטית אילו נצטרפתי לשירות הצבא כקצין, ודאי שהייתי מוצא לי מקום נאה בשבילי. אבל ראיתי שבידי לשרת את הציבור יותר בשעת חרום זו במולדתי. במאמצים מרובים השגתי עשרים אלף פרנק, בערך, בשטרי נייר שבתמורתם אפשר היה לקנות מאה ושמונה עשרה לירות זהב

שעלו פי שמונה בשטרות כסף. וכך השתחררתי גם לשנה השלישית. אבל הנה מתקרבת גם שנה זו לסופה ובשום פנים לא אוכל להיכנס שוב בעול הוצאות כבד כזה. והתחלתי מחפש דרכים אחרות לשחרור.

באמצע תקופת המלחמה נתמניתי עורך־דין האוצר בממשלת מחוז ירושלים. קיבלתי יפוי כוח כללי מהמושל וממנהל האוצר, והוטל עלי לייצג את הממשלה בכל משפטיה בפני בתי המשפט. את שכרי לא קיבלתי בתשלום חדשי קבוע אלא באחוזים מסכומי התביעות. אבל הוקצה לי חדר מיוחד במשרדי הממשלה ואף עמד לרשותי פקיד מיוחד, טאהר אפנדי ממשפחת החוסינים. ונסיתי לקבל שחרור בתוקף תפקיד רשמי זה, כפי שנשתחררו עורכי־דין האוצר בדמשק ובבירות. אך נתברר שעורכי־דין אלה קיבלו נוסף לאחוזים מהתביעות גם משכורת סמלית קבועה, עשר לירות לחודש, וסכום מועט זה הוא שהקנה להם מעמד של פקידי ממשלה פטורים מעבודת צבא. אלא שתקציב מחוז ירושלים לא איפשר לי משכורת זו.

והנה בימים ההם נתחדשה משרת יועץ משפטי על יד מושל מחוז ירושלים. בתפקיד זה בא לירושלים אחד, מחמד עלי ביי, מקושטא מוסמך בית הספר הגבוה "מלכיה" לשירות אזרחי בקושטא. באתי עמו במגע מתמיד בתורת חבר במקצוע, ומתוך השרות המשפטי של הממשלה האזרחית. מצאתי באדם זה דיוקנה של הבורות המוחלטת. עד היום פליאה בעיני כיצד קיבל אדם זה את תעודת השכלתו המשפטית והכללית כאחד. אין זאת כי אם מישוהו אחר בא במקומו בשעת הבחינות. כשהגיע אליו דבר הקשה, היה מבקש את עצתי ומיד אווז בעט ורושם את הדברים היוצאים מפיו כשאינם אלא הרהורים ראשונים בקול רם, ואינו שוקל בעצמו את טיב הדברים ואינו מנסה לרדת לעניינם. לפעמים גבר בי החשק להכתיב לו דברי הבאי, שיעמוד גם המושל על טיבו של היועץ המשפטי הזה. כי הלא היה מתבייש לאמר שמישהו שם הדברים בעטו. והנה צריך היה מחמד עלי ביי להרכיב את הצוות שלו, שכלל מזכיר ראשי. ניתן לשער כי משרה זו משחררת את בעליה משירות הצבא. ההכרח לא יגונה. ביקשתי את המשרה, מחמד עלי בוודאי שהיה רוצה לקבלני כעוזר לידו. ומה היתה התוצאה? הגשתי בקשה למשרה זו. התשובה באה בהערה בשולי הבקשה בכתב ידו של הפחה... "מוסאוי אולדוגינדאן, קבול אולנאמאז". — לאמור "בהיותו בן דת משה אינו רשאי להתקבל", פשוט בתכלית הפשטות. אין זאת כי אם היתה בזה שיטה או פקודה מגבוה. הלא בין כל פקידי הממשלה לא היה אפילו יהודי אחד. בקשה דומה לשלי הגיש גם עורך הדין אליהו פראג'י, וגם סופו היה כסופי.

לשם דוגמה למתהווה במשפט בארץ באותה תקופה אביא כאן על כל

המגוחך שבה את עמידתי האחרונה כעורך דין בפני בתי המשפט העותומנים בירושלים. בראשית המלחמה קיים היה בירושלים בית משפט אזרחי בדרגה ראשונה (בית משפט מחוזי) שישב כבית משפט פלילי, בית משפט אזרחי ובית משפט מסחרי. נשיא בית המשפט היה תורכי, שריף ביי, וכמה חברים ערבים, מושלמים ונוצרים על ידיו. היה גם חבר אחד יהודי, יום טוב אפנדי המון, שנשאר מתקופת הזוהר שבראשית משטר התורכים הצעירים, אך הוא הוגלה לאנטוליה מחמת קרבתו למנהיגים יהודים מסויימים. נוסף לבית המשפט המחוזי היה גם בית משפט שלום, שנשיאו, ולמעשה החבר והדן היחיד בו, היה אף הוא תורכי. היה גם בית משפט לערעורים שנשיאו ורוב חבריו היו תורכים. עם קום בית המשפט הצבאי פסקה לחלוטין הסמכות הפלילית של בתי המשפט האזרחיים, שהמשיכו בפעולתם בדיני ממונות בלבד. נשיא בית המשפט, שריף ביי, כאמור למעלה עבר לשמש תובע כללי בבית המשפט הצבאי. אבל הוא היה פוקד גם את בית המשפט האזרחי כמה פעמים בשבוע. לידו שימש ערבי אחד מארם צובא, עבדול לטיף אפנדי, כממלא מקום הנשיא. משכורתו היתה כעשרים לירות תורכיות לחודש, שקיבל, אם בכלל קיבל בזמנה לאחר גיכויים שונים, בשטרות כסף, שכידוע היו עוברים לסוחר להלכה בלבד. למעשה אי אפשר היה לקנות בהם כלום. הוא היה מטופל במשפחה גדולה, זר בעיר ירושלים, ומקורות הכנסה אין. מדי פעם בפעם היה יוצא לשוק ונערו נושא-כליו אחריו ומנסה לקנות כמה צרכים בשטרות כסף מן החנוונים או מן הכפריות מוכרות הירקות. פעם נודמן לרחוב היהודים. על פי רוב היו החנויות סגורות מאין משא ומתן. פעמים מי שהוא פותח חנותו לשעה קלה מאימת המלכות, או למכור ללקוחות המשלמים במטבע קשה. והנה נודמנה לו לאותו פקיד ערבי חנות שבפתחה ישב חנווני יהודי, מפקק על יד האצטבאות, הארגונים והצנצנות הריקים. מבקש השופט קמח ואין, שעועית, אפונה, עדשים ואין, וכך גותנים לו תשובה של "אין" לכל מה שהוא דורש. פקעה סבלנותו של הלקוח והוא מכריז ואומר: "להווי ידוע לך, שאני עבדך ממלא מקומו של נשיא המחלקה האזרחית שבבית המשפט בדרגה ראשונה של הממלכה הרוממה בעיר הקודש בירושלים. אמרו לי שמחביא אתה את צרכי המזון למכרם למי שמשלם לך בזהב ובכסף ואת שטרי מלכות השולטן אינך מקבל. אכן נודע הדבר. ביקורת תהיה, ובדיקה!" נבהל החנווני המסכן, התחיל מתחטא ומתנצל. חלילה וחס, את אשר יש לו הוא מוכר לכל דורש, ומה גם ללקוח רם מעלה כמוהו, הממנו יעלים? אך באמת אפסה הסחורה, אבל נזכר הוא שבחדר מגוריו, מאחורי החנות עוד נשאר לו מעט בצל ומעט עדשים שהכניס לביתו ולמשפחתו,

ואת זה הוא יתן לו ברצון, והתשלום כמובן בשטרי המלכות. ולפני שופט זה היתה עמידתי האחרונה, בתורת עורך דין, בערוב ימי השלטון העותומני בירושלים. זה כמה חדשים שבתי המשפט ביפו נסגרו לאחר שהשלטונות האזרחיים שבעיר עזבוה, והסמכות עברה לבתי המשפט בירושלים. את משרדי ספרי-האחוזה עוד לא הספיקו להעביר. ביום חמישי אחד בהשכמת הבוקר, הובא אלי מכתב דחוף בידי הדוור של הדואר הגרמני שלוח מאת מנהלי "הדויטשה פלסטינה בנק" ביפו, שיחד עם חברת אנגלו פלשטינה בע"מ, נמנו עם לקוחותי. במכתב שטרי חוב על כמה עשרות אלפים פרנקים בחתימת סוחר ערבי גדול בשם עזוני. נודע לבנק, שהסוחר הזה עומד להעביר את נכסיו דלא נידי לשם אחר במשרדי ספרי האחוזה, ויש לעכב את הדבר מיד, כי אחרת לא יישאר לבנק מקור לגביית חובם. הם במקומם יעכבו את הפעולה עד יום השבת בבוקר, ועלי להשיג בינתיים פקודת עיקול מבית המשפט. לצורך זה יש להגיש מיד תביעה אזרחית ובתוקפה לדרוש פקודת עיקול. כרגיל ארכה פעולה כזאת שלשה ארבעה ימים, ולפני רק יום אחד. הכינותי את כתב התביעה, ובדרכי לבית המשפט סרתי אל הסניף הירושלמי של הבנק הגרמני, לקחת משם כסף לתשלום המסים, ודאגתי לכך שבחלקו יהא הכסף במעות קשות. בבית המשפט חכיתי לבואו של שריף ביי, שהגיע קרוב לחצות היום, והעביר את הבקשה לראש הסופרים, ואך אז אפשר היה להתחיל בפעולה.

מששילמתי לראש הסופרים עלי חסנה אפנדי, לימים שופט מחוזי בשלטון המנדט, ואחר כך שר המשפטים בממשלת הירדן, את המסים במטבעות זהב נתישרו כל ההדורים, וטיוטת פקודת העיקול היכנה והספקתי עוד להחתים עליה את נשיא בית הדין. עכשיו נחוץ היה להכין שלש העתקות של הפקודה, בכתב יד, כי מכוונת כתיבה לא היו עוד, ואחר כך להתחיימה בחותמת בית המשפט ובחתימת יד הנשיא או ממלא מקומו. אם כי כל סופרי המשרד טרחו בעניין, נתחמק הנשיא ונעלם לפני שסיפק היה להגיש לו את הניירות לחתימה. נשארתי אובד עצות. כל עמלי במשך היום היה לריק. מחר (יום ששי), בתי המשפט סגורים. ביום השבת בבוקר תיעשה ההעברה. אמרתי ללכת לביתו של שריף ביי, אך הוגד לי שיצא למעון הקיץ שלו במוצא. שלחתי את לבלרי, טאהר אפנדי, לביתו של עבדול לטיף אפנדי שגר בקרבת מאה שערים, אך הוא שב בידים ריקות. השופט לא רצה לראות את פניו. לא נשארה לי ברירה אלא לדחות הדבר למחר ולצאת למוצא. אולם למחרת היום אמרתי לנסות מזלי, ולפנות בעצמי אל עבדול לטיף אפנדי. ביום ששי בבוקר הלכתי בלוויתו של טאהר אפנדי לביתו של השופט. דפקנו

על שער החצר ומבפנים באה הקריאה: "מי?" וטאהר אפנדי ענה: "אני". דושיח זה חזר כמה פעמים עד שנפתח השער. משהכירה המשרתת הצעירה, ילדה כבת שתיים עשרה את טאהר אפנדי האורח מאתמול, היתה התשובה נכונה בפיה: "האפנדי איננו בביתו". תקיעת בשליק (מטבע בשווי חצי פרנק בערך) לתוך כף ידה הביא שינוי ביחסה, היא תגיד לאדוניה שרוצה אני לראותו לרגעים מספר. מאחר שלא חכיתי שתבטא את שמי כהלכה מסרתי לה סימנים, שהאיש הרוצה לראות את אדוניה הוא האפנדי שנתן לו את הכינין לפני ימים מספר.

ומה מעשה הכינין?

מוסדות הרפואה היהודיים קיבלו באותו זמן כינין לחלקו לאוכלוסיה. ונמסרה לי כמות מה לחלק בין ידידי הערבים. גם עבדול לטיף אפנדי היה במקבלים. בזכות זו הוכנסתי לחצר עכשיו ועבדול לטיף אפנדי ירד אלי מלמעלה. התנצלתי על הטרדה וביקשתי סליחתו, והסברתי לו את העניין ואת דחיפותו. הגשתי לו הניירות לחתימה. אם כי לא סרב, ברור היה שהדבר לא נראה לו. התעכב תחילה על חשיבות הדבר. עניין גדול! עשרים אלף פרנק! סכום עצום! בוודאי שצריכים להבטיח שלא יעלים החייב את דכושו. ומיד הוא פונה לאפיק אחר, ומתנה את צרותיו, משפחה גדולה, המשכורת עלובה, ואפילו בערכה המלא אינה מספיקה לסתום פיותיהם של חמש עשרה נפשות, ובפרט שהמטבע הרשמית אינה עוברת לסוחר; אני משתתף בצערך ונאנח, ושוב מגיש לו הניירות לחתימה. והפעם הוא מתעכב על דחיפות העניין: עשרים אלף פרנק יפסיד הבנק אם הניירות לא יגיעו ליפו עד למחר בבוקר! נזק עצום! בוודאי שכדאי כל מאמץ למנוע את זה! ושוב לאפיק המשפחתי. קשה הפרנסה כקריעת ים סוף. גם המשכורת הזעומה אין מקבלים בזמן, ורק הכסף המצלצל יענה את הכל, וזה מאין יימצא? אני בשלי, דוחף לו את הניירות. והנה הוא נזכר שאין לו עט ודין בבית. על קושי זה אני מתגבר על נקלה. אני מוציא את העט הנובע שלי, עט ווטרמן, שקבלתי מאמריקה עוד בימי היותי הכתב של "המורגן ו'ורנאל", העט עובר לידי, הוא הופך בו והופך בו, מסתכל בו להנאתו, רואה את הצפורן המבריקה, וקורא: זהב טהור! זהב טהור! ואני לתומי, אין לפני אלא הניירות ששמתי בפניו, וכל הגיגי רק בהשגת החתימה. ו"ממלא מקום הנשיא של המחלקה האזרחית של בית המשפט בדרגה ראשונה של הממלכה הרוממה בעיר הקודש בירושלים", רואה כי אך לשוא יעתיר דברים על אוון לא שומעת, צעיר שאינו מבין כלום בהוויות העולם, והוא נענה לבקשתי. באנחה שוברת לב הוא חותם בזו אחר זו על שלש ההצטקות של הפקודה

לעיקול הנכסים, ואני יוצא, עטור נצחון, השגתי מבוקשי, ולא געלתי ידי במתנת שוחד. טאהר אפנדי לא האמין למראה עיניו ולמשמע אזניו. אך אני, טעם פגום נשאר בפי. הטוב עשיתי לנצל את המסכן העלוב הזה שבסופו של דבר הלא לא היה מחויב כלל וכלל לטפל בי ובענייני, ביום מנוחתו בביתו? הלא לא היה זה עניין של "הביאס קורפוס" שמותר להוציא עבורו את השופט אפילו מבית המרחץ.

קיץ 1917 היה קיץ קשה. כל יום צרותיו מרובות מקודמו. דלות, רעב ומחלה, מחסור בכסף ומחסור במזונות. ביחוד גדול המחסור בקרב המוני האוכלוסים הערבים, שלא היה להם קשר עם החוץ. בין היהודים לא היו מקרים של חרפת רעב ממש. נמצאו דרכים להכניס ארצה מטבעות זהב שנשלחו על ידי יהודי אמריקה לישוב הישן והחדש כאחד. הדבר נעשה בעיקר על ידי הבלדרים הגרמנים והאיסטרים אשר היו עושים דרכם בקביעות בין קושטא דמשק וירושלים כמקשרים בין צבאות הגרמנים והאיסטרים שבמקומות האלה. תעמוד לו זכותו של ד"ר רופין שישב אותה שעה כגולה בקושטא, והוא כלכל את ההעברות האלה בתבונה. לעומת זה, אפשר היה להרגיש בהחלשת הנגישות מטעם השלטון העריץ. ראשית, כבר סחטו מהאוכלוסיה כל מה שהיה ראוי לסחיטה; ושנית, עמדו עכשיו הפקידים המקומיים תחת עין רואה ומפקחת מגבוה. הלא עבר לירושלים לבניין "אוגוסטה ויקטוריה" על הר הצופים המטה הראשי של המחנה הרביעי של הצבא העותומני בפיקודו של ג'מאל פחה. בבניין סרגיי, ליד מגרש הרוסים, חנה ג'מאל פחה "הקטן", מפקד החטיבה השמינית של המחנה הרביעי, ובמחיצתם של שני הפחות האלה היו הגנרלים הגרמנים, פון סנדרס, פון קרס והמון קצינים בדרגות נמוכות יותר בתפקידים צבאיים ופוליטיים, ובתוכם גם ד"ר גרובה שקנה לו אחר כך שם כציר הנאצים בבגדד.

עצם מציאותם של כל אלה הגדולים במקום, ריפה את ידי השליטים הקטנים. וחלק גדול היה לענתבי ביחסים עם השלטונות, כי עד לגירושו מהארץ במסיבות שיסופר להלן היה מקובל מאד על ג'מאל פחה. אלברט ענתבי, יליד ארם צובא, כיהן כמנהל בית הספר למלאכה של "חברת כל ישראל חברים" הצרפתית (אליאנס), ואותו זמן מייצג את ה"יק"א ואת הברון אדמונד די רוטשילד בירושלים. את מרבית זמנו ומרצו היה מקדיש לעסקי ציבור כאיש הביניים בין היישוב לבין השלטונות האזרחיים והצבאיים, כי מהלכים לו אצל הפקידים הערבים והתורכים כאחד. זריז וגמיש היה, מרושל בלבשו אך תקיף בדעתו, רגוז וכעסן כלפי חוץ ובתוך תוכו טוב לב. מוכן תמיד להושיט עזרה בין בעניין יישובי כגון העברת רוע הגזירה ברכישת

קרקעות ובין בענייני הפרט, והכל שלא על מנת לקבל פרס. ביחוד מרבים לפנות אליו ממושבות יהודה בכל הדבר הקשה. בפניותיו אל השלטונות לעולם הוא מזדיין בדורון תפילה ומלחמה. לא נרתע מפני כל וידע גם להרים קולו באזני הפקידים בשעת הצורך. גם לי גרם מזלי לתרום תרומתי הדלה לטובת היישוב. יחסי הטובים עם הפחה מושל ירושלים ורבי הפקידות האזרחית, עם ראש המשטרה וסגנו, ועם קציני צבא גבוהים, עמדו לי לעתים להעביר רוע גזירות, להקל על הפרט ולקבל פקודות והוראות לפקידים אשר מחוץ לירושלים להימנע ממעשי עוול. אופייני המכתב הבא שנשלח אלי מרחובות בחתימתם של "זקני המושבה", מ. סמילנסקי, ואחרים בכ"ט מג"א תרע"ז.

"קראנו את מכתבו אודות השתדלותו לפני כבוד מעלתו הפחה להשקיט את ההתנפלויות של שכני מושבתנו על הכרמים והשומרים. הננו מביעים לכב' את תודתנו הרבה מעומק לבנו בעד השתדלותו זאת, ובקשתנו מכב' להודיע להוד כב' הפחה שהמודיר מרמלה מילא את חובתו באמונה, תפס הרבה מהחשודים בהתנפלויות והרצח ועושה חקירה ודרישה נמרצה, ומאז שקט ושלוח על הכרמים. ולהודות לכב' מעלתו הפחה בעד פקודתו הנמרצה להמודיר אודות זה בשם כל בני המושבה".

אבל היישוב נגזר עליו שלא ידע מנוחה. עם בואו של ג'מאל פחה הגיע תור הרדיפות הפוליטיות בשלב גבוה יותר. הוא התחיל בנגישת הערבים, את מנהיגיהם שלח לארץ גזירה, את מופתי עזה הוציא להורג, ושלא יחא משוא פנים, כביכול, פנה גם לעבר היהודים. וכבר סופר הרבה על הרפתקאות אלה ולא ארחיב את הדיבור על כך. זכור גרושו של דוד ילין לדמשק, במקום בו קיפח חייו אחד מבחירי בניו, שמריהו. במגורשים היו גם יהושע חנקין, לאנקרה, ד"ר רופין לקושטא, ואפילו על ענתבי נשפך חמתו של "ידידו" ג'מאל פחה, ואף הוא נשלח לאנטוליה ומת אחרי זמן קצר בקושטא ממחלה מדבקת, עזוב ובודד בעוני ובחוסר כל. על גרושו של ענתבי שמעתי אחרי כמה שנים סיפור שלא יאומן, מפי גוי כאילו מסיח לפי תומו, שמובא כאן אחרי הקדמה קצרה:

בתקופת המלחמה היה בירושלים מושל צבאי אחד בשם זקי פחה, שלא כרוב חבריו הקצינים התורכים, היה בעל תרבות אירופית גבוהה, מדבר גרמנית וצרפתית רהוטה, מבקר בבתי היהודים, ורבים ראו בו ידיד נאמן ואוהד שאיפותינו. עם ידידיו היהודים נמנו כמה ממתנגדיו המובהקים של ענתבי. לרגל הבצורת והמחסור שהתחילו משתלטים בארץ-ישראל, הטיל ג'מאל פחה על ענתבי תפקיד משביר ומרכז, לקנות ולאסוף עבור השלטונות

תבואה, בעיקר חיטה ושעורה. התבואה המצויה בארץ לא הספיקה לכלכל את כל האוכלוסים. והלחם אשר עלה על השולחנות היה לחם קלוקל, תערובת של דורה ותורמוס או אפונה. ומובן שהתלונן העם על המשביר (ענתבי) היהודי, כאשר בכל הצרה הזאת. לימים, אחרי המלחמה, ביקר זקי פחה בירושלים, וד"ר רופין ידידי ושכני, ביקשני בבוקר שבת אחד לבקר בביתו באותו יום אחרי הצהרים להודמן עם האורח. מצאתי בביתו של ד"ר רופין באותה מסיבה חוץ מזקי פחה גם את ד"ר יצחק לוי ואת ד"ר טון, ומשנתגלגלה השיחה על ימי המלחמה סיפר זקי פחה את הסיפור הזה: "הייתי רגיל לאכול ארוחת צהרים ב'גרנד גיו הוטל', הלחם שהיה עולה על השולחן לא היה ראוי אפילו למאכל כלבים. קונסול יוון שהיה גם הוא בין המסובים הקבועים היה מטיל את כל האשמה בענתבי, כאילו הוא מרויח הון תועפות מהעסק של איסוף התבואה ומקפח את התושבים. החלטתי לחקור את הדבר, בקרב ידידי היהודים. פלוני, (והוא הזכיר את שמו, איש מכובד ונשוא פנים), סיפר לי מה שסיפר; ביקשתי ממנו ליתן לי את הדברים בכתב, והבטחתי לו בהן צדקי כחייל, כי לא אגלה את שמו. אולם בכדי שאוכל לפעול, נחוץ שתהיינה בכיסי הוכחות מהימנות. קיבלתי מה שדרשתי. בכל יום שלישי בשבוע הייתי רגיל לסעוד את ארוחת הצהרים על שולחנו של ג'מאל פחה באוגוסטה ויקטוריה. ביום שלישי הבא אחרי הארוחה ביקשתי את ג'מאל פחה לראותני ביחידות ולהוציא גם את שלישי מעל פניו. משנשארנו פנים אל פנים אמרתי לו: 'מחובתי לגלות אזניך שגבר הקול בעיר, כי אתה שותפו של ענתבי בעסקי בהספקת התבואה, הוא קפץ ממקומו וצעק: 'הכיצד?' אמרתי לו: 'ידוע בקהל כי פיקח אתה ולא ייתכן כי לא תדע את אשר ידוע לכל אדם ברחוב. ואם אתה מעלים עינך סימן כי שותף אתה לדבר'. למחרת הוגלה ענתבי לאנטוליה."

כשסיפרתי את סיפורו של זקי פחה לזקני היישוב אהרן איזנברג, מנשה מאירוביץ, ובוריס לובמן (חביב) נודעזעו למשמע הדברים שראו בהם עלילה גסה כי הרי ידוע היה להם ענתבי לא רק כעסקן נאמן ויהודי טוב אלא גם כנקי-כפיים. קשה היה להם גם להאמין כי אמנם סיפר פלוני לזקי את הדברים אשר הסתמך עליהם בקטרוגו על ענתבי.

וראה פלא. באותם ימים קשים של סבל כלכלי ופוליטי ניתנה הדעת גם לענייני ציבור שאינם קשורים עם צרכי השעה. נתארגנה קבוצה של "קהל בלתי תלויים בדעת אחרים, שאינם נהנים מן הצדקה באופן ישר או לא ישר, במטרה עיקרית להרים כבוד ירושלים כלפי פנים וכלפי חוץ ולהיטיב את מצב ירושלים באופן מוסרי, ולרחק את הירושלמים מקבלת תמיכות

איזה שתהיינה". בין בני ירושלים אשר נתנו ידם לרעיון זה, רשומים אצלי שמותיהם של ד"ר מאזיה, יחזקאל בלום, שמואל בן-טובים, מרדכי זילברמן (כספי), אסטרוק, לופן, יצחק אלישר, ומאנשי בצלאל, שטריך ושור.

יום שבת, כ"ג שבט תרע"ח, שמונה לדצמבר 1917 למניין אומות העולם. לאחר ליל גשמים זרחה השמש בשעות הבוקר. מר גולדשמיד חזר מביקור בעיר העתיקה, ובדרכו לזכרון משה סר לביתי ברחוב החבשים לספר על תכונה שאינה רגילה שנראית בעיר. הדרך המוליכה מתחנת הרכבת ומבית-לחם, מלאה כלי רכב ופרדים וחיל רגלים, פניהם מועדות בלא סדר ובלא משטר מזרחה, דרך בית הדואר ליריחו. מורגש שאין זו תנועה סדורה אלא נסיגה הדומה למנוסה. הזוהי נסיגת הגייסות של הצבא העותומני העומד לפנות את ירושלים כאשר פינה את הדרום ויהודה זה כשלשה שבועות? רבים הסימנים לכך. זה כמה ימים ובצדי המדרכות לאורך רחוב הנביאים נראות פנים חדשות ונשמעים קולות חדשים. אל ילדי הערבים עטופי בלוי סחבות קפואי קור ונפוחי בטן המיללים יומם וערב בקול ענות חלושה מוזעזעת: "אנא ג'ועאן" (אני רעב) נתוספו זה כמה ימים גם מבוגרים לבושי בגדי צבא המצרפים למקהלת הרעב את קריאתם המונוטונית "אק-מק" — לחם. בזכרון משה נראה הבוקר חייל תורכי מוטל אין אונים מתחנן ללחם ומים וניכר בו, שלא בא אוכל אל פיו כמה ימים. מספרים שבמקומות אחרים בעיר מוכנים חיילים עותומנים למכור נשקם על פת לחם.

במוצאי אותה שבת התחילה סערה איומה מלווה רעמים וברקים ומטרות עזו. יללת הרוח מטילה אימה ופחד על טף, נשים ואנשים כאחד. הלא עוד דל היה הישוב מחוץ לחומות העיר, והחלל הריק המקיף את הבתים והשכונות המבודדות הגביר עוד יותר את הד רוחות הסופה. ברעש מלחמת האיתנים, כאילו מתחרה אתם, נשמע הד יריות התותחים.

זה כמה ימים שמלחמת תותחים כבדה נטושה בהרים אשר מסביב לירושלים, ולפי הקולות מתקרבת המערכה יותר ויותר אל העיר. וראה זה פלא, עם התקרב המערכה מתגבר רגש ההקלה שבלב, כאילו כל יריית תותח מקרבת את הקץ. האוריינטציה ביישוב שהיתה תמיד פרו-אנגלית, חזקה וגדלה בימי המלחמה. זכרו לה לאנגליה לא רק את יחסה הטוב ליהודי ארצה, את ד'ישראלי ואת שריה היהודים אלא גם את חסדיה ליהודים שבארצות אחרות שבהן נרדפו על יהדותם. ובירושלים גופה הלא היה הקונסול הבריטי לעתים קרובות מגן ומחסה לא רק לנתיניו אלא גם ליהודים ומוסדות יהודים בכלל. יותר מעשרה בטלנים ראו באנגלים מיוצאי עשרת השבטים, הכל תלו בהם תקוות מרובות. ואפילו הפגז שנפל היום בפעם הראשונה במרכז

העיר הפיל רק פחד לשעה קלה עובר וחולף, שהגביר את התקווה שבלב לשחרור המתקרב, השחרור מעול העותומנים אשר הכביד את אכפו ביותר על היישוב בשלש השנים האחרונות והשאיר את עקבות הנגישות והעריצות ביישוב בכלל ובירושלים מרכז השלטון בפרט.

כשתי שעות אחרי חצות הלילה השתרר שקט בכל. חדלו הרוחות, פסק הגשם וכאילו על פי צו עליון נפסק גם רעש כלי המשחית אשר בידי אדם. דממת מוות, ועם הדממה נפלה תרדמה על הילדות שמצאו להן מקלט באותו לילה במרתף מעון-היתומות מיסודה של חברת "העזרה" ברחוב החבשים. בשבת אחר הצהרים נפלו כמה רסיסי פגזים לגינת הבית, ועל-כן העבירו את הילדות לחסות לילה למרתף המוסד. אף אשתי ואני עברנו עם ילדינו אל המרתף מביתנו הסמוך למוסד. לי היתה סיבה מיוחדת להיעדר מביתי באותו לילה. זה כמה שבועות שידידי התורכים מציעים לי שאצטרף אליהם כשתגיע השעה לפנות את העיר. כאילו את טובתי הם דורשים. הלא בוודאי יימצאו שליחים לאנגלי הכובש שיספרו לו על צאתי ובואי במוסדות הממשלה ועל קרבותי לראשי השלטון העותומני ויועציהם הגרמנים, שכמה מהם היו מבאי ביתי. על-כן הציעו, ובהצעה היתה נימה של דרישה, שאהיה מוכן, ומזוודתי ארוזה לצאת אתם בהגיע שעת האפס. לא התווכחתי אתם, אך עכשיו משנדמה לי ששעת האפס מגיעה, אמרתי בלבי מוטב שלא אמצא בביתי אם יבואו לקחתני אתם אחרי כבוד.

באשמורת הבוקר קמתי ללכת לביתי להביא חלב לטף. מתוך זהירות הוצאתי תחילה את ראשי משער המוסד אל הרחוב, והנה קול קורא אלי בערבית: "אל תפחד, הגיעו!" והקול קול מחמוד אל חוסיני, שגר באותה סביבה. הוא סיפר לי כי צבאות האנגלים כבר הגיעו לשער העיר, ובן-דודו, ראש העיריה חוסין אל חוסיני, יצא זה עכשיו לרוממה לקדם את פניהם בדגל לבן, ולמסור להם את מפתחות העיר.

וכך בא הסוף לשלטון העותומני בירושלים וביהודה.

חלק שני

שלושים שנה עם הבריטים
דור המעבר

א. ימי גישוש ואימון — העשור הראשון

פרק ראשון

שלטון הולך ושלטון בא

1. מינהל צבאי בריטי במקום שלטון עותומני

תשעה בדצמבר 1917. ערב חנוכה תרע"ח. מצאו תושבי ירושלים בהשכימם בבוקר חליפות ותמורות אשר אמנם ציפו להן, ובכל זאת לא האמינו למראה עיניהם. התורכים יצאו מן העיר ולא השאירו אחריהם שריד ופליט, ואם היו יחידים שנמנעו ללכת אחרי אנשי השלטון העוזב, הרי בחרו להיחבא אל הכלים עד יעבור זעם. האנגלים נכנסו לעיר לאחר אשר ראש העיריה הערבי קידם פניהם בדגל לבן ומסר להם את "מפתחות" העיר. הקדימו פני המנצחים ברצון ובברכה, לא כדרך שמקבלים פני אויב וכובש. מאות אנשים ונשים מכל העדות והדתות מילאו את הרחובות כשרגש הקלה על פניהם. הטבע אף הוא כאילו לקח חלק בשמחה, והשמש הזורחת הוציאה ממחבואיהם עשרות גברים, בתוכם דרי רחוב אחד ואף קרובים ובני משפחה, אשר נפגשו עתה לאחר פרידה של כמה חדשים. אלו היו ה"פרארים", העריקים, שנמלטו על נפשם שלא להיתפס לרעב, למחסור ולעינויים, מנת חלקם של כל החילים היהודים והערבים בצבא העותומני.

לעת ערב שוב התקדרו פני השמים, אבל הפעם ירדו גשמי ברכה בלא רוחות וללא סערות איתנים. ועם קול המטר נתערב קול שעטת הסוסים האוסטראליים האבירים והשעירים שלא ראתה ירושלים כמותם עד אז. בבתי היהודים העלו בשמחה ובחגיגות יתר נר ראשון של חנוכה, שנשקף מתוך החלונות לאורך הרחובות. והנה פרש קורא באידיש לאשה זקנה העומדת בפתח חלונה לאור הנר הדולק: "מזל טוב סבתא, הדליקי נא נר גם עבורי", חייל יהודי בצבא הבריטי, מביא בפעם הראשונה לירושלים את בשורת הצהרת בלפור, שנמסרה ללורד רוטשילד בלונדון לפני כמה שבועות.

יומיים לאחר הכיבוש למעשה, נכנס המצביא אלנבי לירושלים רשמית כמנצח וככובש, בראש שלוחות של צבאות הברית, ברובם גדודים בריטיים, אנגלים וסקוטים וגם אוסטראלים וניו-זילנדים, ונלוו אליהם פלוגות קטנות של צרפתים ואיטלקים ולסמל באו, שנעשה הכיבוש מטעם צבאות הברית כולם ועל דעתם. למעשה, מיד תפסו הבריטים את הגה השלטון בידיהם וברבות הימים נתקלו רק פה ופה בקצין צרפתי או איטלקי בודד, מעורב בקרב קהל הקצינים הבריטים.

ראשית מעשהו של אלנבי היה להכריז על מצב מלחמה בעיר ועם זה להרגיע את הציבור, ולהבטיח שלומם ותופשתם. ברוח זה כתוב כרוזו המפורסם שפורסם בחוצות ירושלים, ושאני מביאו במלואו וכלשונו ובתרגומו העברי, כפי שפורסם אחר כך גם בעתון הרשמי של שלטונות הכיבוש שיצא בקהיר כ"הוספה רשמית של השבועון 'חדשות מהארץ' היוצא לאור ע"י המחנה הבריטי בארץ האויב הנכבשה".

צו של מצב מלחמה בירושלים

לתושבי ירושלים הקדושה והברוכה וסביבותיה.

תוצאות מפלת הצבא התורכי גרמו לכבוש עירכם ע"י הצבא העומד תחת פקודתי. מכריז אני אפוא על העיר מצב של מלחמה. תחת הנהלת המצב הזה תשאר העיר כל זמן שסבות צבאיות תדרושנה ככה. למרות כל, כי תבא עליכם בהלה מצד האויב שנסוג אחור, הנני להודיעכם כי רצוני הוא, כי כל אחד מכם ימשיך את עבודתו בלי להפסיק ומבלי כל פחד.

יתר על כן, היות ועירכם נקדשה בעיני בני שלש הדתות של האנושיות, היות ואדמת עירכם נקדשה על ידי מאמינים ועולי רגל דתיים של שלש הדתות זה כמה מאות בשנים, לכן הנני להודיעכם, כי כל הבנינים הקדושים, הזכרונות, המקומות הקדושים, קברי הקדושים, כל המקומות אשר מסורת קשורה בהם ומקומות התפילה הרגילים של איזה שהיא דת, יהיו שמורים במקומם, מוגנים ומובטחים לפי החקים הקיימים ולפי הדתות אשר המקומות הקדושים שייכים להם.

(—) חתום אדמונד הנרי הימן אלנבי, גנרל

מפקד ראשי של צבא המשלוח המצרי

דצמבר 1917.

באותו זמן נמצא בידי צבאות הברית חלק מארץ ישראל הדרומית: באר-שבע, שנכבשה בשלושים ואחד לאוקטובר, עזה שנפלה בידיהם בשבעה לנובמבר, ויפו שנכבשה בששה-עשר בו. להנהלת השטח הנכבש הקימו מנגנון שנקרא בראשי תיבות O.E.T.A. ופירושו "הנהלת שטח האויב הנכבש" עד לכיבוש צפון הארץ בספטמבר 1918 נתוספה לשם רשמי זה המלה "דרום", בסוגריים.

מנהלו הראשון של המנגנון הזה היה הבריגדיר-גנרל גילברט קלייטון ששימש גם כקצין מדיני ראשי של אלג'יריה ולימים מזכיר ראשי לממשלת המנדט בארץ ישראל. בערים הנכבשות נתמנו מושלים צבאיים, וכרוב הקצינים הבריטיים שהטילו עליהם תפקידים אדמיניסטרטיביים, אף אלו באו מן הפקידות הבריטית שבמצרים. בשביל להבליט את השלטון הצבאי לבשו פקידים בריטיים אלה מדי צבא לפי דרגותיהם. כך היה המושל הצבאי הראשון בירושלים, בורטון פחה, המנהל הכללי של הדואר במצרים. והחליפו אותו אחר כמה שבועות בקולונל רונלד סטורס, מי שהיה המזכיר המזרחי בבית הנציבות האזרחית בקהיר. על ידו עמד כיועץ לענייני העדות גבריאל חדאד ביי, ערבי סורי חריף ופיקח ואף הוא מאנשי הפקידות הבריטית במצרים. בין הקצינים הבריטיים היה גם יהודי מצרי, קפטן ראלף הררי, בנו של הררי פחה, שכיהן בפקידות האוצר, ובימי נציבותו של סיר הרברט סמואל היה מנהל מחלקת המסחר והתעשייה. לאחר כמה חדשים כשהתחילו לכוון את בתי המשפט בארץ, גייסו גם לתפקידי משפט וארגון אנשים ששימשו במצרים בשטח זה, ובתוכם מיג'ור גורמן בנטוויץ, מרצה בבית הספר למשפטים בקהיר, אבקריוס ביי, לבנוני, לשעבר בשירות הבריטים בסודאן, ואחמד צפואת ביי, מצרי, מרצה בבית-הספר למשפטים בקהיר.

ראשית מגעי עם הבריטים היה בתפקיד עתונאי. כסופרו הירושלמי של ה"מורגן ז'ורנאל" בניו-יורק ביקשתי שלשה ימים לאחר הכיבוש ראיון מאת המושל הצבאי בירושלים. למחרתו קיבלתי תשובתו והראיון נקבע ל-14 לדצמבר 1917. במשרדו הזמני של בורטון פחה בבניין ה"דוויטשה פלשתינה בנק", קרוב לשער יפו. לא עברו ימים מועטים ועם דמדומי חמה נשמעה דפיקה על דלת ביתי ברחוב החבשים, סמוך למכון הארכיאולוגי האמריקאי. כשפתחתי את הדלת מצאתי עומד לפני בגשם שוטף קצין צבא, גלוי ראש, ובידו מכתב. רגע קט עברה צמרמורת על בשרי. קצין צבא דופק על דלת ביתך! עוד לפני כמה שבועות היה ביקור כזה אות מבשר רעות. אבל המלה "שלום" שנשמעה מפי האורח מיד העמידה אותי על טעותי. הלא כבר לא נשאר זכר לקצינים העותומניים בירושלים. ואמנם הכתר העוטר את כתפיו העיד על מיג'ור בריטי העומד לפני. אמנם מיג'ור בן יומו. שני החורים הריקים על כתף מדיה סימן היו שתמול שלשום עוד קפטן היה האיש.

המכתב שמסר לי האורח נכתב בידי אהרן איזנברג מרחובות, שהציג לפני את גורמן בן ידידו הרברט בנטוויץ מלונדון — ציוני ותיק מאנשי שלומו של הרצל. הבן אף הוא ציוני מסור, שעד המלחמה היה מרצה בפקולטה

למשפטים במצרים, ועתה הוא קצין בריטי בגדוד הגמלים בבאר-יעקב. ומשנתברר לי, שמיג'ור בנטוויץ מתגורר באוהל במחנה הגמלים בירושלים במקום, או סמוך למקום, שעליו עומד עתה בית הבריאות על שם נתן שטראוס, נלוויתי מיד אל האורח לאתלו והעברתיו משם על מטלטליו ועל משרתו הברברי להתאכסן בביתנו. ובלילות החורף הארוכים השמענו זה לזה דעות ודברים ושמענו מפיו של האורח את כל אשר התהווה באנגליה בשנות המלחמה כשאנו בירושלים מנותקים מן העולם.

שמענו על הצהרת בלפור, וכל אשר קדם לה, על התכנית המתגבשת לבוא, על ועד הצירים בראשותו של ד"ר חיים וייצמן, המרצה לכימיה באוניברסיטה שבמנצ'סטר, והרוח החיה בהשגת ההצהרה. באמצעות בנטוויץ הורחב חוג מכרי בקרב הבריטים בירושלים. ואנו מצדנו הבאנו אותו במגע עם אנשי הציבור הירושלמי.

לאחר שמונה ימים של שרותו בירושלים, כשחזר בנטוויץ לבאר-יעקב הסמוכה לרחובות, נלוויתי אליו ונסענו יחד במכונית צבאית, כיוון שהתנועה לאזרחים היתה בדרך כלל כרוכה בקשיים גדולים. ביקרתי את בנטוויץ באהלו במחנה הגדול שהיה הומה אלפי גמלים וגמלים סודאנים, והופתעתי לראות שאותו אוהל של מפקד חיל הגמלים היה בעצם אהלה של תורה. בשעות הפנאי שלו ובערבים הארוכים לאור העששית יושב האיש ועוסק בקריאת הגהות חיבוריו, כשהתנ"ך מונח לפניו. בין ערמות הניירות שעל שולחן עבודתו. מיד עם חזירתו למקום עבודתו שיקע עצמו בנטוויץ בחומר הרב שנצטבר על שולחנו בימי חופשתו. והסיח דעתו מאורחו, ובקושי מצאתי את דרכי מהמחנה לרחובות.

בין הקצינים הבריטים שהתוודעתי אליהם באמצעות בנטוויץ היה קפטן אחד בגדוד הגמלים. הוזמנתי על ידו ועל ידי חברו להילוות אליהם לטכס חג המולד בכנסיית הלידה בבית לחם. נעניתי להזמנה זו והלכתי עם אשתי ואחותי מתוך רצון לחזות במחזה ההיסטורי של כינוס אלפי לוחמים נוצרים בבית לחם, עיר ישו הנוצרי, בשנה הראשונה של שחרור הארץ משלטון מושלמים. אך שיבתנו לירושלים היתה להרפתקה הרת סכנות. כבר קודם לכן ביקרתי כמה פעמים בבית לחם. ואולי גם הצצתי לתוך הכנסייה בביקור חטוף, אך זו היתה לי הפעם הראשונה, שאני עד ראייה לטכס הדתי הארוך והמגוון בתוך קהל אלפים רבים מבני המקום ומאנשי צבאות הכיבוש. וכשמנצחים על הטכס כמרים עטופים בגדי כהונתם רבי הגוונים והצבעים, ועטורים קישוטי זהב ואבנים יקרות הנוצצים לאור אלפי הנרות הדולקים. מקומות ישיבה לא היו לנו. הדוחק היה גדול, המחנק מרובה, והחלטנו לשוב

ולא לחכות עד סוף התפילה. בקושי מצאנו דרכנו בין הקהל המצטופף, ודרך הסימטאות הצרות הגענו אל מקום חניית המרכבות. בחוץ יורד גשם שוטף. אך באין ברירה יצאנו בדרך לירושלים, כשהנשים שבחברתנו מוצאות מחסה תחת כיפת המרכבה, והגברים האזרחים יושבים על הספסל הקטן המוגן למחצה, והקצינים יושבים על דוכן העגלון. הגשם כבד והולך מרגע לרגע והסוסים העלובים מושכים בקושי בעגלה ויושביה. לעתים קרובות אנוסים היינו לרדת ולהקל על משא המרכבה. הללו מושכים בסוסים והללו דוחפים את העגלה מאחוריה בתוך הגשם השוטף. וכשהגענו למעלה התלול קרוב לשער יפו כאילו נפתחו ארובות השמים, וכפשע היה בינינו ובין טביעת שטפון. סוף סוף הגענו עד פתח ביתנו שטופי גשם ורועדים מקור, והחלפנו בגדינו וישבנו להשיב נפשנו בכוס חמים.

2. נציגות היישוב בראשית הכיבוש הבריטי

לפי המשפט הבין-לאומי הוסיפו הבריטים לנהל את השטח הנכבש לפי החוקים העותומניים ששררו במדינה עד לכיבוש, מתוך הגבלות של מצב מלחמה שהכריז עליו המצביא. אלא שמצב יוצא מן הכלל זה הקיף כמעט את כל החיים ולמעשה שותקו סדרי הנהגה האזרחי כמעט לגמרי. מדי פעם בפעם נראו מודעות בחוצות העיר בחתימת המושל הצבאי (בארבע שפות: אנגלית, צרפתית, ערבית ועברית) הקובעות הוראות-שעה בענייני מסים, תנועת כספים, איסור והיתר במשא ומתן וכדומה. משרדי הממשלה העותומניים, שהיו כמעט משותקים בחדשים האחרונים שלפני הכיבוש, נסגרו לגמרי. הפקידות התורכית יצאה מן העיר והפקידים הערבים התפזרו איש איש לעברו, ויחד עם ערבים אחרים מהמשפחות המיוחסות שבירושלים התחילו מתדפקים על דלתות הקצינים הבריטים לבקש להם כהונה ומשרה. מבחינת העניין היהודי היתה בכך משום סכנת קיפוח. כבר ציינתי שנפקד לגמרי מקום היהודים בפקידות העותומנית, והערבים יכלו להסתייע "בזכויות מושגות". אף ניתן לשער שימצא אוזן קשבת בצמרת השלטון הצבאי, שבראשו עמדו רונלד סטורס ויועצו גבריאל ביי חדאד הסורי ואחרים, שהביאו עמם את הנסיון של המזכירות המזרחית בנציבות הבריטית בקהיר, והנטייה שלהם היתה לצד הערבי.

היישוב היהודי בחלקה הנכבש של הארץ נמצא באותו זמן מיותר מרוב מנהיגיו ועסקני הציבור שלו. מקצתם הוגלו על ידי ג'מאל פחה לאנטוליד

ולקושטא ולדמשק מחמת ייחוס עצמם, האישי והציבורי. בתוכם ד"ר ארתור רופין, אלברט ענתבי ודוד ילין. כמה מהם יצאו עם הגולה שהוגלתה קהילת יפו ותל-אביב, בשעה שהחליט השלטון העותומני לפנות את העיר מפחד האויב הקרב. רובם קנו שביתה ארעית בפתח-תקוה וכפר-סבא, ולא היה חיבור בינינו לבינם משני עברי הכיבוש (הירקון היה הגבול), ובתוך הגולים היו מאיר דיזנגוף ובצלאל יפה, מראשי יפו ותל-אביב. כמה מאישי הציבור עזבו את ארץ ישראל עוד בראשית המלחמה, עם שאר נתיני המדינות אשר קראו מלחמה על תורכיה, בשניתנה ליהודים הברירה לקבל את הנתינות העותומנית או לצאת מן הארץ. היו גם שעשו בחוץ לארץ כשפרצה המלחמה, ולא יכלו או לא רצו לשוב. אישים ציבוריים משני הסוגים האחרונים האלה התיישבו ארעית במצרים, ופעלו שם למען הגולים מארץ ישראל, ומהם גם ששימשו אנשי קשר בין היישוב ויהדות הגולה. עם אלה נמנו זאב גלוסקין, חנה לבדוי, יוסף אהרנוביץ ואחרים.

בירושלים עצמה נמצא אז מספר מועט של עסקנים ואנשי ציבור, שחשו שעליהם תחובה להיות לפה לפני השלטון החדש לא למען ירושלים בלבד, אלא למען היישוב כולו. ביניהם היה ד"ר יעקב טון, סגנו של ד"ר רופין בהנהלת המשרד הא"י שאם איני טועה החליף את נתינותו האוסטרית בנתינות עותומנית ועלה לירושלים עם פינוי עיר מושבו. בין אלה שעברו מתל-אביב לירושלים היה גם זיגפריד הופין, סגן מנהל חברת אנגלו-פלשתינה, שנשאר בארץ כנתין ארץ נייטרלית — הולנד.

אלה ועסקני ירושלים עצמם, בכללם יוסף בר"נ מיוחס וד"ר יצחק לוי מנהל אפ"ק בירושלים, נמצאו במגע מתמיד עם ראשי היישוב במושבות, מנשה מאירוביץ ודב לובמן-חביב בראשון לציון, ואהרן איזנברג ברחובות. תוך חודש לאחר כניסת האנגלים לירושלים התחילו עוסקים בבחירות לוועד העדה בירושלים. בפעם הראשונה ניסו לסדר בחירות לא לפי העדות, אשכנזים ספרדים וכדומה, ואף לא לפי מפלגות שרישומן עוד לא היה ניכר. לא נקטו אף שיטת בחירות אזוריות ונדמה שהדרך הרצויה לסידור הבחירות לא היתה עוד ברורה כל צרכה. כך, למשל, הוצרכתי לפנות לראש ה"ועד המכונן" בשאלה, כיצד אשתתף בבחירות, ועל זה ענני ד"ר טון במכתבו מיום כ"ז טבת תרע"ח (תחילת ינואר 1918) "לפי דעתנו צריך כב' לקחת חלק בבחירות לוועד העדה במחלקה 'רופאים מורים ופקידים', הכוללת בתוכה גם האומנויות הליברליות".

במקורב לענייני שלטון עמדתי על המתרחש בחוגים רשמיים ועל מאמצייהם של הערבים לקנות להם אחיזה במנגנון השלטון בארץ, ולתבוע

לעצמם את ירושת התורכים. והנה ד"ר טון הזמין כמה מעסקני הציבור שבירושלים ומראשי העדה, ולפניהם הרציתי ביום י' שבט תרע"ח (22 לינואר 1918), על "סדור הממשלה המקומית", כלומר "הריאורגניזציה של משרדי הממשלה האדמיניסטרטיביים, הכספיים והמשפטיים". בהרצאה זו, שקטעים ממנה באו ב"פתח-דבר", ניתחתי את הבעיות שלפניהן עתידים לעמוד היהודים כשהשלטון הבריטי יתחיל בארגון ממשלת הארץ, אף על פי שלא תהא אלא ממשלת מעבר זמנית, אבל היא שתניח את היסודות לממשלת קבע העתידה לבוא.

הוחלט אז לפנות לשלטונות בדרישות מסוימות והטילו עלי לנסחן. והנה כמה קטעים מטיוטת תזכיר שנערך על ידי:

"לקראת הריאורגניזציה של משרדי הממשלה העומדת על הפרק הננו מתכבדים בזה, אנחנו ראשי עדת היהודים בירושלים, להביע לפני מעלתך את דעתנו בשאלה המעניינת את בני עדתנו גם מנקודת מבט לאומי, וגם בהיותם אזרחים בתוך כלל אזרחי העיר.

כידוע למעלתך הננו אנחנו היהודים כששים למאה מתושבי העיר ורצוננו הוא כי בשעת סדור המשרדים הממשלתיים לסניפיהם השונים יתחשבו עם מציאותנו ולא תקופח זכותנו כאשר נעשה לדאבוננו בימי שלטון העותומנים.

(1) השפה הרשמית בימי שלטון העותומנים היתה השפה התורכית. כשפינו האחרונים את מקומם לצבא האנגלי, באה השפה האנגלית במקומה כשפה הרשמית של חלק הארץ הנכבש. ואם החליטה הממשלה האנגלית בשיטת הסובלנות שהתמחתה בה, לתת מהלכים גם לשפות המדוברות בקרב תושבי הארץ ואזרחיה, יהיה זה לרצון ולנחת רוח לא רק ליהודי ארץ ישראל כי אם גם לאחינו שבכל תפוצות הגולה, אם תואיל הממשלה הרוממה לתת לשפה העברית את כל אותן הזכויות הנתונות להשפה הערבית אחותה בכל המקצועות השונים של ההנהלה. בשגם כי לשאלה זו ישנו לא רק ערך רוחני אלא גם ערך מעשי אחרי שהקהל היהודי הרחב שבארץ איננו נזקק כלל להשפה הערבית.

(3) הקהל היהודי שבירושלים מביע את צערו הגדול שעד עתה לא נמצא עוד פקיד יהודי במזכירות של מעלתך. רצוי היה מאד שתסדר בהקדם האפשרי מחלקה יהודית מיוחדת שתעמוד תחת ראשות קצין יהודי אנגלי ושיכנסו בה יהודים אחדים מתושבי העיר היודעים היטב את תנאי המקום ותושביה. התועלת העיקרית שתביא מחלקה כזו תהיה שתקל על הממשלה את השליטה על הקהל היהודי הרחב, ותועיל להטותו לפקודותיה וסדריה בענייני משטר ונקיון.

(4) מג'לס בלדיה (העיריה). דרישה שלכל הפחות חצי ממספר החברים וביחוד ראש העיר יהיו יהודים.

(5) מג'לס אידארה (מועצת הנהלת המחוז). דרישה שחוק מהראש הרוחני יהיו גם חבר אחד או שניים יהודים. להאריך קצת בנוגע לאופי מג'לס האידארה לפני חוק "הולאיות" ואחריו.

(6) המשרדים האזרחיים והכספיים. לא באים בדרישות לאומיות. הרצון העיקרי: פקידים נאמנים וישרים ראויים למשרתם. רצוי לקבל יהודים מחמת היותם ראויים למשרות אחרי שיש בהם כל המעלות הדרושות לפקיד. בשעת הצורך אפשר להציע לו מועמדים מתאימים.

(8) בדרך כלל להביע את התנגדותנו לשיטה האומרת כי הערבים ירשו את מקום התורכים. האחרונים נהנו מזכותם לא בתור מושלמים אלא בתור אומה שלטת.

ערכנו גם רשימת מועמדים שלפי הכשרתם, השכלתם ונסיגונם מסוגלים היו למלא תפקידים בממשלה. רוב המועמדים היו אמנם עסוקים, כל אחד בעבודתו ובעסקו, אלא שדובר בינינו שבמקרה שיזמינו השלטון לשירות ילחץ עליהם הציבור שימלאו את חובתם הלאומית.

באותה שעה נתרצה והלך המגע ביני לבין אנשי השלטון הבריטי. יום אחד הזמינו אותי אל חדאד ביי ונפתחה שיחה ארוכה על מצב העניינים. כדאי לציין שהאיש אשר ישב על יד דלת משרדו של חדאד, ספק לבלר ספק שמש, הציג את עצמו בפני כאמין אל חוסיני, בנו של מופתי ירושלים. המנוח — אחמד סעיד אפנדי ואחיו של מופתי ירושלים באותו זמן, קאמל אפנדי חוסיני, מבאי בית אבי. היתה זו אמנם התיכרות הראשונה שלנו, כששנינו בגיל המבוגר, אך ייתכן שלא היתה זו פגישה ראשונה, שהרי כילדי סימטא אחת בירושלים העתיקה, ודאי נתקלנו זה בזה בימי ילדותנו.

השיחה שהתנהלה ביני לבין חדאד נגעה גם בשאלות יהודיות פנימיות. ונסתבר שכבר הספיקו יהודים להביא את תלונותיהם בפני השלטון הזר. ושלטון זה אולי מתוך שיטת "הפרד ומשול" שמתחת לסף ההכרה, גטה לעמוד לימין "העשוקים". חדאד ביקש ממני ליתן לו חומר על אסמכתות בחוקים הקיימים ביחס ליהודים המתנגדים להיזקק לבתי המשפט הרבניים.

כדאי להביא כאן העתק מכתבי אל חדאד ביי מיום 26 לפברואר 1918, בתרגום מצרפתית:

"הנני להודיעך כי עיינתי ב'תקנות של בית הרבנות', (חכם-חאנה נזאמנאמסי) מיום 23 שוואל 1281, (דסתור, מחזור ראשון, חלק שני, עמוד

(262) ובפירמן של הרב הראשי (חכם באשי) בקושטא, (דסתור, מחזור חדש, חלק ראשון עמוד 351).

"שני המסמכים האלה אינם מכילים הוראות ברורות למקרה של יהודים המתנגדים להיזקק לפסקי דין של בתי דין רבניים. אדרבא, הם מכילים הוראות כלליות לאנשי השלטון המצווים לבוא לעזרתה של הרשות הרבנית במקרים כאלה:

"הוראות הניתנות מטעם הרב הראשי הן בעלות תוקף ויש לתת לו כל עזרה בכל אשר יציע וידרוש בנוגע לדתו (ראה סוף הפירמן).

"בדרך כלל, יש בתקנות הפירמן הוראות אלמנטריות שפקע הרבה מערכן עם שינוי הזמנים והמנהגים. ולפיכך סבורני, שלא תהיה זקוק לתרגום שני המסמכים האלה, אולם אם תרצה בכך לא אמנע מלמלא בקשתך, וכו'".

מפני השייכות לעניין הרבנות תצוין כאן התערבות-גפול מצדי שאירעה בזמן מאוחר יותר. כיבוש האנגלים מצא בירושלים את ר' נסים דנון כממלא מקום החכם באשי. מינויו על ידי החכם באשי בקיסרות העות'ומנית, הרב חיים נחום, למשרה זו לא בא בעצם אלא לצורך סידור בחירות לחכם באשי בירושלים. אך בהמשך הזמן למד הרב דנון לאהוב את כסאו ולא היה לו חשק גדול לפרוש ממנו. לא היה אדם נאה למקומו, לייצג את הרבנות בפני השלטון הצבאי, בפרט שגם עניינים חילוניים של העדה היהודית הוכללו בתחום סמכותו לפי החוק והנהג הקיימים. הקהילה, שהתחילה מתארגנת, וגם ועד הצירים לא שיתפו פעולה עמו, והוא נהג כמלך בלי עם. באותו זמן נתגלה קושי, כיצד מגדירים את המעמד הרשמי של מוסדות הקהילה היהודית בעיני השלטון הצבאי, שנהג לפי החוק הקיים, הקובע שהרב הראשי הוא המייצג את היהודים גם בעניינים חילוניים. ועלה רעיון בלבי, שאפשר להשתמש בעמדתו של ממלא מקום החכם באשי להסדר העניינים בקהילה, היינו שבתוקף משרתו ימנה הוא את הוועד הגשמי ואת הוועד הרוחני, גופים שהחוק מכיר בהם, מאותם האנשים אשר הציבור יבחר בהם, ולאחר מכן יסתלק וימסור את המשרה והחותמת למי שיוחלט עליהם.

יום אחד, פגשתי חוזר מטכס רשמי הולך ברגל באין לו אמצעים לשכור עגלה, וראיתי בזה משום חילול השם, מאחר שבעיני הגויים עדיין היה נציג רשמי של הציבור היהודי. הרגשתי שהכרח לשים קץ לדבר. לפיכך הצעתי לירושב ראש ועד הצירים ד"ר ווייצמן, שאם יאות הרב דנון לסדר את ענייני הרבנות והקהילה כפי שיוחלט, ולאחר זה יסתלק ממשרתו כממלא מקום חכם באשי, יצרפו גם שמו לרשימה של חברי הוועד הרוחני (חבר הרבנות) ותובטח לו משכורת לפי ערכו. הצעתי נתקבלה וד"ר ווייצמן הטיל עלי להיות

שליחו בעניין זה. הכרתי את דנון עוד מימי היותו הצנזור העברי בשלטון העותומני. הסברתי לו שהתערבותי לא באה אלא בכדי לשמור על כבודו, וגם להבטיח לו פרנסתו, ואם הוא יסרב ימצאו דרכים אחרות לסלקו ממקומו ויצא נפסד. הדברים נראו לו, אך ביקש שהות להימלך בידידיו. יועציו סברו שלנוכח החשיבות שמייחסים לעניין השולח והשליח, יוכל להשיג יותר מן הניתן לו, והוא סירב, אלא סופו שפסחו עליו.

באותם ימים ראשונים ביקשה ממני מחלקת הכספים שליד הנהלת שטח האויב הנכבש, להכין בשבילה סקירה על חוקי הקרקעות ושיטת ספרי האחוזה בקיסרות העותומנית. את העבודה שהכינותי בצרפתית הגשתי אחר כך גם לוועד הצירים, בצירוף תרגום עברי. אבל לא משכנו ידינו גם מענייני רוח ותרבות, ובאותה תקופה הונח היסוד לאגודת אקדמיים עברים בארץ ישראל. ובוה החלטת היסוד, מיום כ"ז בניסן תרע"ח, (18 מרץ 1918) חתומה בידי המיסדים. ד"ר א. מזיא, ד"ר ו. חכם, י. לדיו'ינסקי, גד פרומקין עו"ד, ד"ר א. שמעוני-מקלר, ד"ר אריה פיגנבאום, וד"ר י. מהרשק:

"אנחנו החתומים מטה, אקדמיים שגמרנו חוק למודינו בבתי ספר גבוהים, נאספנו היום לדון בשאלת יסוד 'אגודת האקדמיים בארץ ישראל', ואחרי שהתבוננו בעיון רב בחשיבות הדבר, באנו לידי הכרה כי אחד הכחות האקדמיים וארגונים יכול להביא ברכה ותועלת להתפתחות התרבותית העברית של הארץ, וכי עלינו להתארגן בכדי שנוכל למלא את חובתנו לשכלול המדע והתרבות בארץ, חובה המוטלת על האקדמיים בכל הארצות התרבותיות. לכן החלט ליסד לעת עתה בירושלים 'אגודת האקדמיים העברים'."

ולאחר שפרטנו בסעיפי התכנית המעשית:

"האגודה באה בקשר עם אקדמיים ומוסדות אקדמיים שבגולה. ולצורך מדעי, גם עם יחידים ומוסדות בלתי אקדמיים, יהודים ולא יהודים בארץ ובגולה."

באפריל 1918 הגיעו לארץ חברי ועד הצירים הציוני לארץ-ישראל בראשותו של ד"ר חיים ווייצמן, ובתוכם ד"ר ד. אידר, ליאון סימון, יוסף קובן, וישראל זיוו כמזכיר הוועד מלונדון, סילוון לוון, מפריו והקומנדנט ביאנקיני מרומא. אליהם נלוו מיג'ור גיימס רוטשילד ומיג'ור אורמסביי-גור (אח"ב לורד הרלך) כקציני קשר מטעם הממשלה הבריטית, והם המתווכים בין ועד הצירים לשלטונות הצבא. גם אהרן אהרונסון היה בין הנלווים לוועד הצירים. בתי מלון לא היו בעיר ונשים עסקניות טיפלו במרץ ובחיבה להכין מקום מגורים לראש ועד הצירים ולחבריו, ולהקביל פניהם כראוי

לאורחים חשובים שכמותם. דירתו של הד"ר פיגנבאום בבית מול דירתי ברחוב החבשים, נבחרה כמקום נאה ביותר לאכסן בו את ד"ר ווייצמן וכמה מחבריו. את ריהוט הבית השלימו מביתו הסמוך של קאונט דה בלאבאר, הקונסול הכללי של ספרד. כמה חדרים הכינו גם בבתים הסמוכים למקום זה — בתיהם של ד"ר טון ומרדכי בן הלל הכהן. שרה טון, מרגלית מיוחס, מרים יצחקי, חנה פרומקין ואחרות קיבלו עליהן את תפקיד המארחות ובעלות הבית.

איני זוכר אם הגיעו כל חברי ועד הצירים יחד, יתכן שהיו מהם שהקדימו לבוא ומהם שאחרו לבוא. שמור בזכרוני יום הופעתו של ד"ר ווייצמן. רחוב החבשים הצר נתמלא אנשים ונשים שבאו מכמה חלקי העיר ובעיקר מ"מאה שערים" הסמוכה, שצמאו לראות את פני האורח הדגול שהביא עמו בשורת הגאולה. גם הערבים, מושלמים ונוצרים, הצטופפו על גדרות בתיהם, והנשים המושלמיות הציצו מחרכי החלונות. כשיצא ווייצמן בקומתו הזקופה ובת-הצחוק הרעננה על פניו, קיבלוהו בתשואות נלהבות. לימים, כשנכנס ד"ר ווייצמן לירושלים בפעם הראשונה כנשיא מדינת ישראל, הרהרתי באותה קבלת הפנים שנערכה לו כיושב ראש ועד הצירים הציוני לפני שלושים שנה בקירוב. וזכרתי בשתי קריאות שקלטה אזני באותה שעה. יהודי שזקנו יורד על מידותיו קורא בלחש וברגש "ברוך שחלק מכבודו לבשר ודם", וערביה קוראה בקול לחברתה מעבר לרחוב: "היי מלך אל יהוד" — (הנה מלך היהודים). ניבאו ולא ידעו מה ניבאו. אמנם עבר אז הקול במחנה ישראל ובעמים, שהצהרת בלפור כמוה כהקמת מדינת ישראל, אבל לא ארכו הימים ומאורעות 1920 בירושלים ומאורעות 1921 ביפו הוכיחו שרבה עוד הדרך אשר לפנינו. וגם האופטימיסטים ביותר באותו דור לא חיכו ולא ציפו שבמו עיניהם יזכו לראות את החליפות והתמורות ואת התגשמות החזון. והנה לאחר שלושים שנה נכנס יושב ראש ועד הצירים הציוני לארץ-ישראל לשעבר, כנשיא מדינת ישראל לירושלים!

לא עברו אלא ימים מעטים ובערב שבת י"ג סיון תרע"ח, 22 במאי 1918 היה הציבור בירושלים עד להופעה ראשונה במינה: ועד הצירים הציוני לארץ ישראל ערך קבלת פנים רשמית למפקד הראשי הגנרל א. ה. אלנבי. והבית המרווח של ישראל חפץ בשכונת רחובות, היא שכונת הבוכרים, וכל הגן אשר סביביו הומה המון קרואים מבני כל העדות.

3. כיבוש עמדות במינהל הצבאי

עד שהגיע ועד הצירים לירושלים, כבר הספיק השלטון הצבאי למצוא דרכו במצב העניינים והתחיל עוסק בארגון הנהלה אזרחית, הואיל וברור היה לו שיש קבע לתקופה ארוכה למשטרו. כבר ציינתי שהעומדים בראש ההנהלה בצבא היו בעלי נטייה לצד הערבים ומהשעה הראשונה השתדלו לקיים כעין שיווי-משקל שעיקר כוונתו לא להפלות את הערבים לרעה באיזה תחום שהוא. רמת התרבות וההשכלה בקרב הערבים המועמדים לפקידות היתה נמוכה מאוד, ומועטים ביניהם יודעי שפות זרות. האנגלית היתה לשפה שלטת בענייני האדמיניסטרציה הפנימיים, ואילו ביחסים עם הציבור עמדה הערבית במקום הראשון. בכלל היתה נטייה לראות בערבים את יורשי התורכים. וכבר בראשית הימים הוטל על ועד הצירים לטפל בשאלת ארגון הממשלה ובשמירה על זכויות היישוב היהודי. המאבק היה גם מבחוץ וגם מבית. כלפי חוץ היה צורך להשפיע על הבריטים שלא יקפחו את זכות היהודים, ולפחות שלא יעמידו אותם על דרגת פחותה מדרגתם של הערבים. מצד שני היה צורך למצוא מועמדים מקרב היהודים נאים לפקידות. כשנמצאו היה צורך להשפיע עליהם שיכניסו עצמם בעול זה. הקושי היה "בשוויון ובשיווי המשקל" שנקטו הקצינים הבריטיים וקבעו דרגת משכורת אחת ליהודים ולערבים, "ילידי הארץ"; דרגה נמוכה בהרבה מדרגת משכורתם של אנגלים בתפקידיהם. מועמדים יהודים לא ראו בעין יפה את הדבר ותבעו שוויון לאנגלים, הואיל ומבחינת כושר עבודתם ראויים הם לכך. אך המשטר הבריטי עמד על שלו, ופקיד יהודי נדרש לקרבן גדול הן מבחינת כבודו והן מבחינת פרנסתו. יתר על כן, אצל הערבים לא היתה המשכורת הקובעת, הואיל ורובם ראו בעצם השירות בממשלה משום מעמד שראוי להתכבד בו. הקושי בלט ביותר בתוך המשטרה. לא נמצאו מועמדים בקרב היהודים שאפשר היה לשלוח אותם למשטרה במשכורת הקטנה שקבעו לשוטרים ילידי הארץ. ומן הפעולות הראשונות של "ועד הצירים" היו בתחום זה. בצמרת התנהל המשא ומתן בין ד"ר ווייצמן, יושב ראש ועד הצירים, לגנרל מוני מנהל שטח האויב הנכבש (דרום), והוסכם ביניהם שהשוטרים היהודים יקבלו מוועד הצירים תוספת משכורת על זו שיקבלו מהממשלה. והנה בחודש מאי התחיל השלטון הצבאי לעסוק במרץ בארגון בתי המשפט שנסגרו עם הכיבוש. עד אותו זמן הספיקו בראשית השנה 1918 להקים בירושלים רק את בית משפט השלום.

וכאן המקום לתאר בכמה קווים את הרכב בתי המשפט בארץ ישראל בתקופה האחרונה שלפני הכיבוש הבריטי. עד לשנת 1913 לא היו בקיסרות העות'מנית שופטים עם סמכות של דן יחיד, והדבר הקטן ביותר היו מביאים לפני בית דין של שלושה. עם פרסום חוק שופטי השלום באותה שנה הונהגו בתי משפט שלום שבהם ישבו שופטים יחידים שניתנה להם סמכות מסוימת בעניינים אזרחיים ופליליים. חוק מאוחר התיר גם מינוי עוזרים לשופטי שלום שהיתה להם סמכות מלאה בהעדרו של השופט הראשי, ואפילו כשהוא אינו נעדר עסקו העוזרים בפיקוחו בעניינים שהעביר אליהם.

למעלה מבתי משפט השלום באו בתי המשפט לדרגה ראשונה, מורכבים מנשיא ושני חברים, ובתי משפט לערעורים, מורכבים מנשיא וארבעה חברים. יש שנתמנו גם סגנים. התובע הכללי נחשב כשייך לבית המשפט, ישב ליד שולחן השופטים ואף השתתף בהתייעצויותיהם. לפיכך היו בסוף מלחמת העולם הראשונה בירושלים בבניין מיוחד בשכונת הערבים באב אל-זהרה, בית משפט שלום מורכב משופט ראשי וסגן, בית משפט לדרגה ראשונה מורכב מנשיא, שני חברים ושני סגנים, תובע כללי ושני חוקרי דין (מוסתנטקו), ובית משפט לערעורים, מורכב מנשיא, ארבעה חברים, שני סגנים ותובע כללי. ראשי בתי המשפט, בכללם ראש בית משפט השלום והתובעים הכלליים היו כולם תורכים, מוסמכי הפקולטה למשפט בקושטא. התחברים והסגנים וחוקרי הדין היו ברובם מבני המקום. שוב היו ביניהם, בעיקר בבית המשפט לערעורים, גם תורכים, משפטנים מוסמכים. היה הבדל גדול במשכורת בין ראשי בתי המשפט לחברים. כשפרצה המלחמה היו בירושלים גם בבית המשפט לדרגה ראשונה וגם בבית המשפט לערעורים, חבר יהודי אחד וחבר נוצרי אחד. עם סוף המלחמה נפקד מקומם של החברים היהודים. השופט היהודי בבית המשפט לערעורים הועבר למקום אחר בקיסרות העות'מנית. ויום טוב אפנדי המון, החבר היהודי בבית המשפט לדרגה ראשונה, היה בין הגולים אשר הגלה ג'מאל פחה לאנטוליה, מפני קשרי ידידות שהיו בינו לבין אישים מראשי הציבור היהודי. בשנות המלחמה העולמית נהגו השלטונות חומרה יתירה ביחס ליהודים בארץ ישראל, אך בשאר חלקי הקיסרות אי אפשר היה לזקוף את מיעוט מספרם של שופטים לא מושלמים לאיזו מגמה של הפליה לאומית או גזעית כלפיהם. הסיבה היתה, שיהודים ונוצרים בעלי השכלה משפטית העדיפו לעבוד כעורכי דין פרטיים שהכנסתם היתה גדולה יותר.

כאמור, היו בתי המשפט בירושלים סגורים. השופטים התורכים, חוץ מאחד מהם, עזבו את העיר והשלטון הצבאי הוצרך לארגן מחדש את מערכת

המשפט מיסודה. עניין זה הוטל על אורם קלרק, מיג'ור בצבא הבריטי, לפי מקצועו עורך-דין באנגליה, שנתמנה "זקן הקצינים המשפטיים". על ידו עזר מיג'ור נורמן בנטוויץ שנתמנה "מנהל התביעה הכללית". לאחר זמן מועט נצטרף אליהם מיג'ור סקוט בתפקיד נשיא בית המשפט לערעורים. ושלושתם התחילו עוסקים בבחירת מועמדים לבתי המשפט ומינוים. לבית המשפט לערעורים נתמנו כחברים עלי ג'ראלה המושלמי, עד אז ראש בית משפט השלום בירושלים שהקימו הבריטים בתחילת השנה, מלכיאל מני היהודי וג'ורג' חומסי הנוצרי. בי בחרו כמועמד למשרת שופט בירושלים. כבר הזכרתי בפתח דברי שהיו לי היסוסים מרובים, אישיים וציבוריים כאחד, בהצעה שהביאו לפני. אבל ראו במיגוי יהודי כשופט בירושלים עניין לאומי וביקשו ליישר ההדורים. ושני פנים היו לדבר. אחד הצד החומרי, ובעניין זה היה הסכם בין ד"ר ווייצמן וגנרל מוני שוועד הצירים יוסיף על משכורת סכום מסוים, דוגמת ההוספה שהוסכם, שישלם ועד הצירים לשוטרים יהודים. תמורת הוספה זו קיבלתי עלי לעזור בעבודה ספרותית משפטית; ואשר לצד המוסרי, או יותר נכון הצד של הכבוד האישי והלאומי, שלא תהיה עמדותי רחוקה הרבה מזו של שופט בריטי — אף עניין זה נתישב בשני דרכים: נתנו לי תואר של ראש שופטי השלום בירושלים ואפילו משכורת הרשמית היא בשיעור גבוה מזו של עשרים שופטי השלום הערבים, ואף יצרי הלאומי עמד לבוא על סיפוקו, בכך שיעמידו למרותי שני סגנים ערבים לביצוע סמכותי הרחבה, שתקיף גם את בית לחם הנוצרית ורמאלה וסביבתה המושלמית-נוצרית. לאור המסיבות האלה, וכאחד הראשונים שתבע להגביר את מספר הפקידים היהודים בשלטון המוקם והולך, לא היתה לי ברירה אלא ליתן תשובה חיובית לאותה הצעה, כשבאמצע מאי 1918 הזמינו אותי רשמית להודמן עם אורם קלארק ונורמן בנטוויץ במלון פאסט בירושלים.

4. על כס המשפט בירושלים

בששה ליוני 1918 ישבתי בפעם הראשונה לדין בירושלים, כשופט שלום. בחדר הגדול שהוקצה לי בפינה המזרחית-צפונית של הקומה העליונה בבניין המרכזי במגרש הרוסים. הריהוט היה מכל הבא ביד, כסאות ושולחנות בצורות ובצבעים וגדלים שונים שנאספו ממשרדי הממשלה או הצבא בימי העות'מנים או מן המוכן בבנייני הרוסים. הפקידים לא היו לי פניב חדשות כי הכרתים מכבר הימים, כולם ערבים מפקידי בתי המשפט העות'מנים.

שעסקו באחרונה בבית המשפט הצבאי שבראשות אברהים ביי. הובאו לפני כמה עשרות תיקים, ברובם המכריע של מתדיינים או נאשמים ערבים, וכולם כמובן ערוכים בשפה הערבית. רבים מן המשפטים היה מן הצורך לדחות שמיעתם לזמן אחר, אם מפני שההזמנות לדין לא חזרו חתומות בידי הנתבעים, או מפני שצד זה או זה דרש דיחוי והצד השני נענה לו ברצון מתוך הרגל זה בימי השלטון העותומני — לעולם אל תהא דוחק את הקץ בעסקי משפטים. המעטים שהובאו לדין, לא גזלו הרבה מזמני. על פי רוב באו הצדדים בעצמם והציעו את דבריהם בפשטות ובקיצור. הנאה יתירה היתה לי להטות אוזן לטענותיהם של פלאחים ובדואים מפשרי העם מסיחים לפי תומם. ואם עמדו עורכי דין מיושבי קרנות, אף הם הציעו דבריהם בקיצור אם גם לא בלשון ברורה, לא משום שלמדו לדבר בלשון קצרה, אלא מפני שעוד לא למדו להאריך בלשונם... על פי רוב ערך עורך דין כזה את דבריו בכתב והמשיך לקרוא את הכתוב עד תומו, גם אם כבר השיג בינתיים את מבוקשו, או הוסבר לו שאין דבריו נוגעים לעניין. חיש מהר למדתי לא להפסיק טוען כזה באמצע, אף לא בשאלה, כי היה משאינם יודעים להשיב, ומשהפסיקו אותו היה חוזר וקורא את הכתב מראשיתו. איני זוכר אם ביום הראשון לשבתי בדין עמדו לפני גם יהודים. ואם עמדו, ודאי באו כנתבעים או נאשמים, כי כתובעים עוד לא מיהרו ללכת "בערכאותיהם". ורק משהתפרסם המינוי שלי התחילו יהודי ירושלים מביאים עצומותיהם לפני בן ה"חבצלת". משגמרתי את חוק יומי, ביקשתי להביא לפני את התיקים הקבועים למחרת היום. היה זה יום חמישי בשבת, והנה אומר לי ראש הסופרים, שאין משפטים קבועים למחר, יום הששי המקודש למושלמים, אבל כמה עשרות משפטים קבועים למחרתיים — יום השבת. אותה שעה ביקר אותי זקן הקצינים המשפטיים לשאול לשלומי, ולדעת כיצד עבר עלי יומי הראשון כשופט. הוא התיישב בהרחבה על השולחן שממולי כשרגליו פשוטות כנגדי. ומתוך שיחת רעים שאלתיו מה לעשות במשפטים הקבועים ליום השבת, מאחר שלא אבוא לבית המשפט ביום זה. אורם קלרק לבוש המדים הסתכל בי כמתמה: הלא הימים ימי מלחמה, השלטון שלטון צבאי, ומי זה מקפיד על יום מנוחתו? הוא לא אמר דברים אלה ממש, אבל שאלני אם לא אסכים לשבת בדין בשבת זו, כיון שכבר נקבעו המשפטים כמה שבועות קודם לכן, וכבר יצאו הזמנות ואין להשיבן, ורוב הצדדים מיושבי חוץ הם, מהכפרים מהלך כמה שעות מן העיר, ויש להימנע מעינוי הדין בביטול זמנם. אולי חובתי לשבת בדין באותה שבת ובשבתות הקרובות שנקבעו להן משפטים בלבד ואחר כך חפשי אני לעשות במשפטים כרצוני, לקבוע ימים כטוב בעיני באין מכלים דבר. אמרתי

לו קצרות וברורות, אין הדבר עניין למשא ומתן. ועל שאלתו מה לעשות, הצעתי לה, שבשבת הבאה ובשבתות הקרובות, כיוון שכבר נקבעו להן משפטים, ישב בדין קודמי. וכך הוזה. ירד עלי אפנדי ג'ראלה כמה שבתות מבית המשפט לערעורים לשבת בבית משפט השלום. מכאן ואילך שוב לא נקבעו משפטים לשבתות עד שנתמנה לי סגן ערבי, אחמד אפנדי ג'עוני. וכך קודם היות חוקה או מנדט הובטחה שמירת השבת לפקידים יהודים.

בקושי אחר נתקלתי בימים הראשונים לישיבתי בדין — עניין הלשון. כל הפקידים היו ערבים, ואין לשון אחרת שגורה בפהם אלא ערבית בלבד. וסעמדו יהודים לדין, אף על פי ששמעתי את לשונם, היה צורך לתרגם דבריהם לערבית בשביל הפרוטוקול. והנה דרשתי מזכיר יהודי, ומיד נענו לדרישתי ומינו את משה בן נחום נתנון, כיום חזן ומורה לזמרה בניו-יורק. וכשהיו הצדדים יהודים, רשמו את הפרוטוקול בעברית, אפילו כשהשמיעו בעיותיהם בשפות ז'רגון המדוברות ביניהם, ואף על פי שבמקרה של ערעור שוב היה צורך בתרגום ערבי.

לעתים רחוקות נזקקתי למתורגמן, וזכורני יום אחד בו דנתי בשבעה לשונות: ערבים בערבית, יוונים וארמנים בתורכית, יהודים בעברית, ספניולית, ואידיש, וכמרים אירופים בגרמנית וצרפתית. האנגלית לא היתה עוד שפה שרגילים בה הצדדים, אף כי התחילה פושטת בציבור כשפת השלטונות. גם לשון זו על כרחי שאשתמש בה בשיחותי עם הקצינים הבריטים, שהרבו לשתפני בהתיעצויותיהם ובעבודת התחיקה, בעריכת תקנות לבתי המשפט ושינויים בחוק העותומני לצורך השעה. בחלקי נפל הגורל לתרגם לעברית את "תקנות בתי המשפט" הראשונים, שנתפרסמו בעתון הרשמי עם פתיחת בתי המשפט בשנת 1918. אף על פי שהאנגלית לא היתה עוד שגורה בפי (ואת עבודותי המשפטיות הראשונות בשביל הבריטים כתבתי צרפתית) הייתי אחד בשופטי המקום הנושא ונותן עם קציני המשפט הבריטיים בלשונם. הכל, לרבות שופטי בית המשפט לערעורים, לא שמעו שפה אירופית. בעניינים חשובים שיתפו הבריטים את אבקריוס ואת אחמד צפואאת בדיוניהם והללו שמעו גם אנגלית וגם ערבית, אך משהיה צורך לעמוד על דיוקו של איזה משפט או ביטוי תורכי היה עלי ג'ראלה מסביר בערבית לאבקריוס וזה חוזר ומסביר את הדברים לקלרק. אך לאבקריוס לא נראתה הסברתו של ג'ראלה, ומיד מתחיל ויכוח ארוך בין זה לזה וכל שניהם מתנגחים זה עם זה בהלכה, יושב לו קלרק ומסתכל מן הצד כאילו סבורים המתווכחים שהשאלה שהעלה ומבקש פתרונה אינה נוגעת לו כלל ועיקר. וכך יצא שקלרק בחר לברר ספקותיו עמי והרבה לשאול

בעצתי, ואחר גמר עבודתי השיפוטית הייתי נכנס לחדרו והייתי עושה עמו ועם חבריו שעות על שעות. ופעמים נחפז בהפסקה לחדרי בעברו השני של הבניין, כשהעניין נראה לו דחוף, ושואל בעצתי. ודווקא עבודה "צדדית" זו בתחום החקיקה היא שנתנה לי סיפוק וגרמה לי קורת רוח, לאחר העבודה העיקרית שלעתים קרובות היתה משעממת ומייגעת.

אורם קלרק הרגיש בזה, וחש שאין כס משפט השלום מקומי. יום אחד, בסוף הקיץ, לקחני והעמידני כנגד מפת קיר גדולה של שדה הקרב, בחדרו המרווח, הורה לי במקלו על תנועת הצבא ואמר: כיום אנו עומדים כאן, פני הצבא מיועדים לכאן, בדרכם לקראת שכם, העתידה להיכבש בקרב. נפתח בית משפט מחוזי חדש בשומרון, — ואתה תהיה נשיאו. ידעתי כי לא יקום דבר זה. כל יודע חוק ומשפט בעל הגיון ישר היה סבור כמוהו שיש להושיב את האדם הנכון במקום הנכון ואין משגיחים בדתו או בלאומיותו. אבל שלא כקלרק ידעתי את הרוחות המנשבות בחוגים הפוליטיים בצמרת שלטון הצבא; וידעתי גם זאת, אף על פי שהערבים נהגו בי אישית בכל מידת הכבוד, לא יסכימו שיהודי יהיה נשיא בית משפט באזור שכולו כמעט ערבי.

כמה חדשים לאחר שנתמנתי שופט שלום, ערכה אשתי נשף בגן דירתנו ברחוב החבשים, ומסלתה ומשמנה של ירושלים היהודית ושאינה יהודית באו לנשף זה: ראשי הדתות והעדות, חברי ועד הצירים, אנשי השלטון והצבא, ואנשי ציבור לא רשמיים. זו היתה הראשונה בשורה של קבלות פנים שבמשך השנים נערכו בביתנו ושימשו עילה נאה לפגישה לתוגים שונים ורחבים, באויר שקט ונוח בלא מתיחות רשמית. זכורני שבתוך הקרואים לנשף זה היו הקאדי המוסלמי, האפטריוארכים היווני והארמני, וראש העיריה הערבי — מוסה קאום פחה, חדאד ביי ואחרים. (ראש ועד הצירים ד"ר חיים וויצמן שלא הספיק לחזור מתל-אביב באותו לילה, בא למחרת היום לשתות תה על שולחננו, ועשינו יחד שעה ארוכה סביב המזרקה בגן, חכורה קטנה של בני המשפחה ואהרן איזנברג ידידו בראש.) גם מבחינה חיצונית עלה הנשף יפה, מאחר שהרבה ידידים נתנו ידם להצלחתו. מצד הצבא התקינו כוח חשמל, מעל גבי מכונית משא שהעמידה בצד השער, וממנו הופק זרם חשמל שסיפק תאורה לכל חלקי הגן, ומתוך ענפי העצים העבותים נוצצו מנורות חשמל בשלל צבעיהן. הפקידים הערבים הפתיעוני והביאו עמם "דונדורמה", מין גלידה שהכין במיוחד לכל המסובים הארמני בעיר העתיקה המומחה לאותו דבר.

בסוף יולי 1918 שוב היתה ירושלים עדה למחזה גדול, — כשנורתה אב

הפינה לבנייני האוניברסיטה העברית בהר הצופים במעמדו של אלנבי. ודאי כנגד הטכס רב הפאר של פתיחת האוניברסיטה באפריל 1925 על ידי מר בלפור, היה הטכס הזה צנוע למדי. אך היישוב העברי המתאושש מסבלות המלחמה ראה בו משום עידוד וחיוזק וקידוש שם ישראל בעמים. בהנחת שתים עשרה אבני הפינה, כמניין שבטי ישראל, כיבדו את זקני היישוב ואת ילדי הדור הגדל מזה, ואת נציגי העם הבריטי והצבא הגואל, ואלנבי בראשם מזה. באותו מעמד נודמנתי עם זאב ז'בוטינסקי, שהכרתיו עוד מימי קושטא כעתונאי וחבר מערכת היומן הצרפתי "ז'ון תורפ". עכשיו בא כשהוא לבוש במדי קפטן בצבא הבריטי. גם מופתי ירושלים קאמל חוסייני היה בין האורחים שנתכבדו ביריית אבן מאבני הפינה. היחסים עם הערבים עוד לא באו לכלל מתיחות. לא מתוך רגש של רצון טוב או מאהדה לתנועה הציונית. אף על פי כן היתה נטייתם להסתגל למציאות כאשר ראוה — השלטון הבריטי מכשיר את הקרקע לבית לאומי לעם ישראל, ואין לדעת מושג זה מה פירושו. עצם הופעתו של המצביא העליון שעזב את מערכת הקרב בעוד רעם התותחים נשמע מרחוק, ובא לחלק כבוד למפעל יהודי, הוכיח לערבים כי עלתה קרנם של היהודים.

ברצוני עוד לעמוד על כמה תקנות והופעות הראויות לציון מימי כהונתי כשופט שלום בירושלים שנמשכה עד שלשה חדשים לאחר שהוקם השלטון האזרחי בארץ — ממשלת המנדט. כבר ציינתי, מראשית כהונתי לא הלך לבי אחרי הסכסוכים שבין אדם לחברו ובין אדם לרשות, הואיל והיקף פעולתו של שופט שלום בחידוש הלכה מוגבל מאד. מצאתי סיפוק בעבודות שבהן "חלקת מחוקק צפון" — בישיבות עם ראשי הפקידים המשפטיים הבריטיים, ובטכוס עצה בשאלות משפט בעלות ערך ציבורי ולאומי עם הרשויות היהודיות. אבל עם צמצום תחום השפעתו של שופט שלום, בא לידי לקיים שני הישגים ורישומם ניכר עד היום הזה בחיי המשפט של הארץ.

יום יום הייתי נתקל בנערים פושעים שהובאו לפני על עבירות קלות וחמורות. ברובם הגדול ערבים. בדרך כלל, הראו המספרים שאספתי באותו זמן, שלמעלה מתשעים אחוז של העבריינים שעמדו לפני בדין היו מושלמים. מקצתם נוצרים, ומועט שבמועט יהודים. בדיני ממונות היה אחוז היהודים גדול קצת, אך איני סבור, שהגיע לעשרה אחוזים. מספר המידיינים היהודים הלך וגדל ביחס ישר לגידול מספרם של עורכי הדין היהודים. העונשים הקבועים בחוק לעבריינים צעירים היו מלקות ומאסר. נפשי סלדה בהטלת עונש מלקות, ובאין ברירה שלחתי את העבריינים הצעירים למאסר. לזמנים קצרים מאד. כשרצו עונשם שוב באו לדין על חטאים חדשים, וגם

עונש לזמן ארוך יותר לא הבעיתם, ושוב היו חוזרים ובאים לפני. היה לי משא ומתן על כך עם אורם קלרק ועם בנטוויץ וסקוט ודרשתי תקנה לדבר. הרי לא ייתכן לשלוח נער לתוך גוב פושעים בגירים, ושבתוכם ירבה וישחית דרכו. הם הבינו לרעי, אך תקציב למוסד לעבריינים צעירים מאין יימצא? וכלום זהו מעניינו של שלטון צבאי חולף ועובר? עם מכרי נמנו נציגי הצלב האדום האמריקאי בארץ ישראל, והייתי מתנה צרותי לפניהם. ובעזרתם באה הגאולה. פתחו את "הוברד הום", מוסד סגור ראשון בארץ לטיפול בעבריינים צעירים, ובזה הונח היסוד לכמה וכמה מוסדות אחרים טובים וגדולים מהראשון שקמו בהמשך הזמן.

עוד דבר, שלא הניח כלל את דעתי הוא דבר השבועה. ראיתי אנשים מקילים בנשיאת שם אלהים לשוא, מדעת או שלא מדעת, ויכולתי לראות בחוש ששקר בפיהם; ועוד ראיתי אנשים אשר נוהרו להישבע גם על האמת, אפילו היה הדבר כרוך בהפסד ממונם, ונמצאו אנשים רעים שהשתמשו בכך ומוציאים בדרך זו כסף לא להם מאנשים ישרים. המעשה שעשיתי הביא לשתי תקנות חשובות: הנהיג הגוף המחוקק של אותו זמן הודעה "בהן צדק" במקום שבועה, ובזה הקלו על מצפונם של מקפידים בדת ומוסר. אמנם נודע לי לימים, שיהודי חסיד אחד היה מתפאר בפרוודורי בית המשפט, שהוא נקי מחובת אמירת אמת לאחר שהצהיר ב"אין צדק" ולא "בהן צדק". התיקון השני בעניין שבועה היה, שחדלו לנהוג הלכה לפי סעיף מסוים במג'לה, הקובע שמחייבין אדם על סירובו להישבע. היו בני אדם שתבעו לדין אדם הנוהר בשבועה, והודיעו שאין להם עדים או ראיות אחרות, וביקשו להשביע את הנתבע, שאינו חייב, ומשסירב הנתבע להישבע היה השופט, באין לפניו ברירה, מחייבו בסכום התביעה. כבר בשנים האחרונות לשלטון העותומני היתה זו הלכה ואין מורים כן. אבל שופטים לא מנוסים, שלא שנו ולא קראו דבר חוץ מהמג'לה, היו נוהגים לפי הלכה זו עד שבאה הוראת התיקון. ובעניין המקילים בשבועה, בא אחר כך התיקון שלפיו שוב אין שופט חייב בהלכה "על פי שנים עדים, או על פי עד אחד ושתי עדות יקום דבר", אלא ניתן הדבר לשיקול דעתו אם לקבל דברי העדים, או לו לקבלם.

בימי כהונתי כשופט שלום מלאתי גם תפקיד יושב ראש הוועד לאישור חברות. בשלטון העותומני היה אישור חברות כרוך בסדרים ארוכים וממושכים. היו נוהגים לפי השיטה הצרפתית של חברות מניות אנונימיות, את התקנות הגישו לשר המסחר בקושטא, ממנו עברו למועצת הממלכה (שוראי־דולת), ומשנתקבלו שם באו לשולטן בשביל חתימה בגושפנקא שלו

ב"איראדה סאניה" (מאמר המלכות) ורק לאחר גלגולים אלה רשות לחברה להתחיל בפעולותיה. והנה במקום הגופים המרכזיים האלה הוקם מטעם הממשלה הצבאית "ועד לאישור חברות" עם נציג המחלקה הפינאנסית. (מיג'ור ז'ונסון, ראש המחלקה). נציג המזכירות (מר גריגורי) ונציג המחלקה המשפטית כיו"ר. עד לחקיקת פקודת החברות אישר הוועד כמה חברות. ברובן יהודיות. אבל כמה תקנות שהוגשו לא הגיעו לכלל אישור, ובכללן חברה לייצור החולות שעל שפת הים בין יפו לראשון לציון.

5. ראשית הבעיה הערבית

אותה שעה, שעת כושר היתה להתקרבות אל המושלמים שבקרבת הערבים, שראו עצמם קרובים לדת ולגזע עם בני ישראל. אם בימי השלטון העותומני היה יחסם אל היהודים כאל נחותי דרגה, הרי היה הדבר משום שכך היה מעמד העדה היהודית בעיני הרשות השלטת, אבל היחס האישי בין מושלמים ליהודים טוב היה לרוב ואף ידידותי. עכשיו כשנראה להם, שהשלטון החדש נוטה לצד העדה היהודית, היו אף הם מוכנים ללכת בעקבותיו. המנהיגים הפוליטיים של ערביי ארץ ישראל לא היו אותה שעה במקום. מתוך שלושה צירי ארץ-ישראל בפרלמנט העותומני ישב בארץ רק אחד, סעיד אל חוסיני. שדוגמת דודו אסמעיל היה חניך האסכולה של המושבה האמריקאית, אמן על השפה האנגלית, ורוחש חיבה לאנגליה. וכל שהיו הערבים רואים בקרב הבריטים מגמה פרו-יהודית היו הוא וחבריו אף הם נוטים לצד זה. רוחי אל כאלדי, השני בצירי הפרלמנט, גדל מימי נעוריו בחוץ לארץ ושלא כשאר בני משפחת הכאלדי שגילו מאז יחס חיבה ליהודים, גילה הוא אותות התנגדותו מעל במת הפרלמנט העותומני והיה קורא קטעים מן התנ"ך ומסידור התפילה כהוכחה על שאיפת היהודים להינתק מן הקיסרות העותומנית ולהקים ממלכה יהודית. הוא לא היה אז בארץ, וכנראה מת בזמן המלחמה. אנב, בנו מהנדס חשמלאי, בן לאם צרפתית, עלה ברבות הימים ארצה, ועורתי לסדרו בעבודה אצל פנחס רוטנברג. הצעיר שבחבורת שלושת הצירים, ראגב נשאשיבי, נשאר בקושטא. אחד ממנהיגי המושלמים שגילה התנגדות לשלטון העותומני, עזא-דין אל חוסיני, מופתי עזה, הועלה לגרדום על ידי ג'מאל פחה, שהגלה גם את ראשי הציבור הערבי הנוצרי, ביחד את הפעילים שבהם. וכך נתייתמו הערבים, מושלמים כנוצרים, ממנהיגיהם. ראשי המשפחות שנשארו בארץ היו להוטים ל"הסתדר", למצוא

משרות וכהונות וכיבודים להם ולאנשי שלומם. ובהעדרם של הסכסכנים והפוליטיקנים, היתה השעה כשרה לשיתוף פעולה עם הערבים, וביחוד עם המושלמים.

קודם לכן נעשו כמה נסיונות להתקרבות, אבל עד שנתגבשו הדברים חזרו המנהיגים הערבים הנוצרים ארצה, והם תפשו את העניין מבחינה שלהם: אנחנו או היהודים. הם ידעו יפה, שכוחם במניין דל, ואם תוקם ברית מושלמית-יהודית יהיו הם מיעוט לא ניכר בארץ. מצד אחר, הבינו גם זאת, שכנגד מיעוט מספרם הם למעשה המשכילים שבערבים. בטוחים היו שבברית מושלמית-נוצרית ידם תהא על העליונה. ושאיפתם היתה ברורה: למנוע בכל תוקף התקרבות יהודית-מושלמית, להקים ברית נוצרית-מושלמית ולעמוד בראשה ובדרך זו להיות לפה לערביי ארץ ישראל לפני השלטון הבריטי, שבינו לבינם קירבת הדת הנוצרית.

אולי פני ההיסטוריה הארץ ישראלית היו משתנות אילו לא היתה שאיפתם זו מתקיימת בידם, ואילו היו היהודים עושים מעשה חיובי להטות לצדם את הערבים, ובעיקר את המושלמים שבקרבתם. אך הנוצרים השיגו את מבוקשם, יסדו את "האגודה המושלמית-נוצרית" שניהלה ביד רמה ולעתים קרובות, גם בהצלחה, מלחמה גלויה ונסתרת ביהודים ובכל ענייניהם. התקנון של האגודה אינו מגלה כל מגמה פוליטית; היהודים או התנועה הציונית אינם נזכרים אף בדיבור אחד, אבל על מגמתה האמיתית אפשר לעמוד בקריאה בין השיטין של מטרתה הגלויה:

"לשקוד על תקנת ענייני המולדת 'פלשתינה' החקלאיים, התעשייתיים, הכלכליים והמסחריים, לפתח את ההשכלה, לטפח את הספורט הלאומי, ולשמור על זכויות בני המולדת הגשמיים והרוחניים".

ומה נעשה מצד היהודים בכיוון יצירת מצע יהודי-ערבי, או יהודי מושלמי? ד"ר אידר שעמד בראש מחלקה מדינית בוועד הצירים ראה בעיקר תפקיד מחלקתו ליישר את היחסים בין ועד הצירים ובין הממשלה הבריטית, ורק דרך אגב טיפלו גם בערביים. בכוונה איני גורס "טיפול בבעייה הערבית", כי בעיני ועד הצירים לא היתה בעייה ערבית קיימת כלל, ביחוד משהגיע ארצה מנחם אוסישקין ב-1919 לעמוד בראש ועד הצירים. בשבילו הערבים היו כמות מבוטלת. וגישתו אל הערבים היתה כגישת כמה מגויי העמים ליהודים. הלא הוא היה אומר: "בכל העולם קיימת שאלת היהודים ומה עושים לפתרונה? כאן ישנה שאלת ערבים. ומה יש לעשות?" כלומר שיש לפתור אותה בדרך הביטול, או ההתעלמות. והנה קם חיים קלברסקי, הידוע בשאיפתו לקרב את הערבים ואשר עוד בימי התורכים ייסד בכפרים

ערבים בגליל בתי ספר ששפת הלימוד בהם היתה ערבית. הוא הרגיש בצורך השעה, וכינס סביבו חברים אשר כמוהו היה להם שיח ושיג עם הערבים, ידעו לשונם ואפיים, את חולשותיהם ואת תכונותיהם הטובות, ויחד טיכסו עצה איך להשתמש במצב החדש שנוצר ולהגיע אל המטרה הציונית דווקא בעזרתם של הערבים.

על דעת ועד הצירים קמה אז בירושלים ועדה פוליטית מרכזית ביזמתו של קלבריסקי והוא עמד בראשה, יוסף בר"נ מיוחס סגנו וכותב זכרונות אלה מזכירה. עם חברי הוועדה נמנו עוד יהושע חנקין, ד"ר יצחק לוי ובאי כוח המושבות (אהרן איזנברג ומנשה מאירוביץ), יפוחל-אביב (מאיר דיונגוף) וחיפה (שבתי לוי). על באי כוח המקומות הוטל להקים ועדות מחוזיות כל אחד במקומו. ד"ר יעקב טון היה המקשר בין הוועדה הפוליטית ובין המחלקה המדינית של ועד הצירים בראשותו של ד"ר אידר. בידי נשמרו כמה פרוטוקולים של ישיבות הוועדה הזאת ודיוניה שהיום ודאי נטולים הם כל ערך ממשי וספק אם יש בהם עניין אפילו לחוקר היסטוריה. הדיונים מראים על ניגוד השקפות בין חברי הוועדה המעורבים בענייני אוכלוסי הארץ מזה, לבין העומדים בראש ועד הצירים מזה, ועל חוסר תיאום בין שני הגורמים האלה. אמנם קמה הוועדה על דעת ועד הצירים שהיה עליו גם ליתן לה תקציב במידת האפשרות, אך לא נמצאה לשון משותפת ביניהם וקשה היה מצבו של המתאם, שעמו באו בטרוניה חברי הוועדה מזה. שטענו כנגד ועד הצירים שאינו נמלך עמהם, וד"ר אידר מזה, שטען כנגד הוועדה שעושה מעשים על דעת עצמה. כנגד דעתם של דיונגוף ואחרים, שהוועדה אינה צריכה לשאת עליה רשמית גושפנקא של ועד הצירים, בשביל שיהיה לה מרחב של חופש פעולה, דרש ד"ר טון, שהוועדה תהא מחלקה על יד ועד הצירים (דוגמת מחלקת החינוך שעמדה לקום אז) עם מר קלבריסקי כמנהל המחלקה שיתמנה לצורך זה כפקיד בוועד הצירים. בדיונים אלה בענייני נוהל ושיטה, ושהם תפסה מקום גם "הפרוגרמה" שהכין קלבריסקי נתערבו גם עניינים מעשיים בתחום יישובי ומוניציפלי ויחסי גומלין עם ערבים. בין השאר היתה תכנית איזנברג לייסד קופת מלוה למתן הלוואות לערבים, ונתינת עזרה רפואית מטעם "הדסה" לערבים בסביבות רמלה ולוד. במגמה פוליטית פעלו אנשי הוועד הזה בקרב הערבים בימי ביקורה של הוועדה האמריקאית בראשותו של ד"ר קרין. כן דנו בתכנית לייסוד אגודה יהודית-ערבית כמקבילה, ובשאיפה לבוא במקומה של האגודה המושלמית-הנוצרית. במהרה משכתי ידי מהוועדה הזאת מאחר שפעולה פוליטית לא יכלה להתמזג יפה עם עבודתי בבית הדין. לא ידוע לי, אם היה המשך לקיום

הוועדה, אולי הורכבה בצורה אחרת. אך יודעני, שקלבריסקי, איזנברג ודיזנגוף הוסיפו לטעון כל השנים נגד הדרך שהלך בה ועד הצירים בעניינים אלה.

גם בקרב הציבור היהודי בירושלים נמצאו כוחות צעירים שהרגישו בצורך ובאפשרות של יחסי קירבה עם הערבים. זו הפעם הראשונה התחילו יהודים וערבים מזדמנים יחד כשוויים, ועובדים בצוותא בקרב הפקידות במשרדי הממשלה השונים. גם האזרחים בפניותיהם לשלטונות נתקלו בפקידים שלא מבני עמם. חידוש פני הכלכלה אף הוא הביא לכלל מגע בין שני העמים. כדי ליתן לרעיון הקירבה הזאת צורה של מציאות נתחברנו כמה מבני ירושלים לקבוצה קטנה שכללה בין השאר את המהנדס אליעזר ילין, הסוחר-המשורר אלתר לוין (אסף הלוי), העסקן הסוחר מרדכי כספי, העתונאי אשר ספיר, לימים עורך "דואר היום" וה"פלסטיין וויקלי", ואחרים. חבורה זו באה בדברים עם ערבים דומים לה במעמדם בחברה. ודובר על "התקרבות רעים, עזרה הדדית, והפצת ידיעת הארץ". גם שם הוצע, "הסולל", ותרגומו באנגלית ובערבית. תיכנו תכנית על מועדון, אולם התכנית לא יצאה לפועל מחמת חוסר אמצעים. אך ביזמתה של חבורה זו ובתמיכתה הכספית של היק"א הוקם לפחות מפעל חינוכי אחד שהמשיך קיומו למעלה משנה אחת: שעורי ערב ללימוד שפות הארץ — עברית לערבים, ערבית ליהודים ואנגלית לשניהם. המורה לעברית היה יצחק עבאדי, ששימש אותו זמן מתרגם בבתי המשפט, ועם תלמידיו נמנו עלי חסנה, אז הלבלר הראשי של בית המשפט לערעורים, לימים מיניסטר המשפטים בירדן, עארף אל עארף, שקנה לו מיד שם כמהפכני וחזר למוטב ועסק במחקר הבידואים, כמה עורכי דין ערבים, ואחרים. המורה לערבית היה חליל סקאקיני, נוצרי, סופר ומשורר ידוע, לימים חבר העיריה בירושלים, בימי המנדט, ואחר כך בעיר העתיקה. המורה לאנגלית היה פרץ קורנפלד (דגן).

אך כל אלה היו אמצעי סרק שלא הביאו פירות של ממש. נוכח העבודה העיקרית והמטרה הברורה של האגודה המושלמית הנוצרית, ונוכח העידוד הגלוי והנסתר שניתן להם ולכוחות ערבים אחרים מצד כמה מראשי הפקידות הבריטית, והעיקר נוכח העדר כל תכנית ברורה, עד כדי אדישות, מצד ועד הצירים לרכוש לצדנו את כל אותם הערבים שהתנגדו לאגודה, בתוכם מנהיגיהם של עשרות כפרים בעלי השפעה גדולה. התפשטה והלכה ההתנגדות ליהודים בארץ, והמצב החריף והלך עד למאורעות הדמים באפריל 1920. המהומות גברו בירושלים בחול המועד של פסח, כשעלו אנשי חברון על דגלם לעיר הקודש להצטרף לתהלוכת "גבי מוסה", היא העליה על קברו

של משה רבנו, הנמצא לפי מסורת המושלמים מזרחת לירושלים בואך יריחו. ברחבה אשר ממול שער יפו התרכז המון פורעים ובראשם שני צעירים מלהיבים ומסיתים, אמין אל חוסיני ועארף אל עארף. ההמון שמצא עידוד בברכת ראש העיריה, מוסה קאום פחה אל חוסיני, מעל לגזוזטרה של העיריה, התפזר בעיר העתיקה לפרוע פרעות ושעלו ליישוב הירושלמי בקרבנות גפש, ונזקים ברכוש.

אותו יום הייתי ברחובות, בדרכי מחופשה שנתית שעשיתי בקהיר, ושם נודמנתי עם ד"ר ווייצמן. חזרתי לארץ בערב פסח ונסעתי ישר לרחובות. במקום שחיכתה לי אשתי ושני ילדי ועשינו יחד את החג בחיק המשפחה. כששבתי אחר הפסח לעבודה, היתה הרגשתי לא טובה, ואולי פחות טובה היתה אצל פקידי וחברי הערבים אשר בושו להרים ראש ולהביט ישר לעיני. באותה מתיחות המשכתי לבוא במגע עם מאות הערבים אשר הובאו לפני לדין מירושלים והסביבה, ולא אירע דבר יוצא מגדר הרגיל. ובעצם ימי המתיחות וסערת הרוחות שהתרגשו עקב מאורעות הדמים באסיפות מחאה במחנה שני הצדדים, הגיעה לירושלים בשורת סן-רמו: הענקת המנדט של ארץ ישראל לבריטניה תוך אישור הצהרת בלפור, וקיום יסוד בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל. הידיעה הגיעה לירושלים בעשרה לאפריל 1920 לעת ערב, שעה שקהל גדול התכנס לתפילה ליד הכותל המערבי. אם איני טועה, אף הרב קוק היה באותו מעמד. חיש מהר היה היגון לשמחה, והקהל שנתכנס לבקש רחמי שמים השמיע מזמורי הלל.

המפנה הפוליטי לטובה אחרי מאורעות 1920 הביא את היישוב להתרגשות של שמחה, ורצון עז וכביר נתגלה אצל כל פרט ופרט להוסיף נדבך משלו בבניין הארץ ההולך וקם. ערכו אז את המגבית הראשונה בארץ ישראל הנגאלת, וההתנדבות ל"קרן הגאולה" היתה גדולה ויצאה מן הלב. הרבה הרבה תרמו למעלה מכוח יכולתם. בהתלהבות זו הרגישו בכל ירושלים ואף את היישוב הישן הקיפה. זכורני, ערב אחד, בסיון תר"פ (1920), בשבוע שהוכרו עליו כשבוע של קרן הגאולה בבית הספר למל, כשהקהל עמד בתור לתרום תרומתו, ובחוגים שאין הפרטה מצויה בכיסם התפרקו נשים ממאה שערים ומשכונות עדות המזרח את עדיין מעליהן וברטט של קדושה הגישו תכשיטיהן כמי שמקריב קרבן על מזבח הגאולה.

קבוצה קטנה מבני ירושלים, ברובה, אם לא כולה, מאותה קבוצה מדינית שנוכרה למעלה, ניסתה לעשות מעשה מיוחד בתוך "קרן הגאולה" שמטרתו "להושיב יהודים מילידי הארץ וחניכיה על הקרקע", ונתינת "אפשרות להאחו על הקרקע ע"י הלואאות לזמנים ארוכים בבטוחות חזקות ורבית

מינימלית". התכנית מזכירה לי פעולה דומה, כמה שנים לפני כן, ביסוד "אגודת 'בני יהודה' להפרחת המסחר והמלאכה בירושלים". אלא שעם שינוי ערכין בא גם שינוי במחיר המנייה: חמשים לירות מצריות במקום מאה פרנק. סכום זה היה למעלה מכוותותיהם של הצעירים, והחליטו שמקצתו ייפרע במזומן והשאר בשטרות במשך שנים שלוש שנים. אין נוגעים בקרן בשביל הוצאות שאינן חוזרות. פותחים בעבודה עם חתימת תרומות בסכום של לא פחות מעשרת אלפים לירות. "ראשית עבודת הוועד (שיבחר) יהיה לבוא בדברים עם ההסתדרות הציונית ויחד לקבוע את התכנית לעבודה והיחסים שבין הקרן וההסתדרות". וקבעו גם הלכה ש"כל העיקרים האמורים לעיל אינם מקבלים שינוי בשום אופן". בצורה ראשונה זו, בכל אופן, לא היה המשך לקרן התישבות זו שקראנוה בשם "יכין".

ליחידי סגולה כבר נודע על אפשרות מינוי הקרוב של הרברט סמואל כנציב ראשון ליהודה מטעם בריטניה. כחדשיים לפני כן ביקר בארץ, כאילו באורח פרטי, כאיש סודו של לוי ג'ורג' ראש ממשלת בריטניה. הוא שוחח עם אישים, אסף חומר וקיבל ידיעות, ומקורביו חשו, שתפקיד גדול מיועד לו בהנהלה העתידה של הארץ. הן הוא היה רוח החיה בפגישות המשלחות היהודיות עם ראשי מעצמות הברית, והמקשר בין משלחת היישוב הארץ ישראלי בפריז ובוורסאל, לבין לוי ג'ורג'. בימי ביקורו נודמנתי אתו לראשונה בסעודת פורים בביתו של אוסישקין, ושוחחנו ארוכות על המצב בבתי המשפט והתיקונים הדרושים.

ערב בואו של סמואל כנציב עליון, נפל דבר בין ראש ועד הצירים לארץ ישראל לבין ראש העדה המושלמית בירושלים, שנתן אותותיו ביחסים בין היהודים והערבים משך כל תקופת המנדט. אף על פי שהייתי באותו מעמד, לא הרגשתי במה שאירע באותה שעה ונודע לי על כך רק לאחר כמה שנים מפיו של מופתי ירושלים חאג' אמין אל חוסיני, ומנחם אוסישקין, ראש ועד הצירים בזמנו, אישר לי את הדבר. וכך היה המעשה:

הגנרל בולס, המנהל הראשי של השטח הנכבש עמד לעזוב את ירושלים ולפנות מקומו לסיר הרברט סמואל. ב-22 ליוני 1920 היתה קבלת פנים רשמית בבית הממשלה על הר הצופים והזמין אליה את ראשי הציבור בירושלים. רוב האורחים כבר נאספו באכסדרה הגדולה שבפתח הארמון, שממנה גשקפת השדרה הארוכה המוליכה משער הגן אל מדרגות הכבוד של האכסדרה. והנה ראה הגנרל בולס את יושב ראש ועד הצירים, נכנס אל הגן והולך אל האכסדרה. המופתי קאמל חוסיני כבר היה בין הנוכחים. הגנרל, שבנראה רצה לעשות ג'סטה אחרונה לקרב את ראשי שני העמים,

לקח את המופתי בזרועו וצעד אתו לקראת יושב ראש ועד הצירים. אוסישקין הושיט את ידו לבולס, וכשהושיט המופתי את ידו לאוסישקין, פנה לו תאחרון עורף לנוכח כל הקהל הנאסף בחצר. באחד מלילי שבת, שהייתי מסב בהם לעתים קרובות לשולחנו הערוך והארוך של מר אוסישקין בביתו סיפרתי למארחי סיפור זה, ושאלתיו אם נכונים הדברים. "כן, בוודאי" — אמר: "ואיך יכולתי להושיט ידי לשלום לראש הדת, שבניה אנסו בנות ישראל?" — הדבר היה כזכור כשלושה חדשים אחרי הפרעות בירושלים בפסח 1920.

6. תחילת מאבקו של הפקיד היהודי

בסוף שנת 1919 הוחלט למנות שופט יהודי גם בבית המשפט המחוזי בירושלים. בינתיים כבר הגיע זמן שחרורו של קולונל קלרק מהצבא, ובזה גם הסוף לשירותו כזקן הפקידים המשפטיים בארץ-ישראל. הוא חזר ללונדון למשרתו האזרחית כיועץ משפטי של האוצר הבריטי. את מקומו בארץ קיבל בנטוויץ, שעלה בינתיים לדרגת לויטננט-קולונל. הוא היה אותו זמן בחופשה בלונדון, וקולונל סקוט, ראש בית המשפט לערעורים, מילא מקומו. סקוט הציע לי את המשרה וסרבתי לקבלה, לא מפני שחשקה נפשי בכהונתי בבית משפט השלום, אלא משום שלא ראיתי בהצעה זו משום יציאה למרחב. לפי השיטה התורכית היתה משרת שופט שלום ראשי דומה בדרגתה לנשיא בית משפט מחוזי, ולא רציתי להחליף עבודתי העצמאית בתפקיד של חבר כפוף למרותו של נשיא, שכל זכותו לנשיאות היתה היותו בריטי. מפני סיבה זו וסיבות אחרות הודעתי לסקוט על רצוני להתפטר ובעקבות הודעה זו באה חליפת מכתבים שאם מרשה אני לעצמי להתעכב על כך באריכות ולצטט כמה קטעים מתוכה, איני עושה זאת אלא לשם הבהרת תנאים האופייניים לאותה תקופה.

קודם כל מלים אחדות על מיג'ור סקוט. סח לי פעם בנטוויץ שסקוט הוא מאותם הגויים, שעליהם אמר אחד-העם כי הגוי הישר ביותר עלול לאבד מידת יושרו כשהדבר מגיע ליהודי. סקוט היה אדם ישר בתכלית, ג'נטלמן במלוא מובן המלה, אדם טוב ורגיש. זכורני, בשלג הגדול בחורף 1919—20 יצא במגפיו ובידו מגרפה לגרוף ולנקות את השלג ברובעי העניים ומשך אחריו מחבריו לעשות כמוהו. אך יהודים כיהודים לא אהב ביותר, אף על פי שלא הראה אותות שנאה. בשיחי ושיגי עם אנגלים וערבים הרגשתי עצמי כעין מודד לחומם או קרירותם לענייני היהדות, חמימות, אהדה, אורך

רוח או להיפך, טינה, קנאה, קרירות, אדישות, או קוצר-רוח. וגם משהראו חיבה וקירבה, לא קיבלתי זאת כמטבע עובר לסוחר. ועם נטייתי להיות תמיד דן כל אדם לכף זכות, ונטיה זו הכשילתני הרבה פעמים, הבחנתי ביחסי עם זרים בין כנות וברות לבב לבין מצוות אנשים מלומדה: להראות פנים שוחקות מן השפה ולחוץ כשהשעה דרשה כך כלפי היהודים ושאיפותיהם. הלא בי ראו את היהודי המייצג את העם בחוגם, ובפרט אחר כך כשהייתי בכוח תפקידי בכיר הפקידים היהודים בשירות הממשלה. כך למשל הציגני סיר תומס היקראפט רשמית לפני לורד פלומר כחבר היהודי של בית המשפט העליון, אם כי ברור היה לו, שתפקידי אינו כשופט יהודי ורוב המשפטים שהוא קבע עבורי היו של לא יהודים. אך את שבתי בבית המשפט ראה כנציג היהודים. ביחסו של סקוט אלי הרגשתי יחס של אמון ואהדה אישית, אך חוסר חיבה והבנה אל היהודי שבקרבי. סוף הקריירה של סקוט בארץ ישראל הדגימה בצורה מבליטה ביותר את שתי תכונותיו הנוגדות — כנות ויושר לבב מזה וחוסר אהדה ליהודים מזה. הדבר היה לאחר המאורעות בירושלים באביב 1920. ועדת הקירה צבאית נתמנתה לחקור בגורמי המאורעות. הוועדה ירבה באולם בית המשפט לערעורים במגרש הרוסים. כנשיא בית המשפט קיבל עליו סקוט את תפקיד המארגן וראה עצמו אחראי לסדרי הוועדה. ודאי ישיבות הוועדה עוררו עניין רב בעיר ופרוודורי בית המשפט המו מהמון, ברובם יהודים, שלא ראו צורך להנמיך קולם, וכשקבוצה קטנה התווכחה בקול רם ליד פתח בית המשפט, ראה בזה סקוט משום הפרעה והפרת הסדר ויצא אליהם וקרא לעברם. "אין המקום הזה 'סינאגוגה'!" אחד המתווכחים, העורך דין ד"ר ואשיץ שהיה בקבוצה, נפגע ונעלב כיהודי וכתב מכתב מחאה. סקוט ישר הלב ראה שהתנגדותו ליהודים העבירתו על דעתו וכי עשה מעשה שאין לו כפרה אלא בהסתלקותו. מיד הגיש את התפטרותו כראש בית המשפט לערעורים ובאותו מכתב הביע גם את התנצלותו שלא שלט ברוחו; הוא חזר למצרים והמשיך שם בתפקידו מלפני המלחמה, כשופט בדרגה גבוהה באחד מבתי המשפט המצרים.

נחזור לענייני — לפני צאתו למשפטים מחוץ לירושלים שלח לי סקוט פתק שבו אמר, כי בשום פנים אין בכוונתו להחיש את צעדי, אך רוצה הוא לדעת סוף תשובתי בעניין התפטרותי עם שובו ירושלימה תוך השבוע. כדי לכוון את החלטתי מסר לי באופן סודי כמה פרטים בנוגע למיגויים החדשים. תשובתי היתה כתב התפטרות רשמי.

ב-25 לדצמבר 1919 כתב אלי סקוט שאין ביכלתו לקבל התפטרותי וכי ימציא את מכתבי לקולונל בנטוויק, אבל, הוסיף: "איעצך בתוקף להמציא לי

מכתב אל בנטוויץ שבו תתן את הנימוקים המפורטים שהביאוך להגיש את התפטרותך. אחרי קבלת מכתבך אכתוב גם אני אליו ואגיד את כל אשר אוכל".

הלכתי וכתבתי לבנטוויץ באריכות. הזכרתי את הבטחת אורם קלרק למינוי כנשיא בית משפט מחוזי אחרי כיבוש הגליל, את העובדה כי בנובמבר 1918 הוגד לי שהוצעתי למשרת המזכיר המשפטי, את ההבטחות שבאו אחר כך כי העלאתי תהיה בדרך המינוי לבית המשפט לערעורים, והעמדתיו שוב על העובדה, שמעולם לא השלמתי עם מעמד נמוך מזה של שופטים בבית המשפט לערעורים, לא גמנעתי מלרמוז כי יהדותי היא העומדת בדרך קיום ההבטחות, אף על פי שלהלכה קבעו כי אין למנות אורה, אלא קצין צבא בריטי לתפקיד נשיא בית משפט מחוזי. סיימתי בהבעת צער על הפרישה, כי ב־19 החדשים למדתי לאהוב את העבודה ואת החברה.

תשובתו של זקן הקצינים המשפטיים בהנהלת שטח האויב הנכבש שנמצא אז בלונדון לא אחרה לבוא. ראשית שלח טלגרמה לממלא מקומו בירושלים כי התפטרותי אינה יכולה להתקבל, ובמכתבו אלי הסביר באריכות את הקשיים שהוא נתקל בהם, את העיכובים בדרך העלאתי, הזכיר לי את המעמד המיוחד שהגעתי אליו אף על פי שגילי צעיר. "אנו היהודים", הוא אומר, "עלינו להודיין בסבלנות. ידעת כמה חשוב הדבר שיהיה בירושלים שופט יהודי שזכה להוקרתם של בני כל העדות, והנך נבון מדי מלחשוב כי ערכו של אדם נאמד לפי דרגתו". וסיים בדרישה כי עלינו להוסיף לעבוד יחדיו וסוף הכבוד לבוא.

בתשובתי אל בנטוויץ מהשני לפברואר 1920 ציינתי כי אף מתוכן מכתבו ברור כי הנימוק העיקרי לדחיית דרישותי הקודמות הוא היותי יהודי. והבעתי את צערי על העובדה שלאומיותי וכושרי המקצועי משמשים בערבוביה. כשאני לעצמי, רציתי לראות את שני הגורמים האלה נדונים כל אחד בפני עצמו. והוספתי: "יש לשים לב לכושרו, יושרו ואופיו של האדם, ולא ללאומיותו, באדמיניסטרציה בכלל ומכל שכן במחלקת המשפטים. פוליטיקה ומשפט הם שני דברים לחוד ללא כל התאמה. די סבלנו מחמת היותנו יהודים ברוסיה וכאן בימי העותומנים, ואיני רואה למה יהיה אדם נתון להגבלות. עכשיו בתקופה הנאורה של ההצהרה ועקבות המנדט, מפני שהוא או אחר הנהו יהודי".

עם כל זאת הסכמתי להמשיך עוד זמן מה במשרת שופט שלום.
עם הבעת שמחתו על שחזרתי בי מהתפטרותי, אמר בנטוויץ במכתבו מ־29 בפברואר 1920: "האמינה לי, כי יותר מאשר אוכל להגיד הנני חרד

לעשות משפט צדק שווה ליהודי כלערבי. הנני מודאג מאד ממה שאני שומע ממך וגם מעבאדי ואחרים על הנטיה השוררת כעת באדמיניסטרציה ובבתי המשפט. אבל אני תקווה שיעלה בידי לתקן הדברים בשובי". בסופו של דבר נתמנה משה ולירו למשרת שופט בבית המשפט לדרגה ראשונה שהציע לי סקוט.

אותו זמן שוב נשאתי עיני למרחקים. רציתי לעשות שנה שנתיים בלונדון ולחזק מקצועי ותלמודי ואף לתהות מקרוב על קנקנם של האנגלים, שאתם נגזר עלינו לשבת שנים רבות. היתה בדעתי לעסוק בתורה ובעבודה כאחת ופניתי למשרד החוץ, שאליו היתה ארץ ישראל כפופה באותו זמן, בשאלה אם לא תימצא בשבילי עבודה זמנית בלונדון. ממשרד החוץ קיבלתי תשובה בבקשה מאת מזכיר החוץ הלורד קרוון להמשיך בתפקידי כראש בית משפט השלום בירושלים "מאחר שיש ערך חשוב לשרותי בתפקיד זה".

בינתיים באו מאורעות תר"פ והסיחו דעתי מדאגותי הפרטיות. בראשית יולי 1920 חלו חילופי המשמרות, וממשלה אזרחית בראשותו של סיר הרברט סמואל באה במקומו של שלטון הצבא וגנרל בולס, אחרון נציגיו, יצא מן הארץ. אך בסוף הקיץ 1920 פקעה סבלנותי וגמרתי אומר להתפטר ממשרתי. אותו זמן נפלתי למשכב. משבא בנטוויץ לבקרני, אמרתי לו כי גמור עמי לא לשוב למשרתי, ויעצתיו, עכשיו שאני חולה, להביא זמנית את פלוגי, יהודי ממצרים, שכיהן אותה שעה סגן שופט שלום ביפו, כממלא מקומי בימי מחלתי ובינתיים יבחנו את כושרו לבוא במקומי כאשר אפרוש. שוב ניסה בנטוויץ לשדלני בדברים ורמז על שתי משרות העלולות להיפנות בקרוב, אחת של מנהל התביעות הכלליות, נוצרי סורי שהתחילו מרננים אחריו בעיר ואחת של השופט היהודי בבית המשפט לערעורים שאף היא עמדה להתפנות, מאחר שישנה החלטה שבבית המשפט לערעורים ישבו שופטים בעלי השכלה אקדמית. למחרת חזר אלי בשליחות מאת הנציב העליון להגיד לי שהוא מוכן כבר עכשיו להוסיף משרה בבית המשפט לערעורים. אמרתי לו שאמלך בדעתי בדבר ההצעה שידעתי להעריכה כראוי.

כשחזרתי לבית משפט השלום גיליתי מקרה של הידור עשיר בריבו שנתרקם בימי העדרי, ונגמר בהדחתם של שני שופטים ושני פקידים ראשיים מעל כנם. ומעשה שהיה כך היה: שופט השלום היהודי ממצרים שהובא מיפו למלא מקומי בימי מחלתי, ערכו לו כמה מידידיו מסיבה באחד מבתי הקפה הגדולים של הערבים בירושלים. המארח הראשי, אחד מנכבדי הערבים ביפו, עשיר מופלג, הגדיש את הסאה, וכטוב לבו בשכר הסתבך

עם כמה מהנוכחים בבית הקפה והפריע את השלום, וההפרעה הצריכה התערבות מצד המשטרה. אבל השוטרים הערבים הסתלקו ממקום המעשה כשראו את המכובד היפואי יושב בחברתם של שופט וראש הסופרים שבבית המשפט. הנפגעים הביאו שוטר בריטי והוא עצר את המכובד. אלא ששופט השלום וראש הסופרים דאגו מיד לשחרורו. משפטו עמד לדין ביום שחזרתי לעבודתי. שמץ דבר מן השערוריה הזאת כבר הגיע לאוזני והעברתי את התיק אלי, ועל יסוד עדותו של השוטר הבריטי חייבתי את הנאשם ודנתי אותו למאסר. מיד הגישו ערעור והמכובד שוחרר בערבות עד לבירור דינו. ומועד שמיעת הערעור בבית המשפט המחוזי נקבע מחוץ לתור. בדין ישבו שופט בריטי ושופט ערבי והנאשם זוכה מכל אשמה, והיה הדבר לתמיהה בעיני, כי עדותו של השוטר הבריטי לא הניחה כל מקום לספק. ביקשתי את התיק ומצאתי סתירה בין התרגום האנגלי של עדות השוטר שהכין המתורגמן של בית המשפט המחוזי, לבין נוסח עדותו של השוטר שרשמתי מפיו בשפת המקורית. עיון בפרוטוקול הערבי שרשם הבלר גילה שהמתורגמן השמיט פיסקה מכרעת, כך שהשופט הבריטי שלא היה לפניו אלא התרגום האנגלי של המתורגמן צדק בדינו. לא כן השופט הערבי שדן לפי הנוסח הערבי במקורו. לקחתי את הגירות אל "זקן הקצינים המשפטיים" שהזמין מיד את המתורגמן, ערבי נוצרי, ונתן לו את הפרוטוקול הערבי לתרגמו לפניו באנגלית בעל פה, כשלפניו תרגומו בכתב. הפעם היה המתורגמן אנוס לעשות תרגום הדברים כהלכה, לרבות הפיסקה שהשמיט מתרגומו בכתב. בו במקום אמר לו בנטוויץ — אתה מפוטר! וכך היה דינם של השופט הערבי, בן למשפחה מיוחסת מאד בהר ציון בירושלים, ושל שופט השלום היהודי ממצרים ושל ראש הסופרים, אף הוא בן למשפחה ערבית ידועה בירושלים. השופטים המודחים חזרו לעבוד כעורכי דין, וגם ראש הסופרים מצא דרכו להיכנס לאמנות זו. לתמהוני לא פגע הדבר ביחסים שביני לערבים, ואפילו השופט הערבי המודח היה פוקד אותי כל הימים בביקוריו גם בביתי וגם בלשכתי בבית המשפט.

הידיעה על פרישתי מבית משפט השלום הביאה לתגובה, בקרב חוגים רחבים, בעיקר ביישוב היהודי, וגם בין מושלמים ונוצרים, שאידה ולא אבוש, גרמה לי קורת רוח. עד היום אני קורא בסיפוק נפשי את דבריו הגלובים של הרב קוק ז"ל בהם ביקשני לחזור בי מהתפטרותי. הקאדי של ירושלים כתב אלי ואל המזכיר המשפטי בשידול למנוע את ההתפטרות. האפאטריארך דומיאנוס ראש הכנסייה היוונית האורתודוקסית השתמש אחר כך בברכתו לרגל מינויי לבית המשפט לערעורים והביע דברי הערכה.

מצד אחר, פנה אלי הרי סקר מן הראשונים שבעורכי הדין בארץ וביקשני, שבאם אעמוד על התפטרותי אבוא עמו בדברים על שותפות בינינו. ואמנם עם קום ממשלה אזרחית רבו הסיכויים גם בתחום החמרי וגם בפוליטי לעורך דין הבקי בהוויות הארץ. אך החלטתי היתה אחרת: בראשית ספטמבר 1920, ואני אז בן שלושים ושלוש, התחלתי לכהן כשופט בבית המשפט לערעורים בארץ ישראל.

7. יסודות ללימודי משפט בארץ ישראל

ובפרק זמן זה הונח היסוד ללימודי משפט בארץ, וזכורני שתי ישיבות בעניין זה שבאו בזו אחר זו בחדרו של מר בנטוויץ. שוב איני זוכר את המוקדם והמאוחר, אך שתי הישיבות נתקיימו תוך שנים שלושה חדשים. באחת השתתפו גם עלי אפנדי ג'ראלה השופט המוסלמי בבית המשפט לערעורים, אחמד צפואת ביי משפטן מצרי שהוזמן לשרת במחלקה המשפטית, ואולי עוד אחד או שניים מהפקידים המשפטיים הגבוהים. בשניה השתתפו בנטוויץ, זאב ז'בוטינסקי ואנכי. בישיבה שנוכרה ראשונה דיברו על המחסור בכוחות צעירים בשביל המנגנון המשפטי ההולך ומתרחב, ועל הצורך להקנות ידיעות משפטיות לעובדי בתי המשפט, והוחלט להתחיל מיד בלימודי משפט במגמה מעשית בעיקרה. השאלה הראשונה היתה שאלת השפות והוחלט להרצות בכתות מקבילות, בערבית ובעברית, על המשפט העותומני הנוהג עדיין בארץ ישראל, ואילו המתלמידים בשתי הכתות המקבילות שיש להן ידיעה מספיקה בשפה האנגלית ישמעו יחד הרצאות באנגלית על המשפט האנגלי. קבעו תכנית לימודים לשלוש שנים, ובשביל שיהא אפשר לכל המתלמידים ליהנות גם מההרצאות באנגלית החליטו להקדיש את שתי שנות הלימוד הראשונות בעיקר להרצאות בשפות המקבילות, ולדחות את ההרצאות באנגלית לשנה השלישית מתוך סברה, שבינתיים יקנו להם המתלמידים ידיעה מספקת בשפה האנגלית. וכדי לאפשר גם לעובדי בתי המשפט להשתתף בשעורים החליטו לקבועם כשעורי ערב. כמה מהשופטים והפקידים הגבוהים במשרדים המשפטיים קיבלו עליהם את ההוראה בשעות הערב. אולם בתי המשפט במגרש הרוסים היו חדרי הרצאות. בית ספר למשפטים זה, בשמו הצנוע "שעורים למשפט" התחיל בפעולה תוך שנים שלושה חדשים לאחר ההחלטה והמשיך ללא הפסק כל ימי היות הבריטים בארץ. מימי השלטון הצבאי ועד סוף המנדט. המוסד היה לאט לאט לבית מדרש חשוב גם מבחינת ההלכה, ועלה במיוחד בימיו של ד"ר גודבי, מנהל לימודי

המשפט בארץ ישראל. המוסד הקים דור של משפטנים שרבים מהם חופסים היום מקומות נכבדים במערכת המשפטים במדינת ישראל. אני קיבלתי על עצמי את הוראת המשפט האזרחי העותומני והמשכתי בזה למעלה מחצי יובל שנים. המגילה בתרגום עברי הוא פרי הרצאות אלה. התלמידים השתמשו כל השנים גם ברשימות שרשמו מפי בהרצאותי והוציאו אותן בסטנסיל, אך מחוסר זמן לבדיקה והגהה לא סמכתי ידי על רשימות אלה. זמן מה הרציתי גם על דיון אזרחי והקדשות. הרב ש. פן עורך-דין מרוסיה, ואחריו ד"ר ש. איזנשטט הוזמנו להרצות על המשפט העברי. במשך הזמן נצטרפו לחבר המורים גם ד"ר משה דוכן, לדיני קרקעות וד"ר מ. זמורה לדיון אזרחי. אגב, עוד לפני פתיחת "השעורים למשפט" ניסיתי את כוחי בהשמעת לקח בחוק ומשפט בירושלים. בסוף 1918 או ראשית 1919 סדרו קורס ללימודי משפט וחברה, ויחד עם ז. זבוטינסקי הייתי במרצים. אותה תקופה ערכו קורס למודדי קרקע, והרציתי לפנייהם על דיני קרקעות.

בית הספר למשפטים הממשלתי לא היה המוסד האחד שהסמיך עורכי דין. הוסמכו לעסוק כאן במקצוע גם משפטנים שעלו לארץ אחר השלמת חוק לימודיהם בחוץ לארץ, אחרי בחינה, שהלכה והחמירה משנה לשנה, וגודעה בשם בחינת עורכי הדין הזרים. הבוחנים היו בעיקר המרצים ב"שעורים למשפט" וכמה שופטים משופטי הארץ. אף אני הייתי בבוחנים מהבחינה הראשונה ועד הבחינה האחרונה בתקופת המנדט הבריטי. הבחינות הראשונות לעורכי דין מחוץ לארץ נחרתו יפה בזכרוני. מספר הנבחנים היה מועט, הסדרים לא ברורים, התקציב מצומצם, והשאלות לא ניתנו למועמדים בכתב, אלא הבוחן היה בא בשעת הבחינה, קורא את השאלות לפני המסובים, ולפעמים נשאר עד תום השעה הקבועה לפקח על הנבחנים ולענות על ספיקותיהם. אחר אחת הבחינות הראשונות ערך מנחם אוסישקין מסיבה למועמדים. אחד מהם, הישיש ש. פן, לפניו רב ברוסיה וחוקר במשפט העברי, עמד בנאומו על החוויה ההיסטורית ועל הרגשתו לזכות להיות מן הראשונים להיבחן בירושלים, במשפט, בשפה העברית, ואמר כי שעה ארוכה לא יכול להתגבר על התרגשותו ולהתרכז לאחר שראני עומד וקורא שאלות בעברית. באותה קבוצה היו גם שני נבחנים שניסו להסתייע ברשימותיהם, והייתי מוכרח להזהירם, שאצטרך לבקש מהם להחליף מקומותיהם. במסיבה השתמשתי בכך להעיר את תשומת לבם של עורכי הדין החדשים, שבארץ ישראל אין עליהם לנהוג בפקיד היהודי דרך ארץ פחות מאשר היו נוהגים בחוץ לארץ כלפי פקידים גויים, ואין להם לצפות להעלמת עין מצדו על מעשים אשר לא ייעשו.

הישיבה האחרת שהתקיימה בחדרו של בנטוויץ בימי השלטון הצבאי בעניין החינוך המשפטי בארץ באה לפי דרישה טלגרפית שקיבל בנטוויץ מהנהלה הציונית בלונדון להכין תכנית מפורטת ותקציב לפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית שהונחה אז אכן פינתה. הוא הזמין את ז'בוטינסקי ואותי לשבת עמו על מדוכה זו. ויחד ערכנו תכנית שלמה לכל פרטיה, עם הערכת תקציב. הכינונו גם רשימה של ספרי-יסוד במדע המשפט שיהיה צורך לתרגמם לעברית, והזמנו את ש. זלצמן להעריך את הוצאות פרסום הספרים האלה. העבודה הראשונה הזאת אחרה להביא פירותיה, כידוע.

ובאותו זמן התחלנו ליתן דעתנו על עבודת הכנה לקראת חקיקת חוקים "בשביל ההנהלה העתידה של ארץ ישראל, חוקים שיהיו מיוסדים על יסודות המשפט העברי הקדמון עם כל התקונים שבחוקי העמים ובהתאמה אל המצב הנוכחי". ואביא בזה במלואה טיוטא בכתב ידי מתאריך 1918. איני זוכר מי היו חברי ושותפי לרעיון זה בראשיתו. לאחר זמן מה כשעלו לארץ מ. עליאש, ד"ר פלטיאל דיקשטיין, ד"ר ש. איזנשטט, קלמן פרידנברג ואחרים נודע שרעיון דומה לזה עלה בדעת יודעי דין יהודים גם במוסקבה, ויחד ייסדנו פה את חברת המשפט העברי שנתכבדתי לעמוד בראשה כל שנות קיומה. והרי הטיוטא:

"נוסדה קבוצת יודעי דין יהודים היושבים בירושלים שמגמתם להתאחד עם יודעי הדין שבכל ארץ ישראל ולבוא אחר כך בקשר עם יודעי דין יהודים או קבוצת יודעי דין יהודים בחו"ל בכדי להגשים את המטרה הזאת:

לחקור את המשפט העברי והתפתחותו מראשית הימים עד הזמן האחרון. להתאימו למשפטי העמים שבמערב ובמזרח, ולעבד הצעות של חוקים בשביל ההנהלה העתידה של ארץ ישראל, חוקים שיהיו מיוסדים על יסודות המשפט העברי הקדמון, בהכנסת כל התקונים שבחוקי העמים ובהתאמה אל המצב הנוכחי.

בכדי להגיע אל המטרה הזאת אוחות הקבוצה באמצעים אלה:

(א) הכנה: 1) ארגון כל יודעי הדין הנמצאים בארץ, אלה שגמרו חוק למודיהם במכללות של העמים בצרוף תלמודיים בקיאים במשפט העברי.

(2) התאחדות עם קבוצות כגון אלה בחו"ל, ועם יחידים שמתעסקים בענין זה, או שיש תועלת בספוחם לעבודה.

- (3) הנחת יסוד לספריה משפטית גדולה שתכיל את כל מה שנדפס ונתפרסם על המשפט העברי, החל מתורת משה עד היום הזה. למטרה זו מסדרים קודם כל רשימה מכל הספרים מסוג זה.
- (ב) מחקר: חלוקת העבודה בין חברי האגודה בארץ ובחו"ל ע"פ מקצועות, לחקור בקודות בודדות של המשפט העברי בכדי שיאסף את הכל לגוש אחד.
- (ג) עבודה: אחרי גמר עבודת ההכנה והמחקר ממנים ועדות מיוחדות לחבור חוקים במקצועות החיים".

פרק שני

בראשית ממשלת המנדט הבריטי

1. הנציב הראשון ליהודה

במוצאי שבת בשלושה ליולי 1920 ערכו קבלת פנים "לחגיגת יום השנה לפתיחת בתי המשפט". אישי הציבור הירושלמי היו אורחיהם של "זקן הפקידים המשפטיים הליוטננט-קולונל בנטוויץ והפקידים המשפטיים הבריטיים" בגן העיר על דרך יפו, מזרחה למגרש הרוסים. בשנה שעברה ערכו המסיבה הראשונה בגן מגרש הרוסים מול בנייני בתי המשפט. הפעם צפויה היתה לקרואים הפתעה נעימה בהופעתו הראשונה של הנציב העליון האזרחי, סיר הרברט סמואל, שנכנס לפני שני ימים לארץ, כמעט בחשאי מוקף מכוניות משוריינות להבליט את הסכנה שראו בדמיונם סטורס וחבריו. לבותיהם של היהודים עלו על גדותיהם מהתרגשות שמחה. הלא לפני שלושה חדשים בלבד עברו עליהם מאורעות דמים ועדים היו ליחס לא אוהד של השלטונות, ורואי שחורות כבר ניבאו כי הקיץ הקץ לכל החלומות. אמנם בינתיים באה החלטת סנדרו אשר העניקה את המנדט לבריטניה הגדולה על בסיס הצהרת בלפור. אך ידוע היה, שהאויבים לא קיבלו את הדין ולא אספו ידיהם, ויחידי סגולה יפה ידעו שברגע האחרון נעשה נסיון לסכל מינוי יהודי כנציב הראשון ליהודה. לורד סמואל בזכרונותיו שנתפרסמו בשנת 1945 מגלה, שבשנים עשר למאי 1920 הודיע לו הלורד קרזון, שר החוץ הבריטי, על טלגרמה מאוד מדאיגה שקיבל מאת הלורד אלנבי בקהיר וחששותיו ש"מינוי יהודי למושל ראשון בארץ ישראל יביא בעקבותיו פרץ מהומות קשות והתקפות כלליות על מושבות היהודים ועל יהודים בכלל. ואולי יש חשש להתנפלויות מעבר לגבול", ושאל ממנו אם לא מן התבונה הוא לדחות כניסתו של סמואל לשנה אחת ולפטרו מבלהת הפורעניות ולפי שעה יבוא אחר במקומו. סמואל שראה חששות אלו כבהלת שוא, ענה ללורד קרזון — כל שהדבר נוגע אליו מוכן הוא להסתכן, אבל כיוון שהיישוב היהודי הוא שיסבול מן המהומות, ביקש להתייעץ תחילה עם משלחת היישוב היהודי בארץ ישראל שישבה באותו זמן בלונדון. חברי המשלחת: אהרן איזנברג, מאיר דיזנגוף ודוד ילין היו בדעה אחת שאין מקום לבהלה, ואפילו יש יסוד לדבר מוטב להסתכן, ובלבד שלא לסכן אפילו לשעה אחת את כל העניין הגדול הזה. הנתונים, לרבות דעתם של נציגי היישוב העברי, עברו על ידי מיניסטר

החץ לראש הממשלה (לוי ג'ורג') והוא שהכריע שאין לסמואל להרתע מפני האזהרות ולצאת לארץ בהקדם האפשרי.

והנה הוא בתוכנו, מתהלך בקומה זקופה, לבוש המדים הקולוניאליים המבהיקים מלובן והנוצצים בעיטורי זהב, ובבת צחוקו המקסימה ובהדרת פניו, כולו אומר כבוד. מכיר הוא רבים מאישי הציבור שנודמן עמם בביקורו בתורת פרט, לפני ארבעה חדשים בקירוב, ושמת הלב לראות שגם הערבים מתכבדים בכבודו ושמחים בגילוי רצון טוב מצדו. האמנם יקבלו את הדין ותבוא תקופת בניין ויצירה מתוך שלום ושלווה?

לאחר ימים אחדים הזמינו את אישי הציבור לבית הממשלה בארמון אוגוסטה ויקטוריה בהר הצופים, אותו הארמון שאבן פינתו ירה וילהלם קיסר בביקורו בירושלים בשנת 1897, ובימי מלחמת העולם הראשונה היה מרכז פיקודו של ג'מאל פחה. באולם האורחים המרווח והמרוהט יפה הושלך הס משיצא סיר הרברט סמואל בתלבושת רשמית מלאה, וישב במקומו על הבמה, כשכל העם עומד על רגליו. אנא לשבת! הכריז בקולו העצמאי והערב, ומיד התחיל קורא את מאמר המלך המובא בזה במלואו בתרגומו העברי, ובצלומי בשלשת השפות הרשמיות.

ל תושבי ארץ ישראל

מעצמות ההסכמה אשר צבאותיהם עטרו נצחון במלחמה שעברה מסרו לממלכתי ממונות לשמר על טובת עניני ארץ ישראל ולהבטיח לארצכם את התפתחותה בשלום ובהצלחה אשר גמנעה מכם זה רבות בשנים.

לבי רוחש גאון בזכרי את החלק החשוב שלקחו צבאותי תחת פקודה המצביא הראשי הלורד אלנבי בשחרור ארצכם מתחת ידי התורכים, ושמח אשמח אם נוכל אני ועמי להיות גם הסבות שעל ידן תבואנה עליכם ברכות הנהלה לרוח החכמה והחופש.

רצוני להבטיחכם כי החובות המוטלות על הממשלה הממונה עליכם תמלאנה בלי כל נטיה ומשא פנים, ושממשלתי החלט החליטה לכבד את הזכויות של כל גזע ושל כל אמונה הנמצאים ביניכם, הן במשך התקופה שעוד תעבור עד שחבר הלאומים יאשר בהחלט את תנאי הממונות, והן בעתיד כשהממונות הזאת תתגשם לעובדה ממש.

ידוע לכולכם למדי כי מעצמות ההסכמה יחד עם הממשלות בעלות בריתן החליטו לאחוז באמצעים שיבטיחו את בנינו ההדרגתי בארץ ישראל של בית לאומי לעם ישראל. האמצעים האלה לא ישפיעו בשום אופן על הזכויות

האזרחיות או הדתיות של כלל תושבי ארץ ישראל ולא יקטינו את הצלחתם. מובטחני בנציב העליון שמגיתיו כדי להוציא לפועל את העקריי האלה כי ימלא את תפקידו בכל לבו ונפשו ובאופן מוצלח ושישתדל להגדיל בכל יכולתו את אשרם של כל המעמדות והחבורות שביניכם ולאחד אותם. מכיר הנני בהכרה עמוקה את גודל ערך התפקיד הקשור בהנהלת ארץ. הקדושה גם לנוצרים גם למושלמים וגם ליהודים, ובהתענינות עמוקה ומתוך ידידות חמה אשים את לבי להתקדמותה ולהתפתחותה העתידה של מדינה שלקורותיה היתה חשיבות כל כך ענקית לעולם כולו.

ג'ורג' קיסר ומלך

לאחר קריאת מאמר המלך, נשא הנציב העליון את דבריו בנאום ארוך ועמד בו על תכניתו ועל השיטה לפיה נוהגת בריטניה הגדולה בהנהלת השטחים שבשלוטונה, ואמר בין השאר:

"בכל קצוי ארץ במקום אשר הנהלה בריטית מושלת, שורר חופש גמור ושיוון זכויות לכל האמונות; צדק שווה לכל איש ואיש במדינה מבלי משוא פנים למעמדה, לגזעו או לדתו; הסדרים נשמרים ביד חזקה; עוול ושוחד נשמדים מהארץ; מיסי העם נקבעים ברוח היושר והצדק; ההתפתחות הכלכלית של המדינה הולכת ומתקדמת והצלחת התושבים הולכת וגדלה. "בריטניה הגדולה אינה דורשת את טובת עצמה. שום מס איננו מוטל בכדי להגדיל את הכנסותיה. המסים אשר העם משלם מוצאים לטובת העם. אלה הם העיקרים הבריאים והנכונים של הנהלה, הם הם יסוד גדולת הממלכה הבריטית, והם הם העיקרים אשר על פיהם תחת הנהלת ארץ ישראל תחת הממונות שנמסרה על ידי המעצמות, תחת השגחת חבר הלאומים.

"גבולות הארץ בצפון ובמזרח עוד טרם נקבעו והנני מקווה כי נבוא לידי הסכמה משביעה רצון בלי עכובים מיותרים. "לארץ ישראל תהיה הנהלה מיוחדת לעצמה שתעמוד בקשרים ישירים עם שרי הוד מלכותו בלונדון.

"...מדידת אדמות כללית ורשימתן תתחיל בקרוב, ובקשר עם זה יווסד בית משפט לסדור עסקי קרקעות. מטרת המוסדות האלה היא קביעת הגבולים והזכויות של כל רכוש ורכוש, ועל ידי כך להמנע מהסכסוכים והמשפטים הבלתי פוסקים שעד כה היו כל כך למשא על התושבים.

"...התפתחות הארץ לא רק שתביא קדמה במצבם של התושבים הנוכחים אלא שתמציא גם כן אמצעי קיום למספר גדול של תושבים נוספים ובאמת

גם אי אפשר להתפתחות כזו לצאת לפועל מבלי הכנסת כוחות אנשים גוסמים.

... "בתקותי שכבר שקטה התרגזות הרוחות שגרמה למהומות המעציבות בירושלים לפני שלושה חדשים, ושיש לקוות לאחוד יותר חזק בין כל שדרות התושבים הנני בזה מכריז חנינה לכל אלה הנאסרים כעת בתוצאת המהומות האלה, ולכל האסירים המדיניים בארץ ישראל, זכויותיהם האזרחיות והמדיניות תושבנה להם בשלמותן. בגדר חנינה זו לא נכנסים שני האנשים שבנותנם ערבות, לא מסרו את עצמם למשפט, ולא שני האנשים שהשתמשו במהומות לפשע נתעב."

וסיים בתפילה

"שברכת אל שדי שלפניו כורעים ברך באותה יראת הכבוד מושלמים, נוצרים ויהודים תבוא על אסיפה זו ועל כל תושבי הארץ הזאת."

רבה היתה הביקורת על דרכי שלטונו של סיר הרברט סמואל, ועוד ידובר על זה בסיום הפרק, אבל כדי להבין היטב את התרוממות הרוח של כל היהודים, בין הללו שעמדו באותו מעמד חגיגי, ובין הללו שלמדו את הדברים מרחוק, יש לזכור שנאמרו דברים אלה גם באזני ראשי הציבור הערבי שהוטל עליו לא רק לשמוע דברים שאינם משתמעים לשתי פנים ונותנים ביטוי רשמי ליסוד בית לאומי ליהודים, אלא שהיה עליהם לשמוע דברים אלה יוצאים מפורשים מפי יהודי, ויהודי בעל שיעור קומה שיד ושם לו בהנהלת ענייני הקיסרות הבריטית, שלה, ובאמצעותה, נמסרה עכשיו הנהלת ענייני הארץ. רק אם נעמיד זה כנגד זה את רגשות שני העמים הנוגדים מן הקצה אל הקצה אפשר יהיה להבין את הלך רוחו של היהודי בפסיעותיו הראשונות בימים ההם, שבוודאי לא חסרו שגיאות וטעויות. בין האנשים שלא נכללו בחנינה שניתנה, היה אמין אלחוסיני, שלאחר זמן לא זו בלבד שקיבל חנינתו, אלא גם הועלה לגדולה, ובכוח שניתן לו כמופתי ירושלים וראש המועצה המושלמית העליונה המיט שואה על שלום הארץ, ועוד ארחיב הדיבור על כך.

דומני שפעם זו היתה האחרונה לשימוש שם "ארץ ישראל" מלא בתרגום רשמי ל"פלשטיין", וכדאי לעמוד כאן על השתלשלות הדברים שהביאו לשינוי המגווח בגיסוח הרשמי שצמצם את השם המפורש לראשי תיבותיו "א"י". יום אחד נכנס אלי המתורגמן העברי של המזכיר המשפטי (תארו החדש של בנטוויץ בהנהלה האזרחית שהקים הנציב העליון). מר יעקב יהודה שרגיל היה להימלך עמי בכל דבר קשה, ושאלני כיצד לתרגם "פלשטיין". "מה השאלה" אמרתי — פשוט, "ארץ ישראל". והמתורגמן, בלשן על פי

נטייתו, בקי בלשונות המזרח, אדם צנוע שאינו רואה אלא מה שלפניו בדי-אמותיו של הלכה, נכנס בפולמוס עמי על מקור המלה שהוא פלשת, ומתיבה זו יש לגזור את המושג העברי וכו'. עמדתי בשלי והסברתי לו שבשמות גיאוגרפיים אין מקפידים על תרגום מלולי ולא מדקדקים לפירוש המלים אלא הולכים אחרי המסורת המקובלת בין העמים בעלי השם ועל כן יש לקרוא בעברית לחלק תבל זה "ארץ ישראל" כמאז ומקדם. אילו היה עושה כן, בוודאי שהדבר היה עובר בלא תקלה; אך הוא בהססנותו בחר להביא את הקושיה לפני הממונה עליו במישרין — המזכיר המשפטי, שאף הוא מצא בזה דבר הקשה והביאו להכרעה לנציב העליון עצמו, שאולי אף הוא נועץ ביועציו, ויצאה פשרה מופרכת ובטלה לאחוז בזה וגם מזה לא להניח את היד, פשרה שלא הניחה דעת שום צד משני הצדדים. היתהודים ראי משחק מחבואים ב"פלשתינה (א"י)" ועלבון לאומי, ומהערבים לא נעלם פירושם של ראשי התבות "א"י" ודווקא דרכי סתר הללו עוררו אותם להתקפה ולהתנגדות ואפשר גדולות מאלו אילו שמרו בגלוי על השם במלואו.

2. בית המשפט לערעורים ושופטיו

לאחר שלושה חדשים מצאתי עצמי חבר בבית המשפט לערעורים, והצעיר שבחבריו. היינו אז במשך תקופה קצרה, מחמת סיבות שכבר הבאתי למעלה, חמשה שופטים מבני הארץ, בהם שני מושלמים, שני יהודים וערבי נוצרי אחד. כנשיא בית המשפט, ועד למינויו של זקן השופטים הראשון, הוסיף לכהן מר קורי, שבתורת מיגור בצבא הבריטי, מילא אותו תפקיד בימי הכיבוש הצבאי.

קורי היה אנגלי טיפוסי בחיצוניותו ובפרישותו. גבה קומה, צנום ורזה ויובש בכל הליכותיו. חניך איטון וקמברידג' היה וחבר הבאר האנגלי, ראה עצמו מעל לחבריו השופטים הבריטיים שלא הצליחו לסגל לעצמם השכלה כללית ואקדמית כמוהו, ואין צריך לומר שהתנשא על כל חבריו שאינם בריטיים והשתדל לחייך בינו לבינם. המגע עמהם היה באמצעות המליץ שביניהם, המתורגמן הערבי הנוצרי. איש אמונים היה גם השמש השומר על פתח חדרו, שעסק גם בכמה מעסקי ביתו הפרטי. אף הוא ערבי נוצרי. שעוד שנים רבות אחרי צאתו של קורי נהגנו לקרוא אותו על שם בעליו "אליאס קורי". אחר שנים אחדות והוא ותיק השופטים הבריטיים בבית המשפט שנעשה בינתיים לבית המשפט העליון בנשיאותו של סיר תומס

היקראפט, כשחזר מחופשתו עם עזר כנגדו נהיה קורי חברותי יותר. אשתו היתה אשה יפה ומשכילה, חובבת מוסיקה ואמנות, מושכת בעט סופרים וכותבת בעתונות האנגלית. זמן קצר גם ב"טיימס" הלונדוני, והמסיבות בבית המסודר בפשטות, בריהוט ארעי נוסח ערבי מזרחי, אך בטעם ובחן, היו רבות עניין. אך גם אז לא שינה קורי את צינתו שנעשתה לו טבע. חביבים עליו ההתהדרות הרשמית והטכסים, וברבות הימים כשעבר לפיג'י לכהן שם כזקן השופטים נהנה הרבה מהפאר וההדר החיצוני המלווים משרה זו במושבה המרוחקת. לידידיו הוא מספר על מספר הסירות והמשרתים העומדים לרשותו ושולח להם את תמונתו בתלבושת הרשמית כשנער כושי אוזן בשובר גלימתו.

כשופט היה קורי פורמליסטן עד לידי קפדנות. קובע עמידתו קודם לדיון ועומד על דעתו בעקשנות. ההתיעצויות עם השופטים דוברי ערבית היו קצרות, וכאמור דרך צינור המתורגמן, ועל פי רוב דעתו היתה הקובעת. היה לי מגע עם קורי עוד קודם שנכנסתי לבית המשפט לערעורים. חברים היינו בוועדות הממשלה ועכשיו כשעמד עם יליד הארץ כמוני ונושא ונותן עמו בלא תיווך של איש ביניים, קשה היה לו להסתגל לכך. זכורני, פעם גסיתי להעמיד אותו על טעותו בטיוטת פסק דין שערך. הוא הפנה אותי אל היקראפט שאף הוא ישב אתנו באותו דין. "נסה לשכנע אותו. אני איני רגיל לשנות דעתי". ואמנם לא תמיד היו השופטים הבריטיים מאוחדים בדעתם, וקרה שאני הייתי המכריע ביניהם, כמו במשפט שבין האפיפיור ומלך ספרד שיסופר עליו להלן.

קורי היה מאחר לבוא לבית המשפט ומקדים לצאת. ולעולם לא ידעו חבריו ומכל שכן עורכי הדין שהוזמנו לשעה תשע וחצי בבוקר, באיזו שעה ייכנסו השופטים לאולם בית המשפט. היה קורא את התיק, מסכם את דעתו, משער את הזמן הנדרש לשמיעת הטענות ולפי הדברים שקבע היה נכנס לאולם בשעה עשר, אחת עשרה או אחת פחות רבע. אך גמר המשפט לעולם בשעה אחת לאחר הצהרים. ואם הופתע בהשתלשלות הדברים שנתעוררה איו שאלה קודמת לעצם הדיון או נקודת חוק לא צפויה, היה רגיל להפסיק את עורך הדין באמצע פסוקו משהגיעה שעת הסיום של עבודת היום, והמשפט נדחה לזמן אחר, ופעמים עברו חדשים בין ישיבה לישיבה.

כסגנו של קורי שימש זמן מה פרנסיס ביקר, אשר כקפטן בצבא הבריטי, היה נשיא בית הדין לדרישה ראשונה. הוא היה היפוכו הגמור של קורי. בעל קומה ממוצעת, כרסותן, פניו עגולים ושמנים שטופי אודם, ולעתים נדמה לך כי הנה זרם דם יקלח ויבצבץ מלחיו המלאות. השכלתו המשפטית,

וחוששני גם הכללית לא היתה גדולה, ורק לאחר שנים ניסה את כוחו להיבחן בבחינות ה"באר". הצד השווה שבין קורי לסגנו שלשניהם כתב יד יפה וברור, לסגן השמו אותיות זקופות ודקות כעין כתב יתדות ומזדקרות כמחטים, ולראש הרזה אותיות עגולות עבות ומלאות. ואף רצון אחד לשניהם שלעולם יפה לגמור את העבודה שעה אחת קודם ולהיפנות לחיי החברה, הספורט והשעשועים.

יותר מקורי היה ביקר נתון להשפעתו של המתורגמן הנוצרי הפיקה והערמומי. תמיד רואים אותו עסוק מאוד ובנאים שלאחר משתה אמרתי עליו פעם בנוכחותו בבדיחות הדעת, שלעולם עסוק הוא בהודעותיו שרבו עסקיו. מתוך נימוק זה, כביכול, היה מבקש מתבריו שיערכו לו את פסק הדין הואיל והוא עצמו אין שעתו פנויה לכך. וכשתרגם לו המתורגמן את פסק הדין העתיקו בכתב־ידו הברור והרזה ומשמיעו בשם עצמו. בכלל היה המנהג בראשית הימים ההם שהנשיא זוקף את פסק הדין לזכותו גם אם נערך על ידי אחד החברים, וכך נתפרסמו כמה פסקי דין שלי שלא בשמי. לא ארכו הימים וקמתי כנגד שיטה זו. שלא כקורי לא ידע ביקר לשער מראש את הזמן שיצטרך להקדיש למשפט או למשפטים שנקבעו לאותו יום, ושאלתו הראשונה משהייתי נכנס ללשכתו היתה: "כמה זמן יארך המשפט, אני עסוק מאוד". נהגתי להשיב לו: "תאמר לי מי הם עורכי הדין ואגיד לך כמה זמן יידרש לך".

חמשת השופטים המקומיים ישבו כולם בחדר גדול אחד, ורק אחד כך כשמניינו ארבעה, ישבנו שניים שניים בחדר, ומשהוסיפו קומה עליונה לבניין בתי המשפט, קיבל כל אחד חדר לעצמו.

האישיות הבולטת ביותר בקרב השופטים בזמן שהצטרפתי לבית המשפט לערעורים היה עלי ג'ראלה. ערבי מושלמי מגומרי המחלקה המשפטית באוניברסיטה של קושטא; אדם משכיל פיקח וגבון, בקי בספרות הערבית הכללית שקרא הרבה גם בספרות אירופה בתרגום ערבי או תורכי. שפה אחרת חוץ משתי שפות אלו לא ידע. גם בהשכלתו המשפטית עלה על חבריו דוברי ערבית, לרבות אלה שהשכלתם המשפטית אקדמית. הוא למד וקרא כל מה שתורגם לתורכית מספרי חכמי המשפט באירופה, ועקב בהתמדה אחרי ספרי המשפט שנתפרסמו במצרים. אף היה מתהדר בלבושו ללא גינדור יתר, לבושו בטוב טעם והוא איש שיחה נעים, יודע לתבל דבריו במשלים ובפתגמים. זכורני שיחת רעים בינו לבין השופט יוליאן מאק מארצות הברית לאחר סעודה לכבודו בביתי כשאני המתרגם ביניהם. מאק שזה עכשיו חזר מסיר בארץ הפליג בשבח הנוף והדר הטבע ולא חסך בדברי תהילה גם

לשממות החרים וערבות המדבר. ג'ראלה קבל על ההזנחה בפיתוח הארץ ובשימוש הקרקע ופוריותה. ובסוף סיכם את הויכוח בערך כך: "מי הגבר שלא יחמוד לחטוף פעם מבט על אשה יפה במערומיה? אך בדרך כלל אותבים אנו לראותה הדורה בלבושה על קישוטיה ומעטה שמלותיה, בכל שהוסיפה חן וטעם ליופיה הטבעי שחננה בה אלהים". לעתים קרובות היינו חוזרים בחבורה הביתה והדרך הקצרה ממגרש הרוסים למעוני, סמוך לבית החולים האיטלקי ברחוב הנביאים, ארכה שעה ארוכה כשג'ראלה מפסיק בהילוכו אחרי כל פסיעה ופסיעה להשמיע בדיחה חדה או סיפור מעשה גאה. ואמרתי, שהליכות אלה אינן "הליכה הביתה" אלא "דיבור הביתה". חוויה רבת עניין היתה לי פעם, כשיצאנו יחד לסיור בעבר הירדן והיינו ברבת עמון אורחיו של האמיר עבדאללה ועד לפטרה עיר הסלע הגענו.

בבית המשפט היתה השפעתו גדולה על כל חבריו דוברי אנגלית וערבית כאחד, כי עלה עליהם בחריפות שכלו ובכוח דיבורו. יחסו ליהודים לא היה שלילי ובענה, למשל, לשידולי להשתתף בטכסי פתיחת האוניברסיטה על ידי מר בלפור בשנת 1925, כשנכבדי הערבים החרימו פתיחה זו. במשפט לא גילה נטייה לאומנית ולא הפלה בדין בין יהודי לערבי. הוא מת בדמי ימיו, כבן חמישים, מדוכא מאסון שבא עליו כחתף במות עליו בתו היחידה, החביבה עליו מכל בניה. מותו היה אבידה לבית המשפט הצעיר.

חבר אחר, ג'ורג' חומסי, היה הזקן שבחבורה. בעל בעמיו, מנכבדי העדה היוונית האורתודוקסית. עיסוקו העיקרי עד למינויו לבית המשפט היה כמוכיר האפטריארכיה של עדתו, אך נמנה גם עם עורכי הדין המשמשים במקצוע למעשה, בלא הכשרה והשכלה משפטית. ידיעתו בחוק היתה רחוקה מבקיאות, וענייני עדתו ושאר עניינים היו מכוונים את תחלשותיו. בדרך כלל היו השופטים דוברי ערבית מטכסים עצה תחילה זה עם זה על "הקו" ונכנסים אל הנשיא בדעה מאוחדת, כשג'ראלה ראש המדברים שלהם. עוד בהיותי שופט שלום נודמן לי להכיר את חומסי כשהוא יושב בדין. הוזמנתי פעם להצטרף לבית המשפט לערעורים, בשבתו כבית משפט לפשעים חמורים, במקרה רצח על רקע סכסוך מושלמי-נוצרי כבד. כשהיינו מסובים לשולחן ההתייעצות לאחר גמר המשפט פנה הנשיא, המיג'ור סקוט, בראשונה אל חומסי לשאול את דעתו. הזקן התבלבל קצת, כי כרגיל "בקטן תחל", והוא עוד לא ידע את הלך הרוחות של הנשיא. תשובתו היתה פשוטה בתכלית "כרצונך!" "לדעתך אני שואל", קצף סקוט, "ולא לרצוני!". ומשעברו חדשים אחדים לאחר כניסתי לבית המשפט לערעורים והוכרח חומסי לפרוש מחבורתנו, סרב לקבל משרת שופט בבית דין נמוך יותר שהציעו לו, וראה

בוה פחיתות כבוד. שבור ונדכה ירד בפעם האחרונה את מדרגות בית המשפט. בבית עלה על מיטתו שלא קם ממנה ומת אחרי עשרה ימים. בנו חביב חומסי תפס משרות שונות כבתי המשפט כמתורגמן ולבלר ראשי ועבר אחר כך לשורת עורכי הדין.

מלכיאל מגי עסק כעורך דין לפני מינויו לבית המשפט לערעורים. אף הוא, כחומסי, לא למד משפטים בשיטה מעודו, ואת כל ידיעותיו במשפט החילוני שאב מהמקורות המצומצמים בשפה הערבית, שנודמנו לידו, אך עלה על חומסי בנסיונו הרב, בפיקחותו וחרירות שכלו. כבן משפחת רבנים בחברון נעזר הרבה בידיעותיו בתלמוד והמפרשים. ובעקרון התקדימים, התופש מקום כל כך חשוב במשפט האנגלי, אחז בשיטה משלו: — בכל מקרה ידע להיזכר במקרה אחר שנתקל בו במשך נסיונו, או שידע עליו מפי השמועה, וסיפר עליו לכל פרטי פרטיו, אחד אם בא אותו מקרה ללמד על כלל זה שאנו עוסקים בו, ואחד אם היה המשל דומה לנמשל אך במעט. אף הוא היה בעל תפיסה מחוכמה, ובקביעת עמדתו נעזר בחוש המציאות ובשכל הישר. מלכיאל מגי היה אדם חביב, בעל מזג טוב ומקובל על הבריות, יהודים וערבים כאחד. הוא היה חלש בבריאותו, וכשהציעו לו משרת שופט בבית המשפט המחוזי ביפו קיבל אותה ברצון, כי אויר הים של תל-אביב נאה יותר למחלת הקצרת שהיתה מצערת אותו.

מוסטפה כאלדי היה טיפה ראשונה של "הדם החדש" שהתחילו מערים לבית המשפט לערעורים כתוספת כוח לשלושת השופטים שנזכרו לאחרונה, ושנתמנו עם פתיחת בית המשפט במאי 1918. הוא קדם לי בכמה שבועות. גם הוא, בדומה לעלי ג'ראלה, למד באוניברסיטת בקושטא, אך לא ודאי לי אם למד בפקולטה למשפטים או בבית הספר הגבוה לפקידות אזרחית. מקומו בפקידות בימי העותומנים היה אדמיניסטרטיבי, ומשרתו האחרונה היתה כמפקד המשטרה של פלך בירות. כשחזר אחרי המלחמה לביתו, עם התמוטטות הממשלה העותומנית בסוריה ובלבנון, מינהו האנגלים לשופט שלום בעכו, ומשם העלוהו לבית המשפט לערעורים. השכלתו לא היתה רחבה מאד. נוסף לערבית ולתורכית ידע קצת צרפתית, אך המעיט בקריאה בכלל, והיה מתקשה בהסברה הן בעל פה והן בכתב, ועל כן בחר תמיד בלשון קצרה. אבל שכלו טוב, הגיונו ישר והיה מחפה בחינו ובקסמו האישי על הפגומות שבהשכלתו. בתורת שופט היה ישר דרך, אמיץ רוח וגלוי לב, ולעולם לא סר מדרך שכלו הישר מפני אינטרסים חומריים. אף על פי שלעולם נצרך היה לממון, עמוס חובות ומטופל במשפחה גדולה, וכראש משפחת הכאלדים המיוחסת קיבל על עצמו לעשות להשכלתם וחינוכם, לא של בניו בלבד, אלא

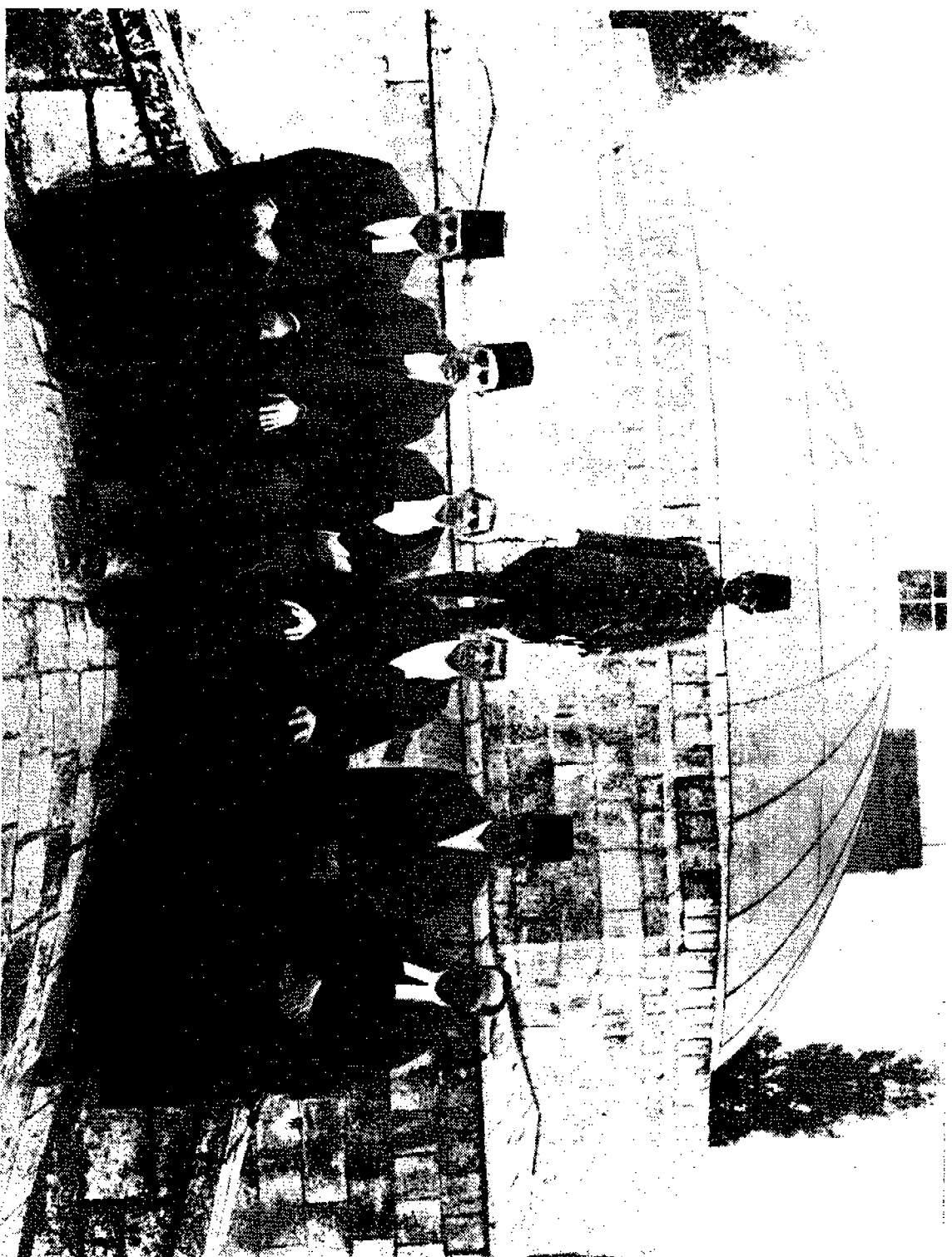
גם של בני אחיו ושאר בני בשרו, ובמקום אחר עוד אחזור למשפחות האצולה הערבית והיחסים ביניהן. מעולם לא ראיתיו מהדר פני ערבי בריבו עם יריב יהודי. היחסים האישיים שלנו היו מצוינים. שנים רבות היינו יושבים בחדר אחד. חיבתו וכבודו והתברכותי בידידותו שהיתה ידידות של אמת ונשארה בתקפה גם בימי התפלגות פוליטית חריפה ביותר בין העמים שהשתייכנו אליהם. מבית המשפט העליון עבר להיות ראש עיריית ירושלים כשנתיים קודם שהגיע לפנסיה. ואף על פרשה זו ועל מה שקדם לה כדאי להרחיב את הדיבור ואעשה זאת במקום אחר. ומשיצא מוסטפה לפנסיה נהייתי אני, שנכנסתי כצעיר שבתורה, לראשון בוותק בין כל השופטים המקומיים והבריטים כאחד.

זו היתה החברה בשעה שנצטרפתי אליה, ולא עברה שנה והנה באו שינויים גדולים, הן בהרכבו של בית המשפט, הן בצורתו והן ברוחו. שני השופטים בני הדור הישן עזבו. במקום השופט היהודי שישבתי אתו רק חדשים מספר לא נתמנה יהודי אחר, ואני נשארת השופט היהודי היחידי בכל ימי המנדט. במקום הנוצרי שהלך בא נוצרי אחר, חניך האוניברסיטה בפאריז, וכך הושלמה התכנית שכל השופטים בבית המשפט לערעורים יהיו בעלי השכלה אקדמית.

השופט הנוצרי החדש, פרנסיס חיאט היה קנאי בקתוליותו, ובקנאותו הערבית עלה על הערבי המושלמי. הוא דיבר צרפתית שוטפת והתיימר, כדברי זקן השופטים טראסטד, לדעת אנגלית. הוא השתדל לקבל לידו את המנהיגות של השופטים הערבים ביחסיהם עם חבריהם הבריטים, ולעתים האירה לו ההצלחה פנים, ביחוד אחרי שנסתלק ג'ראלה, ובימים שזקן השופטים היה קתולי. הויכוח עמו לא היה מן הדברים הקלים. הנה הוא מבסס את דעתו על הנחה מסוימת, ודומה כולה מן ההלכה שאין להזיזה ואף על פי כן אין לה קשר עם הנושא לעצמו שלפנינו, או עם הצדדים הנדונים. והנה שוב משעלה בידך לסתור את הנחתו התלכית, מיד צצה הנחה אחרת, ואפילו השגת על השגייה בהצלחה, לא איש כחיאט יעזוב את המערכת. בכל האמצעים היה חותר אל המטרה שלנגד עיניו, ושהמשך הויכוח על כרחה שתתגלה גם למתווכחים עמו. הוא בא לבית המשפט בגיל העמידה, וראשון היה שעזב את בית המשפט העליון משהגיע לגיל של פנסיה (בן 62).

השינוי העיקרי בבית המשפט בא עם בואו של זקן השופטים הראשון סיר תומס היקראפט, בעצם שופט מקצועי ראשון, האחד שבא לכאן ונסיון של שופט עמו. הוא בא לארץ מקפריסין, במקום שהיה זקן השופטים, והוא אשר הפעיל את החוק החדש המקים בית משפט עליון, ושבת המשפט לערעורים

אינו אלא אחד מאגפיו לצד האגף השני, בית המשפט הגבוה לצדק. שופטי בית המשפט העליון נקראו מעתה Puisne Judge, מושג שקשה לתרגמו תרגום מלולי. Puisne מורכבת משתי מלים צרפתיות Puls-neé, הנולד באחרונה. במונחים האנגלים כל השופטים אחים הם, וזקן השופטים הוא כעין האח הבכור, ושאר השופטים, אחיו הצעירים, שכאילו נולדו אחריו. ברם, השינויים עם בואו של היקראפט לא היו רק בצורה ובשם. הנהיגו הפרדה גמורה בין השלטון האזרחי ומערכת המשפט. בנטוויץ חדל להיות המזכיר המשפטי, וכיועץ משפטי, "אטורני ג'נרל", עבר כולו לרשות האדמיניסטרטיבית של ממשלת המנדט. בתורת חבר האקסקוטיבה תפס מקום אחרי המזכיר הראשי ולפני מנהל האוצר. ההנהלה המשפטית עברה לידי זקן השופטים שתחילה עמד לצדו סופראינטנדנט, מפקח, מנהל, ואחר כך רשם כללי. קורי נשאר בבית המשפט כסגנו של זקן השופטים בתואר "ותיק השופטים הצעירים הבריטים". אך רוחו של היקראפט התחילה מיד פושטת על כל מהלך בית הדין. הוא נהג למעשה ברוח דברי חכמינו "היו מתונים בדין", לפי גירסתו, במימרא: "בית משפט לערעורים לעולם אינו נתון לחפזון", והוכיח את מתינותו כשהנהיג ישיבה בדין גם אחרי הצהרים, ואם מכסת היום לא נגמרה בשעה אחת היו השופטים חוזרים בשתיים וחצי וממשיכים בדיוניהם. אך בשעות החמה תקפתו תרדמה, והיו עורכי הדין טוענים לפניו והוא ספק מקשיב ספק אינו מקשיב, נים ולא נים. ואירע פעם כשאחד הצדדים, יהודי גרוזיני, הרצה טענותיו בעצמו, והוא מדבר ערבית והמתורגמן מתרגם לאנגלית. משראה הטוען את זקן השופטים גרדם, הפסיק בטענותיו. כשאמרו לו להמשיך בהן, אמר לתומו "אחכה עד שיתעורר זקן השופטים משנתו". הכל פרצו בצחוק, שהעיר את סיר תומס מתרדמתו. מששאל לצחוק מה זו עושה, בוש תחילה המתורגמן לומר לו פשר דבר. ומשנענה לפקודה סח השופט בחיוך אבהי ליהודי: "דבר כי שומע אנכי". היקראפט הביא עמו גם נסיון בדרכי המשפט והשופטים במזרח וידע את נפש השופט התורכי והיווני, והיה רגיל להתבדח על חשבונם כשהוא מספר מעשה בכפרי מקפריסין, שהלך אל העיר לעמוד בדין והטעין חמורו פירות וביצים ואפרוחים ושאר ירקות מביכורי אדמתו, והביאם אתנו לשופטים לרכך את דינו. עם זה עמל היקראפט להעלות את כבוד השופטים המקומיים בעיניהם עצמם ובעיני הבריות והשלטונות. כך למשל, כשסיפרתי לו פעם שביקשו ממני, מטעם ועד הצירים, להיות בורר יחידי, בין הוועד ובין חברת אנגלו פלשתינה בסכסוך בדיני ממונות שעילתו עוד מימי מלחמת העולם הראשונה בתקופת המשרד הארץ ישראלי, אמר לי, "זההר אותם שתטגנם

שופטי בית המשפט לערעורים, 1925

מימין לשמאל : גד פרומקין, עלי גראלה, סיר חומס היקראפט, אהרן קורי, מוסטפה כאלדי, פראנסיס חייאט

100

100

100

100

100

בשמן רותח אם לא יקבלו החלטתך בלא כל סייג", אבל לא היה לי צורך להשתמש ברותחין אלה. הוא מתח ביקורת על הענקת אות כבוד בדרגה נמוכה M.B.E. לעלי ג'ראלה, ואמר כי לשופט בית הדין יש לתת דרגת אבירות. תיקנו הדבר והעניקו לג'ראלה דרגה גבוהה יותר O.B.E., אך ליותר מ' C.B.E. דרגה אחת לפני האבירות, לא הגיע אף ארץ ישראלי אחד כל ימי המנדט. באחת נשאר הדבר כמקודם — ההבדל הגדול בין שופטים בריטיים ובין שופטים ארץ ישראלים הן ביחס לדרגה ומשכורת והן ביחס לישיבה בראש בית הדין, ועל זה עוד יורחב הדיבור. בחיי החברה היה היקראפט חביב ורצוי לבריות, ואשתו ממוצא שווייץ הצרפתית, היתה מאד מעורבת עם הבריות וביתם היה פתוח לאורחים מכל העדות.

עניין גדול מצאתי בעבודתי בבית המשפט לערעורים משום גווניותה המרובה. נוסף לדיני ממונות ולדיני נפשות רגילים המצויים בכל בית משפט בעולם, נתקלנו בבעיות בין-לאומיות ובין-דתיות המיוחדות לארץ, תושביה ותנאיה. כאן היה מרכוז של כל סבכי החוקים של ארצות שונות, הליכות חייהם של עמים שונים, והניגודים שבין דת לדת ומסורת למסורת. ליד שאלות משפט בנות זמננו היה עלינו ליישב פלוגתות על רקע גזעי ועדתי על כל גווניהן וגווני גווניהן, לפי מסורת של אלפי שנים. הנה, למשל, קתולי העובר לכנסיה האורתודוכסית על מנת לנסות בדרך זו לגרש את אשתו; או מה גורלה של נערה יהודיה שנישאה למושלמי בפני הקאדי; או נוצרי שהתחתן בכנסיה אחת ועבר לכנסיה נוצרית אחרת, לפי איזה דין ינהגו לגבי מזונות הילדים? — וכך אתה צריך לעיין במשפט העברי ובמשפט האישלאמי ובחוק הביצנטיני, נוסף לחוקי ארצות אירופה שונות שמכל חלקיהן עלו יהודים ארצה. ולא בדיני אישות בלבד כך. גם בדיני ממונות רגילים לא הכל חלק ופשוט. החוקים העותומנים, אי אפשר היה להתאימם בכל למציאות החדשה, ולא תמיד הספיק החוק האנגלי הענף והמסועף שיחתכו את הדין על פיו. פעמים פונים גם לחוקי ארצות אחרות בנוגע לחוזים וחובים שמקורם משם. ופעמים יש צורך להרוס בניין שהקים השלטון הצעיר שאינו מנוסה כל צרכו. כך העליתי עלי עוד בימים הראשונים את חמתה של הממשלה, כשפסלתי הסכם מסחרי שנעשה בין הממשלה הזמנית והקונסוליה האמריקאית מחמת העדר סמכות לבריתת הסכמים כאלה לשני הגופים. נצטרף לדעתי עלי ג'ראלה, והשופט הבריטי נשאר במעוט, וכבודו של המזכיר המשפטי מה יהא עליו?

אחד המשפטים המעניינים ביותר בשנים הראשונות היה משפט של "נאמנות המקומות הקדושים נגד מלך ספרד". היה זה לא פחות ולא יותר

אלא סכסוך בין האפיפיור וממשלת ספרד, ורק משום שהנידון היה רכוש בארץ ישראל אנוסים היו להיזקק לבתי המשפט של הארץ. תולדותיו של גוף זה הנקרא "נאמנות המקומות הקדושים" *Custodia di Terra Sancta*, ששומה היה עלינו לעמוד על טיבו לצורך משפט זה, הביאנו לתקופת הביניים בראשית ימי מסדר הפראנציסקאנים, שהקים מוסד קתולי בין לאומי זה, ויוצגו בו כל המדינות הקתוליות הגדולות בשמירתם על המקומות הקדושים לקתולים בארץ ישראל. נושא הסכסוך היה בית קטן ביפו מיוחס לשמעון הסנדלר או שמעון האפוסטול, ובעצם לא הבית עצמו, ששני הצדדים לא רצו להשתמש בו לצרכים חילוניים, אלא זכות הנפת הדגל היתה בדין, כלום יהיה זה דגל ספרד או דגלה של נאמנות המקומות הקדושים אשר כגוף קתולי כללי עמד תחת חסותו הישרה של האפיפיור? ומתוך עיון בתעודות נתברר, שעוד לפני מאות שנים חולקו תפקידי ההנהלה והפיקוח בין המדינות השונות. לפי חלוקה זו היה נציג ספרד בנאמנות הפרוקרטור של הגוף, ובתפקיד זה שימש כעין גזבר כללי וריכוז בידו גם את כל הכספים. אליו היו כל הממשלות, לרבות ספרד, שולחות את תרומותיהן מאוסף הצדקה בכנסיות שבארצן. ועליו היה להשתמש בכספים למטרות הכלליות של הגוף כגובר המוסד ולא כנציג ארצו. במשך הזמן נעשה הסדר בין ספרד והמוסד, לפיו הסכימה הממשלה ליטול לידיה את אוסף התרומות בכנסיות ולהעביר למוסד סכומים מסוימים כל רבע שנה, בין שנכנסו הסכומים מן התרומות ובין שלא נכנסו. לצורך זה הקימה הממשלה הספרדית ליד משרד החוץ שלה, מחלקה מיוחדת בשם *Obria Pia* או המפעל הדתי. והנה הודיע נציג ספרד לממשלתו כי נודמנה לו מציאה בהיסח הדעת לקנות ביפו את הבית המיוחס לשמעון הסנדלר. ובאין לו לכך כספים מתוך התקציב הכללי של המוסד ביקש להקציב סכום מיוחד למטרה זו מחוץ לסכומים הנשלחים אחת לרבע שנה למוסד בקביעות. הוא קיבל את הסכום, קנה את הבית, באמצעות אחד מאנשי המקום, ורשם אותו על שם ראש מדינתו — מלך ספרד. האפיפיור טען, כל מה שקנה הפרוקרטור קנה המוסד, וכנגדו טענו בשמו של מלך ספרד, שנציגו בארץ לא פעל כאן כפרוקרטור המוסד אלא כנציג ספרד. מטעם הכסא הקדוש הציעו למלכות ספרד ליישב את הסכסוך בבוררות של קרדינלים, וספרד סירבה. ודחתה הצעה זו גם לאחר שהאפיפיור הציע שהבוררים יהיו ברובם, ואחר כך כולם, קרדינלים נתיני ספרד.

שני הצדדים החשובים ייחסו ערך רב למשפט זה וגייסו את טובי עורכי הדין שבארץ, ומובטחני, ששכר עורכי הדין עצמו עלה בהרבה על ערך הבית הרעוע ביפו. והיו מספרים הבריות, שנוסף לשכרם היה כל עורך דין מקבל

כ"ה לירות לכל ישיבה, ומספר הישיבות רב ומהלך המשפט נמשך שבועות. בערעור נתברר המשפט בפני זקן השופטים, השופט קורי, והשופט היהודי. ואירע כך, שהנוצרים נחלקו בדעותיהם ודעתו של היהודי הכריעה. בשעה ששני השופטים הנוצרים האריכו ברקע ההיסטורי והדתי של העניין, חתכתי אני את הדין לפי דיני שליחות, ולפי העובדות מצאתי כי בענין זה פעל האיש כשליח ממשלת ספרד ולא בפרוקרטור של "גאמנות המקומות הקדושים".

בזמן הראשון לשבתי בבית המשפט לערעורים ראיתי עצמי מחויב שאתן דעתי על עקירה מן השורש רעה חולה אחת שמקורה מימי השלטון העותומני — היא השתדלנות ודרישת ה"פרוטקציה" בפני השופט. עוד מן הימים כשהייתי שופט שלום היה זה בא ומספר, שהיה מבאי בית אבא וזה מהמתפללים בבית המדרש שלו ובוודאי תעמוד לו זכות אבות שלא ייפגע חלילה לרעה במשפט שנטפל לו פלוני באכזריות רשע בלא כל יסוד, ואם היה התובע ערבי, בוודאי שהוא רשע צורר ישראל ועלי להגן עליו, שהרי כל ישראל חברים. עכשיו שבבית המשפט לערעורים נתרקמו כל החוטים מכל קצות הארץ בתחומים שונים, התחילו הערבים מבקשים "פרוטקציה" אצלי באמצעות ידידיהם היהודים בעלי השפעה. כך, למשל, בוקר אחר בשנת 1920, עוד אני מכין עצמי לצאת מן הבית בדרכי לבית המשפט, בא מאיר דיזנגוף, יושב ראש של מועצת תל-אביב, ואתו סעיד-אל-שאווה ראש עירית עזה. מיד נתברר לי שבאשמורת הבוקר יצא ראש עירית עזה מעירו והלך לתל-אביב ולקח עמו אחרי כבוד את חברו ראש עירית תל-אביב לירושלים, שיציגהו לפני. המטרה גראתה לכאורה פשוטה בתכלית... באותו יום עמד להתברר בפני משפט בין פלוני ואלמוני. ודאי אין ראש עירית עזה דורש אלא את הצדק והישר, ובטוח הוא בי שמתוך עיון אגלה מיד שהדין הוא לצדו של פלוני, ואלמוני אינו אלא זייפן וטרדן, אלא שמרוב טרדה אולי לא אספיק לעמוד על נקודה זו — והוא עוד ממשיך בדיבורו, ואני משתדל להעביר את השיחה לעניין אחר ולהתנצל בכל הנימוסים של הכנסת אורחים שנחפו אני למשרדי. פעם בא חיים קלבריסקי להציג בפני בעניין דומה את שייך אסעד שוקירי מופתי עכו, ובימי המלחמה המופתי רב ההשפעה של המחנה הרביעי בפיקודו של ג'מאל פחה. ושוב פעם נכנס אלי דוד ילין עם שיכים נכבדים מראשי הכפרים בסביבת ירושלים. ידידי היהודים הטובים האלה, שייחסו חשיבות מרובה לטיפול יחסי גומלין עם הערבים ראו בזה משום קידוש השם שהנה נהפך הגלגל, ותחת שהם הולכים לבקש השפעה ושתדלנות אצל הערבים, הנה באים נכבדי הערבים אליהם לקבל השפעה מאת

היהודים. לא עבר זמן רב עד שעלה בידי לבטל שיטה זו, ולהבהיר למכירי שמוטב להם להסביר מיד לפונים אליהם ששופט יהודי אינו ניתן להשפעה כל שהיא.

אך גם בעניינים יהודיים פנימיים פנו אלי. פעם צלצל אלי הרב קוק וביקש ממני לקבל לשיחה את שני הרבנים הראשיים של תל-אביב שבאו במיוחד לראותני. ניחשתי מיד את סיבת הביקור ועניתי בכל הכבוד שאשמח מאד לקבל פניהם לאחר שני ימים. למחר עמד להתקיים בפני "משפט השבת" הידוע. ופעם פנה אלי ידיד משותף בשמו של ברל כצנלסון להפנות דעתי לחשיבותו העקרונית של משפט מסוים בקביעת הלכות פיצויים בפיטורי העובד. בודאי שלא היתה להם לאנשים מהוגנים אלה כל כוונה רעה חלילה, ורחוקה היתה מהם כל מחשבה להטות את הדין, אלא שעוד ראו בבתי המשפט שהקימו הבריטים גוף זר של "בערכאותיהם", שאינו צריך להתערב בעניינים פנימיים, ובשופט היהודי הוסיפו לראות את היהודי, שמותר לפנות אליו בעניינים בעלי חשיבות ציבורית ראשונה במעלה.

3. בוועדות ממשליות

פעם ניתן לי להביא לדיון שאלה זו של המלצות בכוונה טובה בפני שופטים ופקידים, וכדי להקל על הפקיד ואיש הציבור כאחד הצעתי לעשות פגיוה זו עבירה על החוק. היה הדבר בוועדה שנתמנתה להתאים את טיוטת חוק-העונשין המצרי לשימושו בארץ ישראל. בראש ועדה זו עמד פרדריק גודבי, מנהל לימודי המשפט בארץ וחבריה היו קרמק, סקוטי, מנהל התביעה הכללית, עלי ג'ראלה, אבקריוס, איסחאק בודירי ואני. וכשבשעת הדיון באחד הסעיפים הצעתי תיקון קל ברוח הדברים האלה התנגדו לכך החברים הערבים בתוקף. גודבי פנה אלי בשאלה: "אם יבוא אליך אחד מידידיך בהמלצה כזאת, האם תמסרנו לדין?" הרהרתי רגע, אך קודם שהספקתי להשיב, אמר היושב ראש, אם אתה עודך מהסס אפילו לרגע קל, כיצד אתה מחכה מאחרים, שיתנו תוקף להוראת חוק כזו? ההצעה נפלה. בכלל כל החוק הזה מעולם לא נתקבל. במקומו שימש חוק העונשין ההודי בסיס לחוק העונשין החדש של ארץ ישראל.

אבל היו תוצאות חשובות לוועדה אחרת שהייתי חבר בה ושהשפעתה ניכרת בתחיקה שבאה אחר כך. בקיץ 1920, מיד לאחר בואו של הרברט סמואל, מינה ועדת חקירה בעניין סמכות בתי הדין הדתיים. בימי השלטון

העות'מני היה לבית המשפט המושלמי הדתי שיפוט. בדיני אישות רבים גם על בני דתות אחרות, כגון בענייני ירושה וצוואה, מזונות האשה והבנים, מינוי אפוטרופסים וכיוצא בזה. לא היה כל ספק, שמצב זה אי אפשר לו שיימשך, אך הבעיה היתה מי יבוא במקומו — היינו לאיזו בתי דין מעבירים סמכות זו? ואף זאת, לפי איזה דינים ינהג בית הדין שלידו ניתנה הסמכות. חשיבות מיוחדת לבעיה זו בשביל היהודים, ובעיקר משום שדעת נציגיהם שעמדו לפני הוועדה, שבראשה השופט קורי, לא היתה אחת, וממילא הוטל עלי, כחבר היהודי האחד בוועדה זו, התפקיד האחראי למצוא את הדרך שתספק דרישותיהם של הכל. מטעם היהודים עמדו לפני הוועדה עשרה יהודים ובכללם הרבנים הראשיים, הרב קוק והרב יעקב מאיר, הרב חיים אלישר יושב ראש משרד הרבנות, הרב חיים זוננפלד והרב עזיאל, שהיה בשעה זו רב ראשי בתל אביב. בשם הסתדרות הנשים לשיווי זכויות השמיעה דבריה הלוחמת המובהקת לזכות האשה גב' ד"ר רוזה שטראוס; בשם קהילת ירושלים ד"ר יעקב טון, והיו עדים גם מטעם ועד הצירים, משפט השלום העברי, והוועד האשכנזי, צמיחה ראשונה של אגודת ישראל.

כאמור, לא היתה דעה אחת. הרבנים, חוץ מסיעת הרב זוננפלד, דרשו להעביר את כל הסמכויות של בית הדין המושלמי בכל הנוגע ליהודים לבתי הדין שתחת פיקוחה של הרבנות הראשית (אחר כך "כנסת ישראל") ודינם יהא לפי דיני ישראל. הרבנים המתבדלים אף הם תבעו דיון בפני בתי דין דתיים לפי דיני ישראל, אך ביקשו זכויות שוות לבתי דין שתחת פיקוחם. כנגדם היו הנשים תקיפות בדעתן שיש להעביר את הסמכות בשלימותה לבתי הדין הממשלתיים ודינם יהא לפי חוקים אזרחיים, שצריכים חקיקה, ולהבטיח בדרך זו לאשה שיווי זכויות בכל דיני אישות. באי כח ועד הצירים והקהילה היו פוסחים על שתי הסעיפים. הנוצרים היו מאוחדים בדעתם, שאת הסמכות יש להעביר לבתי הדין הדתיים של העדות הנוצריות השונות וינהגו לפי דיניהם.

ברור היה, שלהעביר את הסמכות לבתי הדין האזרחיים בשביל היהודים בלבד, בשעה שאין עוד דיני אישות אזרחיים, יהיה משום תפיסת המרובה. אך לפני העברת הסמכויות לבתי הדין הדתי היהודי רציתי במידת האפשר, להבטיח את זכות האשה המקופחת בכמה תחומים לפי דיני התורה, וגם להבטיח סדרי דיון נאים. הדיון היה לקוי בעיקר בזה, שלא נהגו לדון נתבע שלא בפניו ולא היה ערעור על פסק דין. בתורת שופט שלום נתקלתי בתקלה זו, שבתי הדין הרבניים לא דנו אדם שלא בפניו, משראיתי נשים עלובות מזמינות בעליהן לדין תורה והבעל מסרב ואינו משגיח גם באזהרה שניה

ושלישית, ואין לאשה כל דרך להשגת זכותה. הוא הדבר במי שראה עצמו מקופח מפסק דין ולא היתה לפניו דרך של ערעור. לפיכך שאלתי את הרבנים הראשיים, אם כתנאי למסירת הסמכות יסכימו להנהיג דיון שלא בפני הנתבע ולהקים בית דין לערעורים? הם הסכימו לשני התנאים. תגובת הרבנים הראשיים היתה חיובית גם לגבי הבטחת זכות האשה בענייני ירושה. כך, למשל, ענה הרב קוק לשאלתי, כי על יסוד "דינא דמלכותא דינא" יסכים שבית הדין הרבני יפסוק לפי חוקי הירושה האזרחיים שאינם מפלים בין איש לאשה.

ברוח זו היו החלטות ועדת החקירה, ומסקנותיה מצאו צורה חוקית בדבר-המלך במועצתו, שנתן סמכות לבתי הדין הדתיים של העדות השונות בדיני אישות. מצד אחר, נצטוו בתי הדין הדתיים, בשעה שהם דנים בדיני ירושה, לנהוג לפי חוק הירושה לאדמת מירי הלקוח מקובץ הדינים האזרחי הגרמני והמבטיח זכויות שוות לאשה, בכל פעם שאחד הצדדים דורשן. ואף גם זאת, נצטוו להעביר את העניין, לפי דרישת אחד הצדדים, לבית הדין האזרחי. חוק הירושה משנת 1923 נתן סמכות מקבילה בענייני ירושה גם לבתי הדין האזרחיים, ואם כי הורה החוק, שבמקרים כאלה ידונו לפי חוק העדה של המתדיינים, שוב הרי לפי דרישת אחד הצדדים יפסקו הלכה לפי החוק האזרחי.

בסיכומי של דבר בתי הדין הדתיים, לרבות אלה של היהודים, קיבלו את כל הסמכויות שהיו קודם לכן בידי בית המשפט השרעי, אך ביחס ליהודים ניתנה סמכות זו רק לאחר שהנהיגו שיטה של דיון רציונלית, והוגבלה באפשרות לאשה המקופחת לפי דיני ישראל בענייני ירושה, אם לדרוש שבית הדין הרבני ינהג לפי דין אזרחי, או לדרוש העברת הדין לבית משפט אזרחי. ודאי סדר זה לא פתר את כל שאלת הקיפוח של האשה העבריה לפי דיני התורה, אך הוועדה יכלה לפעול רק בהיקף סמכויותיה.

ושוב ישבתי בוועדה ממשלתית שמסקנותיה נקלטו בחוק הסודר את השלטון הפנימי של היהודים בארץ ישראל, והוא תקנות כנסת ישראל המבוסס על "פקודות העדות הדתיות". ועדה זו אף היא נתמנתה על ידי סיר הרברט סמואל ותפקידה היה להמליץ לממשלה על התיקונים שיש להכניס בענייני השתיטה והקבורה בקהילת היהודים. עניינים יגעים אלה הטרידו את הממשלה הצבאית ואחר כך את השלטון האזרחי שנתן דעתו על הדברים ורצה להביאם להסדר המתקבל על הדעת.

הוועדה חקרה את בעיות השחיטה ובתי הקברות בקרב היהודים בארץ ישראל מבחינת העבר וההווה, התכנסה לעשרים ואחת ישיבות וגבתה עדותם

של שבעה עשר עדים מנציגי הזרמים השונים בירושלים, ואף קיבלה פרטים, על פי שאלון ששלחה, מהקהילות העבריות ביפו, חברון, צפת, טבריה, רחובות, זכרון יעקב ופתח תקוה. אותו זמן יצאתי לחופשה לחוץ לארץ, ובהעדרי הפסיקה הוועדה את עבודתה לזמן העדרי. אך כיושב ראש הוועדה השתמשתי בנסיעה זו לעמוד על דרכי הקהילה היהודית בלונדון בעניינים אלה, וכששבתי מגרמניה לאנגליה אף התעכבתי במיוחד יום אחד בפרנקפורט על נהר מיין, וקיבלתי מאת הסינדיקוס של הקהילה, אותו זמן, ד"ר אויגן מאיר, ידיעות חשובות על הנוהג במקום זה, עיר ואם בישראל. הדין וחשבון כלל סקירה על המצב בעבר ובהווה וסיכום מסקנות, שכאמור היו לקו לממשלה כשבאה להגדיר את המעמד של העדה היהודית.

היו גם ועדות שסרבתי לקבל עלי את המינוי. כך רצתה הממשלה במרץ 1924 למנות ועדות "שתיעצנה בתרגומים הערביים והעבריים של כתבים רשמיים" וביקשו ממני שאשב בוועדה העברית יחד עם ד"ר מ. עליאש והפרופ' י. קלוזנר. לא סברתי, שדיוק התרגום מבחינת העניין והלשון יכול לבוא על תיקונו על דרך התייעצות, שבטבע הדברים עליה להיות ארעית, הואיל וחברי הוועד יהיו בני אדם עסוקים בעסקיהם ויתנו רק מעט מזמנם ומאוצר ידיעותיהם לעבודה שצריכה קבע.

כחצי שנה לאחר ישיבתי בבית המשפט לערעורים עמדו להקים בתי משפט מיוחדים לענייני קרקעות, שעסקם סכסוכי קרקעות המרובים והמסובכים. בית המשפט הראשון מסוג זה עמד להיפתח ביפו. ומטעם השלטונות ביקשוני לרדת ליפו לכמה חדשים ולהדריך את השופטים שנתמנו לתפקיד זה ולהתוות את הקו לפיו יפעלו בתי דין אלה.

הנשיא האנגלי, גיבסון, בא ממושבה בריטית בלא ידיעה ונסיון בחוקי הארץ, וכחבר פלשתינאי נתמנה עבדאלה דג'אני, שנבחר לתפקיד זה לא על סמך הכשרתו המשפטית, אלא לפי מעמדו בחיים ובחברה. אבל לא הספקנו להכניס את בית הדין החדש לתפקידו, כי פרצו מהומות יפו הידועות, של שנת 1929, הפרעות הראשונות בהיקף גדול לאחר הפרעות בירושלים ב-1920. כל חיי יפו באו לכלל שיתוק, ובתי-הדין האזרחיים לא יכלו לפעול אף הם.

בדי להשתמש בימי ישיבתי ביפו, התנדבתי לעזור בחקירת הפשעים, שהיתה נתונה לגמרי בידי קצינים ערביים בפיקוח בריטי. החקירות העלו חרס. לא זו בלבד שלא נמצאו עדים מבין הערבים, אלא גם עדי ראיה יהודים פחדו לבוא ולספר מה שראו עיניהם, אף על פי שידוע היה בציבור,

שפלוגי רצח את אלמוני, ובתי הערבים מלאים שלל וביזה ממה ששדדו ממחסגי היהודים ברחוב בוסטרוס ובמרכזים אחרים בעיר. השתתפותי בעבודת החקירה ובכמה זיהויים עודדה קצת את הרוחות בקרב הציבור היהודי המדוכא שביפו. אבל גם לעבודה זו בא הקץ עד מהרה, כשבאחד הימים נודמנתי על המדרגות הרחבות במבוא "לסראיה" עם סיר תומס היקראפט, זקן השופטים הראשון בממשלת המנדט, שבא אז ליפו בראש "ועדת היקראפט" הידועה לחקור את רקע הפרעות. לא ערבה לו פעולתי, והוא מצא שאין זה הולם שופט בבית הדין לערעורים לעסוק בחקירת פשעים. ברם, הימים המעטים, שעסקתי בשטח זה ביפו, לא היו בכדי והביאו לתוצאות חשובות.

בערב שובי לירושלים נודמנתי עם היועץ המשפטי נורמן בנטוויץ, והעמדתי אותו על הקושי שאין להתגבר עליו, בגילוי פשעים על רקע לאומי, וחיוויתי את דעתי, שאם אין אפשרות להביא לדין את הפושעים האינדיבידואליים ולהחזיר את הגולה מידי הבוזזים, הרי יש לפסוק עונשים קיבוציים, ולכל הפחות להטיל את אחריות הנזקים החמריים על העדה בכללה, שמתוכה יצאו השודדים.

לאחר כמה ימים ערכתי תזכיר לממשלה, ובו אמרתי בין השאר: "תוצאות מצב כזה כרוכות בסכנה גדולה בעתיד הקרוב. המרירות והזעם בקרב היישוב היהודי יגברו וילכו, ומצד אחר — חלק מסוים של הציבור הערבי יפרש את המצב שלא כהלכה ויראה סימני חולשה מצד הממשלה בעובדה שאין הפושעים מובאים לדין. המקרה הקטן ביותר יתן מקום להתפרצויות חדשות, כי הפורעים יחשבו, שהחוק והצדק הוא לצדם. אני רואה זאת לחובה להביא לתשומת לבכם מה שאני חושב בעניין זה גם כפקיד בממשלה, המעוניין לראות את החוק והמשפט מכובד במלוא הכבוד, וגם כאזרח הארץ השואף לשלום והרמוניה בין העמים השונים היושבים בה". הצעתי הצעות מסוימות להטלת אחריות לשמירת השלום על ראשי העדות הכפריים והטלת עונשים קיבוציים במקרה של שוד וביזה. כתוצאה מזה נתפרסם לאחר כמה חדשים חוק העונשים הקיבוציים משנת 1921.

באותה תקופה ביקש ממני ועד הצירים לארץ ישראל והוועד הלאומי לייעץ בעניין פקודת הממשלה "להעביר תוך שנה אחת את הקרקעות משמות מושאלים על שמות הבעלים האמתיים". כידוע, היה רוב קרקעות המושבות העבריות רשום על שמות מושאלים מחמת ההגבלות ליהודי תוך לרכוש מקרקעין בארץ. סדר זה גם ברכה היתה טמונה בו, כי התלות באיש הרשום, שכמובן, היה איש אמונם של המוסדות והוועדים, הטילה משמעת בהנהגה

הפנימית ביישוב. היה חשש שעל ידי הסדר ענייני קרקעות "יאבד הבטחון בקשרים הפנימיים". והכינוי תזכיר בעניין זה.

4. מסע באנגליה ויבשת אירופה

בקיץ 1922, יצאתי לנסיעת חופשה ארוכה לחוץ לארץ. היה זה למעשה מסעי הראשון לאירופה, חוץ מכמה נסיעות לקושטא בימי לימודי שם. נלוותה אלי כל משפחתי, אשתי ושלושת ילדי, אשר חנני בהם אלהים בזמן ההוא. בחרנו בדרך הארוכה ועשינו עשרה ימים באחת האניות של ה"ביבי לייך" המתלכות בין הודו לאנגליה דרך פורט סעיד אשר במצרים. מפני השבת הקדמנו לצאת את ירושלים שלושה ימים קודם הפלגת האנייה ונסענו כשמונה שעות ברכבת לקנטרה המזרחית; עברנו את גשר תעלת הסואץ ברגל, וחכינו שעות בקנטרה המערבית לבוא הרכבת שהולכת מקהיר לפורט סעיד. באניה היינו כמעט היהודים היחידים בציבור הנוסעים שברובם פקידים אנגלים שנסעו עם משפחותיהם לחופשת הקיץ באנגליה ומיעוטם הודים. על כל פנים ודאי שהיתה זאת הפעם הראשונה, שמעל ספון האניה האנגלית נשמעו צלילי השפה העברית החיה בפי הילדים, שדרך אגב, הכרת פניהם לא ענתה בהם כלל כי מילדי היהודים הם, בהיותם בהירי פנים ושער. זכורני, ערב אחד משהתקרבה הנסיעה לסופה הרהיבה גברת אנגלית עוז בנפשה וקרבה אל שולחנו ושאלה מה היא בעצם השפה שאנו מדברים בה. לפי מראה פני הילדים היא משערת שזו אחת השפות הסקנדינביות אך רוצה היא לדעת בדיוק אם זו שוודית, דנית או אחרת. ולא היא בלבד הופתעה לשמוע, שעברית אנו ועברית אנו מדברים. בלונדון סידרה אחת ממכירותינו, הגברת ארתור פרנקלין מהמשפחות המיוחסות של יהודי אנגליה, מסיבה לכבוד ילדינו. מפני סיבה לא צפויה לא יכולנו לשלחם למסיבה, לגודל אכזבתה של המארחת, שהזמינה את כל ילדי משפחתה הענפה אשר צפו בכליון עינים לראות במחזה ילדים באים מארץ רחוקה במזרח, ורבו הגיחוסים ביניהם מה יהיה מראיהם של בריות אלה, שחורים ככוכבים או חומי עור.

באנגליה ובמקומות אחרים שהגענו אליהם הקדימו אותנו בסבר פנים יפות. בשורות הבאות רצוני להעיד על האהדה באנגליה לענין הארצישראלי וכמה טוב היה רצונם לסייע עמנו בבנין הארץ, וכמה גדול היה חפצם בשיתוף פעולה עם אנשי היישוב.

בטילבורי עיר החוף בה עגנה אנייתנו חיכה לי גיסי ישעיהו רפאלוביץ, רב בליברפול באותו זמן, והביאנו ללונדון בבית אורחים יהודי במערב העיר. שם עשינו כעשרה ימים, ובהדרכתו של הרברט בנטוויץ ביקרתי את בתי המשפט ואת ה"היכלים" ואת "האכסניות" של בתי המשפט שאין דוגמתם בשום מקום אחר בעולם, ועל כן אין התרגום לאיזו שפה יכול להביע את המושג של Inner Temple או Grays Inn, למשל. ארבעת ה"אינס", האכסניות, של בתי המשפט הם מקום כינוס של תלמידי חכמים מאנשי המשפט, ובהם ספריות גדולות ואולמי הרצאות, אבל מקום כבוד מוקצה לאולמי האוכל, הואיל ואין אדם נכנס לחבורתם של עורכי הדין באנגליה אם לא עמד בבחינותיו ולא סעד כמה סעודות באכסניות הללו תוך זמן מסוים. סבורני, שמנהג זה סמוכין לו מהכלל שקבעו חכמינו שחייב אדם להשמיע דברי תורה בשעת סעודה. בסעודות-חובה שבאכסניות מסובים השופטים וגדולי עורכי הדין בראש השולחן, ובראשית ימי ה"אינס" ודאי חזקה היתה עליהם, שיעסקו בדינים ובהלכות המשפט ויתנגתו זה בזה בהלכה. ישבו פרחי המשפט ויהנו מדברי חכמים ויקנו לעצמם תורה כשהם מסובים אל שולחן אחד עם חכמי המשפט.

באתי במגע עם אישי ציבור מקרב יהודים ולא יהודים, חידשתי קשרי עם אלה שנודמנתי עמהם בארץ ישראל, ואף קניתי לי מכרים חדשים. פעם הזמינו אותי לסעוד במועדון אוכספורד וקמברידג' עם אורם קלרק, מי שהיה "זקן הפקידים המשפטיים" הראשון בארץ ישראל, וזכות גדולה לו בארגון בתי המשפט בה. אדם נבון היה, ישר וחביב על הבריות. גם בביקורי הבאים בלונדון היינו חוזרים ומזדמנים יחד, ובשנת 1929, כשהרציתי הרצאת אורח באוניברסיטה של לונדון מצאתי אותו בתוך קהל השומעים. ליאונרד שטיין הזמינני לבוא למשרד המרכזי של ההסתדרות הציונית בגרייט רוסל סטריט, ואריק מילס — למשרד המושבות. מפעם לפעם היה אחד מאנשי הפקידות הגבוהה הבריטית בממשלת המנדט יוצא לשנה אחת למשרד המושבות. הפעם היה תורו של מילס. הייתי גם אורחם של "בני ברית" ב"פירסט אוניו הוטל".

כעשרה ימים עשינו בבית אחותי הגברת רפאלוביץ בליברפול. נזדמנה לנו שעה של נחת רוח. אותו זמן הביעה קהילת ליברפול את הערכתה לרבה וקנתה לו בית מגורים במתנה. הרפאלוביצים עברו אז לביתם החדש והשתתפתי בטכס כשנתנו תעודת הבעלות לרב ברוב פאר והדר ונכבדי יהדות ליברפול ונציגי קהילות אחרות באנגליה נוכחים שם. בליברפול הייתי אורחו של הלורד מייר (ראש העיר) בסעודה באולם העירייה וטובי העיר,

יהודים ולא יהודים, סועדים עמנו. זמן ביקורי בליברפול חל בימים שישב בית המשפט הגדול של אנגליה (אסייז'ס) בעיר זאת, והפעם בא "הלורד טשיף ז'וסטיס" (ראש הדיינים) בכבודו ובעצמו לעיר לשבת בראש בית הדין, ועמו גדולי עורכי הדין שבאו לטעון בבתי המשפט. הייתי בשעת טכס פתיחת ה"אסייז'ס", וגם הסיבות לשולחן אחד עם השופטים וגדולי עורכי הדין במשתה. שכרגיל עורכים להם בשעת ביקורם באחת הערים עורכי הדין שבמקום. בליברפול תפש ידידי ברטרם בינס מקום מאד מכובד בקרב עורכי הדין, ושלא בטובתי גרמתי לו נחת רוח משונה. במשתאות כאלה מרבים לשתות יינות מיינות שונים. פותחים בשרי ומסיימים בפורט. ונהגתי לפי מנהג המקום. לתמהוני, נקראתי בסוף הסעודה לשאת את דברי, ולבי טוב עלי מבושם היין ששתיתי. אמרתי, לא אדע לכלכל דברי, ואף על פי כן קיבלו אותם בתשואות רבות, וידידי בינס ראה בזה משום "קידוש השם": ידעו נא הגויים כי גם שופט יהודי מירושלים יודע לשתות ולדבר.

זמן ביקורי באנגליה חל בשעה שהערבים, וידידיהם מקרב מתנגדי הציונים, ניסו את כוחם ברוב מרץ להשיב אחור את ההחלטות לטובת הבית הלאומי היהודי. לפני זמן מה נחלו נצחון גדול בבית הלורדים כשברוב דעות גדול קיבלו החלטה עויינת למדיניות הפרויידיה, ועכשיו עלתה הבעיה היהודית על הפרק בבית הנבחרים. לקראת הוויכוח הזה היתה מתיחות רבה. בלבות המנהיגים קנן פחד, שגם חברי בית הנבחרים הבריטי יצטרפו אל הבריהם בבית הלורדים. החלטה כזאת היתה עלולה להביא לידי משבר בענייני הבית הלאומי בראשית ימיו. רבה היתה התכונה בחוגים המדיניים לבוא בקשר עם הידידים הוותיקים, לקנות אוהדים חדשים ולנתינת ידיעות והסברה למפקקים. גם בקרב כלל הציבור היתה התעניינות מרובה בוויכוח מכריע זה, ורבו הקופצים לישיבה זו. שיחק לי מזלי ואף אני הוזמנתי לאותה ישיבה בבית הנבחרים בארבעה ליולי 1922. עקבתי אחרי הוויכוח כשלימיני ביציע המיועד ל"זרים מצוינים" יושב ג'ימס רוטשילד, שאותו זמן עוד לא היה ציר הפרלמנט, ולשמאלי מהרג'ה הודי. אחר כך נצטרף אלינו גם רונלד סטורס. מאחורינו ביציע הכללי ישבו חברי המשלחת הערבית שבאה ללונדון, אם איני טועה, מוסה קאזים פחה, ג'מאל חוסייני, ושוקרי ג'אמאל. ההצבעה נגמרה בנצחון גדול לממשלת לורד ג'ורג' כשנגדה הצביעו רק שלושים וחמישה צירים. ישיבתי בערב זה בפרלמנט היתה לי חוויה עמוקה וכך תארתי במכתבי אל זוגתי שהיתה אותה שעה בליברפול:

"הנני שב עכשיו מהפרלמנט ולא אוכל ללכת לישון בלי לשתף אתכם בשמחתי. כבר הודעתי לכם בטלגרמה את תוצאות הדיון על המנדט

והקונצסיה של רוטנברג. הערבים נחלו מפלה שלא במהרה ישכחוה. 'בס חמסה ותלאתין' קרא אחד מחברי המשלחת לרעהו בצאתם. לולא באתי ללונדון רק כדי להיות נוכח הלילה הזה בפרלמנט דיי. ולא זה בלבד שהייתי נוכח בשעת קבלת ההחלטה החשובה הזאת אשר תתחבר לשרשרת הגדלה והולכת בהישגינו בתקופתנו ההיסטורית הזאת, אלא שלמדתי אי אלו צדדים בחיי העם האנגלי ואופיו. ראיתיו בכל קרירות מזגו, בכל פשטותו, במשמעתו, ועל כולם בצחוקו. לא נראה כל סימן של מתיחות עצבים או התרגזות. מעולם לא שמעתי צחוק בריא טבעי ובלתי מאופק של קהל מאות אנשים כאשר שמעתינו במשך נאומי של צ'רצ'יל. הלא דבריו סובבו על עניין חשוב לא רק לנו אלא גם לכבודה של אנגליה ולא על מנת לבדח השתמש בהלצות להצחיק את קהל שומעיו, ובכל זאת צחק הבית בכל פה. לא מצא צ'רצ'יל דרך טובה יותר להכות בו את מתנגדיו מאשר בנשק אשר הבינו להם בעצמם. הוציא מתוך גנוי ההסתדרות הציונית את המכתבים וגילויי הדעת אשר שלחו גדולי העם האנגלי אחרי הצהרת בלפור ואחד אחד קרא את גילויי הדעת המפוצצים והמלהיבים של לורד סידנהם, ג'ונסון הוק ומתנגדים אחרים. ואיך קרא! 'והנה שמעו את דברי לורד סידנהם, כן, לורד סידנהם' והבית פרץ בצחוק שארך רגעים. ובהגיעו לדבר על רוטנברג, הרכין ראשו כחוטא ופושע ובתנועת שחקן הכריז 'רוטנברג הוא יהודי, לא אוכל להכחיש' ושוב צחוק בריא, ותיכף הוסיף 'אבל האם רצונכם שנשים שלט על שער ירושלים אין כאן מקום לאזראעליטס?!'

"דיברו לטובתנו גם יוסטון פרסי אשר רצה להוכיח כי כל התנועה היא רק להפיל את הרברט סמואל. אחד מצירי הלייבור דיבר על רוח הקנאה המדברת מתוך גרונם של המתנגדים, ושאל אם אין ידידי ג'ונסון הוק מבכרים את הסחורה הזולה של גרמניה על סחורת אנגליה. נגדנו דיבר ג'ונסון הוק, חזר ומנה את כל האשמות, הכריז כי איננו אנטישמי חס וחלילה ובכל זאת קרא רשימה ארוכה של כל הפקידים היהודים (בלי שמות). הנה כי כן עבר הלילה הזה בשלום, צ'רצ'יל הזכיר את החלטת בית הלורדים ודיבר בגנותה, ואמר כי ההשפעה היחידה של החלטה זאת יכולה להיות, שהערבים יוטעו לחשוב כי האנגלים עמם ובעוד התפרעויות אחדות יוכלו להצלית. אמנם הממשלה די חזקה, אך ההחלטה של הצירים הלילה צריכה להוציא כל ספק מלבם של הערבים."

הד הישיבה בפרלמנט הבריטי הגיע לאזני כששבתי לירושלים. בחג הסוכות נודמנתי בסוכה במלון אמדורסקי עם סיר רונלד סטורס. "הזוכר אתה איתה ישיבה בפרלמנט בלונדון?" פתח, והמשיך לספר, "הערבים שישבו

מאחורינו, שמעתי אותם מתלחשים: "הנה המלעון (הארור) סטורס, גם כאן יושב הוא בין ידידיו היהודים". כשירדתי נתקלתי בפרוזדור הגדול בווסטמינסטר בקבוצת עתונאים יהודים, נענעתי ראשי לאחד מהם שהכרתי, ושמעתי חברו שואלו, מי הוא זה? האינך יודע, ענה, הלא זהו האנטישמי סטורס. למחרת אכלתי על שולחנו של לוי ג'ורג', וסיפרתי לו את המעשה, וזה אשר ענה לי: "אם שני הצדדים אינם מרוצים אני מרוצה".

באנגליה ארחנו את הילדים הגדולים לששה שבועות בפנימיה יהודית בבריטון ורעייתי ואנכי נסענו עם הילדה הקטנה ליבשת אירופה. עשינו כשבוע בפאריז, וכחודש בברלין, והימים ימי האינפלציה הגדולה בברלין. התוודעתי עם כמה אישים מההסתדרות הציונית ובראשם הד"ר ארתור הנטקה וביקרתי במשרדים. החזמנתי על ידי ג'יימס סימון, שהתעניין מאוד בנעשה בארץ, והביע דעתו, שעתידה של ארץ ישראל לא בחקלאות אלא במסחר ותעשייה. השתתפתי בברלין בהלוויתו של דוד פרישמן. עשיתי ביקור נימוסין בשגרירות הבריטית ובשובי באחד הימים למלון "אם-צו" קיבלו פני בהדרת כבוד כל באי בית המלון, כי עלה שערי בעיניהם, מאחר שהשגריר הבריטי בא בשעת העדרי להחזיר לי ביקור והשאיר את כרטיסו.

אחרי עשייה של כמה ימים בהרצבורג אשר בהרי ההרץ נסעה רעייתי לבאדן שעל יד וינה ושם ישבה עם דודי אפרים כהן, ואני חזרתי לכמה ימים לאנגליה לקחת את הילדים. נודמנו יחד בווינה ויצאנו כולנו לוינציה וחזרנו לארץ באניה איטלקית.

5. קבלות פנים ומתיחות

מבית הארמנים ברחוב החבשים הסמוך למכון הארכיאולוגי האמריקאי עברתי לדירה מרווחה יותר במורד רחוב הנביאים מאחורי בית החולים האיטלקי. הבית ברחוב הנביאים היה שייך לערבי סוחר ירקות בסיטונות וקמעונות שישב בקומת הקרקע, ואני תפשתי את הקומה העליונה. כמה זכרונות נעימים קשורים בימי מגורינו בבית הזה, שמהגוזזטראות המקיפות אותו נשקף חלקה המזרחי של ירושלים בכל הדרו. האולם הגדול, אשר לשני צדדיו חדרי המגורים, היה, כמעט כל ימי שבתנו בו, בית ועד לחוגים שונים, קרובים וגם רחוקים. מהפגישות בבית הזה יש לציין את זו שנערכה לכבודו של חבר במקצוע יוליאן מאק, שופט בבית המשפט הפידראלי של ארצות הברית בניו-יורק, ציוני, מאנשי שלומו של השופט העליון ברנדייס. סידרנו לכבודו ולכבוד אשתו קבלת פנים חגיגית, שהשתתפו בה השופטים

של בתי המשפט האזרחיים והדתיים לעדותיהם, בכללם זקן השופטים סיר תומס היקראפט, ראש בית המשפט הדתי המושלמי שיד כליל אלכאלדי, ראש בית המשפט הדתי של היוונים האורתודוכסים הארכיבישוף באסיליוס ועוד, מסלתה ומשמנה של העדה היהודית, בכללם ראש הוועד הלאומי דוד ילין, ראש ועד העדה ליהודי ירושלים יוסף מיוחס, סגן יו"ר העדה הספרדית יצחק אלישר, ראש העדה הבוכרית הרב אמינוף ורבים אחרים. כן באו גם ראשי עדות ודתות לא יהודיות, בכללם האפטריארך היווני דומיאנוס. הממשלה המנדטורית שלחה את מ"מ הנציב העליון סיר גילברט קליטון, מושל ירושלים סטורס, הרי לוק, קיטראוטש ואחרים.

כיומיים לפני קבלת הפנים בא אלינו העסקן המחנך הידוע מר לדרר, שאותו זמן ניהל את "בית חינוך עיוורים", בבקשה: יש לו במוסדו תזמורת קטנה והעיוורים הראו כוחם בנגינת המנדולינה. ויהיה הדבר עידוד רב גם לחניכים וגם למוסד אם נתן להם מקום להשמיע ניגוניהם בפני האזרחים המכובדים. נענינו ברצון לדבר וייחדנו חדר לתזמורת הצעירה שהשמיעה מנגינותיה להפתעתם ולהנאתם של האזרחים. באותו ערב נערכה מטעם ההסתדרות הציונית אסיפה רבת עם בראינות ציון לכבוד השופט מאק, שנאמו היה במרכז תכנית הערב.

ומתזמורת העיוורים לעניין עיוור יותר. באותו בית חליתי בדלקת המעי העיוור ובעצם חג השבועות היה צורך לטלטלני לבית החולים לניתוח דחוף. לאחר התקפה ראשונה, לפני כמה חדשים, קבע הד"ר ביסקינד רופא מארצות הברית את הצורך בניתוח אך העדיף לדחותו עד אשר יתחזק קצת הגוף שנחלש, וקבע מועד לא יאוחר מששה שבועות. כרגיל, כיון דדח דח. בחג השבועות כשירדתי מעל המדרגות בדרכי לבית הכנסת עם אורחי ד"ר חיים הררי כרעתי תחת. ד"ר ביסקינד הובהל ומצא שאין לאבד אפילו רגע אחד. כמקום הניתוח נבחר בית החולים שערי צדק. הודיעו לידידי ד"ר וולאך את חומרת המצב והסכים לקבל את החולה ולסדר הכל לשם הניתוח בקדושת החג, אך ביקש שיביאו את החולה באלונקה ולא בכלי רכב. בקשתו נתמלאה רק במקצתה. הורידוני מהעגלה במרחק מה מבית החולים. עם כל זאת לא נעשה הניתוח אלא אחרי פרוס החג לאור הנר. וד"ר ביסקינד קבע שהספיק ברגע אחרון ממש, עוד כמה דקות ואפסה כל תקווה. זה היה הניתוח האחרון שעשה הרופא שגברה עליו עייפותו וחולשתו ומת אחרי זמן לא רב. לא רופא מומחה בלבד היה אלא גם אדם משובח, ציוני מסור שעזב את ביתו ועבודתו בארצות הברית לפעול למען הבריאות בארץ.

בבית זה נולדה בתי השניה בעצם ימי המהומות שפרצו ברוב חלקי הארץ.

בשעה שעסקתי אני ביפו לעזור להביא את הפושעים לדין. קראנו שמה רינה. כי אמרנו בא הסוף לימי צער ותוגה. בסתיו 1921 נרצחו יום אחד כמה יהודים בעיר העתיקה, בכללם ר' זלמן רובין, יהודי יקר מריגא, ממנהלי ועד הכללי כנסת ישראל. החללים הובאו לבית החולים רוטשילד-הדסה ברחוב הנביאים. השלטונות הבריטים דרשו שהלוייתם תהא בשקט באפילת הערב, הואיל ולא רצו לקבל עליהם אתריות להחרפת המצב כשתעבור ההלווייה את רובעי הערבים. הקהל הרב שנתאסף בחצר בית החולים וברחבת הרחוב נמנע מלהתפזר, אשתי ואני נמצאנו אז בבית-החולים לביקור חולה, ואשתי נצטרפה לקהל וקראה עמם "לא להתפזר", ולא לדחות את ההלווייה למחרת היום ולעשותה בכבוד הראוי. מר סאונדרס, מפקד המשטרה, שנמצא באותו מקום מחובר היה בקשר טלפוני עם המושל סטורס, והמתיחות גברה מרגע לרגע. לבסוף וויתר סטורס והסכים לדחות את ההלווייה ליום המחרת. כשיצחק בן צבי עלה על הגדר להודיע על כך לקהל לא האמינו לו, וחששו שתהא ההלווייה בערב אחרי שיתפזר הקהל. משעליתי והבטחתי שההלווייה לא תצא הלילה נענו לי, כי ידעו, שאשתי היתה לצדם.

למחרת שוב רצו השלטונות שתצא ההלווייה בחשאי. פנחס רוטנברג ואני הלכנו אל ד"ר אידר וביקשנו ממנו שיתערב בדבר וידרוש הלווייה של כבוד. ד"ר אידר רתח וצעק "This will be the funeral of the Jewish People" "זו תהיה הלוויית העם היהודי", אבל עמדנו על שלנו, ואף קיבלנו עלינו את האחריות, שמצד היהודים המשתתפים בהלווייה לא תנתן כל אמתלה להסתערות הרוחות. וכך הוזה. ובהלווייה יצאו אלפים מלווים ורוטנברג ואני, הערבים בראשה.

בעל הבית שלי היה מושלמי אדוק וקנאי, ובלילות חודש הצום רמדאן היה עושה את כל הלילה בתפילה ובפזמונים. ואף על פי כן היה יוצא באשמורת הבוקר לעסקיו שהתפאר בהם, שאינם על טהרת היושר. וכי מה, היה אומר, כלום אוכל להסתפק בגרשים שאני מקבל מכל תיבת עגבניות או ענבים העוברים באמצעותי מהפלאה אל החנווני? לזה אני מוריד רוטל מהמשקל, ולזה אני מוסיף רוטל, כך שבימי העונה אין פרנסתי מגיעה לפחות משלושים לירות מצריות (עוד לא היה מטבע בארץ) ליום.

בי ובביתי נהג ביראת הכבוד, ולמעשה לא היה בינינו כל שיח ושיג. והנה אירע דבר שהכה גלים בעיר ועד לכתלי בית המשפט הגיע. חותני אהרן איזנברג עמד לחזור לביתו ברחובות, וכמנהגנו הזמינו בעל עגלה יהודי לבוא בבוקר לקחתו לתחנת הרכבת. משעלה העגלון להודיע על בואו התנפל עליו בעל הבית והכהו מכות רצה בתואנה שזרק עינו כאשתו או בבתו

האסורות בראייה מחמת מושלמיותן. לקול צעקת העגלון יצאנו אל הגוזזטרא ואשתי ואני גערנו בערבי בנזיפה עד שהרפה מהיהודי, שהגיש לאחר מכן תביעה פלילית כנגדו ואף דרש דמי צער ריפוי ושבתי. כדרך הערבים הזדרז המתקיף אף הוא לתבוע את היהודי, שחילל את כבוד הנשים ואף קילל דתו. לעצתו של התובע הכללי, ערבי, הגיש גם תביעה נגדי, שחרפתי דתו. מנהל התביעה הכללית ביטל מיד את התביעה האחרונה כחסרת שחר, ומשעמדה להתברר תביעתו של העגלון בבית משפט השלום בפני שופט שלום ערבי התערבו כמה מחברי, ובראשם עלי ג'ראלה, וביקשו ממני שאשדל את המופה שיוותר על התביעה, שבירורה לא יקל על השקטת הרוחות בעיר, שכולנו היינו רוצים בה. עמדתי בדעתי שהמוכה, אדם עני, צריך לכל הפחות לקבל פיצויים, ורק אחרי אשר הובטח לו סכום מסוים הגיעו לפשרה בעניין מחוץ לבית הדין. יש לי הרושם, שהסכום שולם על ידי ידידי הערבים, כי בעל הבית, מוסת על ידי מתנגדינו, עמד בשלו.

6. הרחבת היישוב בירושלים, רחביה

מעז יצא מתוק. כבר מזמן נתתי דעתי להקים לי קורת גג משלי ולהשתמש בסכומים המתבזבזים בשכר דירה לזרים בחסכון והשקעה. החמרת היחסים עם בעל הבית הערבי החישו את הגשמת הרעיון. תמיד חששנו מפני מדנים ומריבות בין הילדים ומפני הישנות מקרי ההתקפה על באי ביתנו. בימים ההם קנו היהודים קרקעות בסביבות ירושלים, ועשו תכניות על פרברים חדשים בקצות העיר. כך נקנתה האדמה, שהוקמה עליה אחר כך שכונת תלפיות, על ידי חברת אנגלו פלשתינה בהשתדלותו המיוחדת של ד"ר יצחק לוי מנהל הבנק בירושלים. גם לי היתה יד בקניית המקום. בימי מלחמת העולם טיפלתי בדבר כעורך דין ורכשתי גם לעצמי שטח אדמה מסוים. אותו זמן קנו גם אדמת בית הכרם, והקרקע שהקימו עליה שכונת רוממה. בירושלים נחלקו אז הדעות אם כדאי להתפשט בכל רחבי העיר או להתרכז באזור אחד, שישמש כעין עיר עברית מיוחדת, דוגמת תל-אביב שביפו. בעלי דעה זו היו מושפעים בהרבה מאי הבטחון ששרר בעיר. כדעת אוסישקין היתה דעתי, שבירושלים אין מקום לאזור יהודי מיוחד, אלא עלינו להתפשט בכל חלקיה ולהקיף את היישוב הקיים מכל עבריו, וכך הוקמו למעשה כל השכונות החדשות בעת ובעונה אחת. ד"ר לוי דיבר על לבי לבנות בתלפיות, ידידים אחרים השתדלו לצרפני לקבוצתם ברוממה. יום שבת אחד נודמנתי בביתו

של ד"ר מזיא עם מרדכי בן הלל הכהן, שהפליג בשבחו של שטח אדמה במערבה של העיר שנקרא אז בשם "זנוריה" ושנקנה זה עתה על ידי חברת הכשרת היישוב וקרן הקימת לישראל מאת המנזר היווני. ד"ר מזיא הביע התנגדותו לאזור זה, שמשום מה נראה בעיניו כמקום המוכן ליתושים. עוד באותו יום יצאנו עם מרדכי בן הלל הכהן למקום החדש ומיד נשא חן בעיני ובעיני אשתי. בשעת ביקורי אצל הרברט בנטוויץ בבית חתנו, חברי אליעזר ילין, נודע לי שהוא מתחיל בבניה בזנוריה, והבטיח לי שהבניין לא יעלה על שמונה לירות המטר המרובע. נתקלתי בשתי שאלות: המקום, והכסף מאין יימצא. אף על פי שתלפיות מצאה חן בעיני והיה לי שם קרקע מן המוכן, נמצאו חסרונות המקום מרובים, ובעיקר המרחק והאבק המרובה וקשיי התחבורה.

משנאותה לי הנהלת "חברת הכשרת היישוב" לקבל חלק מאדמתי בתלפיות בחליפין עבור מגרש שבחרתי בזנוריה נפתרה שאלת המקום ואף שאלת הכסף מצאה פתרון לאותה שעה, כשהובטחו לי סכומים כמשכנתא, בהלוואה לזמן ארוך בברקליס בנק.

הבנייה בירושלים היתה אותה שעה כרוכה בקשיי גישוש ונסיון. האדריכלים רצו לעבור מהשיטה הערבית לשיטת בנייה בת-זמנה יותר. אם למשל, אצל הבנייה בימינו נחשב קיר בעובי של 40—50 סנטימטר לבזבז בשטח ובחמרים, הרי אז נחשב קיר כזה צר וחסכוני כנגד הקירות בעובי של מטר ויותר אצל הבניינים במזרח. היה רצון להכניס שכלולים בחמרי בניין ואביזרים, ונתקלו בחסרון גם באלה וגם בבעלי מקצוע. כך הזמין האדריכל במיוחד מברלין בשביל ביתי מערכת של פסים וגלגלים לדלת בגררת. ולימים בא הרמן שטרוק להסתכל בדלת זו ולהזמין כמתכונתה לביתו על הר הכרמל. בשביל הסקה מרכזית שרצינו להכניס שלחנו תכנית הבית לברלין שיסמנו שם המומחים את הרדיטורים, מספרם, מידתם ומקומם בחדרים. אבל גם לאחר מכן לא נמצא מי שיוציא לפועל את העבודה. פירמה אחת שעסקה בכך פשטה את הרגל ימים מועטים לפני חתימת חוזה ביני לבניה, והבניין הושלם בלא הסקה מרכזית ורק לאחר כמה שנים ערכו אותה מהנדסים ופועלים שבינתיים התמחו בכך. נתקלנו גם בקשיי תחבורה. רחוב המלך ג'ורג' עוד לא היה סלול, והנקודה הקרובה ביותר שאפשר להגיע אליה בעגלות היתה דרך רחוב ממילא עד לתחנת הרוח, מול המקום שבנוי עליו בניין "טרה סנטה", וכל החמרים הובאו על גבי גמלים ובהמות משא אחרות. הייתי מקדיש תשומת לב מרובה לבניין ביתי ושבוע בשבוע הייתי עושה תצי יום בהתיעצות עם האדריכלים הקר וילין, ובוקר ובוקר הייתי יוצא אל המגרש

רכוב על סוס לבן שהעמיד לרשותי חברי מחמד יוסף אלכאלדי, מי שבא במקומי כשופט שלום ראשי בירושלים, והיתה לבני משפחתו אורווה גדולה בדרך מאה שערים.

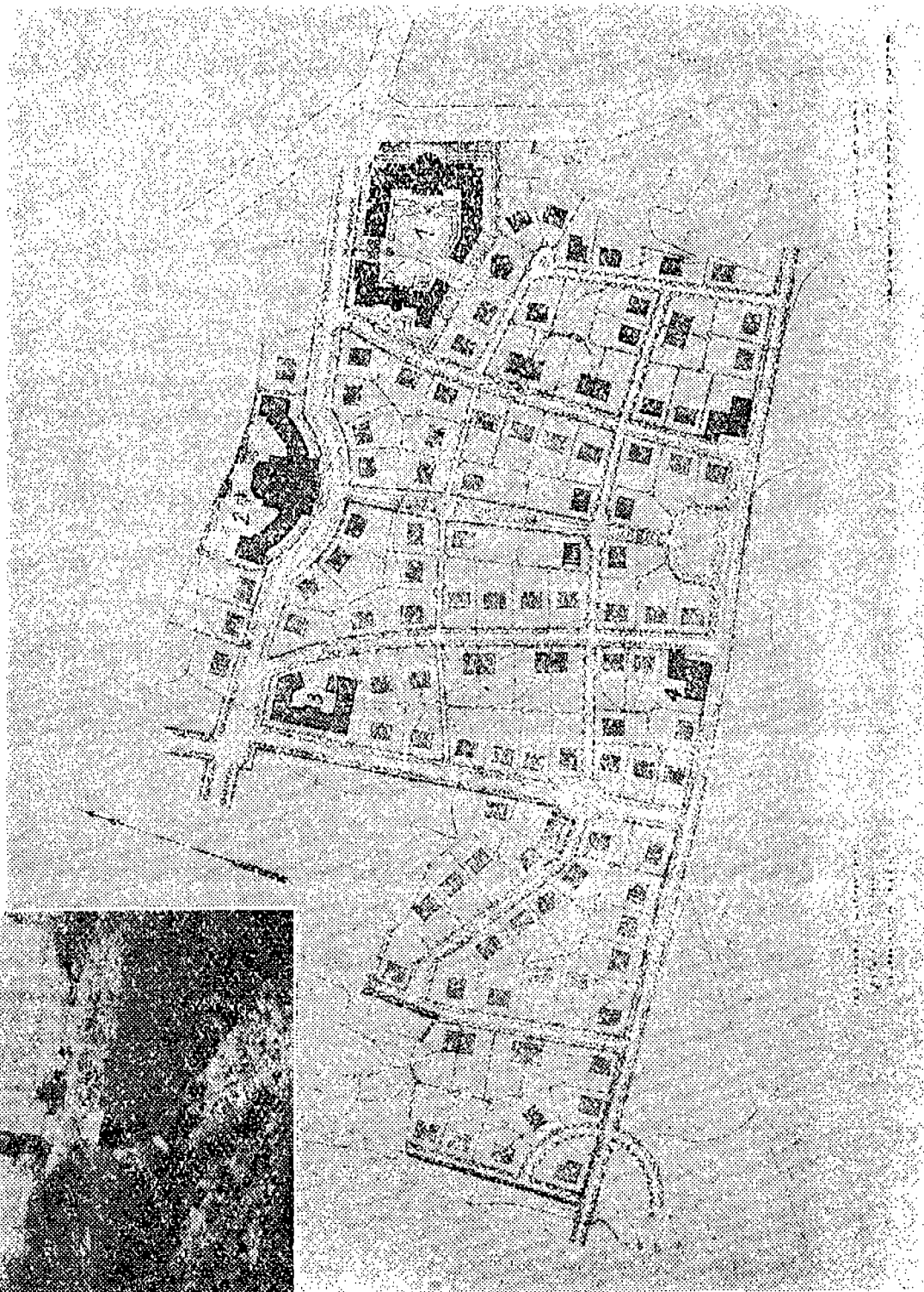
עוד שני בתים היו נבנים והולכים באותו זמן ובאותה שכונה שלאחר שנים מועטות יצאו מרשות בעליהם הראשונים. בידי מפה של ירושלים עשויה על ידי חברת "פרו ירושלים" ושכונת רחביה מסומנת בה על חמשת בתיה בלבד. אותו זמן הקימו בשטח השממה הזאת גם שני צריפים, ואחד מהם של רחל ויצחק בן צבי. ביתי היה המרוחק שבמקום, בקצהו המערבי של השטח, אך בטחון היה לפועלים העוסקים בבניין. ביתי מחמת השכנות של "גדוד העבודה" שחנה אז באהלים ובצריפים בשטח שבנויים עליו עכשיו בנייני המוסדות הלאומיים.

הראשון לחודש מוחרם, יום השנה למשך דירות, חל אותה שנה (1924) בראש חודש אב, ואף על פי שעוד רבה העבודה להשלמה, אמרנו להיכנס לביתנו מיד, שלא להפסיד עוד שנה אחת בישיבה אצל הבעל הבית הערבי, שדין ודברים ביני ובינו לא פסקו. בט"ו לתמוז יצאנו עם הילדים וחזתנו עמנו לקבוע את המזוזות, ולאכול את הסעודה הראשונה בבית החדש לפני התחלת "בין המצרים". בעגלה הגענו עד תחנת הרוח ומשם המשכנו ברגל בשביל צר זרוע צרורות אבנים, הוא רחוב רמב"ן בימינו. את ארוחתנו אכלנו על הגזוזטרא של הקומה העליונה שהגענו אליה כשאנו מטפסים על סולם עץ. ובימי חודש מנחם אב הראשונים יצאנו לשבת ישיבת קבע בביתנו החדש, והרהיטים והפסנתר עוברים לשם על גביהם של סבלים, וראשם מוסה קורדי מזרחי, יוצא לפנייהם ומנצח עליהם. את ימי שבתי ברחוב הנביאים גמרנו בשמחת מצוה כשהגגנו חדשים אחדים לפני כן את חג הבר מצוה של בני הבכור ידני, במעמד מאות ידידים וטובי העיר. גם שם ניתן לזנזריה. בישיבת בעלי המגרשים שנתאספו במשרדי "חברת הכשרת הישוב" הציעו כמה שמות וקיבלו הצעתי "רחביה" — כי ירחיב ה' את גבולנו. היתה כאן גם מחשבת סתר — המשך ל"רחובות" שזוגתי מבנותיה. וגם לבית ניתן שם — "חבצלת" לזכר אבי שנודע בעיר בשם זה על שם העתון שהוציא בירושלים ארבעים שנה רצופות.

רשת קו המים העירוני הגיעה אז, דרך רחוב המלך ג'ורג' שעסקו בסלילתו, עד רחוב ממילא, ומשם שמה העירייה צינור של שתי אצבעות ואני ובעליהם של שני הבתים האחרים כסינו את ההוצאות הכרוכות בהנחת הצינור. חשמל בא מבית הספר רטיסבון שהיה לו מנוע משלו, והסכימו למתוח קו עד לביתי. כדי להפחית בהוצאות שיתפתי שניים משכני, בכללם ד"ר רופין בהנאה זאת.

זהבתים הראשונים המעטים ברחביה היו גם הראשונים שזכו לאור חשמל בירושלים. מיד עלו השערים לאדמת השכונה וחברת הכשרת היישוב מכרה את כל מגרשיה. בחדשים הראשונים לשיבתנו בבית החדש התחיל ד"ר רופין לבנות את ביתו, ושלל כמונו מצאו הוא ואשתו צל וכסא לנוח כשהיו באים פעם בפעם לראות בהתקדמות הבניין.

קירבה יתירה היתה נודעת בין ד"ר רופין לבניי כל השנים שגרנו יחד ברחביה בשכנות כשבת קטן אחד בלבד מפריד בין ביתי לביתו. הכרתי אותו עוד משנות נעורי, כשביקר עם ברזילי-איינשטט בבית החרושת מיסודה של "בני יהודה". אותה תקופה עזרתי על ידו בעריכת הסטטיסטיקה הראשונה בירושלים שתיכן לעשותה בזמן ביקורו הראשון בארץ בשנת 1906. צחוק עולה על שפתי כשאני מעלה על זכרוני את היחס שנתקלנו בו, אנו הנערים, כשהיינו הולכים לחצרות מאה שערים והשאלונים בידינו ומבקשים תשובות על שם, גיל, עיסוק, מספר הבנים, הבנות וכיוצא באלה מן הפרטים שבמלאכת הסטטיסטיקה. יש שסברו כי ענין של חלוקה כאן וכל המרבה הרי זה משובח, וכנגד אלה יש שחששו מעין הרע, וכי מה זה עסקם של השואלים למספר הילדים? אהבתי את רופין, על כנותו, נועם דרכו ושיחתו שגם בעניינים חשובים לא נעדר ממנו הומור דק של ביטול. שיחותינו נסבו על שאלות משאלות שונות, ועל פי רוב מצאנו שדעותינו תואמות. כשהתחלנו בטיפול גינותינו היינו מביאים זה לזה מביכורי אדמתנו, הוא לי מלפפון וצנונית, קישוא ועגבניה ואני לו — ורד וצפורן, יסמין וחבצלת העמקים. והיה מתבדח על חשבוני ואומר: מגנינו נראה ההבדל שביננו — אתה "אידיאליסט" הולך אחרי הפרחים שאינם מכניסים כלום, ואני איש המעשה הולך אחרי הפירות ותנובתם, שיש בהם ממש. לא קיבלתי דעתו. סברתי שאין הציון "אידיאליסט" אלא תאור עדין לבטלנות, שבודאי התכוון לה. ובעיקר חלקתי על שהוציא עצמו מכלל האידיאליסטים. וכי מה הביא את רופין לארץ אם לא הרעיון? ואף על פי כן לגבי עצמו היה משהו מן האמת בהערכתו. רופין ידע לצרף רעיון ומעש ולהלביש את האידיאל לבוש מוחשי עד כדי כך שהרעיון כמעט ונבלע במערכת הפעולות. עד היום, עתים שאני משקה את גני אני מהרהר בשכני הטוב שמת מיתת נשיקה, בכרעו תחתיו בשעה שהיה עובד באדמת גינתו, וכך התחבר אל הקרקע אשר אהב. אף אוסישקין קנה מגרש ברחוב רמב"ן אך דחה את בניית ביתו עד שנגאלה גם זנוריה התחתונה, היא המשך רחביה מרחוב רמב"ן צפונה. משהגיע זמן סלילת כבישים בשכונה תבענו מעיריית ירושלים שתשתתף בהוצאות וכאן נתקלנו בקושי משונה: מלחמה בין ראגב ושאיבי ובין

רחביה בראשיתה — זנוריה (רחביה א') 1924
 בתכנית: בגרשי המוסדות (1), גמנסיה "רחביה" (2), מרכז מסחרי (3), בית חבצלת (4)
 משמאל: חלוק על גל אבנים מכין חצץ לסלילת הכביש ליד הבנין הראשון

"הכשרת היישוב" על רוחב הכבישים. החברה ששילמה כסף מלא מחיר האדמה רצתה לצמצם ולסלול כבישים צרים, וראש העיריה הערבי דרש דווקא כבישים רחבים. ביחוד ניטשה המלחמה על הרחוב הראשי, רחוב רמב"ן. ונגמרה בנצחוננו של נשאיבי שעמד על הרחוב בכל תוקף, וכך הוא הכביש לעינינו עד היום הזה. תכנית רחביה העליונה קבעה מקום למגרש משחקים לילדים ברחוב רמב"ן, והמשכו שדרה המקשרת את המגרש לרחוב קרן קיימת לישראל. באין עוד ילדים קטנים בשכונה ובאין תקציב למגרש המשחקים, הסכים ועד השכונה להשכיר את המקום למגרש טניס לשלוש שנים, בתנאי שהוועד יוכל ליהנות אחר כך מההוצאות שישקיעו חברי הטניס בהכשרת המקום. מקץ שלוש שנים חודש החוזה לעוד שנתיים, ובסוף תקופה מחודשת זו ראו חברי הטניס את המקום כי טוב, ולא רצו לעזבו ולטרוח וללכת למקום מרוחק. וכמה מחברי הטניס היו גם חברים בוועד והעבירו החלטה לרצונם של משחקי הטניס. ראיתי בזה קיפוח הילדים, ופרשתי מוועד השכונה שעמדתי בראשו.

בין האורחים הראשונים שבאו לבקר בבית "חבצלת" היו סיר הרברט סמואל ורעייתו שהתעניינו לראות בית חדש בשכונה חדשה בירושלים. כשעלו במדרגות שאלני סיר הרברט לשם האדריכל, שבנה ביתי, ולא הספקתי להשיב על שאלתי והנה הקדימני מר הקר שהלך מאחוריו ואמר דרך בדיחה: "פרומקין הקר וילין". כמה חדשים לאחר מכן, עם פתיחת האוניברסיטה באביב 1925 המה הבית מאורחים שעלו מחוץ לארץ להשתתף בטכס הפתיחה. מקומות הלינה בעיר היו מצומצמים, והמלונות לא היו מן המשובחים ומטעם האוניברסיטה ניסו לאכסן אורחים בבתים פרטיים. בחלקי נפלה המשלחת המצרית, שחבריה לוטפי סיד, משפטן מלומד ומובהק, לימים שר המשפטים במצרים, ומחמוד עזמי, לימים חבר המשלחת המצרית באו"מ.

7. סיכום תקופתו של סמואל. ביקורו של צ'רצ'יל

המש שנות כהונתו של סמואל היו תקופת זוהר ליישוב היהודי בארץ ישראל, תקופה של התעלות רוחנית, של התבגרות לאומית, של הגברת ערך הכבוד העצמי היהודי, של קידוש שם ישראל בעיני הגוים ובעיקר בעיני הערבים. ואולי הרגישו בכך אצל בני ירושלים יותר מאשר אצל המושבות. שכבר הצליחו במידה גדלה והולכת להראות לבני הכפרים אשר סביבם את זקיפית קומתם ואימץ רוחם. גם בקרב אנשי "היישוב החדש" הורגש המפנה

העצום יותר אצל הדוברים בשם היישוב הזה אשר שיח ושיג היה להם מאז עם אנשי השלטונות הערבים והתורכים. הללו הביטו תמיד מגבוה על היהודים והתייחסו אליהם כאל נחותי דרגא או כפורצי גדר ומתערבים בעניינים לא להם. והנה עומד יהודי בראש השלטון, יהודי המתגאה ביהדותו ויקר וקדוש לו כל היקר והקדוש והחביב על עמו, והלא לא עברו עוד שלוש שנים שנעולים היו לפני יהודי שערי השרות האזרחי בממשלה ואפילו בדרגה נמוכה בהרבה שהוא ראוי לה לפי השכלתו — "מחמת היותו יהודי". הרברט סמואל קידש את השם בביתו ובצאתו. מעולם לא נכנס ביום השבת לחדר עבודתו בבית הממשלה, אלא לעתים רחוקות, בעניינים דחופים, היה המזכיר הראשי נכנס אליו לדירתו הפרטית להודיעו משהו או לשאול בעצתו. את יום השבת הקדיש לעיון וללימוד השפה העברית ובגאווה היה אומר לי שכבר שומע הוא שליש ממה שהוא קורא או שומע. ביקוריו בבית הכנסת בחורבת יהודה החסיד היו מקור השראה וכבוד לכל יהודי. ורק בני אותו הדור יכולים היו לחוש את אשר בלבות הערבים, בשעה שהוא הולך בקרבם ברגל מהר הצופים דרך רחובות העיר העתיקה וסימטאותיה. עוד היום בת קול באזניהם של כל מי שזכו לשמוע את דברי היעוד יוצאים מפיו בהטעמה וברגש: "על כסאו לא ישב זר ולא ינחלו עוד אחרים את כבודו". מעולם לא יצא בשבת בחוצות ירושלים בכלי רכב, ומסופר שכשחזר פעם בשבת מסיור רשמי בעבר הירדן, התעכב על גבולות עיר הקודש והמתין שם עד צאת השבת ונכנס לעיר.

מידה של הכנסת אורחים שנהגה אשתו בבית הממשלה בהר הצופים ביד רחבה וברוח נדיבה היתה אף היא מקור לקורת רוח והשראת תרבות. עם כל המתרחקות שאין להימנע ממנה בשעות רשמיות וחגיגיות, הרי הרגיש כל אחד עצמו בטוב, והתערבו בני עמים ועדות שונות אלו באלו וניתן למי שרצה בכך להתוודע עם זולתו בשיחת רעים. במקום אחר יסופר על מה שסח לי פעם קולונל קיש בתלותו את הקולר בסמואל על אשר לא הכיר את המופתי, וסיבת הדבר שסמואל היה רגיל להזמין את ראשי הערבים לחוד ואת ראשי היהודים לחוד אבל מעולם לא זימנם יחד. אולי הדין עם קיש אצל סעודות מצומצמות, אך בקבלות-פנים רשמיות הקפיד שבאי-כוחן של כל העדות יזדמנו בארמונו, ודרך אגב, זכורני, פעם ביקשני קלבריסקי במקום זה שאציגו בפני המופתי.

כמה מקבלות הפנים הרשמיות ראויות לציון מיוחד. אחת, שנערכה על ידי "הנציב העליון והלידי סמואל" לכבוד "מזכיר המדינה לענייני המושבות והגברת וינסטון צ'רצ'יל ורעייתו" ב-29 למרץ 1921. למסיבה זו נידעת

חשיבות מיוחדת לאור הדברים שאמר האורח יום לפני זה באוני משלחות רשמיות שהתיצבו לפניו מצד היהודים ומצד הערבים, כל אחת בפני עצמה. זהרי כמה קטעים מנאומו שהשמיע באוני משלחת הערבים שבאה בשם "הועד הפועל של הקונגרס החיפאי", ואני מביאם מתוך תרגום רשמי זבסגנונו, שנתפרסם ב"הארץ" מיום 1 אפריל 1921:

"...כי תמיד טוב לדבר את כל דברינו בשפה ברורה ככל האפשר, באופן שלא תוכל להיות כל אי-הבנה. בכתב היפה מאד שקראתם לפני, נזכרים בתור עובדות דברים רבים שאין אנחנו חושבים אותם לאמת, ואני חושב, כי כל אחד מכם יודע עם לבבו כי צריך לקבל זה כהודעה מפלגתית וחד-צדדית אך לא כהכללה ברוח משפט מתון של הדברים, שטוב לפנינו כלנו לעשותם במסכות הקשות שבהן אנחנו נמצאים. אבל בכל זאת, עליכם היה להגיד ככל אשר עם לבכם, ואתם תרצו, בזאת אני בטוח, שאנכי אענה לכם גם כן באותו גילוי-הלב. הדבר הגדול הוא לדעת בדיוק איפה אנחנו נמצאים. אתם דרשתם מאתי, ראשית, לדחות את הכרזת בלפור ולאסור את הגירת היהודים לא"י. לא בידי הדבר לעשותו וגם לו היה בידי, לא חפצתי לעשות זאת. ממשלת בריטניה נתנה את הבטחתה ע"י ה' בלפור, כי תראה ברצון את יסוד בית לאומי ליהודים בא"י, וזה כולל בהכרח הגירת היהודים לא"י. ההכרזה הזאת של ה' בלפור ושל הממשלה הבריטית נתאשרה ע"י הממשלות בעלות הברית שהיה על ידן, נצחון ותבוסה היו בכף מאזנים. צריך איפוא לחשוב אותה כאחת העובדות שנקבעו באופן מוחלט ע"י גמר המלחמה הגדולה בנצחון. על הבסיס הזה קבלה בריטניה הגדולה את המנדט; על הבסיס הזה יתגשם המנדט: ואין ספק בעיני כי על הבסיס הזה יתאשר המנדט ע"י מועצת הברית-לאומים שתשוב להאסף בקרוב.

רע היה בעיני לשמע מן הכתב שקראתם לפני זה עתה, כי אינכם חושבים את ההבטחה הזאת (החלק השני של הצהרת בלפור) כדבר-ערך. והן זה צריך להיות לכם ענין חיוני, ענין שעליכם להחזיק בו בכל תוקף ולדרוש את מלואו בדיוק. אם ההבטחה האחת עומדת, עומדת גם השניה; ולפי אשר נמלא את שתיהן באמונה כן ישפטו אותנו.

וסוף סוף הן לממשלה הבריטית יש דעתה שלה בענין הזה, ולנו הזכות לדעה כזאת. עמדתנו בארץ הזאת מיוסדת על מאורעות המלחמה שאושרו ע"י החוזים אשר נחתמו ע"י הממשלות המנצחות. כאשר שמעתי את דברי התזכיר שלכם, נדמה לי כאלו הערבים תושבי א"י הם הם אשר הכריעו את הממשלה התורכית. זה הפך העובדות, כמו שהיו באמת. צבאות בריטניה הם ששחררו את הארצות האלה. עליכם היה רק להביט בדרך אשר באתם בה אל

קברות התילים הבריטים במספר של יותר מאלפים, ויש עוד שדיקברות אחרים, ובהם גם גדולים יותר, מפוזרים בארץ הזאת. אנחנו חושבים את הדבר הזה כל כך לרב-ערך, עד שהטינו את לב הוד מלכותו למנות את סיר הרברט סמואל לנציב עליון. בארצנו היתה לו משרה גבוהה מאד ולו נסיון שנים רבות בחיים הפרלמנטריים והממשלתיים שלנו. וע"כ בבחרנו בו ידענו כי יש לנו איש מחונך ומנוסה אשר יבין מה לעשות ומה המובן והמטרה של הפוליטיקה הבריטית. ואף גם זאת, כי הוא בעצמו יהודי וע"כ ידענו כי בהחזיקו את המשקולת ביושר ובהתנהגו בהנהגה טובה עם הכל לא יוכלו להאשים אותו כי שונא הוא לבני עמו, והם יאמינו לו אם יאמר, כי איננו עושה בלתי אם את הטוב והישר; ואני חושב כי המנוי הזה נצדק לא רק ע"י המעשים שנעשו כי אם גם ע"י תוצאותיהם".

ובפני המשלחת של באי כוח העדה העברית אמר צ'רצ'יל באותו יום: "זה עכשיו גמרתי את קבלת המשלחת של באי-כוח התושבים המושלמים בארץ הזאת, והודעתי להם בברור גמור, כי שום שאלה אינה יכולה להתעורר על כך שנתרחק מן העקרים שהוכרוזו ע"י מר בלפור בהצהרתו. אני הדגשתי להם שהעקרים האלה מכילים שני דברים: קודם כל — הממשלה הבריטית תסייע ליסוד בית לאומי עברי בארץ-ישראל; ושנית — המפעל הזה יתגשם מבלי להסב נזק או אי-נעימות לתושבים הערבים והנוצרים הנמצאים בארץ, אשר יחדיו הם בודאי הרוב הגדול בה. אני לעצמי הנני בטוח בטחה גמורה, שענין הציונות נושא טובה רבה הוא לעולם כלו, ולא רק לעם העברי, והוא גם יביא הצלחה וקורת-רוח והתקדמות לתושבים הערבים של הארץ הזאת. ואני אעשה את כל מה שביכולתי בכדי לעזור לידידי סיר הרברט סמואל להגשים את הפוליטיקה שהוכרזה כבר ע"י הממשלה הבריטית. אבל עלי לא להסתיר מכם, ובודאי ידוע הדבר גם לכם, שהתושבים המושלמים של ארץ ישראל מרגישים חששות גדולים בלבותיהם, פן ינשלום מעל אדמותיהם ויוקח רכושם ותשללנה מזכויותיהם בארץ מושבותם ויושמו תחת חוקת אלה שהם לפי שעה המעוט אבל יתחזקו ע"י מספר גדול של זרים הבאים מעבר-לימים. אני הסברתי להם, שהציונות יכולה להצליח ע"י מפעל שיביא ברכה לכל הארץ ואשר ידאג על כל דרגה ודרגה לאמצעים התומכים בעולים החדשים ע"י תעשיה או עבודת-אדמה.

"...אני מסרתי זה עכשיו הודעה למשלחת המושלמית אשר, חוששני, לא תנעם להם. הם לא יצפו מאתי, שאמסור לכם הודעה אשר תנעם לכם מאד. חובתי היא לנסות להבטיח ולעודד את שני הצדדים. אנו מתכוונים לעשות את כל מה שביכולתנו להבטיח הצלחה טובה לרעיון הציונות ולתנועתה. אבל

תהיה דרושה לנו כל עזרה שנוכל להשיג — ולא רק עזרה של התלהבות ומרץ, אם כי נחוצים הם מאד, אלא גם עזרה בת איכות הרבה יותר קשה להגלות — ביחוד, בקשר עם התלהבות: — מתינות וסבלנות.

"כשאשוב ללונדון, ודאי שיאמרו לי, כי בשביל התנועה הציונית בלבד אין כל צורך להחזיק בארץ זו צבא בריטי כל־כך רב, העולה בהוצאות כל כך מרובות. עליכם לדאוג לאמצעים בשבילי, העם היהודי שבכל העולם צריך להספיק לי את האמצעים כדי לענות על כל בקורת של התנגדות. רצוני שתהיה לי האפשרות לומר, כי מאורע גדול הולך ומתרחש במקום הזה, מאורע גדול לגורל העולם. הוא הולך ונעשה בלי נזק ואי־צדק למי שהוא, הוא הולך ומפרה מקומות שוממים, הוא נוטע עצים ומפתח עבודת־אדמה בארצות־שממה, הוא יגרום להגדלת העושר והתרבות הוא יצמיח שתי שבילים במקום שרק אחת צמחה לפנים, ותושבי הארץ, אשר הם עתה הרוב הגדול רואים ברכה רבה, בקחתם חלק בהתפתחות הכללית ובהתקדמות. פה שוררות עבודה משותפת ואחוה בין האמונות והדעות השונות. היהודים הנכנסים מאירופה וממקומות אחרים הם באי־כח ראויים לעם העברי ולרעיון הציוני, והציונים אוחזים בכל הצעדים, להבטיח שכך יהיה.

"חלוצי מפעל כזה צריכים להיות אנשים מובחרים, ראויים בכל המובנים לגודל הרעיון והענין שאליהם הם שואפים. באופן זה תתנו לי את היכולת לענות בהצלחה לאלה הרוצים למנוע את הנסיון ואת הרעיון הזה מהיות להם האפשרות להצלחה טובה.

"יותר נקל היה לי לדבר מלים של התלהבות חמה על הרעיון הקרוב ללבכם. אמנם הייתי מדבר אז רק לאנשים אשר משכבר נוכחו בכך. יותר חשוב בשבילי להשתמש בדברי אלה אליכם היום, כדי ליעץ אתכם זהירות וסבלנות ולהשתדל למצוא מוצא שיעשה את דרככם יותר קלה, ובאותו הזמן ישקיט את הפחד, בלתי־הצודק, של אחרים. אני מקווה באמונה, כי עניינם יצליח. יודע אני, כמה גדול המרץ וכמה רציני הוא הקושי על כל צעד, וחיבתי החמה־ביותר נתונה לכם בהתאמצויותיכם להתגבר עליהם. לולא האמנתי שאתם חדורים ברוח הנעלה של צדק ושל אידיאליות ושעבודתכם תהיה באמת לברכה לכל הארץ, לא היו לי אותן התקוות הגבוהות, שאני הוגה, כי סוף־סוף תשלם עבודתכם.

"אני חושב, שנתנו למפעל את האפשרות הטובה ביותר להתגשמותו ע"י המנוי של סיר הרברט סמואל, ע"י הוד מלכותו. כפי שידוע לי, הוא חדור עקרים חזקים של צדק ליברלי ובלתי־מפלגתי ומכבד את כל תושבי הארץ שנתמנה עליהם. אף אחד אינו יכול להאשימו שאיננו מסור גם לרעיון שאתם

נושאים בלבבכם. אני מאמין, שעל ידי תבונתו, נסיונו והתנהגותו תעבורנה השנים הקשות של ההתחלה, וכעבור שנים אחדות תשתרר הרגשה של מצב הרבה יותר טוב בקרב תושבי ארץ ישראל ומצב־הדברים יוטב בשביל כל איש ואיש והכל יוכחו שהחששות — לכשתרצו, לא־הנכונים — שהוגים התושבים המושלמים בתום לבבם, היו ללא כל יסוד.

מסיבה שיצאה מדרך הרגיל היתה גם זו שנערכה לרגל בואו של הנציב העליון לסוריה והגברת וויגאן, ועוד אחת, שתכליתה היתה כפולה: לפגוש את מזכירי הממשלה למושבות (אמרי) ולחיל האויר ולהיפרד מסיר גילברט וליידי קליטון (1 אפריל 1925).

קבלת פנים חגיגית ביותר היתה זו שנערכה לרגל ביקורו של בלפור לחנוכת האוניברסיטה באביב 1925. נכחו אז חוץ מציבור הפקידים והעסקנים הרגיל גם האורחים המלומדים, יהודים ולא יהודים, שליחי האוניברסיטאות הגדולות שעלו לירושלים לחג חנוכה זה.

בהערות מעטות אלה לא באתי לתת הערכה שלימה לתקופת כהונתו של סמואל כנציב עליון ולא סיכום להישגיו וכשלונותיו מבחינה פוליטית, כלכלית או אדמיניסטרטיבית, הואיל ולא התכוונתי לכך. היה רצוני לתאר את ההרגשה שבלב שהיתה חלקם של כל אזרחי הארץ היהודים, חדשים וגם ישנים, וגם את היחס האישי החיובי בהחלט שנודע לאיש הגדול הזה מבני כל העמים והדתות. הכל, רובם בידועים, ואולי מיעוטם בלא יודעים, גדלו בגודל נפשו ורוחו והתעדנו בנועם דבריו והליכותיו, והתפכחו ברוח הצדק והאמת שהיתה לו לקו ולמשקולת.

והאיש לא היה חסר גם הזמור דק ועדין. זכורני, סעודת הפרידה שערכו לכבודו פקידי הממשלה הגבוהים, ערב צאתו את הארץ. לפי הוותק ישב בראש הסעודה זקן השופטים סיר תומס היקראפט והוא שנשא את כוס הברכה לכבוד אורח הכבוד. כנראה, קיצר במקום שראוי היה להאריך. מה עשה סמואל? בשעה שקם לענות על הברכה פתח בסיפור מעשה במלך אדוארד השביעי, שנקלע פעם בסיוור בארץ למקום קטן שהיה עליו לעשות שם כל הלילה שלא לפי המכוון תחילה. ודאי טובי העיר חייבים להכניס את האורח הגדול, ועל ראש העיר הוטל לשאת כוס של ברכה לכבודו. יצאה נשמתו של ראש העיר, מה יגיד הוא הקטן באזני גדול המלכים. הרגיעו את רוחו ואמרו לו אינך צריך להאריך בדיבור, תשמיע כמה מלים של כבוד ותצא ידי חובתך. והנה באה שעתו של ראש העיר והוא קם וקרא באזני האורח: "אדוני

המלך, שא ברכה, הוגד לי שכל הממעט לספר בשבחך הרי זה משובח". ואחר תרועת התשואה של המסובים שהבינו את הנמשל, המשיך סמואל בנאומו שהיה מן הנאים שבנאומיו לאחר סעודה, וגם היושב ראש קיבל את הנויפה הדקה ברוח טובה.

פרק שלישי

ותשקוט הארץ

1. לורד פלומר

במקומו של סיר הרברט סמואל נתמנה נציב עליון חדש לארץ ישראל. אף הוא אדם מהראשונים במעלה בקיסרות הבריטית. הפעם היה הנציב מתוך אנשי הצבא המהוללים אחד משבעת הפילדמרשלים של צבא בריטניה הגדולה שקנה לו שם במלחמת העולם הראשונה ומגיבורי ורנון. מה הכוונה בכך? כלום יש תכניות חדשות? כלום מתעתדים להנהיג כאן יד חזקה? נגד מי?

לאיטה נכנסת הרכבת המיוחדת בצהרי ה-25 לאוגוסט 1925 לתחנת ירושלים לקול צלילי תזמורת המשטרה בניצוחו של אוברי סילבר. לעיני הנאספים, כמה עשרות מפקידות הממשלה וראשי הציבור הירושלמי, מופיע על מדרגות הקרון חייל לבוש חאקי עם שורות של סרטי אותות כבוד על מדיו; נמוך קומה, עב כרס, שפמו לבן ועבה ופניו מלאים ועגולים ומעמקם נשקפות עיניים קטנות וחודרות. זהו לורד פלומר, פילדמרשל בצבאות בריטניה, הנציב העליון החדש ומפקד הצבא בארץ ישראל. "בשם" מרעים הוא בקול מפקד עז ועבה וכל הקרואים מטים אוזן לקלוט המשך הדברים; באין ספק נשמע עכשיו את שם הוד מלכותו המלך מפורש יוצא מפי האורח הנכבד אשר יביא דבר המלך אלינו. אך לא, "אשתי" היא המלה הבאה אחרי "בשם", וקולו מונמך כשהוא קורץ לעומת אשתו העומדת לצדו, גברת באה בימים, אף היא נמוכת קומה אך רזה ודקה, לבושה בפשטות. בשמו ובשם אשתו מודה הפילדמרשל לקהל שבאו לכבד אותם ולברך את בואם לשלום לארץ הקדושה ולעיר הקודש. אכן מאחורי גיבור הצבא מסתתר האדם: איש משפחה, אדם נבון, אדיב, נוח לבריות, פשוט בהליכותיו ותקיף בדעתו. בקיצור — אדם היודע את אשר לפניו כפי שהכרנוהו אחר כך מקרוב בשלוש שנות שלטונו בארץ.

ובראשונה ניתן לי לעמוד על טיבם של זוג נחמד זה זמן קצר אחר בואם לארץ. עמדתי אז לצאת לחופשה לאנגליה, ומשנודע ללורד פלומר על כך הזמין את אשתי ואותי לפגישה לא רשמית. היו עוד כמה זוגות אנגלים וראגב גשאשיבי ואשתו. ישבתי לצדו של לורד פלומר ובכל פעם שהיו נכנסים אורחים חדשים היה קם לקבל פניהם, ומפני הכבוד קמתי אף אני

בפגיו. בפעם השלישית שם ידו על כתפי הושיבני בחזקה על הספה ולחש: אני מחויב, אתה למה עליך לטרוח? הוא התגאה מאד באוסף הדגלים שהיו לו מכל המלחמות שהשתתף בהן: דגלי הגדודים אשר נמנה עמהם, דגלי גדודי האויב אשר נוצחו על ידו, דגלי הערים אשר נכבשו על ידי צבאותיו וכיוצא באלו. אף לזוגתו לידי פלומר היו לה שני אוספים שהתפארה בהם. אחד אוסף מניפות מכל התקופות ומכל העמים ומכל המינים, מעשה רקמת משי, שן, נוצות עופות, צדפים, וכדומה. האוסף השני היה של מיניאטורות נחמדות שגאוותה עליהן. פעם כשהיתה מראה את אוצרה הטוב אמרה על מיניאטורה אחת, שבעלה קורא לה "מיניאטורה של חצי הכתר" (חצי כתר — מטבע אנגלית של שני שילינג וחצי) וכל כך למה? כשיצאנו לפלשתינה, סיפרה לאשתי ולי, אמרתי בא הקץ לגידול האוסף שלי, כי מנין אמצא לי מיניאטורות בארץ הרחוקה? בעלי התערב עמי בחצי כתר, שלא יעבור חודש ימים לישיבתנו בארץ ואמצא מיניאטורות חדשות. והנה זו הראשונה שהשגתי כאן ועלתה לי, למעלה ממחירה, עוד חצי כתר לבעלי. משלקח אותנו אחר כך בעל הבית עצמו להראות לנו את האוספים, הראיתי את בקיאותי ואמרתי לו: וזוהי מיניאטורת חצי הכתר! אהה, השיב, כבר סיפרה לך את תולדות המיניאטורה הזאת? אך האם גילתה לך גם את תולדות מיניאטורה זו? אמר כשהוא פונה אל אשתי. וסיפר: באניה נתקלקל שעונה של אשתי, לא רצינו ליתן את השעון לתיקון בדרך, ובנאפולי ירדה אשתי אל החוף לקנות לה שעון זול שתשתמש בו עד שנבוא לארץ. ומה את סבורה? את המיניאטורה הזאת מצאה, וקניתי אותה עבורה, אך את השעון לא קיבלה!

לורד פלומר שאל למטרת נסיעתי לאנגליה ומששמע שלוקח אני את בני עמי להכניסו לבית ספר, סיפר לי, שהאמיר עבדאלה אף הוא שולח את בנו, טלאל, לאנגליה, והציע לי את עזרתו וכתב על כך למשרד המושבות. לא השתמשתי בהמלצה זו. לפני עמד דבר, שמשרד המושבות לא יכול היה לעזור לי בזה. בני היה אז בן ארבע עשרה. בימים ההם רבים מבני הארץ היו נוסעים לחוץ לארץ ללמוד באוניברסיטאות. כסבור הייתי, שבחור בן שמונה עשרה היוצא לארץ חדשה ומתחיל באורח חיים שאינו רגיל לו סכנות גדולות נשקפות לו. בגיל זה כבר מבוגר הוא שירצה לקבל מרות אבל עוד רך בשנים, שיהא חפשי לנפשו. ואף זאת, הרבה שמעתי על ה"פובליק סקול" האנגלי, אשר נוסף ללימודים והידיעות אשר הוא מקנה לתלמידיו הריהו גם מעצב דמותם ומחשל אופיים. והנה כשם שבזמנו אמרתי שהחובה עלינו להכיר את התורכים מקרוב, כך נדמה לי עכשיו שעלינו ללמוד ולדעת את האנגלי, וזה לא ניתן להשיג במידה רחבה באוניברסיטאות הפתוחות

לסטודנטים זרים ושהם בהן כעין קבוצות נבדלות. אמרתי איפוא להשלים חינוכו של הנער ב"פובליק סקול" אנגלי ולהכשירו לאוניברסיטה של קמברידג' או אוקספורד. מצד אחר, לא רציתי להשליך את הנער לבין הגויים. והיתה תכניתי להכניסו לבית ספר תיכוני מסוג הפובליק סקול שיש בו "בית יהודי"; בבתי הספר מסוג זה כמה פנימיות, או "בתים" מיוחדים ולכל בית אוטונומיה משלו. אך תלמידי כל הבתים מתערבים במחלקות בית הספר לפי גילם והכשרם, ומשתתפים בספורט הכללי של בית הספר כיחידות מיוחדות. באנגליה היו אז שני בתי ספר כאלה, שאחד מבתיהם היה יהודי: אחד ליד בית ספר עתיק יומין "פרס" בקמברידג', ואחד בקליפטון קולג' אשר על יד בריסטול. והרצון שלי היה להכניס את הבן לאחד משני בתי ספר אלה, וגם למצוא משפחה טובה שעמה ישב הנער בבין הזמנים של הלימודים. יתר על כן, תלמיד מחוץ לארץ אינו מתקבל לבית ספר כזה אלא אם כן יש לו אפוטרופוס הגר באנגליה שאליו אפשר לפנות במקרה של מחלה וכדומה. הצלחתי להכניס את בני הפרס סקול בקמברידג' לבית היהודי שנקרא בשם "בית הלל" ושעמד אז תחת הנהלתו של מר הרש, ואחר כך של מר דוגט. בשנה השניה נהיה התלמיד גם מורה לעברית לחבריו ב"בית הלל". אבל כשהיה הצעיר עצמו צריך אחר כך להיבחן בעברית בבחינת המטריק של קמברידג', לא הספיקו לו הידיעות בדקדוק שקנה לעצמו כשהיה תלמיד הגמנסיה ברחביה והיה עליו לקבל שיעורי הכנה ממורה לא יהודי — הפרופסור קוק. לאפוטרופוס הצלחתי להשיג את מר ארתור בלוק שהיה בזמנו פקיד גבוה במשרד הפטנטים בלונדון וקשור לארץ ישראל וישב בחיפה קודם לכו שנה אחת כמנהל הטכניון.

לורד פלומר היה תקיף בדעתו, נמנע מלערב פוליטיקה באדמיניסטרציה, ובצבאיותו השתמש רק במידה הנחוצה לדעתו לצרכי הנהלה גמישה וטובה. ידועה תגובתו למשלחת ערבית שהתיצבה לפניו בדרישות מסוימות, וראש המשלחת אמר לו, שאם לא יקבלו דרישותיו אי אפשר לו לקבל על עצמו אחריות לשקט. אתה ואחריות, אמר, ואני לשם מה אני יושב כאן? אני האחראי, ושקט יהיה! לימים, משנסלל מחדש הכביש המתפתל בהר קסטל, הנודע בשם "שבץ האחיות" והעבודה התנהלה בעצלתיים, הזמין אליו הלורד פלומר את מנהל המחלקה לעבודות ציבוריות וקבע שהעבודה צריכה להיגמר עד ליום מסוים. ומשניסה המנהל להסביר לו, כי מבחינה טכנית אין הדבר ניתן להיעשות תוך זמן זה, הסתכל פלומר בלוח, ומצא בו, כי שנים שלושה ימים אחר התאריך שקבע לגמר העבודה מפליגה אנייה לאנגליה, ואמר למנהל שיעשה הכנות להפלגה באותה אנייה. והעבודה נגמרה בזמנה. ועוד

מסופר, מעשה במנהל מחלקה נכבדה בממשלה שביקש לצאת לחופשה לארבעה חדשים וחצי; הפקידות הגבוהה בהנחה או מחופשה שנתית של ששה שבועות נוסף לחופשה ארעית של 14 יום במשך השנה. ורשאים היו לצרף את חופשת ששת-השבועות לזמן שאינו עובר על שלושה חדשים בבת אחת. אולם מזמן לזמן, אחרי שנות שרות מסוימות, זכאי היה הפקיד, לצרכי לימוד או הבראה, לקבל חופשה נוספת במחצית המשכורת. ושוב אפשר היה להפכה למחצית הזמן במשכורת מלאה. אותו מנהל מחלקה ביקש איפוא חופשה של שלושה חדשים בצרוף חודש וחצי במקום שלושה חדשים במחצית המשכורת. הסתכל בו הלורד ואמר, אם בידנו לעשות בלעדיך ארבעה חדשים וחצי, תמיהני חזירתך לכאן על שום מה?

עם כל תקיפותיו היה פלומר גם גמיש ולא נמנע מלעשות ויתורים לשם ייחוי משקל מפני דרכי שלום. יום אחד, בסעודת צהריים לגברים בלבד, כשישבתי אני לימינו והאמיר עבדאלה מולו ועלי ג'ראלה לימינו של האמיר, נסבה השיחה על תערוכת פרי הדר ביפו, התערוכה הראשונה מסוג זה. לורד פלומר הפליג בשבת המוצגים וההישגים בתוצרת ההדרים והמליץ לאורחיו שכדאי לבקרה. בפנותו אחר כך אלי אמר כשקולו נשמע רק באזני: "שמחתי מאד לחלק אותות הצטיינות לבני עמך, כי הם באמת ראויים לכך. אמנם נאלץ הייתי לחלק קצת כבוד גם להם", הוסיף בביטול במצמצו בעיניו לקראת היושבים מולו.

בטכס קריאת מאמר המלך וההשבעה שנערך בבית הממשלה כעשרים יום אחרי בואו של לורד פלומר, הציגני סיר תומס היקראפט לפניו רשמית כחבר היהודי של בית המשפט לערעורים. הנציב העליון הסתכל בפנינו, ושאל למה אין אנו חובשים פיאה נכרית, כדרך השופטים האנגלים. להיקראפט באה שאלה זו כמציאה בהיסח הדעת. כל הזמן רצה להנהיג פיאה נכרית לשופטים, אך נתקל בהתנגדותו של הרברט סמואל, שלא רצה ליתן הבלטה יתירה לאנגליות בארץ. עכשיו כשהנציב העליון החדש כאילו דורש זאת, ניגש מיד להנהגת ה"וויג". הוא והשופטים הבריטיים שהיו להם תלבושת ראש זו מן המוכן מיהרו לחבשה, ולא ראו פגם בכך, שהשופטים הארץ-ישראליים עיד אינם מוכנים לעשות כן אף הם. השופטים הערבים התנגדו ל"וויג". מה טען חאג' ראגב כאלדי, שופט בבית המשפט ביפו ואביו של חוסין כאלדי, לימים מיניסטר החוץ בירדן, כלום אצא ואחליף את מצנפת הבד הצחורה שלי בשער עזים? נגד דעתו התקיפה של זקן החבורה לא העיזו לעמוד גם הצעירים ממנו בשנים ואפילו הם גדולים ממנו במעלה, כעלי ג'ראלה. בעיני לא נראה הדבר. לא מפני שחמדתי את הפיאה, אלא שסלדה

נפשי בהפלייה בפרהסיה בין שופטים לשופטים, וראיתי בזה משום ביטול האחידות שבשמה צריך המשפט לדגול. לפי הסימן מה שלמעלה מפניהם, יכול המסתכל מיד להכיר את האנגלי בפאתו, את הערבי בתרבושו ואת היהודי בגילוי ראשו. כשרציתי משום כך לחבוש פיאה נכרית לא עלה הדבר בידי. הפעם, כשהמדובר הוא בין ערבים ליהודים, כבר מצאו שההפלייה אינה נאה, ולא השגיתו בכך, שהערבים הם המסרבים. בעצם לא איכפת היה להם לשופטים הבריטים שיבחינו בהבדל שבינם לבין הילידים!

ולמים, לאחר מותם של חג' ראגב וג'ראלה, כשהעברתי לצדי את השופטים הערבים בבית המשפט העליון, בכללם מוסטפה כאלדי, היה הדבר, כאילו אנו דורשים זכות חדשה שלא ניתנה לנו קודם. אחרי מאבק ארוך ביטלו את ההפלייה והפיאה הנכרית עלתה גם על ראשנו, וכך התחילה ההשוואה בינינו ילידי המקום לשופטים אנגלים שעליה נלחמתי כל השנים. והשלב האחרון בהשוואה, זכות הנשיאות בבית המשפט, בא רק חדשים אחדים לפני תום המנדט.

בלונדון ביקרתי אצל משפחת סמואל בדירתם הזמנית שקיבלו מאת מכיר שנסע להודו לששה חדשים. הגברת סמואל גילתה לי, מה שעוד לא היה ידוע אז, כי תכניתו של סיר הרברט לבוא ארצה כאיש פרטי לכתוב את ספרו לא ניתנת לו להיעשות. משרד המושבות סובר, שאין זה לפי הנוהג, שיתגורר אדם באורה פרטי במושבה שבעבר הקרוב היה מושלה, וכי הדבר יהיה גם למורת רוחו של לורד פלומר. אמרתי לה, מבין אני לרוחו של הנציב החדש. הופעתו של סיר הרברט בפומבי, נניח באיזה קונצרט, גם כאדם פרטי, תעורר תשואות והבעת כבוד לאדם פופולרי זה, והדבר יכול לקרות גם בפני פלומר שיהיה שם באותו מעמד כאיש רשמי. היא הביעה תרעומת על הידידים, שלא העירו את תשומת לבם לעניין זה קודם. סיר הרברט הזמינני לאחת הישיבות של ועדת הפחם והיתה לי הנאה לראות את האדם הגדול שוב עוסק בתפקיד רשמי רב ערך לבריטניה הגדולה.

בדרכי חזרה לארץ התעכבתי כמה ימים בריוויירה הצרפתית, וחשתי שחסרים אנו בארץ ישראל הידור זה שהוסיפה יד בן אדם להדר הטבע של איתן גדות ים התיכון.

2. תכנית גישה לכותל המערבי

כשישבתי בלונדון דיברתי עם ד"ר חיים ווייצמן על רעיון שהעסיק אותי הרבה שנים והוא גאולת הכותל המערבי, או לשם הדיוק, השטח שלפני הכותל. כל יהודי שנזדמן בחייו לבקר במקום קדוש זה, שריד בית מקדשנו

מימי הזוהר של עם ישראל, בוודאי שנצבט לבו מחמת עלבון למקום, מפני ריחות החלאה והזוהמה שסביבו ומפני דלותם המנוולת של ילדי השכונה והוריהם. ומשהגעת לכותל — רבים הבזיון והסבל בשעה שאתה שופך לבך בתפילה ובתחנונים. שכן שימשה רחבה זו מקום מעבר לגרי הבתים, שלא נמנעו מלהעביר את חמוריהם גם בימי חג ומועד בשעה שאלפי יהודים נאספים לשם ועומדים צפופים בשעת תפילה. ולא היה מוצא לכך אלא בקנייה של כל הבתים שבין רחוב השלשלת לרחבת הכותל, להרסם ובמקומם תהא רחבה גדולה ומרווחה. הלא על עצם זכותנו לגשת אל הכותל איש לא חלק עוד באותם הימים, ובמידה שמייחסים המושלמים קדושה למקום, הרי גם זכותם לא תיפגע כשירחיבו סביבותיו ויטעו בהם עצים ויעשוהו מקום נאה ומצל כיאה לעברו.

בתים הללו שבסביבות הכותל היו שייכים להקדש מושלמי, שאיננו בן מכירה. אמנם מצויים דרכים גם לקנייה של נכסי הקדש בדרך חליפין, והיו זמנים שסבורים היינו כשיתנו לגרי הבתים ולבעלי ההקדש מקום אחר בירושלים, גדול יותר ומרווח יותר, ויקימו להם בתים נוחים וטובים מחדריהם הדלים והרעועים, אפשר יהיה להטות את לבם לחליפין הללו. ובזמנים שונים אמנם נעשו נסיונות בכך ונכשלו. ידעתי את כל הקושי הכרוך בתכנית כזאת מחמת ההתנגדות בדעת הקהל הערבית המושלמית, אך לא ראיתי את הדבר מן הנמנעות, כשנהיה מצדנו מוכנים לכך בשעת כושר. יתר על כן, לרגל יחסי הקרובים עם ראשי הציבור הערבי, היו לי גם אילו סיכויים להצלחה. מהצד היהודי היה צורך שנהיה עומדים מוכנים לכך בכל שעה ומצפים לשעת הכושר, שפעמים היא באה במפתיע וחולפת עד מהרה. פירושו של דבר, שתהיה שמורה קרן למטרה זו לשעה הנכונה גם אם תאחר לבוא.

עם הקושי להגשמת התוכנית הגדולה לנגד עיני, היינו קניית כל השטח שבין רחוב השלשלת והכותל, היתה לפני תכנית מצומצמת לשעה. חוץ מהבתים השייכים להקדש המושלמי, היו באותה סביבה כמה בתים השייכים לערבים כרכוש פרטי וניתן להיגאל מבחינת החוק בלי קושי, אם הבעלים רוצים למכרם. מצאתי בתים כאלה, אשר לאחר הריסתם אפשר לפתוח במקומם מעבר ברוחב של שלושים או ארבעים מטר, שיוליך ישר מרחוב השלשלת עד לרחבת הכותל, ולהימנע מההתפתלות דרך הסימטאות הצרות והמזוהמות. גם לעניין זה היה צורך בקרן גדולה, לשם קניית הבתים האלה ובניין המעבר. תגובתו של ווייצמן לעצם הרעיון היתה חיובית ואוהדת, אך בעניין הקרן התקשה, שהרי טרוד היה כל הימים ומקבץ בקושי את הכספים

לצרכי התקציב הרגיל. וכך המשיל בלשונו השנונה, משל לבא לדרוש "לעקאך" (עוגה) ממי שאין לו פת קיבר לאכול לשבעה.

אוסישקין היה אומר לי, שבשביל גאולת הכותל המערבי ימצאו בכל שעה הסכומים הדרושים ואפילו יגיעו למליונים, אך ידעתי, שבקופת הקרן הקימת אין עודפי כספים ועריכת מגבית מיוחדת, אף על פי שלא פקפקתי בהצלחתה, עלולה היתה להימשך זמן רב, והפרסום היה מקלקל את השורה ומבהיל את המוכרים, ואף היה מעלה את המחיר.

וכששבתי הביתה מנסיעתי בלונדון התחלתי לעסוק בעניין זה ביתר שאת ולקרבו להצעה של ממש, מתוך תקווה, שאם תזדמן קנייה גם הכסף ימצא. אחד הבתים הכלול בתכניתי לפתיחת המעבר לכותל היה הבית הקרוב לבית המשפט השרעי בקצה רחוב השלשלת, ששימש בית תמחוי לעניים שיסד הנדיב נתן שטראוס. הבית היה בשירותו, ושייך לכמה ממשפחת כאלדי. נתן שטראוס ביקר באותו זמן בארץ, אך לא נזדמנתי עמו. בדרכו למצרים נפגש ברכבת עם מנהל חברת התיירות "קוק" מר מיטרי סלאמה, ומסר על ידו שיק של אלף דולר שנחלק את הסכום יחד, סלאמה ואני, לעניי הערבים, מושלמים ונוצרים. שטראוס כתב לי על כך וביקש עזרתי בדבר. הוא הביע את רצונו, שאם אפשר, ישמש הכסף למכשירי חקלאות לערבים, אך בכל אופן ביקש שלא יפול הכסף בידי אנשי פוליטיקה לצרכי מזימותיהם. הואיל ולא היו מוסדות צדקה מאורגנים בקרב המושלמים, ביקשתי מכמה אנשים מכובדים, כגון עלי ג'ראלה, מוסטפה כאלדי ואחרים, שיכינו רשימות של נצרכים מושלמים וחילקנו חלק מהכסף על ידיהם, וחלק הנוצרים ניתן לוועדים ומוסדות שלהם.

הצעתי אז למר שטראוס לרכוש לצמיתות את בית התמחוי שהיה שוכר אותו שנה שנה עד עכשיו בשכר דירה. הוא הסכים לכך, והסכים אחר כך לקנות גם בית קטן נוסף בקירבת מקום לבית התמחוי. עזרו לי בכך קולונל קיש והגברת סולד, וכך נעשה צעד ראשון לקראת גאולת קרקע בתחום הכותל המערבי. אבל ענייני רכישת נכסים שאינם נדים בארץ ישראל לא התנהלו בחפזו, כידוע, ועד אשר נגמר רשמית קניינם של שני הבתים האלה, בא מאורע כותל המערבי, בערב יום הכפורים תרפ"ט, ונסתערו הרוחות ונסתבכו הדברים ובא הקץ לרעיון גאולת הכותל בעודו באבו.

והיתה עוד שעת כושר שחיימצה. היה הדבר בימי הרעש בשנת 1927, כשנפגעו הרבה בתים בארץ, ואפשר היה מטעמי בטחון לעשות משהו לפינוי הבתים הרעועים שבסביבת כותל המערבי ולהעביר את יושביהם למקום אחר. ודאי, הממשלה לבדה בכוחה היה לעשות דבר זה. אבל הכספים היו

צריכים לבוא מן היהודים. ד"ר ווייצמן נודמן אז לביקור בארץ, ורציתי שיביא את הדבר לפני הלורד פלומר. היתה לי ההרגשה שהנציב מוכן ליתן תמיכתו לתכנית זאת, קודם כל מבחינה סוציאלית, משום הברכה שהיתה מביאה לעניים מרודים הללו המקיפים את הכותל, משבחת דירותיהם ומוציאתם מן הזוהמה, אבל גם מבחינה נפשית אפשר והיה תומך בהצעה זו, כי היה האיש דתי בלבו והיה רואה בעין יפה דרך של פתרון לשאלת הגישה לכותל המערבי.

ווייצמן עמד לבוא לירושלים ביום ששי ולהתאכסן בבית אחותו פרומה. אבל אחר לבוא ולא עלתה בידי להתחבר עמו עד למחרת הבוקר. ושמחתי כשאמר לי שבעוד שעה קלה הוא עולה ללורד פלומר ומוכן לראותני מיד. הבאתי לפניו את העניין. הוא הראה לי רשימה ארוכה של עניינים שעומד הוא לגעת בהם בשיחתו עם לורד פלומר וכסבור היה שלא יגיע לכך היום, אך בעוד כמה ימים יש לו עוד פגישה אחת עמו ואז יביא את הדבר לפניו. בינתיים גם יתייעץ על כך עם הרי סקר. ולא שמעתי יותר על כך.

ועוד בעניין אותה תכנית של הריסת בתי המגורים ליד כותל המערבי, סח לי אחר כך ראגב נשאשיבי, ראש עיריית ירושלים הערבי — אילו פגו אליו, היה מעביר את הדבר לפי תכנית בניין ערים בהסתמכו על סכנת נפשות בעקבות הרעש. חבל שמצדנו לא היתה הזכנה לצעד כזה הן מבחינת נפשית והן מבחינת חומרית.

3. משפט אישלאמי בלבוש עברי, בסיוע בריטי

בימי כהונתו של לורד פלומר גמרתי את תרגום המג'לה מתורכית לעברית. בשנים שעברו תרגמתי ספר חוקים זה מגילות מגילות כל שנדרשתי לכך בשביל הרצאותי בשעורים למשפט, ושנה שנה הייתי משביח את התרגום. הצד השימושי כשהוא לעצמו לא נראה לי גורם חשוב לפרסום הספר שראיתיו חולף ועובר. אך כשבא ד"ר פרדריק גודבי, מנהל לימודי המשפט, והציע לי להוציא את הספר לאור, ואף הבטיח שפלומר מוכן לתמוך בהוצאתו, הכינתי את הספר לדפוס. ובהקדמתי למהדורה ראשונה של הספר, שיצא לאור בערב חנוכה תרפ"ח 1928, עשר שנים לאחר שחרור ירושלים מעול עותומני על ידי צבאות אלנבי, כך הסברתי את ערך החיבור בשעה זו:

"אבל בעיקר הצד העיוני שבדבר, הוא שהגיעני להיענות לדרישת חברים ותלמידים ולפרסם תרגום זה. עצם העובדה שהמג'לה מבוססת על המשפט

האישלאמי, שלא נכתב עליו כמעט דבר בעברית, נראה לי כגורם מספיק להכניס את הספר הזה לספרותנו המשפטית. כמה צדדים שווים במשפט העברי והאישלאמי, הן באפיים הכללי, כגון התחום שבין הדת והמשפט ודמיון במקורות (תורה שבכתב ותורה שבעל פה), והן בכמה פרטים, כגון יסודות דיני הירושה והעדות, שאין כאן המקום לעמוד עליהם. בתקופה זאת נתעורר הרצון לעבודת מחקר במשפט העברי, והחוקר העברי עד כמה שהוא עוסק בהשוואות, הרי הוא פונה אל המשפט הרומאי. נראה לי, כי הרבה דברים יש לברר מתוך השוואת שתי שיטות המשפט המזרחיות. והצד השווה שבשתיהן, וההבדלים, נראים דווקא כשמציגים את שניהם זה לעומת זה בשפה אחת, ועד כמה שאפשר בדרך סגנון אחד.

משום כך היתה נטיה מצדי להתקרב בתרגום ככל האפשר ללשון המשנה. ואולם, השתדלתי בעיקר להישאר נאמן למקור, והייתי מוכרח לעתים לוותר על שלימות הסגנון לשם הדיוק. תרגמתי את המגילה כמו שהיא, בלי נסיון לקשטה ולחפות עליה בלבושי לשון.

בקביעת המונחים בעזרתי על ידי ועדה משותפת, שחבריה נתמנו לפי בקשתי על ידי ועד הלשון העברית וחברת המשפט העברי, ושלפניהם הבאתי את הצעותי. בתוך חברי הועדה היו הרב שמחה אסף, ד"ר א. גולאק ומרדכי עליאש ויבדל לחיים טובים מרדכי לבנון.

4. מופתי ירושלים מבקש עזרת היהודים

בימי כהונתו של לורד פלומר, בשנת 1927, נערכו הבחירות הראשונות לעיריית ירושלים, ובהודמנות זו ביקר בביתי מופתי ירושלים חאג' אמין אל חוסיני בלווית שנים מחברי המועצה המושלמית העליונה, ובשיחה שנמשכה שלוש שעות נתגלו כמה פרטים חשובים שלא נודעו עד אז על היחסים בין יהודים ולערבים. מחמת העניין הגדול שבדבר יסופר כאן על הביקור קצת באריכות, אגב תיאור דמות דיוקנם של המופתי ואישים ערבים אחרים.

ערב שבת אחד בין השמשות באביב 1927. הטלפון מצלצל. עבדאלה ביי דג'אני, חבר המועצה המושלמית העליונה, שואל אותי אם כבוד המופתי יכול להתכבד בביקור בביתי. כן, עוד הערב. רמזים על קדושת השבת, מסיבה משפחתית, אינם מניחים את דעתו של המדבר. הטון מפציר, כמעט מפגיע. כנראה, יש דחיפות בדבר. טוב — אשמח לקבל את פני המופתי

בתשע בערב. ובשעה הקבועה באותו ליל שבת באו האורחים. וכך מצאתי את עצמי מוקף בביתי ברוב מניינה ורוב בניינה של המועצה המושלמית העליונה — הנשיא חג' אמין ושנים מארבעת חבריה: עבדאלה ביי דג'אני וחאג' סעיד אל שאווה. הם באו בשעה לא שכיחה, ודאי מתוך סיבה חשובה ומסוימת, שעוד מעט ותתגלה לעין.

את אמין חוסיני הכרתי בראשונה ביודעים בסוף 1917, או בראשית 1918. כשביקרתי את חדאד פחה מהצירות הבריטית בקהיר, שבא כיועץ למושל הצבאי הבריטי הראשון בירושלים בורטון פחה. ליד שולחן קטן בפרוזדור הארוך בבניין הדיאקונוסים, קרוב לשער שכם, סמוך לחדרו של חדאד, ישב בחור צעיר כבן 25 לבוש חאקי, ספק שמש ספק לבלר, שהכניס את כרטיסי אל חדאד. בשובו, ולאחר אשר הספיק לקרוא את שמי מעל הכרטיס, הציג את עצמו לפני כאמין חוסיני, אחיו של קאמל חוסיני, מופתי ירושלים באותם הימים, מידידיו ובאי ביתו של אבא.

זו היתה, כאמור, היכרותי הראשונה עמו ביודעים, שהרי ודאי פגשתי בו הרבה פעמים קודם לכך באותה הסימטה הצרה בסביבת ה"סראיה" בין חומות ירושלים שם עמדו סמוכים זה לזה הבתים שבהם נולדנו וגדלנו. כל הבתים באותה הסביבה היו שייכים לערבים ודרו בהם בעיקר ראשי הענפים המסועפים של משפחת החוסינים, אבל בתים רבים היו ב"חזקה" של יהודים והיישוב היה מעורב; בהיקף של מאה מטר בקירוב היו בעשרה בתי תפילה ובתי מדרש. ואף על פי שלא נפל דבר בין שכנים הללו ואפילו יש ורחשו כבוד וידידות זה לזה, הרי היחסים בין ילדי היהודים לילדי הערבים לא היו כשורה והמגע האחד שביניהם היה פגיעה זו שפגעו האבנים שהיו משליכים אלו כנגד אלו. אף הנשים ידעו שעם ערוב היום אין להן לעבור ביחידות את רחוב חאן-אל-זית וסימטת המעקה'לה אם אין רצונן להיתקל במצוקת הבחורים השכנים. בתוך אותה הסימטה גבלה חצר דפוס ה"חבצלת" ל"חצר הגדולה" שבה נמצא ה"דיוואן", כעין מועדון, של החוסינים. מאותה חצר רגיל היה המופתי לצאת ברוב פאר בראש התהלוכה של נבי-מוסה. כשהוא רכוב על סוס לבן ובידו הדגל המיוחס למשה רבנו, רקום רקמת זהב עשירה על גבי קטיפה של תכלת כהה ומעוטרת ריקמה של שלל צבעים. בהמשך הימים, כשנכנסנו שנינו, אמין ואני, לתפקידים רשמיים היינו מזדמנים לעתים תכופות במסיבות רשמיות וחברתיות, ובביקורי נימוסין בחגים ובימי שמחה, שנתנו גם מקום לשיחות ארוכות על המתהווה, ויכולתי לתהות על קנקנו ולעמוד על אופיו של אמין. לאחר הפרעות ב-1929 ניתקו הקשרים בינינו ולא הוספתי עוד להפגש עמו.

השכלתו של אמין לא היתה גדולה. לא ידע שפה אירופית והמתורגמן היה תמיד בינו ובין הבריטים ואחרים שלא שמעו ערבית או תורכית. גם בקיאותו וידיעותיו בדת האישלאם לא היו מרובות. את אל-אזהר, האוניברסיטה המושלמית עתיקת היוםמין בקהיר, לא הספיק לגמור ואף לאחר שעלה לגדולה כמופתי ירושלים וראש המועצה המושלמית העליונה בארץ-ישראל, לא הכירו בו חכמי המשפט האישלאמי של הדור כחכם ומלומד וכאחד משלהם, ויותר מאשר בעל בדתו ראו בו איש הפוליטיקה.

חאג' אמין (חאג' הוא תואר שמוכתר בו כל מושלמי שעלה לרגל למכה ומדינה) היה מחונן כשרונות לא מצויים בבני גילו הערבים שבאותו זמן. פיקח היה אבל חריפות שכלו קרובה לערמומיות חדה. בעל שאיפות לאומיות ואישיות היה וחתר לקראתן ברוב מרץ ועקביות. בסבר פנים יפות, בנועם דבריו ומתק שפתיו ידע למצוא חן בעיני שומעיו והבאים בדברים עמו. אבל קודם שאספר על מטרת ביקורו של אמין אל חוסיני וחבריו בביתו, יש לייחד קצת את הדיבור בפילוגה של ירושלים הערבית של אותה שעה ובמלחמת המשפחות על עמדות ההשפעה בתוכה, הואיל וגם מלחמת המפלגות שהתפתחה ברבות הימים בקרב הערבים בארץ ישראל לא היתה ביסודה אלא מלחמת משפחות.

5. משפחות המריבה — חוסיני וכאלדי

משכבר הימים היו שתי משפחות גדולות מתחרות זו בזו על ההגמוניה בירושלים. הרי הן משפחת החוסינים ומשפחת הכאלדים. אם כי תחום המחלוקת היה בעיקר ירושלים וסביבותיה, השפעתה של ירושלים היתה ניכרת גם בשאר ערי המחוז שבסנג'ק, ובייחוד חברון ויפו וגם עד לשכם וסביבתה הגיעה. כל משפחה ראתה את עצמה מיוחסת יותר וחשובה יותר מחברתה. החוסינים התייחסו על חוסיין נכדו של מחמד. הכאלדים לא הכירו בייחוס זה ולכל היותר הסכימו לראות באבי משפחת החוסינים בן השפחה של חוסיין. כנגדם ראו עצמם הכאלדים אצילים יותר ומלומדים יותר. שתי המשפחות שמרו תמיד על טהרתן ולא הרשו לעולם נישואי תערובת ביניהן, ובכלל לא נתנו מבנותיהן לבני משפחות אחרות ומבנות משפחות אחרות לא לקחו לבניהן. דרך זו נקמה את נקמתה בדורות האחרונים שבמשפחת הכאלדים, לאחר אשר נתמעט מספר בניה והנישואים נצטמצמו בין הקרובים קרבת דם יתירה, דבר שהביא לניוון ניכר.

המשטמה בין שתי המשפחות הגדולות האלה היתה עמוקה ורבת ימים.

כלפי חוץ היתה המריבה מתגלעה בעיקר במלחמה על עמדות ציבור וברדיפה אחרי השררה. הפקידות הממשלתית הגבוהה היתה תורכית טהורה ומקושטא נשלחו תורכים לשמש מושלים, ראשי מחלקות, נשיאי בתי-הדין ומשרות גבוהות אחרות, אבל הערבים לא בוז גם למשרות קטנות, ומשאת נפשו של כל בעל בעמיו היתה לראות את בנו פקיד באחד ממשרדי הממשלה ואפילו אינו אלא לבלר או שמש. ודאי שלא למשכורת המעטה, שלעתים קרובות גם לא פרעוה בזמנה, נשאו את נפשם, אלא למתן השכר שבצנעה, ובקרוב המשפחות המיוחסות והעשירות התכוונו בעיקר ל"נפוז", היינו השפעה.

אבל היו לפחות, שתי משרות חשובות, שלעולם סלע המחלוקת הזו בין החוסינים והכאלדים: משרת מופתי החנפיים ומשרת ראש העיריה, שאמנם ממונים היו אף הם על ידי השלטון העותומני, אבל המינוי על יסוד בחירות מבפנים, מקרב הערבים עצמם. ולאחר שעלו התורכים הצעירים לשלטון ניתוספו עמדות חדשות לערבים על יסוד בחירות, והן: הצירות לפרלמנט העותומני בקושטא. אולם תקופה זו היתה קצרת שנים שהרי לאחר מלחמת העולם נותקה ארץ ישראל מהקיסרות העותומנית.

בדורות האחרונים היו החוסינים שהחזיקו בשתי המשרות האלו — של מופתי וראש העיריה בירושלים. וכיבוש ירושלים על ידי צבאות אלנבי מצא חוסיני במשרת המופתי — הוא קאמל אל חוסיני אחיו של אמין, וחוסיני בראש העיריה — הוא חוסין אל חוסיני אשר ב-9 לדצמבר 1917 יצא בדגל לבן לקראת נציג אלנבי למסור לו את מפתחות העיר ברוממה. שניהם לא האריכו ימים. חוסין מת במחלת הטיפוס חדשים אחדים אחרי כיבוש ירושלים ובמקומו נתמנה על ידי הבריטים לראש העיר אחיו הגדול מוסה קאזים פחה, שנודמן עם כיבוש ירושלים לתוכה בחופשתו ממשרתו כמושל תימן. קאמל מת בשנת 1920 ובמקומו "נבחר" אחיו הצעיר אמין. על דרך בחירתו ומינויו של אמין כבר סופר הרבה ואיחד לזה רק שורות מעטות, ממה שידוע לי באופן פרטי וממה שסיפר לי אמין עצמו.

6. הרברט סמואל ומינויו של חאג' אמין

בפרעות ביהודי ירושלים באביב 1920, שעליהן ניצח ראש העיריה מוסה קאזים פחה מעל גוזזטרת העיריה מול שער יפו, עמדו בראש הפורעים שני צעירים תוססים, אמין אל חוסיני ועארף אל עארף. פרעות אלה שימשו לאמין קרש קפיצה למשרת המופתי שבירושלים, משרה שכשהיא לעצמה

לא היה בה כל ערך פוליטי וכל חשיבות שיוצאת מחוץ לתחומיה של ירושלים העיר, אלא כשנתוספה למשרה זו גם משרת נשיאות המועצה המושלמית העליונה, מוסד שהוקם על ידי הבריטים, עם כל אוצרות הכסף המרובים שעמדו לרשותו, נהפכה למשרה פוליטית ממדרגה ראשונה. שני הצעירים שעמדו בראש האספסוף הפורע בירושלים נידונו על ידי בית המשפט הצבאי כל אחד לעשר שנות מאסר. אולם הרברט סמואל כסבור היה שיקהה את חוד תוקפנותם אם יעסיק אותם בעבודה של שיגרה, וימלא מקצת מתאונותם הפוליטית בדרך שלום, ועל כן נתן להם חנינה, ואמנם הצליח נסיונו ביחס לעארף אל עארף שנתמנה קצין מחוז בשלטון האזרחי. עארף נכנס לתפקידו בראוי לו וגם עסק בשנות פעולתו בקרב הבדואים בבאר שבע במחקר וספרות, וחיבורו על שבטי הבדואים תורגם גם לעברית. לא כן אירע להרברט סמואל ביחס לאמין חוסיני. במקום לרסנו ולצמצם כוחו מסר בידו כלי פוליטי רב השפעה. אמנם מינויו של אמין למופתי ירושלים לא היה קל כמינויו של עארף אל עארף לקצין מחוז.

מופתי נבחר לפי חוק עותומני על ידי "העולמא" שבאותה עיר, היינו נושאי המשרות הדתיות שבמקום. רק שמותיהם של שלושת המועמדים שזכו במספר הקולות הגדול ביותר היו מביאים לפני המושל ומתוכם היה זה ממנה את המופתי. בערב אחד הובהלתי לבוא באופן מיוחד למשרדי, ושם מצאתי את אחד הפקידים הגבוהים במזכירות הראשית, רוחי ביי עבדול האדי, עם בקשה מיוחדת מאת סיר רוג'ד סטורס מושל ירושלים, להכין לו תרגום מדויק של חוק הבחירות למופתי. הפניה באה אלי משום שהייתי היחידי בשרות האזרחי ששלט בשפות התורכית והאנגלית כאחת, וכרגיל נעשו התרגומים מכלי לכלי, היינו תחילה מתורכית לערבית ולאחר מכן מערבית לאנגלית. ולעתים הביאו אלי דבר קשה לבדוק אמיתו של התרגום. הפעם ביקשו תרגום חדש ממני מן המקור. הכינותיו לאור מנורת הנפט. נתברר לאחר כך, שהקושי היה בזה: אמין אל חוסיני היה רק המועמד הרביעי או החמישי ברשימת הנבחרים וועדת הבחירות סרבה להכניס את שמו ברשימה המוגשת למושל. הממשלה כבר החליטה למנותו מופתי, ועל כן היה נחוץ ששמו יצטרף לרשימה. עם כל זה רצו להתנהג לפי החוק ורצו לדעת אם אין לפרש את החוק באופן המתאים למטרה. בראש הרשימה עמד אדם מלומד באמת במשפט האישלאמי, שייך חליל אל כאלדי, שחזר זה עכשיו מקושטא, במקום שנשא משרה גדולה במשרד שייך אל אישלאם, אולם הוא לא היה להוט אחרי משרת המופתי הואיל והיה מתרחק כל חייו מהפוליטיקה המקומית של ירושלים ולא נתן דעתו על שיקולים פוליטיים-משפחתיים.

ואמנם נתמנה אחר כך למשרה הולמת יותר מלומד שכמותו, והיא נשיא בית המשפט השרעי לערעורים. איני יודע אם בסופו של דבר הוגשה למושל רשימה של שלושה או ארבעה מועמדים, ואם נתמנה אמין כדין מתוך השלושה לאחר אשר הגיעו את האחרים לסלק מועמדותם, או שנתמנה לפנים משורת הדין מתוך הארבעה או החמשה. העובדה היא שנתמנה.

על מינויו סיפר לי אמין עצמו באותו ליל שבת כדברים האלה: "בימי אבלותי על אחי קאמל ביקר בביתנו סיר הרברט סמואל והיתה בינינו שיחה של גילוי לב והבעתי לו את השקפותי ומגמותי ושאלתיו: במי אתה מעדיף ביריב גלוי או בידיד מתכחש? והוא השיב לי: ביריב גלוי. ועל סמך זה בא מינויי כמופתי ירושלים". ויצוין, כי שיחה זו זמנה כמה חדשים לאחר חניגתו של אמין.

כאמור, נתמנה לראש עיר ירושלים מוסה קאזים אחיו של חוסיין. אגב, מאורע משפחתי אחד היה אז לשיחת רבים בירושלים. לשני האחים החוסינים היה אח שלישי צעיר מהם לימים, חליל, שהלך למלחמה ולא חזר, ולו אשה צעירה ויפה שחשקה בה נפשו של מוסה קאזים הזקן ולקח אותה לאשה. לא ארכו הימים וחליל חזר חי, ומצא את אשתו נשואה לאחיו. החוק העותומני להתרת עגונה שיצא בשנות מלחמת העולם הראשונה שלפיו אין אשה מותרת לנשואין אלא אחרי עכור שבע שנים אחרי העדר בעלה, לא היה ידוע בירושלים. לאחר פרעות ירושלים נמאס מוסה קאזים על האנגלים כראש העיריה ובמקומו מינו את ראגב נאשאשיבי שחזר מקושטא, במקום שהיה ציר ירושלים בפרלמנט העותומני. עכשיו החליטו האנגלים לערוך בפעם הראשונה בחירות לעיריה, והבחירות הקרובות לבוא הן שהביאו את אמין ובני לויתו לבית "חבצלת".

7. החוסינים ונשאשיבי

הנשאשיבים לא תפסו מקום חשוב בין המשפחות היריבות ומכל שכן שלא תפסו מקום במיוחדות שבהן שבירושלים, ובכל מלחמת בחירות או סכסוכי משפחות היו מנסים להפיק תועלת לעצמם, כשהם מוסיפים משקלם המועט לצד החזק יותר, והיו אומרים עליהם, שהם כעורב המחכה לעטות על החלל. אולם בשנים האחרונות לשלטון העותומני התחיל כוכבם של הנשאשיבים עולה בזכותו של ראגב. הכרתי את ראגב כבר מימי היותו מהנדס המחוז בשלטון העותומני בירושלים. היה צעיר גנדרן פיקח וחריף, אוהב חיים ומרבה שיח ולהג. למד בקושטא, דיבר תורכית רהוטה ולא קשה היה לו לרכוש את ידידותם של הפקידים הגבוהים התורכים ובראשותם הפחה. עם

זה שמר אמונים לבני ההמונים שמהם יצא. ומפיו שמעתי מקרה אופיי זה. ראשִיד ביי, פחת ירושלים באותו זמן, היה ידידו הטוב של ראגב. באחד הימים נסע הפחה בכרכרתו ממעון הקיץ שלו בקטמון דרך שער יפו לארמונו שבעיר, בתהלוכה רבת פאר כרגיל, ארבעה פרשים לפני המרכבה ושני פרשים לאחריה. ראגב ישב במרכבת הכבוד לימין הפחה. וכשחזר ברגל לביתו בעיר העתיקה והגיע לשער יפו הצטרף לזאטוטי הקריה בבית הקפה העממי ללגום אתם ספל קפה ולעשן נרגילה. המושל הצבאי של ירושלים שלא נטה חסד לראגב ראהו ב"קלקלתו" ולמחרת היום סיפר על כך לפחה: כיצד אתה נותן יד לאחד מבני האספסוף? כשלמחרת העיר לראגב על כך, אמר לו זה: "היום אתה כאן ומחר אתה הולך למקום שישלחו אותך מקושטא, ואלה שאתה קורא להם בני האספסוף יישארו כאן ובהם אני תלוי". ואמנם יחסיו הטובים עם השלטונות מזה וקשריו עם "עמך" מזה עמדו לו בבחירות הראשונות לפרלמנט העותומני ונבחר אחד משלושת הצירים של ירושלים. השניים האחרים היו אחד חוסיני ואחד כאלדי, הוא רותי ביי אל כאלדי, לפניו קונסול תורכיה בבורדו אשר בצרפת. והנה ראגב נשאיבי היה המועמד החזק ביותר לראשות העיריה ובו תמכו גם הכאלדים באין להם מועמד חזק משלהם. ראגב היה שנא נפשם של החוסינים ובכל מחיר רצו למנוע את בחירתו, ועל כן טרחו ובאו האורחים המכובדים לטכס עצה ולבקש עזרה כיצד להכשילו בבחירות.

מן הכבוש האנגלי ואילך נתמנו גם ראש העיריה וגם חבריה על ידי השלטונות לפי חלוקה מסוימת בין העדות השונות. והנה הגיע הזמן להפעיל את העקרון האנגלי "אין מסים בלי נציגות" ולתת לציבור האפשרות לבחור את נציגיו אשר יטילו עליהם את מסייהם. ואף על פי שקבעו השלטונות מלכתחילה את מספר הנציגים לכל עדה, לא עמדו לערוך את הבחירות לפי העדות, היינו: שכל עדה תבחר את נציגיה, אלא לפי האזורים, בהתאם לחוק העותומני לבחירת עיריות שהיה עוד בתוקפו אז. וחילקו את ירושלים אזורים-אזורים לפי מספר החברים העומדים להיבחר. ברובם קבעו האזורים לא רק על פי טעמים גיאוגרפיים, אלא גם עדתיים, אבל היו שנים-שלושה אזורים מעורבים שבהם גרו גם יהודים וגם ערבים, בכללם שני אזורים בעיר העתיקה, ה"וואד" שבו נולדתי ו"באב-אל-חוטא", שבהם עמדו הבוחרים לבחור לפי ההסדר, במועמדים ערביים. בשני האזורים האלה העמיד ראגב מסוים של בוחרים יהודיים. באחד משני האזורים האלה העמיד ראגב נשאיבי את מועמדותו, וברור היה שאם ייבחר, יתמנה על ידי השלטונות כראש העיריה, מאחר שכבר החזיק במשרה זו כמה שנים בכוח מינוי רשמי

בלא בחירות. ואף מקובל על הרשות, שלפי שיטת "הפרד ומשול" החזיקו בראגב לשם שיווי משקל כנגד חאג' אמין. כנגדו, שכאמור נתמך ראגב על ידי הכאלדים, העמידו החוסינים ברובע הוואד מועמד אחר משלהם וחלוקת הקולות היתה כך, שהצלחה היתה מובטחת רק לאותו המועמד ששיג את קולות היהודים שבאותו אזור.

ראגב היה האויב מספר א' של החוסינים, יריב גלוי וחצוף, ומנוי וגמור היה עם החוסינים להפילו בכל מחיר, ואפילו מתוך הסכם עם יריביהם הפוליטיים — היהודים! וכדי למנוע אסון זה טרח המופתי עם שנים מחבריו במועצה המושלמית העליונה בליל שבת זו לראות אם אין בידם להעביר את הרעה. כדי להדגיש את חשיבות הדבר בעיניהם הדגים לי חאג' אמין דוגמה זו: "תאר לפניך כי פרופ' דהאן עודנו חי ובחירתו היתה תלויה בידי הערבים, מה הייתם אתם אומרים, אילו היינו מרכיבים אותו, שנראה בוגד בעיניכם — אלוף לראשכם. את ראגב בשאשיבי אנו רואים כבוגד, האם נכון וישר הדבר שיעמידוהו לראש לנו?"

לשם מניעת בחירתו של יריבם — הציעו ראשי הערבים כל מיני הנחות ליהודים, והמופתי אמין מוכן היה למלא את שני הדברים העיקריים שנלחמו עליהם היהודים עד אז בעיריה, אפילו יתר על מידת דרישתם. הוא היה מוכן להתחייב שחלוקת המשרות והעבודה בעיריה תהא לפי מספר האוכלוסיה ולמנוע בדרך זו את קיפוח היהודים בתחומים אלה, ועם זאת מוכן היה שתקציב ההוצאות יהא יחסי למקור ההכנסות, היינו: שכל המיסים הנפרעים על ידי היהודים, ושהם, כידוע, חלק הארי של ההכנסות, יצאו לטובת השכונות המאוכלסות יהודים. יתר על כן, הציע פשרה בעניין המועצה המחוקקת. תמורת הסכמת היהודים למועצה יסכימו הערבים מראש להוציא מסמכותה ענייני עליה וקרקע.

למרות יחסי הידידות שהראה ראגב ליהודים, בשנים שקדמו לבחירות, כראש עיריה ממונה, לא עלה בידי חבריו היהודים בעיריה להשיג ממנו הנחות ראויות לשמן, ורק בדברים מסוימים היה נענה לדרישותיהם, אם נראו לו כדאיות. רגיל היה ראגב להתפאר, שאינו מתיירא מאימת הדין, כי ביום שיתפשו אותו בחטא, ידרוש שישפטו אותו על כל החטאים והפשעים שחטא ופשע בכל ימי כהונתו ולא יספיקו אז כל השופטים שבארץ גם אם יישבו בדין כל ימיהם! כשבנינו את רחביה היה לנו לעזר רב ודווקא הוא נגלחם בחברת הכשרת הישוב על רחובות רחבים יותר בשכונה. ודאי לא נכיל לדרוש ממנו מתנת יד, אך בסוף חשקה נפשו בשעון פלטינה שראה בחלון הראווה של "השמשוני" ודרש שוועד רחביה יקנה לו את השעון

כמזכרת. אטמתי אזני משמוע והוא באחת תובע בפה בכל שאנו מזדמנים עמו. פעם עמד על שלו כשהיינו מזדמנים בבית הממשלה, ושאלתיו כיצד אינך מתבייש והוא השיב: "להתבייש? על שום מה? בוא", ולקחני בזרועי, "ואחזור על דרישתי באזני הנציב העליון".

אחרי ששמעתי את כל דבריו של המופתי העמדתי אותו על טעותו: לא אני האיש שאליו יפנה בעניין זה. אבל השתמשתי בביקורו להוכיח אותו על פניו על הדרך בו נהג בעניין כותל המערבי. ביקורו זה של המופתי בביתי נודמן בשהרוחות בעולם היהודי היו סוערים מאד לאחר הדברים שנפלו ביום הכיפורים ליד הכותל המערבי, כשהוציאו שליחי ההקדש הערבי את הדרגשים שעליהם ישבו יהודים בתפילת כל נדרי. דיברתי קשות לאורחי ושאלתיו: "האם בזה כוחך גדול, כאיש הכהונה והדת, להפריע לזקנים ולתשושים לשפוך את שיחם למרום בדרך המקובלת עליהם?" הוא העמיד פנים, כאילו לא ידע על הדבר בזמנו והוכיח אותי למה לא פניתי אליו מיד בטלפון והיה מתקן את הדבר.

8. המנהיגות היהודית והמופתית

לעצם העניין, הפניתי את המופתי אל ראשי הציבור היהודי והזכרתי את שמו של קולונל קיש. להפתעתי הגדולה אמר לי, שאינו מכיר את קיש ואף לא נפגש עמו מעולם. לא הבטחתי לו דבר. למחרת הזמנתי אלי את מר יצחק בן-צבי מהוועד הלאומי ואת ד"ר יעקב טון מוועד הקהילה וסיפרתי להם על הביקור אמש. לאחר ימים מועטים שאלתי את קול. קיש לפרש הדבר, שלא נפגש עד עכשיו עם ראש הדת המושלמית בארץ, שכן ברור הדבר שבתור יושב ראש ועד הצירים, ודאי שביקר ביקורי נימוסים אצל ראשי הדתות. קיש הסביר לי, שלא ביקר אצל המופתי מפני שהמופתית לא החזיר ביקור לקודמו לד"ר אידר. וכיצד אירעו הדברים שלא נודמן עם חאג' אמין במקומות אחרים, מפני שהרברט סמואל גמנע בכוונה תחילה לזמן את ראשי היהודים והערבים יחד, ובסעודות רשמיות שנערכו, למשל, לכבודו של צ'רצ'יל ואמרי בירושלים הזמין את היהודים בערב אחד ואת הערבים בערב אחר.

היה לי עניין לעקוב אחרי הדבר עד הסוף. לאחר זמן מועט חל חודש רמזן, וכדרכי כל שנה לבקר בבית ידידי הערבים בלילות חודש הצום, הלכתי אצל המופתי. בביתו בשיך ג'ראח הוגד לי שמקבל הוא את אורחיו הפעם בבית המועצה המושלמית העליונה, בחצר מקום המקדש. נסעתי לשם ומצאתי

את האולם הגדול מלא אורחים שישבו מסובים על הספות הארוכות העטופות לבן אשר הקיפו את קירות האולם לכל אורכו. מעשנים נרגילות, שותים קפה וטועמים מיני מתיקה. בעל הבית עצמו לא היה, הוא הלך באותו ערב להחזיר ביקורים לנכבדי מבקריו, ואנשי שלומו קיבלו במקומו את פני האורחים. ביקשוני לשבת. הרגשתי באיזו תכונה. אחד מהמקורבים יצא, ולא ארך זמן רב והמופתי בא. כנראה, הזעיקו אותו ממקומו. הוא לא ישב הרבה עם האורחים ומיד קם והתייחד עמי בחדרו הפרטי, ודאי כסבור היה שהבאתי לו תשובה בעניין שפנה אלי. באותו מקום שאלתיו, למה לא החזיר ביקור לד"ר אידר, שבא אצלו מיד לכניסתו לירושלים? הוא התרגש קצת ואמר "הה, למה לא ביקרתיו? והלא הדבר קרה, כאשר המכה היתה עוד טרייה, שהוכה בה אחי המנוח בפומבי בידי קודמו של ד"ר אידר, מר אוסישקין". וכאן סיפר לי את המעשה שהיה בבית הממשלה במסיבת הפרידה שערך הגנרל בולס, שכבר הובא במקום אחר בספר זה.

נסיתי אחר כך לזמן את קיש ואת המופתי לסעודה בביתי. חאג' אמין הסכים. קול. קיש סירב כי לדבריו הזמין פעם ד"ר טיכו, רופאו הפרטי של המופתי, את האחרון לסעודה ומשנודע לו כי קיש בין הקרואים סירב לבוא. ודאי התרחקותו של קיש מהמופתי לא באה משום שלא רצה לקשור קשרים עם הערבים, שהרי ידוע כמה טרח בזה, ולא מעטים היו הערבים השומרים על פרוודורי דירתו. אבל אלה היו לרוב מהנמושות ומשום מה לא הצליח להתחבר עם בעלי ההשפעה, ואולי היתה הסיבה מחושבת ועמוקה יותר: פרי האוריינטציה החיצונית של הבעיה ערבית כל שהיתה קיימת בכלל. כלומר לבטל את ערביי ארץ ישראל ולפסוח על מנהיגיהם מתוך ביקוש פתרונים אצל אישי הארצות השכנות. ניתן לומר שגם מצד ראשי הערבים לא נראתה נכונות יתר לפגישות עם אישים פוליטיים משלנו. ואפילו קלבריסקי שנתן כל זמנו ומרצו לקירבה יהודית ערבית לא מצא את דרכו אל המופתי ובאחת המסיבות הגדולות בבית הממשלה ביקשני להציגו בפניו.

וכיצד נסתיימה פרשת הפנייה של מופתי ירושלים בעניין בחירת ראש העיריה של ירושלים? האחראים על הדבר מצדנו מצאו, שזוהי שעת כושר של "אחוז בזה וגם מזה אל תנח ידך", ובשעה שבאיזור אחד הכריעו את הכף בקולות היהודים למועמדותו של ראגב נשאיבי, נתנו את קולותיהם באיזור בחירות אחר למועמד החוסינים, ג'מאל אל חוסיני. והתוצאה ידועה — החוסינים לא סלחו ליהודים לעולם על אשר נתנו את ידם ליריבים הגדול ביותר, ראגב נשאיבי, וראגב נשאיבי כלל וכלל לא היה מרוצה, שהכניסו לו לעיריה את מתנגדו הגדול ביותר ג'מאל כשומר הכף, אבל בדבר אחד

מצאו שני היריבים, שנודמנו יחד על כרחם, לשון אחת והיא: עמידה אחת כנגד היהודים.

וכך נטשטשו התחומים בין הכאלדים והחוסינים. הבחירות לעירית ירושלים לאחר כמה שנים, בשנת 1934, כבר נעשו על בסיס לאומי, ושוב לא היתה ליהודים השפעה על בחירת הנציגות הערבית. אז יצא אחד מבני הכאלדי נגד ראגב נשאשיבי, איש סודם, ואף הפיל אותו בבחירות ותפס את מקומו. לכאורה היה זה נצחון הכאלדים שלאחר כמה דורות שוב ראו כאלדי בראש העיריה. אכן הכאלדים כבשו פניהם בקרקע מנצחון זה שהיה למעשה נצחון מוחלט לחוסינים. בד"ר חוסין כאלדי ראתה משפחתו בוגד במסורת המשפחה, הואיל ונתן ידו ליריביהם הנצחיים. וזמן רב לא רצה ראש המשפחה, ידידי הטוב השופט העליון מוסטפה כאלדי, לראות את פניו, עד שהתערבו בדבר נכבדים אחרים מבני המשפחה ודרשו ממני לעשות שלום ביניהם וזימנתי יחד בביתי באחד החגים. ד"ר חוסין עצמו בא על שכרו, ומכאן ואילך ראה בו חאג' אמין אל חוסיני מופתי ירושלים וראש המועצה המושלמית העליונה וראש הועד הערבי העליון איש מאנשי שלומו, ובשוב ד"ר כאלדי מגלות איי סיישאל מינה אותו המופתי למזכיר הועד הערבי העליון. לימים שימש כידוע ד"ר כאלדי מיניסטר החוץ בממשלת ירדן.

ב. ימי ביצור והתגוננות - העשור השני

פרק רביעי

סביב מאורעות תרפ"ט (1929)

1. בראשית ימיו של סיר ג'והן טשנסלר

לורד פלומר שהה בארץ ישראל למעלה משלוש שנים ותקופת שרותו היתה תקופה של שלום ובטחון. לא נשא פנים לעם משני העמים, וכאיש צבא הסר למשמעת מפקדיו, היה עושה לפי הקו שהתווה לו משרד המושבות, ולא נהג בפוליטיקה משלו. את מקומו לקח עכשיו איש השרות הקולוניאלי, סיר ג'והן טשנסלר שבא לירושלים בששי בדצמבר שנת 1928. אולי סברו במקומות הגבוהים שאיש הצבא כבר עשה את שלו והכניס סדר ומשטר בארץ, והגיעה שעתו של האיש האזרחי. קודם שנכנס טשנסלר לשירות הקולוניאלי שימש מזכיר לוועד החשוב "להגנת האימפריה" שייסד בלפור בשעתו. והמשרה שממנה לוקח להיות נציב ארץ ישראל היתה משרת מושל ומפקד צבאי עליון ברודסיה הדרומית, ובראשית כהונתו נדמה היה שתקופת פלומר נמשכת בלא שינוי. אבל עד מהרה נשתנו פני הדברים. פרצו פרעות כחצי שנה לאחר בואו, שפשטו בכל הארץ ושלא היו כמותם לשפיכות דמים ולאכזריות.

סיר ג'והן טשנסלר היה אדם אדיב וחיביב בהליכותיו ובמשאו ומתנו עם בני אדם, ובראשית ימי שרותו גילה אהדה לענייני הציבור היהודי. המגע הראשון שלי עמו בא בעניין ציבורי אחד קרוב לכניסתו לארץ. אותו זמן עשינו למען "הבימה" שכלתה פרוטה מקופתה, ואמרנו להשתמש בשנת העשור לקיומה בארץ ולערוך מסיבות והצגות חגיגיות שירבו הכנסות הלהקה ויעודדו רוחה, ולתכלית זו נוסד בתל-אביב "ועד היובל לחג העשור של הבימה". יום אחד, ב-21 לנובמבר בא לביתי יצחק נורמן, מזכיר הוועד, (כיום מנהל הקרן האמריקאית לתמיכה במוסדות אמנות ותרבות בישראל) ובידו מכתב מח. נ. ביאליק וד"ר חיים הררי, המטיל עלי לעשות בירושלים כמעשיהם בתל-אביב. נוסף להכנסות שקיוו להשיג מההצגות והחגיגות, ביקש הוועד לאסוף סכום כמאה ועשרים לא"י לצרכיו. בסכום זה אמרו גם להוציא קובץ בשם "ספר היובל" בהשתתפות סופרים ואנשי שם. תל-אביב קיבלה על עצמה את רוב התקציב, ועל ירושלים הטילו השתתפות בסכום של שלושים לא"י, ונורמן בנטוויץ ואני עסקנו באיסוף הכספים האלה. אך בעיקר טיפלתי בהכנות להצגת יובל העשור בירושלים, שקבעה לעשרים בדצמבר.

והנה כתבתי לסיר ג'והן טשנסלר וביקשתי ממנו לקבל את ההצגה תחת חסותו ולכבדנו בנוכחותו עם אשתו. מיד נענה להזמנתי ובא לאולם התיאטרון והיתה זאת הופעתו הפומבית הראשונה בציבור בירושלים. הציגו את המערכה השניה של "היהודי הנצחי", המערכה הראשונה של "הגולם" והמערכה השניה של "הדיבוק". אוסישקין דיבר בהפסקה לרגל המאורע. הופעתו של הנציב העליון החדש עזרה להצלחת ההצגה גם מבחינת ההכנסה. ובשביל האורחים שאינם שומעים עברית הכינו קונטרס יפה באנגלית ובו תמצית תכנם של שלושת המחזות.

ב-18 לדצמבר 1928 כתב אלי ח. ג. ביאליק כדברים האלה:
 "כידוע לך נמצאת כעת 'הבימה' במצב חמרי קשה מאד, העלול לגרום לה קשיים מיוחדים ולאלצה לעזוב את הארץ. והרי יציאה זו היא ממש חלול-השם ויכולה להביא כשלון לכל תנועת התחיה העברית בין תפוצות ישראל. אני מבקש אותך מאד לסדר בירושלים עד יום השבת ישיבה תכופה שבה ישתתפו השתתפות פעילית: מ. אוסישקין, קול. קיש, ון-פריזלנד. ביום החמישי אהיה בירושלים. מלבד זה יבואו מתל-אביב עוד שני חברי ה'ועד למען הבימה'.

הנני שוב מדגיש, כי ענין 'הבימה' אינו סובל דחוי כל שהוא ויש לעשות ולפעול מיד לשם חזוקה וחסונה.
 בנידון זה פניתי גם למר ג. בנטוויץ'.

הישיבה התקיימה ופנינו טלגרפית לאישים ומוסדות בחוץ לארץ. עד כמה שידוע לי, נענה רק מר י. ניידיץ בפאריז ושלח לנו מאה לא"י, ואף הבטיח לקחת דברים עם ההנהלה הציונית בלונדון בעניין זה. איני יודע, אם הפעולה שלנו הוכתרה בהצלחה חומרית, ואם שכרם של האוהדים הוא, ש"הבימה" לא עזבה את הארץ. אך בוודאי שבמעשה ביאליק וחבריו היה משום עידוד לאנשי הבימה אשר שנים רבות נאבקו על קיומם מתוך התלהבות ואמונה שלא הכזיבה.

באותו זמן, נתתי דעתי בתחום אחר לגמרי, והוא למצוא ביטוי חגיגי ברוח לאומית לרגש אשר עטף אותנו לרגל שחרור ירושלים מעול העותומני. כצעד ראשון לגאולה השלימה. סיר רונלד סטורס, כמושל ירושלים, הנהיג לחוג ברוב פאר שנה שנה את יום כניסת צבאות אלנבי לירושלים, בתשיעי לדצמבר. בבוקר היו מתפללים לכבוד היום הזה בכנסית סט. ג'ורג', ולאחר הצהריים היה מקבל אורחים בביתו. גם היהודים השתתפו בטכס בכנסיה ובין הבאים היה הרב יעקב מאיר בתלבושתו הרשמית ענוד אותות הכבוד שנתכב-בהם על ידי השולטן ומלכי יוון ואנגליה. שחרור ירושלים חל כידוע

בערב חנוכה, ורבים ראו בזה מעשה נסים. הצעתי היתה לעשות את היום הזה ליום זכרון לאומי-פוליטי, לחוג אותו לפי הלוח העברי, ולהפגין את ערך היום שמקשר את העבר (נצחון החשמונאים) עם העתיד (הגאולה השלימה).

בכ"ט חשון תרפ"ט כתבתי על כך להרב קוק, והעתקות שלחתי להנריטה סולד, לאוסישקין ולביאליק.
והרי נוסח המכתב:

"אדוני הרב הגדול,

כידוע לכבוד תורתו חוגגים זה כעשר שנים את שחרור ירושלים מעול התורכים על ידי צבאות ארצות ההסכמה ביום התשיעי לדצמבר. ביום זה רגילים גם אחינו היהודים בירושלים לערוך תפילה בבתי הכנסיות להודות לצור ישראל וגואלו על הצילו את ארצנו מתחת עול עריצים.

הנה ידוע לכבוד הרב, שהתשיעי לדצמבר של שנת 1917 למניין אומות העולם, עצם יום השחרור, חל בכ"ד כסלו שנת תרע"ח, ערב חג החנוכה. גם בירושלים שהיתה נתונה אז במצור ומצוק והסבל והלחץ הגיעו למרום קצם וגם בהרבה מקומות בארץ ובחוץ לארץ שהגיעה הבשורה אליהם, ראו בשחרור העיר הקדושה ביום זה פחות מארבעים יום אחרי הצהרת בלפור נס גדול חדש שנעשה לעם ישראל. ובכוונה מיוחדת למאורע הגדול הדליקו בערב אותו היום את הנר הראשון לנרות חנוכה וידו למלך העולם "שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה".

ערב חנוכה תרע"ח מהווה התחלת תקופה חדשה בתולדות ישראל, ואפשר אולי להגיד שיום זה עולה בחשיבותו על השני בנובמבר, שהרי בלי שחרור הארץ מידי מושליה הקודמים, בוודאי שלא היה אפשר להוציא את דבר ההצהרה מן הכוח אל הפועל, ולפי עניות דעתי יש לחוג את מאורע שחרור הארץ דוקא לפי הלוח העברי, בשגם אירע המאורע ביום המפורסם בנסים. ומרשה אני לעצמי להציע לפני כבוד תורתו שבמקום התשיעי לדצמבר ייקבע יום כ"ד כסלו ליום הודיה ושבת, וכי מדי שנה בשנה יתאספו ביום זה בבתי הכנסת, בשעה שבין מנחה למעריב, לערוך תפילה מיוחדת המתאימה למאורעות היום ולגמור את התפילה בהדלקת נר חנוכה בחגיגות.

בירושלים עצמה יש לערוך את התפילה בחגיגות מיוחדת באחד מבתי הכנסת הגדולים (עד שיהיה בית הכנסת אחד לכל עדת ישראל, תערוך התפילה שנה בבית הכנסת שעל שם ר' יהודה החסיד, ושנה בבית הכנסת המיוחס לר' יוחנן בן זכאי) במעמד הרבנים הראשיים, וטובי העדה, ובנוכחותם

של שליחי אומות העולם בירושלם, ובראשם הנציב העליון, שליחו של מלך בריטניה הגדולה.

במרוץ הזמן יקשרו אל החגיגה הדתית פגישה פוליטית שנתית שבה יהיו שליחי הממלכות אורחיהם של ראשי היהדות במשתה שבו יורם על גס ערך היום הזה מהשקפת עם ישראל.

בשנים, כמו בשנה זו, שערב חנוכה חל בערב שבת, יש לדחות את החגיגה ליום אחר בחנוכה.

אם מוצא רעיוני הד בלבבו, אולי כדאי שיזמין כבוד הרב ישיבה מצומצמת מבאי כוח ההנהלה הציונית וכנסת ישראל ואחרים, לדון ולהחליט על הדבר, ובמקרה שתהיה ההחלטה חיובית, להודיע עליה לממשלה ולאחוז בצעדי ההכנה הדרושים.

אין לשכוח כי הדברים נכתבו שבועות אחדים אחרי המקרה השני של הפרעות הערבים בכותל המערבי והתערבותו הגסה של הקצין דאף, בהוראת סטורס, להוריד את המחיצה אשר הציבו בכותל להפריד בין הנשים והגברים. הד סערת הרוחות נשמע מהתשובות: הרב קוק כתב ביום ח' כסלו:

"לכבוד ידידי המרומם האדון הנעלה
מר גד פרומקין נ"י.
שלום רב,

בדבר הצעתו, במכתבו הנכבד, ע"ד החגיגה של הכיבוש שתהי' בכ"ד כסלו, ערב חנוכה, מצדי הנני מסכים ע"ז, אבל איך להוציא זה אל הפועל, צריכים עסקני ציבור מיוחדים להתעסק בזה כי הרבה עיכובים מונחים על דרכנו.

הא'. מצד הממשלה, אם לא תקפיד על מספרם החדשי, והב'. הקהל, הוא כ"כ מדוכא מהמאורעות שבזמנים האחרונים, עד שאין לבו הולך להראות שמחה על הכיבוש הבריטי,

והג'. הלא שנה זו בלא"ה אין היום מכוון כמו שהעיר כבודו. כ"כ יוכל להיות שלא יתקבלו הדברים על הלב.

ומ"מ כשיהי' הדבר מסתדר למרות המניעות, הנני ג"א מצטרף להסכמה כי הדבר ראוי ונכון מאד מצד עצמו, לעשות זכר למעשה ד' הגדול עמנו, ביום המאורע הנכון, בכתב בית ישראל.

והנני חותם בזה בברכה נאמנה ורגשי כבוד.

ביאליק ענה:

עם הרב אברהם יצחק הכהן קוק (1) והרב יעקב מאיר (2)
 בחנוכה אגף חדש (בית הלפרין) במושב זקנים בירושלים, 1931

"הנני מאשר בזה את קבלת ההעתקה של מכתבו לכבוד ראש הרבנים הרב קוק, ואני תומך בכל לבי בהצעתו היפה".
והגברת סולד כתבה בה' כסלו, 18 נובמבר 1928:
"מוצאת אני את הצעתו לחשובה ונכבדה מאד, אולם בהתחשב את הערך שיש להצעה זו גם מנקודת מבט פוליטית, אין אני חושבת את עצמי ראויה לטפל בה, ביחוד בימים אלה של מצב פוליטי ידוע. לפיכך העברתי את כל הענין למחלקה המדינית של ההנהלה הציונית".
בינתיים באו מאורעות הדמים בקיץ תרפ"ט, ושוב לא היתה הדעת נתונה לקטנות כאלה.

2. בפרוץ המאורעות

זכורני התחלת המהומות בירושלים.
יום ששי ב' 23 לאוגוסט 1929, יצאתי מבית המשפט במגרש הרוסים שעה קלה אחרי הצהריים. משהגעתי לרחוב יפו נתקלתי בתכונה גדולה, שעד מהרה היתה לבהלה גדולה. החנויות נסגרו בחפזון, המון יהודים בא משער יפו, וכל אחד אץ ורץ לעזוב את המקום ולהתכנס לשכונות היהודיות הפנימיות. מסופר, שבעיר העתיקה, אחרי נאומי הסתה במסגד עומרי, יצאו ההמונים לרחובות היהודים, הכו ופצעו ושידדו ובזזו, וכבר יש קרבנות בנפש אדם. נסעתי הביתה לרחביה שלא יחששו לי בני הבית. בביתי צלצלו בטלפון ידידים ערבים לדעת אם הגעתי בשלום לביתי, כי דאגו לשלומי. ערבי אחד סיפר לי, והוא מדבר מרחוב מוסררה, כי שומע הוא קול המון בריעה, עולה על מאה שערים. מתגזזת ראינו פלאחים רבים חוזרים מהעיר העתיקה בדרך עזה הישנה לכפריהם, והיתה לנו הקלה פורתא לראותם כך, שהרי יתרפה בזה כוח המתפרעים. וודאי שרווח לנו, כשפסחו הפלאחים על בתי רחביה שהיו אז עוד מועטים במספרם ומפוזרים ופתוחים לכל רוח ולא מוגנים.

עוד אני יושב על יד הטלפון, מקבל ידיעות על המצב ונותנן, מטכס עצה, שואל ומשיב, והנה הופסק הטלפון שלי, ושמועות עוברות שכל הטלפונים בעיר בותקו, חוץ מהקווים המחבורים למוסדות ממשלה. אותו זמן עבד בביתי משרת ערבי והחלטנו לשלחו הביתה שלא יסתובב זר בקרבנו בשעת חירום, וגם להיות פטורים מן האחריות לחייו. ברגע האחרון החזרתיו ונתתי על ידו פתק שיתגהו בדרכו למנהל הדואר, ובפתק בקשה שיחברו את הטלפון לביתי, שהוא מקום סכנה. לא עברה חצי שעה וקיבלנו קשר, והיה בביתי הטלפון

האחד בשכונה כל זמן הפרעות. זאת והעובדה שנשקפת מגג ביתי כל הסביבה עשו את ביתי לתחנת-ה"הגנה", ובכל ימי המהומות היו עומדות משמרות של בחורים מזוינים על הגג, והעלו לשם גם אבני מרגמה ושאר כלי הגנה, ואשתי מסייעת עם החבורה, על יד הטלפון או כצופה במשקפת ואף מכינה כוס חמין כל הימים וכל הלילות. וזכורני, בלילה אחד הגיעו לאזנינו קולות-צעקה, וכאילו הם באים משכונת שערי-חסד הסמוכה. כל אנשי רחביה התאספו במשק הפועלות, ובהדרכת רחל ינאית יצאנו לעזרת השכונה, שנדמה לנו כי פורעים תוקפים אותה. מלומדי נשק, בכללם בני שבא לחופשה מקמברייג', קיבלו נשק, אחרים נזדיינו במקלות ובמוטות ברזל. אבל מיד נודע לנו שהיתה זו בהלת שוא. ויום אחד השגיחה אשתי בתכונה גדולה בשדות הפתוחים מול רחביה, וניתן מקום לשער שערבים מתאמנים ומתכוננים להתקפה בלילה. התקשרנו עם השלטונות, ואחד ממפקדי המשטרה מר קינגסליי-היט בא אלי לברר את המצב. והוחלט להוציא את הנשים והטף מרחביה, בשביל להקל על הגברים את ההתגוננות במקרה של התקפה. אנשי מגזר רטיסבון הסמוכה, ובראשם האח אַלפונס קיבלו את הפליטים באדיבות רבה, ופתחו שערי המגזר לנשים ולטף והכניסו את האורחים ביד רחבה.

בקיץ 1929 יצא טשנסלר לג'ניבה ליתן דין וחשבון לחבר הלאומים וכשחזר משם והנה הארץ כהר געש. מיד הביע את שאט נפשו על אשר קרה בימי היעדרו בדברים חריפים מאד לגנותם של הערבים, אך בכרוז שני ריכך את דיבורו וכאילו היתה כוונתו לפייס את הערבים. הוא עצמו שפך לבו לפני כשהייתי מסב על שולחנו מיד לאחר בואו:

"ואני בסכלותי, אמר, הכרזתי לפני חבר הלאומים שמעולם לא היו לארץ ישראל ימים של שקט ובטחון כאלה!" ניתמתי שכך דרכה של ההיסטוריה. הזכרתי לו את גאמו של לוי ג'ורג' כשר האוצר הבריטי, שהראה על אפשרות של חסכון גדול בהוצאות הזיון, והסתמך על "הרגשה טובה יותר ביחסים בין בריטניה לגרמניה", וזאת אמר בעצם היום שלמעשה התחילה בו מלחמת העולם הראשונה — ביום שנשלח האולטימטום האוסטרי לסרביה!

אין זה מענייני ואף יוצא מגדרי הספר לפרט בפרטי מאורעות תרפ"ט, רצוני רק למסור קצת מרחשי לבי, לפי הרשום עמי בכתובים מהימים ההם. נפגעתי עמוק עמוק בלבי כיהודי וכאדם וגם כידיד הערבים. יום יום נאלצתי לבוא במגע עם. נפגשתי עם חבר השופטים הערבים, עם הפקידים הערבים, עם עורכי הדין הערבים, ועם קהל המתדיינים הערבים. הטובים שבהם, והיו רבים כאלה, בושו לשאת פניהם אלי. לא קלה היתה פגישתי יום יום עם

האנגלים. עם כמה מהידידים בין הערבים שוחחתי גלויות במרירות נפש, ונסיתי להשפיע עליהם שיתרחקו בפומבי ממעשה הזוועה וההסתה. ודאי קצרה ידם לעשות זאת, גם אילו רצו, מאימת המסיתים. נסיתי למצוא דרך אל הקהל הערבי הרחב יותר, וערכתי "מכתב גלוי" נוסח מזרחי, בחינת דברים היוצאים מן הלב המכוונים ללבו של האדם הפשוט והישר, כי האמנתי במציאותם של אנשים כאלה. ידעתי, שלא ימצא עתון ערבי לדברי, ואמרתי להפיצו ברבים בצורת "מכתב גלוי לידיד". אבל מחמת עמדתי הרשמית רציתי לשמוע תחילה את תגובת השלטונות. והריני מביא בזה את נוסח המכתב שבו נתתי ביטוי להגות נפשי.

"מכתב גלוי להערבי הישר הנאור,

כיליד הארץ והעיר היקרה והקדושה לכולנו הנני מתכבד לפנות אליך הערבי הנאור והישר לגלות את דעתי על המאורעות המעציבים של השבועות האחרונים. כבר אבי המנוח היה ידוע לידיד הערבים וכמה מזקני מנהיגים היו משכימים לפתחו לשאול בעצתו. גודלתי בהבנה לנפש הערבי וידעתי להעריך את סגולותיו. זה לי יותר מעשר שנים ואני שופט בקרבכם, וידוע הפתגם העממי הערבי, כי רק מחצית המתדיינים מרוצים מתוצאות המשפט, ובכל זאת, ולמרות שעשר השנים האחרונות היו שנים של חיכוכים גזעיים בין יהודים וערבים, לא קם איש מקרב הערבים להטיל בגלוי או בסתר, שמץ דופי כל שהוא על פגיעה מצדי בזכויותיו של ערבי באשר הוא ערבי. כל זה נותן לי העז וגם החובה לפנות אליכם הנאורים והישרים, שמרובים הם ביניכם, ולהגיד לכם את אשר עם לבבי, בתקוה כי תבינו לרעי, כי כבר אמרו חכמים, דברים היוצאים מן הלב נכנסים אל הלב.

מעשים אשר לא נשמעו כמוהם נעשו בשבוע האחרון של חודש אוגוסט, אשר למשמע און תסמנה שערות ראשיהם של כל בני התרבות, לרבות רבבות אנשי התרבות אשר בקרב האומה הערבית. דוקא בני אותה האומה, אשר יותר מכל עמי תבל אחזו במידותיו של אברהם אבינו, והצטיינו במסורת הכנסת אורחים שלו התנפלו על אנשים חפים מכל פשע, בתוך אותה העיר שצלו של אברהם אבינו מרחף עליה, ואשר שמו הקדוש נישא עליה. בחברון הקדושה, התנפלו אלפים על עשרות, ויהרגו בהם הרג רב ואכזרי. על נשים וטף לא חמלו, ולא חסו על יראי אדוני ויפגעו גם בזקנים ובחורים בשעת התעטפם בתפילה לאלהי אברהם יצחק ויעקב, הקדושים למושלמים כאשר קדושים הם ליהודים.

או הנשמע בתולדות העם הערבי מעשה הדומה למעשה מוצא? כארבעים שנה חיים יהודים מעטים בתוך כפר גדול של ערבים בשלום ובשלוה ובשעה

רעה אחת קמו המרובים על המעטים ויהרסו את בתיהם וישרפו את עציהם וישחטו נשים וילדים מחוסרי הגנה על לא חמס בכפם.

לא אבוא למנות כרוכל את כל המעשים הנוראים אשר נעשו, ואשר רק מקצתם הגיעו לאזניכם, כי אלה האחראים למאורעות דאגו גם לכך שתיעלם האמת מאתכם, לבל ישאו גם קללתכם. יודע אני כי יותר מאשר בן העם הנכרי סלדה נפשך בשפך הדם הנקי בצורה הבויה הזאת, כי על כן קרובים אתם אל החלל. אולי יותר מאשר לי ידוע הדבר לכם, כי כל מעשי הוועה אינם אלא תוצאות שיסוי והסתה של מספר מצומצם של מנהיגים השואפים לגדלות פוליטית ולשליטה על כספים לא להם ואשר השנאה להעומדים בדרכם העבירה אותם על דעתם ועל דעת קונם, וימיטו חרפת עולם על ראש כל האומה הערבית. אתה יודע כי אותם המנהיגים לא נמנעו מלאחוז בדרכי השקר, ויעלילו עלילות נתעבות למען פצוע את ההמון הסוער בלבבו, ורק בספרם לו בדותות על הרמת דגל ציוני במסגד עומר, על השלכת פצצות על התרם אל שריף, על שרפת מקום מקדשכם וביזתו על ידי יהודים, עלה הדבר בידם לעורר את החיה הטורפת בלב ההמון הסוער.

כל זה ידוע לי ולך, הערבי הישר, אך לא לעולם הגדול. הור, מביט על כל אומה בעל גוף סולידרי האחראי למעשי בניו, ואם רוצה אתה להסיר את החרפה מעל האומה הערבית יושבת ארץ ישראל בכללותה, עליך להצטרף לתמימי דעה אשר כמותך, ולהכריז גלוי כי אין דעתכם כדעת המסיתים והמטיפים, כי בבוז ובקצף דוחים אתם את מעשיהם ואת מעשי הרוצחים אשר עשו, אם מתוך בערות, או מתוך רצון לשוד ולבזיה. ובוזה תצליחו אולי במקצת להסיר את החרפה מעל האומה ולהמיטה על היחידים האחראים לדבר.

ואשר לעתיד. לא אנסה לדבר אליך על כל הטוב הצפון לעם הערבי על ידי השתתפותו של העם היהודי בבנין הארץ. לא אבוא להוכיח לך כי אין בדעתו של היהודי לדחוק את רגלי הערבי באיזו דרך שהיא. יודע אתה את זה כמוני. אמנם יכול אתה להגיד, כלך לך וטרחתך, טוב לי כאשר אני. יתכן שצדקת. אך אינך יכול להחזיר את גלגל ההיסטוריה אחורנית. שום כוח שבעולם לא יעקור מלב היהודי את חזיתו לארץ אשר יעד לו ה'. אלפים שנה גלגל העם היהודי עד אשר הוכיח לכל עמי תבל את אשר עוותו כלפיו, ופה אחד הבטיחו לו את עזרתם להשיבו אל ארצו. אתה לא תוכל לשנות את הדבר, הגענו למצב שההגיון והשכל הקר צריכים לבוא במקומו של הרגש. משל למה הדבר דומה:

לשנים הארוכים בדירה, זה אומר כולה שלי, זה אומר כולה שלי או חציה

שלי. יצא הדין כי הדירה משותפת לשנים. אחד קיבל את הדין, השני ערער, הפסיד בערעור, הוסיף בערעורים עד אשר הגיע לבית המשפט הגבוה מעל גבוה, וגם שם יצא הדין כי הבית משותף לשנים. היוסיף עוד לעמוד בעקשנותו למרר את חייו ואת בני ביתו במריבות תמיד יום יום? הלא כזה יורה לו השכל הישר: עשיתי את כל אשר ביכלתי להשיג את הדירה לעצמי בלי כל זכות לאחר בה, ועכשיו שנבצר הדבר ממני, הלא טוב טוב לי לסדר בהסכם עם שכני את הדרך אשר לפיה נהנה איש איש מחלקו בדירה המשותפת בלי אשר יפגע האחד בזכותו של השני".

העברתי את נוסח המכתב הזה בתרגום אנגלי לזקן השופטים סיר מייקל מקדונל ואמרתי במכתב לואי כי "ברצוני להפיץ את המכתב הזה בערבית בתוך קהל ידידי הערבים. סבורני, שמכתב זה יכול לשמש צעד ראשון לקרב את שתי העדות אחרי המאורעות האחרונים, דבר שבוודאי יהיה ברוח רצונה של הממשלה. אמנם רואה אני כי יכולים להסס בדבר הפצת מכתב כזה לרגל עמדותי הרשמית. כשאני לעצמי איני רואה היסוס כזה במקומו. אך הייתי רוצה לדעת את דעתך ודעתו של הנציב העליון".

וזו תשובתו של זקן השופטים בספטמבר 1929:

"הראיתי את מכתבך לנציב העליון ושנינו סבורים כי הפצת מכתבך בדרך אחרת מאשר חלוקתו בין ערבים אשר הם ידידיך האישיים תהיה לא מתאימה למעמדך כשופט בית המשפט העליון. תוכן חליפת מכתבים אישית בין שופטים וידידיהם אינו נוגע, בטבע הדברים, לנציב העליון ולי. עם זה כל התקרבות שהיא בין שתי העדות בוודאי שתתקבל ברצון ואהדה בעיני הממשלה".

3. בלונדון

ושוב התכוננתי לנסיעת חופשה לחוץ לארץ אחרי הפסקה של ארבע שנים. בסתיו 1929. המצב בארץ היה מתוח, אך לא ראיתי שבידי להיות למועיל באיזו צורה שהיא. משפטי המאורעות התבררו בפני שופטים בריטיים. נתבקשתי על ידי אוסישקין להיפגש בלונדון עם ראשי התנועה ולמסור להם רשמים אישיים על המצב. זכורני, ביום הכיפורים יצאנו מבית הכנסת "ישורון" שהיה אז ברחוב יפו במעון היתומים הספרדי ושוחחנו בחצר שעה ארוכה. מצב הרוח לא היה מרומם, והחששות להתפתחות העניינים היו גדולים. אוסישקין ראה שחורות, ואני הייתי המנחם האופטימיסט. ביקשתיו לסקור אחורנית ולראות את אשר הספקנו להשיג בשנים האחרונות. ואף על

פי שעם האכילה מתגבר התיאבון, ולמרבית ההישגים גוברות הדרישות, ציינתי את העלייה, אשר עם כל ההגבלות לא השתמשנו בכל האפשרויות; את הרחבת ההתישבות, את השלטת השפה העברית, את כיבוש העמדות בשלטון וכו' וכו'. שאלתיו: "אילו בשנת 1920 כשעמדת לפני ועידת השלום בוורסי נדרשת להכין תכנית לעשר השנים הבאות כלום היית, אתה הדורש את המרובה, רואה בחזון אפשרויות אלה שהשגנו למעשה עד היום?" הוא הסכים עמי שלא חשב אז שבתוך תקופה קצרה זו נשיג את כל זה. אמנם, לפי האפשרויות שנתגלו אפשר היה לעשות יותר, אילו היה העם היהודי רוצה בכך. אוסישקין רצה שאפגש עם המנהיגים בחוץ לארץ וכתב לווייצמן, סוקולוב, ברודצקי ולנידיץ להודיע להם על בואי.

בפאריז נפגשתי עם ד"ר חיים ווייצמן שנודמן לשם, ובביתו של יצחק ניידיץ התייחדנו לשיחה שארכה שעתיים. השאלה הראשונה שהצגתי לווייצמן בגילוי לב היתה — אם רואה הוא צורך או נחיצות ביחסי הבנה עם הערבים? תשובתו היתה כי "הם", האנגלים, אינם רוצים בכך, ומפריעים בכל אפשרות של התקרבות. והחלטנו שנמשיך בשיחות בלונדון, ואף הזמינני להשתתף בישיבה סגורה שתתקיים בביתו של לורד מלצ'ט ב-11 לנובמבר.

זכורני שיחה אחת בלשכתו של ווייצמן בגרייט רוסל סטריט. הבעתי את תמיהתי שבכל המנגנון המסועף של ההנהלה הציונית, שהיא כעין ממשלה סדורה בועיר אנפין, אין מחלקה מיוחדת לענייני הערבים, משל למשרד חוץ במנגנון מדינה, והמחלקה הפוליטית רואה כל עיקרה ביחסים עם הבריטים. אמר לי, אין לנו איש להעמידו בראש מחלקה כזאת. אמרתי, ועל כן המשגה הוא כפול, שתוך עשר השנים לא הספקתם להכין אנשים לתכלית זו. הרהר רגע ואמר. יש אדם כזה, אך אין ידינו משגת להשיגו, (הביטוי באנגלית, שבשפה זו דיברנו, היה "We cannot afford him". מי הוא זה האיש ולמה תקצר ידך מלהשיגו? שאלתי. אתה, אמר, הנך האיש ואיך אוכל להוציאך מתוך משרה שקטה ובטוחה להכניסך לתוך מיטה חולה? השיבותי כי אין אני רואה את עצמי ראוי למשרה זו, אך במידה ששרותי נראה לו הלא יודע מהנסיון כי נענה אני לקריאה לאומית אפילו אם זה נוגד לאינטרסים האישיים שלי, כאשר נעניתי לו לפני 11 שנה, שעה שדרש ממני שאסתפח לשרות הממשלתי הבריטי. הוא אמר לי — הנה הוא יוצא לארצות הברית, שם יפגש עם פליכס וורבורג ועם מרשאל לרגל הקמת הסוכנות היהודית. בשובו מאמריקה שוב ניפגש. הוציא את הלוח, התאמנו את התאריכים, ונתברר כי אהיה עוד באירופה בשובו. יותר לא שמעתי על זה.

השתתפתי בפגישה בביתו של לורד מלצ'ט ב-11 לנובמבר, שהיתה מוקדשת

לבעיה הערבית. פנייה של ד"ר מגנס, שההנהלה הציונית תפנה אל הנציב העליון בבקשת חנינה לערבים שנידונו למיתה עוררה סערת רוחות. אני הייתי אורח משקיף. להפתעתי הזמינני לורד מלצ'ט להביע דעתי בכלל ובעניין זה בפרט. אמרתי בדברי כי הצרה היא שהבעיה הערבית מתעוררת אצלנו בזמני שפל, כשיד הערבים על העליונה, ודוקא אז, כל צעד של התקרבות מצדנו נראה בעיניהם כסימן של כניעה. לעומת זאת, כש"אנו על הסוס" הבעיה הערבית אינה קיימת בשבילנו כלל. עמדתי על כך שגלמד לקח מהמצב הקיים, שבוודאי יחלוף בעוד זמן מה, ולהתכוון לתיקון התנאים מיסודם, כשהשעה תהא כשרה לכך. אשר לחנינה, הייתי נאלץ להביע דעתי נגד התערבות מצד ההנהלה הציונית. עם כל התנגדותי למשפטי מות ועם כל רצוני לתיקון היחסים עם הערבים, מצאתי שבתנאים של היום, התערבות כזאת תהא בעיני הערבים כחולשה מצדנו.

נעיתי להזמנת מועצת הפרופסורים של האוניברסיטה בלונדון להרצאת אורח באוניברסיטה והרציתי על המשפט בארץ ישראל בעבר ובהווה, בפני קהל נאה, כשדיקן המחלקה למשפטים, פרופסור מונטמורנסי, יושב ראש. זמן מה לפני כן הייתי אורחו של הלורד טשנסלר בבית הלורדים, ואף נתכבדתי עם אשתי לשבת על כס השופטים בשעת בירור אחד המשפטים בבית המשפט בבית הלורדים. בשעת הסיוור בבית הראו לנו חדר אחד אשר אחד מכתליו מכוסה כולו תמונה גדולה בצבעי שמן המראה את משה מוריד את לוחות הברית מהר סיני. פרט זה שימש לי נקודת סיום להרצאתי באוניברסיטה שבה ציינתי את המקום שהמשפט האנגלי תופש היום במערכת המשפטים של ארץ ישראל:

"רושם גדול נרשמתי בשעת ביקור בבית הלורדים לפני זמן מה, כשהראו לי אחד מחדרי הועדות מקושט בתמונה מרהיבת עין, המראה את משה מוריד את עשרת הדברות מהר סיני, לבני ישראל. הוגד לי, שהחדר הזה נקרא בשם 'חדר משה', וכי כך נקרא החדר וכך קושט, מפני שלכתחילה היה מיועד לשמש חדר בית המשפט של הלורדים. אבל לאחר מכן נמצא האולם הגדול והנהדר מתאים יותר להשראת הצדק בבית המשפט הגדול ביותר של בריטניה הגדולה. אולם רעיון ראשון במקומו עומד. וכי יש סמל טוב ונאה למערכת משפטים עיקרית מאשר עשרת הדברות, שהן כלל עיקרים של משפט צדק בכל מערכות החיים, במשפט פלילי, משפט המשפחה, משפט הרכוש ומשפט החברה? עכשיו הפך הסדר. ארץ ישראל מפיקה תועלת מרובה ממשפטי בריטניה הגדולה. אכן ההיסטוריה חוזרת על עצמה, מתוך השפעת גומלין".

הרציתי גם בטמפל, בחסות הסניף האנגלי של חברת המשפט העברי על "הפליות לגבי האשה במשפט העברי — כלום יש להן תקנה?" ההרצאה נתפרסמה בז'ורנל למשפט בינלאומי ומשווה (Journal of International Law and Comparative Legislation בנובמבר — 1930) והיה לתועלת למשפטנים שאינם בקיאים במשפט העברי בייחוד בתוך דוברי אנגלית. באותו ירחון נתפרסם קודם מאמר שלי על המצב האישי של האשה בתור-כיה, בשלטון הישן והחדש, ובמצרים (נובמבר 1928).

בסעודת צהריים כאורחו של נואל ביקר בפרלמנט הבריטי הסיבות אל שולחן אחד עם עוד כמה צירים שהזמין נואל ביקר לפגשני. ליד שולחן אחד באולם ישב ד"ר וויצמן כאורחו של חבר הפרלמנט ישאיה ווג'בוד. לפי הצעתה של הגברת דאגדייל, שהיתה בין קרואי מארחו של וויצמן נצטרפנו כולנו לשולחן אחד והתנהל ויכוח גלוי לב על המצב. בין הקרואים היה עוד אחד שלא היה חבר הפרלמנט, פקיד גבוה במשרד החוץ הבריטי, שנשתכח ממני שמו. וויצמן קבל מרה על היחס העוין של משרד המושבות המשווה אותו לכל דבר עם בא כוח הצד שכנגד — ג'מאל חוסיני. בימים ההם היו מדברים באפשרות להחזיר את ענייני ארץ ישראל ממשרד המושבות למשרד החוץ. כקודם בראשית כיבוש הארץ. אנשי משרד המושבות, בטבע הדברים, ראו בארץ ישראל עוד מושבה עם ילידים, וזה גרם לכך שהאנשים הנשלחים לשרת בארץ היו באים עם מסורת של שרות במושבות בידיהם, ואין להם ההכשרה למיוחד שבארץ מאנדאט זו ובעיקר חסרים הם האידיאליזם להנהלה נבונה ונכונה שארץ ישראל כל כך נצרכת לו. והיתה תקווה לשינוי לטובה אם האחריות לדבר תחזור למשרד החוץ; שינוי זה ודאי היה נותן סימן לעצמאות הנכספת, והוא הוא הדבר שאנשי משרד המושבות התנגדו לזה בכל תוקף.

הצער והדאגה שבזמן הזה נתנו אותותיהם גם במצב בריאותי. בדרכנו חזרה לארץ ישראל נתעכבנו בפאריז, ואשתי אשר נלוותה אלי עם בננו הצעיר, עמדה על כך שאשאל בעצת הרופאים. מיודעי וידידי ד"ר יעקב לונק, איש ירושלים ומטובי הרופאים בפאריז זה שנים רבות נתן לי תרופה משונה: ללכת למקום קטן שאין בו יהודים כי רק במקום זה אמצא את המנוחה השלמה שאני זקוק לה. ביקשנו ומצאנו מקום קטן ויפה בשווייץ, סט. סרג בהרים אשר בסיבות נהר לימן, בין ג'ניבה ולוזאן, ובו רק מלון אחד שמבקרו בעיקר מבני אנגליה למשחקי ספורט החורף ואינו מפורסם בקרב היהודים. מה עושה הקדוש ברוך הוא? רופא בית המלון הוא יהודי, מיושבי ג'ניבה. הוא עצמו רוצה לדעת, ושואל וחוקר ומתווכח, ולא זו בלבד, אלא שהוא מספר עלי

בחוץ החברה הציונית בג'ניבה, ובאים לבקרני ומזמינים אותי לשיחות ולהרצאות בג'ניבה. בכל זאת נחנו יפה ושבנו לביתנו בריאים ורעננים.

4. מנפתולי גאולת הקרקע בארץ ישראל

מן הדברים שהוטל עלי לטפל בהם כשחזרתי לבית המשפט בירושלים היתה בת-קול של משפט קרקעות מסובך מהטיפוסיים בפרשת גאולת קרקע בארץ ישראל. עצם המשפט נתברר זה מכבר ואף הוצא לפועל בלי שיובא לפני בית המשפט העליון, עכשיו היה עלי לעמוד על פרטי העניין לא בבית משפט רגיל אלא כחבר בוועדה משפטית מיוחדת שנתמנתה על פי הוראות מזכיר המושבות, לברר תלונה נגד שופט אחד בשעת בירור אותו משפט. ואביא בזה רקע המשפטים שקדמו והביאו לחקירה, כדי שהקורא יתפוס את נפתולי משפטי הקרקעות בארץ ישראל באותה שעה. כשריד משטר העותומנים היתה שיטת ה"מושע", היינו שותפות לא מסוימת, עדיין שוררת ברבים מכפרי הערבים. וזה דבר ה"מושע": האדמה שייכת פעמים לכל בני הכפר, פעמים לזכרים בלבד, ופעמים לזכרים המבוגרים בלבד, הכל לפי מנהג המקום, אך לכל בעל זכות אין חלקה מיוחדת לו בגבולות מסוימים, אלא רק קטעי חלק בכלל האדמה לפי מספר בעלי הזכות. אחד ממאה או אחד מאלף וכדומה. האדמה כולה רשומה בספרי האחוזה על שם זקני הכפר בשם מושאל ומתחלקת שנה שנה לפי הגורל בין בעלי הזכות, וכל אחד חורש וזורע אותה חלקה שנפלה בגורלו אותה שנה, ואינו בטוח שזו ולא אחרת תפול בחלקו גם בשנה הבאה. שיטה זו היתה אחד הגורמים לאדישות ועזובה בכפרים, הואיל והפלאח לא היה לו עניין להשביח את האדמה ולהכשירה לעתיד, באשר בסופו של דבר, אחר ולא הוא ייהנה מההשבחה. אבל היה יתרון אחד בשביל הפלאחים בשיטה זו, כי האדמה נשארה לצמיתות ברשות הכפר ולא ניתנה להיגאל. כי איש אין לו עניין לקנות חלקת אדמה ולא לדעת את גבולותיה. כשהתחילו היהודים בהתישבות רחבה, והסכימו הערבים להעביר להם חלק מאדמתם, אפשר היה לסדר את המכירה באמצעות הנאמנים שעל שמם נרשמה האדמה, ודאי בהסכמתם של כל בעלי הזכות. ויש אשר נמצאו מתנגדים למכירה בתוך בעלי הזכות, או שנמצאו ביניהם קטנים או נעדרים, וזוהי הדבר כרוך בקשיים לאין סוף.

והנה על יד המושבה חדרה כפר עשיר בקרקעות ובאוכלוסיה ושמו זיתה ולכפר עודף קרקע, וכנראה התנהל משא ומתן בין כמה מאנשי הכפר ובין

יהודים אחדים מאנשי חדרה על שטח אדמה פוריה בכפר זה, למעלה מחמשת אלפים דונם, שהיה רשום על שם עשרים ושנים מבני הכפר. בשנת 1922 הובא לפני בית המשפט בשומרון (שבאזור שיפוטו נמצא הכפר זיתה) משפט מטעם מספר גדול של אנשי זיתה נגד 22 הבעלים הרשומים, בטענה, שהללו מתיימרים כי האדמה היא קניינם הפרטי ואומרים למכרה. ודרשו התובעים לרשום את האדמה בשם כל אחד מבעלי הזכות על הקרקע. ביניהם היה פלאח אחד בעל השפעה, עבדול פתאח סמארה. התובעים זכו בדין. הנתבעים ערערו, והמשפט הוחזר לבית המשפט הנמוך לשמיעת עדות נוספת. בסוף יצא הדין לרשום על שם כל אחד התובעים חלק אחד מתשע מאות וששה מאדמת המריבה, כי כזה, 906, היה אז מספר אנשי הכפר. פסק הדין אושר הפעם על ידי בית המשפט לערעורים בראשית שנת 1925. עבדול פתאח הסתלק מהמשפט לפני סיום שלבו האחרון, כך שהוא לא קיבל חלקה רשומה על שמו.

לא עברו שלשה חדשים מן היום שיצא פסק דין אחרון זה של בית המשפט לערעורים, המאשר פסק הדין של בית המשפט בשומרון, ועבדול פתאח ובניו הגישו תביעה לפני בית המשפט לקרקעות של חיפה (שבאזור שיפוטו נמצאת המושבה חדרה) נגד שלשה יהודים מתושבי חדרה להצהרת בעלות על שטח אדמה הנקראת ג'ור אל-וסה; התובעים לא התיימרו להיות בעלים רשומים של הקרקע אלא הסתמכו כאילו על חזקה משך הרבה שנים. הנתבעים היהודים הגישו תעודות רישום המראות כי על שם כל אחד ואחד מהם רשומים שני חלקים וחצי מתוך 286 חלקים של אדמה מסוימת בגבולות אדמת חדרה הגובלת באדמת זיתה. הם לא הכחישו שהתובעים מחזיקים באדמה, אך טענו כי על ידי החזקה לא קנו זכות בעלות. בית המשפט קבע שיש לעשות קודם חקירה במקום המעשה לבדיקת הגבולות כפי שגרשמו בתעודות הרישום של הנתבעים, ומינו את רשם הקרקעות בחיפה לעשות את החקירה.

ידוע, שפעמיים יצא הרשם למקום, פעם בלוויית השופט, ואז לא נעשתה כל חקירה ובדיקה, כי הצדדים לא הוזמנו ולא היו מיוצגים, ופעם שנייה, בלי השופטים אבל במעמד באי כוח הצדדים. על חקירה ובדיקה זו הגיש הרשם דין וחשבון לבית המשפט. על סמך זה הוציא בית הדין פסק דינו לזכות התובעים הערבים נגד הנתבעים היהודים, ופירושו של פסק דין זה היה כי התובעים היינו עבדול פתאח ובניו זכאים לרשום את כל שטח האדמה למעלה מחמשת אלפים דונם על שמם. וראוי לציין: הנתבעים לא תבעו לעצמם יותר מחלק מבוטל של השטח הזה, והתובעים כל זכותם בחזקה כביכול. כשנשלחה העתקה של פסק הדין לנתבעים היהודים חתמו הללו שמוותרים הם על זכות

ערעור, ואותו שופט, כפקיד ההוצאה לפועל, שלח הוראה לרשם הקרקעות לרשום את הקרקע על שם התובעים.

לפי הוראות מחלקת הקרקעות זקוקה העברת קרקע מעל לשטח מסוים לאישור מטעם הנהלת מחלקת הקרקעות בירושלים. והרשם העביר את התיק למרכז, ואחד הפקידים הגבוהים, ערבי נוצרי תם עמד על הסתירה שבין התביעה שהיא $7\frac{1}{2}$ חלקי 286 משטח של 3224 דונם, היינו בסך הכל 56 דונם, בקירוב, ובין השטח שיש להעבירו לפי פסק הדין, שלפי המפה הרצופה כולל למעלה מחמשת אלפים דונם. והוא החזיר את התיק לרשם הקרקעות בחיפה בהוראה לקבל הסבר על כך מבית המשפט. נודמן לחיפה, כאילו במקרה, פקיד מהמרכז, אף הוא ערבי נוצרי מסוריה, גבוה במעלתו מעל הפקיד ששלח את ההוראה, וכשאמר לו רשם הקרקעות, כך הוא מספר, שהיה במקום בלוית השופט, אמר לו פקיד סורי זה שדי לנו בכך ואין לו אלא לרשום עובדה זו בתיק. והוא רשם: "בדקתי את הקרקע ביחד עם פלוני חבר בית המשפט. הקרקע הנדונה בפסק הדין כוללת את כל השטח שבגבולות המצויינים בפסק הדין, לפי המפה התחומה על ידי השכנים". ובאו על החתום רשם קרקעות וגם השופט.

על סמך רשימה זו בתיק נתן הפקיד הסורי את ההוראה לסדר את הרישום כפי התלטת בית המשפט. בארבעה ליוני שנת 1925 נרשם במשרד ספרי האחוזה שטח של 5358 דונם לעבדול פתאח ובניו, ובוטל הרישום של $7\frac{1}{2}/286$, שהיה על שם הנתבעים היהודים. למחרת היום העבירו עבדול פתאח ובניו חלק מהקרקע לשם שתיים מבנות חדרה, ותוך שבוע גם את עודף הקרקע. אחרי העברה רשמית זו בספרי האחוזה, שנעשתה כאילו לפי מעשה בית דין, לא היה ולא כלום, והאדמה קמה לצמיתות לקונים היהודים. אך הקנוניה היתה די בולטת, ומשהגיע הדבר לאוזני הממשלה התחילו לחקור ולדרוש בדבר. רשם הקרקעות הקדים והתפטר, הפקיד הסורי, דומני, עזב את הארץ, ויצא הקצף על השופט היהודי. ההאשמה נגדו היתה כי חתם מדעת על עובדה שאינה אמת, היינו על אותה הערה שכתב הרשם בתיק, שבדק את הגבולות במקום יחד עם השופט. התנצלותו של השופט היתה, כי אמנם לא עשה בדיקה במקום, ורק יצא עם הרשם ביום פגרה לטיול בעלמא, ואמנם חתם על התעודה, אבל לא קרא תכנה ולא עמד על משמעותה.

כל העניין נחקר תחילה על ידי ועדה אדמיניסטרטיבית שמינה אותה היועץ המשפטי. משרד המושבות פסל את ההחלטה של הוועדה, וציוה לנהוג לפי חוזר, ששלח בזמנו הלורד פאספילד כמזכיר המושבות, והוא שבמקרה של תלונה כנגד שופט ממנים ועדה משפטית מורכבת משלשה שופטים גבוהים

ממנו במעלה, ואם אין כאלה במושבה, משלשה שופטים בבית הלורדים. כך נפל בחלקי לשבת בוועדה משפטית כזאת, יחד עם עוד שני שופטים בריטיים, ותפקידי לא היה מהנעימים ביותר. אך לא זה עיקר. כאמור, לא הבאתי את המקרה אלא כדוגמה למשפטי הקרקעות המסובכים ולנפתולי גאולת הקרקע שעמדו אותה תקופה לפני ההתיישבות בארץ.

5. יישוב חברון והרבי מליובאוויץ

פרעות תרפ"ט הביאו בעקבותיהן, אחרי השחיטה האיומה בחברון, את חורבן הקהילה בעיר האבות. כל תושביה היהודים שנשארו בחיים, בסך הכל ארבע מאות וארבעים נפש, עזבוה, והתגוררו בירושלים כגולים בלי אחיזה כל שהיא לפרנסתם, תלויים בחסדי ועד העזרה שעל יד ההנהלה הציונית אחר שריכוזה בידיה את כספי הסיוע שבאו מתפוצות הגולה במיוחד להקמת ההריסות. ראוי לציין, אף על פי שגדולה השואה, רבים מגולי חברון רוצים לחזור לעיר מולדתם, אלא לשם כך זקוקים היו לעזרה קונסטרוקטיבית, שלא קיבלוה, אם מפני מיעוט האמצעים שעמדו לרשות המטפלים בכך או מפני שבחוגים האחראים לא האמינו שיש תקווה להתאחוות מחודשת. דיברו אז על ייסוד מושבים חדשים בסביבה, שבאם יוקם מחדש יישוב יהודי בחברון ישמשו לו תריס ומגן. כתוצאה מרעיון זה קם אחר כך כפר עציון וגוש עציון בדרך לחברון, שגם הוא נחרב בגבורה במלחמת השחרור. הונחת חברון, וענייני היישוב הישן בכלל, עוררו התמרמרות רבה בחוגי החרדים בתפוצות הגולה, והרבי מליובאוויץ פנה אלי לשפוך לפני את מרי שיחו ולבקש ממני לסייע בדבר.

הכרתי את הרבי מליובאוויץ, ר' יוסף יצחק שניאורסאהן, במסיבות אלה. יום אחד בסוף קיץ תרפ"ח טלפן אלי מר ירחמיאל אמדורסקי ואמר לי שהרבי מליובאוויץ המתאכסן אצלו תמיה ומשתומם, שלא באתי לבקר אצלו, מאחר שקשרי ידידות היו קיימים בין אביו לבין אבי. לתשובתי לאמדורסקי, שהייתי בחופשה על הר הכרמל, אמר לי שהרבי יודע שכבר חזרתי לירושלים, וביקש ממני לבוא לבקר את האורח החשוב מיד, מאחר שעומד הוא לעזוב את ירושלים בעוד שעה קלה. עמדתי אותו יום לנסוע לתל-אביב, דחיתי את נסיעתי והלכתי לראות פניו של הרבי. מצאתי את המלון מלא עד אפס מקום קהל רב של חסידים שבאו לקבל ממנו ברכת הפרידה. הרבי עצמו לא היה, כי הלך לכותל המערבי הפעם האחרונה קודם יציאתו מן העיר.

משחזר משם סגר עצמו בחדר מיוחד לאכול ארוחת הבוקר, ואותי הכניסו אליו והתפתחה שיחה בינינו, רבת עניין, אלא מיד התברר שלא נוכל להמשיך בה תחת לחץ מאות החסידים המחכים בחוץ, ובעוד הרבי וגם אני מתכוננים לצאת לדרך. מששמע כי עומד אני לצאת לתל-אביב, הזמינני הרבי להתחבר אליו ונשוחח בדרך. הסכמתי, ואמרתי, שאלך הביתה לסדר איזה עניינים ומיד אני חוזר. משנכנסתי הביתה שוב טלפן לי אמדורסקי, הפעם אמר לי, שאין עלי לשוב למלון אלא לחכות לרבי שהחליט לכבדני בביקורו בביתי ומהבית נצא לתל אביב. ואמנם אחרי כמה רגעים עמדה על יד שער בית "חבצלת" מכונית, שבה ישב הרבי, ועמו הרבי מרחמסטריווקה ר' נחומ'צע טברסקי, שנשאר יושב במכונית כי קשתה עליו ההליכה מחמת זיקנה מופלגת. עשרות מכוניות מלאות קהל מלווים מחסידי חב"ד שעמדו לצאת עם הרבי לתל אביב מלאו את כל הרחוב.

הרבי מליובאוויץ אמר לי כי מפני שני טעמים בא לביתי, אחד משום "ושמתי ברכה בביתך", ואחד הואיל ורצונו שהידידות שהיתה קיימת בין אביו לאבי תוסיף ותתקיים גם בין בניהם. טעם משהו, ברך את בני הבית ויצאנו לדרך. ר' נחומ'צע ליווה את הרבי רק עד מוצא, ונשארו שנינו לבדנו כל הדרך. סיפרתי לו על המתרחש בארץ, על ההתקדמות הגדולה בהתישבות החדשה ושאלתיו אם ביקר באחת המושבות, לא העזתי לשאול על הקיבוצים. תשובתו היתה כי רואה הוא בו עצמו המשך אביו ז"ל, ואין הוא יכול לעשות ואפילו לחשוב בדבר שלא היה לרוחו של אביו, והיות ואביו היה מהמתנגדים ליישוב החדש, אין הוא רשאי לבקר בו. הרגשתי בו כי בתוך תוכו אינו מתעלם מן המפעל הכביר ההולך ונעשה בארץ, והיה משתוקק בכל זאת לחטוף מבט. הצעתי לו לבקר בפרדס שלי ברחובות, ואמרתי בלבי, באופן זה אעביר אותו דרך נס ציונה וראשון לציון ואולי אשפיע עליו אחר כך גם להיכנס לתוך המושבה רחובות. הסכים לי ונדברנו, שאבוא לקחת אותו ממלוננו אחרי-הצהריים.

בינתיים התקרבו לתל אביב ואלפי החסידים שהצטופפו בחוצות העיר להקביל פני רבם השותממו לראות אדם חילוני יושב על ידו. משבאתי אחרי הצהריים למלון, שבו התאכסן האורח ליד שפת הים, לקחתו כמדובר, מצאתיו מוקף מאות חסידים המחכים לקבל ברכה או להגיש פתקה או פדיון. משהספיק להיפטר מהם כבר ירד היום, ויצאנו לרחובות כמעט עם חשכה, ואת המושבות שעברנו דרכם ראה רק בחשכת הלילה, ואוי לאותה בושה, משבאנו לפרדס לא יכולנו להיכנס לתוכו ואף לא להציץ בו כי מצאנו את השער נעול. השומר כבר ירד למושבה ואנו חזרנו כלעומת שבאנו, אבל הטיול לא היה לשוא. לי

היתה קורת הרוח לשבת במחיצתו של האדמו"ר הגדול, והוא עצמו נהנה מטיוול באויר הצח, ומובטחני שמשוהו נקלט ברוחו למרות האפלה. לימים הלא נתן ידו להקים יישובים חקלאיים וישיבות בסביבות חקלאיות בארץ ישראל, ומושב חסידי חב"ד בסאפריה וישיבת חב"ד בלוד יוכיחו.

הדבר היה כמה שבועות קודם מאורעות תרפ"ט, ורבבות מעריציו של אדמו"ר ר' יוסף יצחק זי"ע אולי ימצאו עניין בכמה קטעים ממכתביו אלי לאחר המאורעות.

בו' אדר תר"צ כתב משיקאגו:

"כבוד ידידי מחות' הנכבד והנעלה משכיל על דבר טוב, בעל מידות תרומיות מר גד שי' פרומקין, ראש השופטים בעיה"ק ירושלים ת"ו. שלום רב!

כהיום עוד שמורים אצלי אותם הרושמים הטובים אשר עשה עלי הזדמנו-תנו יחדו, ומה מאושר הייתי אם היו מתקיימים דברי אדות החזקת בנין הישוב הישן במוסדי התורה והחזקת ת"ח שי' אבל לדאבוני רואה אני כי גם מהכספים שנאספו ע"ח דמי עליית הקדושים ז"ל אין נותנים חלק להנהרסים באמת.

האם אין זה בגדר חוטא נשכר?

חושב אני אשר במשך הימים המעטים אשר הכירני הרגיש אשר הנני מתלמידיו של האומר מימי לא הגדתי דבר וחזרתי לאחורי, כלומר, לראות האם אינו שומע מי שאינו צריך לשמוע?

אינני מן אלו החפצים להשמיע קולם במדבר, מן התוקעים בשופרות, אבל לאיש אשר רוח טהור בו לשפוט מישרים, לפניו אגלה רחשי לבבי, האם אשגה במשפטי?

את אשר ראיתי ונוכחתי במשך ימי שבתי בארץ הקדושה, למורת רוחי, ולדאבוני לבבי, השאירו בי כתמים שחורים, צללי תוגה ואנחה.

ולא אפונה אשר רק קצרי הראות בועד המנהיגים, אשמים בזה. השגיאה הנוראה תביא משבר, משבר אשר לא ירפא לעד, ולבי לבי על חלליהם, בתי מוסד הקודש, ירושלים הבנוי, על טהרת הקדש אשר הוכרת אוכל מפיהם בעוול גורא.

ידידי הנהו אחד מהיחידים אשר יוכל להשפיע להישיר את מהלכי הענינים למסילה ישרה, ואם במשפט חול בחרה בו ההשגחה העליונה לשפוט מישרים, מה גם במשפטי הענינים הנוגעים לחיי נשמתינו ותקוותינו בארצנו הקדושה, מוסדות הקדש אשר נבנו בדמי הוד כ"ק אבותינו רבותינו הקדושים צוקללה"ה נבג"מ זי"ע, נשיאי מוסדות הקדש בלי הבדל מפלגה.

ובכ"ח סיון תר"ץ מבוסטון:
 "בלב כואב עזבתי את הארץ (בשנה העברה) ממצב הישוב הישן בכלל
 ומוסדות התורה בפרט.
 באלו דברים האחדים שגליתי לפניו, בטח נוכח לדעת השקפתי על הישוב
 החדש ועל תוצאותיו.
 מחזות-תוגה הגיד לי לבי, וכתמי דם ראיתי מרחפים באוירה של ארץ
 ישראל, ולדאבון לב כל ישראל ולבבי קרה ל"ע את אשר קרה, וירחם השי"ת
 את עמו ונחלתו, וישלח לנו גואל צדק ויקבץ נדחינו מארבע כנפות הארץ
 בב"א.
 ידידי, ידעתי את מעמדו ומצבו בתור שופט, בתור אורח, בתור בן ארץ
 המולדת, בתור מביט בהשקפות מדיניות כלליות, אבל עם זה הכרתי בו כי
 הוא הענף החי מאילנא דחיי, וחיבתו לאה"ק משובצה ברגש קדש המקודש
 מאת אבותינו רבותינו הקדושים וצוקללה"ה נבג"מ זי"ע.
 האמור במכתבו ע"ד המצב בכלל, ועל עתידות עיה"ק חברון תובב"א הרגיוז
 את נפשי, ואצטער במאד מאד, ובמסתרים תבכה נפשי על עזיבת קודש
 הקדשים.
 ובכל לבי נפשי ומאדי הנני חפץ בבנינה של עיה"ק חברון תובב"א ובלי
 ספק אצלי אם היו מתאחדים כזה איזה אנשים בעלי שטה מוגבלת במשבצות
 הקדש, במסורת אבות קדושים יצליחו".

כידוע לא הצליחו המאמצים לחדש את היישוב היהודי בחברון מאז החורבן
 בתרפ"ט.

פרק חמישי תסיסה וצמיחה

1. סיר ארתור ווקופ וחיים ארלוזורוב

עם גמר תקופת כהונתו של סיר ג'והן טשנסלר, כשתמו שלש שנים המקובלת למשרת נציב עליון, בא לירושלים ב־20 בנובמבר 1931 נציב עליון חדש — סיר ארתור ווקופ, חייל ותיק, ועבר צבאי גדול לו. היה אדם משכיל בעל תרבות גבוהה, חובב אמנות ומוסיקה, עממי בהליכותיו, איש החברה, מכניס אורחים ביד רחבה, עניינו בכל המתרחש ארץ, מוכן תמיד להושיט יד עזרה, ותומך ביד נדיבה גם מכיסו, בכל מה שמצא ראוי לתמיכה. רווק היה האיש. אהדתו למפעל הציוני ולמד בשקידה את בעיותיו, ידיד עם שמריהו לוין ועם חיים ארלוזורוב ועם מגנס ועוסק הרבה בקריאה ובעיון בדברים שהביאו לו ידידיו אלה כדי לעמוד על ענייני הארץ שגורלה הופקד בידו. עם זה פעל גם למען הערבים ודרש טובתם בכל לב. בייחוד הרבה לעשות לפיתוח החקלאות והרחבת החינוך בקרבם. שעה שהקודמים לו נקטו שיטה שהתפאר בה סטורס — "כל זמן ששני הצדדים לא מרוצים אני מרוצה", שאף ווקופ לנויטרליות עושה ובונה, היינו למתן לכל צד את המכסימום האפשרי ולא לפגוע בצד שכנגד. כך עלתה בימיו העלייה היהודית במניין שלא היה עוד דוגמתה, ופעם הגיעה עד לשנים וששים אלף עולה בשנה אחת. אמנם לא נעשה הדבר בזכותו בלבד, אלא ברצון העם מדורבן על ידי פגעי הזמן משהתחיל השמד הנאצי בגרמניה. אף על פי כן הרבה יש לזקוף לרצונו הטוב וליחסו החיובי של נציב עליון ישר ואוהד, ומאמין בהגשמת חזון היסטורי. ווקופ היה טהור לב ואציל רוח ואם כי בתקופת שלטונו נתגלגלו ימים קשים וטרופים על היישוב בארץ, שלא היו עוד כמותם בהיקף ובאכזריות, לעולם תעמוד לו זכותו הגדולה, שכוונותיו ודאי טובות היו.

כאמור, נתקשר בקשרי ידידות עם ארלוזורוב, שהיה בא כוח המדיני בסוכנות היהודית, ועובדה זו הבליטה ביותר, כנגד המתיחות ביחסי קודמיהם — טשנסלר הנציב וקיש שליחה של הסוכנות. ודאי מתיחות זו לא בגורמים אישיים בלבד, אלא עיקרה במרחק הרעיוני שביניהם, ונטייתו של טשנסלר להשקפה הערבית והפרו-ערבית שגברה והלכה. אך גם עניינים אישיים ידם באמצע. גם טשנסלר וגם קיש היו בני דרגה אחת במעמדם הצבאי, והנציב העליון לא התרצה, כנראה, ל"חברות" שאמר קיש להכניס במשא ומתן

ביניהם. כנגד זה רב מאד היה המרחק הטבעי בין גנראל בריטי לצעיר מערב-אירופי, שמבחינה אישית לא היו לו כל שאיפות לשוויון חברותי, ועל כן נתקבלה עמידתו התקיפה והזקופה לא כהתרברבות אלא כהכרת ערך אישי ולאומי. יתר על כן, ווקופ אדם גדול היה, וכן ארלוזורוב, בן-אדם משכיל ובעל-נימוסים ושיעור קומה, והנציב הגדול ממנו בשנים ובמעלה לא נרתע מלראות בו חבר ואף מורה בעניינים שדעתו רחוקה היתה מהם. בעניין אחד חשוב לא ראו שניהם את הדברים באור אחד והוא — המועצה המחוקקת. ידועים טעמי ההתנגדות החריפים מצד היהודים, שארלוזורוב עמד עליהם לכל הפחות כלפי חוץ. כי הרי ארלוזורוב עצמו הסכים למועצה ונלחם עליה בתוך מפלגתו, אלא ששם גברה דעתם של ברל כצנלסון ובן-גוריון והוטל עליו לעשות שליחות שלא ברצונו. כנגדו ראה ווקופ בשינוי קונסטיטוציוני זה המועט שבמועט, שיש בו משום לפצות ולרצות את הערבים. אותה שעה הערבים בארצות הסמוכות התקדמו יותר ויותר לעצמאות אמיתית או מדומה. לא נשקפה להם הסכנה של חדירת עם אחר לתוך גבולותיהם בכוונה גלויה ומפורשת לשבת ולהיבנות שם לעולמים. וראה ווקופ בהצעה זו, שלא הוא היה המתחיל בה, דבר שיקח את לבם לכל הפחות לזמן מה. אני עצמי כסבור הייתי אותו זמן שטעות מצדנו לדחות את הדבר לחלוטין. כפי שאמר לי חכם אנגלי בקי בקונסטיטוציה ודרכי השלטון של המושבות הבריטיות: "לא באה מועצה מחוקקת אלא בשביל שלא תחוקק". ריכוז ההתנגדות במקום אחד ובתוך ציבור מועט היה פותח דרכים להתגבר עליה ביתר קלות, וגם היה הסיכוי להטות כמה מהחברים הערבים להבנה והתאמה לפחות בענייני מעשה וכלכלה. והלא דברים שברומו של העניין הפוליטי, וקוי יסוד מלכתחילה הובטח שיצאו מתוך היקף הדיון של המועצה המחוקקת. יתר על כן, המלחמה הפנימית, שעלולה היתה לפרוץ בקרב הערבים הארץ ישראלים, תחילה ביחס ל"הן" וה"לאר" של עצם הבעיה, ואחר-כך מלחמת הבחירות ביניהם, היתה מסיחה דעתם ממנו והיינו זוכים בעוד כמה שנים של מרחב מתוך יצירה ועליה, בחסותו של נציב עליון אוהד; ואולי אף מהומות 1936 נדחות לכמה שנים, ומוצאות אותנו מחושלים ומרובים יותר. על כל פנים, כיום דברים אלה הם נחלת ההיסטוריה. אך שינוי השקפות יסודי זה לא עמד בדרכי השפעתו העצומה והכנה של ארלוזורוב על ווקופ ומסופר על זה באריכות ביומן ירושלים של חיים ארלוזורוב.

ארלוזורוב בא לגור ברחביה בשכנות לביתי, אך עברו כמה חדשים עד שהתודענו זה אל זה פנים אל פנים ברחובות, משבא להשתתף בלווייתו של חותני אהרן איזנברג. מאז נודמנו יחד לעתים קרובות, אכלנו לחם איש בית

רעהו ונפגשנו במסיבות רשמיות ופרטיות. מגע ציבורי היה בינינו אך מעט. על שנים שלשה מקרים שענייני ציבור זימנו אותנו יחד יסופר בזה מחמת ערכם כשהם לעצמם.

כשחזר נורמן בנטוויץ לירושלים, לאחר פרישתו מאונס ממשרתו כיועץ המשפטי של ארץ ישראל, לכהן כפרופסור באוניברסיטה העברית, ראו חבריו בשרות הממשלה וידידיו בחוגים רחבים ביישוב העברי חובה לעצמם להביע לו כבוד ואהדה, שלא נעדרה ממנה גם נימה של השתתפות במצבו. פרישתו של בנטוויץ ידועה. הוא היה מהראשונים שהתחילו שרותם בארץ ישראל מיד עם הכיבוש הצבאי בסוף 1917. תפקידו ראשון במעלה בממשלתם של שלושה נציבים עליונים שניהנו עד אז — סמואל, פלומר, וטשנסלר. השתלשלות הדברים במהירות קדחתנית אחרי מהומות תרצ"ט (1929) הצרה את צעדיו, עד שהביאה להסתלקותו. בנטוויץ בא לארץ כציוני, יותר נכון, ציוניותו הביאה אותו לכאן דרך מצרים אשר אליה הלך כמרצה באוניברסיטה של קהיר, בעיקר מפני קירבתה לארץ ישראל. בנטוויץ היה בריטי מלידה ועל פי חינוכו והשכלתו. ידיד היה לערבים. כל אלה סגולות תרומה בשלטון ובתנאים תקינים. ואף על פי שהיה בעצם מהותו איש העיון והמחשבה, הצלחתו מרובה גם בעולם המעשה, ובתורת פרט זכה בחיבה וכבוד מכל הצדדים, היהודים הערבים והשלטון הבריטי, הפועלים בארץ. אך נטייתו לעיין את המאזניים לפי הקו הרשמי, שהוא עצמו היה מן המתונים אותו, הביאתו בין המצרים. ארלוזורוב בשיחה עם וקופ הגדיר את מצבו של בנטוויץ כך: "מר בנטוויץ נהג לשבת בין שניים, ואולי בין שלושה כסאות. הערבים האשימוהו שהוא ציוני חסר מעצור; האנגלים הפקירוהו מפני שהוא יהודי; בעיני היהודים הוא דוגמה לטיפוס היהודי הרוצה להיות אובייקטיבי עד כדי כך, שהוא מעדיף לעשות עוול לעמו מלעורר חשד של אי צדק כלפי אחרים". למידה אחרונה זו אין אני מסכים. אם עשה עוול לבני עמו, עשה זאת לא מתוך רצון להיות אובייקטיבי, ומכל שכן לא בשביל להימנע מלהעלות חשד של אי צדק, אלא שבתמימותו האמין כי חובתו ומצפונו כך דורשים ממנו. כי איש המצפון הטהור הוא בנטוויץ. אך האמת היא שכרגיל באדם הרואה ללבם של שני צדדים, חשוד הוא בעיני השניים. היהודים מנו לו את יחסו החיובי לערבים, והערבים לא יכלו לסלוח לו את חטאו הגדול — שהוא יהודי, והגיעו הדברים עד שערבי התנקש בחייו וניצל בדרך נס, כפי שכתב לי, רק מפני שהמתנקש היה קלע רע. אמת, שהאנגלים,

בעיקר בימי טשנסלר ופאספילד, עשוהו שעיר לעזאזל. תחילה כפתו את ידיהם, הגבילו את סמכויותיו, והעבירו דברים שבין יהודים לערבים לידי סגנו האנגלי ה"טהור" דרייטון. אחר כך הציעו לו העלאה ב"מושבה" אחרת. הוא סרב — והתפטר, ועל פרישה זו זכאי היה לשכר, כי היה בזה משום קידוש השם. הוא דחה כהונה חשובה כזקן שופטים בקרבת ארץ ישראל, בקפריסין, הואיל ולא יצא מאנגליה ללכת לאחת המושבות, אלא יציאתו לשרת את ענייני ארץ ישראל. על פרישה זו בדרך כבוד לא קיבל פרס במדינת ישראל שהרבה פעל עבור הקמתה ולטובתה.

היה יהודי בריטי אחר שבא לארץ ישראל בראשית המנדט כציוני, אולם כשהגיע לקצה עלייתו בדרגות כהונתו בשלטון המנדט, לא היסס לקבל משרה טובה יותר במושבה בריטית במרחקי אפריקה. ורק משפרש מהשרות הקלור-ניאלי הבריטי חזר למדינת ישראל, בא לתפקיד אחד והלך, בא לתפקיד אחר והלך, ולו זכרו חסד נעורים ושלחוהו למרחקים בשרות מדיני; אותו איש שלמסיבה לכבוד בנטוויץ כמסופר להלן, לא בא, כיוון שראה בה הפגנה אנטי-בריטית.

לאחר שנים רבות (1953), למעלה מעשרים שנה אחרי הפרישה, כשערכתי בביתי מסיבה צנועה לכבודו של בנטוויץ כשמלאו לו שבעים שנה, עמדתי על כך, דבר שאולי לא נראה בעיני חתן היובל, שקרבן היה לעצמו, לשיטה שהנהיג ודגל בה, — איזון זה המלא והשלם בין יהודים לערבים בשרות ממשלת המנדט; שיטה שהביאה לקיפוחים מתמידים, וגוברים הולכים, בזכויות הפקיד היהודי, החל בשוטר וכלה בשופט העליון. היהודים הערבים שניהם ילידי הארץ ואין להפלות ביניהם, אף על פי שרמת חיהם ורמתם התרבותית כאחד וכושר פעולתם אינם דומים זה לזה. אסור להפלות ביניהם בדרגה, במשכורת, במספר, ובזכויות אחרות, אף על פי שבעצם, הפקיד היהודי עולה על הערבי וקרוב יותר לפקיד האנגלי ופעמים אף טוב ממנו. על בעיה זו עמדתי בחליפת מכתבים עם בנטוויץ, עוד בשנת 1920, שזכרה במקום אחר בספר זה. בראשית הימים עמדה להם לכמה פקידים יהודים זכות בריטיותם, ורובם קיבלו את הזכות הזאת, כאילו זכותם בכך, גם לגבי חבריהם היהודים הארצישראלים והיו מגביהים עיניהם כלפיהם. ולאמיתו של דבר, גם בתוך היישוב וגם בתוך המוסדות הלאומיים נודעה חשיבות מיוחדת לפקיד היהודי המיוחס בנתינות בריטית, והדבר פגע בפקיד היהודי הארצישראלי יותר מאשר הפגיעות שבאו מן החוץ. ברבות הימים בא שינוי גם בזה, כנפיהם של הפקידים היהודים הבריטיים קוצצו, וכנגדם מינו כ"מספרים מקבילים" פקידים ערבים.

שהתבגרו בינתיים. ובסוף עלה הכורת על אחד מאבות שיטת האיזון בפקידות. משרת היועץ המשפטי, לפי הקונסטיטוציה מיועדת לבריטי. אמנם יש בריטי שהוא גם יהודי אך באין דבר כזה כמו בריטי, שהוא גם ערבי — גם הבריטי היהודי צריך ללכת.

הפקידים היהודים בשרות המנדט ראו בפרישתו של בנטוויץ חטאת הקהל ואמרו לחלוק לו כבוד בסעודה חגיגית באולם הגדול של מלון המלך דוד החדש. נוסף על מספר גדול של פקידים יהודים ותיקים, באו גם ראשי הציבור לכל רבדיה ומניינם למעלה ממאה איש, מסלתו ושמו של היישוב ובכללם מאיר דיזנגוף, הנרייטה סולד, י. ל. מגנס, דוד ילין, פנחס רוטנברג, ארתור רופין, חיים ארלוזורוב, מרדכי עליאש, מרדכי בן הלל הכהן, חיים קלברסקי ואחרים. כאדם הבא במקומו של בנטוויץ בוותק השרות האזרחי הוטל עלי לשבת ראש ולשאת את נאום הברכה לכבודו. נהגתי זהירות רבה מחמת דקות העניין, ואת הגות רוחי הבעתי רק בעקיפין, אך בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים. ורמזתי כי חברי בחרו בי להיות להם לפה, כאשר אומרים עלי כי יותר משאני יודע לדבר יודע אני לשתוק. ארלוזורוב ניגש אלי לברכני על טיב הנאום שהוא מעריך "כבעל מקצוע" במלאכת הדיבור. דיזנגוף היה צריך לשאת את נאום הברכה לגברת בנטוויץ אך "משהיה השופר בידו — תקע" ודיבר בהתרגשות על התנאים הפוליטיים שהביאו למצב הזה. ומתוך הקהל קראו אלי פקידים יהודים, בריטים למחצה, שפסחו על שתי הסעיפים להפסיק את הנאום.

חדשים אחדים לאחר מכן בא ארלוזורוב לבקשני לייצג את הנהלת הסוכנות היהודית במועצה שצריכה ליישב חילוקי דעות בין הוועד הלאומי והרבנות הראשית. בעניין התקנות לבחירות הרבנות. תקנות כנסת ישראל 1927, הוא החוק המכוון את ענייני ההנהלה הפנימית של היישוב היהודי בארץ ישראל, קובע בין השאר, שיש לערוך תקנות מיוחדות הקובעות את שיטת הבחירות או המינויים של מועצת הרבנות הראשית, לשכות הרבנות המקומיות ורבני הקהילות. תפקיד זה של עריכת התקנות הוטל לפי החוק על הוועד הלאומי והרבנות הראשית. ונקבעה הלכה, שבאם לא יבואו שני הגופים האלה לידי הסכם בעריכת התקנות, תחליט בכך מועצה מיוחדת שחבריה באי כוח שני הגופים, בצירוף באי כוח הסוכנות היהודית, בתורת יושב ראש. מכאן שתפקידו של האחרון היה בעצם תפקיד בורר מכריע; דרך אגב, נוטל אני זכות לעצמי על שם "כנסת ישראל" שניתן לציבור היהודי המאורגן. לפני כן השתתפתי בוועדה שנתמנתה על ידי הוועד הלאומי לפקח על התרגום העברי של החוק הזה המבוסס על "חוק העדות", ושמו באנגלית, "תקנות העדה היהודית".

היו בוועדה שסברו לתרגמו כצורתו מלה במלה: תקנות העדה היהודית. התנגדתי לכך, שהציבור היהודי המאורגן, היישוב, העם בארצו, ייקרא בשם 'עדה', ותרגמתי 'כנסת ישראל', והדבר נתקבל, אף על פי שהיו היסוסים גם בחוגי הוועד הלאומי עצמו שפקפקו אם השלטון יסכים לכך. נימקתי את השינוי בשם בניסוח העברי, והדבר עבר בשלום.

מצד הרבנות הראשית נתמנו כחברי המועצה הרבנים הראשיים של תל-אביב שלמה הכהן אהרונסון ובן ציון מאיר חי עוזיאל. מצד הוועד הלאומי נתמנו הרב פישמן (מימון) ומר לניאדו. סלע המחלוקת, ולא סלע אחד אלא כמה סלעים היו, בין שני הצדדים היה זכות ההשתתפות בבחירות לרבנים שאינם חברי הכנסת. הסעיף הראשון של התקנות קבע, שתהיה אסיפה בוחרת, שחבריה שבעים איש, מהם 42 רבנים ו-28 חילוניים בעלי עמדה חיובית לדת, מחציתם אשכנזים ומחציתם ספרדים; כרבנים הוגדרו חברי משרד הרבנות, רבני קהילות, דיינים ומורי הוראה. בתוכם היו כאלה שלא נמנו עם חברי כנסת ישראל, היינו שמחקו שמותיהם מפנקס החברים, — ומה דינם? לכאורה, רב כזה שפרש לא צריך לשאת משרה בגוף מאורגן של "כנסת ישראל", ולפיכך מן הדין שיטלו ממנו גם זכות הבחירה הפאסיבית. אבל הקושי אצל אלה שמחקו עצמם מן הכלל ואף על פי כן עודם משמשים ברבנות. אחרי שיקול ודיון מייגעים הוסכם, כהוראת שעה, שבבחירות הראשונות תינתן זכות הבחירה אף לאלה שבתאריך מסוים נשאו משרות רבנות בפועל בארץ ישראל, שהרבנות הראשית מכירה ברבנותם. וכן נתיישבו שאר חילוקי הדעות בתקנות הבחירות, וארלחורוב הכיר לי טובה שסייעתי עמו בכך.

2. פרשת אליוט

בסתיו 1932, נפל בבית המשפט העליון דבר שהסעיר את הרוחות בקרב היישוב היהודי בארץ, ובת קולו עברה לתפוצות הגולה ועד לפרלמנט הבריטי הגיעה אירע הדבר ביום ששי אחד בסוף אוקטובר, כשבחבורת זקן השופטים מקדונגל והשופט העליון חיאט ביררתי ערעורם של שלושה יהודים שנידונו בבית המשפט המחוזי בירושלים לזמני מאסר ארוכים על הצתה בודו. אחד הנאשמים, סוחר לאריגים בשוק אפטימיוס בעיר העתיקה, נאשם — שהבעיר את בית מסחרו בידיים לקבל דמי ביטוח בסכום ששה אלפים לא"י, סכום גבוה בהרבה מערך הסחורה המבוטחת. הוא נידון למאסר שלוש שנים, עם שנים מפקידיו שנידונו. — האחד אף הוא לשלוש שנים של מאסר ואחד לשנה

וחצי. מצד הנאשמים עמדו עורכי הדין אבקריוס ועליאש, מצד התביעה הכללית יועץ הכתר (סגן פרקליט הממשלה), בריטי, מר אליוט. לאחר נאום הסניגוריה של אבקריוס קם אליוט לענות ופתח לאמר: "זהו משפט פשוט של הצתה שנמצאים בו כל היסודות הרגילים של הצתה, חברת ביטוח, פרמיה גבוהה, שריפה, יהודי..."

"יהודי?!" קראתי, והוא ממשיך:

"היעדרות ממקום השריפה!..."

"מה פירוש יהודי? שאלתי שוב.

"ודאי, השיב מר אליוט, הנאשם הוא יהודי, שמו הוא..."

"הברצונך לאמר כי יהודי הוא יסוד רגיל בהצתה?"

"כן, השיב, הדבר ידוע בסיטי של לונדון."

"אין ברצוני לדעת על הסיטי של לונדון, אנו נמצאים בירושלים."

"טוב, יכולתי לאמור יהודי אנגלי או ערבי."

"המשך", קראתי, ופרקליט הממשלה המשיך בנאום הקטגוריה שלו, כשכל

אולם בית המשפט המלא נמצא כאילו באויר מחושמל. גברתי על התרגשותי הספונטאנית ובהשתלטות על רוחי הסוער הקשבתי לנימוקי הקטיגור ולתשובת בת הסניגור עליאש שבא אחריה ולא נגע בשאלת "היהודית". דחינו את מתן פסק הדין לזמן אחר.

משיצאתי מבית המשפט הקיפוני כתבי עתונות והבינותי שמאורע זה ככה נתפרסם בעיר והרגיז את הרוחות והכעיס את הלבבות. ישבתי ביחידות בלשכתי לשקול בדעתי, כיצד להגיב על מקרה זה? רגע אמרתי להביא את הדבר בפני מזכיר המושבות וישבתי לנסח מכתב אליו, ואפילו יביא הדבר לידי התפטרותי מחמת הפסיחה על צינורות ביניים המקובלים. בינתיים עוברות השעות והלכתי הביתה. רבים באו לבקרני, מהם לדעת פרטי הדבר, מהם ללחוץ את ידי ומהם לדון על אופן התגובה; בין הבאים אוסישקין וחיים ארלוזורוב. בינתיים גמלה בקרבי ההחלטה כיצד להגיב: הדבר קרה בבית המשפט ומכס השופטים צריך הוא לבוא על פתרונו. ביקשתי מארלוזורוב שיתן דעתו על כך שתהא ידי חפשית ושלא אהיה כבול על ידי תגובות בציבור ובעתונות. הוא הסכים עמי, ובמוצאי שבת עברה הוראה לעתונות היהודית להימנע מתגובה, חוץ ממסירת העובדות, כל זמן שהדבר עוד לא מצא את פתרונו בבית המשפט.

במשך השבוע בא אליוט אלי להביע את צערו על פליטת פה שלא התכוון לה. אף ביקש ממני רשות להביע התנצלות פומבית בבית המשפט. לא העלמתי ממנו, כי לא אמרתי עוד את המלה האחרונה. עזרו, ידידו מוסה עלאמי, בא

אף הוא לראותני ואמר לי, שאליוט מצטער צער רב באמת על המקרה, והיה נותן מלוא העולם אילו ידע את הדבר שברצוני לאמרו. שתקתי. הכינותי תגובתי בכתב, שאמרתי לקרוא בשולי פסק הדין בעצם המשפט. בינתיים גברה סערת הרוחות בעיר, עורכי הדין התאספו ודנו בדבר, והממשלה עניינה לסיים פרשה זו קודם שבית הדין גומר משפטו ומוסר פסק הדין. ביום ששי, שבוע לאחר המקרה, נכנס אלי מנהל בתי המשפט ואמר לי, שזקן השופטים רוצה לכנס ישיבה מיוחדת של בית המשפט לשמוע הצהרתו של יועץ הכתר. התעטפתי בגלימתי ונכנסתי ללשכת זקן השופטים. הוא הראה לי את נוסח ההצהרה, שעמד מר אליוט לקרוא בבית המשפט, ואני מצדי הראיתי לו את אשר הכינותי אני לקרוא בשולי פסק הדין, ושקרא עכשיו, בתיקונים קלים, אחרי הצהרתו של אליוט. מקדונל התאדם למקרא הדברים ושאל אם לאור ההתנצלות נתון עוד לקרוא את הדברים? כן, עניתי ללא היסוס. והוא הרגיש שמוכן אני להתפטר אם לא תימלא דרישתי. קם ונתן לי מקומו על יד שולחן עבודתו להכניס בדברי את התיקונים שיהיו הדברים הולמים את המצב החדש, ונכנסתי לבית המשפט, שהיה כבר מלא קהל, ברובם עורכי דין, שהזעקו לישיבה המיוחדת.

פתח מר אליוט ואמר:

„ברצוני להודות למעלת כבודכם על אשר נתתם לי שעת כושר להגיד, עד כמה כואב אני על אשר מלים וביטויים ידועים, שאמרתי בערעור אחד, פגעו ברגשות העדה היהודית בארץ ישראל. במידה שאמרתי בפני בית המשפט כי העובדה שאדם הוא יהודי, מהווה יסוד בפשע הצתה, אני מסתייג מהנחה כזאת, שאין לה סמוכין לא בחוק ולא במציאות. הביטוי עצמו נפלט מפני שלא מרצון ובהיסח הדעת, ואני לוקח חזרה את הדברים במקום זה ובשעה זו.“

ואלו דברי:

„אין לי ספק, כי לא היה בדעתו של היועץ המלומד לפגוע ברגשות של איזה שהוא יהודי במיוחד או ברגשותיהם של היהודים בכלל. עם כל זאת מרגיש אני, כי עלי להגיד עוד מלה על הדרך הבלתי רגילה שנקט יועץ הכתר, למנות לנאשמים את דתם ולאומיותם, כאחד היסודות לאשמתם. זהו בהחלט בלתי הוגן הן ביחס לנאשמים ועוד יותר לגבי העם שאליו הם משתייכים. המועט שאוכל לעשות הוא לרשום לזכרון על ספר את הפתעתי הגמורה ורוגזי העמוק כי הנחה הרת רצינות כזאת יכולה היתה להאמר בפומבי על ידי מייצג הכתר בפני בית המשפט הגבוה ביותר בארץ ישראל.“

וזקן השופטים נעל את הישיבה בדברים אלה. בפנותו אל הפרקליט:

„שמח אני כי היה אפשר לי לתת לך את ההודמנות למסור את ההצהרה הזאת שמוצא אני כי נכון היה מצדך לעשותה“.

בזה נגמר המקרה הזה עד כמה שהדבר נוגע לבית המשפט. העתונות היתה עכשיו חפשית בתגובותיה. והגיבה, עתון עתון כדרכו. „פלסטין בולטין“ למשל, העתון היומי באנגלית, קודמו של ה„פלסטיין פוסט“, מביע קורת רוחו על כך שמר אליוט לקח חזרה דבריו ללא סייג ועל הצורה הטקטית שאחז בה השופט פרומקין בעניין דק זה, ועל הנזיפה החמורה שגער בו ושלא נשמע כחריפותה מעולם מעל כס בית המשפט העליון באזני נציג הכתר. עם זה, מסיים הכותב, יש רק אפשרות אחת לתיקון טעות יסודית זו, והיא להעביר את מר אליוט מארץ ישראל.

על שאילתא שהוגשה באותו עניין בבית הנבחרים הבריטי ביום 9 במרס 1932 מחבר הפרלמנט ווג'ווד שנתמכה על ידי ברנט ג'נר ענה מזכיר המושב בות סיר קונויל ליסטר, כי הפרקליט כבר שקל למטרפסיה בנויפה שקיבל כראוי מכס השופטים.

ספק אם בחוגי השלטון בירושלים נזקף מאורע זה לזכותי. פרשת אליוט נסתיימה בצורה טראגית. לאחר כמה חדשים מצא את מותו בתאונת דרכים ברחוב המלך ג'ורג' בירושלים. השתתפתי בהלווייתו והנחתי זר פרחים על קברו. בעצם היה אליוט אדם טוב וישר, וכבן למשפחה חובבת יהודים לא היה אנטישמי. בתמימותו אמר דברים שאחרים, פיקחים ממנו, שומרים אותם בלבם, אבל נזהרים מלהעלותם על שפתם.

פרק ששי

בנככי הבעיה הערבית

1. בפרוץ מאורעות תרצ"ו (1936)

ב־19 באפריל 1936 התחיל המרד הערבי הגדול והמאורגן שהיה מכוון כנגד השלטון הבריטי ומטרתו העיקרית להחריב את היישוב היהודי בארץ ישראל. האות ניתן ביפו והתפשט במהירות הבזק בכל חלקי הארץ, בשביתה כללית בערים, והתנפלות המונים מאורגנת על היישובים הקרובים והמרוחקים וב־דרכי התחבורה. אני עצמי נמלטתי בנס ממות עם פרוץ המהומות. נסעתי אותו יום לרחובות ובצומת הדרכים בבית דגון יצאתי מן המכונית שהמשיכה דרכה לתל אביב, והמתנתי למכונית המהלכת בין תל אביב לרחובות. בבית הקפה הגדול על פרשת דרכים זו ישבו עשרות ערבים בשלווה ושקט, גומעים קפה ומעשנים נרגילות, כשאני עומד כנגדם. והנה מכונית קטנה נהוגה במ־רוצת חפזון, נעצרת, מסובבת במהירות הבזק לכביש ראשון לציון—רחובות, והנוהג במכונית פותח הדלת וקורא לעברי „מהר והכנס אם חייך יקרים לך“, בדרך סיפר לי, שנמלט בעור שיניו מתל אביב. זה כשעה שפרצו מהומות ביפו, אין יוצא ואין בא, גם היציאה מתל אביב אסורה וכל הדרכים בחזקת סכנה. רק בעקיפין הצליח להימלט. אילו הקדימה השמועה להגיע ליושבי הקפה בבית דגון רגעים מעטים לפני שהגיעה המכונית, היו מוצאים בי טרף מוכן לרגש האחדות של המרד, ללא עד וללא ראייה.

לרחובות לא באו עוד הידיעות. עשיתי בה שעה קלה ונסעתי לראשון לציון בתקוה, למצוא דרך לחזור ירושלימה. אמנם מצאתי בראשון כמה מכוניות מירושלים שיצאו לתל אביב והפנו אותם לראשון לציון עד יעבור זעם. מה־משטרה דיברו בשבילי עם רמלה, וסגן המושל הבריטי אמר שם שאי אפשר לעבור את רמלה, הערבים משתוללים בחוצות ואינו יכול לשלוט במצב. בתל אביב נתכנסו בינתיים מאות אנשים שיצאו בבוקר מיישובי הדרום ולא יכלו לחזור למקומותיהם. התברר שאורחה צבאית, משמר מכוניות משוריינות, מלווה את הרוצים לחזור לדרום, ואותה אורחה כשתשוב לתל אביב תלווה גם את המכוניות שנעצרו בראשון במשך היום. כך הגעתי לתל אביב לפנות ערב. העיר היתה מלאה פליטי יפו, ורבים מבקשים מקום ללינת לילה בבית הכנסת הגדול וברחובות הסמוכים לו. נגשתי אל המשטרה ומקצין צבאי שקנה שביתה בתחנת המשטרה קיבלתי היתר יציאה לעזוב את תל־אביב, אף הובטח

לי ליווי של שוטר בריטי לקחתני לירושלים למחרת הבוקר. אבל אז נתברר, שהמושל הבריטי אינו מסכים שאצא לירושלים בליווי שוטר אחד, ושנים אינו יכול ליתן, הואיל ומספר השוטרים שלרשותו מצומצם מאד. בינתיים נתאספו במלון פלטין כמה אנשים שנחפזו כמוני לחזור לירושלים, ובתוכם הרב מאיר ברלין ויהושע גורדון, שבא מטעם הנהלת הסוכנות היהודית להשתתף בהלווית ההרוגים ועמד אף הוא לחזור לשם. מכיוון שניתן לו בירושלים ליווי של שוטר אחד, החליטו פליטי ירושלים להצטרף למחנה אחד, ובלווית שני השוטרים שלרשותנו יצאו כל המכוניות בשיירה אחת לירושלים. קיבלתי את השוטר שלי בתל אביב ועמדתי לצאת במכונית של מר חיים סלומון נהוגה בידי בנו. להפתעתנו אמר לנו השוטר שהוא מצווה רק להוליכנו ליפו, ושם נקבל את השוטר שיקחנו לירושלים. רגעי פחד והתרגשות עברו ביחוד על נהג המכונית, אך עברנו בשלום את רחובות יפו, והגענו למשרדי המושל, קיבלנו את השוטר וחזרנו לתל אביב והשיירה יצאה לדרכה: המכונית עם ליווי של גורדון בראשה, והמכונית עם הליווי שלי בסופה, כמאסף לכל המחנה, כשהמכוניות של הרב ברלין והרב אחרות באמצע.

משעברנו את צומת הדרכים בבית דגון ראיתי לתמהוני שנשארו יחידים, גורדון החליט לעבור דרך רחובות לראות את ד"ר ווייצמן. ולא הודיעני על כך. כל נהגי המכוניות הלכו אחריו. סלומון הצעיר שהיה זהיר ואטי בנהיגה נשאר קצת מאחור ולא השגיח בזה שהמכוניות שלפנינו פנו ימינה לרחובות. נשארו לבדנו במכונית עם השוטר הבריטי ומאחורינו מכונית אחת של מר קוך, שהיתה מקולקלת והתנהלה בכבידות, והוכרחנו להאיט עוד יותר קצב הליכתנו. כך הגענו לרמלה. עברנו בלא פגע את הרחוב הראשי. האספסוף היה עסוק בזריקת אבנים על הרכבת מחיפה שעברה אותה שעה את רמלה. בין הנוסעים הבחנתי את השיל פרבשטין. משיצאנו מגבולות רמלה ראינו כעשרים בחורים ערבים מזויינים חוסמים את הדרך על הגשר הצר במרחק קטן מפסי מסילת הברזל החוצים את הכביש. לנוכח הסכנה לא איבד השוטר הבריטי את עשת תוונתיו, פתח את דלת המכונית, התייצב על המפתח, וכשהוא נשען בגבו על המכונית כיוון בידו האחת את רובהו הדרוך לקראת המתנפלים, ובידו השניה החזיק כנגדם אקדח טעון, וכסה עברנו את הערבים. כיוון שראו את השוטר הבריטי המזוין לא העלו על דעתם שיהודים הם הנוסעים המוגנים על ידו. באנו בשלום לירושלים בשעת הצהריים. עד היום מצטער אני שלא נשמר בזכרוני שמו של השוטר האמיץ הזה.

2. דעתי על הבעיה הערבית

הבעיה הערבית העסיקה אותי תמיד, פעמים בעל כרחי ושלא ברצוני. מילדותי נמצאתי בסביבה ערבית, מבחינת המקום בעיקר, שכן היו חצרות הערבים והיהודים סמוכים זה לזה, והילדים היו נפגשים ומתנגשים זה עם זה, בחינת שני עולמות נפרדים ללא כל קירבה מבחינה נפשית או תרבותית. כך היה דינו של עולם זה. בבית אבא היה הדבר שונה במקצת, שהרי היו יוצאים ובאים אליו המשכילים שבקרוב הערבים ומבני ידידיו היו עכשיו ידידי. בנערוטי כבר באתי במגע עם הנוער הערבי, ונפגשתי בעיקר עם הסטודנט הערבי בקושטא. עכשיו אני בא עם הערבים במגע יום יום. הרי הם רוב „לקוחותי“ בבית המשפט, אני מזדמן עמם כחברים, פקידים, מוצא עצמי, לפעמים בהיסח הדעת, בשיחה עם אישים ערבים מכל הזרמים הבאים לבקר בחדר חברי השופטים הערבים, מקשיב לשיחותיהם של הרבה מהצעירים, הפקידים המושלמים והנוצרים בבית המשפט, הסטודנטים בשיעורים למשפט, כך שגיתן לי להכיר את טיבו של הערבי, לדעת את נפשו ולעמוד על השינוי העצום שנולד בהלך רוחו ומהלך מחשבתו מאז הכיבוש הבריטי. גם בשעות טרופות, כשהמגע האישי היה קשה מאד, נמצאו ערבים שבאו בדברים עמי ודיברנו בגילוי לב. רק אחר כך הגיעו ימים שנמנעתי מלהיכנס לשיחות מפורטות עם שכנינו, כיוון שלא ידעתי את המתרחש לפני ולפנים בחוגים האחראים שלנו, ולא תמיד יכולתי להצדיק את העמידה הנתפשת על ידם.

כזכור איחלתי למנהיגים הציוניים באסיפה המדינית בביתו של לורד מלצ'ט בלונדון ב-1929, שלא תישכח הבעיה הערבית גם אחרי עבור ימי הזעם. אך לידיעתי לא נעשה הרבה בתקופה שבין מאורעות 1929 למאורעות 1936. לא במעט השפיע על הדבר יחס הבריטים, אשר כדברי ווייצמן אלי בפגישתנו בפאריז לפני אותה אסיפה בבית מלצ'ט, לא ראו בעין יפה התקרבות יהודית ערבית, ותקופת ביניים זו, כמעט בחינת „ותשקוט הארץ“, היתה דווקא שעת כושר לדיון ופעולה. אותה תקופה שוחחתי ארוכות עם חברים וידידים ערבים, שגם הם כמוני עמדו מחוץ לתנועה פוליטית, אך היתה להם קירבה עם מנהיגיהם הפוליטיים וידעו את הגבולות עד היכן יגיעו בווייתוריהם. בכתבי מצאתי רשימה שרשמתי בשנת 1933, כעין סיכום של שיחות שאפשר היה לראות בהם מצע למשא ומתן רשמי. אף על פי שהיום אין לדבר אלא ערך עיוני בלבד, אביא רשימה זו בקיצורה. גירסתי היתה לא לדחוק את הקץ בפתרונות פוליטיים אלא לנסות להגיע קודם לידי הבנה בתחום הכלכלי, ולהוכיח לער-

בים הלכה למעשה שהעלייה היהודית מביאה ברכה גם לערבי. בחקלאות אפשר היה לציין עובדה זו בפריחתם של הכפרים הערבים בסביבת מושבות וישובים יהודים כנגד העזובה בכפרים הערבים שהישוב היהודי לא הגיע עדיהם. העיר לא הרגישה טובת הנאה של ממש. והתסיסה באה בעיקר מן העיר. הנוער לא היה לו במה לעסוק. ההשכלה התרחבה בתוכם, ואם ב-1918, עם פתיחת בתי המשפט, לא מצאנו צעירים מושלמים שידעו לכתוב אנגלית, אפילו למשרה קטנה, עכשיו קם דור של אלפים רבים גומרי בתי ספר תיכוניים, והיו גם הרבה מאות שחזרו מאוניברסיטאות בחוץ לארץ ובייחוד מאנגליה, שהשתלמו גם במקצועות טכניים. משלא מצאו אפשרות של פרנסה, הואיל והכל תלויים במשרות בממשלה בלבד, שלא הספיקו להשביע את הכל, הרי הרבים שלא נקלטו בעבודה היו למקור של רוגז, תסיסה והסתה. סברתי, כל שיבואו צעירים אלה ובני העיר בכלל על סיפוקם הכלכלי יתוספו על ידי-דינו ונוכל באוירה אוהדת להרבות את כוח הקליטה, ולבנות מתוך שקט ושלוש. — זוהי הרשימה בראשי פרקיה:

“מצד הערבים מסכימים:

1. לחוקי העליה הנוכחים, היינו: עליית בעלי הון בלי הגבלה במספר, ועלייה חלוצית לפי כוח הקליטה של הארץ.
2. לחדירת יהודים מסוג בעלי מלאכה, בעלי מקצוע חפשי, בעלי הון, פועלים מקצועיים לערים כמו עזה, שכם, רמלה, לוד וכו'.
3. לקניית קרקעות על ידי יהודים בלי הגבלה.

מצד היהודים מסכימים:

1. בתמורת ההסכמה לעליה:
 - (א) להעסיק במשק החקלאי הפרטי, שאינו מתנהל על יסוד עבודה עצמית, אחוז מסוים של פועלים ערבים (20%).
 - (ב) כנו' בבתי החרושת ובתעשייה בכלל.
 - (ג) בתי המסחר היהודים מקבלים פקידים ערבים כפי הכשרתם ולפי הצורך.
 - (ד) המוסדות הכספיים והכלכליים היהודים, כגון בנקים, חברות וכו' גם הם מעסיקים מספר מסויים של פקידים ערבים.
 - (ה) נותנים לערבים אפשרות להשתתף בהונם במפעלי המסחר והתעשייה היהודיים, לקנות מניות ולהיכנס לועדי ההנהלה.
- (1) עירית תל-אביב מעסיקה אחוז מסויים (5—10%) של פועלים ופקידים ערבים.

2. בתמורת ההסכמה לקרקע:

בכל קניה גדולה של קרקע באים לידי הסכם עם בעלי הקרקע להקצות להם חלק מהקרקע (לא יותר מ-20%) או להקצות להם מקום אחר בקרבת המקום, ונותנים לבעלי הקרקע האלה עזרה על יסודות מסחריים, לפתח את חלק הקרקע שנשאר להם, בעבודה אינטנסיבית.

במקרה שבעלי הקרקע לא עיבדו את הקרקע, אלא אריסים, מקצים מקום לאריסים (לא יותר מ-20%) ונותנים להם את האפשרות לרכוש את הקרקע בתשלומים לזמנים ארוכים. במקרה שהממשלה או הערבים ימציאו לאריסים את הכספים לרכישת הקרקע, יעזרו היהודים לבעלי הקרקע החדשים לפיתוחה כמו בסעיף הקודם.

כדי להכשיר את הנוער הערבי לקבל משרות אצל היהודים, מלמדים בכתות הגבוהות של בתי הספר הערביים של הממשלה ושל הפרט, עברית בתור שפה. וכן מלמדים ערבית בכתות המקבילות של בתי הספר של היהודים. פותחים שעורי ערב ללמוד שתי השפות. את הדיון והעיון בעתידה הפוליטי של הארץ דוחים לזמן מסוים.

3. חמשה שעשו אגודה אחת

בינתיים באו ימי 1936. היישובים המרוחקים היו בסכנה ובמצב של התגוננות. היד האחת אוחזת בשלח והאחת במחרשה. בערים הגדולות היה המצב טוב יותר מבחינת הבטחון, אך השביתה הכללית הולכת ומתרחבת ומשביתה את התנועה והתחבורה ומביאה לידי שיתוק כל חיי הכלכלה. הפעם זהו מרד ממש. ותיקפו גדול. שוב אין אורח רשאי להסתפק בשב ואל תעשה. יש לעשות משהו. גם בקרב הערבים שאני נפגש עמם יש החושבים כמוני. מנהלים שיחות, נאנחים, מתמרמרים ומגששים.

יום אחד, כחודש לאחר שפרצו המאורעות, נפגשתי דרך מקרה בד"ר מגנס ברחוב בן-יהודה. הסתכלנו זה בזה תוהים כשואלים "מה לעשות?" התברר כי גם הוא מגשש, גם הוא נפגש עם ערבים ואותו דבר בלבם של עוד שלושה מבני היישוב, אשר שיח ושיג להם עם ערבים, הלא הם פנחס רוטנברג מנהל חברת החשמל הארץ ישראלית אשר תחנתה הראשית במחניים שוכנת על גדות הירדן המפריד בינינו לבין עבר הירדן מעבר לגבול. שני לו מר נובור-מיסקי מנהל חברת האשלג, המוציאה אוצרות מים המלח, וגם לו עסק עם אמיר עבדאללה ואנשיו, והשלישי — משה סמילנסקי איש רחובות שזה עשרות בשנים הוא עוסק עם ערבים ומכיר אותם, מהפלאח הפשוט עד לאפנדי

והמנהיג. נדברנו, מגנס ואני, שטוב שיזדמנו חמישה בני אדם אלה למקום אחד וידיינו במצב — ויטכסו עצה לפעול במשותף; עיקר כוונתי היתה, למנוע משגים וטעויות, הואיל והיחיד עלול יותר למשגה מן הרבים. בייחוד מחשבתי במגנס. לא טוב להשאיר את האדם היקר הזה בתומתו לבדו עם ערבים העלולים להוליך אותו שולל בטכסיסיהם וערמומיותם.

לפגישה ארעית זו עם ד"ר מגנס קדמה שיחה ארוכה וגלוית לב ביני ובין מוסה עלאמי בלשכתי בבית המשפט. עלאמי היה אז פרקליט בממשלה המנדטורית. הוא שימש במחלקה המשפטית עוד מימי בנטוויץ, חוץ מתקופה קצרה שלקח אותו וקופ להיות לו מזכיר פרטי, כעין יועץ לעניינים ערביים. מוסה עלאמי היה חניך קמברידג', אדם ישר ורציני, עולה בהשכלתו ובהתמדתו על כל הערבים שהכרתי. זכורני, משפט ערבים שנאשמו ברצח יהודי, דומני בנהלל, והוא עמד כקטיגור כנגדם מטעם הממשלה, והכין את התביעה בשקידה ובכנות מופתית, ונלחם כארי בסניגוריהם הערבים הלאומניים של הנאשמים. כאילו אין כאן כל שאלה של רוצחים ערבים שחיהם תלויים להם מנגד בעוון רצח יהודי. נהגתי חיבה וכבוד באדם זה, שעוד אבותינו היו קרובים זה לזה. ודאי לא שכח הקורא את ביקורו של אביו, פיצ'י אל עלאמי, כראש עיריית ירושלים, בבית אבי, לפייסו על פליטת פה בגנותם של היהודים בישיבה בוועדת בחירות לעירייה שאבי היה חבר הוועדה, שסיפרתי עליה למעלה.

ברור היה מלכתחילה, שההנהלה הציונית צריכה לדעת על כל פסיעה ופסיעה שאנו פוסעים בדרך התחתים זו. הודעתי על שיחתי עם עלאמי למשה שרתוק, חברי מתקופת קושטא, שנתמנה בינתיים למנהל המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית במקום ארלוזורוב המנוח. שרתוק בא לביתי בשבת 23 למאי 1936 לשמוע פרטי הדברים ואז סיפרתי לו על השיחה הראשונה העומדת להתקיים למחרת היום. בין "החמשה" מגנס, נובומיסקי, סמילנסקי, רוטנברג ואני.

בישיבה ראשונה של החמשה סיפר כל אחד על שיחותיו עם אישים ערבים ועל גישושים וסיכויים, והוסכם שכל אחד ואחד יגיש לחבריו את הנוסחה שלו. ומאחר שלא הכל בדעה אחת בפרטי דברים הוטל עלי לצרף הצעה מוסכמת על דעת הכל ואותה יביאו בשם החמשה להנהלת הסוכנות היהודית. בהצעה שני חלקים: היסודות להסכם, והדרכים שיש לנהוג לפיהם, והיא שימשה נושא לשיחות ופגישות עם אנשי הסוכנות היהודית, כמפורט בתזכיר שהוגש להנהלת הסוכנות ביום 14 ליולי 1936, ושאני מביאו כאן ככתבו וכלשונו.

(בשולי הגליון גם הנוסחה הפרטית שלי שהגשתי לחמשה, ושנתמזגה אחר כך במקצתה בתוך ההצעה המשותפת). *

4. תזכיר שהוגש לאכס קוטיבה של הסוכנות היהודית

תיכף אחרי התחלת השביתה הערבית בשנה הזאת נתברר כי המאורעות יימשכו ועלולים לגרום לכך, שתאחו הממשלה באמצעים הפוגעים בשאיפות והאינטרסים הציוניים. החתומים מטה נפגשו בכדי לקחת דברים על המצב, ולראות אם אפשר לעבד פרוגרמה הוגנת למשא ומתן עם ערבים בעלי השפעה במטרה לשים קץ לשביתה הנוכחית ע"י שביתת נשק, ואחר-כך אולי גם ע"י סדור של שלום מתמיד בין שני העמים.

החתומים מטה נמצאים בארץ זה כמה שנים, כולם איש איש בדרכו, היה להם מגע קרוב עם כמה ממנהיגי הערבים בארץ-ישראל, עבר-הירדן, סוריה ועירק, והיו להם כמה הזדמנויות לברר לעצמם את השקפות הערבים על השאלה הבווערת של היחסים היהודיים-הערביים. לכולם היו קשרים עם פקידי ממשלה וברור להם מה הן השקפותיהם ורגשותיהם של הפקידים באותו עניין. חילופי הדעות בין החתומים מטה בעל-פה ובתזכירים בכתב הביאו לידי גילוי, כי אף-על-פי שהם חולקים בדעתם ביחס לפרטים, הרי מאוחדים הם בנוגע לנקודות הגישה היסודיות כדלהלן:

1. בנין הבית הלאומי היהודי לא יוכל להיות מוכתר בהצלחה אם לא יבואו לידי הסכם עם הערבים אשר בארץ-ישראל.

* היות ומכירים בצורך החיוני לעם העברי לחיות בשלום ובידידות עם העם הערבי, והיות שישנו הרצון להגיע קודם כל לידי הסכם עם האוכלוסיה הערבית שבארץ ישראל, ושהסכם זה יביא בעתיד לידי ברית בין שני עמי הקדם העברי והערבי, והיות שהתפתחות הישוב העברי בארץ ישראל בכל הענפים צריכה להיות מכוננת בצורה כזאת שלא בלבד שאינה פוגעת בזכויות הערבים היושבים בארץ ולא מצרה את צעדיהם באיזה אופן שהוא, אלא גם מבטחת להם תועלת ישרה והשתתפות במבנה הכלכלי של הארץ,

והיות וההסכם צריך לפתור בראש וראשונה את שלוש השאלות היסודיות השנויות במחלוקת בין היהודים והערבים והן: א. העלייה והעבודה, ב. הקרקע, ג. משטר הנהלת המדינה,

מציעים בזה מחוג יהודי את ההצעה הבאה בתור מצע להסכם לפתרון שלוש השאלות היסודיות.

2. אילו גם אפשרי היה הדבר, למרות התנגדותם של הערבים, הרי הדבר כרוך בהפרעות שאין למנוע בעדן, הגורמות תמיד לאבדות בנפש וברכוש, השמות לאל כמה מאמצים, והמביאות לידי הפסד בזמן הדרוש להחלמה, ולפי כך עבודת התישבות בהסכמת הערבים, יש בה יתרונות לאין ערוך כנגד עבודה בהתנגדותם.
3. אע"פ שעכשיו, כשקם דור חדש של ערבים שגדל ברוח הלאומיות, קשה יותר מאשר לפני עשר — חמש עשרה שנה להגיע לידי הסכם משביע רצון עם הערבים, החתומים מטה, נוכח נסיונם במשא ומתן עם מנהיגים ערבים אחראיים בעבר ובזמן המאורעות הנוכחיים, משוכנעים הם, כי אפילו עכשיו אפשר היה לבוא לידי הבנה עם מנהיגים בעלי השפעה של התנועה הערבית, אשר מצדם היו מוכנים להתאמץ שיתקבל ההסכם ע"י הרוב של עדתם.
4. כל חוגי הערבים, בלא יוצא מן הכלל, מאמינים כי לפי המכסה הנוכחית של העליה היהודית יהיו היהודים בקרוב רוב בארץ והערבים מיעוט משועבד. החתומים מטה נוכחו לדעת כי אפשר למצוא בסיס למשא ומתן רק אם קביעת מכסת העליה במשך תקופה מוגבלת תשמש נקודה מרכזית במשא ומתן.
5. מתוך שיחות פרטיות שהיו בזמן האחרון לכמה מהחתומים מטה עם ערבים בעלי-שם נוכחו האחרונים לדעת, כי קביעת מכסת העליה למינימום של שלושים אלף עולים לשנה במשך עשר שנים (אשר בתוצאתה יגיע מספר האוכלוסיה היהודית לסוף התקופה לשמונה מאות אלף, ז. א. 40% של האוכלוסיה הכללית שתהיה אז שני

א. עליה ועבודה:

1. העליה העובדת של היהודים תיקבע על יסוד כוח הקליטה של הארץ, בתנאי שבשטחי העבודה החדשים הנוצרים על ידי יהודים ייקבע מקום יחסי גם לעובדים ערבים. לתקופת ההסכם הראשונה, שתהיה חמש עד עשר שנים, ייקבע אחוז העבודה הערבית במשק העברי ביחס של 20% מכמות העולים היהודים החדשים הנקלטים בעבודה בחקלאות (חוץ מאשר על אדמת קרן הקימת) ובתעשייה. למשל אם מתברר כי לתקופת מחצית השנה הבאה יוכל המשק העברי לקלוט 5000 פועלים נוספים, מרשים עליית 4000 פועלים יהודים ומכניסים 1000 פועלים ערבים לעבודה.

הערה: אפשר גם, אם תבוא דרישה על כך מאת הערבים, לקבוע מעכשיו את גבול יחס האחוזים באוכלוסיה הכללית שיגיעו אליו היהודים בסוף תקופת ההסכם הראשונה. (ממקור ערבי הוצע כי אחרי עשר שנים יגיעו היהודים עד 40% מהאוכלוסיה הכללית).

מיליון) תוכל לשמש מצע למשא ומתן עם המנהיגים הערבים בתקווה די מבוססת להצלחה. מספרים אלה כבר באה עליהם הסכמה ערבית במדה די ניכרת ובכל זאת חשבו החתומים מטה, שאם רק יתאספו שני הצדדים יחד אחרי הסכמה מוקדמת על עקרון קביעת מכסת העליה, יוכלו מספר העולים היהודים ותקופת השלום לשמש נושא למשא ומתן נוסף.

6. החתומים מטה האמינו עוד, כי הסכם בשאלה העיקרית — העליה — יוכל להביא לידי הסכם בין שני העמים גם בשאר השאלות התלויות ועומדות כגון סידור קניית קרקע, עבודה ופקידות, וסדורים בשדה הפוליטי על יסוד השוויון הגמור בין שני העמים.

מלכתחילה הוסכם בין החתומים מטה לא לאחוז בשום צעד לקראת השגת מטרתם בלי ידיעתה והסכמתה של הסוכנות היהודית, המוסד המוסמך לדון בענינים הפוליטיים. לפיכך מיד לאחר שבאו לכלל דעה אחת ביחס לנקודות היסודיות בנוגע לאפשרות השגת הסכם עם הערבים, הודיעו את פרטי הדברים לחברי הסוכנות היהודית האחראיים להנהלת הענינים הפוליטיים והציעו להם את עזרתם אם רוצים הם בכך.

נערכה הצעה משותפת המביעה את השקפתה המוסכמת של הקבוצה. ההצעה הכילה שני חלקים: (א) עצם ההצעות שצריכות לשמש מצע למשא ומתן עם המנהיגים הערבים. (ב) הפרוצדורה אשר יעבדו על-פיה. לאחר שיחות שהיו באותו הענין למר פרומקין ולמר רוטנברג כל אחד לחוד עם מר שרתוק נתכנסו שניהם יחד בשם החתומים מטה, לשיחה משותפת עם מר שרתוק ואחד המנהיגים של הסתדרות העובדים (ברל כצנלסון).

2. אין הגבלות לעליית בעלי הון אבל בכל מיני מפעלים כלכליים המתייסדים על ידי יהודים בצורת חברות, ניתנת אפשרות לערבים להשתתף בחברות כאלה בהונם וגם בהנהלה באופן יחסי להון אשר השקיעו.
3. היהודים פותחים את שעריהם גם לפקיד הערבי במסחר, בבתי חרושת ובמפעלים אקונומיים ופיננסיים אחרים אשר בהם יתקבלו פקידים ערבים לכל מיני עבודות משרד בדרגות גבוהות ונמוכות לפי מידת הכשרתם והסתגלותם לעבודה, ובשיעור מתאים לכוח הקנייה של הערבים בארץ ובארצות הסמוכות מאת בעלי העסק והמפעלים נותני העבודה.
4. עירית תל-אביב תעסיק אחוז ידוע של פועלים ופקידים ערבים במשק העיר. לתקופת ההסכם הראשון ייקבע האחוז ל-5 עד 10%. לעומת זה מובטחת האפשרות ליהודים בעלי הון, בעלי פרופסיות חפשיות, בעלי מלאכה ופועלים מקצועיים להתאחז בערים בעלי ישוב ערבי.

ב-29 למאי בתל-אביב, ובה הודיעו לאחרונים על הצעות החתומים מטה ועל רצונם להיפגש בישיבה פורמלית עם חברים של הסוכנות היהודית בכדי להביא לפניהם את ההצעות.

ביום שני, ה-1 ליוני סודרה ישיבה זו בביתו של מר שרתוק. מטעם הסוכנות היהודית היו נוכחים ה"ה קפלן, (יו"ר), אוסישקין, שרתוק, ד"ר זיוף וברל כצנלסון. מטעם החתומים מטה היו נוכחים ה"ה מגנס, נובומיסקי, סמילנסקי, פרומקין ורוטנברג.

הוגשה הצעה לדיון. העתקה רצופה בזה. בנוגע לחלק השני — הפרוצדורה לסידור פגישה עם המנהיגים הערבים, הסבירו החתומים מטה, למה לדעתם יש לנהל את המשא ומתן בראשיתו דרך צנורות בלתי רשמיים. יחד עם זה בארו החתומים מטה שהפרוצדורה היא ענין להחלטת הסוכנות היהודית והם מעונינים בעיקר רק בהצעות לתכלית הענין.

באי כח הסוכנות היהודית החליטו לקרוא לישיבה של ההנהלה ולהודיע לחתומים מטה את ההחלטה ע"י אחד מחבריה. אחרי ימים אחדים הודיע מר שרתוק לאחד החתומים מטה, כי ההנהלה החליטה פה אחד לטובת משא ומתן עם הערבים, כי שאלת האפשרות, בתנאים ידועים ומחושבים היטב, לדחות את השמוש בסרטיפיקטים שכבר נתנו אין להביא בחשבון כלל, כי בשאלת קביעת מכסת העליה נחלקו חברי ההנהלה בדעתם שזה בשוה ויש להביא את הדבר לפני החברים הנמצאים עכשיו בלונדון, ד"ר ויצמן ומר בן-גוריון, ולשאול את דעתם ע"י הטלגרף והטלפון, וכי יודיעו לחתומים מטה את התוצאות אחרי ימים מועטים. מר שרתוק נדרש לתת תשובה מהירה, הואיל והמאורעות מתפתחים ומתעמקים ויש חשש להפסיד את ההזדמנויות שנראו כאפשריות בראשית השביתה.

ב-8 ליוני שוב היתה פגישה בין מר שרתוק וה"ה נובומיסקי ורוטנברג במלון גת-רמון בתל-אביב. שוב האיצו במר שרתוק לפעול בענין משא ומתן

5. בעבודות הציבוריות של הממשלה תחולק העבודה בין שני העמים לפי יחסם האחוזי באוכלוסיה הכללית שבארץ. ובעיריות בעלי ישוב משותף תחולק העבודה הציבורית לפי יחס המספרי של היהודים והערבים בתחום העיריה הנדון.
6. לא תורשה כניסה חפשית לעובדים ערבים מהארצות הסמוכות. במקרה שיושג הסכם עם השלטונות המוסמכים לעליה יהודית לעבר הירדן מזרחה, ידון הסכם זה על תנאי הכניסה של עובדים ערבים מעבר הירדן לארץ ישראל.
7. אחרי ההסכמה על העיקרים האמורים בין באי-כח היהודים והערבים ידונו אלה על המודוס לקביעת כוח הקליטה ועל יצירת מגננון והרכבו לשמור על מילוי העיקרים הנ"ל, שישתתפו בו יהודים וערבים ובאי-כח הממשלה.

עם הערבים במהירות האפשרית. להתחיל במשא ומתן ישר אם אין הם מסכימים להצעות החתומים מטה.

ב־16 ליוני נערכה פגישה בין באי כח הסוכנות היהודית ה"ה שרתוק וקפלן ובין ה"ה נובומיסקי בשם החתומים מטה. בה הודיעו למר נובומיסקי, כי דעתם של רוב חברי הסוכנות היהודית נוטה עכשיו לקביעת מכסת העליה במשך תקופה מסוימת, אבל המספר השנתי שמוכנים הם להביא בחשבון הוא זה של 1935, היינו 62000. במה שנוגע לפרוצדורה הרי ההנהלה מתנגדת להצעת החתומים מטה למלא את ידי חבריה להתחיל במשא ומתן בלתי רשמי עם מנהיגים ערבים. המחלקה הפוליטית של הסוכנות היא הגוף היחידי שיוכל לנהל משא ומתן וכי המחלקה הזאת תשמח לקבל ידיעות מועילות מאנשים פרטיים.

ב־20 ליוני היתה לה"ה נובומיסקי ורוטנברג פגישה עם מר אוסישקין בכדי לברר את המצב. מר אוסישקין קבל על עצמו לסדר ישיבה שניה של ההנהלה.

ב־24 ליוני היתה ישיבה בביתו של מר אוסישקין לפי הזמנתו שבה השתתפו גם ה"ה קפלן ושרתוק מטעם הסוכנות היהודית ומר נובומיסקי מטעם החתומים מטה. מר אוסישקין סיכם את החלטת הסוכנות ביחס להצעות החתומים מטה כדלהלן:

א. ההנהלה מקדמת בברכה את ההצעה לסייע במשא ומתן עם המנהיגים הערבים.

ב. ההצעה ביחס לקביעת מכסת ההגירה מתקבלת, אבל יש לנסחה בצורה כזאת שיכולת הקליטה של הארץ נשארת הבסיס העיקרי

ב. קרקע:

1. רכישת קרקע חדשה ע"י יהודים בתקופת ההסכם הבאה תיעשה על יסוד עיקרי זה ששום ערבי העובד את האדמה בין שהיא שלו ובין בתורת אריס לא ינושל מעל הקרקע ותינתן לו האפשרות להמשיך להתפרנס על החקלאות, לכל הפחות באותה מידה שעד עכשיו.
2. לא תהיה כל הגבלה ביחס לקניית קרקע עירונית ולצרכי תעשייה.
3. בנוגע לקרקע חקלאית, אם היא שייכת לפלחים ונעבדת על ידיהם יוכלו היהודים לקנות רק מקצת ממנה (שני-שלישים עד שלשה-רבעים). המוסדות היהודים יעזרו בידי הפלח להפוך את שארית הקרקע שנשארה בידו למשק אינטנסיבי. העזרה תינתן על בסיס מסתרי, כגון הלוואות בתנאים גוחים והדרכה מקצועית בשכר. בגבולות המכסה שקבעו בפרק העליה והעבודה יעסיקו את הפלח הזה במשק היהודי המתייסד על הקרקע הנרכשת מידו או במשקים יהודים קרובים, עד אשר יגיע משקו האינטנסיבי לידי פוריות.

בחשוב העליה. על בסיס זה יתקבל המספר של 1935 לתקופה מוגבלת של עשר שנים.

ג. לא לעורר את השאלה שלא להשתמש בסרטיפיקטים שכבר נתנו.
ד. החתומים מטה יכולים להפגש עם המנהיגים הערבים שהיו אתם במגע ומשא אבל ישארו בקשר אמיץ עם ההנהלה אשר ימסרו זה לזה את האינפורמציה שברשותם וידונו יחד בצעדים שיש לאחוז בהם.

מר גובומיסקי, עם הביעו את ספקותיו באפשרות ההצלחה עכשיו אחרי התמורה הגדולה שבאה בתנועת השביתה הערבית מאז דנו החתומים מטה על השאלה עם ההנהלה ואחרי שכמה מהמנהיגים הערבים עזבו בינתיים את העיר ואת הארץ, הביע עם כל זה את שביעת רצונו להצעות מר אוסישקין ובקש להודיע לו את הפרוצדורה שיש להתנהג לפיה בפועל ובאיזה צעדים חדשים לאחוז.

מר שרתוק ענה, כי אין הוא יכול לתת תשובה מוחלטת תיכף ומיד וגם לא למחרתו, אבל מקוה הוא כי יוכל לתת תשובה אחרי יומים-שלושה לכשיתיעץ עם חבריו.

מאז עברו ארבעה שבועות. יו"ר הסוכנות, מר בן-גוריון חזר בינתיים לארץ ושוב נסע לאנגליה. החתומים מטה לא קבלו כל הודעה מטעם הסוכנות. החתומים מטה רוצים להביע בזה את דאגתם וצערם הרב על עמדת ההנהלה. שוב נפסדה הזדמנות מאוחרת לסלול מסלה בכוון הבית הלאומי היהודי ללא הפרעות.

חתום: י. ל. מגנס / ג. פרומקין / פ. רוטנברג / מ. גובומיסקי / מ. סמילנסקי
ירושלים, ג' אב תרצ"ו, 14 יולי, 1936.

4. אם האדמה הנמכרת נעבדת ע"י אריסים, מקצים חלק (כג"ל) מהקרקע הנרכשת או קרקע אחרת באותה סביבה לאריסים, ותינתן להם ע"י המוסדות היהודים האפשרות לרכוש את הקרקע בתנאים נוחים. במקרה שתינתן האפשרות לאריסים ע"י הממשלה או מקורות אחרים לרכוש את הקרקע, יעזרו היהודים לאריסים על יסוד האמור בסעיף הקודם, להשתמש בחלקה המיועדת להם בדרך הפוריה ביותר.

5. אחרי שתושג ההסכמה של היהודים והערבים על העיקרים דלעיל, ידונו הצדדים על המודוס שעל פיו ייקבע בכל מקרה ומקרה אחוז השטח הניתן למכירה, וכמו כן על יצירת מנגנון והרכבו לשמור על מילוי העיקרים האלה שישתתפו בו יהודים וערבים ובא-יכח הממשלה.

ההצעה המוסכמת של החמשה שצורפה לתזכיר

א. ההסכם

- (1) התקופה — חמש עד עשר שנים.
- (2) ההסכם צריך שיעשה מיד, מבלי התערבות הממשלה, אבל בהסכמתה הסופית.
- (3) ההסכם יקיף גם את התנאים האקונומיים וגם את התנאים הפוליטיים של השאלה.

עליה

- (4) לא תהיה כניסה חפשית אל הארץ לפועלים ערביים מארצות אחרות.
- (5) עלית עובדים יהודים תהיה לפי כח הקליטה של הארץ בתנאי שבמקומות עבודה חדשים שיווצרו ע"י יהודים יוקצה מקום גם לערבים.
- (6) לא יחול כל שנוי בעלית בעלי הון וקרובים.
- (7) יעסיקו יהודים במפעלים ממשלתיים לכל הפחות לפי יחס המספרי בארץ.
- (8) בתוך גורמים אחרים בקביעת כח הקליטה, ישמש אינדקס של מחוסרי עבודה שיסודר פעם בחצי שנה ובו יכללו רק משתכרים ולא פועלים חקלאיים או בדואיים.
- (9) במקרה שכל זה לא יספיק להביא לידי הסכם צריך להסכים באופן זמני לקביעת מכסת העליה במשך חמש עד עשר שנים, בתנאי שכעבור השנים הללו תגיע האוכלוסיה היהודית לערך 40% של כל התושבים.

ג. משטר הנהלת המדינה:

1. המבנה הקונסטיטוציוני של הארץ צריך להיבנות על יסודות של שוויון פוליטי, תרבותי ואקונומי מוחלט בין שני העמים. באופן, שבלי כל קשר ליחס המספרי של העם האחד אל השני בזמן הזה או בעתיד, לא ישלט עם אחד על חברו.
2. על יסוד זה ובתנאי של הבטחת שמירה מלאה על מילוי העיקרים בעניני עליה וקרקע, יסכימו היהודים למועצה מחוקקת, ולהתפתחות בהדרגה של משטר המדינה, באופן שיותר ויותר ימסרו תפקידים אחראיים בהנהלת הארץ ליהודים וערבים במידה שווה.
3. הרכב המועצה המחוקקת, תפקידיה וסמכויותיה ישמש נושא להסכם מיוחד.

קרקע

- (10) לא תעשינה שום קניות חדשות אלא לפי העקרון שערבי המעבד את אדמתו כאכר או כאריס אסור להעבירו מעל הקרקע בלי הסכמתו, או שתנתן לו קרקע בעלת אותו הערך באותה הסביבה או, בהסכמתו, במקום אחר.
- (11) הפלח העובד את אדמתו רשאי למכור רק חלק ידוע (75%) ממנה. חלק המספיק למחיתו ישאר בידו לצמיתות. תנתן לו עזרה כספית ומדעית ע"י הממשלה, בשתופם האפשרי של היהודים, לפתוח החלקה שנשארה בידו.
- (12) כי תמכר אדמה מעובדת ע"י אריסים, יש להקציב לאריס חלק מאדמה זו או אדמה אחרת. והממשלה, בשתופם האפשרי של היהודים, צריכה לעזור לאריס לרכוש את החלקה הזאת ולפתחה.

הצד הפוליטי

- (13) מועצה מחוקקת על בסיס של שוויון. להוכיח ע"י כך שאף אחד מן העמים לא ישתלט על השני.
- (14) בעיקר, מסכימים להשתתפותם המוגברת של יהודים וערבים בשלטון כראשי מחלקות וכחברי האכסקוטיבה הממשלתית. בתור צעד ראשון: יהודי וערבי בראש שתי מחלקות ויהודי וערבי כחברי האכסקוטיבה.

ב. הפרוצדורה ודרגות המשא והמתן

- (1) הנהלת הסוכנות מיפה את כוחו של ועד בלתי רשמי המורכב מחמשה אנשים שיוכל לצרף אליו חברים אחרים בהסכמה הדדית עם הנהלת הסוכנות. הוועד יברר עם ערבים בלתי רשמיים את האפשרות לבוא לידי הסכם בנוגע לסעיפים העיקריים: עליה, קרקע ומועצה מחוקקת.

ה. עבר הירדן ופדרציה ערבית:

1. היהודים והערבים כאחד שואפים לחבר את שני עברי הירדן לחטיבה מדינית אחת.
2. בינתיים יראו ערבים ארץ ישראלים בעין יפה פתיחת שערי עבר הירדן לעליה יהודית. ועד כמה שהדבר תלוי בהם יסייעו ליהודים לבוא לידי הסכם עם השלטונות המוסמכים על תנאי העליה ורכישת קרקע ע"י יהודים.
3. לאחר שארץ ישראל ועבר הירדן יהיו חטיבה מדינית אחת ותיוסד פדרציה ערבית לא ינקטו היהודים עמדה שלילית מראש לכניסת ארץ ישראל ועבר הירדן כיחידה בלתי תלויה אל הפדרציה, אלא יתייחסו אל הצעה זו בכובד ראש, בתנאי שזכויות היהודים כפי שנקבעו לעיל יובטחו הבטחה מלאה וגמורה בתוקף בין לאומי.

(2) אם מתוך השיחות הפרטיות האלו יתברר שיש אפשרות של הסכם על הסעיפים העיקריים יפגש הוועד הבלתי רשמי הנ"ל, בהסכמת הנהלת הסוכנות, עם ועד בלתי רשמי ערבי לשם עבוד טכסט שיוגש למוסדות הרשמיים של היהודים והערבים.

(3) הנהלת הסוכנות והוועד הערבי העליון ידונו על הטכסט הזה ויודיעו לוועדים הבלתי רשמיים את עמדתם.

(4) במקרה שיושג הסכם על הסעיפים העיקריים: עליה, קרקע ומועצה מחוקקת יפגשו הנהלת הסוכנות והוועד הערבי העליון ויפרסמו הודעה בנוסח זה בערך:

"הנהלת הסוכנות היהודית והוועד הערבי העליון החליטו לנהל משא ומתן פורמלי ורשמי, ולמשך זמן המשא ומתן הוועד הערבי העליון מפסיק את השביתה החל מיום ביולי והסוכנות היהודית מעכבת את השימוש בשדיול החדש. המשא והמתן הפורמלי והרשמי יתחיל ב-....."

5. במה נסתיימו גישושי השלום

את התזכיר הזה שלחתי לשרתוק בצירוף מכתב לוואי ביום תשעה באב תרצ"ו, שבו ביקשתי בשם חברי ליתן העתקות התעודה לכל חברי הסוכנות היהודים. במכתבי מיום 14.8.36 אישר שרתוק את קבלת התזכיר והוסיף. כי "העתקות תזכיר זה והערותי עליו יומצאו לכל חברי הנהלת הסוכנות היתר-דית. את העתק הערותי אשלח גם לך".

ה. חינוך ותרבות:

1. כל אחד משני העמים היושבים בארץ מנהל את עניני התרבות שלו באופן עצמאי בהחלט ואיננו מתערב בעניני התרבות של העם השני. עם זה מתאמץ כל צד לקרב את שני העמים זה לזה קירבת רוח ותרבות.
2. בתי הספר היהודים והערבים מחנכים את הנוער ברוח של כבוד והבנה כלפי העם השני. בתי הספר של הממשלה ושל הפרט מלמדים עברית בתור שפה בכיתות העליונות של בתי הספר העממיים ובכל הכתות של בתי הספר התיכוניים וכן מלמדים בכיתות המקבילות של בתי ספר היהודים את השפה הערבית לימוד חובה.
3. שני הצדדים דואגים לסידור שעורי ערב ללמודי השפה הערבית ליהודים והשפה העברית לערבים.

כשלושה חדשים אחר כך, בארבעה לגובמבר אותה שנה כתבתי לשרתוק את הדברים האלה:

"מונח לפני מכתבך אלי מיום כ"ו מנ"א תרצ"ו — 14.8.36, שבו הודעת לי שתמציא העתקות התזכיר ששלחתי לך, ביחד עם הערותיך, אל חברי הנהלת הסוכנות היהודית, ושתשלח גם לי העתק הערותיך. ברצוני לציין כי עד היום לא קיבלתי העתק הערותיך, וכפי שמוסרים לי שנים מחברי שחתמו אתי על התזכיר, הרי לכל הפחות לארבעה מחברי הנהלת הסוכנות היהודית — לא הומצאו העתקות מהתזכיר".

בינתיים הועבר המשא ומתן עם איש שיחי הערבי לאפיק אחר, שהביא סוף דרסטי לכל העניין.

את הפרטים הבאים אני מביא מתוך תזכורת שערך מגנס מפי מוסה עלאמי והגישו, אחרי אישורו של האחרון, לשרתוק. התזכורת, נערכה כתשובה על מכתב של שרתוק מיום 13 לאוגוסט, והתזכורת תאריכה 20 באוגוסט 1936. זה מראה כי השיחות בין שרתוק ועלאמי התקיימו לפני מכתבו של שרתוק אלי מה-14 לאוגוסט. ואלה פרטי השיחות הישירות בין שרתוק וז'וזף לבין עלאמי, לפי התזכורת הנ"ל, שסיימו את גישושי השלום:

"מר שרתוק ביקר ביום ראשון אחד את מוסה עלאמי בחדרו בבתי המשפט ואמר לו, כי כל הסכם עם הערבים צריך לבוא באישור המופתי וג'מאל חוסיני (גיסו של עלאמי), מאחר שהם הם המנהיגים הישרים היחידים בקרב הערבים. על ראגב אין לסמוך. עלאמי אמר, כי הוא מוכן להמשיך בשיחות, אך למען תשאנה פרי נחוץ לבוא תחילה לכלל הסכם בנקודות עיקריות. הוא לא יוכל לפנות אל ידידיו אלא לאחר שיושג הסכם זמני כזה.

"שרתוק ועלאמי הסכימו להפגש שנית לאחר ימים אחדים, ולמען הבטיח זמן מספיק לשיחה ארוכה נקבעה הפגישה לשעה מוקדמת בבוקר. שרתוק אמר כי יזמין חדר מיוחד במלון המלך דוד בשם ד"ר ברנרד ז'וזף, ואף אמר כי אחר כך ז'וזף יהיה הדובר בשמו מאחר שלז'וזף פשוט יותר להפגש עם עלאמי (בהיותו עורך דין). שרתוק מסר לעלאמי כי ז'וזף הודיע לו על שיחות קודמות שהיו לו עם עלאמי, וכי הוא, ז'וזף, דיבר בשמו של שרתוק.

"ביום הקבוע מצא עלאמי בחדרו של ז'וזף במלון המלך דוד גם את שרתוק. כשלושת רבעי שעה התנהלה שיחה סתם, ואחר כך אמר שרתוק לגשת אל הענין ופנה אל ז'וזף, שפתח ודיבר כעשרים רגע. ז'וזף אמר כי שרתוק הוא אישיות רשמית חשובה ורובצת עליו אחריות מרובה על כל פעולה או החלטה שהוא עושה ומחליט ועל כל דיבור היוצא מפיו, בשעה שעלאמי הוא אישיות בלתי רשמית, ועלאמי בודאי שלא ירצה להשאיר בחינת ד"ר מגנס, אדם נחמד

שאינו לו משקל. ז'וזף שאל אם עלאמי מדבר בשם המופתי או איזה מנהיג אחר. עלאמי אמר, לא, כי הוא מדבר בשם עצמו. כל השיחות שהתנהלו אותו עד עכשיו התייחס אליהן בסודיות ולא מסר עליהן לשום אחד. אם כך, אמר ז'וזף, לא יוכל שרתוק לדון עם עלאמי עד שישוכנע כי עלאמי לבדו, או יחד עם מי שהוא אחר, יש לו הסמכות מאת המופתי לנהל שיחות עמו.

„עלאמי אמר כי הוא סבר שהוסכם ביום ראשון כי תחילה ינסו לעבד את הבסיס העיקרי להסכם. עלאמי מציע עצמו להיות קרש הקפיצה הראשון. הוא באין ספק המתון ביותר בקרב עמו, ואם אין אפשרות להסתדר אתו ולעבד את הבסיס הכללי של ההסכם, ישנה רק תקוה קלושה להצלחה עם אחרים. „שרתוק אז אמר, כי בלי סמכות כזאת אין תועלת להמשיך בשיחות. עלאמי לבדו או יחד עם עוד מי שהוא צריך להיות מוסמך להגיד לו מראש, אפילו לפני שמתחילים לדון בעיקרים כלליים של ההסכם, כי הצד הערבי מוכן להסכם מתקבל על הדעת. שרתוק אמר, כי הוא משאיר את זה לשיקול דעתו של עלאמי אם להשיג את הסכמתם של כל המנהיגים הערבים או של מקצתם. מה שחשוב לו, לשרתוק, היא רשותו של המופתי.

„עלאמי אמר, כי הוא יכול לשאול. האם רוצה שרתוק כי יפנה במיוחד אל האנשים שנזכרו או לחכות להזדמנות?

„שרתוק אמר, כי משאיר הוא הדבר לשיקול דעתו של עלאמי, אבל הזמן דוחק. ז'וזף הציע כי יסור אל עלאמי ביום שבת או יום א' לקבל תשובה. שרתוק חזר על מה שאמר בשיתה הראשונה ביחס לסמכותו של ז'וזף לדבר ולפעול בשם שרתוק. ז'וזף שוב לא פנה אל עלאמי.

עד כאן הפרטים מתוך התזכורת של מגנס.

מה גרם לעריכת התזכורת הזאת? נראה הדבר כי עלאמי סיפר למגנס על פרטי השיחות. מגנס סיפר לרוטנברג ורוטנברג, שראה בזה פגיעה בקבוצת החמשה, התאונן באזני שרתוק על דרך זו שנקט. שרתוק כתב למגנס והעמיד אותו על אי אילו פרטים שאינם מדויקים. מגנס בירר שוב את הפרטים מפי עלאמי, רשם מפיו את הדברים, ובמכתב הלואי אל שרתוק הוא מוסיף:

„לפני שפניתי לרוטנברג השגתי הסכמתו של עלאמי, כפי שידוע לך באין ספק. אין אני זוכר אם במסרי על הענין לרוטנברג אמרתי כי נדרשה רשות או סמכות בכתב. עד כמה שאני זוכר לא אמרתי זאת, ויתכן שכן. אבל זהו פרט בלתי חשוב. השיחה עם רוטנברג היתה בטלפון.

הרושם שקיבלנו הוא, שאין הרבה רצון בהנהלת הסוכנות היהודית להמשיך במשא ומתן עם הערבים, אך ישנה נטיה להביא לידי כך שהכשלת המשא

ומתן לא תבוא מצדם, אלא מצד הערבים, ועל כן, למשל, דרשו מאתנו שכבסיס למשא ומתן תשמש מכסת העלייה המכסימלית של 62.000 לשנה, שלא היה בזה משום פשרה, והיה ברור שלא יתקבל על דעתם של הערבים. אחר כך פנו במישרין אל עלאמי ולחצו אותו אל הקיר להגיד שהוא מדבר בשם המופתי, שכמובן לא יכול היה להגיד זאת באופן רשמי, אפילו היה המופתי וג'מאל יודעים על פרטי השיחות. ממש כך שאנחנו לא היינו אומרים שמדברים אנו בשם שרתוק והנהלת הסוכנות, אם כי נוהרנו לא ללכת יותר מאשר יתקבל על דעתם.

המסתכל היום באותה תקופה, ובייחוד החכמים לאחר מעשה, בוודאי שימצא, כי בתכונה ובראיית הנולד כלכלו דבריהם שרתוק וחבריו, והקמת המדינה, והיותנו רוב גדול מאד במדינה כיום הזה, מוכיחות את צדקת עמדתם. הסכם עם הערבים היה מרחיק את הקץ, ולא היינו מגיעים לאשר הגענו אליו במלחמת השחרור בחיל ובכוח וברוח אלהים. אבל אנחנו לא נביאים ולא בני נביאים היינו, ואם גם מאמינים היינו בני מאמינים, ובטחנו שקרובה הגאולה לבוא, לא כל כך קרוב שרנוה. אני לא היה לפני אלא מה שעניי רואות — דברים העומדים להתרחש בשנים הקרובות. ומי יודע אם גם בסופו של דבר לא היה הפסדנו יוצא בשכרנו. מרחק זה שבין ארבעים לחמשים אחוז לא קשה היה לעברו בשנים מעטות. בתנאי הסכם עם הערבים היתה מלחמת העולם השניה מוצאת את היישוב חזק ומחושל לפחות בעוד מאה אלף יהודים, ביודעים. לא היינו מגיעים לספר הלבן של בוויק, ומי יודע כמה מאות אלפים היינו יכולים להציל מטרף הנאצים בתקופת המלחמה. ועוד זאת: ההסכם לוא היה מתגשם היה פותח את שערי עבר הירדן לעליה גדולה ולאפשרויות בלתי מוגבלות בשטח הנרחב הזה.

הכוונות בוודאי שהיו טובות מכל הצדדים.

מאז הנסיון הזה שלא הצליח, שוב משכתי ידי כמעט לגמרי מלקחת חלק פעיל בענייני קירבת העמים, ואף מנעתי עצמי במידת האפשר מלהיכנס בשיחות עם ערבים בשאלות פוליטיות, כי מאחר שלא יכולתי לתרום תרומה של ממש עלול היה ההפסד להיות מרובה מהתועלת.

לגיוששים שהתחלנו בהם למצוא דרך של בסיס מוקדם למשא ומתן של הסכם היה המשך, בלונדון ובירושלים, בסוף 1937 ותחילת 1938. באותה שעה הייתי בנסיעה ארוכה בדרום אפריקה, ושמעתי על זה כשחזרתי לביתי. הפותחים בגיוששים המחודשים היו האנגלי קולונל ניוקומב, מייסד וגזבר "לשכת המודיעין הפלשתינאית", ששימשה בלונדון נציגה מוסמכת של הוועד הערבי העליון עד לסגירתו, ויחד עמו אלברט חיימסון, מי שהיה הרבה

שנים מנהל מחלקת ההגירה בתקופת המנדט, ולא נמנה עם אוהדי הציונות המדינית. שניהם עיבדו כעין טיוטא של מצע לדיונים. וחיימסון מסר על זה להנהלת הסוכנות בלונדון. כאן בארץ ישראל שימש ד"ר מגנס צינור להמשך הפעולה. שכוונתה העיקרית היתה להביא לידי פגישה בין יהודים לערבים. המתעניין בצעד זה, שאף הוא נכשל כשלון גמור, ימצא פרטים בתזכיר ארוך שהפיץ ד"ר מגנס בשעתו בין חברי הוועד הפועל הציוני.

ועדת החמשה היתה הפעולה היחידה שעסקתי בה במשותף עם ד"ר מגנס. בקשר לבעיה הערבית. המשותף בינינו היה ההכרח למצוא לשון של הבנה עם הערבים. אך דרכי פעולתו בבעיה חשובה זו לא תמיד נראו לי, ולא נתתי ידי במישרין או בעקיפין לתנועה שעמד בראשה ושהיתה ידועה תחילה בשם "ברית שלום" ואחר כך בשמות אחרים. ד"ר מגנס וחבריו לא ידעו די את נפש הערבי, ויותר מדי היו נוטים לקבל דיבורים והבטחות כדברים של ממש. אף לא נראתה לי הדרך של עשייה על דעת עצמם שהערבים היו יכולים לראות בכך חתירה תחת העמדה של הציונות הרשמית. כך כתבתי לד"ר מגנס בשבעה לספטמבר 1938, לאחר גילוי דעתו בפני ועדת פיל:

"קבלתי את גילוי הדעת שמסרת לוועדת החלוקה, והיה בדעתי לענות מיד, אך לצערי לא עלה הדבר בידי מפני שלא הייתי לגמרי בקו הבריאות. וגם עכשו אכתוב רק בקצרה, כי בקרוב אהיה בירושלים ונוכל להמשיך לשוחח בדבר.

"דעתי היא, שאין אתה צודק בהצעת פאריטט למדינות המחולקות. זהו יסוד הוגן לארץ-ישראל השלמה המאוחדת, אך אם באים לקצץ ולחלק, ולתת לכל עם חלק אחד בשבילו הרי זה בכדי לתת לכל עם את חירותו השלמה, ולמה להרכיב אלוף לראשו עם אחר? תאר לך את תל-אביב ועל גבי מועצת העיריה בית שבו תהיה לערבים דעה שזה כמו ליהודים. או את עירית נבלוס ועל גבי המועצה שלה בית עם זכות דעה שזה ליהודים. בדרך הטבע הערבים בחלק היהודי יעכבו על הפיתוח בטמפו הרצוי ליהודים, והיהודים בחלק הערבי ישמשו מעצור לערבים ללכת בדרך הרצויה להם. לא צריכים להרחיב את הדיבור על אי הצדק וגם על חוסר התועלת שבדבר, מספיק רק לציין את חוסר האפשרות של ההגשמה, כי גם הערבים וגם היהודים יתנגדו לתכנית כזאת, ולדעתי בצדק."

באותו מכתב שימשתי גם שליח להעביר למגנס את דעתו של פנחס רוטנברג בעניין זה:

"נודמנתי בחיפה עם מר פנחס רוטנברג. גם הוא חשב לכתוב אליך, אך

לא הספיקה לו השעה ומסר לי דברים בעל פה עבורך. אך היות שאני מתעכב עוד ימים מספר בתל-אביב, אמסור לך בזה את דבריו בקצרה. הערתו היא גם כן בקשר עם גילוי הדעת שלך לוועדה. אבל לא כל כך בנוגע לתוכן אלא בנוגע לעצם העובדה של הגשת גילוי הדעת. הוא ביקש ממני למסור לך, כי הוא מעריך עד למאד את רגשותיך ואף את הדרישה הנפשית להביע את דעתך. כמו כן הוא מעריך את הקושי אשר אתה מרגיש להיפגש ולשוחח עם אישים ידועים בסוכנות, בכל זאת לא היית צריך לעשות צעד כזה בלי התיעצות מוקדמת, כי אין איש צריך לראות שהנו צודק במאה אחוז ויש סכנה גדולה בדבר כי תוגש לגויים דעת איש בעל משקל כמוך בלי התיעצות מוקדמת.

"זוהי ההערה שבקשני רוטנברג למסור לך ואני ממלא את בקשתו, בהיותי בטוח שלא תהיה לך תרעומת עלי בגלל זה. בנוגע לתוכן גילוי הדעת נדמה לי כי הוא גם כן מסכים לדעתי".

ג. אורחות משפט

פרק שביעי

שופטים

בת קול המאורעות של המרד הערבי, שהתחיל ביפו באמצע אפריל 1936, הגיעה לאחרי כמה חדשים לבית המשפט העליון. פסק דין שניתן במשפט שהגיש ערבי נוצרי אחד מתושבי יפו נגד הממשלה בבית המשפט הגבוה לצדק, גרם למה שקוראים היום "להתפטרותו" של זקן השופטים. קודם כל כמה קוים לדמות דיוקנו של זקן השופטים בזמן ההוא. סיר מייקל מקדונל היה סגור בפנימיותו, אדיב בהליכותיו החיצוניות, בינוני בקומתו ובשיעור קומתו. בייחוד התבלט בגבות עיניו הגדולות והעבותות, וצבע שערן בהיר, מסולסלות ומטופחות כשפם פראנציוזפי. מאד קפדן ודייקן בשעותיו. פעם אמרתי בנאום שלאחר סעודה בנוכחותו — אפשר לכוון את השעון לתשע ברגע שהוא עולה במדרגות בית המשפט. ואפילו קורי, בשעה שישב אתו בדין, דחה את קריאת ה"טיימס" המיושן, להיכנס עמו לאולם בית המשפט בתשע וחצי בדיוק; והיה נוהג דוגמת קורי, להפסיק בדין בשעה אחת בדיוק. בחיי החברה הלך אחרי אשתו גבוהת קומה וצנומה ופניה המארכים והדקים מביעים תקיפות הדעת וקולה צורם במקצת. את מצוות דתה הקאתולית היתה מקיימת באדיקות להלכה ולמעשה. מקדונל, אף הוא קאתולי ומקורב מאד לראשי הכנסייה בירושלים, ומקובל על הוואטיקן. בהשקפותיו הפוליטיות אפשר היה להבחין השפעת חברו השופט הערבי הנוצרי פרנסיס חיאט, מראשי המדברים מאחורי הקלעים בקרב הערבים הנוצרים בארץ ישראל, שהיו המכוונים במידה מסוימת את דרכם של הערבים המושלמים. ואלה כאלה הרי היו מאוחדים על כל פנים בדבר אחד: לדחוק את רגלי היהודים בכל תחום שאפשר. יחס לא חיובי של מקדונל ליהודים יש לראות בעובדה זאת: פעם עמד להתמנות שופט שלום יהודי בירושלים, קודם שהוקמה ועדת המינויים; הסתדרות עורכי הדין היהודים המליצה על כמה מועמדים, ובפירוש הביעה התנגדותה למינוי מסוים שעמד אז על הפרק; סיר מייקל ביקשני להציע לו מועמד. הגשתי לו שתי רשימות, אחת ובה כמה שמות לבחירה מתוכם ורשימה שניה של כמה שמות, שיעצתי לא למנות מתוכם. דבר אחרון זה הספיק בשבילו: אם לא רצוי המועמד ליהודים בוודאי טוב הוא לו. והמשרה ניתנה לעומד בראש הרשימה הפסולה. יתר על כן, זקן השופטים קרא לשופט השלום החדש, וגילה לו שאינו רצוי ליהודים.

עורכי הדין היהודים בוודאי יתנכלו לו על שמקפיד הוא בגביית מסים (הוא היה לבלר לפני מינויו) ועל כן עליו להיזהר, ולא להירתע מפני התנגדותם. ידועה גם ההתאבקות על משפט השלום בתל אביב, שרצה בכל כוח השפעתו להעבירו ליפו משום תועלת אדמיניסטרטיבית, כביכול, "כי טוב יותר שכל שופטי השלום יהיו מרוכזים בבניין אחד". בזמנו בוודאי שלא היה יצחק נופך ממונה לשופט שלום. די קשה היה לי בימי קודמיו לשכנע את השלטונות למנותו, הוא היה שופט-שלום ראשון שלא ידע ערבית.

במשרדי בית המשפט העליון, לא היתה כמעט דריסת רגל לפקיד יהודי בזמנו, בייחוד בתפקידים אחראיים. וכשהיה צורך במתורגמן עברי היו "שואלים" אותו מבית המשפט המחוזי, ששם אי אפשר היה לוותר על פקיד כזה. בתפקיד המשפטי במישרים היה בן-אדם ישר, ואיני זוכר מקרה חותך של משא-פנים או הטיית דין בענייני עדות. אדרבא, היו מקרים במשפטים שבני שני העמים היו מעורבים בו שדעתי נתקבלה עליו כנגד דעתו של חיאט. אציין מקרה אחד שנשמרו בידי טיוטות של שני פסקי דין סותרים זה את זה שהוכנו למסירה. אחד על ידי מקדונל עצמו, כנראה, בהשראתו של חיאט, ואחד שהוכן על ידי כפסק דין חולק; המדובר במחלוקת על שטח אדמה גדול בסביבת חדרה או קיסריה הנודע בשם "ערב אל פוקארה". שנקנה מן הבעלים הערבים על ידי יהושע חנקין ואחרים. כרגיל, נמצאו עוררין על המכירה מטעם אחדים מבעלי הקרקע, שמספרם הגיע למאות, והדבר בא לדין. את הערבים ייצג במשפט ועד-סידור כפרי שנתמנה לפי "פקודת סידור קרקעות". לאחר החלטת בית המשפט לקרקעות לטובת הערבים הושג הסכם בין הצדדים. ומשהגיע הדבר לערעור הוגש ההסכם לבית הדין לערעורים, בבקשה לקיימו ולעשותו צו בית דין. המשפט נדחה לעיון, ובין ישיבה לישיבה התחרטו הערבים על ההסכם. עורך דין חדש בא בשמם וטען, שנבחר ועד סידור כפרי חדש והוא שביטל את ההסכם שהושג עם קודמו כהמשה עשר חודש קודם לכן. ועורך הדין החדש דרש להמשיך בדיון הערעור לגופא. לאחר הבירור הפנימי בלשכת השופטים נחלקו הדעות והוכן פסק דין קצר למסירה כפסק דין בית המשפט לאמר — לאחר ש"ועד הסידור הכפרי" החדש אינו מסכים להסכם שהושג על ידי הוועד הקודם, אי אפשר להחתים את ההסכם בגושפנקה של בית הדין ועל כן ממשיכים לשמוע את הערעור לגופא.

בפסק דין ארוך ניתחתי את המצב מצד העובדה שבו ומהצד החוקי, ובאתי לידי מסקנה זו: כיוון שנתברר שהיה בסמכותו החוקית של "ועד הסידור הכפרי" להגיע לידי הסכם עם היריב, שוב אין הוועד עצמו וכל שכן ועד

חדש יכול לבטלו, מאחר שההסכם קיבל תוקף והקנה זכות לצד השני. ממש כמו שאין ועד מנהלים של חברה יכול על דעת עצמו לסתור מעשה מחייב שנעשה על ידיו או על ידי קודמו. ברגע האחרון סמך סיר מייקל מקדונל את ידיו על הטיוטה שלי שנמסרה על ידו כפסק דין בית המשפט, במקום פסק הדין שהוכן על ידו ועל ידי היאט קודם לכן. בזה בא הקץ לסכסוך קרקעות מסובך על שטח אדמה גדול בלבו של היישוב היהודי*.

ועכשיו למשפט שהביא לפרישתו של מקדונל. לאחר שפרצו המאורעות ב-19 באפריל 1936 ביפו גבר אי השקט ונתרופף הבטחון ביפו, וכמה חיילים בריטים נורו ונהרגו מן המארב בסימטאות הצפופות בעיר העתיקה. שלטונות הצבא פקדו לפוצץ כמה בתים כדי לאפשר תנועה חפשית לכוחות הבטחון. במקום להגיד את האמת גלויות ולהסתמך על חוקי שעת-חירום שנתנו יד חפשית לנציב העליון לעשות כך, בחרו כמה מאישי הממשלה בהליכה סחור סחור ובהריסת הבתים כאילו לצורך שיפור העיר והרחבת רחובותיה. מאחורי צורת עקיפין זו הסתתרה אולי הכוונה המפוקפקת להגיד לערבים, שלטובתם נעשה הדבר ולא לצרכי שמירה על כוחות הבטחון הבאים למנוע מהם מעשה תוקפנות על היהודים. לצורך זה פרסמו בעתונות בששי ליוני 1936 הודעה רשמית, שלפיה "יזמה הממשלה תכנית לפיתוח ושיקום העיר העתיקה של יפו על ידי סלילת שני דרכים לתועלת גרי השכונה והעיר בכלל. בשלב ראשון יהיה נחוץ לפוצץ ולמחות מעל פני האדמה כמה בניינים צפופים ומזוהמים; ומשתמשים ב'גדוד המהנדסים המלכותיים' שיושבים בארץ להתחיל בפעולות אלה... יתחילו בפיצוץ בקרוב וגרי הבניינים מוזהרים לפנותם, ולטובתם עצמם נדרשים הם להיענות להזהרה זו ללא סייג". ועוד באו בהודעה זו עצות לתושבים לא להיבהל מקול ההתפוצצות, לפתוח החלונות בהיקף מסוים למקום הפיצוץ וכיוצא באלו.

בשלב שני הפיצו ביד והשליכו מאוירונים הודעות מודפסות בערבית בלא חתימה, להודיע על כוונת הממשלה "לפתוח דרכים ולעשות שיפורים בעיר יפו העתיקה, כי הפיצוץ ייעשה על ידי כוחות הצבא, והתושבים הנשמעים לחוק לא ייפגעו, אולם אם תתגלה התנגדות ישתמשו כוחות הצבא בכוח לבצע את העבודה". בשתי ההודעות מדובר גם על פיצויים לבעלי הבניינים שידונו בכל אחד ואחד לגופא. לאחר מכן קיבל ב-26 ליוני אחד בשם חנא מיכאל קסיר, ערבי נוצרי, הודעה אישית, ובה נאמר שבקשר לתכנית לפתח את העיר העתיקה של יפו עלול ביתו להיפצץ ועל כן הוא נדרש לפנות את ביתו

ביום ה' 28 לחודש לפני שבע שעות אחרי הצהריים, וכי לא יעינו בתביעת פיצויים לרהיטים וכלים אחרים שישארו בבית אחרי השעה הזאת. גם תעודה זו כהודעות הקודמות לא היתה חתומה ושום כתובת לא הראתה על מקורה.

בנוסח האנגלי מדובר על תכנית פיתוח העיר, בלשון סתמית, ואילו מן הנוסח הערבי אפשר היה ללמוד שהמדובר הוא על חוק "תכנון בניין ערים". היה מי שיעץ לערבי נוצרי זה להגיש עצומותיו בפני בית המשפט הגבוה לצדק. בשלב ראשון ישב בדין השופט העליון מאנינג, שהגיע לארץ כמה שבועות קודם לכן, והוא שנתן את הצו לגילוי הסיבה. בבירור התלונה נצטרף זקן השופטים מקדונל.

הצו הזמני ניתן מטעם בית המשפט נגד מושל מחוז יפו והיועץ המשפטי, ובשםם נשלח פרקליט צעיר של הממשלה, יהודי, שהגיש הצהרות בשבועה מטעם המשיבים, שבהן נאמר כי ההפצצה המכוונת לביתו של התובע לא תיעשה על ידם ולפי הוראותיהם, והיועץ המשפטי הוסיף להצהיר כי עד כמה שידוע לו ייעשה הפיצוץ לפי הוראות דבר המלך במועצתו (הגנה) לשנת 1931. כן הגיש הפרקליט הצהרה בשבועה מאת מפקד הצבא באיזור הדרום, שפיצוץ הבית עומד להיעשות על ידי כוחות צבא בפיקודו לפי ההוראות שקיבל מאת הנציב העליון.

וכך נתגלה המרצע בשק. והשופט מקדונל מנתח בפסק דינו את דבר המלך במועצתו שניתן לו תוקף בארץ ישראל על פי מנשר הנציב העליון מיום 19 אפריל 1936, והוא עומד על ההבדל שבין "הריסה" המדובר בדבר המלך ל"פיצוץ" המדובר בהודעות, מגנה את ההתחמקות של פרקליט הממשלה הטוען שלא ידוע לו מי אחראי להודעות, ולאחר שאמר פעם כי מושל המחוז אחראי להפצת ההודעות חזר בו אחרי כן ואמר בספק, "אולי" היה הוא האחראי, ולאחר מכן אומר הוא בפסק דינו, שהתובע עשה מעשה לטובת הציבור כשהוקיע ברבים את "חוסר אומץ הלב המוסרי של הממשלה שנתגלה בצורה לא נאה במיוחד" ובסוף הוא קובע:

"היה זה מכובד יותר אילו הממשלה, תחת לזרות אבק בעיני הציבור באמתלה שפעולתה מתוך נימוקים של נוי ושל טובת הכלל למחצה, כגון תכנון ערים ובריאות הציבור, היתה אומרת בגלוי ובאמת שעשתה מה שעשתה לצרכי הגנה, שפירושו לאפשר לצבא ולמשטרה גישה קלה יותר לרובעי העיר הצפופים. אילו היה נעשה כך, לא היה הצו הזמני ניתן מטעם בית המשפט בראשותו של אחי המלומד, וישרתה של הממשלה לא היתה נפגעת על ידי הסתתרות מאחורי אלמוניות ההודעות. יהיה זה משום מניעת

דין צדק, אילו במקרה של התחמקות בולט כל כך שלפנינו לא יאמר בית המשפט את דעתו גלויות.

"לעולם נאה הבהירות בשעה שממשלה משתמשת בכוחה: על אחת כמה וכמה כשהיא משתמשת בכוח שניתן לה על ידי דבר המלך לעשות מעשים דראסטיים ויוצאים מן הכלל, יש לגנות במיוחד העדר ישרות".*

עקב פסק דין זה נאלץ סיר מייקל מקדונל לפרוש לפני זמנו פרישת חפזון הן ממשרתו כזקן השופטים והן מהשרות הקולוניאלי בכלל, והיה צורך לחוקק חוק מיוחד להקנות לו זכות הפנסיה. והרחבתי קצת הדיבור על מקרה זה, שהרי אם לא זכה מקדונל לפרס על הדרישה, ראוייה פרישתו להערכה חיובית. בפסק דין זה, הראה מידה מרובה של אומץ וגילוי לב, משהטיח דברי ביקורת חמורים על ממשלתו. ועל כך הוא ראוי לשבח, כי תכונה זו לא היתה נחלת שופטים רבים לפניו וגם לא לאחריו. אמנם היו שאמרו, שלא נקט עמידה שנקט מאהבת האמת ואהדתו לערבים בלבד, אלא גם, ואולי בעיקר, מהתנגדותו לממשלה ולנציב העליון בפרט. אך העובדה במקומה עומדת — נמצא שופט שגילה הלוט מעל דרך לא נאה זו שאחזו בה השלטונות ונפרע על כך במעמדו. יתכן, שבין כך לא היה מאריך עוד ימים רבים בארץ ישראל, שכן אף קודם למאורע זה היתה מתיחות בינו ובין ווקופ כפי שנוכר למעלה.

במקומו של מקדונל בא הארי טראסטד, לימים סיר הארי טראסטד, היועץ המשפטי בממשלת ארץ ישראל מאז פרישתו של בנטוויץ בשנת 1930. וליצני הדור היו אומרים שמקדונל הלך משום שלא היה "טראסטד" (באנגלית טראסטד — אדם שניתן בו אמון).

טראסטד לא נכנס לתפקידו החדש אלא בסוף ינואר 1937, אך כבר קודם לכן באו כמה שינויים בבית המשפט העליון, במשך שנת 1936, שנתנו אותותיהם על רוח בית המשפט ברבות הימים. קורי יצא את ארץ ישראל לקבל מינוי של זקן השופטים בפיג'י, וביקר נתמנה לשופט בית הדין העליון בניגריה שבאפריקה. ביקר לא השיג את מבוקשו להתמנות שופט בית הדין העליון בארץ ישראל, וכל ימיו לא ישב אלא בתורת ממלא מקום, ואילו משרתו הרשמית היתה נשיא בית הדין המחוזי. וגם במינויו של קורי לא היתה העלאה ניכרת, אף על פי שקיבל משרה של זקן שופטים אלא שהמקום קטן וגידח. בשרות הקולוניאלי נחשבה ארץ ישראל ראשונה במעלה אחרי ציילון וסטרייט סטלמנטס.

* עיין: בנצ 44/36 פ.ל.ר. 3 עמוד 121.

במקומו של קורי בא השופט ריכרד מאנינג, ששימש עד אז שופט בית הדין העליון בטרינידד. מאנינג היה לא פנים חדשות בלבד בארץ ישראל אלא גם טיפוס חדש ורב עניין במערכת המשפט בארץ ישראל. הוא היה בחינת אבטודידקט, ואת הילוכו בדרגות הפקידות התחיל במשטרה הקולוניאלית בגויאנה הבריטית כשהוא בן עשרים ושש. לאחר עשר שנים עמד בבחינות הבאר ומאז שרת כשופט שלום בטנגאניקה, ג'מאיקה, וחוף הזהב, עד שנתעלה לשופט עליון בטרינידאד ולאחר ארבע שנים העבירו אותו לארץ ישראל.

מאנינג היה אדם חביב ואוזן קשבת לו, אוהב ללמוד מכל אדם ואף על פי שהיה אטי מאד בהליכותיו וכאילו נסחב בכבדות בצעדי ברווה, הסתגל מהרה למציאות הארצישראלית. הוא היה אירי, בעל גוף, אדום פנים, כרסתן, מרבה באכילה ומיטיב בשתייה, מעורב עם הבריות ואוהב דברים שאינם שנואים על אחרים. בתורת שופט היה סמל המתינות. מעמיק ויסודי, ממצה את הדין ועומד על פרטי פרטים. כמה מפסקי דיניו, שרגיל היה לקראם מעל כס המשפט בלא הכנה, הביאו תקדימים חשובים במשפט הארץ ישראלי. אל חבריו הארץ ישראליים התיחס בחברות ולא זו בלבד שראה אותם שווים לו אלא גם עודד אותם לעמוד על דרישותיהם לשוויון גמור ומוחלט ואף היה נותן לנו ידיעות על המצב במושבות בריטיות בהן, כמו למשל בטרינידד, כבר ניתן מעמד שווה למעמדם של השופטים הבריטים גם לשופטי בית הדין העליון מילידי המקום. השתמשתי בידיעות אלו בתזכיר שהגשתי גם בשם חברי הערבים למיניסטר המושבות שבו עמדתי על שוויון גמור לענייני משכורת, זכות בכורה ועניינים אחרים, לרבות הזכות לשבת ראש בבית המשפט. עלי להודות — עם דרישה אחרונה זו לא היה לבי שלם אותו זמן. ידעתי, שחברי הערבים אינם מוכשרים למלא תפקיד זה, ואילו היתה ההכרעה בידי לא הייתי מחליט בחיוב, וגם ידעתי שאין בידי לדרוש דבר בשבילי שאי אפשר ליתן אותו לזולתי, בשגם באותה שעה היה עוד שופט בכיר לי בקרב השופטים הארץ ישראליים. אבל תזכיר זה, דוגמת כמה דרישות קודמות לא היה לגמרי לבטלה וברבות הימים נשא את פרו כ אשר עוד יצוין במקומו.

במקומו של ביקר בא השופט רנדולף קופלנד, ששימש עד אז נשיא בית המשפט המחוזי ביפו. זה כמה שנים לו בארץ, ומינויו הראשון היה ביולי 1921 כנשיא תורני של בית משפט מחוזי. מאז מילא תפקידים בבתי המשפט בירושלים, ביפו ובחיפה. אדם משכיל היה, חניך קמברידג', ובעל תרבות אירופית. אף היה מהיר במלאכתו, כמעט ציני, ועיקר עניינו היה לגמור

עבודתו ולמעט בתיקים. בבתי המשפט המחוזיים נקרא בשם "המטאטא", הואיל ומשבא לבית משפט ראה עיקר תפקידו לחסל עניינים ולהביא לידי סיום ציבורי משפטים שנצטברו. בבית המשפט העליון היה ממהר, כשהוא חוזר ללשכתו משיבה בבית הדין, למחוק את המספרים מרשימת התיקים שהיתה מונחת תמיד על שולחנו, ושואל לדעת מה קרה למשפטים שקבעו אותו יום לשופטים אחרים. לא סבל דיחויים והיה גוער בעורכי דין הדורשים דחיות מסיבות מוצדקות או לא מוצדקות. סוף החודש היה לו יום שמחה או יום רוגז, הכל לפי מספר התיקים שנפטר מהם במשך החודש.

במקומו של עלי ג'ראלה נתמנה עוד בשנת 1934 מאג'ד עבדול האדי משכם. עד אז שופט בבית המשפט המחוזי. גבה קומה היה וצנום, יבש וקפדן שרצונו הטוב הוגבל ביכולתו המצומצמת. הווה אומר, טראסטד מצא בית משפט שחבריו חדשים, חוץ משני הוותיקים מוסטפה כאלדי ואנוכי. לאחר זמן מועט פרש גם כאלדי מבית המשפט כשנקרא לעמוד בראש עיריית ירושלים ונשארתני אני הבכיר שבחבורה. באפריל 1937 נצטרף אלינו שופט בריטי חדש, מוריס ג'רי גרין, שכיהן תחילה כנשיא בית משפט מחוזי בקפריסין בתקופה שטראסטד שימש בה יועץ משפטי. והוא הזקן שבחבורה בשנותיו והצעיר שבה לפי מינויו.

גרין היה זקן חביב, גבה קומה עליו ורענן וממלא תפקידו בקלות. אף הוא היה גורס: "לעולם לא יכתוב שופט פסק דין ארוך, אז מובטח הוא שלא יבוא לידי מחיקתו". דרכו להצטרף לפסק דין שכתב שופט אחר, ואומר "אני מצטרף" או "אני מסכים", עד שנתחלף שמו בפי חבריו ל"אייאגרי" (אני מסכים) במקום "גרין". טראסטד צירפו תמיד למניין השופטים שישבו אתו בדין, והיה מובטח ברוב. הואיל וקולו שקול כנגד שני קולות, מכיוון שגרין ודאי מצטרף אליו, הרי שההכרעה בידו.

טראסטד עצמו לא היה פנים חדשות במערכת המשפט, שכן כמה שנים עמד בראש מחלקת המשפט בארץ ישראל, ועמד בפני הרבה פעמים בתורת יועץ משפטי של הממשלה. כחבר האפסקוטיבה המצומצמת של הממשלה, ויועץ נאמן לנציב העליון וקופ תפס מקום חשוב בהנהלת הארץ, והיה בקי בכל בעיותיה ובהתגוששות הלאומים שבקרבה. וכיוון שקפדן הוא ונוח לכעוס אינו מקובל על הבריות ביותר. במראהו החיצוני מטיל אימה ומעולם לא ידעת, מסתכל הוא בפניך או מביט לצדדים בעינו האחת, והיה מעלה על דעתך את הבדיחה על אותו שופט פוזל, שישבו לפניו שלושה עורכי דין והוא פונה אל הראשון ושואלו לשמו ומשיב לו השני וגוער בו לאמר "הלא לא פניתי אליך", מיד והשלישי מתנצל לפניו: "הלא לא אמרתי כלום,

אדוני". איש החברה היה ועם אשתו שהתנהגה בפשטות והיתה מעורבת עם הבריות, קיים מצוות הכנסת אורחים ביד רחבה.

טראסטד היה אדמינסטרטור לפי נסיונו, ותכונתו זאת הביאתו לדין-ודברים עם חבריו השופטים מיד לכניסתו לתפקידו החדש. הוא הריץ חוזר לשופטי בית הדין העליון ומעמידם על הצורך לדקדק בזמן, ולא להיעדר מתפקידים בלא נטילת רשות. אולי התכוון בחוזר זה בעיקר לשופטים הארץ ישראלים שלא הקפידו לבוא לבית המשפט ביום א'. בראשון לשבוע לא היו קובעים משפטים, כיוון שיושב ראש בית הדין לעולם בריטי, ויום זה יום מנוחתו. אך החוזר נשלח לכל השופטים לרבות השופטים הבריטים, וזה היה הצד הטוב שבו, כי ראינו בזה התחלה של שוויון ששאפתי לו. חוזר זה עורר רוגז בקרבנו והתגובה היתה חריפה. החלטנו שכל אחד יגיב בפני עצמו. רציתי להשתמש בעניין זה לשם ביטול הנוהג הרואה בשופטים הארץ ישראלים איזה קיבוץ של ילידים שרק בצירופם מהווים הם יחידה אחת. כמוני נפגעו ביותר מאנינג וקופלנד, אבל מוסטפה ומאג'ד קיבלו את החוזר כדבר שבשיגרה ופרנסיס היה שמח לאיד, כי בו לא נגע הדבר הואיל וכנוצרי היה פטור מלבוא ביום הראשון.

ואלה דברי לזקן השופטים:

"יורשה נא לי לענות על מכתבך החוזר מיום ה-15 לפברואר שהעתקה בסטנסיל נשלחה אלי, ולציין בכל הכבוד שתפקידו של שופט בית הדין העליון הוא משפטי בהחלט, ואפשר לומר שמתחלק הוא לשנים: עצם שמיעת המשפט, ועבודת ההכנה וההשלמה כגון קריאת התיקים, עיון בחוקים ואסמכתות והכנת פסקי הדין. החלק השני של התפקיד אין הכרח שייעשה בלשכת השופט, היינו במשרד שעומד לרשותו בבניין בתי המשפט, ולמעשה הוא נעשה על ידי כמה מן השופטים מחוץ לשעות המשרד, מתוך הרחבת הדעת. יתר על כן, בתנאים שאני עובד בהם, כששני שופטים יושבים בחדר אחד, ואין לבלר לרשותי, ושמם אחד משמש ארבעה שופטים, הרי עבודה הדורשת התאמצות שכלית, מידה מסוימת של יחידות ודעה צלולה ומאמץ מרוכז, יכולה להיעשות על הצד היותר טוב רק כשאדם מתייחד בחדר עבודתו הפרטי.

"למעשה, בשבע עשרה השנים שהיה לי הכבוד לשבת על כס בית המשפט העליון הייתי תמיד צריך לקחת אתי תיקים לביתי ועכשיו על אחת כמה וכמה שאני עושה הרבה ערבים בעבודה זו שהגדרתי כחלקו השני של התפקיד המשפטי.

"לעומת זאת יש שמזמן לזמן עלי לצאת מן העיר ליום שלם או לכמה

משעותיו, ואם אני עושה כן ביום שלא נקבעו לי משפטים, ואין לי בלשכתי תפקיד מסוים שעלי למלאו בו בזמן ובמקום, קשה לראות זאת היעדרות מן התפקיד.

"לפי עניות דעתי לא יוסיף הדבר ולא כלום לכבודו ולפוריות עבודתו של חבר השופטים בבית הדין העליון אם ינהגו בו כפי שנוהגים בשופטי שלום צעירים או פקידים אדמיניסטרטיביים. אפשר לסמוך על שופטים בעלי אחריות משפטית ועמדה גבוהה בחברה בדומה לעמדתנו שידעו לכלכל זמנם כך שלא תיפגע במאומה מהלך העבודה בבית המשפט, במידה הדרושה להנהלת צדק טובה."

לא שמענו עוד על עניין זה ובמהרה נשתכח. הוספתי להשתמש ביום הראשון לשבוע בעסקי ציבור בתל אביב ובעסקי הפרט שלי ברחובות, ורק מאג'ד עבדול האדי, כילד צייתן לא נעדר אף יום ראשון אחד מלבוא ללשכתו ולקרוא את עתוני היום. היו עוד כמה תקלות קטנות בעניין היעדרות מבית הדין. כשהקפיד טראסטד על כך שנעדרתי מתפקידי בשבעת ימי אבלי על אחי אברהם, כעסתי וכתבתי אליו לזקוף את הימים על חשבון חופשתי השנתית. וכששבתי מדרום אפריקה שלושה ימים אחרי גמר חופשתי, מצאתי הודעה על שולחני שינכו ממשכורתתי שלשה ימים אלה למעלה מהפגרה שניתנה לי. כאן ודאי שהדין היה עמו, אף על פי שהאיחור נגרם מחמת קשרי האניות. הוא היה מסביר את מעשיו ואומר שאין רצונו ליתן פתחון פת לצעירים ממני שיבואו ויטענו, שבהם הוא נוהג בחומרה ואילו כלפי גדולים הוא מקל. אך מעשיו אלה לא קלקלו את השורה. כל זמן עבודתנו יחד נהגנו כבוד וידידות זה בזה, אף על פי שלעתים קרובות היינו חולקים זה על זה במשפטים שישבנו בהם.

כשופט היו בו בטרסטד כמה חסרונות: הוא קנה נסיונו כיועץ משפטי ומחוקק, והרבה שנים קשה היה לו להסתגל לכך שעכשיו אינו נציג הממשלה. בחוקים היה רואה יותר ממה שנגלה לעיניו של שופט אחר, כי מי כמוהו יוצר החוק, יודע את כוונתו האמיתית של המחוקק? ואם כוונתו לא נאמרה ברורה, והאמור בחוק פעמים אומר את הפכה של הכוונה, לא ניתן הדבר לויכוח. מכאן למדתי, כי לא טובה השיטה להעביר יועץ משפטי לתפקיד של ראש שופטים. אמנם כך המנהג באנגליה, אך במקומות קטנים אין לצאת בדרכים המקובלים בארץ רחבת אפיקים כבריטניה הגדולה, ולא כל שכן כשאין דמיון בין הנושאים במשרת שופט בארץ לאלה שבאנגליה. הוא הדין כשמעבירים עורך דין לתפקיד שיפוטי גבוה. מי שנסיונו המקצועי היה תמיד לראות את הצד האחד שבמשפט, את הצד שהוא מעוניין בו, קשה

לו לעבור מיד לשקול במאזני צדק את שני הצדדים שבעניין. נוסף לכך היה טראסטד קפדן, ולא הקפדן למד. ואף זאת: היה בוטח מאד בעצמו ונפגע בגאוותו האישית כשהתנגדו לדעתו. הוא היה יוצא לשבת בדין פשעים חמורים ופסקי הדין הובאו לפני בית הדין העליון בשבתו כבית דין לערעורים. וטראסטד אינו נח ואינו שקט עד שרואה פסק דינו מאושר. ואף על פי שידעו להסתיר את הדבר, דומני לא פעם אחת הביאו קפידתו וערבוּב רשויות זה במבוכה את חבריו הבריטים, הצעירים ממנו להלכה, כשהם יושבים כשופטים בערעור על פסק דין שיצא מלפני הזקן. יש וקריצות עין מעמידות אותך על עולם ומלואו ומלמדים אותך יותר מדיבורים הרבה. זוכר אני שתיים שלש רמיזות באלה, מהן אחת בין טראסטד ובין קופלנד, שנחרתה יפה יפה בזכרוני, מפני החשיבות הגדולה שייחסתי למאורע. היה זה במקרה של גזר דין מוות שנדחה על ידי אחד, שוטר, מרדכי שווארץ שמו, שנאשם ברצח שוטר ערבי בכוונה תחילה. כל ימי נהגתי זהירות רבה בחיתוך דין מוות ולעולם ביקשתי דרך לקולא. ביחס ליהודים, גרם לי מזלי שעלה בידי להימנע מלחרוץ דין מוות, חוץ ממקרה אחד בסוף דרכי המשפטית, שאולי אגע בזה במקום אחר, וגם אז אף על פי שלפי החוק לא היה מפלט, מובטח הייתי שבסופו של דבר יוחלף פסק הדין למאסר עולם בדרך אדמיניסטרטיבית.

שווארץ נאשם שבילילה, בכוונה תחילה, ירה בשוטר ערבי שלן עמו בחדר אחד והרגו. טראסטד ישב כדן יחידי בבית המשפט לפשעים חמורים שחייב את השוטר היהודי למוות. לא היתה עדות במישרים אלא הוכחה של מסיבות. הדבר היה בימי מתיחות מרובה ואיבה גלויה בין יהודים לערבים. ישבתי בערעור יחד עם קופלנד וגרין. הוויכוח הפנימי בינינו אחרי שמיעת הערעור היה ממושך וממצה. וכשחזרנו לאולם בית המשפט היה עלינו לעבור את חדרו של טראסטד, ומבט חודר הוחלף בין טראסטד העצבני כשואל: ומה ההחלטה? לבין קופלנד שבקריצת עין הרגיעו לאמר: הכל בסדר. פסק הדין אושר ברוב דעות נגד דעתי. ההוכחה היסודית במשפט היתה העובדה, ששני השוטרים ישנו בחדר אחד באין איש עמם, והשוטר הערבי ישן את שנתו כשנרצח, ונעדרו כדורים מרובהו של היהודי, שהחזיקו, לפי התקנות ליד מיטתו. בפסק דין ארוך ומנומק* סתרתי את גזר דינו של טראסטד הן מבחינת החוק והן מבחינת העובדות, ומצאתי שאין הוכחה מספיקה לכל שלושת היסודות הדרושים כדי לחייב אדם בדין על רצח בכוונה תחילה.

ואם אמנם מצאתי אף אני, שלא כסנגוריה, שהנאשם הוא אשר ירה בקרבן, הרי העובדה בלבד שהאיש נורה בשעת שנתו, כשהיא לעצמה, אינה מספיקה לקבוע רצח מדעת ובדם קר, אחד משלשת היסודות של כוונה תחילה. והבאתי משל: ראובן ושמעון הישנים יחד בחדר אחד או במיטה אחת וראובן מתעורר משנתו מתוך חלום בלהות או סיוט לילה, אוזן בנשק שנמצא על יד מיטתו ויורה, כשהוא עוד נים ולא נים בשכנו הישן שינה מתוקה. "איני פוסק, אמרתי, שכך בדיוק אירע כאן, אף על פי שניתן לשער, שאפשר כך אירע. אני מביא דוגמא זו להראות, שיכול אדם לירות בחברו הישן, בלי שהיריה היתה בדם קר ובמסיבות שיכול היה לחשוב על מעשהו". לימים הוגד לי, שברגעיו האחרונים קודם שהעלהו לתליה, הודה הנאשם, שירה בנרצח במסיבות של סיוט ופחד. הקולר לא היה תלוי כל כך בשופטים שדנו את הנאשם למוות, אלא בדרך ההגנה שנקט פרקליטו שתפס את המרובה, ורצה להציל את הנאשם גם מאשמת הריגה. לפיכך בחר בהכחשה נמרצת — שלא היו דברים מעולם. לאור הכחשה זו, ונוכח ההוכחות הברורות שלא השאירו מקום לספק, שנורתה היריה על ידי היהודי, רשאים היו השופטים לנקוט הדרך שנקטו. ימים רבים רגזתי מאד על עורך הדין, שמרוב התחכמותו נתן יד לקיפוח נפש בישראל. זמן מועט אחר המשפט הזה יצאתי לחופשה של הבראה בסנטוריום של בודנהיימר באחוזת הרברט סמואל. משירדתי לחדר האוכל ראיתי כי ערכו על שולחני מקום לעוד אורח. כששאלתי מי היושב עמי אמרו לי שמו של עורך דין זה, מיהרתי לחזור לחדרי קודם שירד האורח שלא לגרום לו עלבון וויתרתי על סעודת ליל שבת. למחרת החליפו מקומי, ותקוותי שלא חש בכך.

הפועל-יוצא מרמיזות אלו שבין שני השופטים בא ללמדני — לא טוב הדבר שישבו חברים העובדים בכפיפה אחת ותחת קורת גג אחד בערעור זה על זה, בפרט כשהיושב בערעור הוא אפילו במידה המצומצמת ביותר כפוף לזה שחרץ את הדין בישיבה של מטה, שכן גם שופטים בשר ודם הם ועלולים להיכשל ביחסי חברות. או היפוכו של דבר. פעמים מתגנב בלב האדם חפץ-ההתבלטות הרודף אחרי חיפוש מגרעות בחבר הממונה עליך, אדרבא, ידע, לא בכל דבר אני מקבל דעתו. ואמנם מעולם לא יצא פיצ'גרלד למשפטים חמורים, כיוון שלא רצה שיבטלו חבריו פסק דין שלו. אמנם משער אני שהמניעים הנפשיים היו שונים אצל שניהם. טראסטד יותר מדי בוטח בעצמו והיה נפגע בגאוותו על ידי ביטול פסק דינו. פיצ'גרלד לא היה בוטח כל כך בעצמו, ולא רצה להביא חבריו במבוכה, שיצטרכו לקצץ בנטיעותיו.

בימים אלה התחילה רוח חדשה מנשבת גם בבתי המשפט שבדרגות הנמוכות. בפעם הראשונה באו לארץ שופטי שלום בריטיים צעירים, חניכי האסכולה החדשה, חפשים בהשקפותיהם ובתפישתם, וברבות השנים חשנו כיצד מתגבר ההגיון והשכל הישר על הארכאיות הנוקשה והפורמלית של „יקוב הדין את ההר“. בין שופטי השלום הבריטיים המתקדמים יש לציין את פג'ט בורק שבא באפריל 1936 והוא אז בן שלשים; את איוו ריגבי, שנתמנה שופט שלום ראשי בינואר 1938 והוא אז בן 27; מיכאל הוגן נתמנה שופט שלום ראשי בסוף 1936, והוא בן 28 ועבר אחר כך למחלקה המשפטית. לא אחד תחת לשוני, שנגרמה לי קורת רוח כשראיתי שופטים צעירים מקבלים דעתי שחיותי בפסקי דין חולקים, וחותרים את הדין לפיה בפסקי דיניהם המנומקים. חזיתי ב"נקמה", כשהגיע פסק דין כזה לערעור וקיבל את אישורו בבית הדין העליון; ואותה דעה שהיתה תחילה דעת יחיד, היתה לאחר שנה או שנתיים לדעת רבים, הלכה ומורים כן.

דומני שב"כיבוש" לבבות הצעירים שבעתי נחת יותר מאשר ב"נצחון" שנחלתי, בשעה שפסק דין חולק שלי נתקבל על ידי המועצה המלכותית (בית המשפט לערעורים על כל בתי המשפט העליונים שבמושבות הבריטיות, שחבריו שופטים לורדים בעלי ותק ונסיון רב), כגון במשפט "יורשי מוראד". היה מעשה בארמני, שמת ערירי בחוף לארץ והשאיר אחריו רכוש עצום ביפו. ורבו הקופצים על הירושה, בכללם אנשים ונשים, שניסו להוכיח את קירבתם למת בעדות שבעל פה מפיו של משרת זקן מופלג, שידע לספר, כי בדורו היתה קירבה זו מן המוסכמות. כל התובעים הפסידו בדין בבית המשפט המחוזי ביפו בראשותו של קופלנד, שפסק שהרכוש עובר לאוצר הממשלה באין יורשים למת. פסק דינו של קופלנד אושר בבית הדין לערעורים על ידי מאנינג וגרין נגד דעתי. בית המשפט הגבוה בלונדון ביטל את פסקי הדין של קופלנד ומאנינג ופסק הלכה לפי דעתי. ההבדל בינינו היה, שבשעה שהשופטים הבריטים דנו לפי החוק האנגלי המתיר עדות מפי השמועה רק אם היא ניתנת על ידי קרובי משפחה, מצאתי אני שבמקרה זה יש לנהוג לפי החוק הארץ ישראלי, המתיר בכגון זה עדות שמועה לאו דוקא מפי קרובים.

את הקידמה בהלך הרוחות במערכת המשפט בארץ יש לזקוף גם על חשבון חילופי גברי במחלקה המשפטית. גם פה תפשו כוחות צעירים את עמדות המפתח. במקומו של טראסטד נתמנה כיועץ משפטי וויליאם ג'ימס פיצג'רלד, אדם צעיר למדי בן 43, שבא לארץ ישראל אחרי ששימש פרקליט כללי ויועץ משפטי ברודסיה הצפונית. עליו ועל אלאן רוז, שבא לשמש פרקליט

כללי באוקטובר 1936, והוא בן שלשים ושבע יהיה לי מה להגיד, כשאספר על תקופת כהונתם אתי בבית המשפט העליון. שניהם טבעו חותמם בתחיקה ובדרכי התביעה הכללית בבתי המשפט ונעזרו על ידי אדוארד בל, כיועץ הכתר, אדם חשוב ומעמיק, ורלף ווינדהם שבא לשמש כמנסח החוקים עוד במאי 1935. הוא היה הצעיר שבחבורה, בן שלשים, בחור אהוד ורציני, ומאד כאב הלב כאשר בסוף שנות כהונתו בארץ נחטף בתל אביב על ידי אנשי מחתרת אחת, כבן תערובות, ושמחנו כשהחזירוהו בשלום ובלא פגע. אפשר לומר שבדרך כלל, כל הכוחות החדשים, הן במחלקת המשפט והן בבתי המשפט, גילו הכנה ואהדה ליישוב היהודי ולציונות ולבעיותיהם.

בעצם הימים האלה חל מפנה לטובה גם בשופטים היהודים בארץ ישראל, ויצוין הדבר לשבח של טראסטד שהירבה מניינם של שופטי השלום היהודים והשביח טיבם. עלה בידו להרבות מספרם מחמת יחסיו הטובים עם הממשלה, ובתורת מי שהיה חבר האפסקוטיבה הצליח לקבל תקציב למינוי שופטי שלום חדשים, יהודים וערבים, ובכללם ארבעה שופטי שלום חדשים בתל אביב בלבד. ובנוגע לטיבם נצטרפה אצלו מחשבה טובה שעלתה כבר קודם לכן למעשה — מינוי ועדת בחירה. את המלצת הוועדה העביר זקן השופטים לנציב העליון והוא שהיה מאשר מינויים. ומעולם לא אירע שזקן השופטים והנציב העליון אינם עושים לפי המלצת הוועדה.

חבריה של ועדת הבחירות לשופטי שלום היו שלושה שופטים של בית הדין העליון והרשם הכללי מזכיר הוועדה. בראשה עמד קופלנד וחבריה היו מוסטפה כאלדי וכותב הדברים האלה. תפקידה היה לבחור שופטי שלום יהודים וערבים כאחד, הכל לפי המקום שהשופט יכהן בו. בעניין בחירת שופטי שלום יהודים דעתי הקובעת, ואם פעמים לא עלה בידי להעביר בהחלטה ראשונה מועמד שרציתי בו, מעולם לא נתמנה שופט שלום יהודי כנגד דעתי. ודומני שלא נכשלתי במינויים שנעשו בהמלצתי חוץ ממינוי אחד שאולי נחפזתי בו במקצת בחינת "הדור-דל". מפרי בחירתי יושבים כיום הזה שלושה שופטים בבית המשפט העליון של המדינה ושנים הם נשיאי בתי משפט מחוזיים וכמה מהם נשיאים תורניים ושופטים מחוזיים.

וזו דרך פעולתה של ועדת הבחירה: הרשם הכללי מודיע ברבים על משרות פנויות ומזמין מועמדים להגיש בקשותיהם, הן מקרב פקידי בתי המשפט ומשרדים ממשלתיים אחרים והן מקרב ציבור עורכי הדין. בודקים תיקי המועמדים, ולאחר שמוציאים את אלה שאין להם הכשרה מספיקה, מוזמנים האחרים לראיון, ומהם נבחרים המועמדים. לא תמיד די היה החומר שהגיש המועמד ולא תמיד ניתן לסמוך על המלצות אישיות שצירף המועמד

לתעודותיו. הרבה עושה הראיון האישי, שמקנה לנו רושם וידיעה על עמידתו של המועמד ועל מידת הבטיחות העצמית שלו. אך גם באלה לא די. כמה מועמדים הכרתי וידעתי, אם שהם מתלמידי, או מפקידי בית המשפט או מעורכי דין צעירים או מבאי ביתי. אך היו בהם גם אנשים שלא נודמן לי להכירם, וודאי אצל אלה הכריעו המלצות שבאו מאישים שהערכתם והחשבתי את דעתם.

מעשיה של ועדת הבחירות נאים היו בכל ימי כהונתו של טראסטד וגם כשהלך כאלדי ופרנסיס חיאט בא במקומו היתה דעתי מתקבלת לא למינוי יהודים בלבד אלא על פי רוב גם למינוי ערבים. והנה פתאום בא שינוי באופייה של ועדת הבחירה, משבא גורדון סמית לשמש זקן שופטים בשנת 1943, לאחר שנסתלק סיר הרי טראסטד, ואף על פי שאני סוטה מהסדר הכרונולוגי, אני מביא כאן את הפרשה מפני השייכות לעניין. השיטה החדשה שהנהיג גורדון סמית היא: במקום שהנציב העליון היה ממנה את חברי הוועדה איש איש בשמו, העביר גורדון סמית את סמכות המינוי לזקן השופטים, שאמנם הוטל עליו כמקובל לבחור את חברי הוועדה מתוך השופטים העליונים, אלא שמינה הוא חברי הוועדה לפי שייכותו הלאומית של המועמד, אם בא הוא למלא משרה מיועדת ליהודי או לערבי. חידוש זה הביא לידי כך כי כשוועדת הבחירה עמדה להציע שופט שלום ערבי ישבו נוסף לשופט הבריטי כיושב ראש שני שופטים עליונים ערבים, ואילו כשעמדה להציע שופט שלום יהודי על כרחו ישב שופט עליון יהודי (שכן לא היה אלא אחד) ושופט עליון ערבי. הדבר לא נראה לי, ולא הסכמתי לשיטת הפליה זו, ששופט ערבי ישתתף במינוי שופטים יהודים בעוד שאין לשופט יהודי דעה במינוי שופטים ערבים. כתבתי לזקן השופטים את המכתב הזה:

“זקן השופטים היקר,

יורשה נא לי להעיר כמה הערות לאיגרת שקיבלתי מהרשם הכללי בנידון הרכב הוועדה לבחירת שופטי שלום ורשמים.

2. אם איני טועה במשמעות השיטה החדשה, כוונתה שבשעה של מינוי ערבי, שני החברים הארצישראליים של הוועדה יהיו שני שופטים ערבים מבית הדין העליון, ובשעה של מינוי יהודי חברי הוועדה הם שופט יהודי ושופט ערבי.

3. נכון הדבר, כי התנאים בארץ ישראל מחייבים למלא משרות שנתפנו על פי שיקולים עדתיים, אך משנתמנה רשם או שופט שלום, בין שהוא

יהודי או ערבי, חובתו היא להשליט צדק במידה שווה ללא פניה בין חלקי האוכלוסים השונים, ערבים ויהודים כאחד. אין להימנע מכך שיצטרך שופט שלום ערבי לדון במשפטים של יהודים ולהיפך. וטבעי הדבר שכל אחד משני חלקי האוכלוסים עניינו בבחירות המועמדים הנאים ביותר בזה ובזה. זו היתה הסיבה שוועדת הבחירה הורכבה תחילה כך שיהיו בה תמיד נציגים של שני חלקי האוכלוסים. העקרון הזה מתבטל עכשיו אצל משרות פנויות של ערבים ושמור הוא אצל משרות פנויות של יהודים.

4. אם ישנם הפרשים מסוימים בחבר השופטים בארץ ישראל בין חברים בריטים וארץ ישראלים, הרי הם בעיקר הפרשים בתחום האדמיניסטרטיבי. אבל כוח הכל שווה במלוא תפקידיהם המשפטיים. בשום פנים וצורה מעולם לא היתה שום הפליה בין חברים ערבים ויהודים על כס המשפט חוץ אם איני טועה לגמרי בפירוש העניין, הולכת ונעשית עכשיו הפליה כזאת על ידי כך, ששופט יהודי אינו יושב בוועדת הבחירה כשהיא מעייגת במועמדים ערבים אבל יושב שופט ערבי במינוי משרה של יהודי.

5. כשאני לעצמי אראה עצמי נבון מאד לשבת בוועדה בתנאים לא שווים עם שאר החברים, ובמסיבות אלה אני מבקש בהכנעה, לא למנותני להבא חבר לוועדת הבחירה.

6. מרגיש אני, שהייתי חוטא לתפקידי כבכיר חבר השופטים הארץ ישראלי בעל ותק של למעלה מ-25 שנים על כס המשפט של הארץ הזאת, אלמלא הבאתי את הערותי לתשומת לבך. אולי תרצה לעיין מחדש במצב, לאור מה שנאמר למעלה.

ורבת עניין התשובה של זקן השופטים גורדון סמית: מצד אחד היא מגלה קו חדש ביחסים שבין זקן השופטים מקדונל ונציב העליון ווקופ, ומצד שני היא מראה, שגורדון סמית לא תפש את העניין במשמעו הנכון. והרי מכתבו מיום 26 אוקטובר 1943.

“למעלת כבודו השופט העליון פרומקין,

פרומקין היקר,

הגיעני מכתבך מיום 29 לחודש זה.

2. בשנת 1936 הציע הנציב העליון לזקן השופטים באותו זמן (סיר מייקל מקדונל) מינוי ועדת בחירה לעיין בבקשות למשרות שנתפנו בסגל שופטי השלום בארץ ישראל. ההצעה לא נתקבלה אז, אך אחר כך הנהיג סיר הרי טראסטד את הדבר ומאז התמידה הוועדה בעבודתה.

3. תחת להפנות להוד מעלתו מינויים חדשים בשם, כל פעם שניתנה

הזדמנות להביא שינוי בפרסונל של הוועדה בין כשמתחלף היושב ראש או אחד החברים, כגון עקב פרישתו של השופט העליון קופלנד, הצעתי להוד מעלתו שחברי הוועדה יהיו כפי שנקבע במכתבו של הרשם הכללי אליך. הוד מעלתו קיבל את ההצעה הזאת.

4. כידוע לך מתפנות משרות, שמטעמים פוליטיים ואחרים יש למלאותם על ידי מינוי שופט שלום יהודי, שופט שלום ערבי נוצרי או שופט שלום ערבי מושלמי, הכל לפי עניינו. לפי הצעתי תהיה כל אמונה מיוצגת בוועדה יחד עם עוד שלשה חברים. הוועדה אינה אלא מציעה הצעה ומסייעת לזקן השופטים, ושלא מן ההכרח שתתקבלנה על ידו הצעותיה כשהוא מביא אותן להוד מעלתו, אך כפי שאמרתי להוד מעלתו, עושה הוועדה מעשה מועיל.

5. ובעניין הנדון התפנתה משרה לערבי מושלמי, שברצוני לשלחו לשכם, שלא קל למצוא לו את המועמד הנאה. אין כל שאלה שאין לשלוח יהודי לשם, ואילו הייתי מתכוון לעשות כן, היה הדבר מביא לידי מחאה קולנית וצודקת. מינוי כזה אינו נוגע לעדה היהודית ובמיוחד רציתי בעצתם גם של חיאט וגם של עבדול האדי בבחירת המועמד.

6. אשר לסעיף 4 של מכתבך אין אני יכול לראות שיש יסוד כל שהוא להנחתך, שנעשית עכשיו הפליה, ואין אני מבין את דבריך על ישיבה בוועדה בתנאים לא שווים עם החברים האחרים, ובאיזו מבוכה זה עלול להביאך.

7. על כל פנים אני רושם לפני את רצונך לא להתמנות לוועדה, ואהא נוהג בשעת הצורך לפי רצונך זה.

שלך בכנות, ה. גורדון סמית

גורדון סמית לא האריך ימים בארץ ישראל ויצא ממנה לאחר שנה אחת של כהונתו. במקומו בא פיצגרלד. לכתחילה כשהציעו לו את המשרה עם צאת טראסטד סירב לקבלה, אך כשנתפנתה המשרה בשנית שינה את דעתו.

והרי הוא כותב לי בשלישי ליולי 1944:

“פרומקין יקירי,

כידוע לך, נתפנתה משרה לשופט שלום יהודי עם העלאתו של חשין, ואני מאד רוצה ליהנות מעצתך. אולם רואה אני מחילופי מכתבים בינך לזקן השופטים הקודם, שאינך רוצה לשבת בוועדת הבחירה. מחילופי המכתבים לא ברור לי אם קיבלת דעתו של זקן השופטים בתשובתו אליך. מקווה אני שתהא נכון לשבת בוועדת הבחירה שעומד אני להזמין.

שלך בכנות, וו. י. פיצגרלד

וזו אשר השיבותי לו:

“זקן השופטים יקירי,

רב תודות על אגרתך משלשום שקיבלתי הבוקר. צר לי להגיד, שתשובתו של זקן השופטים הקודם לא הניחה את דעתי. דעתי היום כדעתי אז, שכל זמן, שחברי הוועדה מתמנים על יסוד עדתי, מן היושר הוא שתינתן מידה שווה לשני חלקי האוכלוסים. רצוי מאד לקבל עצתו של חבר ערבי במינוי שופט שלום יהודי, אפילו אם עומדים לשלחו למקום כהל אביב, שהרי ייתכן שיצטרך גם שם לדון במשפטי ערבים, ועלול הוא להיות מועבר למקום של אוכלוסים מעורבים. אבל השיקול הזה קיים במידה שווה גם אצל מינוי של שופט שלום ערבי למקום דוגמת שכם. זקן השופטים הקודם לא ירד לסוף דעתי, כשסבר שישנה איזו הצעה למנות שופט שלום יהודי בשכם. אבל שופט השלום הערבי שיישלח לשכם לא ישאר שם לעולם, ועלול הוא בבוא הזמן לעבור לירושלים או לחיפה. יתר על כן לא מן הנמנע שיהיה עליו לדון במשפט יהודים אפילו בשכם. חלוקת החלק הערבי של האוכלוסים לשנים, ערבים מושלמים וערבים נוצרים, היתה בה משום חידוש, שגרם לכך שלא יימלכו בחבר יהודי בשעת מינוי שופט שלום ערבי, בשעה שניתן הדבר לחבר ערבי בשעת מינוי שופט שלום יהודי. בכל חפצי להיות לך לעזר מעדיף אני לא לשבת בוועדה זו, אם הכוונה היא להמשיך בשיטה שהונהגה באוקטובר 1943.

שלך בכנות, גד פרומקין”

ותשובתו של פיצגרלד, שלא אחרה לבוא, תיקנה את המעוות. במכתבו מה-14 ביולי 1944 הוא כותב:

“יקירי השופט,

בעניין מכתבך מיום החמישי ליולי 1944 ברצוני להגיד מיד, שבלא כל קשר בשאלת גזע או דת, הנני רוצה מאד להפיק תועלת בוועדת הבחירה מנסיוןך הארוך ומדעתך השקולה, ועל כן יש בדעתי, לבחור בך כל אימת שארכיב את הוועדה בעתיד, בלי שים לב אם המשרה הפנויה היא ליהודי או לערבי.

שלך בכנות, וו. י. פיצגרלד”

בחיי אדם באים מתקופה לתקופה אירועים אישיים, הנותנים לידידים ומקורבים להביע השתתפות בשמחתו או בצעריו, ואם האדם נושא בתפקיד ציבורי מתרבים המברכים גם מחוגים ציבוריים, מהם בצינעה בינם לבין הנחוג ומהם בפומבי ובציבור. המסתכל מן הצד מבחין על נקלה את מידת ההפרזה הבאה אם מתוך שיגרה שבנימוסין או מתוך גורמים ענייניים, ולשון גוזמא המתרחבת והולכת, הכל לפי זיקת המברכים אל המבורך ולמה שהם מצפים ממנו. ה"מיובל" עצמו יש שהוא נלכד ברשת הדיבורים וביודעים או שלא ביודעים הוא לוקה באמונה שלכל הפחות מקצת הדברים שנאמרו אמת הם ומקבלם כפשוטם, בייחוד אם הם נשמעים מפי אנשים המקובלים כמהימנים עליו ושהוא מחשיבם ומכבדם. אף אני זכיתי ל"התייבל" כשמלאו חמשים שנתי וכשמלאו עשרים וחמש שנתי מיום שנתמנתי שופט ושוב כשמלאו עשרים וחמש שנים לשבתי בבית המשפט העליון. תהיה זו פגיעה חמורה בכנותם של אנשי ציבור מכובדים אם אזלזל בכל דברי ההוקרה וההערכה אשר נשמעו בשעות אלה וכיוצא בהן. אמנם ידעתי לייחס כל זאת למשרה ולא לנושאה, כך, למשל, כשהסתדרות עורכי הדין בירושלים הזמינתני למסיבה בביתו של אחד מחבריהם, ד"ר ברנרד ז'וזף, לברכני כשמלאו לי כ"ה שנים בבית המשפט, אמרתי: "היו שופטים יהודים גם קודם, אפילו בקיסרות העות'ומנית, והיו שופטים יהודים שהגיעו למדרגות רמות ביותר בבריטניה ובארצות הברית, אבל הם לא באו מחמת היותם יהודים, לפעמים אולי באו לשם על אף היותם יהודים. בזה גדולתו של האיש, אבל בזה גם משום הקטנת הערך הלאומי שבדבר. לפני חצי יובל שנים ביקשו למשרה יהודי, ויהודי דווקא, ורק מקרה הוא שלא נמצא טוב ממני ונתמנתי אני למקום זה, ועל כן החשיבות היא בצד הלאומי שבדבר — בתפקיד ולא בנושאו. אם יש משהו לזקוף לחשבון זכותי בעניין זה, הריהו בעצם הכניסה ואי היציאה כל אותה תקופה. גרתי עם מי שגרתי ונשארתי שלם עם נפשי ועם קוני". אבל אין לכתך, שגרמו לי קורת רוח דברי הערכה, שבאה מחוגים רחבים של היישוב במקצוע ומחוץ למקצוע; מיחידים וגופים ציבוריים; ממוסדות ומפעלים שעמדתי בראשם ומחברים ששיתפתי פעולה אתם ושעבדתי במחיצתם; דברים שהופנו ישר אלי בעל פה ובכתב ובתעודות ברכה ושנאמרו בפומבי ונכתבו בכתבי עת.

בראשית 1941 נתכבדתי על ידי מלך בריטניה הגדולה להיות "מפקד מסדר הקיסרות הבריטית" (C.B.E.). היישוב ראה בהענקת כבוד זו ל"פקיד היהודי הגבוה ביותר בממשלת ארץ ישראל" — הכרה של עמדת היהודים נוסף להוקרה האישית. הערך היישובי היהודי התבלט בזה ש"המספר המקביל"

בטכס הענקת ה־ C. B. E. בבית הממשלה בירושלים, 1941
 טרפיק אבולהודא (1), גד פדומקין (2), זקן השופטים פינגראלד (3), המזכיר הראשי מקפרטון (4), השופט
 כהנא (5)

שלי, לשם שיווי משקל ביישוב הערבי, היה הפקיד הגבוה ביותר בממשלת עבר הירדן תופיק אבולהודה, שבאותה שעה נתכבד אף הוא באותה דרגה, הוא האיש הנושא בימים אלה את משרת ראש ממשלת ירדן. שוב גל של ברכות מיהודים ושאינם יהודים והכל סומכים ידיהם על מעשה המלך כי טוב עשה ויפה עלתה בחירתו... לצד תעודת הכבוד הנושאת את חתימת ידו של המלך ג'ורג' הששי וחתומה בידי המלכה האם מרי כנשיאת המסדר, שמרתי בגאווה בגנוי מכתב מהנהלת הוועד הלאומי. בשם הוועד הלאומי לכנסת ישראל כותב נשיאה יצחק בן-צבי: "באות כבוד זה אנו רואים סמל להערכת עבודתו החשובה של כב' בשטח המשפט — — — וכאחד מאישי היישוב העברי, שאנו מתכבדים בו ובעבודתו — — — והננו מבטיחים לכב' שהיישוב העברי בארץ שותף להערכה זו והוא מקוה לראותו מצליח ועולה לכבוד לו ולכבודה של כנסת ישראל כולה". היש לראות סמל נוסף בעובדה, שהמברך בשם היישוב משמש היום בכתר נשיאות מדינת ישראל?

פרק שמיני

משפטים

שונים ומגוונים היו העניינים שדנתי בהם בעשרות שנות ישיבתי בבית המשפט העליון בארץ ישראל: דברים שבינו לבינה ושבין אדם לחברו; דברים שבין אדם לציבור ושבין יחיד למדינה; דיני ממונות ודיני נפשות; עסקי הפרט ועסקי הכלל; ענייני חול וענייני קודש ומסורת; דברים שהם בנפשו של הנוגע בדבר וסביבתו הקרובה בלבד, ודברים היוצאים מתחומם הצר של יחידים, או הגופים הנדונים, וקובעים הלכות ומסמרות שעקבותיהם ניכרים בחיי החברה של אותו זמן ושל ימים העתידים לבוא. כי פעמים אנו השופט לצאת מדי אמותיה של ההלכה במקרה מסוים שלפניו ובא להגיב על בעיות ציבוריות המנסרות בעולם הקטן שלנו, וכאילו דרך אגב, אבל על פי צו נפשי מוכיח הוא בשער ומתריע על תקלות ואינו נותן דעתו על כך שהדברים הנאמרים אינם לרצון הרשות השלטת או שאינם עולים בקנה אחד עם הרוחות המנשבות בציבור, או שהם למורת רוחם של המוסדות הלאומיים או מעלים הם רוגזם של הרבנים.

אנסה להביא כאן כמה מקרים, בדומה לאלה שנתקלתי בהם תכופות, הגנוזים בפסקי דין שיצאו מלפני והמפוזרים בעשרות הכרכים של פסקי דין בית המשפט העליון בארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי. לא תמיד ניתן לבוש מיוחד לדעותי ולהשקפותי, הרבה פעמים הייתי שותף לדעת חברי, שנתגבשה תוך שקלא וטרייא, וכשאחד מהם מביע דעת כל השופטים בדין. פעמים הייתי אני שופרם של חברי ואומר גם דעתם, ופעמים היתה דעתי דעת יחיד, בין שבסופה ובתוצאתה הצטרפה לדעת שאר החברים, ובין שהיה פסק הדין חולק על דעתם של החברים.

צחוק הגורל הוא, שפסקי הלכותיו של השופט היהודי נכתבו ונתפרסמו בלשון אנגלית; אפילו בענייני פנים של יהודים ובדברים המבוססים על המשפט העברי. אף על פי שלהלכה היתה העברית אחת משלוש הלשונות הרשמיות, הרי למעשה התנהלו דיוני בית המשפט העליון באנגלית, מחמת הצירוף האישי של חברי בית הדין שלעולם היה, לפחות אחד מחבריו, בריטי שאינו שומע עברית. מכאן שגם עורכי הדין, בייחוד אלה שהאנגלית שגורה בפיהם, אף הם מנסחים טענותיהם בלשון הנשמעת לכל השופטים, ומעדיפים שלא יהיה מליץ ביניהם חוץ, באין ברירה, משישב בדין שופט

ערבי שאינו שומע אנגלית. היה זמן והסתדרות עורכי הדין היהודים גזרה על חבריה לא לטעון אלא בעברית, אבל היתה זו גזירה שאפילו ראשי ההסתדרות לא עמדו בה. וכי מה תרצו, שעליאש, למשל, יטען בעברית וישמע מתורגמן צעיר שעוד לא קנה לו את חכמת המשפט ואינו בקי בלשונות כמוהו, אף על פי שבעל כשרון הוא, מתרגם דבריו בלשון אנגלית מגומגמת? או שד"ר זמורה ידיר עצמו מחכמת הדיבור שנודמנה לו ולא יהנה נפשו מנועם דבריו באנגלית כשהוא רואה דבריו היוצאים מפיו נכנסים ישר לאזנו של השופט הבריטי, ופונה אל 'יור לורדשיפ' בהטעמה מיוחדת של הפ', לשון יחיד, להדגיש שלו ורק לו בלבד עיניו נשואות? ואני, כל שרצוני גדול, כלום יכולתי להתווכח עם חברי מפי המתורגמן? די לי שאני משמש מליץ בין החברים הערבים והבריטים. ובוודאי שלא היה כל טעם, שאכתוב דברי עברית ואתן לאחר לתרגמם ללשון אנגלית.

היה זמן ורצו לכנס ולפרסם מבחר פסקי הדין שלי בלבוש עברי. אחד מתלמידי לשעבר, שופט שלום, הביא הצעתו לפני, שיתרגם פסקי הדין שלי לעברית. היו לי פקפוקים בתועלת שבדבר. הלא פסקי דין של שופט אחד אינם חטיבה בפני עצמה, ואינם נשמעים אלא מתוך צירוף או חילוק עם דעותיהם של הרבה שופטים אחרים, ומה מקומם של מאה ואפילו מאות פסקי דין בתוך כמה וכמה אלפים? האיש הרבה להסביר לי: שופט יהודי שאני, קו משלו, וכן נוהגים גם בחוץ לארץ שמפרסמים דבריו של שופט אחד בפני עצמו. אבל משראיתי שלא לזכות את הרבים בלבד כוונתו אלא גם טובת עצמו הוא דורש, לעשות פרסום לעצמו, ואולי ייבנה מכך ויזכה לעלייה, אמרתי למה אעמוד בדרכו? ואמרתי לו לך בכוחך זה והצלח, ואמנם ליקט וכינס רבים מפסקי דיני, תרגמם לעברית, והתחיל חוזר אחרי מולי"ם. חברת מו"ל מכובדת אחת רצתה לפרסם את הספר בתנאי שהתרגום יאושר על ידי, ולא הסכמתי. קשה מלאכת התרגום וקשה כפליים למחבר לתקן תרגום של אחר, בפרט כשהוא עצמו יודע בשתי הלשונות. אותו זמן נודע לי שאין המתרגם מסתפק בעשיית פרסום לעצמו, אלא שכאילו גם מטרה אחרת לנגד עיניו, והנה הוא פונה לגופי ציבור, שאני עומד בראשם, לקבל מהם סיוע כספי. משהגיעה השמועה לאזני אסרתי את הדבר מיד. וכי מה למשל לשוחרי האוניברסיטה או בני ברית ולדברי משפט? בסופו של דבר השיג המתרגם מו"ל פרטי שגם הקדים לו שכר סופרים וניגש להדפסת הספר. אך איתרע המזל והמו"ל מת קודם שהספיק להוציא את הספר לאור עולם. בינתיים חשב בוודאי המתרגם שמוטב לו לפנות לאפיקים אחרים. לימים נסיתי אני עצמי לתרגם דברי והפסקתי, על כל פנים לפי שעה.

כבר רחוק הייתי מהעניינים שבפסקי הדין. אבל נחזור לבעיות הציבור המשתקפות מפסקי דיניו של שופט או שבת-קולם נשמע בקרב הציבור.

1. נישואין של הערמה

נקח דוגמה אחת בתחום העלייה. סוף 1936. העלייה הגדולה אחרי רדיפות היטלר בגרמניה הגיעה לרומה. באה תקופה שאינה מצויה זו, שמתמזגים בה הכרח רצון ואפשרות כאחת. שכן לא אחת אירע בתולדות העלייה מימי הכיבוש הבריטי ולא השתמשו בכל האפשרויות הפתוחות לעלייה. הדור לא היה מוכשר לכך; חסר היה רצון לכך. אך גם עכשיו כשהגיעה העלייה לרום של ששים אלף לשנה ויותר, לא השביעה את הדרישה העצומה, שהיתה בעיקרה נחלת הכיסוף הציוני החלוצי להיגאל בשביל להרחיב אפשרויות לגאולת אחרים, אך היתה במקצתה שאיפה פשוטה למצוא מקלט וחוף מבטחים מהרדיפות והסכנות הצפויות בגולה. זכות העליה היתה כפופה לרשיון עליה. סרטיפיקאט, שניתן לעולה בפירוש שמו. אותם הימים ניתנה הרשות לכלול ברשיון גם את התלויים בבעליו — אשתו, בניו ובנותיו, וכיוצא בזה. ואף על פי שבסופו של דבר נצטרפו כל התלויים לחשבון מכסת העלייה לעונתה, הרי משקיבל אדם רשיון יחיד חבל היה שישמש אותו בלבד, ולפיכך צרפו אליו תלויים ו"תלויים" ככל האפשר. כך נוצרו צירופים לשעה למטרת העלייה בלבד, ומשעלו ארצה נתפרדה חבילת המשפחה הארעית, וכל אחד פנה לעברו. ההערמה המצויה ביותר היתה מה שגודע אז בשם "נישואין פיקטיביים". בחור בעל סרטיפיקאט נשא לו בחורה המשתוקקת אף היא לעלות ארצה, מצרפה לרשיון העליה ולדרכון שלו, ונותן לה גט פיטורין משהשיגו את מטרתם והגיעו למחוז חפצם בארץ ישראל. לפי סטאטיסטיקה רשמית היה דבר זה נראה במספר הגטין המרובים בארץ באותו זמן. יחס הגטין לנישואין היה ארבעים למאה בשנת 1935 ובשנת 1936 הגיע לחמשים ואחד למאה.

כל זמן שצירופים אלו נעשו במאורגן ובממושם על ידי מוסדות "החלוץ" בחוץ לארץ לא היתה הרעה גדולה, שהרי בעל הרשיון שצירפו לו "אשה" ברשיונו ובדרכונו חזקה עליו שלא ישתמש לרעה באמון שנותנים בו ויחזיר את פקדונו מיד כשיש בידו להחזירו. אמנם במקרים רבים גם צירופים אלה השאירו אכפז על גורל המעוניינים בעתיד, כגון איסור נשואי גרושה לכהן. אך רק כשליש רשיונות העליה, זו של העליה העובדת, עברו דרך צינורות הסוכנות היהודית. שאר הסרטיפיקטים, שהיו מיועדים ברובם לבעלי הון וקרובים וסוגי עולים אחרים, הביקורת הציבורית על בעליהם היתה מצומצמת

יותר, ואירעו הרבה תקלות, כשבחורים סירבו לגרש את "נשותיהם" או נעלמו ועיגנו את הצעירות. וניראו סימנים למקור "פרנסה" מיוחד — בעל רשיון מוכר את חסותו לבחורה המתדפקת על שערי הארץ, מצרפה לרשיונו ודרכונו. והיו מקרים שה"בעל" לא הסתפק בסכום המוסכם וסחט סכומים נוספים כתנאי לשחרורה. היו גם מקרים, שבחורים מבני הארץ יורדים לנמלי העליה בחוץ לארץ מתחתנים לשם עסק ומביאים את הבחורות ותוזרים חלילה. לא היה כל בטחון שהללו הפורשים את מצודת חסותם על הבחורות לא היו נשואים לאשה אחרת. היו גם קידושין על ידי שליח, היינו בחור היושב בארץ מייפה את כוחו של אדם בחוץ לארץ לקדש בשמו בחורה, והיא עולה כאשתו ולא הכירו זה את זה לעולם.

והנה אינה לי המקרה להתריע על תקלה זו.

מעשה באיש אחד ושמו משה זילברשטיין, שהתגורר בארץ קודם לכן, והשיג בספטמבר 1935 רשיון עליה עבור אמו רבקה בת ששים שנה, בנה יוסף בן שש עשרה, ובתה שרה בת שבע עשרה. הרשיון תקפו עד העשירי לחודש דצמבר 1936. איני יודע אם יוסף ושרה לא רצו להצטרף לאמם, או שלא היו ולא נבראו, העובדה היא בשעה שרבקה הגיעה לארץ בשמיני לדצמבר 1936 ואתה צעיר וצעירה, התברר שהצעיר והצעירה נתלו לה בדרכון שלא כדין, בתוצאת מעשה זיוף בולט לכל עין רואה. השלושה נעצרו במשטרת הנמל בחיפה ואמרו להחזירם למקום מוצאם.

בעוד השלושה במעצר בא אזורח ארץ ישראל, ושמו אליהו דוד מזרחי, ושני עדים עמו, לפני משרד הרבנות בחיפה והודיע שבאחד עשר לדצמבר קידש בכלא הנמל את שרה כדת משה וישראל. על סמך זה הוציא משרד הרבנות תעודת נשואין. סברו שעכשיו בתורת אשה של אזורח הארץ בוודאי שזכות לה לעליה. הממונה על הכלא מצדו טען, שהכלא היה תחת משמר ואיש אינו יכול להזדמן עם העצורים. מטעם השלושה הוגשה לבית המשפט הגבוה לצדק תביעה של "הביאס קורפוס", פירושו, להביא את העצורים בגופם בפני בית המשפט כדי שיצווה לשחררם, הואיל ומעצרם אינו לפי החוק.

זהו סיפור המעשה שבעובדה. וקודם שאביא כמה קטעים מפסק דיני רצוני לומר, שמבחינת החוק נתברר במהלך הדיונים, שנוסף לרשיון העליה נחוץ שיהיה לבעליו גם דרכון בעל תוקף, בוודאי בשביל לזהות את העולה שאמנם הוא האיש שלזכותו ניתן הרשיון.

בדוני תחילה ביוסף זילברשטיין אמרתי בפסק הדין:

"רואה אני בכל חומרתה את מסקנת החלטתנו, כי לא זו בלבד שתעשה

את מעצרו חוקי אלא גם תגרום לגירושו מן הארץ. יודע אני, משמעותו של דבר זה אצל צעיר יהודי שאולי זה שנים הוא חותר לעלות לארץ ישראל, והנה הוא מוצא עצמו, לאחר שדרכו כפות רגליו על אדמתה, מוחזר לכל הסבל והרדיפות שיהיו מנת חלקו בסביבתו הקודמת. יתר על כן, יתכן ובמקרה זה יתנגש גם עם החוק של ארץ מוצאו. אבל אודה על האמת, איני רוחש לו אהדה. שום מטרה אינה יכולה להצדיק דרכים לא כשרים, ומי שמבקש לעלות לארץ הקודש עליו לעמוד בפני הקשיים, ולחתור להגיע למחוז חפצו בלי להיאחז באמצעי תרמית.

"הוא הדין ביחס למבקשת השלישית, שבבואה ארצה קראה לעצמה שרה זילברשטיין ועכשיו שרה מזרחי, וספק אם זכאית היא אפילו לאחד מן השמות האלו. ועוד, הרי ניסתה לעלות לארץ בדרכון שלפי כל צורתו מזויף הוא, ועל כן גם לפי רשיון עליה שאינה כלולה בו. אף הרשתה לסבך עצמה בנשואין שבין שיש להן תוקף פורמלי או שאין להן תוקף, אינם אלא הערמה מכוערת של נשואין.

"החלק העיקרי של טכס נשואין כדת ישראל הוא שהחתן שם טבעת על אצבעה של הכלה ואומר: 'הרי את מקודשת לי בטבעת זו כדת משה וישראל'. לפי הדין הדתי, הרי מסירת הטבעת או מטבע לידי הכלה אגב אמירת הפסוק הנזכר מספיקה כדי להכניס את הזוג בברית הנשואין. אבל לפי המנהג אין זאת הצורה המקובלת לסדור נשואין. זהו רק חלק, אמנם החלק העיקרי של הטכס הנעשה כרגיל בנוכחות רב ומגנין עשרה וגם כותבים באותו מעמד שטר הנקרא 'כתובה'. בערעור ממונות 190/35 כבר הבעתי את ספקותי, אם בארץ ישראל נשואין על ידי קידושין בשני עדים בלבד נשואין כשרים הם לפי דיני ישראל, והסתמכתי אז על פסק דין של בית הדין הרבני לערעורים בירושלים שבו פסקו כי נשואין כאלה בטלים הם". (התרגום של אברהם חיים פריימאן ז"ל בספרו "סדרי קידושין ונשואין" עמוד שפ"ב, ירושלים תש"ה).

כאן התעכבתי על דבריו של הפרקליט הכללי, שטען שלא יתכן שאליהו מזרחי ועדיו הגיעו עד פתח הכלא שהיה תחת משמר כל הזמן, ואמרתי שמחקירתו של הממונה על הכלא התברר, כי אין זה מן הנמנע, שבהעדרו של השומר חדרו השלושה לפרוודור הכלא לרגעים הספורים הדרושים לקבוצה. אבל אם גם נכונה טענתו, אנו, כבית משפט גבוה לצדק, אין אנו יכולים לבטל את תעודת הנשואין שבה תלויה קבלת האזרחות הארץ ישראלית על ידי המבקשת. אבל השתמשתי בהזדמנות זו ואמרתי: "ברצוני להפנות את תשומת לבם של הרבנים לכך כי רצוי שישתדלו לצמצם, אם לא לבטל

לגמרי את אישורם של נשואין מסוג זה, ואם כי הנשואין הללו שרירין על פי הדין, הרי לפי מהותם ותוצאותיהם פוגעים הם בעקרונות המקודשים של טהרת המשפחה הישראלית" (התרגום כנ"ל).

התגובה הראשונה מטעם הציבור באה מהרבנות הראשית למחוז יפו ותל-אביב בחתימת הרבנים הראשיים עמיאל ועוזיאל שכתבו:

"היום ראינו בעתונות תמצית פס"ד בנדון נשואי הגב' רבקה אסף ושרה זילברשטיין ובתוכו נזכרו דברי תוכחה כלפי הרבנות בכלל כאלו היא מעותת הדין ונותנת תעודת נשואין על יסוד עדות שני עדים. רגילים אנו לשמוע דברי תוכחה כאלה מפי שופט זה או אחר שמביטים מגבוה על הרבנות ועושים אותה לא סקופה הנדרסת, אבל מעולם לא פללנו לשמוע דברים כאלה מפי מע"כ שידוע לנו בתור מוקיר רבנן. אם אמנם בית דין העליון החליט כי לתעודת נשואין שנתנה על סמך שני עדים אין תוקף חקי משום שלפי המסורת היהודית צריכים הנשואין להעריך לפחות בפני מגין אנשים וחופה, אבל אין בית דין העליון בר סמך לפסוק בדבר שבהלכה. ובאמת ההלכה קובעת שגם קידושין שנעשו בפני שנים עושה את האשה לארוסה ומחייבין את ארוסה לתת לה מזונות אם לא נשאה בזמן הנועד ולהצריך גט פטורין כדמו"י, כדי ששניהם יוכלו להנשא לאחרים. ומה גם אם העדים מעידים שזוג זה נשאו כדת וכדין, בודאי שאין שום ספק שאשה זו נחשבת לנשואה גמורה. ומה יעשו הרבנים במקרים כאלה? האם יוכלו או יהיו רשאים להתעלם מעדויות כאלה ולהתיר אשת איש לעלמא. מע"כ יסכים בודאי שהרבנות לא תקבל הוראות בדבר הלכה אלא ממקורות ההלכה ותפקידה מחייב אותם טרם כל לפסוק בהתאמה גמורה עם מקורות ההלכה הכתובה והמסורה, ולא עם פסקי דין של איזה בית משפט שהוא מתנגד להלכה. ואם בכל זאת היה איזה ספק לכבודו בשאלה זו היה צריך לשאול את פיהם קודם שיבוא להעליבם ולהזהירם ברבים".

המחאה מבוססת, כפי שנראה מגוף המכתב, על תמצית פסק הדין בעתונות. על אי הדיוק שבתמצית ניתן לראות, כי רבקה, יוסף ושרה זילברשטיין הפכו לרבקה אסף ושרה זילברשטיין. נאלצתי לפנות לידידי ד"ר גליקסון בדרישה לפרסם את פסק הדין במלואו ב"הארץ", ולרבנים שלחתי בינתיים כמה קטעים להראות "כי אין כאן פסק בדבר הלכה מטעם בית הדין העליון ואין כאן דברי תוכחה ואזהרה ברבים". וסיימתי כי "כדאי לשבת על המדוכה ולמצוא תיקון לפרצות ברוח ישראל סבא".

המכתב הניח את דעת הרבנים בתל-אביב והציעו "כי לשם מחיקת הרושם

הקשה שעשה סרוס דבריו, היה ראוי שכ' יפנה אל העתונים האלה בהכחשה ובאזהרה למען ידעו להבא לפרסם דברים כפי שנאמרו ולא לגרום להתרגזות וחכוכים בין מוסדות הממשלה והרבנות ולהפחית עי"ז האוטוריטט של שתי האינסטנציות יחד".

לאחר פרסום פסק הדין באה תגובה מצד הרבנות הראשית לארץ ישראל בצורת מכתב בחתימת הרב הראשי יעקב מאיר, הרב צבי פסח פראנק ושאר חברי הרבנות הראשית. הם נכנסו אתי בויכוח על משמעותו של אותו פסק דין של בית הדין לערעורין של הרבנות הראשית שהזכרתי בפסק דין שלי. הנושא של אותו פסק דין של הרבנים עניין בו כשהוא לעצמו, כיוון שבתחום אחר נוגע הוא בבעיה הכואבת של קידושי אונס. מאחר שהמעשה של שרה זילברשטיין כבר ידוע, ונשאר לנו רק לדון בתוצאותיו, לא יהיה זה משום ערבוב מושגים אם נשלב מעשה בתוך מעשה ונספר כאן על נערה אחרת ששימשה נושא לדיונים משפטיים, הפעם משום קידושי אונס.

הדבר קרה לפני הרבה שנים. חפצי-בה, או חסיבה, בת יהודי עני ממארוקו נארסה לאחד אברהם מזרחי מקורדיסטאן, נגר לפי מקצועו. הנערה כבת ארבע עשרה, היננית ומחונכת, לא חשקה בבחור הגדול ממנה בהרבה שנים, שבחר לה אביה. משראה הבחור, שעומד השידוך להתבטל, הזמין את הילדה לראינוע כששני חברים גלויים אליהם. בדרך הרגישה הנערה כי דבר מה נתחב בידה, ואיזו מלים שלא הבינה פשרם נלחשים באזניה. לפתע מצאה עצמה מקודשת לגבר שבחלה בו. הוא הוכיח את הקידושין על ידי עדיו בפני בית הדין של הספרדים, שפסקו ששוב אין חפצי-בה מותרת לאיש בלי גט פטורין. הבחור דרש עבור הגט סכום גדול שלמעלה מיכולתה של המשפחה העניה לפרעו. בביתי הכירו את הנערה, והיא והוריה פנו אלינו ורצינו לבוא לעזרתה. סברתי, כי ישועתה ב"הסכמה" שנוהגים לפיה במצרים, האוסרת קידושין שלא ברשות בית דין ושלא במעמד עשרה ושלא בכתובה. אחד מתלמידי לשעבר, עורך דין המצוי אצל המשפט העברי, התנדב לערער בשם הנערה על החלטת בית הדין של הספרדים בפני בית הדין לערעורין של הרבנות הראשית, שביטל את ההחלטה הקודמת והכריז על ביטול הקידושין. בשעתו ייחסתי חשיבות נוספת ל"הסכמה" זאת. כי ראיתי בה ובכדומה לה ובצורת קבלתה ופרסומה דרך לתיקון תקנות בתחום ד' אמותיה של ההלכה העברית, בלי לסטות מהמסורת הדתית כמלוא נימה, והרחבתי על זה את הדיבור במסה על קיפוח האשה במשפט העברי שנתפרסמה ב"ז'ורנל אוף אינטרנשונל לאו אנד קומפרטיב לגיסליישון", לונדון נובמבר 1930.

ההסכמה, הידועה בשם "הסכמת מצרים" נתקבלה תחילה בתר"ץ (1898)

באלכסנדריה ותוקנה וחודשה בשנת תרס"א (1901) כדי שתחול על כל קהילות מצרים, והיא בעצם מבוססת על "הסכמת" ירושלים קדומה עוד מימי הרדב"ז, והחידוש של תרס"א הוא בזה, שבמקום החרם שהטילה ההסכמה הראשונה על המקדש בניגוד להסכמה, באה הפקעת הקידושין על ידי הפקרת הכסף או השווה-כסף שהשתמשו לשם הקידושין שנעשו שלא כתקנות ההסכמה. פירושן של דברי למי שאיננו בקי בהלכות דת ומשפט הוא בערך כך: לפי דין תורה, הטבעת, או המטבע, שבה מקדש החתן את הכלה, צריכה להיות קניין כספו המוחלט של החתן, ואם קידש בכסף או שווה כסף שאינם שלו, הקידושין אינם תופסים. בתנאים מסוימים יכול בית דין להפקיר נכסים של היחיד, וההפקרה תקפה למפרע, היינו עוד קודם המעשה; והנה גזרו הרבנים שאסור לקדש אשה בשוק שלא בחופה ובמניין ובשטר וברשות בית דין. מי שעובר על גזרה זו, עבר על מצות רבנים, ונכסיו, ובייחוד אלה שבהם השתמש במעשה העבירה, מופקרים הם. בעניין שלפנינו, כיוון שהשילינג שתחב אליהו בידה של חפצי-בה היה מנכסי הפקר, לא היו כאן קידושין כלל (ראה גם ספר סדר "קידושין ונישואין" לאברהם חיים פריימן ז"ל, של"ז).

"הסכמת מצרים" לא נתקבלה על הכלל, והיו חולקים עליה. חברי הרבנות הראשית במכתבם אלי לא רצו להסכים שבביטול הקידושין של חפצי-בה הסתמכו רק על "ההסכמה", אלא גם על הספקות ביחס לכשרות העדים. אבל לגוף העניין נאמר בפסק הדין של בית הדין לערעורין של הרבנות: "ידוע שישנה הסכמת ירושלים, דקידושין שנעשו בשוקא שלא בשעת החופה הן מופקעים והכסף הפקר ואין כאן קידושין. ואף דרבים תולקין ואוסרין דאין לסמוך להתיר מחמת הסכמה, מודים הם דאם יש ספק אחר מצטרפת ההסכמה לספק זה ומתירין אותה".

תגובת הרבנים במכתביהם הפרטיים אלי לא היתה התגובה היחידה להנחותי והערותי בפסק הדין שלי. התחילה התעניינות בציבור למצוא תקנה לנישואי הערמה עם כל הסכנות הכרוכות בתוצאותיהם. ורבת עניין השקפתו של גוי מטובי אומות העולם, הידוע ביחסו החיובי לציונות. אריק מילס נציב העליה והסטאטיסטיקה בממשלת המנדט, שלח לי מיד לאחר פרסום פסק הדין את הקטע הבא מדין וחשבון שלו לשנת 1936 לפני פרסומו:

"מתברר, כי גירושין של יהודים בארץ ישראל ביחסם אל נישואין של יהודים מעמידים את האוכלוסיה היהודית בארץ ישראל באותו מצב של מדינת ניואדה בארצות הברית. ההשוואה אינה חסרת עניין אם נשים אל לב כי

הגירושין ברינו (בירת ניואדה) הם בעיקר גירושי אנשים שאינם יכולים להתגרש במדינות אחרות שבהן הם מתגוררים; בשעה שכאן מתחתנות נשים יהודיות בכוונה תחילה בכדי ליהפך לתושבים קבועים של ארץ ישראל בניגוד לחוק העליה, ומבקשות אחר כך גט בארץ ישראל. אם אמנם השיעור הגבוה של גטין בארץ ישראל מקורו בעיקר חוקי העליה על ידי נשואין שאין בהם כוונת הדדיות, אין כל ספק כי רפיון היחס לקשרי נשואין עלול להביא לידי תוצאות עגומות בדורות יבואו. וחבל מאד שאיחוד המשפחה, תכונה מפוארת בחיי היהדות בגולה, ירד לטמיון בתי היהדות ב'בית הלאומי'."

על דעת מילס בא סגנו, אדוין סמואל, בדברים עמי על תקנת הדברים בעתיד. עצתי היתה, שכל מה שיש לעשות צריך להיעשות מבפנים, מטעם המוסדות הלאומיים והרבניים ולא על פי פקודות והוראות מבחוץ. לפי זה התקיימו כמה התיעצויות שסוכמו בהחלטות המובאות כאן במלואן והמדברות בעדן.

"באספה שהתקיימה במשרדי הוועד הלאומי ביום א' א' דחזה"מ פסח תרצ"ז (אפריל 1937), בנוכחות ב"כ הרבנות הראשית בירושלים, הרבנים הראשיים של יפו תל-אביב, ב"כ משרד הרבנות בפתח-תקוה וח'פה, ב"כ הוועד הלאומי וב"כ מחלקת העליה של הסוכנות היהודית, ושבה היו נוכחים גם הרב אסף וה' מ. עליאש, שאתם נכנסו באי-כח מחלקת העליה הממשלתית במשא ומתן לשם החשת ההגבה מצד מוסדות כנסת ישראל כלפי הזולזל בעניני קדושין וגירושין בקשר עם עניני העליה וההתאזרחות, ולאחרי משא ומתן מפורש בשאלה הנ"ל, נתקבלו ההחלטות דלקמן:

א. בנוגע לקדושין על ידי שליח. הרבנות הראשית לא"י תוציא חוזר לכל משרדי הרבנות והרבנים בארץ שלא להזדקק לסדור או אשור שום שליחות לקדושין מארץ-ישראל לחו"ל, ושלא תתנה שום תעודות נשואין בקשר עם קדושין על ידי שליח מלבד תעודה שתאשר שהאשה שנתקדשה על ידי שליח אסורה להנשא לשוק מבלי גט כד"ת.

העתקות מחוזר זה יישלחו גם לרבנים בחו"ל, ויאחזו גם באמצעים אחרים כדי לפרסם את תכנו בחוגים שיוכל להיות להם ענין או שיכות לדבר.

ב. קדושין בלי חופה. כתובה וברכות-נשואין. הרבנות הראשית תפרסם חוזר המגנה את סדור קדושין בלי חופה, כתובה וברכות-נשואין ותתן הוראות לכל משרדי הרבנות והרבנים בארץ לא להוציא שום תעודת-נשואין בקשר עם קדושין כאלה מלבד תעודה שהאשה שנתקדשה בקדושין כאלה אסורה להנשא לשוק מבלי גט כד"ת.

ג. נשואין לשם הערמה. הרבנות הראשית תוציא חוזר המטיל חובה על כל משרדי הרבנות והרבנים בארץ שלא להזדקק לסדור נשואין החשודים בעיניהם שהם נעשים לשם הערמה ולא למטרה אמיתית של אישות. הרבנות הראשית תטיל על כל משרדי הרבנות והרבנים בא"י לסדר תעודת רשות נשואין לפני כל נשואין, אחרי ברור שאין שום מעצור לנשואין כאלה. במקרה שמקום מגוריהם הקבוע של המתחתנים או אחד מהם הוא מחוץ למקום הנשואין תדרש מהם רשות נשואין ממשרד הרבנות או מהרב ממקום מגוריהם הקבוע.

הרבנות הראשית גם תפרסם את דעתה המגנה את השמוש בקדושין ובנשואין לשם מטרות שאין בהן משום יחסי אישות אמיתיים ותברר שזלזול זה מביא גם לידי כמה מכשולים ואסורים חמורים. הרבנות הראשית תשתדל שעמדתה בשאלה זו תגיע לידי הרבנים והמוסדות בחו"ל שיכולה להיות להם שיכות כל שהיא לשאלה הנ"ל.

יחד עם זה תקבע הרבנות הראשית את עמדתה שבכל מקרה שיבורר בהחלט שאיש ואשה קשורים בקשר של קדושין או נשואין לשם הערמה יש להחיש סדור גרושין ביניהם כדי לשים קץ ליחסי ההערמה כאלה בעניני אישות, ושאין לפעל במקרה זה אחרת מאשר על ידי סדור גט כד"ת.

הרבנות הראשית תוציא הוראות לכל משרדי הרבנות בארץ שיקבעו את משרדי הרבנות דלקמן בתור המשרדים היחידים שתהיה להם סמכות לסדר גרושין: ירושלים, תל-אביב, פתח-תקוה, חיפה, טבריה וצפת. כמו כן תטיל הרבנות הראשית על משרדים אלה לנהל סטטיסטיקה מדויקת של סבות הגרושין בכל מקרה יחד עם רשום מדויק של הזמן והמקום של נשואי המתגרשים.

ד. יחד עם זה מצינים הנאספים שחלק ידוע מהזלזול בעניני קדושין וגרושין יש לתלות בעובדה שהממשלה מרשה לכל מי שקורא לעצמו בשם רב לטפל בענינים אלו, ומוסרת לאנשים כאלה פנקסי נשואין ובמקרים ידועים גם פנקסי גרושין. הרבנות הראשית דורשת בכל תוקף מהממשלה שענין נישואין וגרושין יהיה מרוכז רק בידי רבנים המוכרים מטעם הרבנות הראשית לא"י, מחוץ לעדות המורכבות מיוצאי כנסת ישראל, במקומות שקימות עדות כאלה, שבהן משמשים בתפקידם רבני העדה כלפי בני עדתם.

ה. הרבנות הראשית דורשת בכל תוקף מהממשלה הכרה בפסקי-דין של הרבנות הראשית המאשרים את גרושיהם של נתיני א"י שנעשו כד"ת לפני התאזרחותם, היות והדרישה לסדור גרושין מחדש מתנגדת לדיני

ישראל ואין להם שום מקום. פסקי-דין כאלה יאשרו שיחסי-הנשואין בין הנוג נפסקו בתאריך מתן הגט כד"ת.

דומה שהדרישה שבאה בסעיף ד' של התזכיר, ריכוז ענייני נשואין וגירושין רק בידי רבנים המוכרים מטעם הרבנות הראשית לארץ ישראל או מרכז "אגודת ישראל", לא באה על סיפוקה. ולאחר כמה שנים שוב נדרשתי לשבת על מדוכה זו. מעשה בשני רבנים, פוטאש ושרנברג, שהופיעו כרבנים של "עדה" שנרשמה כאגודה עותומנית והוסמכו על ידי מושל לוד (יפו תל-אביב) לרישום נשואין וגם ניתנו להם פנקסי רישום. המושל הסתמך על החוק הקובע, שביחס ליהודים "הרב" הוא הפקיד המוסמך, וסבר שכל הנוטל לעצמו תואר זה הוא מוסמך לכך. מטעם קהילת יפו—תל-אביב, שסמכויותיה לפי תקנות "כנסת ישראל" נתרכזו בעיריית תל-אביב, הוגשה תביעה נגד המושל והרבנים כאחד, ובפסק דיני (בג"צ 5/42, ישראל רוקח נגד מושל מחוז לוד, דוד פוטאש, שרגא שטרנברג ומרכז אגודת ישראל) עסקתי בין השאר גם במהות הרבנות, והבדלתי בין "רב" כתואר המושג על ידי מי שקיבל "סמיכה" בתוצאה של לימוד, בחינת תואר אקדמי, לבין "רב" הנושא משרה וממלא תפקיד דתי או משפטי מסוים. ואם כי על פי רוב נושא התפקיד הוא בעל תואר, לא כל בעל תואר נושא בתפקיד. והראיתי על מאות רבנים ששימשו ברבנות בעבר שזכותם להקרא "רב" אינה מוטלת בספק, אך אין הם נושאי משרה ותפקיד, ומן הנמנע שתהיה להם זכות רישום נשואין. עם ההחלטה בתביעה הזאת הוגבלה הזכות לרישום, היינו לסידור נישואין וגיטין, רק לרבנים הממונים ביחוד לשם כך על ידי "כנסת ישראל" ובמידה מסוימת על ידי "אגודת ישראל".

ביחס לדרישה שבאה בסעיף ה' של התזכיר, היתה עוד חליפת מכתבים ביני לבין מחלקת העליה של הממשלה. מנהלי המחלקה ראו באישור גט שנערך בחוץ לארץ סידור גט חדש, שהוא בניגוד לדבר המלך במועצתו השולל סמכות בית הדין הרבני לגבי נתיני חוץ. במכתבי מיום 16 אפריל 1937 אמרתי להם:

"ביחס לאישור גטין של נתינים זרים לאחר שקיבלו הצדדים אורחות ארץ ישראלית, אין אני בטוח, שאין להרשות זאת אלא לאחר תיקון דבר המלך במועצתו. בית דין רבני שפסק כי צדדים מסוימים שהם עתה נתינים ארץ ישראליים מגורשים הם כדת וכדין, האין לפנינו פסק דין שיצא מבית דין בר סמכא אפילו אם נקבע בו תאריך מוקדם שבו קיבל הגט את תקפו?" מה שאמרתי כאן בגדר שאלה, קיבל תוקף של הלכה ומורים כן כשהוצאתי פסק דין ברוח זה לאחר זמן מה.

בעקבות ריבוי נשואי ההערמה בא בשנים לאחר מכאן תיקון בחוק היסודי של ארץ ישראל. עד אז, אשה זרה מקבלת אזרחות ארץ ישראלית כתוצאה ישירה מנשואיה עם אזרח ארץ ישראל. לפי התיקונים שהוכנסו בדבר המלך במועצתו בענייני אזרחות ארץ ישראלית בשנת 1939, בוטלה הזכות הזאת ביחס לנשואין שנתקשרו לאחר שבא התיקון לתקפו. היינו 25 ביולי 1939. במקום זה ניתנה רשות לנציב העליון להעניק לאשה הנשואה לאזרח ישראלי תעודת התאזרחות לפי בקשתה. והזכות נהפכה לחסד, כיוון שהנציב העליון יכול היה גם למנוע ממנה את האזרחות, אם הוא או יועציו מצאו, שלא באו הנשואין אלא לשם הערמה על החוק.

יורשה נא לי לסיים פרשה זו בהערה אחת. התופעה השלילית של נשואי הערמה, שראשיתה היתה כאמצעי למטרה קדושה כעלייה, לא עברה ובטלה לגמרי מעולמנו, ושוב ישנם סימנים להופעתה מחדש, כמובן בגלל סיבות אחרות. התופעה בצורתה עכשיו היא עיקוף חוקי המדינה בישראל, וגם כאן ההתחלה היא לשם מטרה הנראית חשובה מבחינה ציבורית בעיני המנסים להשתמש בה. לאשרנו אין לפנינו עכשיו אלא סימנים בלבד ויש לקוות כי לא יפשה הנגע.

המדובר בנשואי הערמה לשם השתמטות משרות צבא ההגנה לישראל. המטרה המצדיקה כביכול אמצעי זה — חיזוק תנועת הנוער. לא מכבר נתפרסם בעתונים מעשה בצעיר שבא לבית מכירים וביקש מהם שירשו לבתם להתחתן. אין הוא רוצה לשאול את פי הנערה בטרם יסכימו הם, ההורים. ומי החתן? שאלו ההורים המופתעים. לזה נדאג כבר אנחנו למצוא צעיר הראוי לאמון, והוא מסביר: כל המדריכים של התנועה מתגייסים לצבא. נשאר רק המדריכה שמדובר בה. ואם תגויס גם היא נישאר ללא מדריכה. וההדרכה מה תהא עליה? תסמכו על המדריך הראשי שימצא בחור הגון, והוא ערב שלא יאונה לנערה כל רע. אין אני אחראי לאמיתות המעשה, אך גילוי סימניו והדיו בעתונות דיו לעמוד על התקלה ותוצאותיה. ומעניין לעניין בענייני עליה, והפעם עסקנו ב"עלייה ב'".

2. אניית מעפילים

זכורה פרשת עליה ב' שגברה והלכה בשנות מלחמת העולם השנייה. כל ההתחכמות של השלטונות הבריטיים העלתה חרס, ולאלפים ולרבבות הגיעו המעפילים לארץ באניות לא אניות, צפופים ודחוקים בלא מזון ובלא אויר לנשימה, תוך סיכון נפשותיהם על זקניהם וטפם. השלטון הבריטי הנהיג

חוקים קשים וענשים חמורים להבהיל את הקברניטים ובעלי האניות למען ישמעו חבריהם וייראו ולא יהינו עוד להעלות ארצה יהודים נרדפים שלא כדין המלכות.

וכל זה כדי לקיים כפשוטם וכמשמעם את דברי הספר הלבן משנת 1939 שגזר על האוכלוסיה היהודית בארץ ישראל שלעולם לא תעלה על שליש כלל האוכלוסיה של הארץ, ומחשבי חשבונות חשבו ומצאו כי לשם כך אסור שיעלו יותר מעשרת אלפים יהודים בשנה משך חמש השנים הבאות והוספת חסד עליהם "בתור תרומה לפתרון בעית הפליטים היהודים" עוד 25000 פליטים שיוכנסו "מיד לכשיוכח הנציב העליון שהובטחה כלכלה מספיקה בשבילם" (!) ובמיוחד יתחשבו עם ילדי הפליטים ה'תלויים' בכלכלתם באחרים. ועוד גזרו כי "כעבור תקופת חמש השנים לא תורשה עליה יהודית נוספת" ואחת החליטה ממשלת הוד מלכותו לעצור את העליה הבלתי חוקית והשלטונות אווזים באמצעי מניעה נוספים. מספרם של כל אותם העולים הבלתי חוקיים היהודים שיצליחו להיכנס לארץ חרף האמצעים הללו, ושאי אפשר לגרשם ינוכה מהמכסות השנתיות" (מתוך הספר הלבן, 17 במאי 1939). ומשגיראו העונשים והחומרות לא מספיקים, החמירו בהם והוסיפו להחמיר ולתקן תקנות נוספות בדבר עולים לא חוקיים ואניות המביאות אותם לחופי הארץ. ונגזר שממשלת ארץ ישראל תוכל להחרים אניות שאין נפחן עולה על אלף טון, ואילו אניות שנפחן עולה על אלף טון אף הן ניתנות להחרמה, אבל רק לאחר תביעה מצד היועץ המשפטי. בעלי האניות, סוכניהן או קברניטיהן, שיימצאו חייבים בהבאת עולים לא חוקיים ייקנסו בסך אלף לירות או ייענשו במאסר עד לשמונה שנים או בשני העונשין יחד. בתור עדויות במשפטים יתקבלו בין השאר כל הודעה של פקידי מחלקת העליה במילוי תפקידם, להוכחת אשמתם של בעלים, סוכנים או קברניטים של אניות תספיק העובדה, שהוכח במשפט כי נמצאו באניותיהם עולים לא חוקיים. (מתוך תקנות שנתפרסמו בעתון הרשמי מיום 19 במרץ 1940).

וב-24 לנובמבר 1942 הובאה לנמל חיפה האניה "אטלאנטיק" ועליה 1700 מעפילים יהודים שירדו באניה באחד הנמלים ברומניה. רב החובלים נמסר לדין כדי להביאו על ענשו ולהחרים אנייתו למלכות. הוא יצא זכאי בבית המשפט המחוזי, והיועץ המשפטי של ממשלת ארץ ישראל ערער בפני בית המשפט העליון, שברוב דעותיהם של זקן השופטים טראסטד והשופט רוז קיבל את הערעור והחזיר את המשפט לדין מחדש. מסיבות המשפט וכמה מהעובדות באות בפסק דיני החולק שכמה מקטעיו מובאים בזה:

"המעורער הוא רב החובלים של אניה שנמצאה בים במרחק ארבעה עשר

מילים מקפריסין כשהיא מלאה אנשים עד אפס מקום. נפל עליו החשד שהיתה בכוונתו להביא את נוסעיו לארץ ישראל בניגוד לחוקי ארץ זו. הכרת פניהם של כל אחד ואחד מהנוסעים ענתה בהם כי החשד הוא מבוסס; אלה היו יהודים הקרובים ליאוש שאי אפשר שתהיה להם כל מטרה אחרת בחיים מאשר להגיע לחופי הארץ הזאת. ושני דרכים היו לפני השלטונות משנודע להם על כוונה זו. יכולים היו למנוע את רב החובלים מלבצע את כוונתו או להרשות לו להגיע למחוז חפצו ולאחר מכן היתה להם סיבה מספקת להביאו בפלילים. לא אחזו בזה ולא בזה ונקטו דרך אחרת לגמרי: משמר מזוין הועלה על האניה, רב החובלים סולק, קצין ימי קיבל את השליטה על האניה בידו, הביאה לקפריסין ומשם לחיפה. מטעם היועץ המשפטי הובא רב החובלים לדין פלילי בפני בית המשפט המחוזי שלא מצא לו דרך לחייבו בדין. נגד זיכוי מובא ערעור זה, כפי שאני משער, בהסכמתו של היועץ המשפטי, אם היה צורך בהסכמתו.

כאן מתעכב פסק הדין על טענותיו של יועץ הכתר המופיע בערעור ועל פירוש המלים שהוא נותן לסעיף אחד מתקנות שעת החירום, הקובע שאניה שנמצאה במים הטריטוריאליים של ארץ ישראל כשהיא נושאת מהגרים אסורים אחת דתה להחרמה, בין שהיא נמצאת כן מרצון או לא, והפרקליט שם את הדגש החזק על המלים "או לא", וכן מתעכב פסק הדין על הסמוכין שמוצא הפרקליט בין המשפט שלפנינו ובין משפט אחר שקדם לו ביחס להחרמת אניה אחרת בשם "ליברטאד". אותה אניה נמצאה במרחק מיל אחד מהמים הטריטוריאליים כשהמנוע שלה שבור, והיא כולה חושבת להשבר, ובמצב כזה נסחבה אל תוך הנמל של חיפה. וכאן המשך לשון פסק הדין: "אם סטה המחוקק מהמקובל והרגיל והכניס אותו שתי התיבות המרחיקות לכת 'או לא', העושות פעולה בלתי רצונית עבירה בת עונשין, הרי כל מה שהיה בכוונתו, לעניות דעתי, הוא מקרה שעל סף הגבול, כגון אותו מקרה בערעור פלילי 28/41 (האניה ליברטאד) כשהפעולה הבלתי רצונית היתה התוצאה הבלתי נמנעת מפעולה רצונית מתוכננת ומחושבת שכמעט הגיעה לקצה. למתוח את הפירוש הזה הלאה מכאן ולאמור כי הכוונה היתה להרחיב את כוח התקנה גם למקרה כה רחוק כזה שלפנינו — הרי זה יותר ממה שאפשר לייחס למחוקק בעל שכל ישר היונק משרשי הצדק הבריטי.

"משנכבשה האניה בידי כוח מזוין והובאה תחת שליטתו של קצין ימי רשמי, שוב לא היה רב החובלים אחראי לכיוון האניה. אם היינו באים לחייבו בדין עכשיו, הרי זה יכול להיות רק עבור הכוונה שהיתה לו לפני שאיבד את השליטה. אבל אין מענישין על הכוונה ותהא הכוונה רעה כאשר תהיה

ואפילו היה זה מן הנמנע לחלוטין לעכב את החוטא שלעתיד לבוא מלבצע את כוונתו. הוא אשר אמרתי, לא יתכן שהיה בכוונת המחוקק להרחיב את כוח התקנות החמורות האלה למקרה כמו המקרה שלפנינו.

"אחי המלומדים סבורים אף הם, כי התקנות הן רחבות וחמורות למדי. אך סבורים כי התקנה לכך יש למצוא בעובדה, שאין להביא תביעות פליליות על עבירות לפי תקנות אלה אלא על ידי היועץ המשפטי או בהסכמתו. עד כמה אין לסמוך על סייג זה, ניתן לראות מהעובדה שהמקרה הקיצוני הזה הובא בפלילים, ולא זו בלבד אלא שאף הובא ערעור לאחר הזיכוי."

הפרקליט הסתמך על משפט אחד מאמצע המאה החולפת, בו קבעו שבמקום שהחוק נותן סמכות לדון את "מי שנמצא באזור השיפוט" קיימת הסמכות גם אם לוקח האיש לאזור השיפוט בכוח. ואני סותר את הטענה הזאת, הואיל ושם ההימצאות באיזור השיפוט אינה מטרה כשהיא לעצמה ואינה עבירה כלל, אלא רק אמצעי המאפשר לבית המשפט להטיל סמכותו על אדם. "כאן", אני מסיים, "ההימצאות במים הטריטוריאליים של ארץ ישראל הוא היסוד העיקרי של החטא. ואם אכן נמצא האדם כאן, אם לא למרות רצונו, הרי ללא ספק במסיבות שאין לו השליטה עליהן, כיצד ניתן לומר, כי נתפס על דבר עבירה חוץ מאשר פעם נשא בקרבו מחשבה לעבור על עבירה?" דעתי, שיש לבטל את הערעור, בטלה כמובן ברוב, והעניין הובא שוב לדין בפני בית המשפט המחוזי בחיפה בהרכב אחר, ושוב יצא הנאשם זכאי והאגיה לא הוחרמה, ושוב הוגש ערעור לפני בית המשפט העליון. הפעם ישב קופלנד במקומו של טראסטד ובפסק דינו הארוך הוא מתחבט בשאלה הקשה. כנראה, אף לו אין רצון לדון אדם על דברים שבלב, אבל נזהר הוא שלא יתקבלו דבריו כאילו מותח הוא ביקורת על דעת חבריו, והוא מוצא מוצא טכני כי התלונה סוף סוף לא הוגשה בשם היועץ המשפטי שהוא המוסמך היחיד להביא תביעות כאלה, והערעור נדחה. לי לא היה מה להוסיף על פסק דיני הראשון. איני יודע מה היה גורלה של ה"אטלנטיק" ואף אין זה מענייני.

כל אותו זמן שהאגיה היתה במרכז הדיונים יצאה נפשי לגורלם של אלף ושבע מאות המעפילים שזכו להגיע לחוף מבטחים אחרי נדודי סבל ויסורים והורחקו ממנו בכוח הזרוע, ובאכזריות חימה גורשו מהמולדת הנכספת והם עכשיו באי טרופי בארצות אפריקה. דומה הייתי בעיני אותו זמן למי שרואה נפשות יקרות לו טובעות בים והוא עוסק בהלכות איסור והיתר שבעצם אין להם ולעיקר — הצלת הנפשות — ולא כלום. מפתיע הדבר כי אין היום השם "אטלנטיק" מעלה את הפרשה בכל זוועותיה אפילו בזכרונם

של אלה שבאותו זמן עסקו בענייני העליה. אין זאת כי אם אסון "פאטריה" שאירע יום אחד אחר כניסתה של "אטלאנטיק" לנמל חיפה האפיל בעצמת הטראגיות שבו על אירועים שביחס לאסון הגדול היו טראגיים פחות. ומשיפרתי את סיפור המשפט על הקנקן — האניה — כדאי שנעלה על הזכרון גם קצת על מה שהיה בו.

מעפילי "אטלאנטיק" באו משלשה מרכזי עלייה, כחצי ממספרם מוינה, כרבע — שרידי פליטי דאנציג וכרבע מפראג. בתוכם מאית נשים וזקנים, מאות חלוצים וחברי אגודות ציוניות ולמעלה ממאה וחמשים ילד. הספינה עצמה בת אלף טון בקירוב, אניה ישנה נושנה, שלפני שנים רבות שטה במימי החופים. הדרך מטולצ'ה לחיפה ארכה שבעה שבועות. המצב בספינה היה כלאחר יאוש, בעיקר מחמת האנשים הזקנים. רכיב מהם לא זכו במשך שבועות להתרחץ. שבועות תמימים לא פשטו מעליהם את בגדיהם. המזונות ומי השתיה היו בצימצום גדול. בשל חוסר המים. חוסר מקומות רחצה ותנאי השיכון האיומים פרצו במהרה מחלות, בכללן גם מחלת הטיפוס. הספינה הטעונה למעלה מבית קיבולה היתה נוטה לסירוגין לצדדין. ה"הגנה", חבורה מחלוצי פראג, קיבלה על עצמה את הפיקוח על הסדר. הספנים פתחו בסבוטג'ה, ובזבזו פחמים ללא צורך. וכשאזלו הפחמים לגמרי נמצאה האניה בסביבת קפריסין ו"נפלה בשבי" הבריטים. משהגיעה לנמל בחיפה אמרו למעפילים שמעבירים אותם לאניה גדולה לשם "חיטוי" ואמנם התחילה ההעברה למחרת הבוקר, בעשרים וחמשה לנובמבר 1940, אל סיפון האניה הצרפתית הגדולה "פאטריה" אשר עמדה להפליג למאוריציוס להוביל אליה "עולים בלתי חוקיים". לא הספיקו להעלות כמה עשרות ממעפילי אטלאנטיק וקרה אסון "פאטריה" הידוע באימתו הטראגית. כתוצאה מהתפוצצות נהפכה האניה על צדה, שקעה על קרקע הנמל על אלף ושמונה מאות מעפיליה. למעלה ממאתים איש ואשה טבעו בים. הניצולים הובאו למחנה המעפילים בעתלית. וכן הובאו לעתלית מעפילי "אטלאנטיק", אבל אלה הוחזקו בחלק מיוחד של המחנה. חיש מהר נודעה סיבת ההפרדה. על ניצולי "פאטריה" "נכמרו רחמיו" של הנציב העליון והם הורשו להישאר בארץ, אך הגזירה על אנשי ה"אטלאנטיק" אין להשיב. כל מאמצי הסוכנות היהודית למנוע את עקירתם מהארץ היו לשוא. וביום ב' ט' כסלו תש"א (9 בדצמבר 1940) באשמורת הבוקר הוצאו 1645 מהפליטים האלה על כרחם ממחנה עתלית. הורדו לאניות ושולחו מן הארץ.

ועוד דוגמא אחת לפסקי דין שבת קולם נשמע בציבור. הפעם בתחום אחר.

3. ביגמיה

בשנת 1936 נכנס לתקפו בארץ ישראל קובץ דינים פלילי חדש. במקום החוק הפלילי העותומני שעוד היה בתקפו עד אז בשינויים רבים שהכניסו בו הבריטים במשך הזמן. החוק הישן שתוקן לכתחילה בשביל ארץ שרוב אוכלוסיה מושלמים המותרים בנשואי יותר מאשה אחת, לא קבע עונשין לביגמיה. היינו נשואים כפולים של הבעל או אשתו. החוק הפלילי החדש בא לתקן פירצה זו, ובסעיף מיוחד נעשתה הביגמיה פשע פלילי בר-עונשין. זוהי דרך החקיקה שהיא מחוקקת עבור כל האוכלוסין ללא הבדל דת, וכשם שבמדינה מושלמית הפוליגמיה מותרת, כן חשבו כאן שדי להטיל עונש על כל העובר על החוק הזה, ורק הוציאו מן הכלל את אלה שלפי החוק המסדר את דיני המצב האישי של הבעל, הן בשעת הנשואין הראשונים והן בשעת הנשואים האחרים, מותר לו לשאת יותר מאשה אחת. התכוונו בזה למושלמים, וכל שחשבו על יהודים, התכוונו גם לאותו חלק מיהודי המזרח הנוהגים בריבוי נשים. לא עלה על דעת המחוקק, שאותו סעיף לפי ניסוחו יוציא מכלל עונשין את כל היהודים אזרחי ארץ ישראל.

והנה היה מעשה ביהודי אשכנזי אחד בשם יעקב מלניק (קמחי), שנשא לו אשה חדשה על שתי נשותיו הראשונות ומשהובא בפלילים נתגלה שאין הוא בר עונשין כלל, כי הוראות הביגמיה אינן חלות עליו. וכל כך למה? ניסוח הסעיף הגידון הגדיר את הביגמיה בתנאי אחד, בין שאר התנאים, והוא כי הנשואים החדשים בטלים מחמת התקשרותם בחיי בן הזוג השני (האשה, אם עובר העבירה הוא הבעל, והבעל אם עוברת העבירה היא האשה המתחתנת עם בעל אחר בחיי בעלה הראשון). שימו לב לתנאי של ביטול, שהנשואים החדשים הם בטלים לפי החוק. כן הוא הדבר בבריטניה, שמי שנושא אשה על אשתו הראשונה בחייה, הנשואים החדשים הם בטלים. אבל כשהובא מלניק לחקירה בפני השופט החוקר (שופט השלום חשין בתל-אביב) טענו בשמו של הנתבע, כי לפי המשפט העברי, אין הנשואים החדשים בטלים כלל וכלל, ואין להפרם אלא על ידי גט פטורין כדת וכדין. לפי עדותם של רבנים שהעידו על כך ביטל השופט החוקר את התביעה, היועץ המשפטי ערער על ההחלטה בפני בית הדין המחוזי שזיכה את הנאשם. עכשיו הובא העניין בערעור בפני בית המשפט העליון.

בפסק דיני קבעתי:

"הנאשם הוא יהודי ארץ-ישראלי. עניינו כפוף למשפט העברי. המצב על-פי המשפט העברי מובא בבהירות בהחלטתו של שופט השלום החוקר המלומד. הנקודה המכרעת היא, אם הנשואין שבקשר אליהם הועמד הנאשם למשפט בטלים הם או לא. מתוך שנתקשרו בימי חייהן של נשותיו הקודמות שלא גורשו. הובאו לפני בית-המשפט המחוזי ראיות כי נשואין אלה אינם בטלים. העדות אושרה בחוות דעתו של הרב הראשי הרצוג המלומד. ברור אפוא שלא תיתכן הרשעה על-פי סעיף 181 מפקודת החוק הפלילי, והערעור צריך להידחות.

"לדעתי יש להצטער הרבה על כך, שהנאשם יתחמק מזרועות החוק בגלל נקודה טכנית גרידא ולא ייענש על מעשהו העלוב, הפוגע בגורלן של נשים אחדות, מעשה שכל הציבור, לרבות אותו הציבור שבמקרה הוא נמנה עם בניו, רואה אותו בבחילה רבה.

"נכון הדבר, שמשפט התורה מכיר בפוליגמיה, אולם במשך קרוב לאלף שנים אימץ לו הרוב הגדול של היהודים, היינו האשכנזים, המונים למעלה מ-90% מכל העם העברי בעולם כולו, את השיטה המונוגמית. בקרב אותו חלק היהדות שמוצאו מספרד ומפורטוגל, הידוע בדרך-כלל בשם 'ספרדים', שאינו כפוף לחרם, שהוטל על-ידי רבנו גרשום הקרוי מאור-הגולה (960—1040 לסה"נ), מחזיקות עדיין בריבוי-הנשים רק כמה עדות, המפגרות מבחינה תרבותית, באסיה ובאפריקה, כגון אלו שבקורדיסטן ותימן. אולם, אפילו בני העדות האלו מושכים ידיהם בהדרגה מנוהג הפוליגמיה, (אף על פי שאינו אסור עליהם), כשהם באים לארץ ונקלטים בתהליך התחיה של העם העברי. ושוב, היהודים הספרדים בארצות אירופה ואמריקה קיבלו את המונוגמיה זה מכבר, מאחר שהביגמיה נחשבת כעבירה בעיני החוק של ארצותיהם השונות.

"סבורני אפוא שאצדק אם אומר, שביגמיה נחשבת לחטא בעיני רוב היהודים ואין הם רואים אותה בעין טובה. ודאי יספק הדבר את דרישות כנסת ישראל בארץ הזאת אם יראו את הביגמיה כעבירה גם לגבי יהודים, על-ידי כך שיוטל עונש, לא רק כשהנשואין בטלים הם משום שהתקיימו בימי חייה של האשה, אלא גם, כמו במקרה שלפנינו, כשאינ הנשואין בטלים, הריהם אסורים על-ידי המשפט הלאומי של העדה שהנאשם נמנה עמה.

"תיקון הדבר הזה נתון בידי המחוקק."

ועברו תשע שנים עד שהמחוקק בא לתקן את התיקון הדרוש. רק בשנת 1947 תוקן הסעיף 181 של החוק הפלילי בצורה הכוללת גם יהודים.

פרק תשיעי

מעין הקדמה — דרכי בעסקנות ציבורית*

יום אחד באביב תרצ"ג (1933) נכנס אלי יהודי אחד, את שמעו שמעתי וידוע לא ידעתי. אולי נזדמנו פה ופה, אבל מעולם לא הגענו לשיחה של ממש. הוא בא אלי בהמלצתו של אוסישקין למשוך אותי לעבודה ציבורית. והאיש מגזע חסידים ואנשי מעשה, נין ונכד לאדמו"רים וצדיקים מצד אביו ומצד אמו; איש חב"ד, חסיד ברוחו ובכל נימי נפשו, דבק וזהיר במצוות, אך הכרת פניו מן החוץ אינה מעידה על כך. לבושו מודרני, ואף הזקן השחור העוטר את פניו עשוי יפה יפה ואין בו משום ציון הגזע המיוחד. מי מאנשי ארץ ישראל באותו זמן ועד היום הזה אינו מכיר את האיש מגדל שניאורסון, בעל בטחון גדול ובעל מרץ שאינו פוסק, ובעל כוח השפעה על אחרים. אותו זמן היה שניאורסון המזכיר הכספי של האוניברסיטה העברית בירושלים. לירושלים בא לפני שנים מועטות ודומני בעצם ימי מהומות תרפ"ט בא. זכורני, יום אחד טילפן אלי, הציג עצמו ושאל לעצתי אם מוטב לו לשכור דירה ברחביה. הספק היה אצלו בשל טעמי בטחון, כי בעל משפחה הוא. במקום עצה אמרתי לו את אשר עשיתי אנוכי: לא עזבנו את רחביה אפילו לשעה אחת בעצם ימי הסכנה. והוא בא לגור ברחביה.

ומה משאלתו של שניאורסון ממני?

האוניברסיטה יושבת בירושלים ואף על פי כן מרוחקת היא ממנה. ולא המרחק הממשי קובע, אלא חסרה היא מגע אישי, נפשי, עם העיר וקשר מתמיד והשפעת גומלין — כל מה שהיו רגילים לקרוא אותה שעה בשם "המרחק שבין ההר והעמק". לפיכך יש לייסד אגודה ולקבץ בה את כל הדורשים טובת האוניברסיטה. זה עכשיו נוסדה אגודה כזאת בתל אביב בראשותו של ביאליק. ולמה תיבדל ירושלים לרעה? והלא היא קרובה יותר, וכהנה וכהנה דיבר עמי כיד הדיבור הטובה על האורח.

* ספר זה לא נכתב לפי סדר זמנים מדויק ואף לא לפי סדר עניינים קבוע. בא הוא לשקף אירועים בהתהוותם ורשמים בקליטתם. וכשם שבחיים עניין משתלב בעניין כן נמנע המחבר מלהפריד בידיים בין מתהווה למתהווה. אמנם כתוב הספר פרקים פרקים, אבל אפילו בפרק גופו פעמים מוקדם ומאוחר מעורבים. הפרקים הבאים דנים בדברים שעיקרם בעשור האחרון של המנדט הבריטי, אם כי לפעמים כבר התחילו קודם לכן.

ואני אז רחוק מעסקי ציבור. הרבה משרת השופט עשתה לשחק בי את יצר העסקנות שהיה טבוע בדמי, בחינת מורשת אבות, והרבה עשה דווקא נסיון זה שנתנסו בו אבותי בעסקיהם עם הציבור. השפיע עלי גם כל מה שהגיע לאזני על הנעשה בקלחת הציבוריות בארץ. והשורות הבאות שרשמתי לעצמי כמה שנים לפני כן, מעידות על הלך מחשבותי:

“הכיעור והדומה לו

גזירה על הכיעור שלא ייפסק מן העולם, ועל אנשים מסוג ידוע שתהא אומנותם בכך.

ושלשה דרכים באניני הדעת.

יש מעביר על מידותיו ומסתגל אל הכיעור ואל אנשיו ומחזק על ידי כך את ידיהם במזימותיהם, שלא מדעתו ורצונו.

יש מתרחק מן הכיעור ומן הדומה לו ואף הוא על ידי עצם התרחקותו מחזק את הכיעור ואנשיו.

ויש המרחיק את הכיעור.

ונראה לי שהאחרון טוב מן השנים, שהרי הוא בא לבער את הרעה. אלא שמידה גדולה של הבלגה על אנינות הדעת דרושה למרחיק. הואיל וההרחקה מחייבת תחילה התקרבות לשם פעולת ההרחקה עצמה.

מיעוט בעלי רגש ההבלגה בין אניני הדעת שוב בא לחזק את הכיעור והמשמשים אותו להנאתם או מחמת הסתגלותם.

הדברים אמורים בעסקי ציבור ועסקני ציבור.”

אף על פי כן מצא שניאורסון שעת כושר להכות על נימי לבי. הרגשתי בי עודף זמן ומרץ. בית המשפט לא זו בלבד שלא בלע את כל זמני, אלא גם לא נתן לי אותה שעה את הסיפוק המלא, ולמען האמת — אף לא נתן לי החשק לדלות את כל אוצרות המשפט, מכיוון שלא היתה לי שעת כושר להשתמש בכל כוחותי בתחום זה. כפי שתואר כבר בפרק השני של חלק זה, לא מצאתי בחברי בבית הדין באותה תקופה בעלי השראה, והקנאה היתה מכוונת לאפיקים אחרים מאשר להרבות חכמה. צרות עין, דחיקת הרגל, שוויון מלאכותי עם חברים נמוכי רמה, והתרברבות של חברים הרואים עצמם למעלה מזולתם. השופט החדש שנתוסף לאלה שתיארתי באותו פרק, זקן השופטים סיר מייקל מקדונל הקתולי, אף הוא לא היה בו משום העלאת

ד. צרכי ציבור – העשור השלישי

פרק תשיעי

מעין הקדמה — דרכי בעסקנות ציבורית*

יום אחד באביב תרצ"ג (1933) נכנס אלי יהודי אחד, את שמעו שמעתי וידוע לא ידעתי. אולי נודמנו פה ופה, אבל מעולם לא הגענו לשיחה של ממש. הוא בא אלי בהמלצתו של אוסישקין למשוך אותי לעבודה ציבורית. והאיש מגזע חסידים ואנשי מעשה, נין ונכד לאדמו"רים וצדיקים מצד אביו ומצד אמו; איש חב"ד, חסיד ברוחו ובכל נימי נפשו, דבק וזהיר במצוות, אך הכרת פניו מן החוץ אינה מעידה על כך. לבושו מודרני, ואף הזקן השחור העוטר את פניו עשוי יפה יפה ואין בו משום ציון הגזע המיוחד. מי מאנשי ארץ ישראל באותו זמן ועד היום הזה אינו מכיר את האיש מנדל שניאורסון, בעל בטחון גדול ובעל מרץ שאינו פוסק, ובעל כוח השפעה על אחרים. אותו זמן היה שניאורסון המזכיר הכספי של האוניברסיטה העברית בירושלים. לירושלים בא לפני שנים מועטות ודומני בעצם ימי מהומות תרפ"ט בא. זכורני, יום אחד טילפן אלי, הציג עצמו ושאל לעצתי אם מוטב לו לשכור דירה ברחביה. הספק היה אצלו בשל טעמי בטחון, כי בעל משפחה הוא. במקום עצה אמרתי לו את אשר עשיתי אנוכי: לא עזבנו את רחביה אפילו לשעה אחת בעצם ימי הסכנה. והוא בא לגור ברחביה. ומה משאלתו של שניאורסון ממני?

האוניברסיטה יושבת בירושלים ואף על פי כן מרוחקת היא ממנה. ולא המרחק הממשי קובע, אלא חסרה היא מגע אישי, נפשי, עם העיר וקשר מתמיד והשפעת גומלין — כל מה שהיו רגילים לקרוא אותה שעה בשם "המרחק שבין ההר והעמק". לפיכך יש לייסד אגודה ולקבץ בה את כל הדורשים טובת האוניברסיטה. זה עכשיו נוסדה אגודה כזאת בתל אביב בראשותו של ביאליק. ולמה תיבדל ירושלים לרעה? והלא היא קרובה יותר, וכהנה וכהנה דיבר עמי כיד הדיבור הטובה על האורח.

* ספר זה לא נכתב לפי סדר זמנים מדויק ואף לא לפי סדר עניינים קבוע. בא הוא לשקף אירועים בהתהוותם ורשמים בקליטתם. וכשם שבחיים עניין משתלב בעניין כן נמנע המחבר מלהפריד בידיים בין מתהווה למתהווה. אמנם כתוב הספר פרקים פרקים, אבל אפילו בפרק גופו פעמים מוקדם ומאוחר מעורבים. הפרקים הבאים דנים בדברים שעיקרם בעשור האחרון של המנדט הבריטי, אם כי לפעמים כבר התחילו קודם לכן.

ואני אז רחוק מעסקי ציבור. הרבה משרת השופט עשתה לשתק בי את יצר העסקנות שהיה טבוע בדמי, בחינת מורשת אבות, והרבה עשה דווקא נסיון זה שנתנסו בו אבותי בעסקיהם עם הציבור. השפיע עלי גם כל מה שהגיע לאזני על הנעשה בקלחת הציבוריות בארץ. והשורות הבאות שרשמתי לעצמי כמה שנים לפני כן, מעידות על הלך מחשבותי:

"הכיעור והדומה לו"

גזירה על הכיעור שלא ייפסק מן העולם, ועל אנשים מסוג ידוע שתהא אומנותם בכך.

ושלשה דרכים באניני הדעת.

יש מעביר על מידותיו ומסתגל אל הכיעור ואל אנשיו ומחזק על ידי כך את ידיהם במזימותיהם, שלא מדעתו ורצונו.

יש מתרחק מן הכיעור ומן הדומה לו ואף הוא על ידי עצם התרחקותו מחזק את הכיעור ואנשיו.

ויש המרחיק את הכיעור.

ונראה לי שהאחרון טוב מן השנים, שהרי הוא בא לבער את הרעה. אלא שמידה גדולה של הבלגה על אנינות הדעת דרושה למרחיק. הואיל וההרחקה מחייבת תחילה התקרבות לשם פעולת ההרחקה עצמה.

מיעוט בעלי רגש ההבלגה בין אניני הדעת שוב בא לחזק את הכיעור והמשמשים אותו להנאתם או מחמת הסתגלותם.

הדברים אמורים בעסקי ציבור ועסקני ציבור.

אף על פי כן מצא שניאורסון שעת כושר להכות על נימי לבי. הרגשתי כי עודף זמן ומרץ. בית המשפט לא זו בלבד שלא בלע את כל זמני, אלא גם לא נתן לי אותה שעה את הסיפוק המלא, ולמען האמת — אף לא נתן לי החשק לדלות את כל אוצרות המשפט, מכיוון שלא היתה לי שעת כושר להשתמש בכל כוחותי בתחום זה. כפי שתואר כבר בפרק השני של חלק זה, לא מצאתי בחברי בבית הדין באותה תקופה בעלי השראה, והקנאה היתה מכוונת לאפיקים אחרים מאשר להרבות חכמה. צרות עין, דחיקת הרגל, שוויון מלאכותי עם חברים נמוכי רמה, והתרברבות של חברים הרואים עצמם למעלה מזולתם. השופט החדש שנתוסף לאלה שתיארתי באותו פרק, זקן השופטים סיר מייקל מקדונל הקתולי, אף הוא לא היה בו משום העלאת

הרמה. פרנסיס היאט מצא בר נרחב לפרוש מצודת השפעתו. וכידוע, סיר מייקל לא נחשב על ידידי המפעל היהודי. והרי אני כאילו הייתי אבן-הבוחן להרגשת נטיותיהם של אנגלים וערבים ליהודים ולמפעלם הציוני. בשבילם הייתי המגלם את היהודי הציוני ושאיפותיו, בי כילו את אדישותם או טינתם ואלי כיוונו את אהדתם. וכי לא אמר לי יום אחד סיר תומס היקראפט: "אתה אינך מה שקרוי ציוני!?" ותמה לשמוע תשובתי: "לא, כי, ציוני אנכי". ואת יחסו של מקדונל אלי כבר הדגמתי בתגובתו על עצות שנתתי לו בקשר למינוי שופט שלום יהודי.

בהלך רוחות זה שמחתי לקראת מוצא בשביל עודפי מרץ שבי מחוץ לכתלי בית המשפט. בפוליטיקה לא יכולתי לשלוח את ידי. בעבודה למען מפעל תרבות גבוה אין מניעה. אך העיקר שריכך אותי להשפעת שניאורסון היה, ירושלים! כאן ראיתי לפני כר נרחב לתרום תרומה לפי עניות כוחותי למען ירושלים עיר מולדתי, אשר כפי שהתבטאתי אחר כך: "האוניברסיטה נאה לה והיא נאה לה להיות עיר האוניברסיטה".

וקודם שאתעכב על פעולות שוחרי האוניברסיטה, רצוני לומר כמה דיבורים על דרכי בעבודה ציבורית בכלל, שיבין הקורא למה היתה תמיד דרך של נסיונות שלא עלו יפה. שניאורסון היה בעל הצלחה גדול בכל אשר פנה, הצלחה שהרבה יש לזקוף לחשבון האינטואיציה. אך רגיל הייתי לומר לו לאחר מכן: ההישג המדומה שלו לעשות אותי עסקן ציבורי או להחזירני לעסקנות זו היה כשלון חרוץ, הן לי והן למוסדות שעסקתי לטובתם. אם הדחיפה הנפשית שלי לעסוק בעסקי ציבור היתה מורשת אבות, הרי היתה גם מושפעת מדרכי אבות. והקו שלי היה של הדור הקודם — לעשות לפי כל היכולת לא על מנת לקבל פרס כל שהוא. לא הצלחתי לסגל עצמי לעסקנות בת זמננו. משקיבלתי עלי איזה תפקיד, נטיתי שכם בלא "חכמות", ורציתי שהכל ייעשה בזמן הנכון ובצורה הנכונה ובמגמה הנכונה, לפי דרכי, ואם לא היה מי שיעשה, עשיתי בעצמי, וכאשר הטילו עלי, כפי שהיה ברוב הפעמים, חובת היו"ר הייתי יושב ראש ומזכיר ושמע וגובה, ופעמים שמתי עצמי גם כנוגש. מעולם לא קיבלתי עלי דבר שלא הייתי בטוח שברצוני ובכוחי לקיימו. גם בעניין זה העליתי על הנייר כמה שנים לפני כן דברים אלה:

“מוצא שפתיך תשמוך

טוב מי שאינו אומר ואינו עושה ממי שאומר ואינו עושה.

ואם תאמר: הפה שאמר הוא שיחזור בו, שגית.

עד שלא אמרת, בן חורין אתה, ולא קל לבוא בטרוניא עם מי שאינו מבטיח, כי אולי טעמו עמו.

משהבטחת הרשות נעשית חובה, ובעצם ההבטחה הקנית לחברך זכות שיהא דורש ממך שתקיים את אמרי פיד. הדברים אמורים גם בדברים שבלב.

וכך היתה דעתי גם ביחס לאחרים. אדם שנכנס לעסקנות יתן לה מכוחו ומזמנו וממרכו ומכושר פעולתו; אחד המרבה ואחד הממעיט, הכל לפי יכולתו בנתינה, ולא לצפות לטובת הנאה מוחשית ואפילו לא בשום צורה אחרת, כבוד או שם טוב, או מקום להתגדר בו, קיצורו של דבר — לא לעשות העסקנות קרדום לחפור בה. ומשנבחרו אנשים לוועד זה או זה חכיתי מהם לנהוג כך, ומשלא נהגו כך לא העלמתי מהם דעתי עליהם ואף לא המלצתי על בחירתם וצירופם בשנה הבאה. ויצא עלי רוגזם וקצפם. ביחוד לא סבלתי הרואים בישיבת ועד עיקר. באים, חושבים מחשבותיהם בקול רם, מהנים את החברים "בהברקות" פרי הרגע, נהנים למשמע קולם ומחיתוך דיבורם, ויוצאים את הישיבה כלעומת שבאו, לשכוח את הכל עד לישיבה הבאה, אם בכלל באו לישיבה הבאה או הבאות, לאחר אשר השיגו כבר את מחצית תאוותם להימנות עם הוועד.

שוב העליתי עלי רוגזם של רבים וכן שלמים על אשר לא נעניתי להזמנתם להצטרף לוועד פלוני או למפעל אלמוני. משלא מצאתי אפשרות לפעול לא הסכמתי לתת את שמי. ראיתי בזה משום הונאת הבריות, הזכאים לראות באנשים הנותנים יד למפעל מסוים מסייעים בדבר ועושים להצלחתו; גם משום לרפות את ידי הפעילים הרואים חבריהם יושבים בישיבות, או נהנים לראות שמותיהם בכותרות הפרסומת של המפעל בלי לעשות כלום. לא יימנו מספור הוועדים שלא נעניתי להזמנה להצטרף אליהם. אזכיר רק אחדים. נתבקשתי להצטרף לוועד להוצאת כתבי יעקב כהן. וכך נימקתי את סירובי לגברת שושנה פרסיץ ב־19 למאי 1937.

"בחפץ לב הייתי משתתף במפעל החשוב הזה, אבל לצערי הגדול אין עתותי בידי, כי עמוס הנני עבודה מרובה בזמן האחרון ואינני יכול להיכנס לשום ועד חדש. ואם רק לשמי אתם מתכוונים, עלי להגיד כי אין אני נוטה לשיטה זו, שיתן איש את שמו בלבד ולא יהא גם עושה. כי בכך אינו אלא מרפה את ידי האחרים, ויצא שכרו בהפסדו".

וכשנתבקשתי אותה שנה לצרף את שמי לוועד "בית שמריהו לוי" סרבתי ואמרתי:

“בכל הערצתי למנוח לא אוכל, למרות רצוני, להצטרף לוועד, כי הצטרפות לוועד בעיני קשורה בעבודה. נתינת שם בלבד יש בזה משום להטעות את הציבור ולרפות את ידי העובדים. ולעבוד לא אוכל כי עמוס הנני עכשיו עבודה ציבורית למעלה מכוחותי”.

ודאי לעולם נעשו הדברים בלעדי, אך יש אשר לבי נקפני והרגשתי שאולי הפרזתי על המידה בסירובי וגרמתי לשיתוק פעולות. כך, למשל, כשביקשני פעם הרב מיכל טוקאצינסקי, מזקני ירושלים, ויקיריה, להצטרף למפעל לטובת הישיבות בירושלים. הוא בא לפי הצעתו של פנחס רוטנברג שרצה לתמוך בישיבות ביד רחבה ואף הציע כתרומה ראשונה סכום אלף לא”י, בתנאי שאיש כמוני יצטרף לוועד.

מבחינת התועלת שבדבר יתכן שטעיתי בגירסתי שלאו שמא גרים. כך היא דרכה של עסקנות הדור הזה, בעל שם נותן שמו, והעבודה נעשית על ידי מתנדב אחד או שנים, או על הרוב בידי עובדים בשכר במנגנון ההולך ומתגבר והופך עיקר לעומת המטרה שנראית טפל. הוא אשר אמרתי, עסקן הדור הישן הייתי.

אבל בל תוסק מכאן המסקנה כי כאלה היו כל עסקני הציבור שהובאתי אתם במגע. היו רבים שהיו מסורים לעבודה ציבורית שהוטלה על שכמם ואף עלו עלי בהתמדתם ובכושר פעולתם ובנתינת ביטוי לרצונם הטוב בפעולה ובמעשה. אם פה ושם הוכתר איזה מעשה שלי בהצלחה, הרי זה הודות לעסקנים כאלה שמספרם לא מעט.

שכרי בצירופי לפעולה למען האוניברסיטה, היה מגעי ומשאי עם אנשים בעלי תרבות מסוגם של אוסישקין, ביאליק, ברל כצנלסון, שמריה לזין, ד”ר מגנס, גליקסון ואחרים אנשים בעלי תרבות מסוגם, שעיסוקם בענייני תרבות וציבור בא לשם המטרה. ראיתי את דרכם, למדתי ממעשיהם והתחממתי לאורם.

פרק עשירי

למען האוניברסיטה העברית בירושלים

1. שוחרי האוניברסיטה

נעניתי לשליחותו של שניאורסון לעשות למען הקמת אגודה בירושלים שכאחותה הצעירה בתל אביב תקרא בשם "אגודת שוחרי האוניברסיטה העברית בירושלים".

ביחד עם אוסישקין הזמנתי כמה קרואים לביתו של ד"ר טיכו, והחלטנו על יסוד האגודה, נבחר ועד, כרגיל וכמקובל, וניגשנו לפעולות. היה תיאום ושיתוף פעולה בין הוועד התל-אביבי ובין הוועד הירושלמי ובי בחרו חברי, וביאליק ואוסישקין בראשם, להיות נשיא האגודה הכללית, ויושב ראש הוועד הפועל של האגודה הארצית. באותה שנה באתי במגע כמעט שבוע שבוע עם ביאליק. הייתי בא לישיבות בתל אביב, והוא היה בא לישיבות בירושלים. השתתפנו במסיבות ובפגישות עם עתונאים, ונסענו יחד לפתוח סניפים ביישובים. וניתנה לי שעת כושר להקשיב לשיחות חולין של תלמיד חכם זה. ביחוד היה כמעין המתגבר בלילות. כשהיינו חוזרים, למשל, מהר הצופים אל העיר, או מרחובות או מפתח תקוה לתל אביב. הוא נטה לי חסד ויחסו אלי היה יחס של כבוד שהרגשתי בה חיבת אמת. לילה אחד כשאנו שבים מפתיחת סניף חדש אמר לי, "היודע אתה? אתה מצליח יותר ממני לכוון דבריד למקום ולציבור שאליו אתה מדבר. לא תמיד אני מוצא את הקשר הנכון אל הציבור המסוים שאליו מופנים דברי". (דיברתי, למשל, בפתח תקוה, שמקרכת מקום, ראש העין, התחילו מעלים מים לירושלים, שכהשפעת גומלין, גם ירושלים תשיב להם כגמולם, במים אחרים, כי אין מים אלא תורה, ועל כן עליהם להרבות תמיכתם למקור המרביץ תורה ומדע, וברחובות ראיתי התפתחות מרכזי מדע בעקבות תחנת הנסיונות החקלאית ומכון זיו, ודרשתי שיעמדו בני רחובות במקום הראוי בקשריהם עם מרכז המדע הגדול יותר בירושלים.) עניתי לביאליק: "אני בעניותי שכלי בקושי אני מכלכל דברי לאותו קיבוץ שלפני, אתה לכל העם הרחב דבריד מיועדים ובמרחקי אין קץ למוצא פיד ייחלו". לילה אחד חזרנו מהר הצופים לאחר שאוסישקין זכה לתשואות רבות לדבריו, דומני, בחוג סטודנטים, ואמר לי ביאליק: "לעולם אוסישקין יודע לקנות את הסכמת שומעיו. ומה הפלא, אם הוא תמיד משמיע באזניהם דברים מן המוסכמות.

משל למה הדבר דומה? למי שמכריז ואומר? הרעב — יאכל לחם וישבע! ומחזק הכרזתו בדפיקת חזקה על השולחן. מי לא יסכים עמו? במסיבת עונג שבת ב"אהל שם" התלוננו לפניו על ישיבה בגילוי ראש בשעת ניגוני קודש. ושמעתי תשובתו: "אין בכך כלום שיעשנו פפירוסים (סיגריות) ובלבד שיבואו!"

ישבנו עם ביאליק על המדוכה בחיבור תקנות אגודת שוחרי האוניברסיטה שהשתתפו בניסוחן גם אוסישקין, יוסף אהרונוביץ וברל כצנלסון. ניסוח המטרה שימש נושא לעיון מדוקדק ועמידה על קוצו של יוד. ובסוף, ולאחר משא ומתן עם ד"ר מגנס באה על ניסוחה:

"א) ליצור יחסים קבועים והשפעת גומלין בין היישוב העברי בארץ ובין האוניברסיטה העברית, באופן שתהיה זו יונקת מן הרוח המחיה את היישוב העברי בארץ ישראל, משרשי התפתחותו ומשאיפתו לתקומה לאומית, ושתכשיר את עצמה יותר ויותר לשם סיפוק צרכיו התרבותיים של היישוב. ב) להביא לידי כך שכל הציבור היהודי בארץ ירגיש שיש לו צורך חיוני בקיום האוניברסיטה והתפתחותה ושכל עובדי האוניברסיטה יראו את עצמם משתתפים בבניין הבית הלאומי בארץ.

ג) לשקוד על כבודה והרמת סמכותה של האוניברסיטה בעיני העם ולהעלותה למדרגה כזו, עד שכל יהודי השואף לתחיית ישראל בארץ ישראל ישתדל מרצונו להימנות עם שוחרי האוניברסיטה ותומכיה."

ויכוח נמרץ היה גם בעניין דמי חבר. מתוך הרצון לעשות את החברות באגודה דבר השווה לכל נפש, היו שעמדו על דמי חבר מועטים של לא"י אחת לשנה, לפחות. ביאליק עמד בתוקף על מינימום של חמש לירות, ונימק את דעתו כך: אם תהיה לי ברירה אשלם רק לירה אחת, אבל אם לא תהיה לי ברירה אטרח ואשלם חמש לירות. לבסוף נמצאה פשרה של דמי חבר לפחות בסך שתי לירות לחברים רגילים וחמש לירות לחברים פעילים(!). אני רציתי לתעמיד את כל הפעולות על יסוד התנדבות והעברתי תקנה שהוצאות הסניפים לא יעלו על עשרה אחוזים מהכנסותיהם. היתה זו הלכה שמעולם לא הורו כן ופעמים הגיעו ההוצאות עד מחצית ההכנסות ואף למעלה מזה. וזו היתה אחת הסיבות שברבות השנים התרחקתי מעבודה זו. לאחר המסיבה הראשונה, בשנת 1933, ביום השנה השמיני לפתיחת האוניברסיטה שסודרה ברוב פאר במלון המלך דוד בהשתתפות אוסישקין, ביאליק ומגנס, אמרנו להנהיג מסיבות כאלה שנה שנה ולזמן בהן את אנשי הר הצופים עם פעילי השוחרים בארץ. ברבות הימים, עם גידול מספר השוחרים, בטל המנהג. בשנה השניה לקיום האגודה, בשנת 1934, היה אורת

הכבוד של המסיבה סיר הרברט סמואל, שבא לארץ לביקור ראשון לאחר שיצא ממנה כמושלה לפני תשע שנים. הקהל הירושלמי שמח להיפגש שוב עם האדם שנתחבב עליהם, והמסיבה היתה בהצלחה גדולה. בין נאום לנאום שאלתי את סמואל להתרשמותו מהנעשה בארץ בימי היעדרו. והוא ענה לי בדברי אותו האירי שנשאל שאלה דומה וענה: "זהו למעלה מהצפוי אך צפיתי לזה".

על המצב והלך הרוחות שבימים ההם יעידו הדברים שהשמעתי באותה מסיבה:

"המסיבות השנתיות, שסימנו להם השוחרים בקו פעולתם, באו לשם קירוב לבבות, לקרב זה אל זה את אישי הישוב והעוסקים בעבודת המדע על הר הצופים, ואת השוחרים ביניהם לבין עצמם, למען ידעו ויכירו כי חברים הם לדעה בסיוע למפעל התרבותי הגדול ביותר של העם בדור הזה.

הדיחוי שבא הפעם בקביעת יום המסיבה, שיש להתאימו כרגיל ליום השנה של פתיחת האוניברסיטה, הפסדו יצא בשכרו, כי עלה לנו על ידי כך לקשר את המסיבה עם פגישה לאורחנו הגדול אשר לא זו בלבד שלקח חלק בפתיחת האוניברסיטה בתור בא-כוח ממשלת המנדט וראש ממשלת הארץ, אלא שגם לפני זה וגם אחר זה שמר את חיבתו ופעילותו לאוניברסיטה הן כחבר בחבר הנאמנים והן בכל צורה אחרת שנודמנה לידו.

כמו חיה ניצבת לעינינו התמונה הנשגבה, המראה הגדול שלא היה כמוהו לעוז ולהדר מאז הגלות ישראל מעל אדמתו, בהתאסף יחד ראשי עם, המנהיגים ואדירי התורה, ראשי חכמי ישראל ושאר גדולי הדור, מוקפים שליחי אומות העולם ובראשם האציל המנוח (בלפור), אשר ככורש בשעתו ידע לקשר את שמו לנצח עם תולדות ישראל. על הבמה, תחת כיפת שמי התכלת, ביפה נוף ההר אשר מסביב לעיר, שלדברי האגדה נטלה תשעה קבין של יופי מהעשרה שירדו לעולם, מתנשא בגאון ובקומה זקופה הנציב הראשון ליהודה, אשר לאותה שעה פשט את בגדי השררה והמלכות ולבש בגדי כהונה ומדע ולעיני כל העם שהתאסף לאלפיו מכל תפוצות הגולה ובאזני כל העולם כולו השמיע את מדברותיו על נר התמיד המאיר והמחמם כאחד, נר ישראל שלא דעך ולא ידעך ולא יכבה, כנצח ישראל אשר לא ישקר. אשרי עין ראתה את המחזה ואשרי אוזן שמעה את כל אלה. ומאז רק תשע שנים עברו.

שבעת העמודים אשר לבית החכמה, אשר ראה סיר הרברט סמואל בחזונו בצורת שבע פקולטאות לאוניברסיטה העברית בירושלים, אמנם עוד טרם חוצבו עד תומם. אבל שלשת המכונים, שהיו קיימים אז למעשה, התפתחו

והארבעה שהיו במחשבה, נתיסדו, ונתוספו עליהם עוד. וכיום הזה באוניברסיטה שתי פקולטאות, שהאחת הוציאה כבר שלשה מחזורי מוסמכים, והשניה תוציא את מוסמכיה בשנה הבאה; שמונה מכונים ומחלקות ומעבדה; קרוב לארבע מאות תלמידים וכשמונים פרופסורים, מורים ומדריכים, וגם מוניטין יצאו כבר לאוניברסיטה הצעירה, ומלומדיה מוזמנים לארצות אחרות להדריך וליעץ.

תשע שנים מהוות פרק זמן קצר מאד בהיי אוניברסיטה השואפת להיבנות על יסודות מוצקים. בחלק מפרק זמן זה אי אפשר היה להתקדם בצעדים מהירים יותר גם לולא היו קשיים תקציביים. אבל עם נחשול הרדיפות שעבר ועלול עוד לעבור על אנשי המדע היהודיים בחלקי תבל ידועים, בוודאי שלא יקשה עכשיו מבחינת הבחירה האישית להשיג את המלומדים, שנוסף להכשרתם יש להם גם הרצון לעלות ולעבוד בארץ. אם רק נדע להעמיד את העם על חובתו כלפי עצמו, כלפי עברו ועתידו וכלפי ציבור מלומדיו, נוכל מכאן ואילך להתקדם בצעדי ענק בדרך ההרחבה וההעמקה של ההתחלה המיצערה ולעשות את האוניברסיטה בזמן הקרוב ביותר לאותה האוניברסיטה הגדולה, השלמה והמשוכללת שאנו רוצים בה.

ואין להביא ראיה מהעבר, כי עוד טרם מצאו את הדרך ללבות העם. עם ישראל המונה הרבה רבבות של משכילים ואנשי תרבות, נדרש לגייס מקרבו מחנה גדול של עשר רבבות שוחרים, מאה אלף איש אשר כל אחד ואחד מהם יחשוב לו זאת לזכות ולכבוד להיות בין המסייעים להקים ולקיים את האוניברסיטה היחידה של עם הספר. גם בהתחשבות עם המצב החמרי הירוד של חלק גדול מאוכלוסי היהודים בארצות הגולה, יוכל המחנה הזה להבטיח לאוניברסיטה תקציב שנתי של 100.000 לא"י, פי שנים וחצי מהתקציב של היום. ולשם גיוס המחנה הזה צריך שימצאו מתנדבים, שרי עשרות ושרי מאות ושרי אלפים בכל מרכז יהודי בעולם. וכבר במשך השנה הקרובה יש לעשות את ההכנות הדרושות, כי יוכלו להגיש לאוניברסיטה בחג העשור ליסודה את הרשימה הראשונה של 25.000 חבר.

והיישוב העברי בארץ צריך ללכת בראש בגיוס הזה. בכדי שתהיה לנו הצדקה לדרוש ממיליוני היהודים אשר בגולה עשר רבבות חברים, עלינו לגייס בעצמנו לכל הפחות רבבה אחת, ובמשך השנה הבאה עלינו להעלות את מספר השוחרים בארץ עד לאלפיים וחמש מאות לכל הפחות.

כבר היתה לי פעם ההזדמנות להתוודות, כי אהבתי לאוניברסיטה איננה אהבה שאינה תלויה בדבר. אהבה זו כרוכה היא וקשורה באהבתי לעיר מולדתי, ועל-כן מרשה אני לעצמי לפנות באופן מיוחד לבני ירושלים ולאלה

שזכותם עמדה להם לעלות אליה כי יתוו את הדרך ויתנו את הכיוון המתאים לעבודה הגדולה אשר לפנינו.

כי אוניברסיטה נאה לירושלים וירושלים נאה לה שתהיה עיר האוניברסיטה.

את רעיון גדודי חברים לשוחרי האוניברסיטה בארץ ובתפוצות פיתחתי, והגשתי תכנית מפורטת על כך להנהלת האוניברסיטה, ולישיבת חבר הנאמנים. ביסוד התכנית שני עיקרים: הבטחת מקור הכנסה עממי וקבוע לאוניברסיטה, וריכוז רבבות אוהדים סביבה בשדרות הרחבות של העם. "הדסה" שהלכה בדרך זו תוכיח את הברכה הצפונה בתכנית כזאת. אולם היא לא נראתה להנהלת האוניברסיטה ונידונה לגניזה. רק לפני כמה שנים התחילו לטפל בארצות הברית בשיטה זו של רכישת חברים במספר גדול; ודאי לא בדרך ההתנדבות כאשר חזיתי, אלא בהוצאות מנגנון המוציא הרבה ממה שהוא מכניס.

2. במוסדות האוניברסיטה ובשליחותה

מיום שפניתי לעסקנות ציבורית בשנת 1933, כבריחה מן השעמום שבבית המשפט, מצאתי בה עניין ואפילו מצאתי די זמן להקדיש לה מענייני וממרחי גם לאחר שהעבודה במקצועי גרמה לי סיפוק רב מחמת חילופי גברא והרוח החפשית שהתחילה מנשבת בבית המשפט, ודרשה ממני הרבה עיון ומאמץ. גם בשיעורים בבית הספר למשפט משכה אותי עבודת חינוך זו יותר ויותר, ואף על פי כן עסקתי בצרכי ציבור מרצון.

כנשיא אגודת שוחרי האוניברסיטה בארץ ישראל, הוטל עלי ליתן דעתי גם על ענייני האוניברסיטה הפנימיים. הרי המטרה שהציבה לה האגודה לא היתה חומרית ולצרכי אוסף כספים בלבד, אלא ראש חפצה תיאום מגמות האוניברסיטה לצרכי העם והיישוב. מדי פעם בפעם נשמעו טענות ותביעות כלפי האוניברסיטה באסיפות השוחרים, אולם התנגדתי לדרכי השפעה מן החוץ, אפילו מטעם ידידים ושוחרים מסורים. יחד עם חברי עמדתי על כך, שההשפעה צריכה לבוא מבפנים, ואת התקנה יש למצוא בהכנסת נציגי היישוב למוסדות ההנהלה של האוניברסיטה. באגודת השוחרים, שהיתה פתוחה לכל דורש, ראינו צינור השפעה ומרכז ההתעניינות של היישוב באוניברסיטה. ואמנם נתנו ידם לאגודה כל מי שדבר האוניברסיטה קרוב ללבנו. ודרישות השוחרים כווננו לאפיק זה. בשנת 1934 הוזמנתי להשתתף

עם סיר הרברט סמואל ומנחם אוסישקין
במסיבת שוחרי האוניברסיטה העברית בירושלים, 1934

בוועידת חבר הנאמנים השמינית בג'ניבה, תחילה כבא־כוח אחד הנאמנים מארצות הברית, ובהמשך הכינוס נבחרתי בקביעות בזכות אגודת השוחרים שייצגתי.

והימים ימי מבחן לאוניברסיטה. המחלוקת בין ווייצמן לבין מגנס הגיעה לרומה. ועדת הבדיקה הידועה, בראשותו של סיר פיליפ הרטוג, אשר חבריה האחרים היו פרופסור לוי גינצבורג וד"ר רדקליף סולומון, הנה גמרה את הדין וחשבון שלה שעשה "היסטוריה". הדין וחשבון אמנם לא בא לדיון פורמלי לפני הוועידה, והוטל על ועדה, שחבריה מנאמני האוניברסיטה, להביא הצעות בעניין זה לוועידה הבאה, אך הדיונים התנהלו בסימן מתיחות. הגיעו הדברים לידי כך שהוועדה אנוסה היתה לפי דרישת ד"ר מגנס שנפגע מפליטת פה של סיר פיליפ, למנות בית דין של כבוד, שחבריו השופט גרינברג מדרום אפריקה, ד"ר סטיפן ווייז ואנכי, לבירור הסכסוך. אחרנו וישבנו אותו לילה, ובבוקר נתקבלו על ידי הוועידה המסקנות שהכינותי בשם בית הדין וסילקנו עניין דק זה.

מבחינת דרישות היישוב הביאה הוועידה תוצאות חיוביות. בפעם הראשונה נבחר ועד פועל לאוניברסיטה שסמכויותיו גדולות. נכנסו אליו מאנשי היישוב מנחם אוסישקין, ברל כצנלסון ושמריה לוי. וכן הוחלט לצרף כוחות חדשים לחבר הנאמנים שקפא על שמריו כמעט מאז 1925, ונבחרו ברל כצנלסון וזלמן שוקן ואנוכי. שוקן נתמנה גם גזבר האוניברסיטה.

סוערת ביותר היתה הוועידה התשיעית בשנת 1935 בלוצרן שמשתתפיה מרובים, שנתגייסו להכרעה הגדולה. היתה כאן התעצמות בין מצדדי ווייצמן למצדדי מגנס, וביניהם בלטו השואפים לאחד את הקצוות. בתוך המשתתפים סוקולוב, אוסישקין וברל כצנלסון, ג'ימס רוטשילד, השופט מק, סטיפן ווייז ומאכס וורבורג כממלא מקומו של אחיו פליכס, הפרופסורים ברודצקי, הדמר, לנדוי ואורנשטיין, הרב הראשי הרץ וד"ר ביכלר מלונדון. קודם הוועידה הגיש ד"ר מגנס את התפטרותו כקנצלר האוניברסיטה, והוועידה בחרה בוועדה מיוחדת בראשותו של ג'ימס רוטשילד לעיין בהתפטרות זו וכל היוצא ממנה.

הדין וחשבון של ועדת רוטשילד נתקבל על ידי הוועידה, והביא שינויים גדולים בהנהלת האוניברסיטה ובא כאילו להניח דעתם של שני היריבים, ולשמור על קשריהם לאוניברסיטה גם בעתיד. ביטלו את משרת הקנצלר שנשא אותה ד"ר מגנס ושלמעשה תפקידה תפקיד ראש ושלט יחידי. במקומה באה משרת נשיא, שאינה אלא רפרזנטטיבית בעיקרה. ולמשרה זו בחרו בד"ר מגנס. ובשביל להמתיק את גור הדין, הקנו לנשיא זכות הכרעה על

החלטות מסוימות של הוועד הפועל והסינאט, אך ברור היה לכל בן אדם, שזכות זו אינה אלא להלכה ולא למעשה. את תפקידי המינהל של הקנצלר לשעבר נתנו בידי יושב ראש הוועד הפועל, ולמשרה זו בחרו בזלמן שוקן, אז איש אמוניו של ד"ר ווייצמן ושתלה בו תקוות רבות. במסיבות אלה הסכים ד"ר ווייצמן להוסיף ולכהן כיושב ראש חבר הנאמנים, ואף קיבל עליו תפקיד של דיקן המחלקה למדעי הטבע, עם זכות לבחור לו משנה למשרה זו מתוך הפרופסורים של האוניברסיטה. ולא מקרה הוא שהאיש שבחר בו ווייצמן למשנה היה מראשי מתנגדיו של מגנס.

ד"ר מגנס קיבל את הדין, וקרא לעלייתו מקנצלר לנשיא "בעיטה לקומה העליונה". כשנודמנתי אחר כך אצל סיר הרברט סמואל, שלא יכול לבוא ללוצרן וביקרתיו בלונדון ליתן לו דין וחשבון על הנעשה בוועידה, קרא לזה "פשרת לינקולן", עם ווייצמן בתפקידה של הגברת לינקולן. (ידוע הסיפור על אברהם לינקולן, שימים רבים התהלך קודר מפני מחלוקת שנפלה בינו לבין אשתו בעניין הצבע שיתנו לביתם, כשהוא רוצה בצבע לבן מפני האור והבהירות, והיא בחום מחמת החסכון. ידידיו יעצו לו ללינקולן לבוא לידי פשרה עם אשתו, ולמחרת ראוהו ופניו קורנים. ומה? נשאל. התפשרנו. וכיצד? חום!).

הסדר הדברים בג'ניבה פתח אופקים לביסוס אוטונומיה אקדמית באוניברסיטה, וגם בוועד הפועל ייחדו מקומות לנציגי הסינאט. אך האדמיניסטרציה החדשה עינה היתה צרה בגילוי עצמאות הסינאט, וקהל הפרופסורים עצמם לא השתמשו באפשרויות שנפתחו לפניהם. בינתיים גדלה והלכה המצוקה שהיתה גדולה גם קודם לכן באוניברסיטה וגבר הפחד שעם הרחקת מגנס מן ההנהלה יצטמצמו הכספים יותר. האוניברסיטה היתה תלויה בקיומה כמעט לגמרי בכספים שבאו מארצות הברית וגם רובם של כספים אלה באו מבעלי הון מועטים שנעצו לכך מתוך ידידותם וקרבתם אל מגנס שהיה מכובד עליהם מאד, והיה צורך לחפש מקורות חדשים להכנסות. כשאני לעצמי סברתי, כי יש ליתן לאוניברסיטה בסיס עממי ולא לבטוח בנדיבים מועטים, ועם כל הטירחה וההוצאות הכרוכות ברכישת תורמים מרובים שנדבתם קטנה יש להתחיל בפעולה זו וסופה שפרוטה פרוטה תצטרף לחשבון גדול, והאומה כולה תהא מקור לא אכזב. ברוח זה פעלתי בארץ ישראל, ונסיתי ידי בכך גם כשיצאתי לחופשה קצרה למצרים, שם עלה בידי לעשות למען האוניברסיטה בקרב העשירים ואף הצלחתי להקים אגודת שוחרים שתמשוך את המרובים מתוך הציבור היהודי שם לעבודה זו. עכשיו פנו אלי שלטונות האוניברסיטה במשאלה שאצא לפעול למען

האוניברסיטה בדרום אפריקה. היהדות הדרום-אפריקאית היתה אז, וכך היא עד היום הזה, אחד מקיבוצי הגולה המקורבים ביותר למפעל הארצישראלי. יהדות עסיסית מיוצאי ליטא בעיקר, שעם הצלחתה התומרית ידעה לשמור גם על החמימות היהודית ועל הרצון הטוב שהביאה עמה ממקום מוצאה. היתה כאן המזיגה הנדרשת של "כיס ולב", ואמנם תרמו בעין יפה לקרן היסוד ולקרן הקיימת לישראל ולכמה מפעלים אחרים בארץ ישראל, ולפי מגינם אפילו גדולה תרומתם מתרומת היהדות שבארצות הברית, אלא שלאוניברסיטה העברית לא נתנו הרבה.

עוד בשנת 1932 נעשו כמה מעשים למשוך את יהודי דרום אפריקה לכך, כשהשופט גרינברג, אישיות מכובדת מאד ביהדות הדרום-אפריקאית, נצטרף לחבר הנאמנים ועמד בראש ועד למען האוניברסיטה העברית, שהתחייב לאסוף סכום של אלף וחמש מאות ל"ש לשנה, מזה, לפי דרישתו של ווייצמן 500 ל"ש עבור מכון זיו. אך גם הבטחה קטנה זו לא נתקיימה. ובשנים הבאות העביר הוועד הזה בקירוב שלש מאות לירות בכל אחת מהשנים 1933/34 ו-1934/35. ורק ב-1935/36 נתקבל סכום של אלף ומאה לירות. מובן שסכום זה שוב לא היה לפי היכולת של יהדות דרום אפריקה ולא לפי צרכי האוניברסיטה המתפתחת והולכת, ובאה הדרישה להעמיד את ההקצבה המובטחת לסכום של שבעת אלפים וחמש מאות לירות לשנה. כמה נסיונות קודמים להעלות את התרומות נתקלו בעיכובים והתנגדות באה דווקא מקרב ידידים ואוהדים. יושב ראש הוועד, השופט גרינברג, מתוך נימוקים פטריסטיים-דרום-אפריקאיים, לא ראה בעין יפה הוצאת סכומים גדולים מארצו לחוץ לארץ, וחברי הוועד לא העזו להמרות פיו. מצד אחר, חששו ראשי הפדרציה הציונית שפעולה מוגברת למען האוניברסיטה תפגע במגביות הרגילות למען הקרנות. כך נמצא כתוב בפרוטוקולים כי "באביב 1936 הציעה האוניברסיטה לשלוח בשליחותה לדרום אפריקה את קולונל קיש כדי להעלות השתתפותה של דרום אפריקה. השופט גרינברג הביע התנגדות להצעה זו והצהיר שיתפטר מכהונתו כיושב ראש הוועד באם תתקבל החלטה זו...". ושוב "לפי מכתבו של מר פסטנשטיין (מזכיר הכבוד של הוועד למען האוניברסיטה העברית) מחודש פברואר 1937 ומכתבו של השופט גרינברג מתברר, שיש התנגדות לכל פעולה שהיא למען האוניברסיטה. כמו כן דוחים גם את העלאת התחייבותם".

נוסף לצורך הדחוף למלא את הקופה הריקה של האוניברסיטה, ראו ווייצמן ושוקן עניין של כבוד לעצמם, למצוא מקורות הכנסה חדשים, דווקא עכשיו לאחר שהרחיקו את מגנס; ומטעם האוניברסיטה פנו אלי שאצא לשליחות

זו, הואיל ואמרו: גם גרינברג וגם אנשי הפדרציה לא יתנגדו להליכתי לשם. גם תכניתי לרכישת חברים קבועים, שלא כמגבית הקרנות שתורמיה כלל הציבור, עלולה היתה להפיג פחדם של ראשי הפדרציה הציונית. הסכמתי לקבל על עצמי שליחות זו, בתנאי שלא יתנגדו לה הגופים ביהדות דרום אפריקה, ואף יסייעו עמי בפעולתי. ביקשו מווייצמן שיבוא בדברים עם גרינברג וירכך התנגדותו, ושוקן וסינטור קיבלו עליהם להביא את אנשי הפדרציה הציונית שיסכימו לבואי ויסייעו עמי. ב-21 ליוני כתב ווייצמן לגרינברג על התפתחות האוניברסיטה ועל הצורך הדחוף בעזרה מוגברת לצרכי הקיים ולהתרחבות המוסד, ואמר: "שומע אני, שהשופט פרומקין יהיה אולי מוכן לבקר את דרום אפריקה בסתיו הבא למען האוניברסיטה, ואני מאד מקוה שתעשה הכל לבוא לעזרתו. אעריך מאד דעתך בעניין זה, כי אתה הנך האיש האחד שבידו לשפוט על אפשרות הצלחתו והדרך המתאימה ביותר להכין הקרקע עבורו". שוקן טילגרף וכתב ברוח זה למר יאנובר, אישיות מקובלת ביהדות הדרום-אפריקאית, אשר בביקוריו בארץ ישראל עמד מקרוב על צרכי האוניברסיטה. והנה בתשובתו, ו' ליולי 1937, כותב השופט גרינברג לווייצמן כי "בשבוע שעבר, יום לפני קבלת מכתבך מה-21 ליוני, נתקיימה ישיבה של ועד האוניברסיטה והוחלט לקבל את הצעתו האדיבה ביותר של השופט פרומקין לסייע בתנועה למען האוניברסיטה בשעת ביקורו בדרום אפריקה באוקטובר". הקרח נשבר.

בימי הקונגרס הציוני בצוריק באוגוסט 1937, נודמנו שוקן וכמה מאנשי האוניברסיטה, עם צירי הקונגרס מדרום אפריקה, ומר יאנובר הודיע כי "הוועד למען האוניברסיטה ישמח מאד לקראת הרעיון של ביקור. לא יסדרו מגבית במובן הרחב, דוגמת מגביות קרן היסוד וקרן הקיימת, אבל ישתמשו בביקור של אישיות חשובה מארץ ישראל, לחזק את ארגון ידידי האוניברסיטה ולהרבות מספר חבריה. הוא בטוח, שההסתדרות הציונית תושיט את מלוא עזרתה להבטיח הצלחה. דמי החבר יהיו חמש לירות לשנה, ויעשו מאמצים להשיג תרומות גדולות יותר. השוחרים גם ידרשו להבטיח תרומותיהם לחמש שנים. מורגש כי ביקורו של השופט פרומקין ישמש גורם מעודד לבנות ארגון חזק ובריא... בעתיד תוכל האוניברסיטה לסמוך שתקבל סכום קבוע בכל שנה. מיד לכשנדע על החלטה סופית עם קביעת התאריך, ימנה הוועד מארגן מיוחד לעסוק בעבודת ההכנה".

בהודיעו לי על הישיבה הזאת כתב אלי שוקן מצוריק ב-15 לאוגוסט 1937 בין השאר:

"הסכמת כב' לבקר את דרום אפריקה בעבור האוניברסיטה נתקבלה על

ידי השופט גרינברג ויתר הידידים שלנו ביוהנסבורג באהדה רבה ורצון טוב. היחס הזה לביקורו מצד טובי העדה, התופסים עמדות חשובות בחיים הציבוריים שמה, נותן לנו — במידה ידועה — אם לא בטחון, הרי תקווה מבוססת שנסיעתו תוכתר בהצלחה רבה. אמרנו לידידים ה"אפריקאים" שלפי דעתנו רצוי למנות במקום מזכיר, איש מתאים היודע את מלאכת הארגון ושיכוון את פעולתו לפי התכנית שתיקבע על ידי כב' ועל ידי ה"ה ברוידא ויאנובר, אבל הם דחו את הצעתנו, במצאם כי יותר טוב בשביל המפעל אם הוועד באפריקה ימנה על אחריותו הוא את המזכיר היודע את המקום ודרכי הפעולה הציבורית המקובלות שם. מר יאנובר כבר בא אתם לידי הסכם שעם קביעת זמן נסיעת כב' להתם — ועל הזמן הנקבע יש להודיע להם טלגרפית — הם ימנו תיכף את האיש המתאים שיגש בלי דיחוי לארגון הפעולה לפני בואו".

נצטברה לי חופשה ממושכת שלא הייתי להוט להשתמש בה להנאתי, מפני שידעתי שקשה תהא עלי הפרידה מהבית ומהארץ בשעת חירום זו וימים טרופים אלה, כשיום יום נופלים קרבנות חדשים, ובתוכם ידידים ומכירים, בידי המורדים הערבים. מצד אחר יש תסיסה והתעוררות בתחום הפוליטי בעקבות הדין וחשבון של ועדת פיל. עכשיו שהוטלה עלי עבודה שחשובה היתה בעיני מהצד הלאומי והתרבותי הסכמתי לצאת מן הארץ לכמה חדשים, שהרי בתחום הפוליטי לא היתה בידי לעשות הרבה. כעין צידה לדרך קיבלתי מכתב עידוד מד"ר ווייצמן ופרופסור איינשטיין המובאים בזה במלואם, מתוך שהם מפיצים קצת אור על מצב העניינים ועל יחסם של אנשים אלה אל האוניברסיטה.

"שופט עליון פרומקין היקר,

נודע לי, שהנך הולך לדרום אפריקה, וכי הואלת בטובך לקבל עליך לבוא במגע עם ידידינו שם למען חזק את הסיוע של יהדות דרום אפריקה למען האוניברסיטה העברית.

דרום אפריקה לקחה חלק באחריותנו הכספית במידה ניכרת ביחס לאוניברסיטה ובתחומים אחרים. זו היתה הארץ הקלאסית לעזבונות, אבל עד עכשיו עוד טרם נוצרו הקשרים האישיים והאינטימיים שנחוצים כל כך לשיתוף פעולה מתמיד.

על כן אני מקדם בעונג גדול מאד את ביקורך לידידינו בדרום אפריקה. אתה מביא אתך את קשריך הארוכים וידיעותיך העמוקות בענייני ארץ ישראל והאוניברסיטה, יכול אתה לדבר כבר סמכא על חשיבות פעולותיה

של האוניברסיטה למען היהודים וכלל האוכלוסים בארץ. מצבך נותן לך להגיד עד כמה מחשיבה הממשלה את האוניברסיטה העברית. ידעת עד כמה רב ענייני בפיתוח המוסד העליון של החכמה, ועד כמה התאמצתי אפילו בימים קשים אלה, לתאם ולהרחיב את הפקולטה למדעי הטבע, שעליה קיבלתי עלי אחריות מיוחדת כדיקן. אני מעריך את מאמציך למען האוניברסיטה, אנא מסור לידידינו בדרום אפריקה את תקוותי הכנה כי עזרתם תביא להצלחתך במעשיך.

שלך בכנות רבה, ח. ווייצמן.

ואיינשטיין כתב:

“שופט עליון פרומקין היקר,

עברו שש עשרה שנה מאז באתי לאמריקה למען האוניברסיטה העברית, ממש כך כנסיעתך עכשיו לדרום אפריקה. אז לא היתה האוניברסיטה בבניינה, ומצאתי את יהודי אמריקה מוכנים ושמחים להענות לקריאה.

כאז כן עתה, אני מרגיש, שבית לאומי יהודי מן ההכרח שיהיה לו מרכז האינטלקטואלי והרוחני, אם אינו רוצה להיות גוף בלא ראש. ואם היהודים שכחו בינתיים שאוניברסיטה לאחר שנבנתה, זקוקה לתמיכה, בוודאי שטוב הדבר, שאנשים כמוך היודעים את האוניברסיטה יפה יפה, יזכירו להם זאת מפעם לפעם.

ברכותי הטובות מלוות אותך במסעך, והעובדה שבכל חלקי העולם מאחלים לך הצלחה בכל לבם כל אלה המעריכים את האוניברסיטה, תעמוד לימינך כשתקנה לה כוחות חדשים בדרום אפריקה.

שלך בכנות רבה, א. איינשטיין.

בשלושים לספטמבר יצאתי בדרכי יחד עם אשתי, באלכסנדריה, מקום בו התעכבה האניה, הגיעתנו הידיעה על הדחת הוועד הערבי העליון ועל בריחתו של המופתי. ראיתי ביחסה החדש של הממשלה לוועד הערבי העליון סימן לטובה, אך הספק כירסם בלבי אם אמנם לא אפשר היה למנוע את בריחתו של ראש הוועד. באניה מגינואה לקייפטאון הכרתי את מר גרובלר, המיניסטר האפריקני לענייני הילידים בממשלת סמאטס. מצאתי בו ידיד היהודים ובימי נסיעתנו הארוכה הרבינו לשוחח על כתבי הקודש. משנודע לו על מטרת נסיעתי ביקש להרשות לו לתרום אף הוא את תרומתו וראיתי סימן ברכה לקבל את הצ'ק הראשון למען האוניברסיטה דווקא מגוי שקלט חיבתו לארץ הקדושה וליעודי ישראל מהתנ"ך עוד בימי ילדותו.

אשתי ואני נתקבלנו בדרום אפריקה בחמימות ובלבביות רבה: קבלות פנים ומסיבות וסעודות כיד המלך. אבל אשר לעצם השליחות שקיבלתי עלי, מצאתי ארגון לקוי, אף על פי שהיו הבטחות מפורשות שהעבודה תהא סדורה קודם לכניסתי לשם. התברר, שהמארגן שנתמנה למטרה זו אינו אלא אחד המזכירים בהסתדרות הציונית, עמוס עבודה רבה ואין בכוחותיו ליתן הרבה מזמנו לעניין האוניברסיטה. על כרחי שנטלתי בידי את עבודת הארגון, ואותה שעה הכרח היה להיאבק מאבק סתרים עם אנשי ההסתדרות הציונית, וביחוד עם פקידיה הראשיים שבתוך לבם ראו בדין שעשיתי לעצמי וב"סחורה" אשר אני יוצא "למכור" כעין התחרות במוסד העליון שלהם. כאשר נודמנתי עם ראשי הקהילות בארץ הרחבה הזאת שבאו ליוהנסבורג לוועידה ארצית והם התלהבו לרעיון האוניברסיטה ונראה שמוכנים הם לסייע ביד נדיבה לתכלית זו, באו ובלמו את ההתעוררות מגבוה ועשו להם סייגים. עבדתי קשות בעשרת השבועות שעשיתי שם ונאמתי והרציתי פעמים אין מספר בכל שעת כושר שנודמנה לי בערים הגדולות ובמקומות מרוחקים מן היישוב. אמרתי להכניס את רעיון האוניברסיטה לתוך הלבבות ולא שיהא עניין שבאקראי של קופה מקשקשת לצדקה, אלא להקים קשר של קיימא לדורות. בייחוד שאפתי להגיע אל הנוער, אל הדור החדש מילידי המקום שכבר נתחנכו בדרום אפריקה והתרחקו ממסורת "הבית", הליטאי והלאטבי של אבותיהם המהגרים. דיברתי לפני הסטודנטים באוניברסיטאות ולפני חברי תנועות הנוער, וחיוקתי דרישה זו, שארץ ישראל תחדל מלהיות לוקחת בלבד, אלא תהא גם נותנת. כמו במצרים, ששם הנחתי את היסוד לחילופי מרצים בין האוניברסיטאות ואף יצא פרופסור מהאוניברסיטה העברית (פרופ. מאיר) להרצאות אורח באוניברסיטה המצרית, שהשמיע דבריו גם לפני קהל רחב יותר, הצעתי גם פה בדרום אפריקה, שמארץ ישראל יבואו מכאן ולהבא לא שליחים בלבד העוסקים בתעמולה, שמטרתה העיקרית אוסף כספים, אלא יבואו אנשי מדע לתקופות קצרות וארוכות ויעשו למען עליית רמתה הרוחנית היהודית של הנוער הגדל בארץ זו. ופעולה כזאת, טענתי, סופה גם להביא פירות לקרנות הלאומיות, הואיל וקשרים הללו בין הדור הצעיר לארץ ישראל ירבו גם נדבנים לעתיד לבוא. ודאי לא הזנחתי את הצד החמרי ואחזתי גם בזה, לקבל תרומות גדולות מאת אילי הכסף, כל שעלה בידי להתגבר על ההתנגדות הפאסיווית של ראשי התנועה הציונית, ולא הנחתי ידי מהמטרה העיקרית ששמתי לפני, לרכוש מספר גדול של חברים ותורמים קבועים לאוניברסיטה. במקום הוועד למען האוניברסיטה נוסדה "אגודת שוחרי האוניברסיטה בדרום אפריקה", ובסוף ישיבתי בדרום אפריקה כבר נוסדו

עשרה סניפים לאגודה זו ומניין חבריהם הגיע למאות רבות של ידידים ואוהדים. ובאמת תמיכתה הכספית של יהדות זו לאוניברסיטה גדלה והלכה שנה שנה. ואלה שבאו אחרי מצאו לפנייהם ניר חרוש מוכן לזריעה, לצמיחה ולקצירה. בדרום אפריקה עשיתי גם בעניין עזבונות לאוניברסיטה, הן עזבונות שכבר ניתנו, כמו עזבון קוטשר למען המכון הארכיאולוגי ולעזבון אוכברג, והן בהכנת "מצב רוח", אצל עשירי המקום שילכו בדרך זו כשתגיע שעתם. וראיתי ברכה בעמלי.

באתי במגע עם חברי למקצוע על כס המשפט ובציבור עורכי הדין, יהודים ולא יהודים, והייתי אורחם בכמה וכמה מקומות, ויהודי דרום אפריקה מלאו גאווה כשישבתי כאורח כבוד על כס המשפט בבית הדין העליון שבארצם. אבל הצטערתי כי מרוב האנשים לא ראיתי את הארץ, והייתי נאלץ לוותר על תכניות לביקור המקומות והמראות המיוחדים לארץ רחוקה זו כגון "הווילדרנס" ואשדות המים הגדולים "וויקטוריה" שברודסיה.

זכינו גם ליחסי קירבה מצד שלטונות דרום אפריקה שסיר ארתור ווקופ הודיע להם על בואי — אכלנו לחם על שולחן המושל הכללי וליידי דאנקן בעיר הבירה פרטוריה, ומאוד לא נעימה היתה הרגשתי בשעת טיול אחרי הארוחה בגן הנהדר בבית הממשלה, כשהייתי אנוס לשמוע מפי הליידי המארחת דברי שבח ותהילה לגרמנים. כמסיחה לפי תומה לא העלימה את דעותיה והשקפותיה הנאציות. נודע לי אחר-כך, שהיא עצמה גרמנית היא. נפגשתי עם מיניסטר המשפטים הופמאיר, מחסידי אומות העולם שלבו פתוח לשאיפות הציוניות. רושם בל יימחה שמור עמי מביקורי אצל ראש הממשלה הגנרל יוהן (יוחנן) סמאטס. מארתי סידרו עבורי ביקור נימוסין שבו הייתי צריך לספר לו קצת על המושב שנוסד זה עכשיו בארץ ישראל ונשא את שמו "רמת יוחנן", ולשמוע דעתו על נכונותו לבקר בארץ ישראל, למען יראה בעיניו את המתרחש בבית הלאומי, שהוא היה מיוצרי הרעיון והאוניברסיטה היתה צריכה לשמש האמתלא לביקור זה. כמעט כל שנה היה נוסע להרצות באוקספורד, ועלה הרעיון בלבנו להזמין לסור גם לירושלים להרצאת אורח. ד"ר ווייצמן רצה שאמשש את הדופק, קודם שתישלח אליו הזמנה רשמית. לא עז היה עניינו של סמאטס ב"רמת יוחנן" ופטר בקצרה גם את דבר ההזמנה לירושלים. הוא הביע נכונות ורצון, להרצות באוניברסיטה העברית, אך תחילה עליו לברר את היחס לכך במשרד המושבות בלונדון. אינו רוצה להביאם במבוכה, כאשר קרה בזמן ביקורו של בלפור בדמשק בשנת 1925. מצד אחר גילה עניין רב מאד בבעיה הערבית, ובשאלותיו המרובות הביאני שאאריך דיבורי בכל פרטי הפרשה הזאת. היינו יושבים ומשוחחים בחדר

עבודתו בפרטוריה, והסיבותי אתו לתה בשעה אחת עשרה לפני הצהריים. כשיצאתי משם ראיתי להפתעתי שביקור נימוסין זה שזמנו כרגיל עשרה חמשה עשר רגעים ארך למעלה משעה וחצי ובחדר ההמתנה מחכים הרבה אנשים לתורם. נדברנו להיפגש שוב בקייפטאון, בירת המדינה בימי מושב הפרלמנט, אך לא נסתייעו הדברים.

באוגוסט 1939 שוב השתתפתי בוועידת חבר הנאמנים שהתכנסה הפעם בג'ניבה. במידה האפשרית רגילים היו לזמן את הוועידה במקום ובזמן שבו מתאסף הקונגרס הציוני, כמה ימים לפניו או מיד לאחריו. הפעם באתי בשליחיות מסוימות מטעם אגודת השוחרים בארץ, שדרשו נציגות בוועד הפועל ותוספת כוחות לחבר הנאמנים. היתה לפני עוד תעודה אחת — להעביר עקרונית הצעה לפתוח מחלקה או מדור להשתלמות במדעי המשפט באוניברסיטה. הצלחתי בכל הדברים האלה היתה כמעט שלימה, אחרי משא ומתן פרטי עם אוסישקין ברל כצנלסון, ושוקן. בעניין ועד הפועל דרשנו שני חברים חדשים במקום ד"ר גליקסון שנפטר, ויחזקאל קויפמן שלא קיבל את המינוי. שלטונות האוניברסיטה בירושלים עמדו על צירוף חבר אחד בלבד, והיתה הסכמה שאני אהיה המועמד לכך. בג'ניבה הסכים שוקן סוף סוף לצירוף שני חברים, אך משלא באנו לידי הסכם על המועמד החליטה הוועידה שהמינוי השני יעשה בירושלים על ידי ועדה שחבריה אוסישקין, ברל כצנלסון, שוקן ואנכי. לחבר הנאמנים נבחרו לפי הצעתנו שני חברים נוספים מהארץ, שאול טשרניחובסקי, והנרייטה סולד. בעניין לימודי משפט נתקבלה לאחר הסברתי החלטה מוקדמת: "לבקש מאת שלטונות האוניברסיטה בירושלים לעיין בשאלת הנהגת לימודי השתלמות במדעי המשפט באוניברסיטה ולתת דין וחשבון לוועידה הקרובה של חבר הנאמנים". אבל ניצחני שוקן בתחום אחר, בעניין סמכויותיו כיושב ראש הוועד הפועל. יחד עם התקציב בשעור של למעלה ממאה אלף לא"י, הביא שוקן לפני הוועידה גם הצעת החלטה כי במקרה שההכנסה לא תספיק להוצאה רשאי יושב ראש ועד הפועל לאזן את התקציב על ידי צמצום ההוצאה בסעיפים שונים של התקציב או על ידי דחייה בהוצאתם לפועל. החלטות דומות החליטו כבר בוועידות קודמות שלא השתתפתי בהן. כיושב ראש ועדת הכספים של הוועידה התנגדתי שכוח כזה של קיצוץ בתקציב שנתאשר על ידי חבר הנאמנים יינתן להכרעת יחיד, ודרשתי שוועד הפועל כולו, כגוף שהוקם במיוחד להיות אחראי לענייני האוניברסיטה בין ישיבות לישיבות של החבר, יהא המכריע בכך. שוקן התנגד בתוקף להצעתי ואיים בהתפטרות. בסוף נתקבלה פשרה, והוסיפו תנאי לייפוי כוח זה שניתן לשוקן, שאיזון התקציב מטעם יושב

ראש ועד הפועל לא יכניס שינויים יסודיים בעבודות האוניברסיטה ומחלקותיה, ועל כל פנים יהיה שינוי בתקציב כפוף לאישור הוועד הפועל. זו היתה ראשית התנגדותי לשיטה שהנהיג שוקן באוניברסיטה ושנתמכה על ידי איש אמונים שלו, ד"ר ורנר סינטור; לרכז כל ענייני האוניברסיטה בידי היושב ראש, שהוא הפוסק ומכריע בכל דבר, מתוך קיפוח סמכויותיו של הוועד הפועל. כך למשל, עם צאתו של שוקן את הארץ בפרוץ מלחמת העולם רצה להוסיף ולנהל את האוניברסיטה מניו-יורק, והנהיג שישלחו לו אחת לעשרה ימים דינים וחשבונות לפי טופס מפורט שכלל גם דברים של מה בכך. לתקופת העדרו נבחרה הנהלה זמנית, והוא ראה אותה כהנהלה שהורכבה על ידו וכפופה לו, ואני כחבר הנהלה זו עמדתי על כך, שגוף זמני זה נוטל לידי את כל הסמכות של יושב ראש ועד הפועל בימי העדרו מהארץ. והעדרות זו ארכה כל שנות מלחמת עולם השנייה. נתגלו חילוקי דעות על רקע זה ובתחומים אחרים גם ביני ובין האדמיניסטרטור ד"ר סינטור, שראה עצמו כפוף, אף על פי שלא הודה בזה, ליושב ראש הוועד הפועל. הגיע הדבר לידי כך, שבשעה שהיה צורך לבחור בחברים חדשים לוועד הפועל, והוועד הפועל בחר בשלושה חברים שנתפנה מקומם ובכללם מקומו של אוסישקין שנפטר, לפי המלצה פה אחד של ועדת בחירה שתבריה הרקטור (פרופ. רות), ברל כצנלסון, ד"ר סינטור ואנכי, סירב שוקן לאשר את המינוי, ורצה למנות רק חבר אחד מתוך השלושה שהוצעו על ידי הוועדה. לאחר שכצנלסון ואני הגשנו התפטרותנו, נסוג קצת לאחור, והסכים לצירוף שלשה חברים חדשים, אך כפה על הוועד הפועל שלשה מועמדים לפי בחירתו. מפני דרכי שלום ולא לזעזע את האוניברסיטה בשעת חירום, חזר בו כצנלסון מהתפטרותו, אך פסק מליתן עניינו לעסקי המוסד, ואף אני מאותה סיבה הוספתי להיות חבר בוועד הפועל אך יצאתי מן ההנהלה הזמנית. אבל מצבי נהיה קשה יותר ויותר, בייחוד לאחר שנסתלקו אוסישקין וברל כצנלסון ולאחר שנכנסו כוחות חדשים לוועד זה מאנשי שלומם של שוקן וסינטור, אשר ראו בי יריבם, כי הוגד להם שהתנגדתי לבחירתם.

3. לימודי משפט

משהתחילו להכניס סבלנות ושוויון לבתי המשפט בארץ עלתה גם קרנו של המוסד הצנוע "שעורים למשפט" שנוסד בשנים הראשונות של הקמת בתי המשפט בשלטון הבריטים. בתחילתו היתה מטרתו שימושית בעיקר: להכין צוות למנגנון בתי המשפט, לבלרים ומתורגמנים, ושיהיו העניינים

שהם עתידיים לעסוק בהם ידועים להם. מסיבה זו לא הקפידו ביותר על קבלת תלמידים, וההוראה במוסד זה לא גרמה לי קורת רוח יתירה, הואיל ואנוס הייתי להתנהל בהרצאותי "לפי הטף", ולסגלן למידת השכלתם של כמה וכמה מן התלמידים שלא היתה מרובה ביותר. לאחר מכן התחילו להחמיר בקבלת תלמידים ובבחינות כניסה למוסד, וממילא עלה בחשיבותו ובכבודו ונתרחבה שדה פעולתם החינוכית של המרצים.

אכן ההקפדה בטיב התלמידים הביאתני לחילוקי דעות עם חברי במועצה המשפטית שבהנהלתה נמצאו "השעורים למשפט". אותו זמן הנהיגו בארץ את בחינת האמטריקולציה הארץ ישראלית, מפעל טיפוחיו של מנהל מחלקת החינוך הממשלתית מר באומן. הוא דרש שכל בתי הספר התיכוניים בארץ לרבות העבריים, יתאימו את בחינות הגמר שלהם לבחינת האמטריקולציה, דוגמת בתי הספר הממשלתיים, ובית הספר סט. ג'ורג'ס שבחסות הבישוף האנגלי, שרוב תלמידיו אף הם היו ערבים. ועד החינוך של בתי הספר היהודיים לא הסכים לכך מפני כמה וכמה טעמים ובעיקר משום שהתאמה זו היתה מצד אחד מנמיכה את הרמה הנדרשת מהגימנסיות שלנו, ומצד שני מצריכה הרחבה במקצועות כלליים שהיה צורך לקצר בהם בשביל לפנות מקום למקצועות יהודיים. ובשביל לדחוק על רשויות החינוך העברי העביר באומן החלטה במועצה המשפטית שהגבילה את זכות הקבלה ל"שעורים למשפט" לבעלי האמטריקולציה בלבד. והתהווה מצב משונה — שערי בית הספר למשפטים כאילו ננעלו בפני בוגרי בתי הספר התיכוניים שלנו. נלחמתי בקיפוח זכות זו, שראיתי בה גם מגמה פוליטית נסתרת של באומן ש"פן ירבו" נתן פחדו עליו, והיהודי יעלה במניינו על הערבי בבית הספר. לצערי, נשארתי יחיד במערכה, ולא קיבלתי די חיזוק אפילו מהחברים היהודים במועצה, ד"ר עליאש וד"ר זמורה, שאולי לא עמדו בראשונה על התוצאה, שהחלטה זו עתידה להביא. יום אחד הגיע הדבר לידי התנגשות ביני לבין נורמן בנטוויץ, שבתפקידו כיועץ המשפטי של הממשלה היה גם יושב ראש המועצה. משטענתי, שהחלטה זו עלולה להמעיט את מספר התלמידים היהודים, הפסיקני וקרא: Tant mieux! (מה טוב!). ודאי טעמי בנטוויץ כנגד הנטיה המרובה בקרב הצעירים היהודים ללמוד משפטים, לא היו טעמי באומן, אבל גם טעמי לא נראו לי, וקראתי ברוגזה: נומרוס קלאוזוס! אותו רגע נקרא בנטוויץ אל הטלפון לדבר אל הנציב העליון, וגודבי שלקה מקומו בניהול האסיפה יצא להרגיעני, כי רחוקה מהם כוונה כזאת "ותלא תדע כי 'ציני' הוא ידידנו". הבחורים והבחורות שלנו עלו על באומן ב"הבה נתחכמה": הם מצאו דרכם אל המוסד, אמנם ארוכה יותר בזמן, אבל

קצרה יותר בטרדותיהן של בחינות האמטריקולציה, שאף על פי שזו נמוכה מבחינות הבגרות של הגימנסיות, הרי בכמה מקצועות עלתה בהיקפה מעל לשיעור תכנית הגימנסיות. לפי תקנות הכניסה קיבלו גם מועמדים שלמדו שנה אחת באוניברסיטה מוסמכת. והיו בוגרי הגימנסיות נרשמים באוניברסיטה העברית, לומדים שם שנה אחת, ובאים בסופה להירשם לשעורים למשפט ומתקבלים כתלמידים בדרך זו. בדיעבד היתה ברכה בעקיפין אלו, שכן ישיבה של שנה אחת על ספסלי האוניברסיטה הרחיבה ידיעותיהם של המועמדים.

הארה נוספת למצב אני מוצא במכתב שכתבתי במאי 1937 למנהל ועד החינוך של הסוכנות היהודית:

“ד”ר לוריא הנכבד,

קיבלתי את מכתבו מיום ה-3 לח.ז., בצירוף העתקה מהתזכיר שהגשתי להנהלת השעורים למשפט.

ידוע אולי לכבד, כי זה כמה שנים מלחמה נטושה ביני ובין מנהל מחלקת החינוך הממשלתית בתוך מועצת השעורים למשפט בעניין זה. אני נוצחתי כמה פעמים וכיום הזה אין לתקן את המעוות, אלא על ידי שינוי בתקנות השיעורים למשפט שקיבלו תוקף רשמי.

ההגבלות ביחס לגומרי בתי הספר התיכוניים באו לכתחילה תוך קנאתו של מר באומן את קנאת בחינת האמטריקולציה הארץ-ישראלית. עכשיו יש להגבלות אלו גימוק הרבה יותר מעשי מהשקפת הנהלת המועצה, והיא הקטנת מספר התלמידים בשיעורים למשפט שהגיע למידה למעלה מהשעור שמצדיקה דרישת הארץ. על ידי גומרי בתי הספר התיכוניים בלי בחינה מיוחדת ירבה עוד יותר מספר המועמדים, בשעה שהמועצה מחפשת כל מיני דרכים להמעיט את המספר.

אני מציין את כל זה לא מפני שדעתי נוחה משיטה זו, אלא כדי שתעריכו את הקושי שבדבר. דבר אחד ברור, כי קודם כל עליכם לכבוש את מחלקת החינוך, ואולי תמצאו אזניים קשובות יותר אצל מר פארל (יורש מקומו של מר באומן). במקרה זה יהיו אולי יותר סיכויים בשינוי ההשקפות בתוך המועצה. אבל כל זמן שעמדת מחלקת החינוך תוסיף להיות שלילית אין כל תקווה לשינוי המצב.”

משניתן הכשר מטעם ועידת חבר הנאמנים של האוניברסיטה בג'ניבה בשנת 1939 לעיין בתכנית לימודי השתלמות במשפט, נתתי את לבי כחבר הוועד הפועל והנהלה לא להקפיא את ההחלטה אלא לטפל בה הלכה למעשה.

והתחלתי מניע את הגלגלים שיוקם "מכון להשתלמות במדעי המשפט באוניברסיטה העברית". כבר בראשית ינואר 1940 הודיעוני רשמית, "שנתכוננה ועדה משותפת מטעם הוועד הפועל ומטעם הוועדה המתמדת של הסינאט לשם דיון על החלטת חבר הנאמנים, ששלטונות האוניברסיטה יעיינו בהנהגת שיעורים למשתלמים במדעי המשפט. לחברי הוועדה נתמנו: השופט פרומקין מטעם הוועד הפועל ומטעם הוועדה המתמדת הפרופסורים אסף, גולאק ומאיר".

בהרצאה בכינוס עורכי הדין היהודים בארץ ישראל בשנת תש"א, 1941 נאמרו מפי דברי הסברה על הצורך בלימודי משפט באוניברסיטה ושעדיף מכון להשתלמות מפקולטה מקובלת, והרי כמה קטעים מאותה הרצאה:

"...ציבור עורכי-הדין, ואנשי המשפט בכלל, באו הנה מארצות שונות, ולא זו בלבד, אלא שחברי המקצוע הם גם חניכי אסכולות שונות, שפות שונות ודרכי-מחשבה שונים. ואם נצרף את חוסר האחידות לתסבוכת החוק שלנו, שאף הוא אינו מעור אחד, ויש בו מכל המינים ומכל היסודות, מן הקואיסיטיקה האישלאמית ועד היוריספרודנציה הצרפתית והריצפציה האנגלית שאנו מתעשרים בה שבוע שבוע — הרי לפנינו תמונה של קשיים שנתקל בה איש המשפט בארץ. כמה פעמים אנו עדים לכך, שנמשך ויכוח בין שני אנשי משפט, והם כאילו מתנגחים בדבר הלכה ורוצים לסתור איש את דעת רעהו, עד שמתגלה לבסוף, ששניהם, בעצם, מתכוונים לדבר אחד, אלא שדרכי הגישה וההסברה השונים מונעים אותם מלהבין איש את עמדת רעהו, שכן הם חניכי אסכולות משפטיות שונות.

אמנם נעשים נסיונות ליישר הדורים אלה שבידיעות המשפטיות של הציבור העוסק במשפט. לצורך זה ישנו בחינות החוק הארצישראלי, הידועות בשם בחינות עורכי הדין הזרים, ובאות הן במידה מסוימת להקנות לנבחן את הידיעות השימושיות שהוא חסר אותן; אבל גם מבחינה זו לא הכל עולה יפה. מצד אחד, נדרש מי שגמר זה עכשיו את חוק לימודיו, נניח באנגליה, לחזור ולהיבחן בכמה מקצועות של המשפט האנגלי שרק אתמול נבחן בהם. ומצד אחר — אין כל ערובה לכך שלאיש-המשפט תהיה ידיעה במקצועות המשפטיים שאמנם אינם מצויים כל כך, אבל אין הם פחות הכרחיים לו. יכול אדם לשמש עורך-דין בארץ שנים רבות ולא תהא לו ידיעה כלשהי במשפט האישלאמי, ואין צריך לומר, שאין הוא נדרש לדעת משהו על שיטות המשפט הנהוגות בארצות השכנות שעמהן אנו עומדים בקשרים כלכליים, וממילא גם בקשרים משפטיים. אמנם יכול הוא לרכוש את הידיעות

השימושיות הללו בשעת הצורך, אך לא נעשה כלום כדי להיטיב את המצב מבחינה כללית, להכין מערכת אנשים, שצריכים לשמש את צרכי המשפט בארץ, והם מזויגים בכל הידיעות המיוחדות, שכדאי להם ולציבור שהם משמשים אותו שידעו אותן.

עדיין לא הזכרתי את המשפט העברי, שכן זהו פרק בפני עצמו, האומר דרשני. הגנו שמחים לראות המשפט העברי חודר יותר ויותר למערכות החיים, לפעמים, אני צריך להגיד, עד כדי הגזמה, כי בזמן האחרון היה זה לדבר שבאפנה להכניס את המשפט העברי אל בין כתלי בתי-המשפט החילוניים גם בעניינים מיוחדים של צורה ופרוצדורה, למשל, שמלכתחילה לא עלה במחשבה שבתי המשפט החילוניים יעסקו בהם. מצד אחר, לעתים קרובות אתה מוצא חוסר כל ידיעה בעיקרי המשפט העברי, שכל אדם המשמש את המשפט מצווה לדעתם. ומורגש הצורך להקנות ידיעה יסודית בפרקים חשובים של המשפט העברי לאותו חלק מציבור אנשי המשפט, שלא חונך על משפט עברי ולא גודמן לו ללמוד את הדינים שאיש המשפט נתקל בהם, אם לא יום-יום, הרי חודש חודש, כגון דיני גיטין, דיני צוואה וירושה, מזונות וכיוצא באלו.

וכשאני מדבר במשפט העברי, יש לחשוב לא על התווה בלבד, אלא גם על העתיד. לא כאן הוא המקום, ובוודאי שלא עכשיו השעה, להיכנס בפרטים על עתידותיה המדיניות של הארץ. אבל לכשתגיע השעה הברוכה ונוכה לכך שנוכל במדינה העברית, לתקן לנו עולם חדש, מבוסס על הישן ועל החדש כאחד, הרי ודאי שיהיה מן העניין, מן התועלת ומן הברכה, אם יהיו אנשי משפט, שיאחדו את שני הקצוות — ידיעת משפט חדיש ומשפט ישן ויוכלו להנות במחקריהם ובעבודותיהם את אלה שיצטרכו לעסוק בתחיקה שלעתיד לבוא.

אין פלא איפוא, שלנוכח מצב כזה מתעוררת פה ופה המחשבה, שיש לעשות דבר-מה לשם ליכוד ואיחוד והשלמה במקצוע המשפט; להביא לידי כך שיהיה בארץ ציבור של אנשי משפט פחות או יותר מעור אחד, מוכן לעמוד ולשרת את העניינים החיוניים המיוחדים של הארץ הזאת גם בשעה זו וגם לעתיד לבוא. וכשמדברים על אמצעי, או מוסד שיוכל למלא את החסר, בוודאי שבראש וראשונה עולה במחשבתך האוניברסיטה העברית. ...לעתים קרובות, לאו דווקא בחוגים האוניברסיטאיים אלא בעיקר בחוגים שמסביב לאוניברסיטה, מושלכת המלה — פקולטה למשפטים. ומפני מה לא? ישאל השואל. התיתכן אוניברסיטה בלי פקולטה למשפטים? הרבה פנים לכאן ולכאן. ישנם גורמים לחיוב ולשלילה.

המדברים לטובת פקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית פותחים בטענה: הייתכן שבאוניברסיטה לא תהיה פקולטה כזאת? שוב אומרים: פקולטה כזאת זולה היא, אינה זקוקה למעבדות, אינה זקוקה לחוקרים ועובדים מדעיים רבים מדי, חצי תריסר, קצת יותר או פחות, אנשי משפט יספיקו לכך. ובשלישית, המצדדים בפקולטה בטוחים, שתלמידים לא יחסרו, איזה יהודי לא ישלח את בנו לאוניברסיטה העברית לעשותו עורך-דין?

כנגד זה מרובים הגורמים השליליים. איני רוצה לומר כמי שאומר בשעה שהוא מכניס את עורכי-הדין החדשים לתוך המקצוע: "על הראשונים אנו מצטערים..." כן ירבו! אבל הטענה במקומה עומדת, יש לנו עורכי-דין במספר מספיק והם מתרבים והולכים שנה שנה; ואם כמאמר האנגלי "נמצא תמיד מקום במרומי הפסגה", יש לתת אפשרות של התפתחות לכוחות חדשים — הרי יש כבר מי שמספק אפשרות זו, ישנו המוסד המקומי, ומלבד זה ישנם עורכי-הדין החדשים הבאים מחוץ לארץ. ולשם כך בלבד אין צורך בפקולטה מיוחדת.

עוד טוענים, כי פקולטה כזאת, לכשתיווסד, תוכל לספק רק את דרישות היישוב ולא את צרכי הגולה, והדין עמם. עם התפתחות העניינים היגעים והמדאגים בשנים האחרונות בגולה אפשר אולי לראות בחוש, שיבוא זמן שהאוניברסיטה העברית תספק אפילו רופאים ליהדות שבגולה, כי אם יוסיפו האוניברסיטאות שבעולם לנעול שעריהם בפני הנוער היהודי, מאין יקחו להם היהודים רופאים? ואם אותה השיטה המעיקה המרשה ליהודי לעסוק רק בקרב עמו, בחינת 'לכו והתפרנסו זה מזה', תתרחב, יבוא אולי זמן שיתירו לרופאים שבאו מא"י לרפא את שבר אחיהם בגולה. אולם גם מתוך השקפה שחורה זו, לא יהיה מקום בגולה ליוריסטים שיתחנכו בארץ — מפני הטעם שעמדתי עליו, כי אפילו ארץ קטנה אינה יכולה לספק צרכיה, מבחינת המשפט, ממי שקנו חכמתם מן החוץ.

עוד נימוק לשלילה הוא הכפילות, מחלקה למשפט באוניברסיטה ומוסד שעורי המשפט הממשלתיים בירושלים, הקיים כבר יותר מעשרים שנה והעמיד דור של אנשי משפט, ומוסיף לשמש גם היום מקום לימוד לרוצים לקבל השכלה משפטית.

בהזדמנות זו אגיד מלים אחדות על מוסד זה, השומר עדיין על שמו הצנוע — שעורים למשפט. רבים מחניכי המוסד הזה, הצדיקו את קיומו, והם משמשים עכשו במשפט בארץ בצורה נאה והוגנת. אולם כל מי שעמד על אופיו של המוסד יודה, — ולי הקשור במוסד מיום היווסדו יורשה לומר זאת, — שעדיין אין הוא עומד על הגובה. עוד יש מקום לשכלול, ועוד יש

מקום לחניכיו להשתלם ולהעלות את רמתם המדעית. סוף סוף בא המוסד בעיקר למלא צורך שימושי. לא היה בדעת המייסדים לעשותו מקום השכלה משפטית עליונה. וישנם עוד כמה גורמים שאין לעמוד עליהם כאן. ברור, איפוא, כי מן הצד המדעי עוד יש מה להוסיף. מה שנאמר קודם על בעלי-השכלה מן החוץ, ביחס למשפט האישלאמי, למשפט הארצות השכנות ובמידת מה גם ביחס למשפט העברי, חל גם על תלמידי השעורים למשפט. אמנם, ישנו שם קורס למשפט העברי, אבל אף הוא לא במידה שלמה ולא במידה מספקת.

וכך נולד בקרבי הרעיון בדבר סידור שעורים להשתלמות במשפט באוניברסיטה העברית, בשביל אלה שגמרו כבר את לימודיהם המשפטיים במקום אחר. מוסד שיספק את הגורמים החיוביים שבפקולטה בלי לגרור את הגורמים, שבזמן הזה בכל אופן, הם נראים כשליליים. מוסד אשר יבוא לא להרבות כמותם של אנשי המשפט, אלא להיטיב איכותם. אין זה מן התידוש בחיינו ובתולדות האוניברסיטה להתחיל מן הטפחות ולהגיע אחר כך אל המסד. כשיגיע הזמן ליסוד פקולטה, ישמש המוסד להשתלמות גרעין ויסוד.

צד חיובי אחר בסידור שעורי משפט למשתלמים בלבד, יש למצוא בזה שהרבה יוריסטים צעירים, וגם חניכי בתי המדרש לרבנים באמריקה ובארצות אחרות ימצאו עניין לעלות לארץ ישראל ולבלות בהר הצופים שנה או שנתיים על מנת להרחיב ידיעותיהם במשפט העברי ובמשפט ארצות המזרח. וברור, שברכה צפויה לגולה בהזדמנות הניתנת לכוחות צעירים כאלה לספוג מתורת ציון ומאוויר הארץ בטרם אשר יבואו לתפוס את מקומותיהם הראויים בקרב אחיהם בארצות מגוריהם.

ועוד סיבה חיובית — האפשרות לנצל לטובת האוניברסיטה את הרדיפות על מלומדי היהודים בגרמניה ובאיטליה גם במקצוע המשפט. במשך שבע השנים האחרונות קלטה האוניברסיטה כמה מלומדים פליטים, גם מגרמניה וגם מאיטליה, במקצועות שונים, למן הרפואה והפיסיקה ועד למדעי היהדות, שזכינו לקבל כוחות כאלה מאותן הארצות שבשנים כתיקנן לא היינו משיגים אותם בנקל. לחכמי המשפט אין כיום מקום באוניברסיטה, אולם אם ייוסד מוסד כזה תנתן האפשרות להזמין מלומדים גם במקצוע המשפט שיהיו לברכה ולכבוד לאוניברסיטה.

והרעיון נתקבל והתקדם בצורה המניחה את הדעת. הוועדה המשותפת

שבשלב מסוים צורף אליה גם פרופסור בנטוויץ, עיבדה תכנית מפורטת שהוגשה לסינאט*.

התכנית נדונה בסינאט זמן מועט אחרי מותו של פרופסור גולאק, שכפרופסור למשפט העברי היה צריך לשמש אחד העמודים שעליו ייבנה המכון, וברוב קטן נתקבלה הצעה לדחות את הדיון עד שיתמנה מורה למשפט העברי. לאחר דיוני ביניים במכון למדעי היהדות, בהנהלת האוניברסיטה ובוועדה המתמדת של הסינאט, הובא הדבר שנית לדיון בפני הסינאט בישיבתו בי"א ביוני 1941.

הוזמנתי להשתתף בשתי הישיבות והפעם החליט הסינאט "להציע לוועד הפועל להתחיל ביצירת לימודי השתלמות במדעי המשפט, ולכשיתברר שלפי התקציב רשאית האוניברסיטה לקבל על עצמה אחריות לכך, יפתחו בלימודים הנ"ל עם שני כוחות הוראה: אחד למשפט העברי, ואחד למשפט האזרחי, ומוסד זה יהא גרעין למכון להשתלמות במדעי המשפט.

החלטות אלה נתקבלו אחרי ויכוח ארוך שהשתתפו בו הפרופסורים אפשטיין, אסף, קלוזנר, בר, גוטמן, קליגלר, שובה וטורטשינר וכאורחים, סנטור ופרומקין. בישיבתו מיום 10.7.41, החליט ועד הפועל פה אחד "לאשר את הצעת הסינאט ולהתחיל בלימודי השתלמות במדעי המשפט לפי הצעת הסינאט ולעשות את ההתחלה ליצירת הלימודים הנ"ל ע"י שני כוחות הוראה: אחד למשפט העברי ואחד למשפט הכללי, בתור גרעין למכון להשתלמות במדעי המשפט ולהשתמש לשם כך בכספים שעמדו קודם לכן לרשות המשרה במשפט העברי. הוועד הפועל רשם לפניו את הודעת מר פרומקין שהוא מקבל על עצמו את הדאגה להשיג סכום נוסף בגבול של 150 לא"י לשנה

* תכנית שהוגשה לסינאט בישיבתו בשמיני למאי 1940.

1. "המטרה:

לאפשר למשתלמים להשלים ידיעותיהם במדעי המשפט ולהרחיב ידיעותיהם המדעיות והשמושיות בחלקי המשפט הנוהג בארץ, כגון המשפט העברי, המשפט האישלאמי ועוד.

2. הכנה לקראת התפתחות משפט עצמאי בארץ ישראל.

המסגרת: מכון מיוחד, שמתקבלים אליו רק בעלי תעודות גמר של ביה"ס למשפטים בירושלים ושל פקולטאות משפטיות בחוץ לארץ.

סדר הלימודים: זמן הלימודים הוא, לפי שעה, של שנה אחת. בכל מקצוע יינתנו 2-3 שעות בשבוע, נוסף לסמינריונים ולהרצאות, שיוכלו המשתלמים לבקר במחלקות אחרות של האוניברסיטה.

המשתלמים שיעמדו בבחינה בסוף שנת הקורס, יקבלו אישור מתאים.

אין כל התחייבות ביחס למתן תארים. ידונו על כך בשנה השניה לקיום המכון.

מקצועות הלימודים: שבעה, שמהם יוכלו המשתלמים לבחור בארבעה, והם:

לתקופה של 5 שנים. כמו כן הוחלט שרצוי הוא שהכיוון בהוראת המשפט העברי בלימודי השתלמות הנ"ל יהיה בטיפול בבעיות ההווה".
בישיבה זו של הוועד הפועל עוד השתתפו אוסישקין וכצנלסון שתמכו בי כל הזמן ובכל כוחם בקידום התכנית.

לאור החלטות הסינאט והוועד הפועל נוצרה ועדה מיוחדת להציע מועמדים. וחברי הוועדה היו הפרופסורים, אסף, גוטמן, מאיר וקסוטו, והם צירפו אותי להתייעצויותיהם.

בי"א מנ"א תש"א החליטה הוועדה להציע לפני שלטונות האוניברסיטה:
א) האוניברסיטה קובעת שתי משרות מרצה בשביל הקורסים להשתלמות במדעי המשפט: אחת למשפט העברי ואחת למשפט הכללי.

ב) למשרת מרצה במשפט הכללי ממליצה הוועדה על פרופ' גד טדסקי.
ג) למשפט העברי ממליצה הוועדה על מנחם של ד"ר א. ח. פריימן למשרת מדריך בעל ותק של שנתיים. מנחם של שלש שנים שבסופן יענינו בשאלת העלאתו לדרגת מרצה.

בישיבה אחרת מיום י"ז מנ"א הוחלט:

1) הקורסים יהיו באופן מקביל למשפט העברי ולמשפט הכללי.

2) כל קורס יהיה מורכב משני חלקים:

משפט עברי:

א) יסודות המשפט העברי

ב) פרקים בבעיות ההנהגה של המשפט העברי

המצב האישי ודיני משפחה

1. המשפט העברי.

א. קורסים סיסטמטיים במקצועות שונים של המשפט העברי. לעמוד בקורסים אלה גם על ההתפתחות ההיסטורית, ובעיקר להביא בחשבון אותם חלקי המשפט העברי הנוהגים בארץ בבתי הדין הרבניים ומשתקפים גם בבתי המשפט החילוניים, כגון דיני אישות (ארוסין, קדושין, גטין, מזונות האשה והבנים, ודיני ירושה וצוואה). כן שאר חלקים של המשפט העברי, העלולים להתעורר בפרקטיקה המשפטית.

ב. סמינריונים לקריאת מקורות במשפט העברי.

שעורי הכשרה מיוחדים ידריכו את הזקוקים לכך בקריאת מקורות במשפט העברי.

2. המשפט האישלמי.

פרקים מהמשפט השמושי. תולדות המשפט האישלמי, השוואות עם המשפט העברי.

3. יסודות המשפט האזרחי המודרני.

מטרת הלימוד הזה תהיה ללמוד את יסודות המשפט האזרחי המודרני ואת המושגים המשפטיים שנתקבלו במדע המשפט האזרחי ובתחיקות העיקריות בזמננו. מבחינה עיונית

משפט כללי:

- (א) יסודות המשפט האזרחי המודרני
- (ב) פרקים בבעיות המיוחדות למשפט הארצישראלי
- המצב האישי לפי המשפט המשווה והתנגשות החוקים בארץ־ישראל.
- (3) הקורסים מיועדים לבעלי תעודות גמר של בית הספר למשפטים בירושלים ושל פקולטאות משפטיות בחו"ל. כן תנתן האפשרות לתלמידים של ביה"ס למשפטים שלמדו שלש שנים להשתתף בקורסים הנ"ל.
- (4) תכנית הלימודים היא לשנתיים. בכל מקצוע 6 שעות בשבוע בהרצאות ובסמינריונים. המשתלם יוכל לבחור בשני המקצועות או באחד מהם.
- (5) הקורסים נמשכים במשך כל שנת הלימודים, והשתתפות בשיעורים לא מקנה לשומעים כל זכות.
- הדבר הובא שנית בפני הסינאט בדצמבר 1941, והוחלט:
- "(א) לקבל את התכנית שהוצעה ע"י הוועדה (0:15).
- (ב) למסור לוועדה שתעבד את פרטי התכנית, את ההצעה שנשמעה, שאין לחייב מיד את המורים שיתמנו לתת שיעורים כי אם להשאיר את הדבר לרשותם בתקופה הראשונה (5:9).
- (ג) (הצבעה חשאית) להציע לוועד הפועל למנות את פרופ' טדסקי למשרת מרצה במשפט הכללי (1:23, 3 נמנעים).
- (ד) (הצבעה חשאית) להציע לוועד הפועל למנות את ד"ר פריימן למשרת מדריך למשפט העברי (3:18, 5 נמנעים).
- (ה) הסינאט מחייב את המינויים הנ"ל רק אם יוצאו לפועל בזמן אחד (16 בעד, 1 נגד).
- לאחר שמבחינה עיונית ופורמלית כבר היה הכל מוכן להתחיל בלימודים

ליחד תשומת לב לתפקיד החינוכי בתרבות היוריסט: השפעה אפשרית של משפטי ארצות התרבות על יצירת המשפט העצמאי של היישוב, ומבחינה מעשית להביא בחשבון ביתוד אותם הענפים משיטת המשפט בארצות המערב שבני היישוב ובתי המשפט בארץ נזקקים להם בהודמנויות שונות.

4. המשפט הבינלאומי הפרטי.

קורס מיוחד לבחינת הדוקטרינות הכלליות של המשפט הבינלאומי הפרטי, ועיקרי המשפט הפרטי הבינלאומי והבין־דתי של א"י, לא רק מבחינת השיטה האנגלית כמו שלימוד המקצוע הזה נעשה בביה"ס למשפטים הממשלתי, אלא גם מבחינת שיטות משפט אחרות. המרצה יוכל לבחור לו בכל שנה ענף משפט ידוע ולהרחיב עליו את הלימוד.

בזמן הראשון אפשר יהיה אולי לצרף את המקצוע הזה עם מקצוע המשפט האזרחי המודרני.

נהפכה הקערה על פיה. בשעת דיון לא לגופא, אלא בשאלות תקציב כלליות. החליט פתאום ועד הפועל בישיבתו מיום 19.12.41 "לדחות לתקופה מאוחרת יותר את המינויים למקצועות מדעיים חדשים או לאלה שנפסקו". הדבר קרה כמה חדשים אחרי פטירתו של אוסישקין. כצנלסון נעדר מהישיבה. משמעות ההחלטה שנתקבלה בעקיפין ברוב 3:4, היתה לבטל את ההחלטות הקודמות. בנסיון להציל את המצב דרשתי צירוף קולו של כצנלסון בהצבעה על החלטה שלא היתה על סדר היום. ברל הצטרף למיעוט. כך שעכשיו הקולות היו שקולים, ולמעשה לא נתקבלה החלטה לביטול ההחלטות הקודמות. אך אנשי ההנהלה בשלהם. וכידוע לא הונהגו לימודי משפט באוניברסיטה עד לאחר קום המדינה והדברים שהביאו לנסיגה ארוכים ויגעים.

5. המשפט הרומי.

הארת יסודות המשפט הרומי הפרטי בהתחשבות עם התפתחותו ההיסטורית. בסמינר אפשר יהיה לבחון בכל שנה מקצוע אחר. שימת לב מיוחדת תוקדש ליחסים ההיסטוריים שבין המשפט הרומי והמשפט העברי.

6. תורת המדינה הכללית.

הקורס מפתח את הדוקטרינות הכלליות של המשפט הפומבי, כגון: התיאוריה של הטובניות והיחסים בין המדינה והמשפט, בהתחשבות, עד כמה שאפשר, עם המשפט הפומבי של ארץ ישראל הבינלאומי והפנימי.

7. המשפט הבינלאומי הכללי.

קורס עליון של השתלמות מיועד ליוריסטים שכבר למדו את המקצוע הזה לפני הספחם לשעורים.

פרק אחד עשר

בני ברית

כשביל העומד מן החוץ: "בני ברית" הוא מסדר הקיים למעלה ממאה שנה. נוסד בגרמניה ומרכזו בזמן הזה בארצות הברית. תאי המסדר מצטרפים ל"לשכות" עצמאיות והללו שוב מתחברות ב"לשכות גדולות" או "אזורים" וכפופים למרותם. האזורים כפופים ל"לשכה עליונה", המכוונת את הפעולות, לפי החלטות ועידה עולמית שמזדמנת אחת לשלוש שנים. בארצות הברית מונה המיסדר אלפי לשכות עם מאות אלפי חברים גברים ונשים. כל לשכה כשהיא לעצמה עסקה טיפוח יחסי אחווה בקרב חבריה וענייני חינוך וצדקה וחסדים במקומה. הלשכות האזוריות מקיימות בכוחות משותפים מוסדות גדולים יותר. המסדר כולו עוסק בתרבות וחינוך בהיקף ארצי (אמריקאי) ועולמי. אין "בני ברית" עושים בפוליטיקה אך יש בפעולותיהם משום הרמת קרן היהודים גם בעיני הגויים, ונלחמים ברדיפות גזע, גלויות ונסתרות. מוסדותיו תרמו תרומות רבות ערך לנגועי המלחמות, לעידוד החיילים היהודים וכיוצא באלו. לגבי ארץ ישראל היתה התנועה פאסיבית, עתים אפילו מתנגדת לציונות. משעמד הנרי מונסקי בראש המסדר, גשתגה הדבר במקצת לטובה. אך הפעולות היו מצומצמות מאד. תרמו לקרן הקיימת לישראל, להקמת שתי "נחלות" על שם שנים מראשי בני ברית. אבל אף עניין זה לא עלה למסדר במאמץ גדול: מאה אלף דולר כל נחלה והכספים ניתנו בשיעורים במשך שבע שנים. הקשרים עם האיזור הארצישראלי, שנקרא בשם "הלשכה הגדולה מספר י"ד" היו רופפים מאד, ואפילו בהקמת שתי "הנחלות" לא היה שיתוף פעולה. בתקופה המדוברת היתה לבני ברית בארץ ישראל היסטוריה בת חמשים שנה בערך, מאז נוסדה הלשכה הראשונה, לשכת "ירושלים" בשנת תרמ"ח. לזכות בני ברית בארץ ישראל יש לזקוף את ייסוד גן הילדים העברי הראשון בירושלים, עזרה בייסוד המושבה מוצא, הספרייה הלאומית בירושלים, הספרייה שער ציון ובית החולים שערי ציון ביפו ועוד. כל זה נעשה בכוח הלשכות בארץ עצמה כמעט ללא עזרה מבני ברית בחוץ לארץ.

מוצאי שבת אחד באביב תש"ב 1942 באו הרב שמחה אסף ומרדכי עליאש והציעו לי שאעמוד בנשיאות הלשכה הגדולה בארץ ישראל. הוועידה השנתית

מתכנסת למחרת היום, לאחר פטירתו של הנשיא הגדול דוד ילין ויש לבחור בנשיא חדש. כבר לפני כן שימשתי שנתיים נשיא "לשכת ירושלים", הראשונה מתוך תריסר הלשכות שהיו קיימות אז בארץ ישראל. בין עשרת המייסדים של לשכה זו בשנת תרמ"ח נמנה אבי יחד עם ד"ר הרצברג, דוד ילין, אפרים כהן, אליעזר בן יהודה, אברהם משה לונץ ואחרים. נמשכתי אז לתפקיד זה לנסות בו את כוחי לעשות לטובת עיר מולדתי באמצעות לשכה הנושאת את שם העיר ופועלת בקרבה ומסונפת לארגון עולמי בעל אפשרויות גדולות. בנאומי בשעה שקיבלתי על עצמי את הנשיאות בחנוכה 1936 אמרתי בין השאר:

"...ביחס לתפקידיה הענפים של לשכה כלפי חוץ: כיחיד, כן גם האישיות הקולקטיבית, חובותיה לזולת מתחילות בסביבה הקרובה ביותר. לשכתנו זכתה לכך שלא בלבד שהיא נושאת עליה את שמה של ירושלים אלא היא גם פועלת בקרבה. Noblesse Oblige. כנגד הזכות הכפולה הזאת חובתנו כלפי ירושלים היא גדולה ומרובה. והרי מלים מעטות על ירושלים כמו שהיתה בדור שעבר, כמו שהיא עכשיו וכמו שהיא צריכה להיות. ישנם עוד אתים מעטים בקרבנו היכולים לדבר על ירושלים שלפני חמשים-ששים שנה. אני יכול לדבר רק על ירושלים שמלפני שלשים-ארבעים שנה. אותם תשעה קבין של יופי מתוך העשרה, שירדו לעולם לדברי האגדה, אותו הדר הטבע הנצחי; אלא ירושלים מנוולת בעניותה! דוחק וצפיפות, רפש ואי נקיון, דרכים עקלקלות, בתים — חורבות, בכל — עוני ודלות! אין בית אשר אין בו לפחות בן אחד שירד למדינות הים, עד שאין כיום הזה כמעט פינה נידחה אחת בכל העולם כולו שלא הגיע אליה אחד מאלפי בני ירושלים הנעים והנדים. בלב שותת דם נפרדו הבנים מעל שולחן אביהם הריק ומעל ארצם ומולדתם. לא לשם תענוגות לקחו את מקלם ותרמילם בידם, אלא לשם פרנסה יצאו, כי לא מצאו כאן לחם להשביע רעבונם, פשוטו כמשמעו.

ירושלים של היום הזה, הלא כולכם יודעים אותה: רחובות סלולים, עצים וגנים, בתים יפים וארמונות ובניינים נהדרים (אמנם לא מעט גם מספר הבתים המכוערים), דירות נאות וכלים נאים, ובכל רחבות ורווחה, הפרנסה מצויה בשפע, ולא עוד צריכים הבחורים לקחת מקל נודדים בידם, אדרבא הולכים ושבים הבנים לגבולם. גאספים ובאים אלינו גם חדשים מהתפוצות, יהודים שנגעה בהם יד הזמן ושעוד לא נגעה בהם. נאחזים כאן תוקעים יתר ומכים שורש ומוסיפים להכניס בקרבנו מיפיותו של יפת, טוב טעם וסדרים נכונים. עוד לא הגענו לקצה השפע. ואם כי בשעה זו עננים קלים

כאילו מאפילים את שמינו, הרי העתיד בהיר ומלא תקוות. מי הירקון אף הם סוף סוף יחדלו מלפרוץ מתוך הצינורות המנופצים ועוד מעט ודרך הצינורות יזרמו אל תוך הבריכות ומשם אל הבתים והגנים ובתי החרושת והמעשה. ושפע המים יוסיף שפע של ברכה ופרנסה.

אך אן פניה של ירושלים מועדות? כלפי מעלה או כלפי מטה? אם אמנם בכל לבנו מבכרים אנו את העושר על הדלות, את הרחבות על הצפיפות, את היופי על הכיעור, כלום זאת היא משאת נפשנו כי תהיה ככל ערי הכרך ירושלים, עיר של תענוגות ומותרות, עיר שהחומר מתגבר בה על הרוח, עיר ככל הערים אשר לא עבר להן ולא עתיד מיועד להן?

ירושלים צריכה לחזור להיות לב האומה, תלפיות, תל שכל ישראל פונה אליו, אכסניה של תורה, עיר של חכמה ומדע, של רוח ותרבות, בית ועד גדול אחד לחכמים ולאנשי מעשה.

האוניברסיטה שהכתה שרשים עמוקים בעשר השנים האחרונות, צריכה לגדול ולשגשג עד אשר על מאות הפרופסורים והעובדים המדעיים שלה ועל אלפי הסטודנטים אשר ינהרו אליה מכל תפוצות הגולה, יהיה רישומה ניכר בכל ענפי החיים ותמלא את כל העיר רוח חכמה ומדע, ואוירה אויר מטהר ומחכים.

הישיבות הראויות לשמן יש למצוא להן אחיזה ולהבטיח להן מעמד, ויחד עם האוניברסיטה ובתי מדרש לרבנים ולמורים יקיימו את היעוד, כי מציון תצא תורה לכל הגולה.

המקומות הקדושים וההיסטוריים שבעיר ובסביבותיה צריך שימצאו להם גואלים. העיר העתיקה ביחוד קוראת לגאולה ועם השמירה על צביונה הקדמון, יש לעשותה מרכז לבתי אולפנא, בתי מדרש ובתי נכות.

והקהילה דורשת את תיקונה! אף היא כמהה ליד מטפלת ומטפחת. דווקא שדה פעולה חשוב זה הוונח, וטובי העסקנים ביהדות הירושלמית כאילו מצאו בזה משום פחיתות כבוד לתת לה מזמנם ומרצם. אך אין לך עבודה ציבורית ממדרגה עליונה יותר מהנהלת הקהילה של עיר העבר והעתיד. יש להמריץ את הטובים ואת המעולים שבקרבתנו, כי יתנו את ידם ויאצילו מרוחם לדבר הגדול הזה.

הרבנות של ירושלים יש לשאוף שתעשה למרכז התורה בשביל היהדות כולה. והרבה דאגה ותבונה, מרץ וראיית הנולד דרושים כדי לכוון את הפעולה לסידור הרבנות, ולהטותה אל המסלול הנכון.

אלה הם כמה מהתפקידים שיש למלאם בירושלים היהודית. אך עתידה

ירושלים למלא גם יעודים בין-לאומיים. ממנה צריכה לצאת תורת השלום לגויי העולם אשר לא ישאו עוד חרב ולא ילמדו עוד מלחמה. לירושלים עילאית זו תלויות עינינו! ירושלים של מעלה מרכז לתורה ולחכמה, לרוח ולתרבות, למשפט צדק ושלום.

וכאן כר נרחב לעבודה, שדה פעולה ללשכת "ירושלים". הזמן וההון והמרץ הכלכלי יעשו את שלהם בשביל ירושלים החמרית, ואנחנו צריכים לעשות בעד ירושלים הרוחנית. יישובה המעורב הוא הנותן, שתוכל הלשכה הזאת, שהיא מעין ירושלים בזעיר אנפין, להיות גורם חשוב וכוח מניע בכמה מן הצרכים והערכים שנמנו בזה.

שאיפתי היתה למשוך את לב מסדר בני ברית העולמי למען מפעלינו בירושלים. כך, למשל, ראיתי בעיני רוחי דרך זו לפתרון בעיית הבורות בקרב בני עדות המזרח בירושלים: שכל לשכה או חבר לשכות בעולם תאמץ כיתה אחת של בי"ס ותבטיח תקציבה. נתקלתי בקושי פורמאלי שאין לשכה יכולה לפנות לחברותיה אלא בדרך הירארכית — אל הלשכה הגדולה שהיא כפופה לה ובאמצעות הלשכה העליונה בארצות הברית. הלשכה הגדולה בארץ ישראל היתה חלשה, חסרה הכלים לתנופה גדולה. דימיתי, כי כשיהיה לי מגע ישר עם הלשכה העליונה אולי אצליח ליצור קשרים אמיצים יותר. נעניתי להצעת ידידי ועמדתי לבחירה, ונבחרתי.

בשבע שנות פעולתי כראש בני ברית בארץ ישראל. ראיתי תעודתי העיקרית להפעיל את הכוח הפוטנציאלי העצום של המסדר בארצות הברית לפעולות למען ארץ ישראל, ולתעודות יהודיות מסוימות בעלי ערך כללי, שארגון עולמי זה מסוגל למלא יותר מאחרים. כוונתי היתה בעיקר פעולות למען הנוער. אבל קודם כל היה צורך לחזק את המחנה מבפנים, ולו רק כדי שלא אצטרך להופיע כשליח עם עני. על הנייר מנתה הלשכה הגדולה שתים עשרה לשכות, אבל כמה מהן פסקו מלהתקיים וכמה קפאו על שמריהן. רק מעטות היו פעילות. הוא הדין ביחס החברים אל הלשכה שהיה רופף ואדיש. התחלנו בתיקונים מבית. חיזוק הלשכות הקיימות, עידודן לפעולה, ריבוי מספר חבריהן, יסוד לשכות חדשות, יצירת קשר ביניהן ושטחי פעולה משותפים. היתה זו מטרה בפני עצמה ושלב ראשון לרכישת השפעה על ארצות הברית. היישוב בארץ ישראל כבר הגיע אז לדרגת התפתחות כלכלית שיכול וצריך היה לעמוד על רגליו בחינת כלי מחזיק את עצמו. לא היה זה לפי רוחי שיפנה היישוב לעזרה לעולם היהודי בתפוצות בדברים שבכוחו לעשותם בעצמו, בפרט אם הפעולה היא לטובת היישוב הקיים בלבד. וגם בשעה שעמד היישוב לפני פעולות שהן בחינת צורך העם כולו, כגון קליטת

עליה וכדומה, סברתי שאין היישוב בן חורין מלתרום חלקו וללכת בראש. קודם שאנו פונים לבני ברית באמריקה באיזה עניין עלינו להתחיל בכוחות עצמנו.

משעלתה בני ברית על דרך המלך, והגיעה השעה למצוא תחומי פעולה חדשים, היה ברור לי, שדרכנו אינה צריכה להיות הדרך הקלה, אלא מעשינו יהיו מעשים שנבצר מאחרים לעשותם. אותה שעה עמדו להגיע ארצה "ילדי טהרן", כאלף ילדים יהודים פליטי המלחמה בפולניה וארצות אחרות שנמלטו לשם. רבים היו הקופצים עליהם. כל המפלגות היו להוטות לקבל ילדים אלה תחת חסותן, ועוד קודם שהגיעו לארץ, התחילה התרוצצות של ציד נפשות: שאלתי את הנרייטה סולד במה אוכל לעזור? אם עלית הנוער העמידה אותי בפני שתי בעיות המטרידות אותה. ראשית כל אין מחנה מיון בארץ. קודם היו ממיינים את הילדים בארצות מוצאם, בודקים אותם מבחינה גופנית ושכלית ולפי זה קובעים את המקום אליו ילכו, ומיד לאחר שבאו לארץ, נשלח כל ילד למקום תעודתו.

עם פרוץ המלחמה אין הדבר יכול להיעשות בחוץ לארץ. המיון והבדיקה נמשכים כששה שבועות. אין מקום נאה בארץ שיוכלו להתחזק בו מאות ילדים; ועוד זאת: תקופת מעבר זו נותנת אפשרות תעמולה לזרמי המפלגות. ובעיה אחרת, קשה יותר עמדה לפני, בתוך הילדים העולים ישנם רבים מפגרים בשכלם, נעדרים כוח ההסתגלות וקשי חינוך וזקוקים לטיפול מיוחד, אין להכניסם לחברת ילדים תקינה; על כל פנים, לא לפני הכשרה המצריכה שנים. לפיכך הכרח הוא להקים מוסד מיוחד לשם כך. אבל אין מחלקת עליית הנוער יכולה וצריכה להקים מפעל כזה בהנהלתה הישרה מפני כמה וכמה סיבות. לא זו בלבד שאין התקציב לכך, אלא שאין מי שיטפל במפעל כזה הדורש טיפול אישי, והשגחה אמהית ואבהית, ושוב ענייני זרמים ומפלגות מעכבים. והנה הכנסתי את "בני ברית" בעניין זה. ייסדנו "בית ילדים בני ברית" לקשי חינוך, הראשון מסוג זה בארץ, שנקלטו בו מיד כארבעים ילד, ברובם מפליטי טהרן. הקצינו מקומות גם לילדי המקום שהעמדנו לרשות הלשכות הסוציאליות שברשת הוועד הלאומי. התגברתי על התנגדות שנתגלתה בקרב חברי, שטענו כי החזקת מוסד כזה היא למעלה מכוח הלשכות בארץ ישראל. רק משהוקם המוסד פניתי לארצות הברית ודרשתי שיתוף פעולה. היום מובטח תקציבו של המוסד בלי עזרת "בני ברית" בארץ, והוא עומד תחת חסות ארגון הנשים של בני ברית באמריקה שהתחיל לבנות למוסד גם בית משלו.

בגמר המלחמה, באביב 1947, יכולתי לצאת בשליחות בני ברית בארץ

ישראל לוועידה העולמית בוואשינגטון. היתה זאת, כפי שהכריז הנרי מונסקי ימים אחדים לפני מותו, הוועידה הראשונה תוך מאה שנות קיומה של "בני ברית", שמשלחת ארץ ישראלית משתתפת בדיוניה. חברי במשלחת היה אלכסנדר עליאש, גזבר הלשכה הגדולה, שעמד לימיני כל שנות כהונתי. נצטרף אלינו גם יצחק דוד מן שנודמן אותו זמן בארצות הברית. היו עמי כמה וכמה דרישות להביאן לפני הוועידה, שהתכוונו כולם לדבר אחד: להפעיל את המסדר הענקי על רבבות חבריו, כליו מכשיריו ומקורותיו הכספיים למפעל התחיה ובייחוד למען הנוער בארץ ישראל. מבחינת המעשה ביקשתי מינוי ועד תמידי לענייני ארץ ישראל, שמתפקידו ליעץ לוועד הפועל, למועצה האדמיניסטרטיבית ולנשיא המסדר, בכל העניינים הנוגעים לארץ ישראל, כגון מדיניות בני ברית באמריקה ביחסיה עם ארגונים יהודיים אחרים בארצות הברית בעניינים הנוגעים לארץ ישראל; פעולות בארץ ישראל של בני ברית באמריקה; ופעולות ומפעלים של בני ברית בארץ בדברים שיש להם קשר והשפעה בחוץ לארץ.

הבעתי משאלה שחברי הוועד יבקרו בארץ ישראל בהקדם האפשרי. ונתקבלה החלטה האומרת: "ועדת חוקה וחוק של המסדר עיינה בהצעה של פרומקין לבחור בוועד תמידי לענייני ארץ ישראל. הוועדה ממליצה להעביר את העניין לוועד הפועל שיבחר. הוועידה אישרה את ההמלצה". טחנות בני ברית טוחנות לאט. בשנת 1953 שמענו על הקמת ועד כזה ועל ביקור חבריו בישראל.

דרישתי בעניין תמיכה מלאה לבית הילדים זכתה לתגובה טובה והלשכה העליונה של הנשים קיבלה כאמור את האפוסטרופות על המוסד. עוד לפני שבאתי לאמריקה הייתי במגע עם הנרי מונסקי נשיא המסדר העולמי, וד"ר אברהם סקר, אותו זמן ראש "מוסדות הלל" הכפופים לבני ברית, על דבר הקמת "מוסד הלל" על יד האוניברסיטה העברית בירושלים. טיפלתי בעניין זה בוואשינגטון הן מטעם בני ברית והן מטעם האוניברסיטה. "בית הלל" בירושלים היה צריך לקום בצורה שונה ממוסדות הלל הקיימים ליד האוניברסיטאות בארצות הברית. בשעה ששם מוסד כזה עיקר תפקידו לתת לסטודנט היהודי את האוירה היהודית שחסרה לו, הרי בירושלים נדרש מעון, בית-מועד נאה לצרכים המיוחדים של ציבור הסטודנטים במקום. ההצעה נתקבלה והוקצבו לזה מאה אלף דולר, ו"מוסד הלל" פועל כיום בירושלים בהנהלתו הנאה של ד"ר פיקרסקי. הבאתי באמתחתי גם הצעה להקמת מחנה נוער, בקשר עם תכניתי לעלייה לרגל של בני הנוער שידובר עליה להלן. מחנה זה היה מכוון לשמש את הנוער הבא לבקר בארץ

וגם את הנוער הארצישראלי, לשם גופש ולימוד ועיסוק בספורט. והובטח לי למטרה זו שטח של 500 דונם מאדמות קרן הקימת לישראל במעלה החמישה. הוועידה עמדה אז ליצור קרן גדולה בשביל מפעלים ליכרו של הנרי מונסקי שנסתלק ימים אחדים לפני כינוס הוועידה, והיו הרבה הצעות בנוגע לקרן זו, ורצוני היה להטותן לאפיק הארצישראלי.

ענין הקמת מחנה הנוער הועלה בוואשינגטון לפי הוועדה לתנועות הנוער של בני ברית, שדנה בזה בנוכחותי. פרשתי לפני תכנית מפורטת על המחנה ומוסדותיו. והוועדה החליטה להמליץ לוועידה התלת-שנתית:

"ליצור את המזכרת להנרי מונסקי — בארץ ישראל בצורת יער שיכלול מרכז מעונות לנוער, ומרכזי שעשועים מיוחדים לנוער, ואף המליצה שהוועד הפועל נדרש לנקוט כל האמצעים ולהוציא לפועל מזכרת זו, וכל יחידות בני ברית יידרשו ליתן ידן לפעולה".

הוועידה מצדה החליטה להעביר את ההמלצה לוועדת משנה שתטפל בכל ההצעות להקמת המזכרת לנשיא המנוח של המסדר. התכניות היו מרובות, וודאי שלא כולן באו על ביצוען ובכלל התכניות שנידונו לגניזה גם עניין המחנה לנוער במעלה החמשה.

ביחס לתכנית אחרת שהצעתי והיא הקמת בית נוער כללי, דוגמת Y.M.C.A. התברר כי אין זה נכלל ברשת פעולותיה של בני ברית ומצאתי תומכים לרעיון בקרב גוף אחר, הוא "איחוד בתי הנוער העברים בארצות הברית", והמוסד הוקם בירושלים על ידם, הוא "בית הנוער העברי", הפועל היום בדירה ארעית ברחוב הלל.

עליה - לרגל חלוצית

עיקר מעייני בשליחותי לארצות הברית היה בגילוי אפשרויות ליצור קשר חי ומגע אישי בין הנוער היהודי בתפוצות הגולה לבין ארץ ישראל. דיברתי וכתבתי על כך זה כמה שנים, וגם כשהייתי באנגליה ב-1945, עשיתי למען הרעיון הזה, שקראתי בשם "עליה-לרגל חלוצית" להבחין בין עליה חלוצית, במובן המקובל, שבאה להשתקע ולהיאחז בארץ. לצדה של עליית קבע כזו הטפתי לעליה זמנית, אולי יותר נכון, ביקורים לזמנים קצרים של נוער שאינו מוכן עוד או אינו יכול או אינו רוצה לבוא לארץ להשתקע בה. ובתנועה כזאת ראיתי משום תריס בפני סכנה של ניתוק הדור הגדל מן היהדות.

לפי חומר סטאטיסטי שנתפרסם בשנות הארבעים של המאה נמצאו בארצות הברית כשלושה רבעי מליון ילדים יהודיים תלמידים בבית ספר עממי, מהם שני שלישים (חצי מיליון) חינוכם כביכול יהודי, אבל רק אחוז קטן מהם חינוכו חינוך יהודי ממש: חמשה אחוזים למאה למדו ב"ישיבות" שלמדו בהם דברי חול ויהדות כאחד; כחמשה אחוזים למדו בבתי ספר תיכוניים עבריים, בבתי ספר תיכוניים באידיש, בבתי ספר של יום א' במחלקות העבריות שליד בתי ספר תיכוניים ציבוריים ועוד שבעה אחוזים חינוכם בבית הספר העממי האידישאי שעל יד קבוצות הפועלים היהודים, בסך הכל שבעה עשר אחוז מתוך חצי מיליון הילדים חנוכם היה יהודי — השאר חינוכם הצטמצם בהכנה לבר מצווה ובלימוד קדיש; ושליש אחד גדל ללא כל זיקה לענייני היהדות. דבר דומה נתברר לי ב־1945 במנצ'סטר, עיר ואם בישראל, בבריטניה הגדולה, שלפי דעות שונות, אחוז הילדים שאינו מקבל שום חינוך יהודי הוא בין 25 ל־40. סכנה זו של ניתוק קשרי העבר בעתיד הדריך מנוחתם של רבים ממנהיגי היהדות ועסקניה בחלקי תבל שונים, וכל אחד לפי דרכו ביקש תקנה לדבר.

כשאני לעצמי, ביקשתי את הפתרון בארץ ישראל. וכך סיכמתי את חזונית על תנועת "עליה-לרגל חלוצית".*

"...כמו בכל שאלת היהודים יש למצוא כאן את הדרך לשמור על קשרי הדורות הבאים ליהדות. שבטי ישראל שעוד דורות רבים יהיה גורלם להשאר בתפוצות, זכאים לצפות כי מארץ ישראל יבוא עזרם במובן הרוחני והתרבותי. ואין לך דבר שיקשר את הילד ליהדות יותר ממגע אישי וישיר עם הארץ. שנה או יותר, או אפילו פחות, אם יבלה נער או נערה בהדרכה מתאימה בארץ, תבטיח את קשריו אל עברנו ועתידנו לכל ימי חייו. מגע ישיר עם הנוער החפשי שלנו יפתח בקרבנו את אותן הסגולות הדרושות ליהודי, באשר הוא יהודי בעולם זה שבו אנו חיים.

...יש ליצור אפשרויות רחבות ביותר לביקורי נוער בארץ, ביקורים ממושכים וקצרים, מודרכים ומסודרים מראש, שבהם תנתן הזדמנות למבקרים לספוג מרוח העם הקם לתחיה בארצו. כן יש להנהיג למשל שכל אב ואם בגולה יראו להם לחובה נעימה לשלוח את בנם בגיל של בר מצווה לבלות בארץ ישראל שנה אחת או מחצית השנה. ...קיצורו של דבר:

לצד התנועה החלוצית המכשירה את הנוער לעלות לארץ לצמיתות

* "רמה" בטאון בני ברית בארץ ישראל (חוברת אדר א' תש"ו, פברואר 1946).

ומכשירה לכך את הקרקע בארץ ובחוץ לארץ יש לעורר תנועה חלוצית של עליה לרגל, אשר תכשיר את התנאים לעליה לרגל המונית של נוער, וקבוצות קבוצות הגדלות והולכות במספר חבריהן תבואנה לבלות בארץ תקופה מכריעה בתולדות חייהם, ללמוד ולדעת, לדלות ממעינות העבר ולקשר את גורלם בעתידות עמם.

נושא זה עמד במרכז נאומי בוועידת בני ברית העולמית התלת-שנתית בוואשינגטון במאי 1947, שנשמע במעמד ארבע מאות צירים מכל רחבי ארצות הברית והרבה אורחים, ביחד כאלף איש ואשה.

"ההתחלה" אמרתי "צריכה להעשות על ידי בני ברית באמריקה ובארץ ישראל במשותף. ובארצות הברית יש לעודד את החברים שישלחו את בניהם ובנותיהם לארץ ישראל למטרה זו. כל תא של א.צ.א. (שמו אז של ארגון הנוער שלידי בני ברית בארצות הברית) צריך ליצור פרס נסיעה לחבר מובחר המגלה כשרון מנהיגות, ולאחר שישוב מארץ ישראל יהיו בידו הכושר להדריך את הנוער במקומו. בני ברית בארץ ישראל תקח בידה את הטיפול בעולי הרגל הרכים, ותדאג לצרכיהם הרוחניים והגופניים ונוחיותם מהיום שבו יגיעו לשערי הארץ עד צאתם מחושלים בנפשם, חזקים ברוחם, ובטוחים בעצמם".

הרעיון הכה גלים בקרב אנשי השורה של בני ברית, וראיתי אפשרות גדולה לביצועו. גם מחוץ לשורות בני ברית מצא הרעיון אזניים קשובות. כך כתב אלי, כשנתיים אחר כך, בכ' טבת תש"ט, 21.1.49, ראש ממשלת ישראל מר דוד בן-גוריון כדברים האלה: "...פסוק אחד במכתבך נראה לי כבעל חשיבות רבה, והוא על 'סידור עליה לרגל חלוצית לנוער מארצות הברית אשר יבלה שנה אחת במדינת ישראל כחלק מחינוכו'. אם באמת תעשו זאת — תעשו אחד הדברים הגדולים והפוריים ביותר להידוק הקשרים בין ישראל ובין יהדות אמריקה, ולהעלאת הנוער היהודי באמריקה כגורם עברי מחנך".

לאחר הוועידה עמדה להתארגן עוד בטרם צאתי את ארצות הברית הקבוצה הראשונה של שנים עשר עולי רגל במסגרת התכנית. בתקופה מסוימת פחדתי אפילו כי בני-ברית בארץ ישראל לא יהיו מוכנים בבוא השעה לקבל על עצמם את הטיפול במאות הנערים והנערות שיבואו לכאן והאחריות לגופם ולנפשם כלפי הוריהם והמסדר עלינו. אך הפחד היה פחד שוא. צמרת בני ברית באמריקה היינו הנשיאות והפקידות העליונה המבצעת, אם מפני שלא העריכו די צרכה את חשיבות הדבר, או מפני שטרדות אחרות

בענייני המקום והשעה זכו לעדיפות — לא הקדישו לכך את הכוח הדרוש והבאים אחרי בראשות בני ברית לא המשיכו במפעל.

בני ברית יכול היה לקנות עולמו, והחמיץ את השעה. זכיתי לראות המלאכה נעשית על ידי אחרים, ואם גם עוד לא הגיע תור הגיל הרך, מרובים כבר ביקורי הנוער בגיל מבוגר יותר, המגיעים לישראל שנה שנה למאותיהם לעשות בה זמן מסוים בלימוד והכשרה. עוד רעיון "שנת בר-מצוה בישראל" מחכה לגואלו.

באותה וועידה ובאותו נאום הטפתי גם לסיור המבוגרים שבקרוב בני ברית לארץ ישראל ודרשתי כי "יקבלו על עצמם כי כל חבר זקן או צעיר, איש או אשה יבקר בארץ ישראל לכל הפחות פעם אחת בחייו".
שוב אולי המלאכה נעשית על ידי אחרים, והדברים לא נזרעו על צחית סלע.

מוסדות מעבר חינוכיים לילדי הפליטים באירופה

בשנת 1953 קם רעש גדול בעולם היהודי בגלל מעשה בשני ילדים יהודים שנתחנכו על ברכי הדת הקתולית, ומחנכיהם נמנעו מלמסרם לקרוביהם על מנת להעלותם לארץ ישראל. זה היה אחד המקרים שידוע עליהם. למעשה, ובעקבות השואה הגדולה שבאה על היהדות בארצות ההשפעה הנאצית, נמסרו רבבות ילדים למשפחות נוצריות ונקלטו בקרבן, ומי יודע כמה אלפים מהם גדלו על ברכי דת זרה בלי לדעת אפילו את מקור מחצבתם. בעיה זו נתעוררה בהיות המלחמה בתקפה, ונסיתי לעניין את בני ברית לתרום תרומתה לבעיה. וכך סיכמתי דעתי בעניין זה*.

"בוועידת בני ברית השנתית הי"ז, בארץ ישראל בסוף 1942, דובר על שאלה זו כעל 'הנקודה הבוערת ביותר והדחופה ביותר', ובין השאר אמרתי: "עלינו לשאול את עצמנו אם לא נוכל לתת גם אנו כאן, ובשיתוף פעולה עם אחינו בארצות הברית, את חלקנו במפעל ההצלה... המוסדות הלאומיים הרשמיים, ההסתדרות הציונית והסוכנות היהודית, בטפלים בשאלת הגולה הנהרסת, האלף והתיו של כל פעולותיהם היא הגברת העליה, ויצירת כוח קליטה גדול יותר בארץ, ואין צריך לומר שלבנו ונפשנו נתונים לדרך זו. אבל הרי אנו ריאליסטים למדי להבין כי לא ביום אחד ולא בדור אחד נוכל להעביר את כל היהודים הנה... מפעלי עזרה כגון הג'וינט, גישתם היא בהכרח

גישה פילנטרופית גרידא, הדאגה לתקן במשהו את הכלכלה שנהרסה, דאגת היום והשעה, לחם לאכול ובגד ללבוש. ונשאר שטח פעולה ענקי בתפוצות. הדאגה לשלמות הנפש והרוח, הרמת הכבוד העצמי, הטיפול בחינוך היהודי-העברי, ועוד קניינים כאלה רבי ערך, פעולות שאין המוסדות הרשמיים יכולים לטפל בהן במלוא הקצב לבל יראו בזה כעין הודאה מצדם שיש פתרון לשאלת היהודים גם מחוץ לארצם, ואין מוסדות העזרה יכולים לטפל בהן כי ידיהם מלאות עבודה אחרת, שהיא צורך הרגע. נדמה לי שאילו לא היתה בני ברית קיימת היו צריכים ליצור אותה, ועכשיו שהיא קיימת הרי היא צריכה למלא חלל ריק זה".

עם גמר המלחמה נראה כאילו תפקיד מיוחד עומד לפני בני ברית; לטפל באלפי הילדים שנמצאו אותה שעה במנזרים, במוסדות ובמשפחות נוצריות בארצות המשוחררות מעול הנאצים. ועלה הרעיון לפתוח למענם מעונות חינוך ארעיים עד אשר תהיה האפשרות להעלותם ארצה. מטעם הלשכה לעליית הנוער של הסוכנות היהודית לא"י כתב אלי ד"ר ג. לנדאור ב-2 ביולי 1945:

"...גם אחרי סידור הילדים בארצות המעבר תתקל עליית הנוער בקשיים רבים, קודם כל בקושי פוליטי בהשגת מספר הסרטיפיקטים הדרוש. ניתקל בודאי בקושי רב גם בהשגת הסכמתם של המשפחות הנוצריות והמגזרים לשחרר את הילדים אשר קיבלו אותם כפקדון מידי ההורים כדי להציל את חייהם; הם יסרבו בודאי למסור אותם לידינו, כל עוד גורל ההורים בלתי ידוע. רוב ההורים גורשו למחנות ריכוז (וחלקם אולי או בודאי הושמדו), או שנאלצו להחבא במקומות סתר. אולי יוכל 'בני ברית' על ידי קשריו, ובעזרת ארגונים הומניטריים בעלי אופי דומה לבני ברית, להשפיע על שלטונות הכנסיה הממונים על מוסדות בהם נמצאים הילדים למען ישחררו אותם ויוכלו לקבל חינוך יהודי והכנה ראויה לעלייתם העתידה לארץ-ישראל. בשביל ילדים כאלה ואחרים יש להקים מוסדות-מעבר חינוכיים. בני ברית יחד עם מוסדות וארגונים יהודיים אחרים המעוניינים כבר כיום בפעולה כזאת יוכל אולי לסייע לעליית ילדים ונוער על ידי השתתפות בהקמת מוסדות כאלה".

לפני צאתי לאירופה ולאנגליה מיד לגמר המלחמה, ביקשני הרב מאיר ברלין לעשות למען הרעיון הזה בשליחות מפלגת המזרחי העולמי והבטיח להעמיד לרשותי את כל העזרה הדרושה. דחיתי את ההצעה כי רציתי לשמור על חופש פעולה בלי להיות קשור באיזו מפלגה שהיא, אף קויתי כי אצליח לעניין בדבר את בני ברית.

נסיתי את כוחי בזה בימי שהותי בלונדון, שווייץ ואיטליה. באתי בדברים עם גופים, מוסדות ואישים שגילו עניין בבעיה וממגעי עמהם ומהחומר שאספתי התברר לי, כי אמנם יש למצוא פתרון ניכר לשאלה הכאובה בהקמת מוסדות מעבר וחינוך עברי במקומות ריכוז של ילדים אלה. הרעיון כי מוסדות כאלה יפעלו בחסות בני ברית נתקבל באהדה והבנה אצל כל המוסדות היהודים המטפלים בילדים הפליטים באירופה, לרבות גופים שאין להם זיקה לציונות כגון "הקרן הבריטית המרכזית לעזרת יהודי אירופה" (C.B.F.), יק"א, והתאחדות הקהילות בשווייץ. כל הזמן הייתי בחליפת מכתבים וטלגרמות עם הנהלת בני ברית בוואשינגטון. רציתי לבקר בארצות פזוריהם של הילדים למען אוכל לדון לפי מראה עיניים ולא לפי הלך נפש בלבד, והדבר לא עלה בידי כי המקומות עוד היו בכיבוש צבאי. ערכתי איפוא את תכניתי לפי המקורות שנודמנו לי. וכך תיארתי לי את מוסדות הנוער החינוכיים*:

"מוסדות כאלה יוקמו בכל ארץ שנמצאים בה ילדים יהודים פליטים. כל מוסד יכיל לא יותר ממאה ילדים, ובו יקבלו החניכים טיפול אבהי, ביתי. יחנכו אותם חינוך יהודי וכשירו אותם לעליה ארצה בהודמנות הראשונה. על כן יהיה אופי ארעי למוסד.

יש להקים מוסדות מעבר גם בצרפת, בלגיה, הולנד, אנגליה ושווייצריה, ואולי גם בשוודיה. בהחזקתם יוסיפו גם להבא להשתתף המדינות והגופים הפילנטרופיים התומכים כיום בילדים. הם יספקו את השיכון ויבטיחו את הכלכלה ואת הכסות. כשותף חדש יכנס בני ברית, אשר יקבל עליו את הצד הארגוני והחינוכי ויספק את החומר האישי, המורים, המדריכים, המארגנים והמחנכים. בני ברית יצטרכו לספק גם את ההוצאות הקשורות עם החינוך. שותף חדש זה ינהל גם את המשא ומתן ואם יהיה צורך בכך את המלחמה במוסדות הנוצרים, להוציא את הילדים היהודים מידיהם.

תפקיד בני ברית יחולק בין שלושה גורמים. בני ברית בארץ יהיו אחראים על החלק הרוחני-תרבותי-חינוכי, ומכאן יישלח החומר האנושי. בני ברית באמריקה יקבלו על עצמם את החלק החמרי, הספקת האמצעים, ויחד עם זה ישתמשו בכוח השפעתם באמריקה לאפשר את הקמת המוסדות. כגורם שלישי חשוב, יהיו בני ברית באירופה, לשכות או חברים בודדים, ועליהם לטפל בצד הטכני שבתכנית, הנהלת המוסדות, הפיקוח הכללי וכו', דברים שלא יוכלו לעשות אנשים או גופים מן החוץ, שאינם בקיאים בתנאי המקום.

השאלה מוסיפה להיות דחופה ובווערת, ואולי היום דחופה יותר מאשר תמיד. כל חודש נוסף, העובר על ילד רך באוירה בלתי יהודית, ואפילו בסביבה לא די יהודית, מסכן את כל עתידו העברי, ואין להימנע מכל צעד שיש בו משום החשת הפתרון. בני ברית באמריקה צריכים לראות בזה תפקיד דחוף הנאה למסורת בני ברית במאה שנות קיומה. ועל כולם מצווים בני ברית בארץ ישראל לתרום תרומתם".

לצערי לא ראיתי ברכה בעמלי לעשות נפשות למימוש הרעיון.

פרק שנים עשר

חסד של אמת

בחלק הראשון של ספר זה תיארתי מועט שבמועט מן העזובה שבירושלים עוד לפני יובל שנים בבתי הקברות ובנימוסים בהלווית המת. כל בתי העלמין שבהר הזיתים עזובים היו, קוצים ודרדרים כיסו את החלל שבין קבר לקבר שחפרו אותם באקראי בלא סדר ותכנית. הגישה אל הקברים קשה באין דרך ושבילים. הנהלת העניינים בידי "חברות קדישא" מרובות, ולכל חברה שטח קרקע משלה, ו"דגל" משלה. ואם יש התחרות חברה בחברה הרי בעיקר רודפת כל אחת לזכות במת בעל אמצעים ולהביאו לקבורה על אדמתם ועל ידי אנשיהם, אבל דמי הקבורה שקיבלו לא השביחו דבר. והדברים מובנים לאור המסיבות בזמנים ההם. היו עולים יהודים לירושלים למות בה, ולהיטמן בהר הזיתים, וכטפל לעיקר לעשות כאן כמה שנים קודם הפטירה בתורה ועבודת אלהים. כל הדאגה נתונה לאחרית הימים. מי שהיכולת בידו כורה לו קבר בחייו; תופר לו תכריכין; ויחידי סגולה גם מכינים מצבתם. רובם מעמידים להם אומר קדיש ולומד משניות לאחר אריכות ימים ושנים, אבל מי יתן דעתו על הבלי העולם הזה, על סדרי הלוויה וקבורה, לאחר שזכו לגדולה שבזכויות להיטמן אחרי מאה ועשרים על מרום הר הזיתים? רוב הנפטרים לא קרובים ולא גואלים להם בירושלים. ומה שראיתי בילדותי ודאי היה גם בדורות קודמים. ואין תימה בכך, אדרבה, התמוה הוא, שכבר אז נתעוררו אנשי מעשה לעמוד בפרץ. בשנת תרל"ח (1878) היו בירושלים רק שלושה בתי קברות, לספרדים, לאשכנזים פרושים ולאשכנזים חסידים. אך אותה שנה קמו ממוני כולל אחד מכוללות החסידים שפרשו מכולל אחר ופתחו להם בית קברות מיוחד בשבילים. וישראל דוב פרומקין התריע על כך בעתונו "חבצלת". בדברו על פיצול הכוללים הוא אומר: "בהפרד כולל מרעהו, אין די לפירוד בהיות לו ממונים גבאים ושמשים לבד. כי גם שדה קברות אחר דרוש להכולל החדש, ואך אז יודע כי כולל מיוחד ונפרד הנהו! ...אם חלילה יצא לפעולה רעיון הממונים הצעירים האלה, ומהם יראו וכן יעשו יתר ממוני הכוללות, אשר חדשים לבקרים כעשב הארץ יציצו, וכאשר בורכנו בשמונה עשר כוללים, כן נבורך בשמונה עשר בתי קברות. אז ימנע לפעמים העונג מבני משפחה לנוח במותם על שדה קברות אחד, ובבוא לפעמים איש עובר אורח לבקר קברות בני

משפחתו ימצאם כי מפורזים הם למספר הארצות בהן ישבו וכוללותיהם". והוא מסביר, שלפי התקנות הקדומות בהנהגת הכוללות, כל איש אשר גר במדינה אחת עשר שנים, אף כי לא נולד בה, ייחשב עם בואו לארץ הקודש לכולל המדינה ההיא. ולכן לא מוזר לראות האב מכולל וואלין והבן מכולל רומניה. אח אחד מכולל ווילנא והשני מכולל מינסק. ועורך "חבצלת" פונה בקריאה נרגשת לממונים: "...חדלו לכם מרעיונכם זה. המעט לכם כי נפרדה עדת ישראל בירושלים, נקרעה לגזרים ונותחה לנתחים לכוללות ומקהלות שונים — כי תחפצו להוסיף עוד בתי קברות לכל כולל וכולל לבד? חדלו לכם מדאוג דאגת המתים בעת אשר דאגת החיים תמלא עוד חדרי לבב כל איש ישר בעמו... דאגו נא לכל יומתו רגשותיהם ותכונותיהם הטובות ויקברו חיים. במותם ימצאו קבר למו מבלעדיכם. אין דבר אשר יעצור כוח להצדיק מפעלכם בעיני אלהים ואדם... בשם אחדות העם ושלומו אדרוש מכם לשים לב לדברי ולתקן מעוות בטרם יפרוץ ריב".*

לא שמעו לדבריו. במקום שלושה בתי הקברות שהיו קיימים בשנת 1878, ובמקום השמונה עשר שראה בחזונו נתגלו בסוף המנדט הבריטי לא פחות מעשרים ושלוש חברות קדישא שתבעו קרקע כנגד שדותיהם בהר הזיתים בבית הקברות החדש שנפתח בסנהדריה, כפי שיסופר על כך בבאות. אם בימי נעורי עמדתי על כל המצער שבפרשה זו אנכי ביקורים בבית הקברות או הליכה אחרי המיטה בהלוויה, נודמן לי בשנת 1922 ללמוד את הבעיה לכל פרטיה, כשעסקתי בחקירה רשמית על ענייני הקבורה של היהודים בארץ ישראל. היו אז בירושלים, לפי העדות שגבתה "ועדת החקירה לענייני שחיטה וקבורה", שלוש עשרה חברות קדישא, הגדולה שבהן זו של כוללות הפרושים, לא פחות מתשע חברות לכוללות החסידים, אחת כללית לכל הספרדים, וחברות מיוחדות לתימנים ולגרוזינים. לכל חברה בית קברות משלה, ולכמה מהן יותר משדה קברות אחד. החברות היו ללא כל פיקוח והגבאים והממונים עשו בהן כבתוך שלהם. לציבור לא היתה כל טובת הנאה מהכנסות החברות. הקמת המצבות היתה מונופולין ליחידים. הוועדה לא מצאה לאפשר לגזור על סגירת בתי הקברות המיוחדים, ולא גרסה שינוי בבעלות על שדה הקברות, אך המליצה על פיקוח ציבורי הן בהחזקת בתי הקברות והן בהכנסותיהן שצריכות להיכנס בחלקן הגדול לקופותיהם של מוסדות הקהילה. וכך נאמר בדין וחשבון של הוועדה מיום 18 בינואר 1923: "אין הוועדה מיעצת לעשות איחוד גמור בענייני הקבורה. יש להתחשב עם

* ראה "מבחר כתבי ישראל דוב פרומקין", ירושלים תשי"ד ע. 78.

יחסי משפחה וגם בעובדה שכמה מבתי הקברות הם קניין פרטי של קיבוצים מיוחדים. יחד עם זה אין למנוע את הקהילה העברית מהכנסה אשר ברוב קהילות ישראל היא מספיקה לכסות חלק הגון מהוצאותיהן. ההצעה היא איפוא כי תשארנה החברות כמו שהן עכשיו, אך זכויותיהן בגביית תשלומים תוגבלנה עד למינימום הדרוש להוצאותיהן. אכן מס הקבורה יוטל על ידי הקהילה וייהנו ממנו כל בני הקהילה בלי הבדל. אחד מעשירי הקהילה שמת ויכולים לגבות מס בסכום גדול בעד קבורתו, צריכה כל הקהילה ליהנות ממס זה ולא רק בני כוללו, כי בחייו נתנה הוא מכל מוסדות הקהילה.

המצב העגום בענייני קבורה והלווית המת שהיה בו משום פגיעה בכבודם של יקרי דשכבי ויקרי דחיי כאחד, הדריך את מנוחתם של רבים מאנשי ירושלים, שהיו מתמרמרים ומצטערים ונאנחים, ושופכים לבם איש לפני חברו וחושבים על תקנה לדבר. גלוי וידוע היה שאין להסדיר את העניינים עם החברות הקיימות. תיקון הדבר מיסודו יתכן רק על ידי רכישת שדה חדש לבית קברות וייסוד חברה קדישא חדשה, ומאלי נראה הפתרון, שדבר זה צריך להיעשות על ידי הקהילה המאורגנת — קהילת ירושלים שליד כנסת ישראל. לא זו בלבד שהדבר מן הפעולות של קהילה סדורה, אלא שבסופו של דבר הרי תיבנה הקהילה ממנו, שהרי מקור הכנסות יהיה לה. אך הקהילה דלה ועניה וקופתה ריקה. זכות חוקית להטלת מסים אין לה. התרומות באות בהתנדבות. ורק מקצת מן המקצת של מסי הוועד הלאומי שגם הם מעטים, מפרישים לקהילה ואין ההכנסות הזעומות מספיקות לכסות אפילו הוצאות יום יום הדחופות ביותר. אבל כל זה לא הרתיע עסקנים מלחתור לפתרון. אם תימצא קרקע נאה — ויימצאו גם דרכים לגאולתה ולהמשך הפעולה. אבל קרקע לבית עלמין כמה מעלות דרושות לה. ברור, שמקומה בהר הזיתים. מי היה מעלה אז על הדעת, שאפשר לה לירושלים בבית קברות בחלק אחר של העיר? יתר על כן, בית הקברות שעל הר הזיתים צריך שיהא צופה פני ירושלים. ודאי לא בעמק חבוי, תחת גבעה המסתירה את פני העיר או נוף הר הבית. והנה כמעט בהיסח הדעת נודמן מקום אחד שכאילו מימי בראשית לא נברא אלא לשם בית קברות. מגרש גדול של למעלה מעשרים דונם, ברובו גדור יפה, ובתוכו כמה בניינים, והוא במרומי הר הזיתים עומד מעל לבתי הקברות של היהודים ואף גיבל בהם, וממנו מראה נהדר על פני ירושלים והר הבית. המגרש קניין כספו של מנזר נזירות קתוליות, "נוטרדם די ציון", והוא עומד למכירה. המחיר הדרוש קצת למעלה מחמשת אלפים לירה. אבל סכום גדול זה מאין יימצא? נכנסו כמה

עסקנים בעובי הקורה, טיכסו עצה, באו בדברים עם הנהלת בנק אנגלו פלשתינה שהסכימה להלוות את הכסף הדרוש כנגד בטחונות עסקיים. ועד הקהילה אינו חשוב כלוה בטוח. מנהל הבנק יתן את הסכום כנגד שטרות של סוחרים ובעלי הון מהימנים לתקופה של שנתיים ברבית מניחה את הדעת. בתנאי נוסף שהקרע תירשם על שם הבנק וכי לא יתחילו להשתמש בה למטרתה כבית קברות, כל זמן שלא שילמו את החוב לבנק במלואו. מיד נמצאו הערבים: ישעיהו ברוידא, א. גולדוטר, ש. הורוביץ, יעקב יפת, י. ד. מן, חיים סלומון, מרדכי עליאש וד"ר א. רופין שחתמו על שטרות, מי על אלף לא"י ומי על 500 לא"י. החוזה נחתם, הכסף שולם ובראשית שנת 1935 נרשמה הקרקע במשרד ספרי האחוזה בירושלים לשם הבנק.

משנסתיימה פרשה ראשונה זו באו העסקנים בדברים עם קהילת ירושלים שתתחיל להוציא לפועל את התכנית. ברור היה, שהקרע שנרכשה צריכה להיות נחלת הקהילה וכך היתה הכוונה, שלאחר שיסולק החוב לבנק יעביר הבנק את הקרקע לקהילה. אך בכדי שיוכלו לסלק את החוב, הכרח להשתמש בקרקע, היינו להכשירה ולהתחיל בקבורה בה. לשם כך יש צורך בחברה קדישא מיוחדת, לחברה חדשה זו צורך באנשים, בתקנות ובכלל בעבודה של הכנות מרובות. סוף סוף לאחר התיעצויות ושיחות רבות התגבשו סדרים מיוחדים נאים לתנאים ולמטרה: הוקם ועד שנכנסו בו באי כוח הגופים המעוניינים, ושותפים בו האחראים במימוןם מזה, ונציגי הקהילה והוועד הלאומי מזה, ויושב ראש שכל הגורמים סמכו ידיהם עליו. התקנות שחיברו בשביל חברה זו, הריהו דיון ממצה את כל המסיבות והתנאים וכלי נושא ברכה וראוי לעיון מחמת עצמו. שותף בעריכת התקנות מר יצחק סמונוב שהיה אותו זמן מזכיר קהילת ירושלים. בפתח חוברת התקנות בא ההסבר הזה:

"כמה עסקנים בירושלים דאגו מזמן לסידור חברה-קדישא שתהווה חלק מהמוסדות הציבוריים של הקהילה, לרכישת בית-קברות מסודר שיהיה גם הוא חלק מהרכוש הציבורי, ולסידור ענייני הקבורה בצורה שתבליט את האיגוד והאחדות בין חלקי היישוב הירושלמי השונים, במקום להדגיש את פירודם לעדות ולכוללים. — החליטו להשתמש בשעת כושר שבאה לידם לרכוש במרומי הר-הזיתים ולגאול מידיים נכריות חלקת אדמה המתאימה ביותר לבית-קברות, קיבלו על עצמם את האחריות הכספית לכל המפעל ונטו את שכמם לאירגון החברה ולסידור פעולותיה.

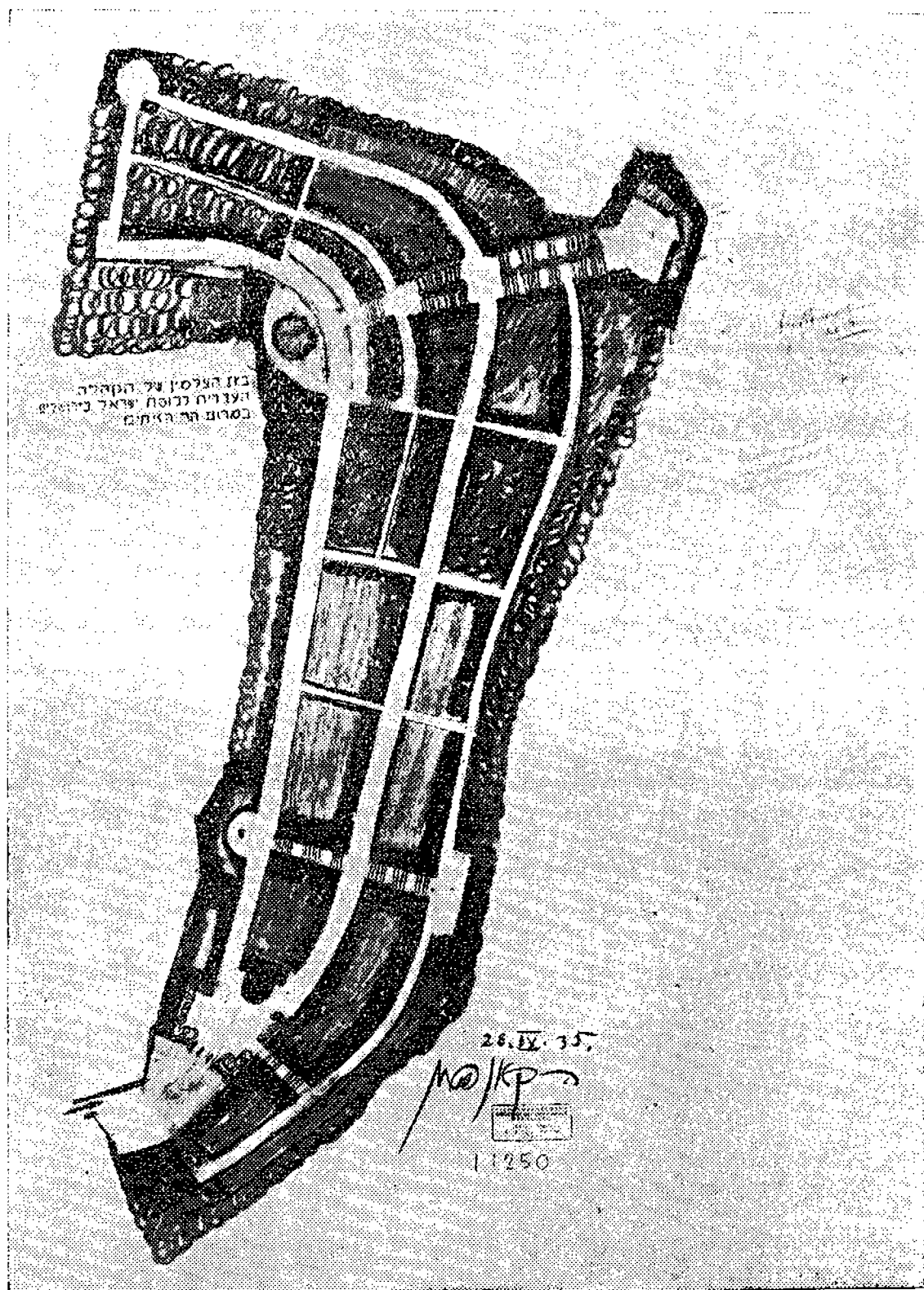
מהכא, המבנה המיוחד של התקנות הקובעות זכויות מיוחדות למייסדים המתאימות לנטל האחריות שהם קיבלו על עצמם, והפוסקות לאחרי שאחריות

זו תפקע. האופי הציבורי של המפעל לא נגרע על ידי כך, וועד החברה מקווה שהציבור הירושלמי לכל חוגיו וסוגיו יושיט יד עזרה למען הקמת בית-קברות שסדריו ישמרו על כבוד המתים ועל כבוד החיים, ולמען יצירת הכנסה קבועה לקהילת ירושלים לצרכי דת וצדקה, כפי שזה נקבע וסומן בתקנות הבאות.

הוועד הפועל: השופט גד פרומקין, יו"ר / הרב מ. אוסטרובסקי (ב"כ הקהילה), סגן / י. ברוידא, גזבר / י. בן-צבי (ב"כ הוועד הלאומי) / א. לולו (ב"כ הקהילה) / ח. סלומון / ד"ר מ. עליאש / ד"ר ח. שמטרלינג (ב"כ הקהילה)."

לצד הוועד הפועל נוסד גם וועד "גחש"א" (גמילות חסד של אמת — כך קוראים לעוסקים בהלווית המת ובקבורתו. כי האיש שגומלים לו את חסד הטיפול האחרון מובטח שלא יוכל להשיב לעוסקים גמולם ועל כן החסד הוא של אמת). בראש הגחש"א הועמד הרב א. ח. צובנר, הוא הרב שאג, העומד כיום בראש החברה קדישא. אחרי שהוועד הפועל הראשון חוסל, לפי התקנות, משהשיג את מטרתו. עם הסדר העניינים הפורמליים התחילו הקשיים הממשיים. הבנק התחיל נוגש לתשלומים. במשא ומתן ממושך שנשאתי ונתתי עם הבנק השגתי ארכה לכמה שנים, בתנאי שנכניס שיעורים מסוימים בזמנים קבועים, והעיקר שהשגתי הסכמה להשתמש בשדה לפני סילוק החוב במלואו שלא כפי שהותנה לכתחילה. פעמים נאלצו הערבים להכניס את השיעורים מכיסם, אך בסופו של דבר החזירו להם השקעותיהם ולא היה להם חסרון כיס. הכינו תכנית נאה מעשה ידיו של האדריכל קופמן, ולפיה חילקו את השדה לגושים והגושים לקברים במידות נאות ובסדר נאה שורות שורות עם ריווח בינתיים. התארגן "דגל" שחבריו נושאי מיטה וקברנים ורוחצים, קבעו סדרי הקבורה והטיפול במת בצורה שהיא כולה לכבוד המת והחיים כאחד והכל לפי מנהגי ירושלים והמסורת. ברטט חכינו להלוויה הראשונה, כי חששנו לתגובה קשה מצד אנשי החברות הקיימות, שיראו בנו פורצי גדר ופוגעים בחזקתם. אך חוץ מהטחת דברים לא ניראו סימני מעשים וההלוויה הראשונה עברה ללא כל תקלה. הקבר הראשון בבית הקברות של הקהילה נחצב בשביל הרב ישראל מאיר סימנסון, רבה של ברסלאו, שהעלו עצמותיו מגרמניה והובא לקבורות בחול המועד של פסח תרצ"ו.

עם ראשית הפעולה עמדנו לפני קושי נוסף, והוא הגישה אל בית הקברות החדש. גישתו הישירה דרך הכפר טור וניתן להגיע ברכב עד למרחק כמאתים מטר משער בית הקברות. אולם מכאן ועד השער שדה השייך להקדש מושלמי הנמצא עכשיו בהנהלת המועצה המושלמית העליונה. אמנם המנזר נהנה

בית הקברות של קהלת ירושלם "כנסת ישראל" במרומי הר הזיתים.

מזכות מעבר בשטח ההקדש, וזכות זו עברה אלינו עם שטר המכר, אך ראש המועצה, המופתי חאג' אמין, מצא כאן מקום לגלות התנגדותו והקים חומה גבוהה להפריד בין אדמת ההקדש ודרך טור. וכך נחסמה הגישה לבית הקברות מהצד הזה, ונשארה רק הגישה דרך בתי הקברות של היהודים, מדרך יריחו במורד עד למעלה הר הזיתים. ודאי שהיתה גישה תלולה ולא נוחה בכלל, ולנושאי המיטה בפרט.

ושתי דרכים לפנינו להשיג גישה נוחה. אחת לתבוע את זכות המעבר בערכאות וזו נראתה לנו כדרך ארוכה וחששנו מעינוי הדין שעלול היה להימשך שנים על שנים. והיתה דרך קצרה יותר ואותה נקטנו. נתברר, כי "דרך הטבעת" (רינג ראוד) שלפי תכנית בניין ערים צריכה להקיף את כל ירושלים, תעבור בקירבת מקום ותגיע עד לגדר העליונה של בית הקברות החדש דרך אדמת ההקדש, וביקשנו משלטונות המנדט הבריטי להתחיל עכשיו בסלילת חלק זה של הדרך המתוכננת (דרך טור עד לגדר בית הקברות) ולא לחכות לסלילת דרך הטבעת כולה. למטרה כזאת הרשות בידי השלטונות להפקיע אדמות ואף להרוס חומות. מרדכי עליאש טרח הרבה וטיפל בצד המעשי והמשפטי שבדבר. שיחקה לנו השעה, שזכינו להבנה ולאיון קשבת אצל הרשות. הנציב העליון חתם על צו ההפקעה ולא היה לנו צורך לשלם תמורת רצועת האדמה המופקעת. גם הוסכם, שהממשלה תסלול רצועת דרך זו, שהרי למראית עין לשם דרך הטבעת הופקעה האדמה ולא כדי לפתוח גישה לבית קברות של היהודים. אך את הוצאות סלילת הדרך עלינו לשלם. ושוב השאלה: הכסף מאין יימצא. הלא אי אפשר להטיל גם נטל זה על המייסדים. הבנק בוודאי שלא יסכים להקדים מעות נוספות כשהחוב הגדול מפגר בפרעונו. וכל הסכום הדרוש בסך הכל כשלש מאות לא"י. פנינו לקהילה ובשמה טוענים הטענה הסותמת את כל התביעות: "אין לי". ביקשתי ישיבה משותפת בין באי כוח החברה קדישא ונשיאות הקהילה ובא כוח הוועד הלאומי, וראוי להביא כאן כמה קטעים מפרוטוקול ישיבה זו מיום י"ז חשון ת"ש (9.11.39) המפיץ אור על הרפתקותיה של החברה בימיה הראשונים והוא גם "תעודת עניות", פשוטו כמשמעו, המגלה את אזלת ידיהם של הקהילה והוועד הלאומי להשיג סכום זה שנראה לנו היום בתקופת המיליונים, כפעוט וזעום. בדין וחשבון שמסרתי באותה ישיבה אמרתי:

"הרשיתי לעצמי להטריחכם, רבותי, הערב לפגישה מפני שענייני החברה קדישא הגיעו עד משבר. אחר שעברנו על מכשולים רבים כל כך ושפחדנו משערוריות מצדדים שונים, דווקא עכשיו הגענו למצב קשה שלא נוכל להתגבר עליו. המפעל החשוב הזה נקרא על שם הקהילה. זכתה הקהילה

שאנשים יחידים נכנסו בעול וקיבלו על עצמם ערבות על סכום של אלפי לא"י, ולא זו בלבד שחתמו על ערבות אלא גם שילמו מכיסם כל אחד מאות לא"י. בקושי רב הסכים הבנק שנשלם לו שבעים לא"י לחודש וגם זה אין, והערבים נתבעים בכל חודש להשלים החסר. מצד שני, יש לנו קבוצת הגחש"א, אנשים עסקנים חשובים. שנותנים מזמנם ומרצם לגמילות-חסד-של-אמת, משתתפים בהלוויות ועניינם בכל פרטי מצווה זו. והקבוצה השלישית הם האנשים העובדים בשכר, שגם בהם הצלחנו למצוא אנשים המוסרים את גפם על עבודה זו. במשך תקופה קצרה של שבעה חדשים מאז פתחנו את ביה"ק עברו על ידינו שלושים ואחת קבורות ושמונו יצא לתהילה בסדר והכבוד שהכנסנו לענייני הקבורה בכל המובנים, והגנו שומעים שעבודתנו הטובה השפיעה גם על יתר החברות המשתדלות לשפר את עבודתן.

לפני הח"ק שלנו עומדות שתי בעיות, אחת גדולה ואחת קטנה. לא אדבר על הגדולה כי הערבים שקיבלו על עצמם את העול ישאוהו. אבל הבעיה הקטנה מוכרחה למצוא את פתרונה. כמה וכמה פעמים דיברנו וכתבנו על דבר חדר למשרד הח"ק ועדיין לא השגנוהו. המפעל החשוב הזה נמצא עד היום בפינה של אחד החדרים, וגם זה לא בקביעות כי מחליפים אותו מפעם לפעם. דרשנו מכם לסדר טלפון מיוחד לח"ק. הוא זה מובן, שאין ח"ק יכולה להתקיים בלא טלפון מיוחד וסניף לו בבית המזכיר, בפרט בעיר בירושלים שיש בה כמה וכמה ח"ק וכשהמעוניין פותח את ספר הטלפונים ואינו מוצא אותנו שם הוא פונה לחברה אחרת. והנה עוד פרובלימה חשובה של קבורה לעניים. היו לנו במשך הזמן חמשה מקרים של עניים שלא יכולנו לקבל מהם אפילו את ההוצאות שהוצאנו במזומן. היעלה על הדעת שגם הוצאה זו תפול על אנשים פרטיים? יש לנו שני קברנים-שמשים הקשורים אל העבודה כל היום ואינם מקבלים שום משכורת, רק איזה סכום קטן מדי עסקם בקבורה והם בעלי משפחה עניים. המותר לנצל אנשים מסכנים אלה? אין לנו כלים מספיקים לצרכי העבודה. אנו צריכים לדאוג לתלבושת בשביל אנשי הדגל, ראשית מפני שאסור להפקיר את העניים האלה נושאי המיטה לצאת לביה"ק בלי מעיל חורף ונעלים טובות, דבר שנהוג בכל יתר החברות, וגם מפני הכבוד שישאו כולם תלבושת אחת ובצורה הגונה.

כל מה שדרשתי היה שהקהילה תכניס לתקציבה מאה לא"י לשנה לטובת הח"ק ותשפיע על הוועד הלאומי שיתן מאתים לא"י.

וד"ר יעקב טון, חבר הנשיאות ענה בין השאר :

"אני שוקל את השלטון הבלתי מוגבל של בתי-הקברות בירושלים ומתוך זה אני יכול להעריך את עבודתכם החשובה. אתם שברתם את השלטון הנ"ל.

אם הושג הדבר שיש בי"ק ציבורי, זהו כבר דבר גדול מאד, זהו נכס ציבורי רבי-ערך. אבל איך לעזור לכם? אין לנו ציבור מסודר. אתם בעצמכם יודעים את המצב. בזה שקבעתם את דרישתכם בהתחשבות עם מצב הקהילה השכלתם לעשות. אני אתמוך בכל כוחי שהקהילה תקציב עבור הח"ק מאה לא"י לשנה".

ומדברי יו"ר הועד הלאומי יצחק בן צבי:

"ליועד הלאומי בכלל אין כספים חפשיים. כל הכספים הנכנסים אליו מוקדשים למטרות ידועות ואסור לנגוע בהם לאיזה עניין אחר. אבל אם בתור הלוואה אפשר אולי לדבר על זה. אולם הקהילה מחויבת באמת לדאוג לזה, כי זה מתפקידה".

דובר בישיבה זו גם על פנייה לקרן הקיימת לישראל "שתקנה איזה שטח מבית הקברות שישמש בשביל נפטרי כבוד מגדולי האומה". אבל "רוב הנוכחים סברו שה' אוסישקין לא יתן ידו להצעה זו ויענה בוודאי, שקה"ק דאגתה לחיים ולא למתים".

בסופו של דבר התגברו על כל חבלי ההתחלה, לבית הקברות הירושלמי החדש יצא שם טוב וגם מחוץ לירושלים למדו מסדריו. ההצלחה היתה פרי שיתוף פעולה קרוב בין כל הגופים המתנדבים, הוועד הפועל וועד גחש"א, הקברנים, הרוחצים, ראש הדגל ונושאי המיטה, ששכרם היה כל כך מועט, שאפשר לראות גם עבודתם כעבודת התנדבות. על המשרד היה מנצח ישראל ברדקי, שלא ידע ליאות במאמציו להפעיל את העניינים לשביעת רצונם של כל הגורמים, שבטבע הדברים לא קל להניח דעתם בשעת צערם. ברבות הימים נצטרף אליו מרדכי לוברבוים, אף הוא בעל רגש, נאמן וזריז שהמפעל יקר לו עד למאד. ראוי לציון שדווקא בני משפחות ותיקות בירושלים, האמונים על המסורת והשיטות הנושנות, נתנו ידם בהתלהבות ירושלמית לתקנת הדברים. עם ילידי ירושלים נמנים ראש הדגל הראשון ר' חיים יהודה ברגמן ז"ל ויבדלו לחיים הרב שאג וישראל ברדקי (בר זכאי). נכדם של ר' ישעיה ברדקי ור' שמואל סלאנט, ומאנשי השורה ניסן בק נכדו של ר' ניסן בק הידוע, ושלמה שרגא בנו של מרדכי בונים שנקרא גם מרדכי בוליס בהיותו אחד משני השוטרים היהודים בעירית ירושלים בימי השלטון העותומני. ציון פעולותיהם של אלה לא בא לגרוע כמלוא נימה מערכם הרב של בני חוץ לארץ. בכללם עולי גרמניה שנרתמו אף הם לעבודה בחיבת קודש ובראשם הרב אונא ומר הקשר ז"ל. יום ז' אדר, היום המקובל בכל העולם היהודי כיום אנשי הגחש"א, הפך אצל חברה קדישא של קהילת ירושלים ליום גדול רב הרושם. ביום זה המיוחס ללידתו ולמותו של משה

רבינו מבלים אנשי חברה קדישא בצום ובתפילה ובפיקוד בתי הקברות ובערב מתאספים לסעודת מצווה כל אנשי החברה העוסקים במצווה זו למגדול ועד קטן, ובמעמד של אורחים חשובים מסכמים את פעולת השנה. לא תהיה בזה משום הגזמה אם אגיד כי מכל המסיבות הססגוניות האחרות שהסיבות בהם בימי חיי מסיבות ז' באדר לעולם משרות עלי רוח טובה וסיפוק נפשי.

כתשע שנים פעלה חברה קדישא ללא הפרעות של ממש, עד שקפץ עליה רגזו של הזמן, עם התקוממות הערבים לאחר החלטת האומות המאוחדות על הקמת מדינה יהודית ביום 29 לנובמבר 1947. על השתלשלות הדברים מאותו יום ועד לפתיחת בית הקברות בסנהדריה יסופר כאן בכמה קטעים מתזכיר שערך מנהל חברה קדישא מר ישראל ברדקי במארס 1948.

"מתחילת חודש דצמבר 1947, התחילו ימים קשים לעבודת הקבורה בירושלים. לרגל זה, שהר־הזיתים נמצא בסביבה ערבית טהורה, נאלצנו לבקש מהממשלה משמר לכל הלוויה. באחד הימים של חודש דצמבר יצאנו עם שתי הלוויות של העתונאי רוברט קליוו שטרן שנרצח בידי ערבים ושל המיג'ור הנרי לודמיר מחיל הספר. בהלוויות השתתפו גם אנגלים מפקידי הממשלה וקצינים וחיילים מחיל־הספר. בהגיע הלוויות לשטח ביה"ק ניתך עליהן מטר יריות. כל המשתתפים השתטחו על הקרקע או התחבאו בקברים פתוחים כשגופות המתים הונחו על הארץ. רק כאשר שכנו קצת היריות יכלו לטפל בקבורה כשגם אז לא חדל זמזום היריות לגמרי.

אחרי ימים מספר יצאה מהעיר שיירה של הלוויות מכל הח"ק השונות שבירושלים ובהגיעה לקצה רחוב שמואל הנביא נתעכבה לפי פקודת המשמר עד שקיבלו הוראות חדשות ממפקדת המשטרה. כי היתה באותה שעה ההתפוצצות הגדולה בשער שכס. כל השיירה, החיים והמתים, חזרו לבקו"ח. למחרת בצהריים נתקבלה ידיעה מהועה"ל שהממשלה הסכימה סוף־סוף להרשות ליווי של אנשי משטרת היישובים העבריים. ביום ההוא בשעה 2 אחה"צ יצאה שיירה גדולה שהכילה כשלשים איש מאנשי הח"ק ומספר של 13 גופות במכוניות מיוחדות. כאשר רק התחלנו להוציא את הגופות מהמכוניות ליד שער ביה"ק ומבול של כדורים מכיוונים שונים התחיל לרדת עלינו. מי שהחזיק גופה הורידה באותו מקום על הקרקע והתחיל לחפש מקום מחבוא. מי שנמצא בתוך האוטו המשוריין נשאר על מקומו. אלה שהיו ליד האוטו התחבאו תחתיו. המערכה נמשכה כשתי שעות ומחצה. לעינינו נפל חלל שוטר בריטי ולאחר שעה קלה נהרג יהודי אחד מאנשי הח"ק. החושך התחיל בינתיים לכסות ארץ ואנו כולנו שוכבים על האדמה הרטובה מטיפות

גשם, רועדים מקור ופחד המות לנגדנו. כשהחשיך יותר הרפו מאתנו צמאי-הדם, ובזחילה חזרנו אל האוטו המשוריין. הנוטרים אספו חזרה כמה גופות מתים ואחת נשארה בשדה הפתוח מתוך אי-אפשרות לאספה או מתוך שכחה. בדרך חזרה בין הכפר "טור" והאוניברסיטה שוב המטירו עלינו אש מרוכזת ממרחק קטן ובנס ניצלנו ממות בטוח כי הכדורים לא חדרו דרך השריון. כשחזרנו לבקו"ח, יחד עם המתים, קיבלו את פנינו מאות אנשים שאזנם קלטה שמץ מהיריות וברכו עלינו 'ברוך מחיה מתים'.

באותו יום באה הצעה מצד הממשלה שתתן להלוויות ליווי צבאי נוסף על המשטרה. היתה במשרד הח"ק שלנו ישיבה של ב"כ הח"ק השונות, ואחרי דיון ממושך הוחלט לנסות רק הפעם לעלות להר-הזיתים, בתנאי שאם יקרה שוב איזה עיכוב לא יחכו עוד אלא יעבירו תיכף ומיד את הגופות לקבורה ברחוב המלך ג'ורג'. בינתיים הצטברו בעיר עוד גופות, וביום הששי 2 לינואר 1948 לפני שעה שש בבוקר, בעוד חשכה, יצאה השיירה בדרכה להר-הזיתים בלווית משמר צבא והסיעה 23 גופות, מהן נרצחים ומהן נפטרים. הקבורה עברה בשלום. מני אז נמשך העניין כך עד קרוב לסוף פברואר. ההלוויות יצאו את העיר רק פעמיים בשבוע, ביום שני וביום חמישי בשעה שש לפנות בוקר. גופות מתים מכל קצוי העיר ומכל העדות והכוללים היו נאספות לבתי-החולים 'שערי-צדק' ו'ביקור-חולים' ומחכות לתורן עד הגיע יום הקבורה. שיטה זו של הלוויות, פעמיים בשבוע, היה בה הרבה מבזיון המת ומחרפת החיים. ערמות ערמות של גופות היו מתגלגלות בשני בתה"ח הנ"ל כדומן אשר על פני השדה. נקל לשער את יסורי המשפחות בראותן את גופות יקיריהן בקלקלתן. כשקרה אסון ההתפוצצות ברחוב בן-יהודה ומספר ההרוגים הגיע קרוב לחמשים הגיעה החרפה לשיאה, והמראה בבתי החולים היה קורע לב. בינתיים החמיר והלך מצב הבטחון בדרך בה עוברות ההלוויות להר-הזיתים. גשר דרכים אשר ליד מגרש שמעון הצדיק פוצץ ע"י הגיבורים הפורעים וממילא נותק הר-הזיתים. אי-אפשר היה לסדר קבורה לא ביום ב' ולא ביום ג'. רק ביום ד' סודרה קבורה של נפטרים בעיקר. עשרות הרוגי רחוב בן-יהודה נשארו. תנאי הקבורה בהר-הזיתים לא אפשרו קבורה המונית כזו.

עשרות הגופות התגלגלו בחצר ביה"ח ביקור-חולים תחת כיפת השמים כי בחדר המתים לא היה להן מקום. מבוכה השתררה בעיר. המשפחות השכולות יללו וזעקו. יהודים טובים אחרים צעקו על חילול כבוד המתים הקדושים וכל העיר רעשה ונשכה את בשרה בשיניה למראה החרפה הנוראה הזאת. אבל כל זה לא הביא לידי פתרון. באותו יום הראשון לשבוע י"ב אדר א'

תש"ח 22.2.1948 יום ההתפוצצות הגדולה ברחוב בן-יהודה, התעורר מע"כ שופט בית-המשפט העליון ה' גד פרומקין יו"ר הח"ק, לקח את המכשלה הזאת תחת ידו וחתר למצוא תיקון רדיקלי מידי ופתרון מוחלט לשאלה הכאובה הזאת הממיטה חרפה על ירושלים. ראשית כל קיבל את חוות דעת הרבנים הראשיים, כי אין להם דבר נגד הקמת ביי"ק מתוך להר-הזיתים. לאחר הנחה זו בא בדברים עם כל המוסדות הישוביים וביקש את עזרתם. על פי יזמתו התקיימה למחרתו ישיבה בוועד הלאומי בה השתתפו: ה' פרומקין, הרב צובנר וה' ברדקי מטעם הח"ק, וה"ה י. בן-צבי, וד"ר א. קצנלסון מטעם הוועד"ל וד"ר י. טון מטעם קהילת ירושלים. השופט פרומקין תאר בקצרה את המצב המחפיר של ענייני הקבורה והציע לתור אחרי מקום קבורה חדש בגבולות האיזור היהודי. הוא הודיע שכבר בא בדברים עם הד"ר גרנובסקי יו"ר הקה"ק שתקדיש לצורך זה שטח מתאים או שתממן קניה אחרת. אחרי ויכוח קצר הוחלט בפרינציפ לעשות את המעשה הזה.

ואוסיף כאן כמה פרטים. הלילה שקדם לישיבה זו היה בשבילי ליל שימורים ואף הוצאתי אחרים ממיטותיהם. היו לי שיחות טלפון ארוכות עם כמה אישים, בכללם הרב הראשי הרצוג, התלוננתי על אשר לא פונים אל הצלב האדום העולמי שייכנס בעובי הקורה. מהישיבה המתוארת למעלה הלכתי עם יושב ראש הוועד הלאומי, יצחק בן צבי, אל ד"ר גרנובסקי. התברר לנו שספק הוא אם מהקרקעות שבירושלים שברשות קרן קיימת ישנה חלקה נאה לבית קברות, וד"ר גרנובסקי לא הסכים להקציב את הכספים הדרושים לרכישת קרקע אחרת. הלכנו שנינו (בן צבי ואנכי) אל גובר הסוכנות היהודית, אליעזר קפלן, שכינס מיד לחדרו את חברי הנהלת הסוכנות שהיו אותה שעה בירושלים, הרב י. ל. פישמן (מימון) וד"ר יצחק גרינבוים. קפלן הודיע שמבחינת הכסף לא יהיה עיכוב. אותו יום אחר הצהריים ולמחרתו יצאנו לסיור בסביבת בית הכרם, גבעת שאול ונוה שאנן ונלווה אלינו שניאור זלמן ליפשיץ (ליף) מקרן הקימת הבקי בקרקעות של הסביבה בירושלים, ואחד מאנשי ההגנה, שיתן דעתו מצד בטחון והאדריכל קויפמן, מומחה בתכנון ירושלים, אבל את מבוקשנו לא מצאנו. לא כל חלקה פנויה ראויה לבית קברות, ולא כל חלקה הראויה לבית קברות אפשר לקבלה ולהחזיק בה, אם מפני תנאים פורמליים, או מפני שכבר הקצו אותה לרשות ציבורית אחרת.

ושוב בלשון התזכיר:

"קצין המחוז ד"ר אברהם ברגמן (בירן) נענה להזמנתו של השופט

פרומקין גם הוא והשתתף בסיורים. ביום שלישי הציע לבקר את תחנת הנסיונות הממשלתית אשר ליד שכונת סנהדריה. למחרתו ביום רביעי בבוקר יצאו לסייר את המקום: מטעם הח"ק השופט פרומקין, הרב צובנר וה' ברדקי, וה' בן-צבי נשיא הוועד הלאומי. אחרי סיור בתחנת הנסיונות הוצעה גם הצעה אחרת בקרבת התחנה, מגרש המוקצה לגן והשייך לעיריה. לבסוף סוכם שתחנת הנסיונות הממשלתית הוא המקום הנאה ביותר לתעודתו מכל הצדדים. השטח מישור בלא מעלות ומורדות ובשל כך אינו מצריך שום הוצאות ליישורו, ואפשר מיד לחפור בו קברים ובלי כל דיחוי. שנית, יש בו כמה בניינים שאפשר להשתמש בהם לצרכי השכבת מתים, לטהרה, לבית תפילה, לסידור הספדים, למחסן לדברים שונים וכלי עבודה. יש בו גם מים וחשמל. שלישית, הרבה עצים ושיחים כאן המייפים את המקום ומשרים עליו שקט יפה לבית-קברות. כל השטח מגודר בגדר של חוטי תיל עם שער ברזל בכניסתו והריהו יחידה בפני עצמה ועם זה שתי שכונות יהודיות סוככות עליו משני צדדיו. ליד הכניסה תחנת אוטובוסים של 'המקשר'. כל המעלות האלה הכריעו את דעת המבקרים להחליט שזהו המקום המבוקש, שישמש בית-קברות לחברה קדישא של קהילת ירושלים.

קדם להחלטה ויכוח חריף במקצת ביני לבין האדריכל, שמצא כי המקום טוב מדי, ויש להשתמש בו למטרות החיים ולא לקבורת מתים. לא היתה זו החלקה האחת בהמשך סיורינו שפסל אותה האדריכל משום שהיא "טובה מדי". מחיתי על דעתו זו שאדמה זיבורית בלבד טובה לבית קברות. אז פניתי אל בן צבי, שהקשיב לויכוח וביקשתיו שבכוחו, כנשיא הוועד הלאומי, יכריע ויכריז שזהו המקום המבוקש, וכן עשה. באותו מעמד, בנוסח תזכירו של ברדקי:

"ביום רביעי לשבוע ט"ו אדר א' התש"ח בשעה 9.30 בבוקר אושר המקום הזה לשמש בית-קברות של קהילת ירושלים ע"י ראשי הח"ק קהילת ירושלים ונשיא הוועד הלאומי לכנסת-ישראל.

מהנדס-מודד שהשתתף בסיור קיבל הוראה לערוך מיד תרשים ולסמן בו את השורות באחת החלקות לכריית קברים, ובשעות המוקדמות שלאחר הצהריים כבר עמדו פועלים יהודים וכרו עשרות קברים בשביל לקבל את הקדושים חללי ההתפוצצות ברחוב בן-יהודה. פועלים הוסיפו לחפור כל אותו הלילה ולמחרתו כל היום. בשעה שתים אחה"צ הגיעו שיירת הקדושים והובאו לקבורה במעמד אלפים מאנשי ירושלים ובראשם ראשי המוסדות הלאומיים והרבנים הראשיים שערכו טכס חנוכת ב"ק. בשעה ארבע אחה"צ, כשכל הקדושים הובאו למנוחתם, אמרו כל הנוכחים 'צידוק הזין', הרב

א. ח. צובנר אמר 'קדיש גדול' והחזן ישראל ברדקי מנהל הח"ק ערך אזכרה כללית. ראשי הח"ק ה"ה פרומקין וצובנר, פקידי הח"ק ובראשם ברדקי ולוברבוים השקיעו עמל רב בסידור העניינים.

ימים אחדים לאחר מכן, בשלשה במארס 1948, פניתי כיושב ראש החברה קדישא במכתב זה אל מושל מחוז ירושלים: "כידוע לכב' הוטרדנו בזמן האחרון ולא יכולנו לקבור את מתינו כיאות בכבוד ולפי דיני ישראל. עלינו היה איפוא למצוא בית-קברות לשעת חירום שאליו תהיה הגישה בטוחה יותר, ביחוד במקרים כגון אלה של חללי רחוב בן-יהודה, שנהרגו עשרות אנשים וצריכים להיקבר בפעם אחת. נראה היה לנו שהתחנה החקלאית הממשלתית היא המקום הנאה ביותר לקבורה, הן מחמת מקומה והן מחמת הבניינים הנמצאים בתוכה ושיכולים לשמש לצרכי ההכנות לקבורה. אי לזאת מתכבדים אנו לבקש מכב' את הרשות להשתמש במקום הנ"ל כבית-קברות.

ברצוננו בשעה זו להביע לכב' את תודתנו העמוקה על הבנתו ועזרתו בפתרון בעייתנו הכאובה בענין קבורת חללי רחוב בן-יהודה בשבוע החולף". בתשובה קיבלתי מהמושל העתק מכתב ששלח אל המזכיר הראשי בעשירי למארס ובו נאמר בין השאר:

"באישורך ובהסכמתו של מנהל מחלקת החקלאות נמסר השטח שנבחר, היינו אדמת הממשלה בסנהדריה, המשמשת תחנת נסיונות לחקלאות, למוסדות היהודים בשביל בית קברות. עכשיו הוגשה בקשה פורמלית מטעם החברה קדישא שעל יד קהילת ירושלים המבקשת את הזכות להשתמש במקום הזה לבית קברות. אני מעביר לך בזה את הבקשה בהמלצה להתייחס אליה בחיוב". משנפתח בית הקברות בסנהדריה התחילו החברות האחרות בירושלים לתבוע לעצמן חלקות נפרדות בבית הקברות החדש, ופנו בעניין זה לשלטונות הבריטים, בטענה שעכשיו משניטלה מהן האפשרות להגיע אל בתי הקברות של חברותיהן בהר הזיתים, רשאיות הן לקבל חלקן בשטח הזה השייך לממשלה. התנגדנו לזה בכל תוקף. לא רצינו לראות בסנהדריה המשך פיצול והפירוד שבהר הזיתים. הסכמנו לקבור את כל המתים ללא הבדל השתייכות לעדות ולכוללים.

בסופו של דבר הוסכם שגוש אחד בסנהדריה יוקדש לכל החברות האלה יחד, ושם יטמנו את מתיהם בזה אחר זה לפי סדר הקבורה ולא לפי השייכות לח"ק זו או אחרת, וסידור זה אושר במכתב מושל המחוז מיום 17 אפריל 1948.

מה שלא השיגו החברות הקטנות באחרית ימי המנדט הבריטי השיגו

במדינת ישראל, ובשטח בית הקברות בהר המנוחות שוב אנו עדים לאותו הפירוד והפיצול שנהגו קודם בהר הזיתים, בכל פינה שטח מיוחד לאחת מן החברות המרובות, ממש כמו בשנת 1878!

בין הטמונים בבית הקברות המסודר בסנהדריה, אחד ממייסדי החברה קדישא שעל יד קהילת ירושלים כנסת ישראל אשר הקדיש כל כך הרבה ממרצו וכשרונו להקמת המפעל הזה, הוא מרדכי עליאש זכרוננו לברכה שנפטר בלונדון על משמרתו כציר ישראל בבריטניה הגדולה, והובא לקברות במקום הזה על תנאי, היינו כשתבוא שעתו, יעבירו את עצמותיו להר הזיתים בקבר שכרה לו בעודו בחיים.

פרק שלשה עשר

במלחמת העולם השנייה ובעקבותיה

1. בפרוץ המלחמה

לאחר גמר וועידת חבר הנאמנים של האוניברסיטה העברית באוגוסט 1939, נשארתי עוד ימים אחדים בג'ניבה והייתי בשעת הפתיחה של הקונגרס. היתה כוונתי כשיצאתי מן הארץ ללכת עוד לווישי ומשם ללונדון. שניאורסון מצדו מאד רצה שאלוה אליו לפולניה, להכיר את היהדות התוססת הזאת במקורה. האויר כבר היה ספוג ריח המלחמה המתקרבת, ואם כי נמנית עם האופטימיסטים, עליתי לוילאר לחכות לבאות. לאחר כמה ימים טלפנו אלי ידידים שהשתתפו בקונגרס, כי המלחמה קרובה לבוא, והכל אורזים מזוודותיהם. עשיתי כמוהם, ארזתי חפצי, ויצאתי ברכבת מוילאר לבקס, אבל כל אותה שעה עוד שוקל הייתי בדעתי אם ללכת מבקס ללוצאן ומשם ברכבת ללונדון, או לג'ניבה לחזור לארץ. מן השמים החליטו לי. בחפזי שכחתי את הדרכון בחדרי, ולפי שעה הנסיעה ללונדון בטלה. טלפנתי איפוא מבקס למלוני בוילאר לשלוח לי את הדרכון לג'ניבה. מצאתי את הקונגרס יושב בישיבת הנעילה, אבל רוב הצירים האורחים מתרוצצים נבוכים ודואגים כיצד יבוא כל אחד לביתו ולארצו. למחרת הלכתי אל הקונסול הבריטי להיוועץ בו מה לעשות. אמר לי: אם ברצונך ללכת ללונדון עליך לעשות זאת מיד, כי מחר תצא הרכבת האחרונה, אך אני, במקומך, הוסיף, לא הייתי הולך לא ללונדון ולא לירושלים, אלא נשאר כאן בארץ הנויטראלית ומשכורתך בטוחה, כי נתקעת פה שלא בטובתך. שוב ירדה לונדון מעל הפרק. השאלה עכשיו כיצד הולכים הביתה.

אותו יום, יום ששי בשבוע, הייתי בתחנת הרכבת ללוות מכירים שיצאו מג'ניבה. צפיפות כזאת ראיתי קודם רק בימי מלחמת הבלקאן. גברות שנשמרו להן מקומות ישיבה במחלקה ראשונה זה כמה שבועות שמחו למצוא מקום עמידה במסדרון כשמזוודותיהן בידיהן, ואין אפילו מקום על הקרקע להניח מטעגן. משרדי סוכנויות הנסיעות המו מן הקהל המבקש דרכי נסיעה. המקומות באניות כבר תפוסים, ומצד מארגני הקונגרס התכונה מרובה למצוא אפשרויות חדשות. בין השאר עמדו בקשר עם ניו-יורק להשתדל, שתברת "אמריקן אקספורט ליין" תקבל מאה נוסעים נוספים באניה "אקסקליבר" העומדת להפליג בעוד ימים אחדים לארץ ישראל.

במלון בן-ריוואג' התאכסן גם אוסישקין ובערב. טלפנה הגברת אוסישקין לחדרי לאמר, שבעלה החליט, כחילוף להמולת הקונגרס ללכת הלילה לקולנוע, והזמינתני להצטרף אליהם. לא הבטחתי. משירדתי לאולם לא מצאתים במלון. כבר הלכו לקולנוע. מקרה קטן זה הכריע את דרכי.

עוד אני עומד ותוהה ואני רואה את ניקולי קירשנר מיוהנסבורג מתרוצץ במלון, מטלפן וחוזר ומטלפן ותוך חפזונו הוא מודיע לי שעומד הוא לצאת למארסייל מיד, ולחפש משם דרכים להמשך הנסיעה, כי אין כל טעם לשבת ולחכות בג'ניבה, כשהתחבורה עלולה להיפסק כל רגע. כבר עכשיו אין אפשרות למצוא מקום ברכבת. הוא מחפש מכונית. אם רוצה אני, יכולני להצטרף אליו. בינתיים בא נהג המכונית המפוארת ביותר בג'ניבה, שמנוסעיה היו גדולי עולם דוגמת מנליק הניגוס מאביסיניה, פואנקרה ראש ממשלת צרפת ואחרים. העסק נגמר. ומדובר היה שבעשר בלילה יוצאים לדרך. הנהג ביקש רשות לקחת עמו את גיסו כאיש שיחה, שלא יירדם בלילה בנסיעה הארוכה. קירשנר עלה לחדרו וקרא אלי "אם תחליט לבוא עמי, היה מוכן כאן בעשר".

שוב עמדתי לפני הכרעה. תוך שיקול הדעת ארזתי חפצי ובעודי נמלך בדעתי אני מטלפן למשרד להכין את החשבון, ושוב מטלפן לשלוח להוריד חפצי, ועוד אני מהסס ואני משלם את החשבון, וכאילו בהיסח הדעת מצאתי עצמי בעשר בדיוק בתוך מכונית גדולה כגודל קרון רכבת, ואנו דוהרים ופגינו לגבול הצרפתי. בן לווייתני נרדם עד מהרה ואני ישבתי עד כל הלילה מהרהר ומסתכל בערים והכפרים המוארים שאנו עוברים עליהם. מה יפה עולמו של הקדוש ברוך הוא בדממת הלילה. אין כל סימן למלחמה הקרובה לבוא. אפילו בגבול לא נתקלנו בשום קושי. עברנו את אקס-לה-ביין ואת אביגנון העתיקה על מגדליה, חומותיה ומבצריה הקדמונים. ובאשמורת הבוקר הגענו למארסייל.

הנהג הביאנו ישר לגדול שבמלונות העיר, ולתמהונו גילה שמלון זה עלה באש עוד לפני כמה שנים, והוא לא ידע. נסענו למלון אחר, ואין בו מקום. במלונות אחרים כלל לא היה צורך לטרוח ולשאול, כי שלטים בפתחי המלון הודיעו שהכל תפוס. נהגנו צריך היה לחזור לג'ניבה. ולא נהירים לו שבילי מארסייל, ואין לעכבו. אמרנו לו, שיובילנו לתחנת הרכבת. שם הצטופפו אנשים לאלפים שמלאו את אולמי בית הנתיבות וחצרות התחנה עד אפס מקום. כל מונית שבאה לתחנה, קפצו ורכבו עליה עשרות בני אדם עוד קודם שהתרוקנה מנוסעיה הראשונים. בכל זאת עלה בידי לתפוס מכונית. העלינו בה את חפצינו, וקבענו בה אכסניה ארעית. אמרנו שוב לנסות מזלנו ולבקש

מקום לינה. ובינתיים נסענו גם לסוכנויות נסיעה, למצוא דרכים לדרום אפריקה ולארץ ישראל. הנהג הצרפתי אמר לנו, שבמרחק חמשה עשר או עשרים מיל נמצא מקום מרפא, ושם אולי נמצא חדרים פנויים. נסענו לשם, סעדנו ארוחת צהריים ונחנו קצת מעמל הדרך. שוב נראה לנו שאין טעם לשבת במרחקי העיר. ואחר שעות אחדות של טירחה השיבו לי ממלון "ספלנדיד" שברגע זה נתפנו שם שני חדרים, אך אין הם יכולים לקבל הזמנה בטלפון כי אינם מכירים את המזמין. אם נבוא מיד, לפני שיקדימונו אחרים, הרי החדרים לרשותנו. בעלת מקום המרפא שראתה בנו לקוחות טובים, באדיבותה, תפסה מידי את השפופרת וביקשה לרשום את החדרים לשמה ועל אחריותה. בעוד שעה היינו במלון, ודעתנו טובה עלינו. בינתיים ירד היום ומארסייל הגדולה שקועה בחשכה. האפלה גמורה! ראשית ההאפלה המטילה אימה שכל כך התרגלנו אליה ברבות שנות המלחמה. בחצות הלילה דפק קירשנר על דלת חדרי להיפרד ממני. הוא מצא מקום באוירון בדרך לדרום אפריקה. נשארתי לבדי.

למחרת הבוקר מצאתי במלון את "חצי ארץ ישראל", צירים ואורחים מהקונגרס וסתם יהודים העומדים לחזור לארץ קודם שתתפסם המלחמה בנכר. מעטים היו המאושרים שהובטחו להם מקומות, בתוכם אוסישקין ורעיתו, הרב פישמן, יצחק גרינבוים ומשה שפירא שעמדו לצאת באניה "אקסקליבר" המפליגה מחרתיים לאלכסנדריה וחיפה. היו כמה אגיות אחרות שעמדו להפליג למצרים, אך כל המקומות בהן תפוסים. בין האגיות אגיה יוונית "קאירו" שכבר בדרכה מארץ ישראל היתה הצפיפות בה מרובה עד לסכנה, הואיל ואספה נוסעים למעלה מכוח קיבולה, ועכשיו כשהיא חוזרת לארץ ועוד נתרבו על סיפונה נוסעים בוודאי שהישיבה בה משום סכנת נפשות. החברה "אמריקן אקספורט ליינ" אמנם נענתה לבקשת ההנהלה הציונית לקבל מאה נוסעים נוספים, והחברה כבר עוסקת בקניית מזרנים וכלי מיטה. אלא שרוב החובל הודיע שאינו זו מזן הנמל עד שיהיו לו סירות הצלה לכל הנוסעים, והשאלה היא אם אפשר יהיה להשיג במארסייל סירות הצלה נוספות.

החלטתי לנסות מזלי ב"פרוטקציה". הלכתי אל הקונסול המצרי וקיבלתי המלצה למשרד חברת האניות "כדיביאל מייל ליינ". שם מצאתי מאות מצרים מחכים לתור, בכללם גם מושל יפו הבריטי מק-גיי. אמרתי בלבי, אין תקווה במקום הזה, הלא בני ארצם של בעלי האניה קודמים. והנה הציעו לי מקום באותה אניה יוונית "קאירו" והבטיחו לי ספה בחדר האוכל, אך בדרך לשם עם מזוודותי חזרתי בי, והפניתי את המוניית למלון. אחר כך נודע

לי כי יפה נהגתי. אותה ספה בחדר האוכל נמכרה פעמים אין ספור. השיל
 פרבשטיין קנה לו מיטה ולקחה אתג לאניה ואחרים ישנו בה. והנה נודע לי
 כי בקשת ההנהלה הציונית להוסיף מקום למאה נוסעים נוספים באניה
 האמריקאית נתקבלה, וגם סירות הצלה נמצאו וכולנו מיהרנו למשרדי החברה,
 שכבר נרשמנו בהם קודם, לשלם ולקבל את כרטיסינו. שוב תור אריך מזדנב,
 ונסעתי בינתיים לקונסוליה האמריקאית. אמרו לי כי הקונסול העוסק בענייני
 נסיעות עסוק, אך משראו הפקידים את כרטיס הביקור שלי הכניסוני אל
 הקונסול הכללי. אמר לי: "אין לממשלתי השפעה ישירה על חברת האניות
 שהיא חברה פרטית, אך רב החובל נמצא עכשיו באותו בניין בקומה העליונה,
 אדבר עמו, ואם תמצא דרכך להגיע עד הספינה אשתדל אצל רב החובל
 שיתן לך מקום נאה". בינתיים הגיעה שעת צהריים והמשרדים נסגרים
 במארסייל וחזרתי למלון ומצאתי שם את מכירי הארץ ישראלים שחיכו קודם
 במשרד החברה האמריקאית. אמרו להם לחזור בשתיים וחצי אחרי הצהריים.
 עליתי איפוא לחדרי אך לא מצאתי מגוחה וכאילו כפאני שד קפצתי ממקומי
 והגעתי למשרד החברה ברגע אחרון. שוב עזר לי כרטיס הביקור, והשווער
 הכניסני למשרד. עוד אני עומד ומחכה לתפוס מבטו של הפקיד מעבר לדלפק,
 והנה איש גבה קומה העומד לצדי מסתכל בכרטיסי, ולוחש: "האתה השופט
 שהקונסול דיבר אלי עליך בבוקר? עצתי לבל תזוז מכאן עד שקנית את
 כרטיס הנסיעה. כשתגיע אל האניה תפנה אלי, אני רב החובל". משראני
 הפקיד משוחח עם רב החובל בכבודו ובעצמו נתמלא דרך ארץ, ותוך כדי
 דיבור נתן לי כרטיס נסיעה, ובארבע הייתי על האניה. ואמנם שיחקה לי
 חשעה. שכן כל אלה שאמרו להם לסור למשרד בשתיים וחצי מצאו את המשרד
 סגור ופתק מודיע להם שכל המקומות באניה כבר מכורים. מאה המקומות,
 שההנהלה הציונית השתדלה שיוסיפו וניקצו בשבילה — סוכני האניה מכרו
 אותם לכל המרבים במחירם — למצרים בעלי נכסים החוזרים לארצם.
 האמריקאים טרחו בסדרי הנסיעה שיהיו נוחים במידת האפשר. סיפן אחד
 עשו לאולם שינה, עם וילון באמצע מפריד בין גברים ונשים. לי ניתן מקום
 בתא עם אנגלי אחד. לגרינבוים הקצו משום מה מיטה בתאם של
 אוסישקין ורעיתו. בחדר האוכל היתה צפיפות רבה והסעודות בשתי משמרות.
 האניה "אקסקליבר" אינה אלא אניה מסע, ומקומות לנוסעים מועטים, ועם
 תוספת מאה מקומות הכפילה ושילשה את מספרם למעלה מן הרגיל.
 פעם פקעה סבלנותו של אוסישקין שניתן לו מקום במשמרת השניה, בעיקר
 מפני שהמלצר לא ידע את אוסישקין. הוא עזב את אולם האוכל והמשיך
 ב"ברוגז" משך כמה סעודות עד שבני לווייתו התערבו בדבר שיפייסוהו.

בסיפון האניה ייחדנו לנו, הארץ־ישראלים, פינה מיוחדת עם אוסישקין, פישמן וגרינבוים בראש, והיו לי הרבה שעות של קורת רוח בשיחות החולין של תלמידי חכמים. בגינואה אליה באנו למחרת הפלגתנו, שמענו ברדיו את נאומו ההיסטורי של טשמברלין. בניאפולי כבר היתה המלחמה בעצם תקפה, והודיעו על התקרבות הגרמנים לוורשה. עיני גרינבוים זלגו דמעות. באלכסנדריה התעכבה האניה שני ימים. לא רצינו להוציא זמן לבטלה, ועברנו לאניה הרומנית "טראנסילוואניה" שעמדה להפליג בעוד חצי שעה. למחרת הבוקר היינו בתל אביב.

עוד מעט והמלחמה במלוא תוקפה, ומיד הרגישו בסימניה בארץ ישראל. בינתיים חלו כאן חילופי גברי בשלטון העליון. בראשון במארס 1938 נפרד הציבור הארץ־ישראלי מסיר ארתור ווקופ, הנציב העליון שכיהן בארץ תקופה ארוכה יותר מכל קודמיו, ואשר בפופולריות שלו יכול היה להתחרות בו הנציב העליון הראשון סיר הרברט סמואל בלבד. תקופת כהונה ארוכה זו, מסוף 1931 עד ראשית 1938, היתה הרת סכנות ותקוות כאחת, מרד ושפיכות דמים מזה, וימי עליה גדולה ופתיחת אשנב למדינה עברית מזה. היישוב העברי ראה בסיר ארתור ווקופ ידיד דורש טובתו, ונפרד ממנו מתוך חיבה. לאחר שלושה ימים בא לירושלים יורש מקומו, סיר הרולד מקמייקל, איש השירות הקולוניאלי, בעל בסיון ובעל וותק, שעליו הוטלה השליחות המיוחדת להוציא לפועל את מדיניות "הספר־הלבן" שרחפה כבר באויר.

בראשית כהונתו הסתיר מקמייקל את שליחותו העיקרית, ולפני ד"ר ווייצמן היה משים עצמו ידיד היהודים ומצדד בהקמת המדינה היהודית. וראש הסוכנות היהודית כתב עליו כעל "איש צנוע נוהג בפשטות בלי פרטנויות ופורמאליות". אך הכיר בו, שתקיף הוא בדעתו. אבל לאחר שנה כשנתפרסם הספר הלבן של מלקולם מקדונלד, מיודענו מימי פאספילד, התחיל מקמייקל לנהוג על פיו ככתבו וכלשונו, כיד האדמיניסטרציה החזקה הטובה עליה, והדברים ידועים.

בראשית המלחמה נשארו בירושלים כמה מאות סטודנטים באוניברסיטה העברית שעלו מפולניה ועכשיו היו מנותקים מתוריהם בלא אמצעי קיום. הפרגסה לא היתה מצויה, הגיוס לא התחיל. נודמן בירושלים ברוניסלאב הוברמן ויחד עם ד"ר מגנס פניתי אליו בבקשה לערוך קונצרט לטובת הסטודנטים. הוא הסכים לנגן לפני הציבור שלא על מנת לקבל פרס, אך תנאי התנה, שהכנסה נקיה של חמש מאות לירות א"י לקופת הסטודנטים. תהא מובטחת; סכום גדול, בערך, בימים ההם. קיבלתי עלי את הדבר, ופניתי במכתבים אל ידידי, בכללם בריטים וערבים וחברי הקורפוס הקונסולארי.

והכל תרמו בעין יפה. בקבלת הפנים בביתי, "חבצלת", ברחביה לאחר הקונצרט נכחו הגנרל פארקר (לא בארקר...) מפקד הצבא בארץ ישראל אותה שעה, ורבי הממשלה, גם לורד סמואל שהגיע אותו יום לארץ לשם ביקור.

לדרישת הסתדרות הסטודנטים הוצרכתי ליתן שמי גם לנשף סטודנטים שנערך בהר הצופים לאור ליל ירח, ושהכניס יפה. אותו זמן נתתי ידי להטבת מצבו של הסטודנט בראש ועדה מיוחדת מטעם הנהלת האוניברסיטה, ואף עשיתי למען דיור ארעי להם, ואז גם היתה התחלה להקמת מעון קבוע בשבילם בירושלים.

2. התנדבות היישוב לצבא הבריטי

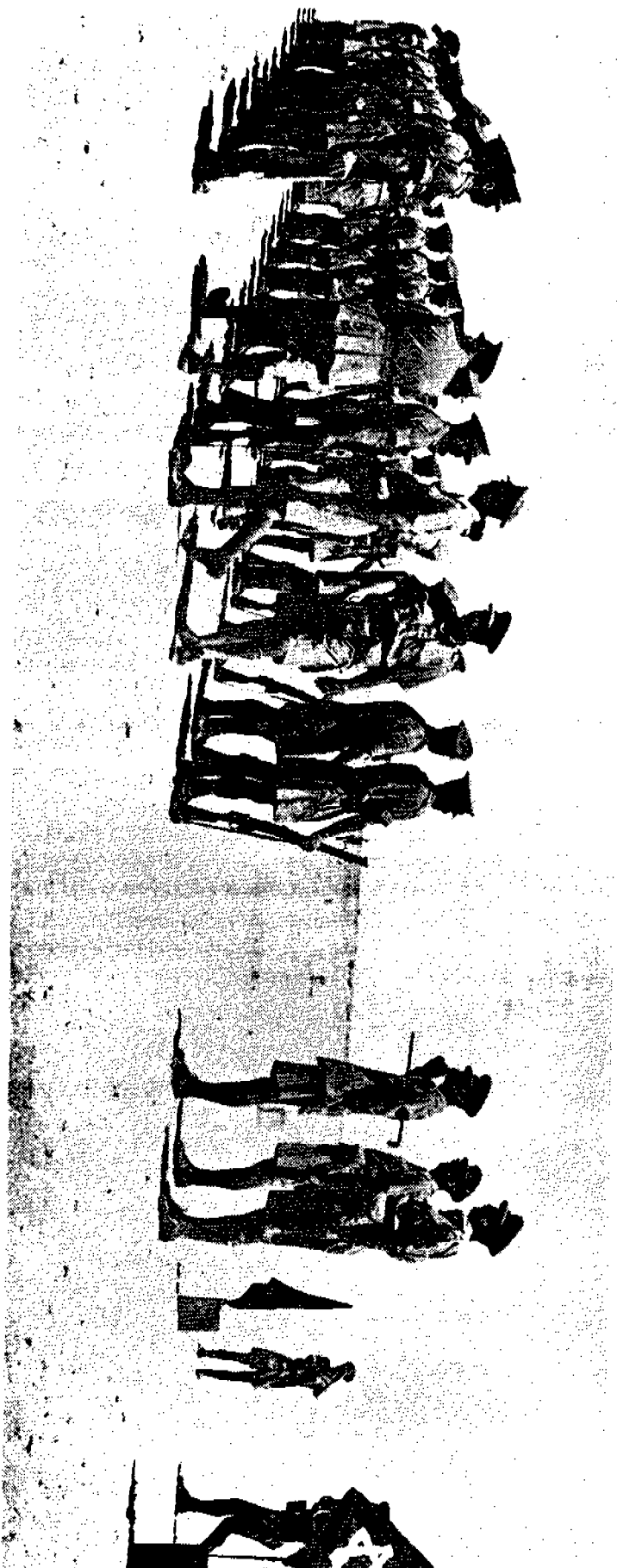
עם פרוץ המלחמה באו לידי שביתת נשק באנגליה ובמדינותה החדשה אשר התכוונה להביא את הבית הלאומי לידי חיסולו. היישוב בארץ ישראל, התייצב לימין בריטניה ובעלות בריתה והציע עזרתו למאמץ המלחמה באויב המשותף. על דעת המוסדות הלאומיים התחיל גיוס מתנדבים לצבא הבריטי, וכבר עם ראשית ההתנדבות באה האכזבה. המתגייסים לא שולחו לגדודי לחימה כאשר רצו, אלא לגדודי שירותים בארץ ישראל ובמצרים, וקשה וארוכה היתה הדרך מכאן עד להקמת החטיבה היהודית, שלא באה אלא בהתקרב המלחמה לקיצה. הפרשה ידועה. בראשית המלחמה נשלחו הבחורים היהודים כאמור לגדודי השירותים, תחילה לפלוגות מעורבות שקציניהם אנגלים וטירונים יהודי ארץ ישראל יחד עם בני קפריסין ואחרים. שלבים שלבים באו השינויים. הורכבו פלוגות מיוחדות ליהודי הארץ, והפיקוד והקצונה עוד בריטיים. בשלב שני מינו גם קצינים יהודים לצד הקצינים הבריטים מה שקראו "דאבל בנקינג" היינו שני קצינים, בריטי ויהודי, משמשים זה לצד זה בתפקיד אחד כשהמיג'ור הבריטי מנצח עליהם. לאט לאט הרחיקו את הקצינים הבריטים ונשאר רק המפקד הבריטי. בסוף בא, "ייהוד" גמור של הפלוגה כשקצין יהודי עלה לדרגת מיג'ור וקיבל לידו גם את הפיקוד במקומו של המפקד הבריטי. הפלוגה הראשונה שזכתה ל"ייהוד" מלא היתה "פלוגת ספקי המים 5" שנודעה בשנות המלחמה בשם "החמישית המעופפת", והיא שסיפקה מים למחנה הגדול של הגנרל מונטגומרי בכל מסע הנצחון שלו ממצרים דרך המדבר המערבי ולוב ועד לאיטליה. בראש פלוגה זו עמד בני ידיו שהיה בין המתנדבים הראשונים בפרוץ המלחמה. חג גדול היה לפלוגה ולחיללים היהודים בכלל, כאשר נתמנה המיג'ור היהודי הארצישראלי הראשון לפקד על פלוגה שכולה יהודית.

בסיפון האניה ייחדנו לנו, הארץ-ישראלים, פינה מיוחדת עם אושישקין, פישמן וגרינבוים בראש, והיו לי הרבה שעות של קורת רוח בשיחות-החולין של תלמידי חכמים. בגינואה, אליה באנו למחרת הפלגתנו, שמענו ברדיו את נאומו ההיסטורי של טשמברלין. בניאפולי כבר היתה המלחמה בעצם תקפה, והודיעו על התקרבות הגרמנים לוורשה. עיני גרינבוים זלגו דמעות. באלכסנדריה התעכבה האניה שני ימים. לא רצינו להוציא זמן לבטלה, ועברנו לאניה הרומנית "טראנסילוואניה" שעמדה להפליג בעוד חצי שעה. למחרת הבוקר היינו בתל אביב.

עוד מעט והמלחמה במלוא תוקפה, ומיד הרגישו בסימניה בארץ ישראל. בינתיים חלו כאן חילופי גברי בשלטון העליון. בראשון במארס 1938 נפרד הציבור הארץ-ישראלי מסיר ארתור ווקופ, הנציב העליון שכיהן בארץ תקופה ארוכה יותר מכל קודמיו, ואשר בפופולריות שלו יכול היה להתחרות בו הנציב העליון הראשון סיר הרברט סמואל בלבד. תקופת כהונה ארוכה זו מסוף 1931 עד ראשית 1938, היתה הרת סכנות ותקוות כאחת, מרד ושפיכות דמים מזה, וימי עליה גדולה ופתיחת אשנב למדינה עברית מזה. היישוב העברי ראה בסיר ארתור ווקופ ידיד דורש טובתו, ונפרד ממנו מתוך חיבה. לאחר שלושה ימים בא לירושלים יורש מקומו, סיר הרולד מקמייקל, איש השירות הקולוניאלי, בעל נסיון ובעל וותק, שעליו הוטלה השליחות המיוחדת להוציא לפועל את מדיניות "הספר-הלבן" שרחפה כבר באויר.

בראשית כהונתו הסתיר מקמייקל את שליחותו העיקרית, ולפני ד"ר ווייצמן היה משים עצמו ידיד היהודים ומצדד בהקמת המדינה היהודית. וראש הסוכנות היהודית כתב עליו כעל "איש צנוע נוהג בפשטות בלי פרטנויות ופורמאליות", אך הכיר בו, שתקיף הוא בדעתו. אבל לאחר שנה כשנתפרסם הספר הלבן של מלקולם מקדונלד, מיודענו מימי פאספילד, התחיל מקמייקל לנהוג על פיו ככתבו וכלשונו, כיד האדמיניסטרציה החזקה הטובה עליה, והדברים ידועים.

בראשית המלחמה נשארו בירושלים כמה מאות סטודנטים באוניברסיטה העברית שעלו מפולניה ועכשיו היו מנותקים מהוריהם בלא אמצעי קיום. הפרנסה לא היתה מצויה, הגיוס לא התחיל. נודמן בירושלים ברוניסלאב הוברמן ויחד עם ד"ר מגנס פניתי אליו בבקשה לערוך קונצרט לטובת הסטודנטים. הוא הסכים לנגן לפני הציבור שלא על מנת לקבל פרס, אך תנאי התנה, שהכנסה נקיה של חמש מאות לירות א"י לקופת הסטודנטים תהא מובטחת; סכום גדול, בערך, בימים ההם. קיבלתי עלי את הדבר, ופניתי במכתבים אל ידידי, בכללם בריטים וערבים וחברי הקורפוס הקונסולארי

יחידה ראשונה שכולה יהודית בצבא הבריטי

1942 במדבר המערבי, בריגדיר אלמן סוקר את הפלוגה בלוי מפקד הפלוגה מיגור ירין פרוטקין

פלוגת ספקי המים 5, חוגגת את יום השנה הראשון ל"יחידה" במדבר המערבי, 1942

3. שיקום משוחררי המלחמה

בראשית 1946 ביקרני ד"ר ברנרד ז'וסף מטעם המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית בארץ ישראל והציע לי לעמוד בראש מועצה ישובית לשיקומם של החיילים והחיילות היהודים משתתפי מלחמת העולם השנייה, שנשתחררו, ושעומדים להשתחרר בקרוב. הוא עמד על חשיבות התפקיד והאחריות הגדולה, ועל הצורך במועצה היישובית וביושב ראש שאינו בן מפלגה מובהק. משהרגיש בפקפוקי ביקשני לדחות תשובתי עד שאסוחח עם מנהל המחלקה לשיקום החיילים שעל יד הסוכנות היהודית, ואקבל ממנו ידיעות ופרטים על העניין.

באותו ערב בא יוסף גוריון, איש גבע, וכמעט כל ארכיון המחלקה בתיק גדוש תחת בית שחיו. מיד ניגש אל המשא ומתן. הסביר את הקשיים הגדולים העומדים בדרך שיקומם של אלפי החיילים שהתנדבו בשליחות לאומית ואשר ניתקו את קשריהם הכלכליים בשנות המלחמה. פרש לפני מגילות של מספרים ומסמכים, תפקידים וייעודים, עמד על תכניות והצעות, שאלות תקציב וכיוצא באלו. פרטי פרטים מרובים. לאחר שתי שעות נלכדתי ברשתו. זו הפעם הראשונה שראיתי איש גבע זה והתרשמתי מגישתו העניינית, כנותו וחריצותו, צלילות מחשבתו ופשטותו האישית, בלא כל שמץ של התרברבות והתהדרות. אי אפשר היה לסרב לאיש שעזב את משקו ואת ביתו להתמסר לצורך ציבורי במלוא מרצו זה שנתיים. בני ושני חתני התנדבו לצבא, בנותי ובני הצעיר פועלים בהגנה, ואתרום גם אני תרומתי. אך קודם עלי לברר את תנאי העבודה. אם לא תהיה כאן אפשרות פעולה יוצרת אין אני המועמד המתאים, לישיבת ראש דיקורטיבית ימצאו קופצים אחרים. נצטרף גם אברהם הרצפלד להשפיע עלי, ואת גישתי לשאלה העליתי על הנייר בתזכיר מיום 28.2.46 כזה:

“למר גוריון

מאת גד פרומקין

כדאי אולי לסכם בכתב את שיחתנו בליל רביעי שעבר (28.2.46).

- (1) מפני דחיפות העניין ומחמת טרדתו של שרתוק וחולשתו של קפלן ויתרתי על שיחתי אתם (כעצת הרצפלד) לפני החלטתי, מתוך הנחה שגישתי תובא לתשומת לבם בהזדמנות הראשונה.
- (2) עם כל חשיבותו של הערך הרפרזנטטיבי של המועצה כלפי פנים

3 זכלפי חוץ — בשבילי לא זהו הקובע. נכונותי להיכנס לתפקיד נובעת מתוך כך שאין אני רואה עצמי בן־חורין לא לנסות את כוחי לתרום מתוך עבודה פרודוקטיבית את תרומתי לעניין.

(3) בכל מדינה סידור החייל המשוחרר הוא חובה ממלכתית, ובעצם היה צורך להטיל את התפקיד על אחד מחברי הנהלת הסוכנות. אם התנאים אינם מאפשרים זאת, הרי על כל פנים מצריכה הצלחת הפעולה שיושב ראש המועצה יהיה גם בקי באותם העניינים אשר מפני טעמים ידועים אינם באים לפני גרמיום רחב, לרבות, ובעיקר, ענייני התיישבות, שיכון ועזרה קונסטרוקטיבית.

4 לשם זה עלה הרעיון של ועדת תיאום מורכבת מיושב ראש המחלקה המדינית, גזבר הסוכנות ויושב ראש המועצה היישובית, ואולי גם יושב ראש הוועד הלאומי ומנהל המחלקה ליישוב החיילים. ועדה זו תדון בכל המפעלים והתכניות למען החייל המשוחרר בכל השטחים, והיא תכוון ותתאם את העבודה בין הגופים השונים המטפלים בזה. הבעת את דעתך ללא כל ספק כי שרתוק וקפלן יסכימו לכך.

5 למה שנרמז על ידך ועל ידי הרצפלד בשיחותינו כי אם לא אמצא את התנאים מתאימים לפעולה אוכל תמיד לפרוש, השיבותי כי צעד כזה אינו קל ועלול להביא לידי זעזוע בציבור. עם כל זאת אני מוכרח להביט על כניסתי כעל נסיון. אם לא אמצא את האפשרות לעבוד לפי דרכי — ואין אני מוכן להילחם בשטח זה — אסיק את המסקנות.

עוד ביוני 1944 ראו הסוכנות היהודית לארץ ישראל והוועד הלאומי חובה לעצמם לעסוק בבעיית "קליטתם של חיילים משוחררים". קמה אז מחלקה מיוחדת, "המחלקה ליישוב חיילים", בראשותו של יוסף גוריון. מתפקידה היה להכין מנגנון לטיפול בחיילים כשיחזרו לארצם, ולעזור בסידורם בכל ענפי הכלכלה הארץ ישראלית. מחלקה זו עוררה את דעת הקהל העברי בארץ לקראת שובם של חיילינו. היא גם תבעה מהממשלה להקים מחלקה מיוחדת משלה לטיפול בחיילים ולחוקק תחיקה שתקנה זכויות ואפשרויות של קליטה לחיילים החוזרים. בחודש אוגוסט 1945 מינו הסוכנות היהודית והוועד הלאומי מועצה יישובית, שנכנסו בה כל חוגי הציבור לשדרותינו, שלשים ושלשה אנשים, נציגי הסוכנות היהודית, הוועד הלאומי, עיריות תל אביב ופתח תקוה, ועדי הקהילה בירושלים ובחיפה, חבר המועצות המקומיות, הסתדרות העובדים, התאחדות בעלי התעשית, התאחדות האכרים, המרכז החקלאי, הפועל המזרחי, המכבי, עדות הספרדים והתימנים, איגוד החיילים, ארגוני נשים ונציגי גופים אחרים. מתפקידי

המועצה היה לעורר את כל חוגי היישוב לעזרה ציבורית וחברתית בכל תחומי הקליטה; לייעץ ולהדריך ולפקח על המוסדות המוציאים לפועל את קליטת החיילים. הזרוע האכסוקטיבית של המועצה היה ועד פועל שעם י. גוריון מטעם הסוכנות היהודית, צבי יהודה מהסדרות העובדים וד"ר אבניאל מהתאחדות בעלי התעשיה כסגנים, הוטל עלי תפקיד יושב ראש שלה. שאר חברי הוועד הפועל היו ד"ר מ. סימון, נציג הסוכנות היהודית; ד"ר נ. ניר, נציג הוועד הלאומי; גב' בבה אידלסון ממועצת הפועלות; ג. פלש, ממכבי; מ. שלוש, עירית תל אביב; וח. ביילי ומ. נוסבאום, אגוד חיילים משוחררים.

בין השאר טיפל הוועד הפועל במבנה הלשכה הראשית, מנגנון, החלטות על מתן עזרה קונסטרוקטיבית, בעיות שיכון ודיור, בעיות עבודה וחלוקתה וכדומה.

תקציב המועצה הובטח בחלקו על ידי הסוכנות היהודית, ובחלקו על ידי היישוב היהודי בארץ ישראל, באמצעות מכשירו הכספי לשעת חירום: "מגבית ההתגייסות וההצלה" בראשותו של ד"ר א. ברט. התקציב לשנה אחת בלבד (שנת תש"ו) עלה למעלה מחצי מיליון לא"י, חוץ ממתן כספים בהלוואות לסידורים קונסטרוקטיביים, שסופקו על ידי קרנות משותפות עם מוסדות כגון א.פ.ב., "הלוואה וחסכון", "קופת מלווה של העובדים", וחברת "עדוד", קרן הקואופרטיבים שליד מרכז הקואופרציה.

לפי מספרים שנמסרו בפרלמנט הבריטי בשלישי לאפריל 1944 על ידי מזכיר המלחמה הגיע מספר המתגייסים היהודים בארץ ישראל לששה ועשרים אלף איש בקירוב, ומספר זה אינו כולל את הנוטרים המשוחררים שאף הם נכללו ברשת פעולותיה של המועצה, שהעריכה את המשוחררים בכללם בשלש רבבות. וכדברי שרתוק באחת הישיבות:

"הגיוס לא היה מעשה של יחידים — הגיוס היה מעשה של העם. האנשים שהלכו, הלכו לא רק מתוך התעוררות אישית, הם יצאו בשליחות מטעם הכל. הם גם נצטוו ללכת בכל חומר הציוני המוסרי שהיה בדבר. הם ביצעו את דבר הגיוס בגופם, לפעמים על חשבון חייהם. הם עשו זאת בשביל כולנו ולמען כולנו".

והיישוב בארץ ישראל גילה רצון ויכולת במידה לא מצויה. תוך שנה אחת בלבד הוחזרו לחיים אזרחיים ונקלטו בעבודה ובמשק 20.000 חיילים וחיילות, וזאת נוסף על מספר שווה של עולים חדשים ומעפילים. ודאי שהקשיים היו מרובים. אחת המשימות הקשות היתה החזרתו של המשוחרר לעבודה פרודוקטיבית והדבר נעשה בזמן מעבר מייצור מלחמתי לייצור שלום כשאלפי

פועלים נפלטו מבתי חרושת ומלאכה ומחנות צבא. המועצה היישובית השקיעה עמל רב בעניין זה, והמשק העברי הוכיח את חסנו ויציבותו.

סידור החיילות לא היה מן הדברים הקלים כי הלא לצורך העזרה זקוקה החיילת לגישה מיוחדת. בסידור הנכים טיפלה מחלקה מיוחדת בראשותו של ד"ר ניר. בירושלים עמדו לפני בעיה מיוחדת של משוחררים מעדי המזרח, בעלי משפחה וקשישים בגילם, שהיה צורך לבקש להם מקורות פרנסה מיוחדים כגון רוכלות קיוסק וכדומה. היה צורך לטפל במיוחד ברופאים משוחררים. וניתנה עזרה בצורת סטיפנדיות למשוחררים לשם השלמת השכלתם. כן הקימו קורסים להכשרה מקצועית. בתחום העזרה הקונסטרוקטיבית טיפחו קואופרטיבים של חיילים.

וכל הפרשה הלא היא כתובה לפרטיה במאמרו של יוסף גוריון "קליטת חיילים משוחררים" ב"ספר הכלכלה היישובית לשנת תש"ז—1947", הוצאת הוועד הלאומי.

כל הזמן היה שיתוף פעולה הדוק ומניח את הדעת עם הממשלה המנדטורית והיחסים היו תקינים. תחומי השיתוף עם מחלקות הממשלה נגעו כמעט בכל ענפי הטיפול במשוחררים. בין השאר עזרה הממשלה במתן סיוע לאלפים, הענקות שיקום למאות, הכשרה מקצועית לאלף איש בקירוב, השכלה גבוהה ל-1415 משוחררים. הממשלה אף הקציבה הלוואות למטרת שיכון חיילים לעירית תל אביב וחיפה בסכום של 640 אלף לא"י.

במשך כל הזמן לא התעלמנו גם מן הצד הנפשי של המשוחרר, ובמיוחד נתתי אני את לבי, שלא ירגיש כי חסד עושים עמו.

4. לתקנת עגונה

בתוך הגופים הציבוריים שבאתי אתם במגע בזמן ביקורי בדרום אפריקה בסוף שנת 1937 והרציתי לפניהם על נושאים מיוחדים שעניינם בהם, היתה "מועצת הנשים היהודית" שרצתה לעשות להטבת מצבה המשפטי של האשה העבריה. שלא כ"התאחדות נשים לשווי זכויות" בארץ ישראל מיסודה של ד"ר רוזה שטראוס, לא פעלה המועצה הזאת לשוויון פוליטי ותקנת מצבה האישי של האשה בדרך המשפט החילוני, אלא שאפה דווקא להיטיב מצבה בגבולות המשפט העברי. הלא מבחינת החוק האזרחי לא נתונה האשה היהודיה לאיזו הגבלות שהן ברוב ארצות הגלות. שווה היא בעיני החוק בענייני ירושה ואפוטרופסות, וגם בענייני נשואין וגרושין כפופה היא לחוקי

המדינה בהן היא יושבת, ורק בשעה שרצונה להיזקק למשפט התורה מיד היא עומדת לפני הגבלות. "מועצת הנשים היהודית", בראשותה הפעילה של שרה סלומאן, שאפה למצוא דרכים להתרת הכבלים הדתיים-משפטיים. אחת השאלות, שעניינו אז את דעת הקהל היהודית בכל העולם, היתה שאלת העגונה. כבר מלחמת העולם הראשונה השאירה אחריה מאות נשים יהודיות בכבלי העיגון באין ידיעות במישרים על בעליהן, ואם כי לפי כל המסיבות ניתן לשער בלא שום ספק, שקיפח הבעל את חייו במלחמה, לא יכלה האשה להינשא באין הוכחות במישרים ושמן הנמנע היה להשיגן. סיוט מלחמת עולם חדשה ריחף כבר אז באויר, ונתגלה רצון לקדם את פני הרעה. והבטחתי למועצה זו לשוב ולעורר את השאלה הזאת כשאשוב לארץ ישראל. אגב המגע הזה הוקם קשר בין המועצה הזאת לבין האוניברסיטה. נוסף להקצבה שנתית קבועה בסכום גיכר שקיבלה עליה המועצה, אספה במשך הזמן אלפי לירות בשביל מעון לסטודנטים ופרס לימודים מיוחד למחקר במשפט העברי. עם שובי הביתה נסיתי לקיים הבטחתי למועצת הנשים היהודיות בדרום אפריקה. ובמידה שהיתה בידי להיפנות לכך תוך כל העניינים האחרים שדרשו זמני ותשומת לבי, עסקתי בכך. כבר קודם לכן נתתי את דעתי להטבת מצבה של האשה היהודית בגבולות המשפט העברי, והרציתי על כך בעשרים למארס 1930 "בטמפל הפנימי" בלונדון בפני הסניף האנגלי של חברת המשפט העברי*.

כשני חדשים אחרי שובי ארצה הרציתי בשלישי למארס 1938 על העניין בפני הסתדרות עורכי הדין בירושלים. במסיבה, שהוזמנו אליה, לפי בקשתי, גם אנשים מן הציבור, גברים ונשים, שעניין להם במצבה המשפטי של האשה העבריה, פרשתי מחדש את פרשת יסוריה של העגונה והזקוקה לחליצה, ששום תחיקה חילונית לא תוכל להביא לה תקנה. הטפתי לגישה מעשית אל העניין, לא ללכת בגדולות ולחכות עד שתקום סנהדריה מחוקקת, אלא ללכת פסיעה אחר פסיעה ולמצוא פתרון לשאלה מסוימת שהיא מעיקה וכואבת ביותר, מתוך הנחה, שהטיפול בבעיה אחת אולי יסלול דרך לפתרון בעיות אחרות. וגם נסיתי לבוא בהצעות מסוימות. ושוב דיברתי על נושא זה במסיבת עונג שבת ב"אהל-שם" באפריל 1938.

בראשית 1939 עשיתי נסיון להביא לידי טיפול ענייני בפרט אחד של הבעיה, והיא שאלת העיגון, וכך פניתי בראשון לפברואר 1939 לכמה ידידים:

* The Journal of Comparative Legislation and International Law. Nov. 1930.

"מזמן לזמן צפה ועולה על הפרק שאלת העגונה והחליצה על פי מקרים בודדים. עכשיו נוגעת השאלה לכמה עשרות אלמנות ועגונות מבעליהן, חללי המאורעות בשלש השנים האחרונות, ורצוי היה לברר את השאלה מצדה הכללי. נטלתי רשות לעצמי להזמין כמה אישים לשיחה מוקדמת בעניין זה, ואשמח מאד אם תואיל להצטרף לשיחה זו בביתי ביום י"ט שכת 8.2.29 בשעה שמונה בערב". והוזמנו הגברות ד"ר ברכיהו, גלקמן, סוקניק וקטינקה, הרבנים שמחה אסף ואברהם חן, פרופסור א. גולאק, ד"ר מ. גליקסון, ד"ר מ. זמורה, ד"ר בנימין מ. לוין, מרדכי לבנון, מרדכי עליאש, יצחק סמונוב, השיל פרבשטיין, ד"ר אברהם פריימן וקלמן פריידנברג.

בדברי הפתיחה עמדתי על הממדים העצומים של מקרי עגונה בדור זה, שרבו לעומת הדורות הקודמים לא רק ביחס לגידול האוכלוסיה היהודית בכל חלקי תבל, ועל ידי קלות התנועה והנסיעה מארץ לארץ, אלא בעיקר לרגל שואות גדולות הבאות על העולם תכופות, כאשר המלחמה העולמית הראשונה בלבד השאירה אלפי אלמנות בכבלי העיגון. התפתחות זו הביאה לתחיקה מתאימה אצל אומות העולם, שבזה תוכלנה להעזר גם הנשים היהודיות שאינן מקפידות על דת משה וישראל, אבל יש לעשות עבור המיליונים הקשורות בדת. ואין זה עניין לרבנים בלבד. בין אלה ישנם רבים שבשבילם השאלה נשאר שאלה סוציאלית, למצוא מוצא עבור פרט זה או אחר, שבאין אפשרות להתחתן מחדש אין להן מקור לפרנס עצמן וילדיהן. לא עולה על דעתם שעלולה אשה כזאת למצוא עזרתה שלא לפי המשפט העברי. ועל כן חייבים אישי ציבור הקרובים למשפט, ובכלל אלה החרדים לעקרונות טהרת המשפחה העברית, ליתן דעתם על כך ולהעיר את תשומת לבם של רבנים אנשי מעשה ולבקש פתרונים בגבולות המשפט העברי שהוא משפט חיים, ושלא נוצר לשקוט על שמריו. הטלתי לפני הנאספים הצעה לעיון והיא להקים שתי ועדות הכנה. אחת כעין פרוצדורלית, להציע הצעות לכינוס גוף שיראה עצמו מוסמך לתקן תקנות להטבת מצבה המשפטית של האשה בכלל ובענייני חליצה ועגונה בפרט, ועדה זו תמצא חומר הרבה בנסיונות קודמים שנעשו בתחום זה בתקופות שונות; ועוד ועדה אחת, ועדת הכנה שתצטרף מרבנים וחכמי המשפט העברי ותעסוק בגופו של העניין להכין חומר והצעות בשביל הגוף המחוקק לכשיקום. ודאי שהמדובר היה בעיבודה בגבולות המשפט העברי. הויכוח היה ער ורב עניין, וזוכרני שהשתתפו בו הרב חן, פרופסור גולאק וד"ר פריימן, אבל לצערי הרב לא נשמרו אצלי פרטי הויכוח, מאחר שפרוטוקול הישיבה שנערך על ידי ד"ר אברהם פריימן נשאר אצלו לעיבוד, ולא חזר אלי.

לא ארכו הימים ומלחמת העולם השנייה עשתה את שאלת העגונה לשאלת הזמן. אלפי גושים צעירות עמדו לפני סכנת העיגון. עכשיו הגיעה השעה לעשות למען קידום פני הרעה. תרמתי תרומתי המעטה והעמדתי את הרבנות הראשית על צורך השעה. מצאתי אוזן קשבת אצל הרב הראשי יצחק אייזיק הלוי הרצוג אשר ישב יחד עם חבריו על מדוכה זו ועשה "תיקון גדול למנוע עגינות מישראל, וסדרנו טופסי הרשאה שהבעל אומר בפיו וחותרם בידו בפני שני עדים כשרים שחותמים תחתיו, שבמקרה רע ח"ו, ובאופן שלא יהיה בירור גמור על פי ד"ת על מיתת הבעל נוכח לסדר גט פיטורין להתיר את האשה מכבלי העיגון". הרב ישעיהו רפאלוביץ, שלעת זקנתו התנדב לשרת רב צבאי בצבא הבריטי בארץ ישראל, וגם עזר על יד הרב הרצוג להשיג את הסכמת המפקדה העליונה של הצבא לדבר זה, קיבל על עצמו את הטיפול והפיקוח להחתים את המתגייסים שהדבר ייעשה בצורה הנכונה שלא להכביד על לבם. מעניין הדבר שלמטרה גדולה כזאת לא נמצאו הכספים המעטים הדרושים להוצאות, והיה צורך לעשות מגבית מצומצמת. מאלפים שני המכתבים האלה:

"ר"ח מנ"א ת"ש

לידידי היקר השופט העליון, מר גד פרומקין הי"ו,
שלום וברכה.

הנני מציא לו טופס עפ"י הנוסחא החדשה. מובן שכל ההרשאות נשמרות אצלנו וא"א שיצא ח"ו שום תקלה מזה. לרגלי מחלתי נאבדה ממני הרשימה שכבודו עשה מהמוסדות שיש לפנות אליהם בענין השתתפות כספית. בבקשה למלא את החסרון. אני שולח לו ג"כ טופס מהמכתבים שאני שולח עפ"י הצעתו אל המוסדות, כנ"ל.

בידידות נאמנה מוקירו מאד, י"א הלוי הרצוג

בבקשה להתקשר אתי ע"ד יסוד ועדה מיוחדת.

ברוח זה פנה הרב הרצוג אל המוסדות וסיים מכתביו לאמר:

"אנו אומדים לע"ע את ההוצאות הראשונות הכרוכות עם הנ"ל, יחד עם תכניות נוספות למען תקנת בנות ישראל בקשר עם המלחמה בכלל ועם הגיוס בפרט, לסך של מאה לא"י. אנו פונים לכי להשתתף בהוצאות הנ"ל בסך של..... שאפשר להעבירו על שמי או על שם השופט העליון מר פרומקין העומד בראש ועד למען הנ"ל. תקותי בטוחה כי בהתחשב עם ערך הדבר הגדול הזה הנוגע לתקנת בנות ישראל, תענו לבקשתי זו בהקדם". ובמכתב

מיוחד פנה הרב הראשי הרצוג לרבני בית הדין בקהיר, ובראשם הרב הכולל הרב חיים נחום, בבקשה שישתדלו להחתים את החיילים שכבר נשלחו למצרים קודם שהספיקו להחתים על ההרשאה.

ומי פילל ומי מילל כי אחרי העשרות והמאות יבואו האלפים והרבבות של ניצולות כבשני האש ומחנות העינויים, שנוסף לכל הצרות שבאו עליהן נשארו עגונות, ללא יכולת לבנות מחדש את חיי המשפחה ההרוסה. ויש לציין בהערכה — שוב נמצאו רבנים עומדים בפרץ למצוא קולות בקביעת מות הבעל, ולא לעמוד על קוצה של יוד ההלכה המתמירה בעדות הדרישה להיתר העגונה, עדות שלפי תנאי המציאות אי אפשר היה להשיגה.

ושוב נדרשתי לתרום תרומתי, היה הדבר מיד לגמר המלחמה באירופה, והייתי בין הראשונים שיצאו מן הארץ בשנת 1945. הלכתי ללונדון בחופשה להשתתף בוועידת חבר הנאמנים של האוניברסיטה. הפעם קיבלתי על עצמי כמה עניינים בתפקידי בתורת נשיא בני ברית בארץ ישראל, ושאפתי בעיקר לעשות למען הנוער והעלאתו לארץ, כמסופר למעלה. וכשהייתי בלונדון פנה אלי הרב ישראל ברוידא, אז הרב הראשי בצבאות בריטניה והיום הרב הראשי של בריטניה הגדולה והדומיניונים, במכתב מיום 15 ליולי 1945 לאמר: "ברוך בואך לאנגליה. שמעתי מהרב הראשי הרצוג כי הנך כאן. קיבלתי ממנו מברק בבקשה לבוא אתך בקשר בנוגע להבעיה הדחופה של 'העגונה'. אשמח להעמיד עצמי לרשותך לדון בשאלה כל בוקר שתרצה במשך השבוע" וכו'.

דחיפות הבעיה היתה בזה, לעשות פעולה נמרצת ומהירה קודם חיסולם של מחנות הריכוז, לשם גביית עדות ואיסוף ידיעות מאנשים ונשים שנשארו בחיים, וקודם שיתפזרו במדינות העולם. דומה שטלגרמה כזאת מהרב הרצוג קיבל גם הרב הראשי דאז, הרב הרץ, ובית הדין של לונדון נתבקש להתכנס לישיבה מיוחדת. בנוכחות הרב הצבאי ברוידא ובנוכחותי לדון במצב.

ישיבה זו נתקיימה בלונדון ב-24 ביולי 1945 ונתקבלו ההחלטות הבאות:
 "א. ארבעת הרבנים שנמצאים כבר ביבשת אירופה בשליחות ועדת החירות הדתית של הרב הראשי, יקבלו הוראות לפעול כוועדה מיוחדת לקבל את הדבר בידם בכל הרצינות, לעשות את החקירות הדרושות בכל מקום שאפשר לפי השאלון, ולהמציא את התוצאות לבית הדין בלונדון.

ב. יצאו מכתבים לרבנות בפאריז, ברוסל, אנטורפן, שודיה והולנד, להביא לפנייהם את בעית העיגון ולדרוש מהם לאסוף כל עדות אפשרית וכל אינפורמציה פרטית וכללית, בהתאם לשאלון שחובר מטעם בית הדין. אינפורמציה זו תועבר לבית הדין בלונדון.

ג. יתקשרו עם משרדי הג'וינט בפאריז, דרך משרדם בלונדון, לבקש מהם את הרשימות המלאות שברשותם עם שמות יהודים ויהודיות, בין שהם בחיים או לא.

ד. בית הדין יקבל אחריות מלאה עבור כל העדויות וההוכחות שתוגשנה, וכל החומר שישלח, וימנה אדם מיוחד כפוף לבית הדין לטפל בענין במרץ". בשאלון היו הוראות מפורשות ומדוקדקות לאסוף מכל איש ואשה הנמצאים עוד במחנות ידיעות מפורטות על אנשים שבעצמם ראו אותם במוותם במחנות; ידיעות מפורטות ומלאות על מה ששמעו אנשים מפי אחרים ביחס לאנשים ונשים שמתו במחנות; לחקור במידת האפשר את מצבם הרוחני והגופני של אנשים שהיו במחנה ועברו למחנה אחר; סיבת ההעברה, והכוונות האפשריות של אלה שהעבירו לשם; לחקור כל אשה הנמצאת היום או נמצאה פעם במחנה את המקום והזמן בהם נפגשה בפעם האחרונה עם בעלה; וכן להיוודע מכל גבר את הפרטים האלה ביחס לאשתו.

כוונת השאלון היתה להבטיח את השגת כל החומר האפשרי, במישרין ובעקיפין, אשר יספק עדות מספיקה להיתר עגונה. מעצם פרטי השאלון נראה כי הכוונה היתה להתנהג ברוח נדיבה.

ודאי כל הצעדים האלה הן בראשית המלחמה להגנת גשי החיילים, והן בסופה להתרת עיגון נצולי המחנות היו צעדים של תוראת שעה, להקל, אך לא לתקן תקנות מחייבות לדורות. והגברת שרה סלומאן גשיאת "מועצת הנשים היהודיות" בדרום אפריקה, העסקנית ללא ליאות לתקנת האשה, ראתה לנחוץ לכתוב אלי ב-16 בדצמבר 1946 בנוסח זה:

"ברצוני להסתמך על ביקורך בדרום אפריקה לפני שנים רבות, בשנת 1937, ומכתב שכתבת אלי בתשיעי למארס 1938 בקשר לשיחה שהיתה בינינו על מצבה המשפטי של האשה העבריה". כאן היא מביאה את מכתבי במלואו שבו הודעתי לה על הישיבה שהיתה בביתי בשמיני לפברואר 1938 שנוכחה לעיל, והיא מוסיפה: "שמעתי מרבי אברהם'ס (רבה של קיפטאון) שכתב אליך במשך הזמן, ואני מבינה היטב כי במשך המלחמה הגדולה, ובמצב הפוליטי העגום בארץ ישראל לא הרשה הזמן לטפל בתיקונים שבפנים. אבל מאחר שמן המוסכמות הוא, שהאשה סובלת הרבה במקרים ידועים של גטין וכדומה, — ובין אלה המכירים בסבל זה נמצאים מלומדים מארצות הברית וארץ ישראל — הרי הדבר זקוק לתשומת לב, ותמיהתני אם יהיה לאל ידך להמשיך בכוונתך ולאחוז בצעדים מעשיים בעתיד הקרוב".

ובסוף היא מגישה לי את "החשבון":

"כלום מותר לי להוסיף, שתרומתנו לאוניברסיטה העברית בסכום אלף

לי"ש, שאספנו לאחר ביקורך, גדלה והלכה משנה לשנה, ואנו עכשיו, כפי שבודאי שמעת, משלימים מגבית של עשרת אלפים לי"ש לטובת אגף למעון הסטודנטים בהר הצופים? ואל תראה אותי כדורשת מידה כנגד מידה... ובסוף כתוצאה מביקורי בדרום אפריקה הייתי צריך לטפל בעוד שאלה המגבילה זכות האשה לפי המשפט העברי, והוא בעניין "נשואי גיורת לכהן". מעשה ביהודי שהתחתן עם אשה נוצרית וילדה האשה בת בגיורתה ונתגיירה, ששה חדשים אחרי שנולדה הבת. הילדה לא טבלה לגיירותה אלא משמלאו לה עשר שנים, אבל כל הזמן גדלה כיהודיה ולא ידעה שנולדה לאם נוצריה עד שהתאהבה בצעיר יהודי ממשפחה אדוקה, והוא כהן. רבני דרום אפריקה סרבו ליתן חופה וקידושין לזוג מפני איסור נשואי גיורת לכהן. והצעיר בשתי המשפחות היה גדול. הצעירה היתה לא עשירה, והבחור ממשפחת עתירי נכסים. פנו אלי לעזרה, ואני פניתי לרבנים לשאול אם אין למצוא היתר. הרב הרצוג מיהר לענות בשלילה, הרב עוזיאל, שהיה אז הרב הראשי ביפו ותל אביב, בתשובה מנומקת ששלח אלי, ראה פתח להיתר: "בהיות הנערה בת ישראל שאמה נשואה לישראל והתיהדה לו, שוב אינה פגומה לענין זה... ומותר להנשא לכהן". אך לא רצה להחליט "להורות הלכה למעשה בטרם יסכימו בהלכה זו נשיאי הרבנות הראשית לאה"ק בירושלים אשר להם משפט ההוראה בשאלות ציבוריות ואחראיות אלה".

"רב צעיר", הרב טשרנוביץ, שהפניתי את העניין אליו, שלח אלי חוות דעת ארוכה ומנומקת, שלפיה במסיבות המיוחדות של המקרה יש להתיר את הנשואין. רבני דרום אפריקה היססו לפעול לפי חוות דעת אלו, והזוג בא על סיפוקו והשיג מבוקשו — על ידי הרב ווילר, רב הקהילה הריפורמית ביוהנסבורג שקידש אותם כדת משה וישראל, ולא היה על הכהן החתן לעשות אלא להירשם כחבר בקהילה הריפורמית...

בעצם ימי המלחמה והטרדה והדאגה שבאו בעקבותיה, חגגו יהודי תימן בארץ ישראל את יובל הששים לעלייתם לארץ. כידוע, היתה לאבי יד בסידור בני העליה הראשונה בירושלים. חברת "עזרת נידחים", שיסד כמעט במיוחד למטרה זו, טיפלה בקליטתם ולימדה אותם מלאכות שלא היו רגילים בהן בארץ מוצאם, ובכללן מלאכת סיתות אבנים. גם היה עושה ומעשה להקים עבורם את כפר השילוח בצלע הר הזיתים, על קרקע שנקנתה מאדמת הכפר סילואן. זקני התימנים זכרו לי חסד אבות והזמינוני לנהל את טכס היובל שנערך בירושלים בשנת 1934. נעניתי להם ברצון. חיבה יתרה הגיתי לבני שבט חרוץ ופיקח זה בקרב עדות המזרח שעלו והשתרשו בארץ וראו

ברכה לעצמם והביאו ברכה לכלל. הרב יוסף סעדיה מדמוני (שנמצא בקרן זוית התמונה שממול לדף) העלה על נס את יסורי העליה וחבלי הקליטה של יהודי תימן בראשית שנות השמונים. הוא עצמו עלה לירושלים בגיל י"ב ממחוז חפיד שבתמן בשנת תרמ"ב. בנעוריו עסק בסתתות, ובהיווסד הכפר שילוח בנה לו בית ושימש רב ומורה לבני עדתו. עד אשר נאלצו להפקיר את כפרם בימי פרעות תרפ"ט. לימים הוזמנתי על ידי נשיא הוועד הלאומי יצחק בן צבי וראש קהילת ירושלים ד"ר יעקב טון לתת יד לשיגשוג הכפר, אך הדבר לא עלה בידנו. הרב מדמוני נפטר בירושלים בשנת תש"ח. (זה שבתמונה בימין לצד הגברת פרומקין הוא דור שני לעולי תימן שנולד בירושלים והיה בין ראשוני צעירי התימנים שקיבל השכלה תיכונית ואקדמית בירושלים ולונדון).

5. הוועד האולימפי בארץ ישראל

באפריל 1943 קיפח את חייו במלחמה בטריפוליטניה בריגדיר פרדריק קיש. שעמד כמה שנים בראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית בארץ ישראל. עם מותו נתפנה מקום ראש הוועד האולימפי בארץ ופנו אלי לקבל את התפקיד הזה. וכי מה לי ולספורט? — כמו במקרים רבים אחרים, התשובה — שמלת הקצין... אגודות הספורט היהודיות בארץ ובראשם "המכבי" עשו מכבר מאמצים להתארגן כגוף מסונף לאיגוד האולימפי הבין לאומי. נתקלו בקושי כי איגוד זה אינו מקבל חברים על רקע לאומי אלא על רקע ארצי, ואומר שגוף חבר צריך לכלול בתוכו את אגודות הספורט של כל הארץ, בלא הבדל לאום. הואיל והספורט בקרב הערבים לא היה מאורגן, ובמידה שהיו אגודות ספורט בודדות לא רצו להתאחד עם היהודים, לא יכול האיגוד העולמי להיענות לבקשת האגודות היהודיות בארץ ישראל. עד שבא שליח מיוחד מהוועד הבינלאומי, נוצרי אוסטרי, ושיכנעו אותו להכיר בוועד אולימפי ארץ ישראל, אם ימנה הוועד בקרב חבריו לא יהודים בלבד אלא גם אנגלים וערבים. קולונל קיש קיבל על עצמו את הנשיאות, ופעלו על מושל ירושלים, הבריטי פולוק, וסגן ראש עיריית יפו, הערבי עלי אפנדי מוסטקים שיכנסו לוועד בתורת סגנים לנשיא. יתר חברי הוועד, בכללם המזכיר והגזבר, שביחד עם הנשיא היו את ההנהלה היו יהודים. משנפטר בריגדיר קיש, היה כל קיום הוועד האולימפי בסכנה. וצורך היה למצוא נשיא חדש, שיהיה מקובל לא על הגופים הספורטיביים היהודים לסוגיהם בלבד, אלא גם על הבריטים והערבים. הסכנה היתה, שאם לא ימהרו

למצוא מועמד יהודי, יכפו על הוועד נשיא בריטי, ולפי כל המסיבות באמת היה פולוק כסגן ראשון צריך לרשת מקומו של קיש. פנו איפוא אלי ונעניתי כדי להציל את העניין, וקיבלתי את התפקיד זמנית עד אשר יימצא אדם ראוי לאיצטלא זו גם לפי הכשרתו ונסיונו הספורטיבי. גם פולוק וגם מוסטאקים הסכימו להוסיף ולשבת בוועד כסגנים שלי. וגם כאן לא הסתפקתי בנתינת שמי בלבד ורציתי לעשות מעשה של ממש גם בתחום זה שהייתי "ירוק" בו. פעילותי "הספורטיבית" הראשונה היתה לשבת בראש משחקי התחרות על מגרשי המכבי בתל אביב במאי 1945. התאחדות אגודות הספורט לחובבים בארץ ישראל ערכה "התחרויות בינלאומיות באתליטיקה קלה לרבנאות א"י". ההתחרות היתה מוקדשת לזכרו של בריגדיר קיש, וכמי שבא במקומו הייתי צריך להיות חתן המאורע. הבטחתי את חסותו של לורד גורט, אשר ברגע האחרון הודיע לי שאין בידו לבוא מתמת ביקורו של המפקד העליון של הצבאות הבריטיים במצרים, שהגיע אותו יום לארץ כאורחו. בהתחרות השתתפו כמה סניפי המכבי בארץ, יחידות צבאיות בריטיות, חיילים מתוך פליטי יוון, ובאי כוח המכבי באוסטרליה, ודרום אפריקה. "הפועל" לא השתתף, והדבר לא נראה לי. אחרי המשחקים כינסתי את החברים היהודים בוועד האולימפי וראשי התאחדות אגודות הספורט לברר פשר דבר. הסברתי עמדתי, שלא יתכן, כי גוף המתיימר לייצג את הספורט הארץ ישראלי בכללותו יהיה למעשה רק לסקטור אחד של היישוב. דיינו, שהשתתפות הכוחות הלא יהודיים היא פיקטיבית. סיפרו לי על חוסר רצון מצד "הפועל", ורשמי היה, שגם מצד "המכבי" אין הרצון גדול לשיתוף פעולה. גיסיתי ליישר הדורים ולהביא לידי שיתוף פעולה, ניהלתי שיחית עם הגופים וגם הזעקתי עזרתה של הנהלת הסוכנות היהודית. מאמצי לא נשאו פרי. ולא עלה בידי לפחת אש חמימותי בוועד האולימפי.

עם זאת בהיותי בלונדון ב-1945 עשיתי למען חינוך עמדת הוועד האולימפי הארץ ישראלי בקרב גוף האולימפי הבין לאומי בארץ ישראל. עד אז קיים היה רק ועד אולימפי, והיתה שאיפה לכונן "אגודת אולימפית ארץ ישראלית" שהיתה מקנה לה זכות חברות בגוף העליון — הוועד האולימפי הבינלאומי; אף אני ההדיוט הערכתי את החשיבות הבינלאומית שבדבר, מאחר שהרבה דברים שברומו של העולם הפוליטי נחתכים לעתים קרובות מאחורי הקלעים בפגישות ספורט של דברים וקברניטים מדיניים.

באתי בדברים עם לורד אברדין, יושב ראש הוועד האולימפי הבריטי, ואף התקרבותי אליו. הוא הציגני לפני סגן היושב ראש העולמי, זיגפריד אידסטרם השווידי, שנודמן אז בלונדון בעניין אחר, כיושב ראש לשכת המסחר העולמית.

נודמן או ללונדון גם הנשיא העולמי של האיגוד האולימפי, האמריקאי ברנדג', אך לא היה לי רצון להיפגש עמו מחמת עמדתו הפרו-גרמנית באולימפידה האחרונה שלפני המלחמה. אודסטרם היה זקן אדיב ונעים, שחגגו זמן מה לפני כן את יום הולדתו ה-75. נתברר מתוך השיחות, שארץ ישראל חברה רק ב־ A.A.A. אגודת האתליטים החובבים, ולדברי אודסטרם – חברה שמעמדה נאה. אך משום שהיא חברה בפדרציה ספורטיבית עולמית אחת בלבד, אינה יכולה להקים אגודה אלא ועד בלבד. מקום בוועד הבין-לאומי ניתן רק לאגודה אולימפית. מאידך גיסא, כדי להיות אגודה, צריכה הארץ להשתייך לשלוש פדרציות ספורטיביות לכל הפחות, ודובר על הצטרפות לאיגוד השתיה והאיגרוף, נוסף לאתליטיקה קלה. אספתי ידיעות והכינותי את הקרקע לבאות. שוחחתי עם יושב ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, משה שרתוק, שנודמן או בלונדון. הוא העריך את הפעולה, ושלח אלי את גדעון הירש הוא גדעון רפאל, לעמוד לרשותי בימי ישיבתי באנגליה ולהמשיך בזה אחרי.

כשחזרתי לארץ נתקלתי בקשיים טכניים כשהיה מזכיר הוועד האולימפי יושב בחיפה ואני בירושלים. סידור זה היה נאה כשהיושב ראש היה אף הוא מתושבי חיפה. מן הנסיון ידעתי כי מוטב שהיושב ראש והמזכיר יהיו קרובים זה לזה קרבת מקום. הצעתי להחליף את התפקידים בין הגוֹבֵר (ירושלמי) והמזכיר (חיפאי) לא נתקבלה. כשהתקרב מועד המשחקים האולימפיים בלונדון ב-1948, לא רציתי לשאת באחריות ההכנה בתנאים לא נוחים. בראשית 1948 ביקשתי לשחררני מתפקידי וחדלתי להיות פעיל בעסקי ספורט שנודמנו לי באקראי.

ה. לקראת דור ראשון לגאולה

פרק ארבעה עשר עם סיום המנדט הבריטי

באמצע שנות המלחמה שוב נשתנו פני בית המשפט העליון, טראסטד עבר ב־1943 כזקן שופטים לסטרייט סטלמנט במאלאיה. זמן קצר לאחר כך, כשנפלה סינגפור, נלקח בשבי היפאנים, שנהגו בו קשות, ורק לאחר סוף המלחמה חזר ללונדון, שבור ורצוף. במקומו בארץ בא גורדון סמית שימי כהונתו כאן כזקן השופטים בארץ ישראל היו קצרים מאד. הוא לא הסתגל לתנאי המקום, ועזב את הארץ בשנת 1944. במקומו בא אז ויליאם פיצגרלד, שנשאר על משמרתו עד כלות המנדט הבריטי.

פיצגרלד לא היה פנים חדשות במערכת המשפט בארץ ישראל, שכן היה היועץ המשפטי של הממשלה מאז 1936. בעצם הציעו לו משרת זקן השופטים עם צאתו של טראסטד, אך אז עוד פקפק, אם יש בו הסגולות הנדרשות לשופט ודחה את ההצעה ודומה שהתחרט על הדחיה. עכשיו משנתפנתה המשרה שוב קיבל על עצמו את התפקיד. על פסיחתו על שתי הסעיפים בפעם הראשונה רגן עליו חברו וידידו הטוב אלן רוז כל הימים. רוז היה הפרקליט הכללי של הממשלה, והוא צפה לקחת מקומו של היועץ המשפטי לכשתתפנה המשרה. משדחה פיצגרלד את משרת זקן השופטים בפעם הראשונה ראה רוז ששוב אין סיכויים שתתפנה המשרה הזאת בקרוב, הואיל ופיצגרלד היה מכריז והולך שלא ילך למשרת במקום אחר חוץ מארץ ישראל. על כן קיבל הזמנה להיות שופט בבית המשפט העליון בארץ ישראל. חדשים אחדים אחר כך לוקה כפליים: הצטער על שהפסיד את משרת היועץ המשפטי, ועל אשר שוב הרכיבו את פיצגרלד כאלוף לראשו.

עם כל החברות והידידות והקירבה הטבעית של בני גזע אחד הנמצאים בנכר, הורגש המרחק בין הראש לבין הכפופים לו. רוז היה קורא לפיצגרלד בקיצור שמו — פיץ. חברים ותיקים היו זה הרבה שנים, ובזמנם החפשי היו עושים יחד בלא סייג ומחיצה. בכל זאת ברשמיות ראה בו את רבו, ואולי מתחת לסף ההכרה גמנע לעשות מה שלא רצוי לו. הוא, רוז, היה רוטן, רוגז, מביע כעסו בגלוי, אך לא סטה מ"הדרך הרצויה", ורוז היה עצמאי לגמרי ולא תלוי באחרים, אך ממושמע. ושוב בא לידי להיווכח כי משפטן שרכש נסיון כפקיד הממשלה, במקום שהשמעת היא הכרחית, לא בנקל עובר הוא לתחום שיפוט עצמאי. וזה נוסף לספקות שצינתי במקום אחר

ביחס להסתגלותו של עורך דין, ועורך דין ממשלתי בפרט, למעמד שופט. זכורני, פעם ישבנו יחד במשפט, פיצגרלד, רוז ואנכי. פיצגרלד כבר קבע את דעתו, ואף אני הגעתי לדעה והיא מנוגדת לשלו. פיצגרלד נחפז למסור את פסק הדין מיד, והיה ויכוח בינינו על במת המשפט, בהשתתפותו של רוז. בסופו של דבר קיבל רוז את דעתו של פיץ. שוב לא ראה זקן השופטים צורך לדחות את פסק הדין. הקצרנית הוזמנה, ושנינו קראנו איש איש את פסק דינו. אני נשארתי במיעוט. כשיצאנו מאולם בית המשפט הורגשה בינינו קצת מתיחות, פיץ מיהר להיכנס לחדרו ורוז ואני עלינו במדרגות הקומה העליונה בה נמצאו חדרינו. הוא התעכב רגע הביט בי ואמר: "אתה יודע, פרומקין? הדין עמך!" ולשאלתי "למה לא אמרת כך קודם?" לא היתה תשובה בפיו.

אותו זמן נצטרפו לבית המשפט העליון עוד שני שופטים, אף הם בעלי וותק, ששימשו נשיאי בית משפט מחוזי בארץ ישראל, דוד אדוארדס יברנרד ווידל שאו. בחיצוניותם ובאפיים היו זה היפוכו הגמור של זה. אדוארדס בעל קומה בינונית, פנים עגולות ושמןות, העיניים משוקעות בחוריהן מתחת לעפעפיים עבותים, כרסתו, מהיר בהילוכו, עצבני מאד, ועצבנותו הולכת ומתגברת ככל שהרגיש בה ובאי יכולתו להשתלט עליה. כנראה, היה מטופל ביסורים משרידי רסיס כדור שנשאר תקוע בגופו מימי נעוריו. כתב ידו עבה, כבד, אינו סדור, עולה ויורד שלא בקו ישר ובשעת כתיבה טובל עטו בקסת בהמולה, וצפורן העט חורקת מתחת לידו הרועדת. אף קולו כשהוא קורא פסק דין, אינו שווה. מתחיל לאטו ומתאמץ להשמיע דבריו בנחת, ולפתע פתאום מגביה קולו ומבהיל את עורכי הדין ואת הקצרנית, אם היתה חדשה, ועד מהרה נרגע וממשיך דבריו בקצב אטי וחוזר חלילה.

היפוכו ממש היה שאו, גבוה משכמו ומעלה, רזה וקומתו זקופה, הליכותיו בשקט ובענווה, פניו החיוורים המאורכים מפיקים אצילות. דבריו נשמעים בנחת טבעית. קולו צלול ושווה, איטי מאד עד כדי להעמיד סבלנות חברו בנסיון, מקשיב לדבריהם של עורכי הדין כאילו ירדו מהר סיני, כותב מפיהם כל מלה ומלה, ומבקש מהם לחזור על דבריהם אם קצב דיבורם נמהר משיעור כתיבתו. בתורת שופטים היו שניהם כאחד טובים, איש איש לפי דרכו חותר להגיע לחקר דבר, לעמוד על הטענות בדיוקן, ולרדת לסוף דעתו של הטוען. שאו היה בזמנו השופט הבריטי האחד שהיה נשוי, רוז ואדוארדס וקופלנד היו רווקים, פיצגרלד היה לבדו, מטפל בחינוך בנו הקטן. אשת שאו היתה כבעלה, אדיבה, אצילת רוח, יפה.

אותו זמן פרש קופלנד מהשירות משהגיע לגיל הפנסיה. אף פרנסיס היאט

הגיע בזמן שנכנס פיצגרלד לתפקידו. לגיל 62, הוא הגיל המחייב שופטים לפרוש. אמנם ברצון השלטון יכול היה להמשיך עוד שלש שנים, אך רצון זה לא נתגלה. במקומו של היאט לא בא שופט ערבי אחר. מאג'ד עבדול האדי נשאר כאן הערבי האחד. עכשיו גם האחד שאינו יודע אנגלית, ורק בשבילו היו צריכים להחזיק מתורגמנים. לעתים קרובות עשה המתורגמן מלאכתו רמיה, משידע כי שני השופטים האחרים שומעים לשון הטוען. ביחוד הרגיש מאג'ד עצמו ברע כשנתגלע ויכוח בין שופט לעורך דין ונמשך שעה ארוכה, והמתורגמן קצרה ידו מלהשיג את הדברים, והשופטים שכחו כי לא שומע חברים ואין מתרגמים לפניו. ושכחתי להזכיר שמו של פלאנקט, ששימש ממלא מקום שופט עליון, אחרי נסיון ארוך בארץ בנשיא בית משפט מחוזי. פלאנקט הזכיר לי בהרבה את מוסטפה כאלדי. גם הוא היה כבד הבעה בייחוד בכתב, אך מבורך בחוש של שכל ישר וזוכה לרדת לעמקה של הלכה, לא בזכות תלמודו וידיעותיו אלא מכוח התפיסה וההגיון.

ואשר לשופט היהודי בבית המשפט העליון, אם כי אני הוא הכותב, אינני זכאי לקפח שכרו, ואם לא תחשב לי זאת ליוהרה, אציין כי חברי השופטים חיכו למוצא פי, והיו באים להימלך בי גם במשפטים שלא ישבתי עמהם בדין, אין זאת אומרת, שלא נחלקו בינינו הדעות גם עתה, ושלא היו מקרים ששוכנעתי אני וקיבלתי דעתם של חברי, אך דומני, ולא בחנתי זאת, שפסקי הדין החולקים שלי הלכו ופחתו קימעה קימעה, פשוט מפני שבהמשך הזמן לשוננו נשמעת זה לזה, ומשנחלקו הדעות בינינו, לא תמיד נחה דעתם. זכורני, ערעור על גור דין מות שבא לפני בית המשפט העליון באופן אבטומטי, בשנה האחרונה למנדט. הנידון היה יהודי, ושמו מזרחי ונאשם ברצח יהודי אחר בטבריה. היתה זאת הפעם הראשונה שלא מצאתי כל דרך לקולא, ואנוס הייתי להסכים לאישור פסק הדין. פעמיים עלה פיצגרלד לחדרי, פתח בויכוח שנית על אחת הנקודות שבמשפט, ורצה להיווכח אם באמת אני משוכנע לגמרי, ותוך כדי דיבור הבטיחני שהאיש לא ייתלה. הנציב העליון ימתיק את הדין.

מעולם לא פסקתי מלהילחם על השוואה גמורה עם השופטים הבריטים. ההפליה הגלויה בעניין התלבושת סולקה מכבר, והותר לנו, הארץ ישראלים, דוגמת השופטים העליונים הבריטים להתעטף בגלימה האדומה ולחבוש את ה"וויג" לראשינו — היא הפאה הנכרית שלובשים השופטים בבריטניה הגדולה. מאג'ד, שנשאר עכשיו הערבי האחד אף לא ניסה להתנגד וקיבל את הדין. עכשיו נשארו עוד שלוש הפליות, שהיה צורך לבטלן בדרך ההשוואה הגמורה עם השופטים הבריטים והן: משכורת, ישיבה בראש בית

המשפט וביטול זכות הבחירה לאחד הצדדים לבקש רוב של שופטים בריטים בהרכב בית המשפט.

פיצגרלד עשה למען ביטול ההפליות. מיום שנכנס לתפקידו כזקן השופטים שם לו למטרה להשיג השוואה גמורה. הדבר היה כרוך בשאלות פוליטיות ופיננסיות והצריך תחיקה מיוחדת ומשא ומתן ממושך עם משרד המושבות. שארך כמה שנים. בביקורי בלונדון, נתחברתי לעומדים בראש המחלקה המשפטית במשרד המושבות, בכללם סיר סידני אברהמס היהודי. הוחלט ללכת מן הקל אל הכבד. בשופטי השלום התחילו והעלו את סמכות שיפוטם, ואף את משכורתם. אחר כך פנה פיצגרלד לבתי המשפט המחוזיים ומינה ארצישראלי כממלא-מקום-נשיא ואז הגיע תור תיקון המצב בבית המשפט העליון. שאלת הנשיאות שוב לא היתה כרוכה בקשיים, שכן פראנסיס ומוסטפה אינם ומאג'ד כזעיר שבחבורה לעולם לא היה מגיע לשבת בראש בית המשפט, מאחר שהחברים האחרים קודמים לו בוותק. ואפילו היו נוהגים בוותק לפי זמן המינוי גם לגבי הבריטים שנתמנו אחרי מאג'ד, הרי בעריכת הרשימה אפשר היה תמיד לסדר שיהא יושב בדין רק עם גדולים ממנו בוותק. עיקר השאלה היתה עכשיו לגבי ביטול זכות הבחירה ברוב בריטי.

זכות זו, של דרישת רוב בריטי בהרכב בית המשפט העליון, הובטחה על ידי החוק. משמעותה כי אחד הצדדים בדין יכול לדרוש שהמשפט יובא בפני בית משפט שרוב שופטיו בריטים. בראשית הימים השתמשו בזכות זו מפני הספק במהימנותם של שופטים ערבים. לעתים השתמשו בזכות זו הואיל ובעניין הגידון יש לחתוך את הדין לפי המשפט האנגלי, ששביליו אינם נהירים לכל השופטים המקומיים. אך בהרבה מקרים, ובעיקר בסכסוכים על רקע עדתי ולאומי, השתמשו עורכי הדין באפשרות החוקית הזאת מתוך תקווה להימנע על ידי כך מנוכחותו של שופט לא רצוי להם מחמת לאומיותו. כך היו עורכי דין לאומניים ערבים דורשים רוב בריטי במשפטיהם עם הקרן הקיימת לישראל או אישים וגופים יהודים אחרים, כדי לעקוף עלי ובתקווה שהשופט שאינו בריטי יהיה ערבי. לפעמים גם עלה בידם "לסדר" שהשופט שאינו בריטי יהיה מי שרצוי עליהם במיוחד. אך לא תמיד עלה הדבר בידם. יש ודווקא במשפטים שבהם רוב בריטי בחר זקן השופטים בי. אותה תקופה באו אלי מטעם הסתדרות עורכי הדין היהודים היושב ראש ד"ר עליאש וסגנו ד"ר דונקלבלום להתיעץ עמי על תזכיר שעמדו להגיש לזקן השופטים בדרישת תיקונים בבתי המשפט. ביחס לבית המשפט העליון היתה תביעתם תוספת שופטים ארץ ישראליים, כך שבמשפטים בין יהודים

ויהודים אפשר יהיה לצרף בית משפט ששופטיו יהודים בלבד. העירות את תשומת לבם שלא הכניסו דרישה לביטול זכות הבחירה. אמרו לי, שיהיה בזה מן העלבון לזקן השופטים ולשופטים הבריטים אם יציגו דרישה כזאת. אמרתי להם: הרי פיצגרלד עצמו רוצה בכך, ולמעשה אתם מקצצים את הענף שעליו אתם רוצים לשבת, שכן מה בצע בשופטים יהודים אם צד אחד בידו לדרוש צירוף של רוב לא יהודי?

משסיפרתי זאת לפיצגרלד, אמר לי שתדבר מעלה על זכרוננו את דודו סיר פרנסיס, אחד הלוחמים הותיקים לשלטון בית באירלנד, שכשנראה לו הנה הנה מבוקשם ניתן להימלא, מיד התחיל לבו נוקפו ומפחד מפני ההגשמה. כך הדבר עמכם, דורשים אתם זכויות ומפחדים לקבל אותן.

העליתי אז על הנייר את דעתי בעניין זה ושלחתי מכתב ביוני 1945 להסתדרות עורכי הדין היהודים והעתקה הימנו למנהל המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, משה שרתוק. וזה לשונו:

"אם אינני תחת רושם מוטעה לגמרי, סוכמה אתמול פגישתנו בהסכמה על שלוש נקודות:

(1) קיבלתם את סברתי לא לדרוש סקציה יהודית וסקציה ערבית בבית המשפט העליון.

(2) לדרוש תוספת שופטים יהודים וערבים מתוך הנחה, כי אם יהיו די שופטים יהודים, יובאו משפטים יהודים בפני שופטים יהודים וכן הערבים.

(3) יחד עם הנ"ל וכתנאי מבין מאליו, לדרוש איקווליציה של השופטים הא"י עם הבריטים.

(איקווליציה זו מתבטאת, חוץ מאשר בענייני משכורת ובכורה, בזכות נשיאות ושליטת זכות הבחירה להשפט בפני שופטים בריטים. ההבדל החיצוני בלבוש כבר סולק כידוע).

(ב) בשיחה, לאחר שעות אחדות, שמעתי מפי מר עליאש כי לאחר פגישה עם מר שרתוק, שנתקיימה בינתיים, הוסכם לא לדרוש את האיקווליציה ולדרוש רק ריבוי שופטים יהודים.

(ג) חוסר הדרישה לאיקווליציה מצד היהודים, לאחר שההצעה באה מצד זקן השופטים, אשר הודיע עליה כמה פעמים, ולאחר נטיית הממשלה ללכת בכיוון זה, תתקבל כהתנגדות היהודים להצעה זאת.

(ד) התנגדות לשיווי זכויות לשופטים הא"י במצב הקיים, אף על פי שיכולה להתפרש כחוסר אמון בשופטים הנוכחים, משאירה עוד מקום לטעון, כי הכוונה היא להשיג בטחון לעתיד, פן יתמנו שופטים חדשים אשר יצריכו השימוש בזכות הבחירה.

(ה) הנימוק האחרון נופל, כי ברגע שההתנגדות לשיווי זכויות באה בעקבות דרישה לריבוי שופטים יהודים, היא תתקבל כהבעה גלויה של חוסר אמון בשופטים היהודים של היום ושל מחר והיא כורתת למפרע את הענף אשר עליו אתם רוצים לשבת. אם אין אמון בשופטים יהודים ויש צורך בריזובה בריטית, לשם מה להרבות מספרם של הראשונים?

(ו) ישנן רק שתי אפשרויות:

(1) אם אין לוותר על זכות הבחירה, לא לבוא בכלל בדרישות חדשות לגבי הרכב בית המשפט העליון.

(2) אם באה דרישה כזאת היא מוכרחת להיות מצורפת בדרישה לאיקווליציה.

(ז) הנימוקים להתנגדות לדרישה זו, וכבר אמרתי כי אי-הדרישה פירושה התנגדות, אינם מתקבלים על הדעת. לפי שמסר לי מר עליאש הם.

(1) הדבר לא יתקבל על השלטונות ואין לדרוש את הנמנע. — אין זה

כל כך בטוח שהדרישה לא תתקבל, מאחר שהיוזמה באה מזקן השופטים. אבל אם גם לא תתקבל הדרישה, אין בזה משום עלבון, אלא להיפך, שמרתם על כבוד ישראל. מאידך גיסא, אם לא תתמלא הדרישה, תשיגו שלא במישרין את מבוקשכם בהתנגדות.

(2) גם אם יהיו די שופטים לצרף בית משפט שכולו יהודים, יהיו מקרים שיהיה צורך בדרישת שופטים בריטים, כגון חברות וכו'. — אם זוהי הדעה של ציבור עורכי-הדין הנתמכת גם על ידי המוסדות — אוי לאותו מצב.

(3) לא נאה לבוא לזקן השופטים ולהגיד לו ולוא בעקיפין: אין אפשרות בך. — הדבר בהחלט לא יתפרש כך. ועל כן אין כל טעם בטענה כזו, בפרט כשהצעה באה ממנו.

(ח) אפשרות שלישית אין. זו המוצעת על ידכם, חוץ ממה שהיא שוללת את כל הגורמים החיוביים שבשיפוט יהודי, הרי היא משפילה את כבוד העם בעיני הגויים. אם תלכו בדרך אפשרות זו אצטרך לחשוב על המסקנות שעלי להוציא מכך. אין ברצוני לשמש הנושא להשפלה זו כנציג היהודי בבית המשפט העליון.

(ט) אבקש להמציא לי רשמית העתקה מהתזכיר אשר תגישו לזקן השופטים בעניין זה.

העתק: למר מ. שרתוק.

בינתיים החרף המצב הפוליטי, ועניין ההשוואה התקדם אך לאט. אחרי שנה בקירוב, ביולי 1946, הושגה השוואה ביחס למשכורת, ובפעם הראשונה

נולד הבדל בין השופט היהודי ולערבי. ב-13 ביולי 1946 כתב הנציב העליון א. קאנינגהאם לזקן השופטים:

"יש לי הכבוד להסתמך על מכתבך מיום 22 בפברואר 1946 בנוגע לשכרו של השופט העליון גד פרומקין C.B.E. בכיר שופטי בית הדין העליון, ולהודיעך כי מזכיר המושבות הסכים לתת לשופט פ. הענקה אישית, נתונה לפנסיה, בסך..... לשנה, כהוקרה לשרותו הארוך והמצויין הבלתי רגיל. ההענקה תשולם החל מהראשון לינואר 1946". בהענקה זו תושוותה משכורתו לזו של הבריטים.

החייך האחרון בין השופטים הבריטים והארץ ישראלים בבית המשפט העליון הוסר רק חדשים אחדים לפני תום המנדט, בצו מיום 27.2.1948, שבא לתקן את פקודת בתי המשפט 1948. לפי תיקון זה נמחק התואר "בריטי" בכל מקום שנמצא בחוק. כל שופטי בית הדין העליון בלא הבדל נקראו מעכשיו Puisne Judge, וקבעו שהבכיר מבין השופטים היושבים בדין יכהן נשיא בית המשפט. ממילא נתבטלה גם זכות הבחירה לרוב בריטי.

פיצגרלד, שהשיג את מטרותיו להשוואה גמורה, רצה שיממשו את החוק החדש בזמנו, הלכה למעשה. וסידר שארד במארס לתל אביב לשבת בראש בית משפט לפשעים חמורים, שבו נאשם יהודי ברצח בכוונה תחילה. הוא נמלך בי על הרכב בית המשפט, אם יהיה יהודי במלואו או בצירוף בריטי. הוא עצמו צידד כי ריגבי, הנשיא הבריטי של בית המשפט המחוזי בתל אביב, ישב אתי בדין, כדי להבליט את השינוי, שבריטי יושב בנשיאותו של יהודי. מפני שיבוש הדרכים לא ירדתי לתל אביב, והיהודי גדון אחר כך בבית משפט יהודי במדינת ישראל.

חדשים אחדים לפני כן פרצה מחלוקת ביני לבין פיצגרלד, לכאורה על רקע הבטחון הציבורי, אך שרשה בנימוקים פוליטיים ובתפיסה ריאלית של המצב. כיוון שהייתי חולה אותו זמן היה הויכוח בינינו בכתב. המדובר בתקופת הביניים בין החלטת או"ם על הקמת מדינה עברית, בנובמבר 1947, לבין תום המנדט, שקבעוהו ל-15 למאי 1948. בתי המשפט פעלו כמקודם בבניינים שבמגרש הרוסים, שהיה כולו מחנה צבאי, בתוכו גם פלוגות עיראקיות. הכניסה והיציאה למגרש הרוסים היו מוגבלות לשערים מיוחדים, שנפתחו רק ליוצא ולבא. הכניסה היחידה ליהודים היתה דרך השער שליד בנייני המשטרה ברחוב יפו; ולערבים ולאנגלים — דרך השער המזרחי מול גן העיר וממבוי בית החולים הממשלתי מדרך מאה שערים. היא דרך סט. פאול. מאות ערבים עוד פקדו את בתי המשפט, והיהודים היו תמיד בסכנת גפשות. לאחר שיהודי אחד נרצח כמעט בפתח שערי בתי המשפט,

קמה צעקה, והסתדרות עורכי הדין היהודים דרשה הפרדת בתי משפט השלום לאזורים מיוחדים לערבים וליהודים; וכן הדבר אצל בית המשפט המחוזי. אשר למשפטים מעורבים ובית המשפט העליון, תבעה ההסתדרות נקיטת אמצעי בטחון מסוימים. הדרישה נתמלאה ביחס לבית משפט השלום שהתחיל פועל עבור היהודים בבניין בית הספר שמידט ברחוב הלל. אך שאר בתי המשפט נשארו פועלים כמקודם במקום הסכנה במגרש הרוסים. הדרכים נשתבשו והלכו ואף הם היו בחזקת סכנה, והיו שופטים שסברו שעורך דין, שאינו יכול להגיע מתל אביב או מחיפה, ברשותו למלא ידי אחד מחבריו בירושלים שיהא בא כוחו שידבר בשמו. אך הגיע הזמן שגם עורכי הדין היהודים ופקידיהם בירושלים חדלו למעשה מלבוא לבתי המשפט. עורכי הדין הערבים, אם כי דעתם לא היתה נתונה לעבודה משפטית, השתמשו במצב השעה והיו באים ודורשים ביטול תביעות, או דיון שלא בפני הנתבע. ב-21 לינואר 1948 מסר זקן השופטים סיר ויליאם פיצגרגלד את ההצהרה הזאת מעל כס בית המשפט העליון:

"לפני שניגש לסדר העבודה של היום ברצוני להזכיר דבר אחד. נתעוררה שאלה, ואין צריך לומר למה נתעוררה השאלה, בעניין דחיית משפטים הואיל ועורכי דין מרגישים שאין הם יכולים לבוא לבתי המשפט בירושלים. עיינתי בדבר יחד עם שופטי בית הדין העליון. ובשמם ובשמי אני מוסר הצהרה זו על הדרך שאנו סוברים, שעלינו ללכת בה. כמעט שאין צורך להעיר, שעד כמה שהדבר נוגע לנו, השופטים של הוד מלכותו, אין להרשות כניסתם של שיקולים פוליטיים לעניין.

"אין אנו חסרי הערכה לרגשות עורכי הדין המעורבים בדבר, אבל המצב הקונסטיטוציוני והחוקי נראה לנו ברור מדי ואין מקום לשום ספק. בטחון ציבורי הוא עניין לממשלה המבצעת ולה בלבד. המצב הקונסטיטוציוני והחוקי הוא, שבהעדר תעודה חתומה בידי מזכיר המדינה המוסמך לדבר, או הפקיד הרשמי המחזיק בתפקיד המקביל בארץ ישראל, הרי בתי המשפט, לצורך החלטותיהם המשפטיות, ושאלת דחיית משפט היא בגדר החלטה מישפטית, אינם יכולים להתחשב בטענה שעורך דין אינו יכול לבוא למשפט מטעמי בטחון. טענה כזאת, לדעת השופטים, לא תשמש סיבה מספקת למנוע או לדחות משפט צדק לצד אחד במשפט שנקבע ברשימת המשפטים שהשופטים צריכים לדון בהם. אם הסכימו לכך באי כוח שני הצדדים שבמשפט, ודאי שהשופטים ישתמשו בשיקול דעתם כפי שימצאו לנחוץ". הצהרה זו נתפרסמה למחרת היום בעתונים, וב-23 לינואר הריצותי את המכתב הזה:

"לזקן השופטים היקר,

"בהיותי צמוד למיטתי זה כמעט שבוע, ביכולתי להתקשר אתך רק בכתב

בעניין החיוני הזה:

"קראתי בעתוני יום אתמול הצהרה שמסרת מכס השופטים בעניין דחיית משפטים. באדיבותם של הסתדרות עורכי הדין היהודים היתה לי גם שעת כושר לקרוא את התזכיר שהגישו אליך ותשובתך עליו.

"קודם כל אבקש להביע הפתעתי על שנכללתי בהצהרתך. נראה לי, שמסרת את ההצהרה 'לאחר התיעצות עם שופטי בית המשפט העליון ועל דעתם'. במכתבך אל הסתדרות עורכי הדין היהודים אתה מסתמך על 'דעתם האחת של כל שופטי בית הדין העליון'. אני, לא נמלכו בדעתי. בדברך על שופטים אולי התכוונת 'שופטים בריטים' אבל בעיני הציבור 'שופט' כולל גם ארצישראליים, ערבי או יהודי, שנתעלה לבית המשפט העליון.

"בדבר תוכן ההצהרה, הנני ממחר להביע הסכמתי בכל לבי לשתי נקודות והן שאין להכניס פוליטיקה לבית המשפט וכי הבטחון הוא עניין שבאחריותה של הרשות המבצעת ולא של הרשות המשפטית, לעומת זאת אני מרשה לעצמי בכל הכבוד לחלוק ולקבוע דעה שונה, בזה: כשופט אין אני יכול להעלים עין מהמציאות. בשעה שבני אדם נרצחים בסביבה הקרובה ביותר לבתי הדין, אחטא בפונקציה האלמנטרית ביותר של השראת משפט צדק תוך אוירה שקטה ושלווה, אם לא אתחשב במציאות זו ואעמוד על בואם של עורכי דין לבית דין. במלים אחרות, עמדה כזאת תביא עורכי דין במבוכה של הבחירה בין סיכון חיהם לסיכון ענייני שולחיהם.

"אם מביאים לתשומת לבי דעתם של ציבור חברים מכובדים במקצוע, שאין הם יכולים לפקוד את בית המשפט בלי לסכן את חייהם, דומני, שיהיה זה מוטעה בהחלט לחפש נימוק בולט יותר וסיבה יותר צודקת לשימוש בשיקול דעתי לדחיית משפט. אתה הלוא מסכים לכך, שבשעה שעורכי דין משני הצדדים מסכימים לכך הרי זו סיבה מספקת לדחיה. הסכמתם של שני הצדדים בלבד מעולם לא נראתה בעינינו כסיבה מספקת לדחיית משפט, מעולם לא ראינו בעין יפה התערבותם של עורכי דין ברשימת משפטינו להנאתם. אם נתקבל עכשיו הסכמה כזאת כנימוק לדחיה, הרי זה מפני הצורך הנובע מאי הבטחון בלבד. מה שנחשב כסיבה מספקת בהסכמת שני הצדדים נראה בהתאם להצהרה לבלתי מספקת אם רק צד אחד דורש הדיחוי והצד השני מסרב. אין קושי לנחש באיזו מסיבות תסורב ההסכמה. עמדה לא עקבית זו, כלום אין היא ניתנת להתפרש כהכנסת משהו הדומה לפוליטיקה בבתי המשפט, עצם הדבר שכולנו רוצים להימנע ממנו?

"הפונקציה העיקרית שלנו היא השראת משפט צדק. עיקר עבודתנו היא זו של בית משפט לערעורים, ומפי שופט בריטי מכובד, למדתי, שבית משפט לערעורים לעולם אינו נתון לפעול בחפזון. כשאני עומד לפני מבוך, אם לסבול דחית הקץ למען הבטיח השראת צדק באוירה נאה של שקט ושלווה כיאות לבית משפט גבוה לצדק, או לנהל את בתי המשפט בדרך של שיגרה גרידא בשביל להחיש את העניינים אבטומטית, הייתי, לפי העיקרון המושלמי הידוע, 'בוחר בקלה שבשתי הרעות'. מוטב לענות את הדין על ידי איחור, מלהטיל ספק, אפילו הקל שבקלים, שלא ניתן משפט צדק לשני הצדדים כאחד.

"תרבה ממה שנאמר קודם, חל במלוא תוקפו גם ביחס לצוות העובדים בבתי המשפט (הזהירו אז את הפקידים היהודים שתקוצץ משכורתם בשיעור הימים שבהם יימנעו מלבוש לעבודה). ושוב, אמנם האחזיה באמצעי בטחון מספיקים היא עניין לאפקטיבי, אך איך תוכל מערכת המשפט לכלכל מעשיה כהוגן, כשמקצת מן הצוות שלה נמצא בסכנה, או אפילו כסבור, הוא, שהוא נמצא בסכנה?

"היות והעניין נתפרסם ברבים בצורה המרשה לציבור לסבור שההצהרה מביעה גם את דעתי, הרי תקוותי שלא תהיה התנגדות מצדך לפרסם תמצית מכתבי זה ברבים (כמצורף)".

לאחר כמה שעות בא שוטר בריטי לחדר משכבי ובידו מכתב מזקן השופטים. הוא לא רצה למסור את המכתב למי שהוא מבני הבית כי צוה למסרו בידו לידי. וזה נוסח המכתב:

"שופט עליון פרומקין היקר,

הייתי נוקט בהסתייגות קשה ביותר, שאתה, כשופט בית המשפט לערעורים, תמסור הודעה לעתונות בצורה שאתה אומר למסרה, ובודאי שאין לך רשות מצדי לפרסם מכתב המיועד אלי.

יש לך החופש למסור מכס המשפט כל הצהרה שתמצא להולמת את משרתך הגבוהה.

שלך בכנות, וו. ג. פיצגרלד

כמה ימים לאחר מכן, משהבראתי, קראתי מכס המשפט את ההצהרה הזאת: "בזמן תיעדרי מבית המשפט מסיבת מחלה, נמסרה הצהרה מטעם זקן השופטים המלומד, בהתיעצות עם חברי שופטי בית הדין העליון ועל דעתם, בעניין דחיית משפטים שעה שעורכי דין אינם יכולים לבוא לבתי המשפט

בירושלים. כיוון שנעדרתי אותו זמן, אני משתמש בשעת כושר זו לומר דעתי בעניין זה: במידה שראוי לסטות מהשיטה המקובלת, היינו לדון בכל מקרה של בקשת דחיה לגופא, ולקבוע במקום זה כללים כוללים. הנני וכו' (וכאן באו הדברים שנאמרו במכתבי אל זקן השופטים).

כחדשים לפני החלטת או"ם על הקמת המדינה "נתכבדתי" בגזר דין מות. יום אחד בסוף ספטמבר 1947 מצאתי על שולחני בלשכתי במגרש הרוסים מכתב כתוב אנגלית בחתימת "המפקד הראשי של הנוער הערבי הלוחם עבור פלשתינה חפשית", ובו הודעה שהמפקד הוציא עלי גזר דין מות שיבוצע ביריה תוך שלשה חדשים בכל מקום שיוכלו שליחיו לשים ידם בי. הייתי בחברה טובה. הראשון ברשימה לפני היה דוד בן-גוריון. אחרי באו זיגפריד הופין ואריה שינקר. כולנו נאשמנו ונמצאנו חייבים על אשר הבאנו למצב של חלוקת המולדת למדינה יהודית וכו' על ידי תעמולה בין לאומית למען מטרות הציוניות, ובקשרים פוליטיים בינלאומיים עם גופים מאסוניים יהודיים ולא יהודיים (בוודאי הכוונה ל"בני ברית") ובצינורות מפעלי ממון ותעשיה. בחוג מכירי יש שקיבלו את ההודעה כתעלולי-נערים שאין להתייחס להם בכובד ראש, ויש שסברו שדווקא צעירים חמומי מוח לא נבצר מהם לבצע זממם, וכבר היו מעשים. בתוך כל "הנדונים" הייתי אני המטרה האפשרית ביותר בהיותי היחידי הידוע לערבים פנים אל פנים ושהגישה אליו קלה, הואיל ואני עובר יום ביום בסביבתם. מחוגי ה"הגנה" הוזהרתי לא להתייחס לעניין בקלות ראש. יגאל סוקניק (ידין) הציע לתת לי שומר ראש, ונתן עצות מסוימות בקשר להילוכי לבית המשפט, ונראה שמטעם ההגנה שמרו צעדי ללא ידיעתי. יעצו לי גם לשאת נשק שמעולם לא נסיתי ידי להחזיק בו, ואף הפעם לא השתמשתי ברשיון שניתן לי מיד מטעם ראש המשטרה. אין אני צריך לומר שגזר דין מות זה לא הוצא לפועל.

לא עזבתי את משמרתי כמעט עד היום האחרון, וכל הזמן הייתי פוקד את לשכתי בבניין בתי המשפט במגרש הרוסים. המשמר השומר על הכניסה מרחוב יפו נצטווה לפתוח את השער למכונית שלי שמספרה סומן על רשיון העוצר שלי. לא חששתי לעצמי אך דואג הייתי לחייו של נהגי היהודי, שהייתי ממהר לשלחו הביתה, שיחזור לקחתני בשעה קבועה. באותה שעה הייתי צופה לו מחלון לשכתי שלא ימתין לי במקום סכנה, אפילו בחברת שוטרים בריטים. מאידך גיסא, לא רצה הנהג לעלות ולחכות בחדרי פן ישימו מכשול במכונית בשעת העדרו.

עם ימיו האחרונים של המנדט הבריטי, התקרבותי לגיל פרישת חובה לפי חוקי הפנסיה (62). במשך תקופת שירותי רציתי לא פעם להתפטר מסיבות שונות. עם חלוף השנים שוב חבל היה לי להפסיד את הפנסיה ודחיתי את הקץ עד הגיעי לגיל 55 (הגיל של פרישה בפנסיה מרצון). אותו זמן בערך הגיע פיצג'רלד לכהן כזקן השופטים. משרמזתי על רצוני לפרוש בנאום שלאחר סעודה שערכתי לכבודו ולכבוד פראנסיס חיאט שיצא אותה שעה לפנסיה, השיב: "וכי משבאתי אני תעזוב אתה? היה לא תהיה. אתה תשאר ותירש מקומי". הוא אמנם עשה את שלו להשגת ההשוואה המלאה ובהיפרדי ממנו בביתו ב־12 למאי 1948 הגיש לי את כתב המינוי החדש לפי החוק המתוקן. ההישג ששאפתי לו כל ימי כהונתי בא במאוחר. באותה פרשת דרכים ולקראת חילופי המשמרות לא נותרה לי אלא קצת יותר משנה להמשיך שירותי.

לא ידעתי, ואני בירושלים הנצורה המנותקת מתל אביב — כי בתל אביב החליטו על "נצחיות" השופטים, היינו שופטי בית המשפט העליון יכהנו כל ימי חייהם ועל כן משנשאלו פקידי המנדט אם רוצים הם להישאר בשרות אחת "הרשויות היורשות" שתוקמנה אחרי תום המנדט הבריטי, ובזה היתה תלויה הענקה מסוימת על הפסקת השרות לפני הזמן, עניתי בשלילה, ונימקתי את כוונתי במכתב מאפריל 1948 כזה:

"מה־15 למאי 1948 ישארו לי 15 חודש עד לגיל הקבוע לפרישתם של שופטים (62) ומתוך נימוקים אישיים וציבוריים כאחד לא יהיה זה נוח להסתגל בגילי למערכת חוקים ושיטת משפט חדשים לתקופה כה קצרה". כך נסתיימה כהונתי כשופט, ואתה מסגרת הספר הזה. על חוויות, רגשות ורשמים מיום קום המדינה עוד מוקדם לספר. האספקלריה קרובה מדי.

סוף דבר

כ"ד באלול תש"ה. ספטמבר 1945. "רותין קסל" שבווילס הצפונית. ערב שבת בין השמשות. יום זכרון נעים בחיי המשפחה. ואני בודד במועדי. בנכר. רחוק מהבית והמולדת. דרוך, מתוח עד להתמוטטות העצבים. לא ידעתי עד אז כמה המלחמה והשנים הקשות והטרופות שקדמו לה מאז 1936 השאירו אכפן על גופי ורוחי מתוך המאמץ יום יום ומתוך הדאגה ללא הרף לפרט ולכלל. מאז 1920 רגיל הייתי לצאת לחוץ לארץ לנופש ולהסתכלות כמעט אחת לשנתיים. במרוצת הימים היו חופשות אלה לשליחות ציבור. מאז הקיץ 1939, בו נפסקה חופשתי לרגל המלחמה, לא יצאתי מן הארץ חוץ מנסיעה קצרה למצרים. גם מסעי השנה לאנגליה היה כרוך בטירדה ודאגה. חזקה עלי פקודת הרופאים לנוח ממש, פשוטו כמשמעו. נשלחתי למקום היפה הזה בוויילס, בכתלי ארמון-מבצר קדמון שעשאוהו בית הבראה. הרופאים לא מצאו דבר בגופי וביקשו מזור לטרדות נפשי. שלא כמקומות המרפא ביבשת האירופית לא ניתן כאן מקום לבידור ולבילוי להביא את האדם לידי שכחת היש של עצמו. כאן אתה נתון לגמרי לנפשך ולמצב רוחך.

אותו יום יצאתי למרחב השדה. מסביב השקט ושלווה. רגנת צפרים והמיית ראמים. בלעדי זאת אין קול ואין קשב. דממת היקום. דממת חיים. נדם צחצוח החרבות מאתמול. גם העולם כולו כאילו שב למנוחתו.

והנה אני מוצא עצמי מזומם פסוקי זמרה מאותה שירת טבע האדירה בהדרה של נעים זמירות ישראל: "עוטה אור כשלמה, נוטה שמים כיריעה... עליהם עוף השמים ישכון מבין עפאים יתנו קול". ושטוח על הדשא אני מקבל את השבת. פיוט שלמה אלקבץ נשמע יפה בחלל אויר עולמו של הקדוש ברוך הוא בנוסח אבא החם והמלבב: "עורי עורי, שיר דברי, כבוד ה' עליך נגלה". השתפכות הנפש וההתייחדות עם הטבע ובוראה מקילים על הנשמה, ואתה כאילו מוזמן לעשות חשבון הנפש. ואני שרוץ תוהה ומופתע: האומנם? מאחורי 25 שנות נסיון בבית משפט עליון. 36 שנים של חיי משפחה מבורכים ועשירים. 40 שנה של עסקנות ציבורית, 45 שנות עמל ועבודה. והכל תוך 58 שנות חיים, ואין דבר שלא נוסיתי בו ואין מעשה שלא עשיתי.

וכך, בחיק הטבע בנכר, נולד רעיון הספר. רק לאחר ארבע שנים נתפנית לגשת אל המלאכה שנמשכה בהפסקות ארוכות עד הזמן הזה. והנה, שוב בחיק הטבע, הפעם בישראל, בנוף הנהדר של זכרון יעקב אני עומד על סף הגמר.

מתוך שפע החומר ורשת האירועים החשובים ושאינם חשובים, שנשתלשלו במשך חמישים שנים השנים שעברו, עיקר מאמצי היה לבור את הבר המועט מתוך הפסולת המרובה. נסיתי לאזור כוח ולהחמיר בסוד הצמצום. על כן לא אהיה מצטער כל כך על ה"חסר" — מאורעות מעשים וכתבים שנשארו גנוזים, אם כי ראוי היה אולי לכתבם על ספר, או אם קיצרתי במקום שהיה צריך להאריך. הלא לא התכוונתי למצות את כל העניינים ואף לא כל עניין ועניין במלואו. אבל על מה אהיה מצטער? על ה"יתיר", אם נכנסו דברים שאינם באים ללמד לא על הכלל ולא על עצמם או שמבחינה זו או זו לא היו כדאיים ליתן להם ציון ופרסום.

לא אשלה עצמי בתקוה שיימצאו קוראים מרובים שיגלו עניין בכל הכתוב בספר זה, על רב-גווניותו ושוני תוכנו. תפילתי, שלא ידוני כל אחד לפי מה שנראה מיותר וסתום בעיניו. אולי דוקא אותה פרשה תביא קוראים אחרים על סיפוקם.

מפתח השמות*

<p>אודסטרם, זיגפריד 458, 459
 אורבך, ד"ר 158, 164
 אוכברג, עזבון 400
 אליצקי, אוליצור 183
 אונא, הרב 434
 אוסטרובסקי, הרב ג. 430
 אוסטריה 27, 68, 174
 אוסטריה-הונגריה 109
 אוסטרליה 32, 458
 אוישקין, ר' אבא 77
 אוישקין, מנחם 77, 219, 223, 224, 230,
 260, 263, 278, 289, 294, 295, 301,
 302, 318, 330, 331, 332, 383, 387,
 388, 389, 393, 401, 402, 410, 412,
 434, 442, 443, 444, 445
 אוישקין, הגב' 442, 443, 444
 אופלטקה, הרב 46
 "אוצר להתישבות היהודים" 149
 אוקספורד 274, 400
 אורמסבייגור, מייגור, לורד הלך 208
 אורם קלרק, מייגור 212, 213, 215, 217,
 224, 226, 254
 אורנשטיין, נח 50
 אורנשטיין, מאיר (שאר-ישוב) 136
 אורנשטיין, פרופ' 393
 אזמיר 103, 145, 162, 174
 "אחדות וקדמה", אתחאד ותרקי 143,
 145, 147, 151
 "אחווה", שכונת 177
 אחמד ריזה ביי 165
 אחמד צפואת ביי 201, 214, 229
 "אטלאנטיק" 374, 376, 377
 איברהים ביי 182, 213</p> | <p>אבול-הודה, תופיק 361
 אבו-סואן, נגיב ביי 1
 אבינון 442
 אבניאל, דר. 449
 אבקרוס ביי 201, 214, 248, 317
 אברדין, לורד 458
 אברהם אבא ר' 7, 22
 אברהם החייט 25, 26
 אברהם הקצב, קורדי 29
 אברהמ'ס, סיר סידיני 466
 אברהמ'ס, הרב 445
 אגודה מושלמית נוצרית 219, 220, 221
 אגודת בני-העדה 126, 132, 136, 137,
 138, 139, 140, 223, 263
 אגודת אקדמאים עבריים בא"י 208
 אגודת-ישראל 132
 אגודת המתלמידים העברים העותומנים
 בקושטא, 157
 אגודת נטעים 156, 161, 162, 163, 164,
 165, 167, 169, 183, 184
 אגודת נטעים וחקלאות 162
 אגודת נטעים מסחר ותעשייה 162
 אגודת שוחרי האוניברסיטה בירושלים
 388, 389, 392, 401
 אגודת שוחרי האוניברסיטה העברית
 בדרום אפריקה 399
 אדוארדס, דויד 464
 אדלמן, מרדכי 56
 אהל משה, ישיבת 132
 אהרונוביץ, יוסף 204, 389
 אהרנסון, אהרן 177, 208
 אהרנסון, הרב שלמה הכהן 317
 245 O.B.E.</p> |
|--|--|

- אידלסון, גב' בבה 449
אידר, ד"ר ד. 208, 219, 220, 259, 288
289
איונברג, אהרן 1, 147, 156, 164, 169
193, 201, 204, 215, 220, 221, 233
259, 313
איונברג, אמציה 126
איונברג, בן-כרמי 126, 148, 155, 167
168, 169
איונברג, חנה שולמית 126, 156
איונברג, יהודית 126
איונברג, כרמי, בן יהושע 169
איונברג, משפחת 148
איונברג, עובד 126
איוזראיליט" 17, 118
איוזראיליט, ראובן 156
איטון 238
איטליה 166, 424, 446
א"ר" 237
אייזיק, ר' 66, 67
אייזלמן, אהרן דוד 14, 67
אייזנשטט, ד"ר ש. 230, 231
אייזנשטיין, פרופ' 397, 398
איינסלה, ד"ר 41
אילן, מרדכי צבי 132
אין פריילינג פון'ס אידישען סאציאליזם
38, 61, 155
איסטנבול 152, 156, 157, 170, 171
אירופה 379, 421, 423, 424, 454
אירלנד 167
אל אבינר" 17
אלבוסטאני, סינטור 165
אל-ג'ודיו" 17
אל וטן" 147
אל טיעמפו" 17
אל טיליגראפו" 17
אליוט 317, 318, 319, 320
אלישר, הרב חיים 110, 122, 249
אלישר, הרב יעקב שאול, ישא ברכה
107, 110
- אלישר, יצחק 95, 194, 258
אלישר, נסים 110
אלישר, רוזה 95
אלכסנדריה 369, 398, 443, 445
אלנבי, אדמונד הנרי היימן, גנרל 200
209, 216, 294
אלנבי, לורד 233
אלמוקאטם, סולימן 26
אלפונס, האח 298
אל-ערוב 70
אלקבץ, שלמה 475
אלתר מוחתאר, ורשבסקי 75, 105
אמדורסקי, ירחמיאל 44, 308, 309
אמינוב, הרב 258
אמרי 270, 288
אנוור ביי, "דונמה" 161
אנגל-פלשטינה, חברת 137, 148, 178
189, 204, 244, 260
אנטוליה 164, 168, 188, 191, 192, 203
211
אנטורפן 454
אנטיפולר, ר' אלתר 30
אנקרה 192
אסטרוק 194
סוריה 379
אסלט 161
אסף הלוי, אלתר לוין 221
אסף, הרב שמחה, פרופ' 370, 405, 409
410, 413, 452
אפטייקר, אברהם, רוקח 41
אפטייקר, זלמן, סולוביצ'יק 41
אפטייקר, פייבל, לאבל 41
אפריקה 315, 347, 379, 397
אפשטיין, פרופ' 409
אפשטיין, דוד משה 14
אפשטיין, ר' סנדר 70, 71
אקסילה-ביין 442
אקסקליבר" 441, 443, 444
ארה"ב 17, 114, 360, 379, 394, 395
398, 416, 420, 421, 424, 455

- ארזורום 169
 ארלוזורוב, חיים 312, 313, 314, 316
 317, 318, 326
 ארם-צובא 188
 "ארץ-אבות" 110, 147
 "אתחאד ותרקיי" 145
 באדן, וינה 257
 באומן 403, 404
 באיוור, ר' ברל 24
 באר-יעקב 202
 באר-שבע 102
 באשיטי, מוסה ("דער באשיטקה") 84
 בבוק 149, 153
 בגוד 168, 192
 "בדל עסקריה" 105, 179
 בודירי, איסחאק 248
 בודנהיימר, ד"ר מ. 18
 בוהמיה 109
 בחין 338
 בוימגרטן, דוד 38
 בולגריה 79
 בולוס אפנדי, הארמני 114
 בולס, גנרל 223, 224, 227
 "בונזור פיליפין" 127, 128
 בוסניה 174
 בורדו 286
 בורטון פחה 201, 281
 בורק, פגייט 354
 ביאליק, ח. נ. 293, 294, 295, 296, 383, 387, 388, 389
 ביאנקיני, קומנדנט 208
 ביילי, ח. 449
 ביכלר, ד"ר 393
 בינס, ברטרם 255
 ביסקינד, ד"ר 258
 ביקר, גואל 304
 ביקר, פרנסיס 239, 240, 347, 348
 בית-ג'אלה 63
 בית-דגון 321, 322
 בית-החולים "בקר תולים" 436
 בית-החולים "רוטשילד-הדסה" 259
 בית-החולים "שערי צדק" 436
 בית-ילדים "בני-ברית" 417
 בית-הכנסת "תפארת ישראל", נישעים שול 105
 בית-הכנסת, תורבת ר' יהודה החסיד 295
 בית-הכנסת הגדול של ר' יוחנן בן-זכאי 46, 295
 בית-הנוער העברי 419
 בית-לחם 69, 164, 202, 212
 בית-הספר אולינה-דה-רוטשילד 126
 בית-הספר החקלאי "חלקלי" 148
 בית-הספר "כל ישראל חברים", למלאכה 150
 בית-הספר למל 31, 126, 151
 בית-הספר למסחר 127
 בית-הספר "תחכמוני" 132
 בירות 101, 174, 187, 242
 ביתר 63
 בל, אדוארד 355
 בלגיה 424
 בלוי, משה 7, 132, 133, 136
 בלום את לוי 29
 בלום, יחזקאל 29, 111, 194
 בלום, יצחק 29
 בלומנטל, שמחה 132
 בלינקי, מרדכי, לבנון 156
 בלפור 216, 267, 268, 293, 390, 400
 בלקינד, ישראל 166
 בן-אב"י 122
 בנבנישתי, יצחק 53
 בן-גוריון, דוד 157, 158, 174, 313, 330, 332, 421, 473
 בן-טובים, יצחק אייזיק 32, 62
 בן-טובים, שמואל 194
 בנטוויץ, גב' 316
 בנטוויץ, הרברט 201, 254, 261
 בנטוויץ, גורמן 201, 202, 212, 217, 224, 226, 227, 228, 229, 231, 233, 237

- 244, 252, 293, 294, 314, 315, 316, 326, 347, 403, 408
 בן־יהודה, אליעזר 117, 122, 127, 177, 414
 בן־יהודה, בן־ציון, איתמר בן אב"י 122
 בן־יהודה, דבורה 122
 בן־צבי, יצחק 61, 157, 159, 173, 174, 259, 262, 288, 261, 430, 434, 437, 438, 457
 בן־צבי, רחל 262
 בנק אנגלו־ליבנוטין 149
 בנק אנגלו־פלשתינה 428
 בנק עותומן 53, 112
 בנק קרדי־ליאונה 53, 112
 "בני־ברית" 254, 413 עד 425, 454, 473
 בני־צעד, חול כרם 101
 בסליוס, ארכיבישוף 258
 בסרביה 164
 "בצלאל" 126, 127, 143, 194
 בצלאל חזן "האודיסאי" 73
 בק, די באבע רייזע 46
 בק, ר' גיסן 434
 בק, גיסן, בן שמחה 434
 בק, ר' ישראל 46
 "בקר חולים הוספיטל" 41, 53
 בקס 441
 בר, פרופ' 409
 "בר־גיורא", אגודה להתעמלות 127
 בר־אילן, הרב מאיר 322, 423
 ברגמן, ד"ר אברהם, בירן 437
 ברגמן, חיים יהודה 434
 ברגמן, נחום 31
 ברדקי, ר' ישעיה 44
 ברדקי, ישראל, בר־זכאי 434, 435, 437, 438, 439
 ברודי, הרב ישראל 454
 ברודצקי, פרופ' 5, 302, 393
 ברודא, אלעזר 397
 ברודא, ישעיהו 429, 430
 ברוסל 454
 ברזאני 63
 ברזיל 71
 ברזילי, ש. 164
 ברזילי־אייזנשטט 137, 263
 ברזל, ר' זלמן 65
 ברט, ד"ר א. 449
 בריטניה הגדולה 222, 253, 254, 257, 272, 273, 276, 298, 303, 315, 332, 351, 360, 419, 420, 423, 424, 440, 446, 454, 459, 465, 475
 ברייטון 257
 בריסטול 274
 בריסק, הרב מ' 81
 "ברית־שלום" 339
 ברכיהו, גב' ד"ר 452
 ברכה, ישראל לייב 88
 ברל מאיר 116, 117
 ברלין 257, 261
 בהלין, הרב מאיר, בר־אילן 322, 423
 "ברלינר טאגבלאט" 17
 ברמן, יהושע 18
 ברמן, מאפיה 29
 ברנדג' 459
 ברנדייס, השופט העליון 257
 ברנר, י. ח. 178
 ברסלאו 430
 ג'אמאל, שוקרי 255
 ג'אנר, ברנט 320
 גבע 447
 גבריאלוביץ, לייב 29
 גדרה 151
 "גיואיש כרוניקל" 17, 118
 גודבי, ד"ר פרדריק 229, 248, 279, 403
 גוטמן, פרופ' 409, 410
 גולאק, דר א. 280, 405, 452
 גולדוואסר, א. 429
 גולדמן, יעקב 61
 גולדשמיט, משה יצחק 53, 57, 58, 75
 גולדשמיט, שרה לאה 63

- גרין, ג'רי 349, 352, 354
 גרינבוים, ד"ר י. 437, 444, 445
 גרינברג, השופט 393, 395, 396
 גרינהוט, ד"ר אליעזר 171
 גרנובסקי, ד"ר א. גרנות 437
 גרמניה 298, 312, 430
 דאנקן, המושל הכללי בדרום אפריקה 400
 דאנקן, לידי 400
 דאף, הקצין 296
 דארבלה, ד"ר 41
 "דאר היום" 155, 221
 "דבר" 155
 דג'אני, עבדאללה 251, 280, 281
 דדה-אגאטש 166
 דהאן, פרופ' 287
 דה-בלאבאר, קאונט 209
 דאגדיל, גב' 304
 דוגט 274
 דויטשע פלשתינא בנק 53, 189, 201
 דוכן, ד"ר משה 230
 דומיאנוס, אפטריארך 228, 258
 "דונמה", כת שבתאי צבי 160, 161
 דונקלבלום, ד"ר 466
 דו'אויד ביי 161
 דינוגוף, מאיר 166, 204, 220, 233, 247, 316
 "די יידישע גאזעטען" 17
 דילב 164
 דיסקין, בית-היתומים 8
 דיסקין, בוימין 20
 דיסקין, הרב מבריסק
 דיסקין, מרדכי 20
 דיסקין צייטא 20, 113
 דיקשטיין, ד"ר פלטיאל, דייקן 231
 דישראל 194
 דמשק 42, 43, 101, 184, 185, 187, 191, 400, 204
 דנון, הרב נסים 121, 207
 דניאל הסנדלר 25, 26
 גולדשמיט, א. צ. 194
 גיונסון-הוק 256
 גיונסון, מייג'ור 218
 גור, יהודה 166
 גורג, הששי 361
 גורג, קיסר ומלך 236
 גורדון, יהושע 322
 גורדון-סמית 356, 357, 358
 גורט, לורד 458
 גוריון, יוסף 447, 448, 450
 גוש עציון 308
 גיני, מהנדס 18
 גיבסון 251
 גינצבורג, פרופ' לוי 393
 גלוסקין, זאב 166, 204
 גלזברוק, ד"ר 178
 גליקסון, ד"ר מ. 367, 387, 401, 452
 גליציה 68, 108
 גלקמן, גב' סעדה 452
 ג'מאיקה 348
 ג'מאל פחה 128, 170, 191, 192, 193, 203, 211, 218, 234, 247
 ג'מאל פחה "הקטן" 191
 "גמילות-חסד" 31, 33
 גנואה 398, 445
 ג'יבה 298, 304, 305, 393, 394, 401, 441, 404
 ג'יין 101
 ג'עוני, אחמד אפנדי 214
 ג'ראלה, עלי אפנדי 1, 212, 214, 229
 240, 241, 242, 243, 245, 248, 260
 278, 349
 גרגורי 218
 גרובה, דר. 191
 גרובלר, פיט 398
 גרובר, אליעזר 14, 64
 גרובר, יהודה 14, 18, 20, 37, 64, 80
 גרוס, וילהלם 76
 גרזובסקי, יהודה, גור 166
 גרייבסקי, פנחס 41

הכהן, מרדכי בן הלל 110, 147, 209,
316, 261
הלברשטטר, יהודה לייב 51
"המבשר" 150, 153
המבורגר, ר' מאיר 52, 53
המבורגר, ר' נטע הירש 52, 53
המבורגר, ר' פנחס 53
"המגיד" 16, 38
המדבר המערבי 446
המון, יום טוב אפנדי 1, 188, 211
המופתי, ראה חוסיני, חג' אמין
"המכבים הקדמונים" 37
"המליץ" 16
הנסקה, ד"ר ארתור 257
"הסולל" 221
הסתדרות עורכי הדין היהודים 451, 467,
470, 471
"הפועל הצעיר" 153
"הצבי" 33, 56, 119, 122
הצהרת בלפור 222, 233, 295
"הצפירה" 16
הקר 265
"הקרן הבריטית המרכזית לעזרת יהודי
אירופה" 424
הקשר, מר 434
הרטוג, סיר פיליפ 393
הרבי מליובאוויץ 308, 309
הרבי מרחמסטריווקה 309
הרץ, הרב הראשי 393, 454
הרצבורג 257
הרצברג, ד"ר 414
הרצוג, הרב הראשי 379, 437, 453, 454,
456
הרצל, ד"ר ת. 18, 149
"הרצליה", גמנסיה עברית 161
הרצפלה, אברהם 447, 448
הררי, ד"ר חיים 169, 258, 293
הררי, ראלף, קפטן 201
הרש, קמברג' 274
הרש מלך 49, 113

דנציג 377
"דער אמריקאנער" 150
"דער יידישער אדוואקאט" 17
"דער פריינד" 154
דרסעאדה 170
דראבקיין, דוד, רמו 157
דראבקיין, ר' ז'אלא 77
"דראהאביטשער צייטונג" 17
דרום אפריקה 351, 393, 395, 396, 398,
399, 400, 443, 450, 451, 455, 456,
459
דרייטון 315
"הארץ" 367
"הבימה" 293
הדמר, פרופ' 393
"הדסה" 220
הוברמן, ברוניםלב 445
הוגן, מיכאל 354
הודו 253
הוכברג ש., יצחק 149, 164
הולנד 204, 424, 454
הונגריה 109
הוניג, אליהו 32, 70, 115, 116
הועד האולימפי בארץ ישראל 457, 458,
459
הועד האולימפי הבינלאומי 458
הועד האולימפי הבריטי 458
הופיין, זיגפריד 204, 473
הופמאיר 400
הורוביץ, ש. 429
"היהודי" 16
"היינט" 154
היקראפט, סיר תומס 225, 238, 243,
244, 245, 252, 258, 270, 275, 385
"הילפספראיין" 149
הירש בר, ר' 22, 28, 30, 31, 41
הירש, גדעון, רפאל 459
הירשנזון, ר' יעקב מרדכי 22
הירשנזון, יצחק 122

- הרשלר, ר' לייב ר' מלך'ס, דיין 110
 "השחר" 116
 "השומר" 170
 "התאחדות נשים לשווי זכויות" 450
 "התורכים הצעירים" 143
 ואדי-חגין 149
 וואלאך, ד"ר משה 41, 44, 45, 112, 258
 וג'בוד, ישאיה 304, 320
 וויגאן, נציב עליון 270
 וויו, ד"ר סטיפן 393
 ווילאר 441
 ווילר, הרב 456
 ווינדהם, רלף 355
 וויסנשטרן, מרדכי 132
 ווליש, ד"ר 152
 וולפסון דוד 18
 וקופ, סיר ארתור 312, 313, 314, 326,
 349, 357, 400, 445
 וורבורג, מאכס 393
 וורבורג, פליכס 302, 393
 וורסאיי 223
 וושינגטון 419, 421, 424
 "וטן" 147
 ויטנברג, ר' משה 40
 וילהלם קיסר 51, 56, 234
 וילהלמה 184
 וילנה 147
 וינברג, צבי 155
 וינה 257, 377
 וינוגרד, ר' יצחק מתמיד 38
 וייצמן, ד"ר חיים 1, 121, 202, 207,
 208, 209, 210, 212, 215, 276, 278,
 279, 302, 304, 322, 323, 330, 393,
 394, 395, 396, 398, 400, 445
 וייצמן, פרומה 279
 ויקטוריה, מלכת אנגליה 108
 וישי 441
 ולירו, אהרן 53, 57
 ולירו, בנק 53
 ולירו, משה 227
 ון פריזלנד 294
 ונציה 257
 ועד הציירים 202, 207, 208, 209, 210,
 212, 215, 219, 220, 223, 224, 244
 ועד היובל לחג העשור של הבימה 293
 ועד למען הבימה 294
 ועדת חקירה לעניני שחיטה וקבורה 427
 ועדת הייקראפט 252
 ועדת פיל 339, 397
 ורוניקה, כנסית 40
 ורטהיים, מוריס 177
 ורגון 212
 ורשה 445
 ורשבסקי, ר' אלתר מוחתאר 75, 105
 ושיץ, ד"ר 225
 ז'בוטינסקי, זאב 216, 229, 230, 231
 זיוף, ד"ר, ברנרד, דוב יוסף 330, 336,
 337, 360, 447
 "זיון תורכ" 149, 216
 זונגפלד, הרב חיים 249
 "זארנל אוף אינטרנשונל לאו אנד קומ"
 פרטיוו לגיסליישון" 304, 368
 זיו, ישראל 208
 זילברמן, אברהם 13
 זילברמן, מרדכי, כספי 132, 194
 זילברשטיין, בן-ציון 29
 זילברשמיט, גב' 185
 זינגר, ר' מרדכי, בוקרשטר, שניידר 40,
 64
 זיסרמן, ר, אברהם צבי 120
 זיתה 305, 306
 זכרון יעקב 251
 זלצמן, ש. 231
 זמורה, ד"ר מ. 230, 363, 403, 452
 זנגויל, ישראל 37
 "זינוריה" 261, 262
 זקי פחה 192, 193
 זקס, אברהם אלקנה 32

- חביב, מרקדו 103
 "חבצלת" 17, 33, 37, 61, 110, 117, 118, 121, 122, 127, 133, 139, 142, 143, 144, 146, 150, 155, 426, 427
 חבצלת, בית 446
 חבצלת, דפוס 11, 45
 חבצלת, חצר 11
 חברון 17, 42, 55, 68, 70, 71, 72, 74, 102, 221, 242, 251, 282, 299, 308, 311
 חברת אנגלו-פלשתינה 55, 204, 244, 260
 חגיו, ר' יצחק 56
 חדאד, גבריאל ביי 201, 203, 206, 215
 חדרה 184, 305, 306, 344
 "חדשות מהארץ" 200
 חומסי, ג'ורג' 212, 241
 חומסי, חביב 242
 חוסיני, אחמד סעיד 206
 חוסיני, איסמעיל ביי 23, 51, 104, 144, 218
 חוסיני חג' אמין 15, 40, 71, 206, 222, 223, 237, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 287, 288, 289, 290, 336, 337, 338, 398, 432
 חוסיני, ג'מאל 15, 255, 289, 304, 336, 338
 חוסיני ג'מיל ביי 23
 חוסיני חוסין 195, 283, 285
 חוסיני, חליל 285
 חוסיני, טאהר אפנדי 187, 189, 190
 חוסיני, מוסה קאזם פחה 215, 222, 255, 285
 חוסיני, מחמד צאלח 15
 חוסיני, מחמוד 195
 חוסיני, משפחת 111, 282
 חוסיני, סעיד 218
 חוסיני, עארף ביי 23
 חוסיני, עזאדין 218
 חוסיני, קאמל 40, 111, 206, 216, 223, 281, 283
- חורבת ר' יהודה החסיד 30
 חיאת, פרנסיס 243, 317, 343, 344, 345, 356, 358, 384, 465, 466, 474
 חידר-פאשה 170
 חיים חסיד, ר' שמואלזון 28, 41, 43, 44, 116
 חיים שישי, בלטינושטר 78, 79, 80, 81, 82
 חיימסון, אלברט 338, 339
 חיי עולם, תלמוד תורה וישיבה 8
 חיפה 101, 151, 306, 307, 359, 370, 375, 377, 443, 448, 450, 459, 470
 חכם, ד"ר י. 208
 חלוץ, יענקל 29
 חלוץ, לייב 29
 חליל ביי 164
 חן, הרב אברהם 452
 "חסלאביצר", חצר 34
 חסנה, עלי 189, 201
 חפיר 102
 חפץ, ישראל 209
 חצר "אורח חיים" 44, 112
 חצר גיסן בק 46
 חקי פחה 164
 חשין, ש. ז. 358, 378
- טבריה 42, 43, 68, 101, 251, 465
 טברסקי, ר' נחום'צע 309
 טדסקי, פרופ' 410
 טהבוב, סלים 126
 טולציה 377
 טון, ד"ר י. 183, 193, 204, 205, 209, 220, 249, 288, 433, 437, 457
 טון, שרה 209
 טוקאצ'נסקי, הרב מיכל 387
 טור, כפר 430, 432, 436
 טורוסיאן, ארטין 115
 טורטשינר, פרופ, טורטיני 409
 "טיימס" 343
 טיכו, ד"ר 289, 388

- יפת, יעקב 429
 יצחקי, מרים 209
 יק"א 165, 221
 ירון 361
 יריחו 194, 222
 כאלדי, ד"ר חוסיין 290
 כאלדי, שייך חליל 284, 258
 כאלדי, מוסה שפיק 36
 כאלדי, מוסטפה 242, 276, 278, 349
 350, 355, 356, 466
 כאלדי, מחמד יוסף 362
 כאלדי, משפחת 111, 218, 282
 כאלדי, חג' ראגב 276
 כאלדי, רוחי 218, 286
 כהן, אפרים 19, 31, 52, 56, 95, 127
 177, 178, 257, 414
 כהן, חיים 20
 כהן, יעקב 386
 כהן, משה 20
 כהנוב, פייבל 61
 כולל ואהלין 427
 כולל וילנה 427
 כולל מינסק 427
 כולל רומניה 427
 כותוב, עלי אפנדי 33, 58
 כותוב, עלי אפנדי 33, 58
 "כל ישראל חברים", בית-הספר למלאכה
 150
 "כל ישראל חברים", חברת 191
 כספי, מרדכי 132, 193
 כפר השלוח, סילואן 10, 32, 62, 76
 456, 457
 כפר סבא 204
 כפר עציון 308
 כצנלסון, ברל 38, 155, 248, 313, 329
 330, 387, 389, 393, 401, 402, 410
 412
 כת שבתי צבי, "דונמה" 160
 טילבורי 254
 טיקטין, שמואל 14
 טלאל 273
 טוגאניקה 348
 טפילה 101
 טראסטד, סיר הרי 243, 347, 349, 350
 351, 352, 354, 357, 358, 374, 376
 463
 טרינידד 348
 "טרנסילבניה" 445
 טשנסלר, סיר ג'ון 293, 294, 298, 312
 314
 טשרנוביץ, הרב, "רב צעיר" 456
 טשרניחובסקי, שאול 401
 "יאדשט" 128
 יאנובר, אהרן 54
 יאנובר, יוסף 396, 397
 יהודה, יעקב 237
 יהודה, צבי 449
 יוהנסבורג 399, 442, 456
 יוסף חיים, הרב 120
 יוסף, דב, ראה זיוף
 יוסף מוחתאר, רונטל 95, 105
 יחיה, מורי 76
 יירמנס, ד"ר 17
 ילין, איטה 126
 ילין, אליעזר 221, 261
 ילין, דוד 56, 126, 127, 147, 192, 204
 233, 247, 258, 316, 414
 ילין, שמריהו 192
 ינאית, רחל 298
 יעקבסון, ד"ר ויקטור 149, 164, 165
 יפה, ר' אלי 22, 24
 יפה, בצלאל 204
 יפה, הרב מרדכי גימפל 7, 22
 יפו 7, 68, 102, 139, 144, 151, 189, 190
 204, 209, 218, 242, 251, 321, 322
 345, 348, 443, 457
 יפו—תל-אביב 220, 367, 370

- לבוב 16
 לבנון 242
 לבנון, מרדכי 452, 280
 לדיונסקי, י. 208
 לדרר 258
 לוב, 446
 לובלין, הרב מ', ר' שניאור זלמן לדמיר 97, 76
 לובמן, ב., דוב זוביץ 204, 193, 166
 לובמן, זרובבל, חביב 174, 157
 לוצרבוים, מרדכי 439, 434
 לוד 324, 310, 220
 לודמיר, מייגור הנרי 435
 לחן, סילון 208
 לוואן 304, 441
 "לוח ארץ-ישראל" 61
 לוי, ד"ר יצחק 148, 173, 193, 204, 220, 260
 לוי, יצחק נחום 45, 79, 119
 לוי, שבתי 220
 לויד ג'ורג' 223, 234, 255, 257
 לוין, אלתר, אסף הלוי 38, 64, 221
 לוין, ד"ר בנימין מ. 452
 לוין, שמריהו 312, 386, 387, 393
 לוונדון 208, 224, 226, 227, 233, 236, 253, 255, 269, 294, 301, 323, 338, 339, 354, 394, 424, 454, 455, 457, 466, 459, 458
 לונין, אברהם משה 61, 117, 119, 414
 לונין, ד"ר י. 304
 לופו, ש. 194
 לוצרן 393, 394
 לוק, הרי 258
 לוריא, ד"ר יוסף 110, 147, 404
 ליבונטין, ז. ד. 55, 106, 166
 "ליברטאד" 375
 ליבוביטש, עקיבא 184
 ליברפול 254, 255
 ליובאוויץ, הרבי מ' 70, 308
 לייב, ר', הדיין, ר' מלך'ס, הרשלר 57
 לילינטל, יהודה 14
 לינקולן, אברהם 394
 לינקולן, הגב' 394
 ליפשיץ, ש. ז., לייף 437
 לנדאור, ד"ר ג. 423
 לנדוי, פרופ' 393
 לנדאו, חנה 94, 126, 204
 לניאדו, מאיר 317
 "מארגען זשורנאל" 119, 150, 153, 154, 190
 מאוריציס 377
 מאיר, ד"ר אויגן 251
 מאיר, הרב יעקב 249, 294, 368
 מאיר, פרופ' 399, 405, 410
 מאירוביץ, מנשה 166, 193, 204, 220
 מאלאיה 463
 מאנינג, ריכרד 346, 348, 350, 354
 מאק, השופט יוליאן 240, 257, 258, 393
 מארטייל 442, 443, 444
 M.B.E. 245
 "מג'לה" 230
 "מג'לס אידארה" 206
 "מג'לס בלדיה" 206
 מגנס, ד"ר י. ל. 303, 312, 316, 325, 326, 330, 332, 336, 337, 39, 387, 389, 393, 394, 395, 445
 מגנצה 118
 מדמוני, הרב יוסף סעדיה 457
 מהרשק, ד"ר י. 208
 מונטגומרי, גנרל 446
 מונטיפיורי, סיר משה 13, 72
 מונטמורנס, פרופ' 303
 מוני, גנרל 210, 212
 מונסקי, הנרי 418, 419
 מוסד "הלל" בירושלים 418
 מוסדות "הלל" 418
 מוסטקימ, עלי אפול 457, 458
 "מועצה יישובית לשיקום החיילים והחי" 450
 לות המשוחררים" 447, עד 450

- מקוה ישראל 184
מקלף משפחת 55
מרי, המלכה האם 361
מריאשה, הסבתא 19, 65, 73, 78, 96
מרכוס, ד"ר 149, 152
מרשאל, לואי 302
משה אהרן, ר', הדיין מבריסק 25
משרד א"י 204, 244
מתמיד, ר' יצחק 38
- נאפולי 273, 445
נשאיבי, ראגב 218, 263, 265, 272, 279,
285, 286, 287, 289, 336
נבון, גישע, בוליסה 73, 95
נבון, יוסף ביי 73, 95, 113
נבומייסקי, מ. 325, 326, 330, 331, 332
נורמן, יצחק 293
"נוג'אדה" 150
"נויה פרייה פרסה" 17
נוסבאום מ. 449
נוסף, יצחק 149, 152, 164, 174, 344
נחום, חיים, חכם באשי 149, 152, 207, 454
ניג'ריה 347
ניואדה 369, 370
ניו-יורק 7, 119, 177, 402
ניוקומב, קולונל 338
נייגו 164
ניידיץ, י. 294, 302
נימינסקי, אסתר רחל 34
נימינסקי, ר' פנחס 34
ניסן, ד"ר א. 437
גיר, ד"ר נ. 449, 450
נסים אפנדי, ניטימאג'י 103
נצרת 101
נתנוון, משה בן נחום 214
נתנוון, נחום 29, 120
- סאונדדס 259
סאפרייה 310
סג'רה 169
- "מועצת הנשים היהודיות", דרום
אפריקה 450, 451, 455
מורביה 109
מורגנטאו, הנרי, הראשון 177
מוצא 55, 113, 184, 189, 209, 309
"מושב זקנים" 11, 19, 31, 32, 62, 69,
127
מוזפוטמיה, עירק 168
מוזיא, ד"ר 194, 208, 261
מזרחי, מוסה קורדי 262
"מחזיקי הדת" 16
מוחמד עלי ביי 187
מחמוד שפקט פחה 144
מיוחס, יוסף בר"ג 204, 220, 258
מיוחס, מרגלית 126, 209
מיטראני, בנקאי 149
מייטא, מאפית מצות 13, 77, 83
מילס, אריק 254, 369, 370
מימון 27
מימון, הרב י. ל. 317, 437
מייסנר, פחה 185
"מכון להשתלמות במדעי המשפט" 405
מלאכי, א. ר. 61
מלצ'ט, לורד 302, 323
מן, יצחק דוד 418, 429
מנדלבאום, יחזקאל 29
מני, אהרן 121
מני, מלכיאל 1, 212
מני, הרב סולמן 121
מנצ'סטר 420
"מעון היתומות" 195
מעלה החמשה 419
מען 101
מצליח, נסים אפנדי 162
מצרים 106, 114, 201, 204, 227, 228,
253, 314, 369, 394, 399, 443, 446,
475, 454
מקדונל, סיר מייקל 301, 317, 319, 343,
344, 345, 346, 347, 357, 384
מקדונל, מלקולם 445

- סוארים 159
 סולד, הנרייטה 278, 295, 297, 401, 417
 סולומון, ד"ר רדקליף 393
 סולומיאק, אברהם 109, 115
 סוקולוב, נחום 302, 393
 סוקניק, גב' 452
 סוקניק, יגאל, ידן 473
 סוריה 101, 168, 212, 307
 סטורס, סיר רונלד 37, 51
 סטורס, רונלד, קולונל 201, 203, 233, 255, 256, 258, 259, 284, 294, 296, 312
 סט. סרג 304
 סטרייט סטלמנטס 347, 463
 סיביריה 169
 סידנהם, לורד 256
 סיישל, איי 290
 סילבר, אוברי 272
 סלאמה, מיטרי 278
 סילואן 63
 סימון, גיימס 257
 סימון, ליאון 208
 סימון, ד"ר מ. 449
 סינגפור 463
 סלאנט, ר, שמואל 30, 97, 110, 116, 122
 סלומאן, שרה 451, 455
 סלומון, חיים 322, 429, 430
 סלומון, יואל משה 117, 119
 סלומון, מרדכי 156
 סלונים, יעקב יוסף 44, 133
 סלונקי 145, 157, 174
 סמאטס, ג'ורל, ג'והן 398, 400
 סמארה, עבדול פתח 306, 307
 סמואל, אדווין 370
 סמואל, סיר הרברט 201, 223, 227, 233, 234, 237, 248, 250, 256, 265, 266, 268, 269, 272, 283, 285, 288, 314, 390, 394, 445
 סמואל, לורד 233, 446
 סמואל, לידי 265, 266, 276
 סמואל, משפחת 276
 סמונוב, יצחק 429, 452
 סמילנסקי, מ. 192, 325, 326, 330, 332
 סמינר 127
 סמנון, ז'ק ביי 149, 153, 162
 סן-רימו 222, 233
 סנדרס, ד"ר 32
 סנטור, ד"ר, ד. ו. 396, 402, 409
 סעיד א-שאווה 247, 281
 ספיר, אליהו 43
 ספיר, אשר 43, 155, 221
 ספיר, גיניה 43
 ספרד 209, 379
 סקאקיני, חליל 221
 סקוט, מייג'ור 212, 217, 224, 241
 סקר, הרי 229, 279
 סראיבו 174
 סרביה 174, 298
 עארף אל-עארף 221, 222, 283, 284
 עבאדי, יצחק 201, 227
 עבדאלה, אמיר 241, 273, 325
 עבד-אל-ווד 110, 111
 עבד-אל-חמיד, סולטן, השני 106, 111, 143, 144, 161, 172
 עבד-אל-לטיף, אפנדי 188, 189, 190
 עבד-אל-מג'יד, סולטן 144
 עבד-אל-קאדר, מוזעאר, מוזפר 145
 עבדלהארי מאג'יד 349, 350, 351, 358, 465, 466
 עבדלהאדי, רוחי 284
 עבר-הירדן 101, 338, 361
 עגונה'ס מדרש 34
 עוויאל, הרב ב"צ מאיר חי 249, 317, 367, 456
 עזה 102, 192, 218, 247, 324
 עזוני 189
 "עזרה", חברה ליהודי גרמניה 52, 126
 195

- פיינשטיין 140, 46, 313
 פיינשטיין, רייזעלע 63, 46
 פינס, חיה צ׳יפּע 126, 46
 פינס, יחיאל מיכל 32, 33, 41, 62, 71,
 126, 127
 פינסק 1
 פיקרסקי, ד״ר 418
 פישמן, הרב י. ל., מימון 317, 437
 פלאנקט 465
 פלומר, לורד 225, 272, 273, 274, 275,
 276, 279, 280, 293, 314
 פלומר, לידי 273
 ״פלסטיין״ 237
 ״פלסטיין ביולטין״ 319
 ״פלסטיין וויקלי״ 221
 ״פלסטיין פוסט״ 320
 פלש, ג. 449
 ״פלשתינה (א״י)״ 238
 פן, ש. 230
 פסטנשטיין 395
 פראג׳י, אליהו 1, 187
 פרבשטיין, השל, 322, 444, 452
 פרדיננד, הנסיך 174
 פרטוריה 400
 פריימן, ד״ר א. ח. 410, 452
 ״פרדס״, אגודת 184
 פרומקין, אברהם 48, 61, 149, 150, 153,
 154
 פרומקין, בילא 64
 פרומקין, זלמן 38, 48, 73, 81, 116,
 119, 147, 151
 פרומקין, חנה 71, 209, 298, 303, 308,
 399, 457
 פרומקין, ידן 71, 166, 262, 298, 446
 פרומקין, יצחק 182
 פרומקין, ישראל דב 32, 61, 64, 117,
 119, 143, 299, 323, 326, 414, 426
 פרומקין, ישראל ד. 308
 פרומקין, ר׳ לייב הירש 73, 96
 פרומקין, סעדה 170
 עזרת נדחים 19, 32
 עטרות 169
 עין־כרם 63
 עכו 101, 242, 247
 עלאמי, מוסה 111, 318, 326, 336, 338
 עלאמי, פידי אפנדי 111
 עלי ביי, דונמה 161
 עליאש, אלכסנדר 418
 עליאש, מרדכי 96, 231, 251, 280, 316,
 317, 318, 363, 370, 403, 413, 429,
 430, 432, 440, 452, 466, 467, 468
 ״עלייה לרגל חלוצית״ 419, 420, 421
 עמיאל, הרב 367
 ענתבי, אלברט 173, 191, 192, 193, 204
 עפולה 184
 ״עץ חיים״, תלמוד תורה וישיבה 30
 ערפאת 23, 87
 עתלית 377
 פאספילד, לורד 307, 314, 445
 ״פארווערטס״ 154
 פאריז 153, 154, 223, 257, 304, 323,
 454, 455
 פארל 404
 פבונר, אבא 77, 151
 פולוק, המושל 457, 458
 פולין 34, 68, 417, 441
 פון סאנדרס פחה 191
 פון קראַס פחה 191
 פורטוגל 379
 פורט־סעיד 144, 253
 פטרבורג 147
 ״פטריה״ 377
 פטרה 241
 פיג׳י 347
 פיגנבאום, ד״ר אריה 208, 209
 פיצגרלד, ויליאם ג׳יימס 353, 354, 358,
 359, 463, 464, 465, 466, 467, 469
 470, 472, 474
 פיינברג, אבשלום 182

- פרומקין, רוזה 126
 פרומקין, רינה 259
 פרוש, גרשון 45
 פרוש, ר' שלמה זלמן 31, 45
 פרידמן, יוסף 12
 פרידנברג, קלמן 231, 452
 פריימן, אברהם חיים 366, 369
 פרייס, אלכסנדר 51
 פרישמן, דוד 257
 פרוק, הרב צבי פסח, 368
 פרנקלין, גב' ארתור 253
 פרנקפורט, על נהר מיין 251
 פרס, ישעיהו 52, 56, 58
 פרסי, יוסטין 256
 פרסיק, שושנה 386
 פרקר, גורל 446
 פתח-תקוה 7, 8, 20, 184, 204, 251, 448, 388
 צאדיק ביי 185
 צובנר, הרב א. ח., שאג 430, 437, 438, 439
 צוקרמן, שמואל 119
 צילון 347
 צימרינסקי, יחיאל הרש 55
 צפת 12, 42, 43, 65, 68, 101, 251
 צרפת 286, 424
 צ'רצ'יל 255, 265, 266, 288
 קאופמן, אדריכל 430, 437
 קאופמן, יחזקאל 401
 קאנינגהאם, סיר א. 469
 "קאירו" 443
 C.B.E. 245, 360
 קדס-אל-שריף 100
 "קדס-אל-שריף" 110
 קהיר 201, 203, 222, 253, 454
 קובן, יוסף 208
 קוטשר, עזבון 400
 קול-אג'אסי 180, 181
 קולוגיה 63, 113
 קונויל ליסטר, סיר 320
 קופלנד 348, 350, 352, 355, 376, 464
 קוק, הרב 139, 228, 248, 249, 250, 295, 296, 297
 קורי, מייג'ור 238, 239, 240, 244, 247
 249, 343, 347
 קורנפלד, פרץ, דגן 221
 קושטא 4, 27, 72, 95, 101, 128, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 154, 155, 156, 157, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 173, 174, 191, 192, 204, 216, 218, 240, 242, 285, 323
 קיטראוטש 258
 קייפטאון 455
 קינגסליי-היט 298
 קיסריה 184, 344
 קירשנר, ניקולאי 442, 443
 קיש, בריגדיר 457
 קיש, קולונל 278, 288, 289, 312, 395, 457
 קישינב 118
 קלוזנר, פרופ, י. 251, 409
 קלוריסקי, חיים 219, 220, 221, 247, 266, 289, 316
 קליגלר, פרופ' 409
 קלייטון, גילברט, בריגדיר גנרל 201, 258, 270
 קלינגר, ר' זיידע 88
 קמברידג' 238, 274, 298, 326, 348
 קנטרה המזרחית 253
 קנטרה המערבית 253
 קסוטו, פרופ' 410
 קפלן, אליעזר 330, 331, 437, 447, 448
 קגל, ד"ר 171
 קסיר, חנא מייכאל 345
 קפריסין 243, 244, 315, 377, 446
 קצנלסון, ד"ר א., ניסן 437
 קרוון, לורד 227, 233

- קרין, ד"ר 22
 קרינדל, הדודה 7, 8
 קרית-ענבים 164
 "קרן הגאולה" 222
 קרסל, ג. 61
 קרק 101
 ראנד, חצר מנדל 38
 ראש-העין 388
 ראש-פנה 12, 20
 ראשון-לציון 183, 218, 309, 321
 ראשיד ביי 286
 ראשיד, קוואס 109
 רבנו גרשום מאור הגולה 379
 ר' בנימין 183
 רבת-עמון 241
 רדלר-פלדמן, ר' בנימין 183
 רובין, ר' זלמן 259
 רודסיה הדרומית 293
 רודסיה הצפונית 354
 רוה, אלן 354, 374, 463, 464
 רוזנטל, יוסף מוחתאר 75, 105
 רוטנברג, פנחס 218, 256, 259, 325, 326, 329, 330, 331, 332, 337, 339, 340, 387
 רוטשילד, בית-החולים 41
 רוטשילד, הברון אדמונד די 20, 191
 רוטשילד, מייג'ור גיימס 208, 255, 393
 רומא 208
 רומליה 166
 רומניה 164, 374
 רופין, ד"ר ארתור 137, 166, 177, 183, 191, 192, 193, 204, 262, 263, 316
 רוטששוק 79
 רוסייה 72, 109, 751, 165
 רות, פרופ' 402
 רחביה 262
 רחובות 1, 168, 169, 185, 192, 201, 202, 204, 222, 251, 259, 262, 309, 313, 321, 322, 325, 351, 388
 ריביירה הצרפתית 276
 ריגבי, איוו 354, 469
 ריגה 259
 רינו 370
 רמאלה 212
 רמו, דוד 159
 רמלה 174, 192, 220, 321, 322, 324
 רמת יוחנן 400
 רפאל, גדעון 459
 רפאלוביץ, הרב ישעיהו 71, 254, 453
 רפאלוביץ, שרה 71, 254
 רפאלי, שמואל 56
 שאו, ברנרד ויזל 464
 שבדיה 424, 454
 שבלנסקי, ח. ל. שילוני 49, 116
 שדליץ 34
 שדליצר, אלתר 34
 שו"ב ר' יחיאל 88
 שווארץ, יצחק 40
 שווארץ, מרדכי 352
 שווארץ, נתנאל מנדל 88
 שווארץ, שבח 88
 שווארץ, שמואל 12, 30, 40, 73, 74, 80, 86
 שווייץ 169, 245, 304, 424
 שוחט, ישראל 150, 170
 שוחט, מניה 170, 171
 שומרון 215
 שוקירי, אסעד 247
 שוקי, ש. זלמן 393, 394, 395, 396, 401, 402
 שור 194
 שטיין, ליאונרד 254
 שטראוס, נתן 36, 119, 278
 שטראוס, ד"ר רוזה 249, 450
 שטריך 194
 שטרן, רוברט קלייז 435
 שטרוק, ד"ר הרמן 261
 שיינקין 166

שפירא, יעקב 31	שיינקר, אברהם זליג 44
שפירא, משה 149, 154	שיינקר, שלמה 13, 80
שפירא, משה 443	שיקנו 310
שפירא, סאשה 149, 154	שכמ, נבלוס 101, 215, 282, 324, 339
שן, בוריס, פרופ' 126	349, 358, 359
שרגא, שלמה 434	שלוש, מ. 449
שרייבר, ר' מרדכי 50, 51	שלמה'לה שדכן 91
שריף ביי 182, 188, 189	שלנק, מרדכי 43
שרת, משה, ראה שרתוק	שמואל אליעזר, ר' 10
שרתוק, משה, שרת 157, 174, 326, 329	שמחה, ממונאסטיר 17, 20, 63
330, 331, 332, 333, 335, 336	שמטרלינג, ד"ר ת., גלעד 430
337, 338, 447, 448, 449, 459, 467	שמ"ר 46
468	שמעון שמש 116
תולכרם 101	שמעוני-מקלר, ד"ר א. 208
"תורת חיים", תלמוד תורה וישיבה 38	שניאורסאהן, רבי יוסף יצחק 308, 310
40, 132	שניאורסון, בעל מלון 71, 72
תימן 456, 457	שניאורסון, מנדל 383, 384, 385
תל-אביב 204, 248, 249, 308, 309, 339	שוקר, אריה 473
340, 359, 378, 383, 388, 448, 450	"שעורים למשפט" 229, 230, 402, 407
469, 470, 474	שער הגיא 113
	"שערי חסד" 31

תיקוני טעות

קרי	כתיב	שורה	עמוד
כסליו	טבת	4	194
9.4	18.3	12	208
24	22	5 מלמטה	209
1907	1906	10	263
אחרי המלים "שהיה על ידן" ושמשו המלים: "הנצחון		19	267
במלחמה הגדולה, וזאת היתה הצהרה שנעשתה בעוד			
היתה המלחמה בעצם תקפה בעוד"			
בזה	כזה	18	311
בארץ	ארץ	8	312
תרפ"ט	תרצ"ט	11	314
ידידי	ידידו	שורה אחרונה	318
איינשטיין	איינשטיין	23 מימין	478
1943	1934	2 מלמטה	456